Іван
НАВУМЕНКА

Іван НАВУМЕНКА

ЗБОР ТВОРАЎ У ШАСЦІ ТАМАХ

Іван НАВУМЕНКА

ТОМ ДРУГІ

АПОВЕСЦІ І АПАВЯДАННІ

МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1982

Бел 2
Н 15

Н $\frac{70303-046}{\text{М } 302(05)-32}$ падпісное 4702120200

Аповесці

ВАЙНА
КАЛЯ ЦІТАВАЙ КОПАНКІ

I

Мала нарадзіцца на свет чалавекам, у якога ўсё на месцы і ўсё па норме: дзве рукі, дзве нагі, галава, вочы. Да ўсяго гэтага трэба мець яшчэ добрае імя.

Яшу на імя не пашанцавала. Калі б яго звалі Яшам, то гэта яшчэ нічога, за такое імя хлопец не крыўдаваў бы. Але так называе яго адна толькі Ліза ды яшчэ настаўніца Марыя Рыгораўна. Усе ж астатнія завуць проста Якавам. І не толькі завуць, а і дражняцца. Асабліва гэты Тарабанаў Алёша, да якога падлізваюцца ўсе хлопцы з іхняй вуліцы.

Калі Яша чым-небудзь не дагодзіць Алёшу, дык той без сораму гарланіць:

> Якаў, Якаў спаў з сабакам,
> Ішоў Сідар, костку кідаў...

Яшу крыўдна, што пра яго складзена гэткая дурная і недарэчная песня. Ён хацеў бы, каб хто-небудзь склаў такую ж і пра Алёшу. Але пра Алёшу ніякіх смешных песень няма. А калі б і была якая-небудзь, то ніхто не адважыцца яе спець пры жылістым, рудым Алёшу, бо яго ўсе баяцца. Ён самы дужы на іхняй вуліцы.

Калі Яша толькі прыйшоў у школу, то настаўніца вычытала яго апошнім па спіску. «Якуб Яскавец!» — прачытала яна, і Яша спачатку нават не зразумеў, што гэта выклікаюць яго. Ён азірнуўся: ці не ўстаў з-за парты які-небудзь Якуб? Але ніякага Якуба ў класе не было, і прыйшлося падымацца яму. Новае імя яшчэ болей не спадабалася Яшу. Няхай бы ўжо лепш быў Якаў, а то нейкі Якуб...

Толькі ў другім паўгоддзі настаўніца стала называць Якуба Яшам. Пачалося гэта вось з чаго. Марыя

Рыгораўна задала аднойчы дадому цяжкую задачу. Яша ўмеў рашаць задачы, і таму ён рашыў і гэтую. Але болей задачу не рашыў ніхто. Хлопцы проста паспісвалі ў Яшы.

Да дошкі Марыя Рыгораўна выклікала другога вучня. Ён узяў свой сшытак і напісаў Яшава рашэнне. Тады не вытрымала Ліза, якая сядзела на самай першай парце. Ліза была смелая, бо яе маці таксама працавала настаўніцай, толькі ў другім класе. Яна ўстала і сказала Марыі Рыгораўне, што ўсе хлопцы паспісвалі ў Яшы і што ім павінна быць сорамна.

— Ідзі да дошкі, Яша,— сказала настаўніца.

З гэтага дня яна пачала называць яго Яшам.

Калі ішлі дадому, хлопцы хацелі як-небудзь адпомсціць Лізе за яе доўгі язык. Але за Лізу заступіўся Яша. Ён нават пасварыўся з Аркадзем Панядзелкам, які лічыўся ледзь не самым дужым у класе.

Заступніцтва за Лізу так проста для Яшы не абышлося. Назаўтра Тарабанаў Алёша, убачыўшы Яшу, зароў на ўсё горла:

Жаніх і нявеста
Паелі ўсё цеста...

Алёша пеў гэтую песню, скачучы на адной назе і крыўляючыся, а разам з ім, нібы па камандзе, скакалі і лямантавалі на ўсю вуліцу шасцёра Алёшавых братоў і сясцёр — Адам, Ходзя, Лёдзя, Дуся, Косцік і Пятрусь. Усе Тарабаны былі рудыя, крыклівыя і ніколі нічога не саромеліся. Паміж сабой яны жылі не вельмі дружна. Яша ведаў, што Тарабаны хаваюць адзін ад аднаго памідоры і грушы-гнілкі. У кожнага ёсць свая патайная хованка. Толькі самыя меншыя, Косцік і Пятрусь, не навучыліся хаваць свайго багацця, бо яшчэ зусім не ўмелі хітрыць.

Тарабаны паміж сабой не ладзілі, але гэта не шкодзіла ім дружна і з'яднана нападаць на чужых. На ўсёй вуліцы яшчэ не было такога смелага, які б пачаў вайну з Тарабанамі. Няхай бы ён паспрабаваў!..

Алёша часта крыўдзіў Яшу, але Яша ўсё роўна штодня ішоў да Тарабанаў. У іх вялікай, нібы гумно, хаце вечна стаяў лямант, але затое было і весела. Тут заўсёды адзін плакаў, другі смяяўся, слёзы жылі ў цеснай, неадлучнай дружбе з радасцю.

Калі Яша яшчэ не хадзіў у школу, ён нават плаціў Тарабанам падатак. Алёша, які ўжо вучыўся і ведаў лі-

тары, выпісваў на Яшу абкладныя лісты, устанаўліваючы памер падатку за тыдзень наперад. Штодня трэба было прынесці грэцкі блін, жменю сушаных яблыкаў або якіх-небудзь іншых прысмакаў. Без гэтага пачастунку Алёша ў сваю кампанію Яшу не прымаў, і гуляць з хлопцам ніхто не адважваўся. За гэта Яша і не любіў Алёшу.

Але яшчэ болей не любіў ён Алёшавага бацьку. Стары Тарабан быў заўсёды злосны, насуплены, на людзей пазіраў спадылба і, здаецца, ніколі не смяяўся.

Яша памятае, як разбіралі і звозілі іхняе старое гумно пасля таго, як бацька падаў заяву ў калгас. Тады Тарабан першы прыляцеў на іхні двор і, ні ў кога ні слова не спытаўшы, адразу палез на дах гумна, на якім расла высокая зялёная канапліна. Яша не шкадаваў старога гумна,— у ім нават летам было холадна і сыра. Шкада было ластавак. У гэтую вясну якраз пад самым вільчыкам у гумне зляпілі сабе гнёзды аж дзве ластаўчыныя сям'і. Яша ахоўваў ластавак. Ён заўсёды зганяў з гумна вялікага чорнага ката Кузьму, які хадзіў па страсе і прынюхваўся. Кузьма быў вялікім спецыялістам па знішчэнню ластаўчыных гнёздаў. Дабрацца знутры пад самы вільчык ён не мог. Таму Кузьма ўзбіраўся на гумно, вынюхваў зверху, дзе знаходзіцца гняздо, і пачынаў лапамі разграбаць трухлявую салому.

Яша даўно ведаў хітрыкі Кузьмы, і таму ластавак у крыўду не даваў. У двух гнёздах ужо выveліся маленькія птушаняты. Яны весела шчабяталі і ўсе адразу раскрывалі свае жоўтыя дзюбы, як толькі да гнязда падляталі дарослыя ластаўкі.

Можна ж было пачакаць і не разбіраць гумна да таго часу, пакуль не падрастуць у гнёздах птушаняты. Але Тарабан нават не паглядзеў на ластавак, якія, трывожачыся за сваіх дзяцей, насіліся над самай яго галавой. Ён са злосцю раскідаў старое гумно. Маленькія ластавачкі загінулі ўсе, а Яша цэлы той дзень праплакаў.

Вечарам ён пайшоў да Тарабанаў. На свае ўласныя вочы Яша бачыў, як прыцемкам стары Тарабан завярнуў у свой двор воз з сымымі лепшымі бярвеннямі і дошкамі з іхняга гумна. Гэтыя дошкі і бярвенні ён схаваў у сваім хляве пад саломай.

Тарабаны ледзь не штодня крыўдзілі Яшу. Але ён дзень пры дні хадзіў да іх і нават не ўяўляў сабе, што калі-небудзь парвецца гэтая яго няроўная дружба з рудым Алёшам. Без дазволу Тарабана з ім не сталі б гуляць ні Змітрок Калашкан, ні Алесь Бахілка, якія жылі зусім блізка ад Яшы. Яны заўсёды хадзілі ўслед за Алёшам, ва ўсім яму падтаквалі і гатовы былі дзеля яго есці зямлю. Без дружбы з рудым Алёшам нельга было купацца ў Цітавай копанцы, дастаць смачнай вішнёвай смалы з Салвэсевага саду, пагуляць у «ялавога» або «кругавога».

Алёша дзякуючы сваёй сіле і спрыту быў завадатарам на вуліцы, усімі камандаваў, і ніхто, вядома, не мог адабраць ад яго гэтай улады. Сіла рудога Алёшы яшчэ болей узрасла з таго часу, як яго бацька пакінуў калгас і стаў загадваць самай вялікай крамай на сяле.

II

Пачаліся першыя ў Яшавым жыцці канікулы. Вучняў адпусцілі да самай восені. Яша перайшоў у другі клас і цяпер трошкі звысоку паглядаў на тых, хто толькі збіраўся ў школу. За добрую вучобу хлопца ўзнагародзілі кнігай «Містэр Цвісцер». Гэта была цудоўная кніга, і Яша ёю вельмі ганарыўся. Такія кнігі ў іхнім класе далі толькі дваім: яму і Лізе.

Яшу вельмі хацелася паказаць каму-небудзь школьны падарунак. Хваліцца кнігай рудому Алёшу ён не асмельваўся. Сам Алёша вучыўся не дужа добра і, вядома, не мог ухваліць Яшавай прэміі. Ён яшчэ мог і парваць кнігу.

Яша пайшоў з кнігай да дзеда Атрахіма. Дзед жыў цераз вуліцу, насупраць іхняга двара. У калгас ён не ўступіў і лічыўся аднаасобнікам.

— Паедзем, унучак, сеяць грэчку,— сказаў дзед.— Я забараную, а ты пасля папасвіш каня на поплаве.

Яша ахвотна згадзіўся. Наконт дзедавага каня ў яго былі свае планы. Яшу хацелася праскакаць верхам на кані па вуліцы, каб яго ўбачыла настаўніца Марыя Рыгораўна ці Ліза. Пра гэта хлопец марыў усю зіму. Ён уяўляў сабе, як здзівяцца Ліза і настаўніца, калі ўбачаць, што Яша, ані не баючыся, імчыцца, як вецер, на кані.

Яшавай прэміі дзед Атрахім нікольні не ўзрадаваўся. Ён узяў кнігу, пакруціў яе ў руках і, аддаючы Яшу, падазрона спытаў:

— Ты, можа, у гэтыя канцамолы запісаўся? Можа, начэпіш на шыю чырвоную хустку і будзеш гарлапаніць, што бога няма? А то завошта табе далі б гэтую кнігу?..

Дзед сам чытаць не ўмеў, і Яша яго лёгка супакоіў, што кніга не бязбожная.

— Я добра вучыўся, і мне далі кнігу як падарунак,— сказаў ён.

— Якое цяпер вучэнне,— сумна ківаючы галавой, прамовіў дзед Атрахім.— Чаму вас цяпер вучаць? Бацькоў не слухацца, бога не паважаць. Свет цяпер такі пайшоў...

Дзед Атрахім не прызнаваў новых парадкаў. Асабліва крыўдаваў дзед за бога. Ён не мог пагадзіцца з тым, што Яшу вучаць не хадзіць у царкву і не верыць папу.

— Не слухай, унучак, гэтых супастатаў,— гаварыў дзед,— без бога ў душы чалавек, як быдла. Ён тады нічога не баіцца і не шануе.

Перад вялікаднем дзед вадзіў Яшу на споведзь. У царкве было многа людзей, яны спявалі, плакалі, станавіліся на калені. Дзед падвёў Яшу да папа. Поп накрыў Яшаву галаву бліскучай хусткай.

— Грэшан,— адказаў Яша, як навучыў яго дзед, і пацалаваў крыж.

Пасля гэтага поп даў яму лыжачку салодкага прычасця.

— Дай яшчэ,— папрасіў Яша, але дзед спалохана пацягнуў яго за крысо.

Яшава споведзь не абышлася без вынікаў. У царкве ў тую ноч была дзяўчынка, якая вучылася разам з Яшам. Яна таксама спавядалася, але гэта не перашкодзіла ёй расказаць пра ўсё настаўніцы Марыі Рыгораўне. Назаўтра на школьнай лінейцы назвалі Яшава прозвішча. Ён выйшаў на тры крокі наперад з шарэнгі, што выстраілася ў доўгім школьным калідоры.

— Ён цалаваўся з папом,— паказваючы пальцам на Яшу, грымеў на ўвесь калідор дзяжурны, вучань сёмага класа.— Ён забыў, што рэлігія — опіум народа...

Уся школа глядзела на Яшу, і яму было вельмі сорамна. Ён тады ледзь не заплакаў.

Яша пасля гэтага, можа б, і не хадзіў да дзеда Атрахіма, але дзед умеў прыгожа расказваць казкі і іграў на скрыпцы. Ён заўсёды частаваў Яшу чым-небудзь смачным. І яшчэ ў дзеда было шмат мікалаеўскіх і керанскіх грошай.

— За гэта можна было, унучак, купіць цэлую хату,— скардзіўся дзед, даючы Яшу прыгожую паперку, якая некалі значыла цэлых сто рублёў.

— Дык чаму ж вы, дзеду, не купілі?

— А хто ж яго, унучак, ведаў, што настане гэтакі час.

Яша дзівіўся. Дзедава хата была старая, складзеная з паточаных шашалем асінавых бярвенняў. Калі дзед на свае грошы мог купіць добрую хату, то чаму ж ён не купіў?..

Дзед не шкадаваў хлопцу розных пачастункаў, але Яшава маці яго не вельмі хваліла.

— Скнара стары,— гаварыла яна.— З-пад сябе падабраў бы. Я ў голад прадала ўвесь свой пасаг, а ён пуда бульбы не пазычыў. І каб не было. Няма ў яго бога ў душы...

Пра бога гаварылі і дзед, і маці, але па-рознаму. Выходзіла, што ў кожнага ёсць свой уласны бог. Дзедаў бог быў грозны, ён быў супроць калгаса, камсамольцаў, новых парадкаў. Бог, якога звала ў сведкі маці, павінен быў пакараць дзеда за яго скупасць, за тое, што ён не спачувае людзям. Ва ўсім гэтым было цяжка разабрацца. Дзед часта расказваў Яшу пра страшны суд, які настане вельмі хутка. На гэтым судзе бог спытае кожнага, хто як жыў, як шанаваў бога.

Яша аднойчы пацікавіўся:

— А ты, дзед, баішся страшнага суду?

— Усе мы грэшныя, унучак...

— А чаму ты не даў бульбы, як у нас не было? Бог жа пра гэта ведае.

Дзед заззлаваў і спыніў гаворку. Пра свае грахі ён гаварыў менш ахвотна, чым пра чужыя.

Сёння Яша не хацеў спрачацца з дзедам з-за бога. Яго цікавіў конь. На дзедавым буланчыку хлопец не раз імчаў наўскач так, што аж дух займала. Але гэта было яшчэ тады, калі Яша не хадзіў у школу. Цяпер

Яша жадаў прамчацца на кані, як Чапаеў, каб аж пыл курэў з-пад конскіх капытоў.

Пасля таго як дзед забаранаваў загончык пад грэчку, Яша павёў пасвіць буланага. Конь быў рахманы і лёгка даваўся ў рукі. Хлопец ірваў траву, і конь ахвотна выбіраў яе цёплымі губамі з Яшавых рук. Буланы пасвіўся да абеду. А ў абед Яша на ўсім скаку праляцеў па вуліцы Першамайцы, дзе жылі Ліза і настаўніца Марыя Рыгораўна. Але яны не бачылі Яшы. На вуліцы ў гэты час не было нікога, хто б мог пазайздросціць хлопцу. Дзень прайшоў наогул не так, як хацелася Яшу.

Пад вечар ён пайшоў да Тарабанаў. Шырокі, як майдан, выган, які пачынаўся ад Алёшавага двара, шумеў, нібы цыганскі кірмаш. Усе хлопцы былі ў зборы. Ладзілася нешта цікавае. Яшу вуліца сустрэла насцярожана.

— Выдатнік,— з'едліва прамовіў Алёша і зняважліва цыркнуў слінай праз зубы.— Цэлы год да настаўніцы падлізваўся.

— Я не падлізваўся,— апраўдваўся Яша.— У мяне проста добрыя адзнакі.

— Не загаворвай зубы, ведаем мы такіх. За што ж табе прэмію далі?

Усе цягнуліся за рудым Алёшам, і гаварыць тут што-небудзь у сваю абарону было проста бескарысна.

Гаворка спынілася. Відаць, хлопцы надумалі нейкую справу і не адважваліся пачынаць яе пры Яшу.

— Добра, мы цябе праверым,— сказаў нарэшце Алёша.— Збегай дадому і прынясі хлеба. Будзеш забаўляць Салвэсевага Рудзьку. А мы палезем у сад па смалу.

Яша ахвотна згадзіўся. З Рудзькам ён дружыў, і не было нічога цяжкага забаўляць яго хоць цэлую гадзіну, пакуль хлопцы ў Салвэсевым садзе будуць абдзіраць вішнёвую смалу.

— Глядзі ж пільнуй сабаку! — строга наказаў Тарабан.— Калі хоць раз гаўкне, то будзеш ведаць...

Яша паклікаў з Салвэсевага двара Рудзьку і пачаў яго забаўляць на выгане. Рудзька быў добры сабака, і Яшу ён разумеў. За дружбу ён плаціў шчырай сабачай дружбай. Рудзька клаўся на спіну, потым падскакваў, стараючыся дастаць сваім чырвоным языком Яшаў нос. Ён абавязкова хацеў аддзякаваць за неба-

гаты пачастунак. Яшу было трошкі ніякавата перад Рудзькам за тое, што ён яго ашуквае. Сабака ж не ведаў, што хлопцы ў гэты час абдзіраюць вішнёвую смалу ў садзе Рудзькавага гаспадара.

Нарэшце хлопцы вярнуліся. Яны са смакам жавалі смалу. Яша чакаў, што з ім падзеляцца. Але руды Алёша прайшоў міма Яшы, нават не глянуўшы на яго. Алесь Бахілка адшчыкнуў ад свайго кавалка нейкую крошку і даў Яшу. Яму, відаць, зрабілася сорамна, і, азірнуўшыся, ці не бачыць Алёша, Бахілка адарваў яшчэ крыху ад свайго камяка. Толькі Змітрок Калашкан не пашкадаваў вішнёвай смалы для Яшы. Ён падзяліў свой кавалак ледзь не папалам. У Калашкана не было ні бацькі, ні маці, жыў ён у бабулі і ніколі не скупіўся. Зімой у школе Змітраку далі паліто, кашулю і штаны. Паліто было яшчэ цэлае, а штаны і кашуля зусім парваныя.

Вечарам лавілі майскіх жукоў. Іх лятала вельмі шмат, і яны былі зусім дурныя, бо самі даваліся ў рукі. Іх можна было лёгка лавіць шапкай, збіваць палкай з разгалістай вярбы, на лістах якой іх вісела процьма. Яша ведаў, што жукі шкодныя, бо яны аб'ядаюць лісце. Але ён іх усё ж шкадаваў і паціхеньку выпускаў. Трэба ж і жукам нешта есці, раз яны жывыя. Руды Алёша злоўленых жукоў не пускаў. Ён адрываў ім крыльцы і бяскрылых заносіў на свой двор.

— Без крылаў не паляцяць,— тлумачыў ён хлопцам.— А заўтра іх куры падзяўбуць. Наядуцца жукоў і будуць часцей несціся. У нас ёсць курыца, якая ўжо нясецца тры разы ў дзень...

Хлопцы не здзіўляліся. У Тарабанаў, вядома, магла быць такая курыца. У іх жа вялікая сям'я, то трэба, каб і куры часцей несліся.

— У майго дзядзькі свіння прывяла сорак парасят,— пахваліўся Алесь Бахілка.— Мы возьмем сабе адно парасятка на развод...

— Ёсць такія свінні,— згадзіўся Алёша.— Я бачыў свінню, якую запрагалі ў воз. І яна цягнула лепей за каня...

Хлопцы паселі на выгане ў кружок і па чарзе расказвалі дзіўныя гісторыі. Над зямлёй плыла цёплая ноч, бясшумналяталі ў паветры чорныя кажаны, на балоце, ля Цітавай копанкі, завялі сваю шматгалосую песню жабы. Хлопцам было прыемна і хораша.

— На свіннях можна ездзіць,— падтрымаў Алёшу Змітрок Калашкан.— Я на Салвэсевай рабой свінні да самай чыгункі імчаўся. А мой дзед на ваўку з лесу прыехаў...

— Воўк жа мог яго з'есці,— здзівіўся Бахілка.

— Вось дурань,— цыкнуў на Алеся руды Алёша.— Ты слухай...

— Мой дзед пайшоў у лес па грыбы,— расказваў Калашкан.— Набраў поўны кошык ды ідзе сабе дамоў. А па дарозе воўк. Бяжыць проста на дзеда. Дзед не спалохаўся і хап ваўка за зяпу, каб не ўкусіў. Ну, а пасля сеў на яго верхам, узяў за вушы і прыехаў, як на кані, у самы двор.

— А тады што? — не вытрымаў Яша,

— Калі тады?

— Ну, як у двор прыехаў...

— Тады ваўка забілі, а шкуру злупілі. Дзед цэлы год боты з яе шыў. Сабе пашыў, бабулі, мне...

Ніхто ніколі не бачыў на Калашкане ботаў, але ўсе хацелі яму верыць. Вельмі ўжо цікавая гісторыя здарылася з яго дзедам. Таму ніхто не пярэчыў віхрастаму Змітраку, які да самай позняй восені мясіў гразь чырвонымі ад холаду босымі нагамі.

Яшу да смерці хацелася здзівіць хлопцаў чым-небудзь цікавым. Але нічога дзіўнага ён не мог успомніць. Усё, што расказвалі бацька і дзед, было звычайным і нецікавым, яно ніколькі не магло захапіць хлопцаў. Нарэшце Яша ўспомніў. Некалі дзед Атрахім расказваў пра царкву, якая затанула на іхнім балоце — Гарадзінцы. Хлопец не мог дачакацца, пакуль руды Алёша закончыць новую гісторыю пра льва, які ўцёк са звярынца і якога нібыта на ўласныя вочы бачыў сам Тарабан. Леў напавал нішчыў жывёлу і людзей, але, сустрэўшыся з рудым Алёшам, у якога дарэчы аказалася ў руках сякера, спалохаўся і ўцёк.

— А мне дзед расказваў пра нешта, чаго ніхто не ведае,— з хваляваннем пачаў Яша.

— Ну, давай,— дазволіў Алёша.

Усе прыціхлі, чакаючы пачуць цікавую навіну.

— На Гарадзінцы, дзе цяпер гара Багародзіцкая, стаяла некалі царква,— гаварыў Яша.— Туды ўсе хадзілі маліцца. Па балоце да царквы ляжала адна толькі вузенькая кладка. Адзін раз на вялікдзень па кладцы ішла жанчына з малым дзіцем. Яна выпусціла

дзіця з рук, і яно затанула ў багне. Тады жанчына пракляла царкву, і маці багародзіца пачула яе праклён. Яна апусціла царкву ў балота. А на тым месцы вырасла гара Багародзіцкая...

Хлопцы насцярожана змоўклі. Вясной, калі збіралі яйкі качак і кнігавак, кожны сядзеў і сушыўся на гэтай самай пясчанай гары Багародзіцкай, якая невядома чаму вырасла сярод балота. Але ніхто, відаць, не чуў пра гісторыю з царквой.

— Мой дзед і цяпер на вялікдзень ходзіць на гэтую гару,— хвалюючыся працягваў Яша.— Прыкладзе вуха да зямлі і слухае. У царкве, якая затанула, на вялікдзень заўсёды моляцца і звоняць у званы. Дзед сам чуў...

Надыходзіла ноч. Вуліца спала. Чыстае летняе неба было засеяна безліччу зорак. Недзе ў самым цэнтры сяла спявалі пад гармонік свае частушкі камсамольцы.

— Брахня,— парушыў нарэшце цішыню руды Алёша.— Твой дзед проста брэша...

— А што ж ядуць тыя багамольцы, што спяваюць пад зямлёй? — спытаў Змітрок Калашкан.— Не пад’еўшы ж, не паспяваеш?

— Калі царква затанула, то ў ёй жа поўна вады,— выказаў сумненне Алесь Бахілка.— Дзе ж тады спяць тыя святыя?

На гэтыя рубам пастаўленыя пытанні Яша адказаць не мог. Яму стала сорамна і крыўдна, што яго гісторыя аказалася самай горшай.

— Я спытаю ў дзеда,— паабяцаў хлопец.— Ён ведае...

— Дурань твой дзед,— адрэзаў руды Алёша.— А ты яго слухаеш. Пайшлі дахаты...

III

Яшу не пашанцавала не толькі на імя. Не пашанцавала яму і на бацьку. Бацька рудога Алёшы працаваў у самай вялікай краме. Ім можна было ганарыцца. Ён мог зрабіць усё, што захоча.

— На той год бацька дасць мне стрэльбу,— хваліўся Тарабан.— Буду хадзіць на ваўкоў, мядзведзяў, ласёў. А што, за шкуру добра плоцяць, а мяса будзем саліць..,

Хлопцы падтаквалі і зайздросцілі Алёшу. Хто б адмовіўся ад стрэльбы, з якою не страшна і ноччу пайсці ў лес! У тым, што Тарабан настраляе колькі хочаш рознай зверыны, не сумняваўся ніхто. Яго бясстрашша, сілу і спрыт ведалі ўсе.

У Змітрака Калашкана бацька загінуў недзе аж на Белым моры. Ён завербаваўся туды біць цюленяў і маржоў, але там захварэў і памёр. Праўда, Змітрок расказваў пра смерць бацькі зусім не так, як суседзі і сваякі. Аказваецца, Калашканаў бацька зусім не памёр, яго разам з караблём, на якім ён плаваў капітанам, праглынуў велізарны кіт. Бацька выбіў кіту з гарматы адно вока, але болей нічога не паспеў зрабіць. Калашкан шчыра ганарыўся сваім бацькам, і Яша ў душы зайздросціў яму.

Алесь Бахілка таксама штодня выхваляўся бацькам. Яго курносы з буйнымі вяснушкамі твар проста аж свяціўся ад задавальнення, калі ён расказваў пра бацькаў подзвіг. Стары Бахілка ездзіў кандуктарам, і Алесь заўсёды даводзіў, што гэта самая вялікая пасада на чыгунцы. Без Алесевага бацькі не мог адправіцца ніводзін поезд, і без яго дазволу ніхто не мог сесці ў вагон. Бахілкаў бацька стаяў, праўда, на тормазе апошняга таварнага вагона, але хлопцы ўсё адно былі перакананы, што без яго чыгунка не змагла б працаваць. Руды Алёша даўно ўжо атрымаў дазвол ад Алеся, што пры першай патрэбе стары Бахілка завязе яго без білета аж у самую Маскву.

Але самы гераічны бацька аказаўся ў Аркадзя Панядзелка. Стары Панядзелак, даглядчык чыгуначнай лазні, быў нізенькі, згорблены, і ніхто, вядома, Аркадзю спачатку не зайздросціў. Аркадзева слава пачала расці з таго часу, як настаўніца Марыя Рыгораўна выклікала яго бацьку ў школу. Аркадзь разбіў школьную вітрыну, і Марыя Рыгораўна загадала яму прыйсці з бацькам. Вось тады і высветлілася, што Аркадзеў бацька лавіў бандытаў, а самага галоўнага іх атамана запёр у лазні, калі той парыўся. Бацька пры ўсіх saроміў Аркадзя і нават хацеў перацягнуць яго папругай, але настаўніца не дала. З таго часу хлопцы пачалі адносіцца да Панядзелка па-другому. Яго дружбы дамагаліся ўсе. Аркадзь жыў на чыгуначным пасёлку, і яго па чарзе звалі да сябе ў госці хлопцы і з

Першамайкі і са Слабодкі — дзвюх вуліц, якія падзяляліся чыгункай і невялікай сенажаццю.

Яша не мог пахваліцца ні сваім бацькам, ні дзедам. Бацька ўступіў у калгас, вазіў гной і араў поле. З белымі ён не ваяваў, нават у войску не служыў, і расказаць пра яго што-небудзь цікавае было цяжка. Тое самае і дзед. Ён, праўда, іграў на скрыпцы, і яго запрашалі на вяселлі. Але хлопцы не бралі гэтага пад увагу. Яша аднойчы нават папракнуў бацьку за тое, што ён нідзе не ваяваў.

— Бач, галадранец, чаго захацеў! — засмяяўся бацька.— Дзякуй богу, што ясі хлеб на поўны рот. Без бацькі бryndaў бы, як той Калашканаў вісус...

Бацька не хацеў разумець Яшу, і з ім цяжка было гаварыць...

Канікулы наогул праходзілі цікава. Аднойчы, пасля таго як на станцыю прывезлі малатарні і жняяркі для калгаса, у галаве рудога Алёшы нарадзіўся цікавы план. Ён надумаўся сканструяваць уласны трактар. Для гэтага трэба было шмат розных кольцаў, шрубак, болцікаў. Хлопцы прыцемкам хадзілі на станцыю і наадкручвалі ад малатарань усялякага дабра. Але скласці з гэтых частак трактар усё ж не ўдалося. Меншыя Тарабаны пакралі вельмі многа важных дэталей і, нягледзячы на суровы допыт, які ім учыніў Алёша, нізавошта не хацелі расставацца з кольцамі і болцікамі. Прыйшлося пабудову трактара часова адкласці. Тым болей што надышлі больш важныя падзеі, якія цалкам захапілі ўсіх хлопцаў. Пачалася вайна з Першамайкай...

Першая бойка выбухнула за Цітаву копанку. Гэтая копанка знаходзілася якраз пасярэдзіне паміж Слабодкай, на якой жыў Яша, Тарабаны, Змітрок Калашкан, Алесь Бахілка, і вуліцай Першамайкай, дзе згрупавалася варожае войска на чале з белагаловым Косцем. Копанка не дужа вялікая, і калі з раніцы прыходзіла купацца Слабодка, то Першамайка ўжо да самага вечара не магла сюды паткнуцца. Іншы раз слабадскія хлопцы вылазілі з вады ў абед, але Першамайка мала радавалася гэтаму. Вада ў копанцы была ўскаламучаная, чорная, брудная.

Да таго, як пачалася гэтая вайна, Слабодка з Першамайкай проста гулялі паміж сабой у чырвоных і белых, а таксама ў Чапаева і бацьку Махно. Яша тры

разы быў у чырвоных і толькі адзін раз у белых. Але з таго часу, як хлопцы з абедзвюх вуліц селі за парты, яны паразумнелі. Цяпер ужо ні Слабодка, ні Першамайка ні за якія абяцанкі не пайшлі б у бой пад сцягамі белай арміі або бацькі Махно. Але па-ранейшаму хацелася нечага вялікага, гераічнага. Хіба ж можна адмовіцца ад подзвігу, ад вайны за праўду, калі табе дзесяць, а то і цэлых дванаццаць гадоў?..

У тую ціхую летнюю раніцу, калі Слабодка прыбегла да копанкі, у вадзе ўжо плюхаліся першамайскія хлопцы.

Дзень пачаўся няўдала. Для купання ён загінуў. А дзень быў цёплы, сонечны, крыўдна ў такі дзень не пакупацца.

Тарабанаў Алёша хадзіў па беразе копанкі злосны і нахмураны. А баязлівыя хлопцы з Першамайкі нібы яго і не заўважалі. Яны плюхаліся ў вадзе, рагаталі і пішчалі. Першамайцы вялі сябе проста нахабна.

— Гэй, сіняпупыя, вылазь з вады! — закамандаваў Тарабан.— Я лічу да дзесяці...

— Ты палічы да тысячы,— адказаў белагаловы Косця Кветка.— Камандзір знайшоўся. Хочаш купацца, дык лезь.

Яша, які прысутнічаў пры гэтай размове, замёр ад нечаканасці. Яшчэ ніхто і ніколі не размаўляў так з іхнім Алёшам. Яша трохі ведаў Косцю — ён перайшоў у трэці клас, але ніякім сілачом не лічыўся.

Алёша, мабыць, і сам не чакаў такога адпору. У першую хвіліну ён не знайшоўся, што адказаць.

Слабодка пазірала на свайго камандзіра, чакаючы толькі яго загаду.

— Я з табой пагавару, вылезь толькі з вады,— пабяцаў Алёша.— Ты ў мяне паскачаш...

На словы Алёшы Першамайка адказала дружным рогатам.

— Мы яшчэ пакупаемся, а ты пачакай трохі! — закрычаў з вады той самы белагаловы Косця.— Пагрэйся на сонцы.

Такой абразы сцярпець ужо нельга было. Алёша схапіў грудку зямлі і шпурнуў у белую галаву Косці. За ім, як па камандзе, кінуліся ў бой усе слабадскія хлопцы. Яша таксама раз-пораз кідаў у ваду, дзе плавалі першамайцы, грудкамі, аддаўшыся ўсім сэрцам нечакана ўзнікшаму баявому запалу.

Але Першамайка недарма артачылася. Праз якую-небудзь хвіліну тыя, што купаліся, самі перайшлі ў наступленне. Ды і пазіцыя была ў іх лепшая. На дне копанкі аказалася болей усялякага дабра, чым на беразе. У слабадскіх хлопцаў паляцелі палкі, кавалкі зляжалага глею, усялякі друз. Змітрака Калашкана першамайцы за нагу зацягнулі ў копанку, і ён боўтаўся там у адзенні. Бахілка лямантаваў, бо нехта пацэліў яму дручком па рэбрах. Самому Алёшу кавалкам гліны заляпілі ўвесь твар. Першамайка так насядала, што прыйшлося адступіць. Першамайцы выскачылі з копанкі і голыя гналіся за слабадскімі хлопцамі.

IV

Гэта была нечуваная ганьба. Яшчэ ніколі Слабодка не адступала перад баязлівай, недарослай Першамайкай. Відаць, нешта з гэтымі першамайскімі хлопцамі здарылася. Адкуль раптам у іх з'явіліся такі спрыт і адвага?

Але лішне разважаць не прыходзілася. Трэба было шукаць нейкага паратунку, каб змыць ганьбу, што павісла над Слабадской вуліцай. Яшчэ, здаецца, ніколі Яша не глядзеў з такой надзеяй на рудога Алёшу. Алёша павінен быў знайсці выхад з гэтага надзвычай цяжкага становішча.

Увесь той дзень, стаіўшыся пад Тарабанавай павеццю, хлопцы думалі. Была выслана разведка, якая далажыла, што першамайцы не купаюцца болей у копанцы. Але гэтая вестка не прынесла палёгкі. У той дзень не хадзілі абдзіраць вішнёвую смалу ў Салвэсеў сад, не насілі здаваць бутэлькі ў краму Алёшавага бацькі, забыліся на ўсе прыгажосці жыцця, якія лета дае проста дарма.

— Трэба ім усыпаць! — нарэшце рашуча прамовіў Алёша.

Слабодка з палёгкай уздыхнула. Так думалі ўсе, і Алёшавы словы паддалі хлопцам адвагі.

— Трэба ім даць, каб яны помнілі і ніколі да нас не чапляліся,— гаварыў далей Тарабан.— Няхай ведаюць, што яны ўсе нулі без палачак. Я яшчэ пакажу гэтаму Косцю.

Хлопцы крычалі, спрачаліся наконт планаў помсты. Але ў кожнага ды, мабыць, і ў самога Алёшы, быў

у душы прытоены страх перад Першамайкай. Гэтыя ж «нулі без палачак» гналі іх сёння ад копанкі аж да самых агародаў.

У той дзень нічога не прыдумалі. Алёша распусціў хлопцаў па хатах, загадаўшы з'явіцца назаўтра раніцай. Алёша над нечым думаў.

Ноччу Яша не спаў. Яму мроіўся іхні смелы заўтрашні налёт на копанку, уцёкі першамайскіх хлопцаў, сапраўдная перамога. Назаўтра Яша, нават як след не паснедаўшы, прыбег пад Тарабанаву павець. Хлопцы былі ўжо ў зборы. Алёша прыйшоў заклапочаны і сур'ёзны. Ён нешта прыдумаў — гэта бачылі ўсе.

— Нам трэба армію стварыць,— заявіў Алёша.— Толькі не на гульню, як раней — адны чырвоныя, другія белыя. Трэба армія нашай вуліцы. У нас будзе цяпер сапраўдная вайна...

Вядома, ніхто не мог прыдумаць лепей за Тарабана Алёшу. Думка пра армію спадабалася ўсім. Тады Алёша выняў з кішэні лісток паперы і прачытаў прысягу, якую ён сам склаў за ноч. Гэтую прысягу трэба было падпісаць уласнай крывёю. Тут жа пад Тарабанавай павеццю кожны пракалоў Алёшавым пяром руку і паставіў сваё прозвішча пад прысягай...

Алёша прызначыў камандзіраў. Камандзірамі палкоў былі пастаўлены Змітрок Калашкан і Алесь Бахілка. Сам Алёша захаваў за сабой пост галоўнага камандуючага. Яша ніякага чына не атрымаў, ён застаўся звычайным байцом. Такіх, як ён, была большая палавіна.

З гэтай раніцы пачалася старанная падрыхтоўка да наступлення на Першамайку. У якасці будучага тэатра ваенных дзеянняў намячалася, вядома, Цітава копанка. Гэта была справа гонару — разбіць першамайскіх хлопцаў каля копанкі, адплаціць ім за ўчарашнюю ганьбу. Цэлы дзень армія рабіла рагаткі.

Разведка між тым даносіла, што каля копанкі першамайскія хлопцы болей не паказваюцца. Гэта трохі знізіла баявы настрой слабадскога войска. Нікому не хацелася проста так, без перамогі, ісці купацца ў Цітаву копанку. Тады Алёша прапанаваў новы план. У выкананні яго галоўную ролю павінен быў адыграць Яша. Алёша загадаў яму ісці на Першамайскую вуліцу і пранюхаць, што там робіцца.

— Цябе яны, можа, і не зачэпяць,— заспакоіў Яшу Тарабан.— А калі будуць біць і распытваць пра нас, то нічога ім не кажы. Зразумеў?

Яша, вядома, разумеў, што яго становішча можа быць нялёгкім. Але ў душы ён радаваўся даручэнню. Яму здавалася, што нездарма Алёша прызначыў у разведку іменна яго. Калі гулялі ў «кругавога», Яша лепей за ўсіх хлопцаў умеў адгадваць, у каго схаваны мяч. Шкада толькі, што раней Алёша не заўважаў гэтага і ніколі не прызначаў Яшу нападаючым.

План разведкі ў Яшы склаўся адразу. На Першамайцы жыла яго цётка, і калі яго сустрэнуць першамайскія хлопцы, ён скажа, што ідзе да яе. Калі ж яны не павераць і пачнуць яго біць, ён можа давесці іх да самага цётчынага двара.

Яша пайшоў. Ён не ўзяў з сабой ні рагаткі, ні нават палкі. Нікога з хлопцаў на Першамайскай вуліцы ён не сустрэў. Сонца хілілася ўжо к заходу, злосныя сабакі, якія былі тут амаль у кожным двары, з незахаваным падазрэннем праводзілі Яшу. Хлопец прайшоў ужо ўсю Першамайку з канца ў канец і нічога пакуль што не выявіў. Але з пустымі рукамі вяртацца назад не выпадала. Пра сваю цётку Яша забыў, трэба было дазнацца, што робіць гэты самы белагаловы Косця.

— Яша, чаго ты тут ходзіш?

Хлопец здрыгануўся ўсім целам, але адразу ўзяў сябе ў рукі. Яму нічога не пагражала, бо гэта аклікнула яго Ліза. Яна была ў белай сукенцы і стаяла каля сваіх веснічак. З таго часу, як іх адпусцілі на канікулы, Яша не бачыў Лізы.

Прыйшлося да яе падысці. Ліза адразу засыпала яго пытаннямі і павяла ў свой двор. Адмовіцца нельга было ніяк. У школе Ліза ніколі не закрывала рукой сваёй чарніліцы ад Яшы і наогул ставілася да яго прыхільна. А аднойчы, калі ён яе за нешта штурхануў, яна заплакала, але Марыі Рыгораўне не паскардзілася.

Ліза вынесла з хаты кніжку і пасадзіла Яшу побач з сабой на ганку. Гэта была цікавая кніжка, і называлася яна «Рабяты і зверанята». Дома ў Яшы, акрамя чытанкі для другога класа, якую ён адразу прачытаў, як толькі купіў, і «Містэра Цвісцера», ніякіх кніжак болей не было. Яша прагна гартаў кніжку, забыўшыся ў гэты час на тое, што ён сядзіць побач з Лізай і што

сам руды Алёша паслаў яго ў разведку. За гэтым заняткам застала хлопца Лізіна маці.

— Мама, гэта той самы Яша,— адрэкамендавала Ліза свайго госця.

Яша пачырванеў да вушэй. Ён лічыў найвялікшай ганьбай сядзець побач з дзяўчынкай, і тое, што ёсць сведка гэтага яго відавочнага злачынства, кінула хлопца ледзь не ў роспач. Але гэта было яшчэ не апошняе выпрабаванне, якое ў гэты дзень выпала на Яшаву долю.

Лізіна маці пайшла ў хату і хутка паклікала туды Лізу разам з Яшам. Адмовіцца зноў было нельга. Ніколі ў жыцці Яша не адчуваў сябе гэтак няёмка, як у тую хвіліну, калі ён сваімі чорнымі, парэпанымі нагамі ступіў на фарбаваную падлогу Лізінай кватэры. Лепш бы паадсякаць гэтыя чорныя ногі... Лізіна маці паставіла перад Яшам асобную талерку з суніцамі, якія пасыпала цукрам і заліла малаком. Такой раскошы, каб есці суніцы з цукрам, Яша ў сваім жыцці не бачыў.

Пасля гэтага Ліза, нібы хлопец, іграла на гармоніку, а Яша, схаваўшы ногі пад стол, слухаў. Усё гэта было падобна на нейкі сон, і Яша ніяк не мог сабрацца з думкамі. На развітанне Ліза дала яму пачытаць гэтую самую кніжку пра рабят і зверанят.

Ужо на вуліцы Яша вярнуўся да сапраўднасці. Кніжку ён адразу схаваў за пазуху, бо яе маглі парваць або адабраць першамайскія хлопцы. Тут, на вуліцы, Яша ўспомніў і пра тое, што яму трэба выконваць свае абавязкі.

Яшава разведка ўсё ж закончылася з поспехам. Ён дазнаўся пра многае і прынёс рудому Алёшу цікавыя звесткі. Пасля Яшавай разведкі Слабодка яшчэ болей знелюбіла Першамайку, і на гэта былі свае важкія прычыны. Цяпер можна было ўжо здагадвацца, чаму Першамайка трымае сябе так фанабэрыста і непакорліва.

Яша дазнаўся, што белагаловы Косця прывабіў усіх першамайскіх хлопцаў валейболам. Валейбольны мяч і сетку прыслаў Косцю яго дзядзька з горада. Цяпер Першамайка цэлы дзень рэжацца ў валейбол. Першамайскія хлопцы разам ходзяць у лес, разам купаюцца, разам праводзяць амаль увесь свой час. Але гэта яшчэ не ўсё. Косця падбіў першамайскіх хлопцаў, і яны клеяць нейкія планёры. Гэтыя планёры нібыта будуць самі

лятаць у паветры. Пра планёры Слабодка, між іншым, не паверыла. Руды Алёша аўтарытэтна заявіў, што ніякі планёр з фанеры ў паветры не ўтрымаецца, бо гэта ж табе не лёгкі папяровы змей... З такой думкай пагадзіліся ўсе.

Становішча складалася не вельмі добрае. Цяпер ужо кожны разумеў, што з рагатак можна пужаць вераб'ёў, а не першамайскіх хлопцаў. Раз у іх такая моцная дружба, то разбіць іх будзе нялёгка.

Зноў Слабодка з надзеяй паглядала на Тарабанавага Алёшу, які адзін мог падказаць правільнае рашэнне. Алёша ж думаў. Ён думаў на гэты раз не вельмі доўга.

— Вечарам палезем у Салвэсеў сад,— сказаў Алёша.— Нарвём яблыкаў. Яны ўжо вялікія. Але есці іх не будзем. Я сам палічу, хто колькі нарве...

Усе са здзіўленнем сустрэлі гэты загад галоўнакамандуючага. Налёт на Салвэсеў сад рабіўся не ўпершыню, але яшчэ ніколі Алёша не патрабаваў такога. Праўда, і раней для Алёшы хлопцы выцягвалі з-за пазухі па лепшаму яблыку, каб ён пакаштаваў. Але аддаць яму ўсе яблыкі — гэта было ўжо замнога нават для Алёшы. Хлопцы стаялі пахмурныя і з выклікам пазіралі на свайго важака...

— Я сказаў, не будзем есці яблыкаў — і ўсё! — раззлаваўся ад гэтых насцярожаных позіркаў Алёша.— Не бойцеся, сам я іх не паем. Пералічым...

Тарабан нешта прыдумаў. Гэта высветлілася пасля таго, як ён адклікаў убок камандзіраў палкоў Змітрака Калашкана і Алеся Бахілку і пачаў з імі раіцца. Камандзіры пасля Алёшавага таемнага шэпту весела зарагаталі. Было ясна, што рыхтуецца нешта цікавае, таму Яша разам з усімі ахвотна палез прыцемкам у Салвэсеў сад. І хоць ён ведаў, што яблыкаў пакаштаваць не прыйдзецца, налаташыў іх поўную пазуху.

Яблыкаў было многа. Алёша пералічыў, колькі нарваў кожны, а пасля дазволіў з'есці па тры яблыкі камандзірам і па два — радавым байцам. Яша з'еў два самыя маленькія яблычкі. Астатнія забраў Алёша.

V

Назаўтра ўсё стала ясней яснага. Калі Яша прыйшоў на Тарабанаў двор, ён убачыў там Аркадзя Панядзелка і яшчэ некалькі хлопцаў, што жылі на станцый-

ным пасёлку. Яны елі Салвэсевы яблыкі, якімі іх шчодра частаваў Алёша. Тарабан дамаўляўся з Аркадзем Панядзелкам наконт сумеснага выступлення супраць Першамайкі. Умова была заключана. Аркадзь абяцаў выставіць восем чалавек. Гэта давала вялікую перавагу Слабодцы ў сіле. Цяпер можна было смела ісці вайной на непакорную Першамайку.

Праз два дні каля Цітавай копанкі разгарэўся бой. Бой гэты быў кароткі. Першамайка спачатку не здавалася. Яна заняла выгадныя пазіцыі і мужна абаранялася. У першамайскіх хлопцаў таксама аказаліся рагаткі, так што ніякай перавагі ў Слабодкі не было. Але Косця Кветка, які камандаваў варожым войскам, не ведаў, што лёс гэтай бітвы ўжо загадзя вырашан. Ён не ведаў, што з тылу, з боку балота, падкрадаюцца Аркадзь Панядзелак і яшчэ сем хлопцаў, якія сталі саюзнікамі Слабодкі. І калі станцыйныя хлопцы падняліся ў атаку з тылу, рады першамайцаў змяшаліся. Частка войска кінулася наўцёкі, а другая частка разам з Косцем Кветкам трапіла ў палон.

Яша ўпершыню адчуў вялікую радасць перамогі. У яго два разы пацэлілі грудкай, але яму нікольки не балела. Ён ганарыўся, як і ўсе, што Першамайка разбіта і што яна цяпер і носа не паткне да Цітавай копанкі.

Захопленым палонным і самому камандзіру Косцю Кветку ўчынілі допыт. Дапытваў сам руды Алёша. Ён праўляўся наконт таго, колькі жывой сілы і зброі ў варожым войску, якую ваенную падрыхтоўку яно прайшло. Косця Кветка маўчаў. Ён апусціў сваю белую галаву і не гаварыў ні слова. Яшка нават пашкадаваў тады гэтага самага Косцю. Бадай не варта было яго так мучыць. Хопіць з яго аднаго сораму. Хіба ж гэта прыемна трапіць у палон...

Косцю і тых, што разам з ім былі захоплены ў палон, адпусцілі толькі пад вечар. Паражэнне першамайскім хлопцам абышлося дорага. Па-першае, ім давялося адмовіцца ад Цітавай копанкі. Першамайцы мелі права купацца ў копанцы толькі пад вечар, ва ўскаламучанай і бруднай вадзе.

У дадатак да гэтага Першамайка раззбройвалася. Усе рагаткі, якія належалі варожаму войску, к вечару былі перададзены рудому Алёшу. Гэтымі рагаткамі ён узброіў хлопцаў, што прыйшлі на дапамогу Слабодцы

разам з Аркадзем Панядзелкам. Самому Аркадзю Алёша даў аж дзве рагаткі.

Але самым цяжкім для Першамайкі было не гэта. Са стратай рагатак і нават Цітавай копанкі можна было сяк-так прымірыцца. Тарабанаў Алёша патрабаваў яшчэ ў якасці выкупу за палонных валейбольны мяч і сетку. На такія ўмовы Косця Кветка доўга не згаджаўся. Але сіла была не на яго баку. А Тарабан цвёрда заявіў, што не адпусціць палонных і самога Косцю, пакуль не будуць прынесены сетка і валейбольны мяч.

Косцю прыйшлося даць згоду і на гэта. Мяч і сетку прытарабаніў Аркадзь Панядзелак, які цяпер ужо выступаў пасрэднікам паміж дзвюма вуліцамі. Палонных адпусцілі.

Радаснай вярталася Слабодка ад Цітавай копанкі. Перамога была поўная. Яша адчуваў сябе на сёмым небе. У хлопца не было нават кропелькі крыўды на Алёшу за яго ранейшыя насмешкі. Каб Алёша загадаў цяпер Яшу памыць яго ногі, хлопец ні хвіліны не вагаўся б. Пра такую ганьбу Першамайкі, якой дамогся Алёша, Яша нават не марыў. Так ім і трэба, гэтым ганарліўцам, няхай не задаюцца! Яшавы грудзі распіраў гонар за сваю Слабодку, за рудога Алёшу, такога смелага і разумнага...

Некалькі дзён Слабодка жыла ўражаннямі апошняга бою. Можа, сто разоў успаміналіся ўсе падрабязнасці гэтай гераічнай баталіі, паводзіны кожнага, хто прымаў у ёй удзел. Яшу пахваліў сам Алёша. Ён сказаў перад усім войскам, што Яша не баязлівец, што ён і ў разведку хадзіў смела, і добра ваяваў каля копанкі. Калі раней Яша яшчэ не ведаў, што такое поўнае шчасце, то цяпер ён у збытку піў асалоду гэтага цудоўнага пачуцця.

Сетку павесілі на выгане каля Алёшавага двара. Слабодка цяпер з раніцы да вечара гуляла ў валейбол. Яша прыходзіў дамоў толькі прыцемкам, стомлены і шчаслівы. Ён забываў іншы раз нават паабедаць. Ён мог бы і не вячэраць, каб не маці. Але яна не хацела нічога разумець і заўсёды, калі Яша пазніўся, бралася за венік. І ўсё ж гэта былі дробязі ў параўнанні з той вялікай радасцю, якую абяцаў Яшу кожны новы дзень.

Лета праносілася вясёлым карагодам незабыўных уражанняў. Яно шчодра дарыла ясныя цёплыя дні, запоўненыя вялікімі і малымі прыгодамі, зорныя вечары

з іх званкамі коней на папасе і нячутным палётам кажаноў, яно не шкадавала суніц, вішань, яблыкаў і многіх іншых цудоўных рэчаў. Гэтае лета, як ніколі, з'яднала Слабодку. Хлопцы ўсюды хадзілі талакой. Яны пабывалі нават у пелі,— густым асінавым лесе,— дзе, як гаварылі бацькі, вадзіліся самыя сапраўдныя ласі, рабілі паход на далёкую рачулку Ведрыцу, лазілі на маяк, з вяршыні якога былі відаць не толькі ўсе вясковыя аколіцы, а адкрываліся новыя, зусім яшчэ нязведаныя далягляды.

І ўсюды, дзе з'яўлялася Слабодка, Першамайка вымушана была ёй саступаць.

— Мы вас білі і будзем біць! — заяўляў руды Алёша, убачыўшы каго-небудзь з першамайцаў.— Дзякуем за валейбольны мяч. Калі купіце новы, скажыце нам. Нам і другі спатрэбіцца...

Першамайцам, вядома, было крыўдна слухаць гэтыя насмешкі. Яны паспрабавалі паўстаць. Аднойчы яны распачалі бойку і былі з ганьбай разбіты зноў. Не прыйшлося нават клікаць Аркадзя Панядзелка з яго хлопцамі. Слабодка знаходзілася цяпер у зеніце сваёй славы, і яна разбіла б, вядома, армію куды мацнейшую, чым армія Першамайскай вуліцы.

Слабодка святкавала сваю другую перамогу. Услед за ёю прыйшла і трэцяя, і чацвёртая...

Але і летняе яснае неба часта зацягваюць хмары. З Тарабанавым Алёшам пачало рабіцца нешта такое, што псавала ўсю справу. Алёша пачаў задавацца, як ніколі. Ён так высока задраў свой аблузаны нос, што з ім проста нельга было размаўляць.

Аднойчы, калі гулялі ў валейбол, Яша адбіў мяч у канаву. Ён пабег за мячом, але Алёша яго спыніў.

— Вон з поля! — загадаў Тарабан.— Недарэкі мне не патрэбны.

Яшу было крыўдна да слёз. Хіба ж не хадзіў ён у разведку, не ваяваў з першамайцамі, што гэты Тарабан выганяе яго цяпер з гульні, як чужога? А сам ён хіба не заганяў мяч у канаву? Заганяў, але на гэта яму ніхто не казаў і слова.

Руды Алёша спыняў гульню, калі яму гэтага хацелася, і забіраў мяч дадому. Там яго ганялі па двары меншыя Тарабаны. Алёша не слухаў цяпер нават камандзіраў палкоў — Змітрака Калашкана і Алеся Бахілку. Тарабана лаялі за вочы ўсе, але пры ім маўчалі.

Яго яшчэ баяліся, рудога Алёшы, бо ўсё-такі ён быў самы дужы на ўсю Слабодку.

Неяк Яша сказаў пры хлопцах, што мяч належыць усім і для яго проста трэба зрабіць патайную хованку. Тады не прыйдзецца выпрошваць у Тарабанаў. Яшу падтакнулі ўсе, але ў той жа вечар нехта пераказаў рудому Алёшу Яшаву гаворку. Тарабан выклікаў вечарам Яшу да сябе і збіў яго пры ўсіх. Ніхто за хлопца тады не заступіўся. Боль і глыбокая крыўда распіралі Яшавы грудзі. Уцякаючы ад Алёшы, ён крыкнуў, што выходзіць з войска і болей ніколі не будзе ваяваць за Тарабана.

Але сказаў гэта Яша проста ад злосці. Ён яшчэ і сам не ведаў тады, як зробіць. Усё ж да Тарабана ён не хадзіў цэлы тыдзень.

Яша, як непрытульны, швэндаўся па сваім двары і з зайздрасцю цікаваў за тымі, хто не пасварыўся з Тарабанам і мог гуляць у валейбол, купацца ў Цітавай копанцы, хадзіць па яблыкі ў Салвэсеў сад. Яша нават цішком лазіў на дах сваёй хаты і адтуль выглядаў, што робіцца на Тарабанавым двары...

У самым канцы канікулаў здарылася нечаканае. У двор да Яшы прыбег Змітрок Калашкан, камандзір Яшавага палка, і расказаў, што Аркадзь Панядзелак здрадзіў. Ён са сваім войскам перайшоў на бок Першамайкі. Першамайка цяпер разам са станцыйнымі хлопцамі нібыта рыхтуе наступленне...

У тую ж хвіліну Яша забыў сваю крыўду на рудога Алёшу. Ён памчаўся на Тарабанаў двор. Там якраз ішла нарада. Першамайскае войска рыхтавалася да бою, і ўсе былі ўзбуджаныя, рашучыя і на чым свет стаіць лаялі здрадніка Аркадзя Панядзелка. Яша заняў сваё месца ў баявым страі, ён, як і ўсе, гарэў нецярпеннем бою...

У канцы таго лета Першамайка ўсё ж не адважылася наступаць, хоць да яе і далучаліся станцыйныя хлопцы. Хутка высветлілася, чаму здрадзіў Аркадзь Панядзелак. Першамайка проста мела болей садоў, чым Слабодка. У Салвэсеў сад цяпер наогул нельга было прабрацца. Стары Салвэсь пазабіваў усе дзіркі ў агароджы, абцягнуў частакол зверху калючым дротам, а ў садзе прывязаў свайго сабаку Рудзьку.

Гэтага Рудзьку цяпер ужо нельга было падкупіць ці як-небудзь задобрыць. Ён, мабыць, злаваўся за тое,

што яго прывязалі. Яшу ён болей не пазнаваў і гаўкаў на яго, як і на другіх. Салвэсь яго, мабыць, добра карміў.

VI

Пачаліся заняткі ў школе. Вайна паміж Слабодкай і Першамайкай спынілася. Чуткі аб гэтай вайне ўсё ж неяк дайшлі да дырэктара, бо Тарабана і белагаловага Косцю выклікалі ў настаўніцкую. Невядома, аб чым размаўлялі настаўнікі з камандуючымі дзвюх варожых армій. Толькі пасля гэтай размовы Алёша аддаў загад камандзірам не чапаць першамайцаў. Ён цішком растлумачыў ім, што трэба пацярпець да лета...

Усю тую восень і зіму слабадскія хлопцы хваліліся сваімі перамогамі. Гэта не падабалася першамайцам. У класе былі хлопцы і з адной, і з другой вуліцы. І калі ўзнікала спрэчка пра ацэнку якой-небудзь ваеннай аперацыі, клас дзяліўся на два непрымірымыя станы. Спрэчка займала ўсе перапынкі, яна працягвалася і калі хлопцы ішлі са школы дамоў.

Аркадзь Панядзелак вагаўся. Ён стаяў то за Слабодку, то за Першамайку. Усё залежала ад таго, з кім у той ці іншы дзень Аркадзь дружыў. Яша, прыйшоўшы ў клас, кожны раз дапытваўся ў яго:

— Ты цяпер чый?

Калі Аркадзь быў у згодзе са Слабодкай, ён падаваў Яшу руку. Калі ж у гэты дзень ён належаў да першамайцаў, то вінавата лыпаў сваімі бялёсымі вачамі і адварочваўся.

Спрэчкі паміж Слабодкай і Першамайкай ішлі не заўсёды.

У зімовыя канікулы адбылася падзея, якая ледзь не пamірыла гэтыя дзве вуліцы. Распускаючы вучняў дахаты, настаўнікі аб'явілі пра ранішнік, які меўся адбыцца на другі дзень Новага года. Гэты ранішнік быў сапраўды выдатны. У самым вялікім класе стаяла ёлка, а пад ёлкай пахаджваў жывы дзед-мароз. Яша адразу пазнаў гэтага дзеда, бо ім была Ліза з іхняга класа. І хоць Лізе намалявалі вусы і прыклеілі доўгую льняную бараду, яе пазналі ўсе.

Пад ёлкай скакалі і пелі першакласнікі. Гэта было не вельмі цікава. Першакласнікі, можа, яшчэ і чытаць не навучыліся і проста бэкалі па складах, а тут пусціліся ў скокі. На іх Яша пазіраў з пагардай.

Пасля Ліза разносіла падарункі. Усім яна давала адну цукерку ў каляровай паперцы і тры «падушачкі». А Яшу дала аж дзве цукеркі ў паперцы і чатыры «падушачкі». Яша пачырванеў, ён баяўся, што хто-небудзь убачыць, што Ліза дала яму цукерак болей, чым каму. Але гэтага, мабыць, ніхто не бачыў, бо аб'явілі, што будзе паказана п'еса.

Яша ніколі не бачыў спектакля і таму хутка забыў пра Лізіны цукеркі.

Усіх запрасілі ў другі клас, дзе была павешана заслона. Заслону адхінулі, і пачалася п'еса. Яша адразу пазнаў усіх, хто быў на сцэне. Спачатку выйшаў белагаловы Косця з другім хлопцам, які таксама жыў на Першамайцы. У іх, як і ў Лізы, былі намаляваны вусы. Косця іграў белагвардзейскага генерала. Спачатку некаторыя хіхікалі, але п'еса была цікавая, і яны змоўклі. У Косці на плячах зіхацелі зробленыя са срэбранай паперы пагоны, а на грудзях вісеў самы сапраўдны царскі крыж. Косця ні разу не збіўся, ён гаварыў як па пісаным.

Хутка Яша зусім забыў, што ён сядзіць у класе і глядзіць спектакль. Баючыся зварухнуцца, сачыў ён за белым генералам, за камандзірам чырвоных, за смелай чырвонай разведчыцай, якая не пабаялася прабрацца ў штаб да самога генерала і падслухоўвала яго загады.

Амаль усе артысты, што ігралі ў п'есе, былі з Першамайкі. Але Яша пра гэта цяпер не думаў. Ён хацеў толькі, каб чырвоныя перамаглі белых, каб выратавалі з турмы смелую разведчыцу, каб нашы зноў адбілі ў белых горад...

Яша не шкадаваў далоняў, калі п'еса скончылася. Белагаловаму Косцю і другім артыстам апладзіравалі ўсе — і Слабодка, і Першамайка. Яны ўсё-такі добра прадстаўлялі. Калі вечарам вярталіся дадому, то размова ішла толькі пра п'есу і першамайскага Косцю, з якога выйшаў-такі добры артыст. Тарабанаў Алёша спачатку маўчаў. Але пад канец не вытрымаў.

— Гэты ваш Косця проста задавака, а вы ўсе дурні! — сказаў са злосцю.— Я вось адлупцую яго, дык будзе ведаць п'есу. Генерал знайшоўся... Забыў, як я яго ганяў...

Усе змоўклі. Нікому не хацелася пярэчыць рудому Алёшу, хоць яго пагроза была зусім недарэчнай. Вай-

на, якую яны вялі летам, зусім не датычыла цікавай п'есы. Ды і сам жа Алёша загадаў не чапаць першамайцаў.

Настрой у Слабодкі быў сапсаваны. Сапсаваў яго сам Тарабан Алёша, якога пакуль што ўсе слухаліся. Палавіну дарогі хлопцы маўчалі. Гэтае маўчанне зусім вывела Тарабана з раўнавагі.

— Бяжыце цалуйцеся са сваім Косцем! — закрычаў ён на ўсю вуліцу.— Мне на вас напляваць. Толькі пабачу, як вы летам пакупаецеся! Гэтыя першамайцы вас і блізка не пусцяць да копанкі...

Тарабан аддзяліўся ад усіх і пакрочыў прэч. Ніхто яго не пазваў, ніхто не пабег услед. Хлопцы стаялі разгубленыя і не ведалі, што рабіць.

— Пайшоў і няхай ідзе,— сказаў Змітрок Калашкан.— Вельмі нос задраў, слова нельга сказаць пры ім. Вайна гэта адно, а п'еса — зусім другое. Ды ніхто і не збіраецца бегчы за Косцем...

Назаўтра Тарабан першым падышоў да хлопцаў. Пра Косцю ён болей не ўспамінаў, і ўсе ўздыхнулі з палёгкай. Усё-такі не варта спрачацца паміж сабой тым, хто жыве на адной вуліцы.

Праз тыдзень пачаліся заняткі, і ўсё пайшло ранейшым парадкам. Мяжа, якая падзяляла класы, усё-такі засталася. Слабодка не збіралася здаваць заваяваных пазіцый, нягледзячы на тое, што першамайцы са сваім Косцем выступілі ў п'есе.

Аднойчы ў клас, дзе вучыўся Яша, зайшла піянерважатая Таня Цырульнікава. Яна сказала, што ўсім, хто цяпер вучыцца ў другім класе, трэба рыхтавацца да ўступлення ў піянеры. Яна яшчэ сказала, што ў піянеры спачатку прымуць тых, хто добра вучыцца і ў каго добрыя паводзіны. Перад усім класам Таня Цырульнікава заявіла, што хутчэй за ўсіх у піянеры прымуць Яшу і Лізу.

З гэтага дня Таня Цырульнікава пачала часта заходзіць у другі клас. Яна хацела арганізаваць тут танцавальны гурток. Але запісвацца ў такі гурток хлопцы адмовіліся. У яго запісаліся адны дзяўчаты. Хлопцы сказалі піянерважатай, што яны згодны ўдзельнічаць толькі ў п'есах пра вайну. Тады Таня наважыла, апрача танцавальнага, арганізаваць і драматычны гурток. У гэты гурток запісаліся ўсе хлопцы са Слабодкі і Пер-

шамайкі, якія вучыліся ў другім класе. На рэпетыцыю трэба было заставацца пасля заняткаў кожную суботу.

Але п'есу Таня Цырульнікава падабрала нецікавую. У п'есе паказвалася, як нямецкія рабочыя змагаюцца з фашыстамі. Ніякай вайны ў п'есе не было. Трэба было толькі маршыраваць па сцэне з чырвоным сцягам, спяваць песні і крычаць «Рот фронт!». Пад канец фашысты самі ўцякалі. Самая сумная роля дасталася Яшу. Яму перад канцом належала выйсці на сцэну і сыпануць лістоўкі.

Хлопцы ўсё ж не вешалі насоў. Яны спадзяваліся, што пасля гэтай нецікавай Таня Цырульнікава знойдзе і добрую п'есу. Таму яны і засталіся на рэпетыцыі.

Але і гэтую нецікавую п'есу на сцэне не паставілі. Аднойчы вечарам усе прыйшлі на рэпетыцыю, а піянерважатай не было. Таню чакалі, можа, цэлую гадзіну, а яна ўсё не прыходзіла. Тады Яша і яшчэ адзін хлопец з Першамайскай вуліцы пайшлі яе сустракаць. Яны ўбачылі піянерважатую на школьным агародзе. Яна цалавалася пад бярозкай з нейкім высокім хлопцам. Таня не толькі цалавалася, яна яшчэ чамусьці і плакала...

Гэтую навіну Яша з першамайскім хлопцам мігам прынеслі ў клас, дзе іх чакалі астатнія артысты. Глядзець на тое, як цалуецца піянерважатая, хадзілі па чарзе ўсе хлопцы. Пазней высветлілася, што ў той вечар Таня праводзіла ў армію трактарыста, з якім дружыла. Але хлопцы аднадушна вырашылі, што звязвацца з такой важатай, якая цалуецца ды яшчэ і румзае, проста не варта. На рэпетыцыі болей ніхто не прыходзіў, і драматычны гурток распаўся.

VII

Набліжалася вясна. Сагнала ўжо снег з палёў і балота, дзяўчаты прынеслі ў клас першыя кветкі кураслепу. Другі клас паўтараў пройдзенае. Самымі лепшымі ўрокамі Яша лічыў тыя, калі Марыя Рыгораўна прыносіла ў клас маленькія кніжачкі і гучна іх чытала. У такія хвіліны ў класе наступала мёртвая цішыня. Было чуваць, як дзынкае аб аконнае шкло ажыўшая пасля зімы муха. Затаіўшы дыханне, Яша слухаў гісторыю пра мужнага хлопчыка Гаўроша, які загінуў на барыкадах, пра маленькую Казету, якая ўпусціла ў

студню сярэбраную манету, за што яе моцна білі. Марыя Рыгораўна прачытала многа такіх цікавых кніжачак перад класам. Найбольш падабаліся ўсім апавяданні пра грамадзянскую вайну і пра розных звяроў. Той дзень, калі настаўніца прыносіла новую кніжачку, быў для Яшы святам. З нецярпеннем чакаў ён апошняга ўрока, на якім пачыналася гучнае чытанне.

У Яшы быў рубель, і ён захацеў купіць сабе хоць адну з прачытаных настаўніцай кніжачак. Але нават у самай вялікай краме, дзе прадавалі дзёгаць, хамуты, гарэлку і соль і дзе за прылаўкам стаяў стары Тарабан, ніякіх цікавых кніжак не было. Там стаялі толькі тоненькія брашуркі пра першую пяцігодку, пра Асінбуд і пра шкоднасць рэлігіі. Але яны былі напісаны сумна, як задачнік, і Яша іх не купіў.

Яша ведаў, што цікавыя кніжкі ёсць у бібліятэцы, дзе іх і бярэ Марыя Рыгораўна. Але ў школьную бібліятэку запісвалі з трэцяга класа. Туды для Яшы пакуль што доступу не было. Тады хлопец наважыў запісацца ў сельсавецкую бібліятэку. Там яго не ведалі, і Яша мог лёгка зманіць, што ён ужо вучыцца ў трэцім класе. Але і ў сельсавецкай бібліятэцы хлопцу не пашанцавала. Бібліятэкарша пачала ўжо запісваць яго прозвішча ў картачку, калі ў пакой зайшла Таня Цырульнікава.

— Добры гэта вучань? — спытала ў яе бібліятэкарша.

— Вучыцца добра, але недысцыплінаваны,— адказвала піянерважатая.— З драматычнага гуртка ўцёк, сябруе з хуліганамі...

Гэта і вырашыла справу. У бібліятэку Яшу не запісалі.

Добра яшчэ, што выручыла Ліза. Яна прынесла ў клас кніку пра Бураціна і залаты ключык. Пасля таго як кніжку прачыталі ў класе, Ліза дала яе Яшу. Ніколі Яша не чытаў такой цікавай кніжкі. Ён ведаў на памяць усе прыгоды хітрага і адважнага Бураціна, але з кнігай не хацелася расставацца. Тады Яша вырашыў перапісаць яе. Ён спісаў дзесяць сшыткаў у клетку, але дайшоў толькі да палавіны. Можа б, Яша перапісаў і ўсю кнігу, але якраз нахлынулі важныя падзеі, і «Прыгоды Бураціна» прыйшлося аддаць Лізе.

Руды Алёша, які вучыўся ў чацвёртым класе, выбіў акно. Ён высадзіў яго з рамай, і Тарабана збіраліся вы-

ключыць са школы. Гэта была непрыемнасць. Калі б Алёшу выключылі, то першамайцы ўзрадаваліся б. Яны б задралі свае насы і пальцамі паказалі б на Слабодку. Глядзіце, моў, які ў іх камандзір, яго нават са школы вытурылі...

Але Алёшу ўсё ж не выключылі. Яму вынеслі толькі вымову. Слабодка ўздыхнула з палёгкай...

А далей падзеі пайшлі адна цікавей за другую. Самым вартым увагі ў тую вясну былі, вядома, вайсковыя манеўры. На балоце, недалёка ад Цітавай копанкі, «чырвоныя» ваявалі з «сінімі». Там цэлы дзень бухалі з сапраўдных гармат, стракаталі з кулямётаў, стралялі з вінтовак. Слабодка з цікавасцю сачыла за манеўрамі. Руды Алёша нават прапанаваў чырвонаармейцам свае паслугі. Ён згаджаўся ісці ў разведку. Але Алёшу чырвонаармейцы прагналі.

Калі манеўры скончыліся, Слабодка хадзіла збіраць на балота страляныя патроны. Першамайцы іх таксама збіралі. Вайны паміж вуліцамі яшчэ не было, але адчувалася, што яна ўспыхне, як толькі пачнуцца канікулы. Вельмі ўжо зноў пачалі фанабэрыцца гэтыя першамайцы!

У вялікодны вечар да Яшы забег задыханы Змітрок Калашкан.

— Пойдзем да царквы,— сказаў ён.— Там будзе нешта цікавае.

Яша апрануўся і пабег услед за Змітраком. Там ужо сабраліся ледзь не ўсе іхнія хлопцы. На цвінтары сапраўды рабілася нешта цікавае. У царкве спявалі веруючыя, а на цвінтары, пабраўшыся за рукі,— камсамольцы. З царквы нesліся спевы пра бога, а камсамольцы даказвалі пад гармонік, што бога няма. Але камсамольцы не толькі спявалі. Яны прыдумалі яшчэ хітрэйшую штуку. Калі з царквы збіраліся выносіць Хрыстова цела, на цвінтар прыгрукатаў трактар. На трактары сядзеў стары Крук у вывернутым кажусе і з рагамі на галаве.

Крук быў вядомы на ўсю акругу прайдзісвет і задзіра. Без яго не абыходзілася ні вяселле, ні святочны кірмаш. Кажуць, сам ён жаніўся разоў восем. Паедзе ў далёкую вёску, дзе яго не ведаюць, і жэніцца.

Усяночная прайшла цікава. Багамольцы з пратэсамі хадзілі вакол царквы, а ўперадзе на трактары ехаў стары Крук. Гаварылі пасля, што камсамольцам уля-

цела за іхні ўчынак. Але слабадскія і першамайскія хлопцы іх цалкам ухвалялі. Камсамольцы сапраўды даказалі, што бога няма. Бо каб быў бог, то ён жа пакараў бы старога Крука. Смальнуў бы па ім маланкай або наслаў якую хваробу. Стары ж Крук хадзіў сабе жывы і здаровы. Яму нават нішто не забалела.

Для Яшы не прайшоў так сабе і гэты вялікдзень. Назаўтра да іх у хату прыляцеў дзед. Нават не пахрыстосаваўшыся, ён адразу накінуўся на ўнука.

— Ты, нягоднік, брындаў разам з гэтымі азіятамі! — крычаў ён.— Пачакай жа, вылезе табе бокам твой смех над богам...

— Я толькі стаяў і глядзеў,— апраўдваўся Яша.— Я ж нічога...

— А на што там было глядзець! — лютаваў дзед.— На супастатаў, на багахульнікаў...

Дзед Атрахім бразнуў дзвярыма і выскачыў з хаты.

VIII

Зноў прыйшло лета. У першы ж дзень канікулаў руды Алёша аб'явіў, што хутка пачнецца вайна. Трэба было агледзець баявую амуніцыю, нарабіць новых рагатак. Ішлі якраз дажджы, таму вайна не пачыналася. Можна было як след падрыхтавацца. Яша зрабіў новую рагатку і з нецярпеннем чакаў разгортвання баявых дзеянняў. Ён, як і ўсе, цвёрда верыў, што Першамайка не ўтрымаецца. Аркадзь Панядзелак са сваімі хлопцамі зноў быў на баку Слабодкі. Алёша такі ўгаварыў яго. Гэта давала перавагу Слабадской вуліцы.

Валейбольнага мяча не было. Яго за зіму раскалашмацілі меншыя Тарабаны. Пра Салвэсеў сад думаць таксама не прыходзілася. Стары Салвэсь умацаваў яго, як крэпасць. Зверху амаль у кожную частаколіну набіваў вострых цвікоў і ў тры столкі працягнуў калючы дрот. Ды нават калі б і ўдалося перабрацца цераз паркан, то ў садзе трэба было бараніцца ад Рудзькі, які і блізка не падпускаў да дрэў. У садзе ж, на вішнях і слівах, ужо выступала смачная смала, і яе можна было б надраць колькі хочаш. Слабодка ад бяздзеяння сумавала.

Праз некалькі дзён руды Алёша зрабіў агляд войску. Ён праверыў, ці ў кожнага ёсць рагатка і як яна дзейнічае. Потым ён прызначыў камандзіраў. Каман-

дзірамі палкоў, як і летась, сталі Зміцер Калашкан і Алесь Бахілка. Аркадзя Панядзелка Алёша таксама прызначыў камандзірам палка, хоць ён і здраджваў некалькі разоў. Наогул, камандзіраў цяпер стала больш, чым летась. З'явіліся начальнікі кавалерыі, артылерыі, авіяцыі. Вядома, ніякай кавалерыі і авіяцыі ў слабадскім войску не было. Алёша выдумаў такія пасады для таго, каб надаць сваёй арміі найбольш сучасны выгляд. І яшчэ ён, мабыць, хацеў, каб яго акружаў вялікі штаб.

Артылерыя ж у слабадскім войску з'явілася. Чырвонаармейскія манеўры не прайшлі дарэмна. Хлопцы назбіралі не толькі стрэляных патронаў, але і цэлых, дзе замест кулі была проста сплюшчаная шыйка. Такіх патронаў было, можа, сотні дзве. Калі з іх павысыпалі порах, то яго набралася ледзь не поўная Алёшава шапка. Гэты порах належала неяк выкарыстаць. Вось тут якраз і ўзнікла думка аб артылерыі. Падаў яе руды Алёша. Пазней была арганізавана лёгкая кавалерыя з ліку хлопцаў, якія бегалі хутчэй за ўсіх.

У слабадскім войску з'явіліся дзве гарматы, зробленыя з жалезнай трубы. Вядома, ніякай небяспекі для першамайцаў ад іх не было. Хутчэй наадварот. Каб гармату раптам разарвала, то таму, хто яе абслугоўваў, прыйшлося б нялёгка. Артылерыю арганізавалі з тым разлікам, каб наганяць на Першамайку страх.

Яшу Алёша прызначыў старшым бамбардзірам. На яго абавязку ляжала несці на плячы гармату і перад пачаткам наступлення стрэліць з яе. Пасля гэтага яму належала нароўні з усімі кідацца ў бой. Камандаваў Яшам і яшчэ адным бамбардзірам начальнік артылерыі Цярэшка Лузанік. Гэты Цярэшка за шэсць год сваёй вучобы не здолеў нават закончыць трох класаў. Яша цяпер яго дагнаў, хоць Лузанік з незапомных часоў шыбаваў міма Яшавага двара ў школу. Калі Яша яшчэ не вучыўся, ён лічыў Лузаніка надзвычай разумным хлопцам і нават зайздросціў яму. Цяпер жа ўся Яшава павага да Цярэшкі Лузаніка прапала. Цярэшка ж як камандзір паставіў сябе дужа высока.

— Пушку трымай у спраўнасці,— павучаў ён Яшу.— Без маёй каманды не страляць. А то я табе ўсе рэбры пералічу.

— Пералічы,— са злосцю агрызнуўся Яша,— колькі будзе васьмю дзевяць? Не ведаеш. Дык як жа ты пералічыш?

Лузанік аслупянеў. Ён не чакаў такога адпору. Хлопцы засмяяліся. Тады Цярэшка кінуўся з кулакамі на Яшу. Ён быў дужэйшы за яго, і Яшу, вядома, папала б, каб іх не разнялі. Лузанік пайшоў скардзіцца самому рудому Алёшу, і той хутка выклікаў Яшу да сябе.

— Не будзеш слухаць камандзіраў, выганю з арміі! — заявіў Алёша.— Запомні гэта.

— А камандзір мае права пагражаць? — не вытрымаў Яша.— Чаго ён мне збіраецца рэбры лічыць. Няхай лепш табліцу множання вывучыць. Тры гады ў адным класе сядзіць, дурніла.— Яша ледзь не плакаў.

— Ён дужэйшы за цябе,— не адступаў ад свайго Алёша.— Ён цябе адной рукой вобземлю лясне. Такіх, як ты, яму трэба тры на аднаго...

Супраць такога пярэчыць не прыходзілася. Цярэшка Лузанік сапраўды быў дужы як бык. Аднойчы хлопцы пайшлі ў заклад: хто больш з'есць ляжалых груш-дзічак. Лузанік уабраў аж дзве шапкі. Ён, можа б, з'еў і больш, але гнілак ужо не было.

Вайна ўсё не пачыналася. Белагаловы Косця нешта хітраваў. Першамайцы не паказваліся каля Цітавай копанкі. Нападаць жа на іх проста так Тарабан не хацеў. Трэба было, каб Першамайка сама парушыла мірны дагавор і першай прыйшла купацца ў Цітаву копанку. Тады б належала накінуцца на яе з усім гневам і злосцю.

Пакуль ваенныя дзеянні не пачыналіся, руды Алёша прыдумаў яшчэ адну надта цікавую рэч. Каб захаваць ваенную тайну ад варожай разведкі, ён вырашыў навучыць сваё войска новай мове. Дзе Алёша авалодаў гэтай мовай, было невядома, але яго прапанова спадабалася. Слабодка павінна была цяпер размаўляць так, каб Першамайка не разумела ні слова.

Яша адразу авалодаў сакрэтам новай мовы. Трэба было проста расцягнуць слова, перанесці першы склад назад, замяніўшы яго на «ша», і дадаць потым у канцы «ца». Слова рабілася незразумелым. Яшу цяпер звалі: Шаша-яца, Алёшу — Шалёша-аца, Бахілку — Шахілка-баца.

Руды Алёша неўзабаве наладзіў экзамен свайму войску.

— Шаша-яца, ша-ідзіца, шадзі-іца, шады-сюцы,— паклікаў ён Яшу.

Яша ўсё зразумеў і падышоў да Тарабана.

— Шато-хца ша-тыца? — спытаў Алёша.

— Шаршы-стаца шамбардзір-баца! — бойка адказаў Яша.

— Шаладзец-маца! — пахваліў Алёша Яшу.

Дайшла чарга здаваць экзамен і да Цярэшкі Лузаніка.

— Шак-яца шабе-цяца шавуць-заца? — спытаў Лузаніка руды Алёша.

Цярэшка доўга маўчаў. Ён не ведаў, што сказаць. Хлопцы яму ціхенька падказвалі. Але ён, мабыць, добра не пачуў і выпаліў:

— Шарэшка-пешка!

Хлопцы аж клаліся ад рогату. Цярэшка стаяў чырвоны як рак. Каб яго ўлада, ён кінуўся б на гэтых рагатуноў і сцёр бы іх на парашок. Але дысцыпліна абавязвала, і Лузанік толькі цяжка соп і шморгаў носам.

— Шарань-дуца! — атэставаў Цярэшку руды Алёша.— Дурань! — дадаў ён на звычайнай мове, відаць, баючыся, што Лузанік не зразумее.

У той дзень Цярэшка экзамена так і не здаў. Мазгі ў яго кудлатай галаве, мабыць, варочаліся, як цяжкія жорны, і Лузанік ніяк не мог дайсці сваім розумам да новай мовы.

Яша ж жыў на сёмым небе. Мова яму вельмі падабалася, і ён гаварыў цяпер толькі па-новаму. Вечарам, прыйшоўшы дамоў, Яша папрасіў:

— Шама-маца, шай-даца шачэраць-вяца.

Маці спачатку нічога не разумела. Калі ж Яша паўтарыў сваю просьбу некалькі разоў, яна ўзялася за венік. Яшу прыйшлося скарыцца і загаварыць па-звычайнаму...

Алёша штодня выдумляў нешта новае. Ён гарэў нянавісцю да белагаловага Косці і хацеў як мага лепш згуртаваць вакол сябе сваё войска. Ён наладжваў манеўры, вёў сваю армію на нябачнага праціўніка ў атаку, вучыў поўзаць па-пластунску. Калі называлі прозвішча Косці, Алёша злаваўся і пагражаў. Ён, мабыць, не мог дараваць Косцю школьнай славы і п'есы.

— Калі яшчэ раз забяром у палон белагаловага,— выхваляўся Тарабан,— я пасаджу яго ў мяшок, і будзем усе разам сячы яго дубцамі. Пакуль не папросіць літасці. А тады прымушу яго з'есці цэлы пуд зямлі...

— Палонных жа не б'юць,— выказаў асцярожную думку Яша.— Ды і нашто біць Косцю, калі першамайцы здадуцца?

— Ты ў мяне замаўчы! — зароў на ўсё горла Тарабан.— Жаласлівы знайшоўся. У нас не гульня, а вайна...

Яша змоўк. Яму не падабаліся Алёшава фанабэрыстасць і жорсткасць. Але пярэчыць Алёшу, калі ён злаваўся, было нельга. Гэта магло дрэнна скончыцца для таго, хто адважыўся б выступіць супроць Тарабана.

На нейкі час Яша адарваўся ад войска. Каровы прабілі іхняй Рагулі бок, і яе не пускалі ў статак. Цэлыя два тыдні Яша ганяў Рагулю пасвіць адну. За гэты час хлопец проста знябыўся. Ён баяўся, што вайна з Першамайкай пачнецца без яго. Гэта было б самай большай карай для Яшы. Як бы ён глядзеў тады ў вочы хлопцам сваёй вуліцы! За час, праведзены ў адзіноце, Яша проста знелюбіў павольную і ціхую Рагулю. Хутчэй бы зарастаў яе бок.

Рагулю нарэшце парашылі пусціць у статак, і Яша ў той жа вечар пабег на Тарабанаў двор. Там ён супакоіўся. Сапраўдная вайна з Першамайкай яшчэ не пачыналася. Былі асобныя сутычкі, але белагаловы Косця бою не прымаў. Ён вёў нейкую хітрую палітыку.

За час Яшавай адсутнасці руды Алёша прыдумаў гімн для слабадскога войска. Хлопцы маршыравалі па вуліцы і спявалі:

Аты-баты йшлі салдаты,
Аты-баты ваяваць,
Аты-баты йшлі салдаты
Першамайку разганяць...

Песня спадабалася Яшу. Пад яе было лёгка ісці, і яна прыдавала адвагі і смеласці. Кожную раніцу Слабодка, адбіваючы крок, ішла з гэтай песняй купацца ў Цітавай копанцы. Першамайскія хлопцы не паказваліся. Усе лічылі, што яны проста баяцца сілы Слабодкі. Але хутка пайшлі трывожныя чуткі. Нехта расказаў Алёшу, што да Аркадзя Панядзелка прыходзілі пасланцы з Першамайкі, і ён аб нечым з імі дамаўляўся. Гэта была здрада. Аркадзь лічыўся цяпер камандзірам палка, у яго полк уваходзілі не толькі хлопцы з чыгункі, а і са Слабодкі, і калі б ён цяпер перайшоў

на бок Першамайкі, гэта зблытала б усе планы вайны. Трэба было нешта неадкладна прыдумаць.

— Ідзі прывядзі мне Аркадзя,— загадаў Яшу руды Алёша.— Ты з ім разам вучышся, проста пазаві яго да сябе гуляць.

Яша пайшоў. Ён не любіў Аркадзя і ніколі не хадзіў да яго. Каб Яшава ўлада, ён ніколі не прымаў бы Аркадзя ў слабадское войска. Хоць яго бацька і лавіў бандытаў, але Аркадзь здраднік. Ясна, што такому давяраць нельга. І навошта яшчэ Алёша прызначыў яго камандзірам палка? Цяпер гэты Аркадзь выдаў белагаловаму Косцю ўсе іхнія планы...

З такімі невясёлымі думкамі прыйшоў Яша на чыгуначны пасёлак, дзе жыў Аркадзь. Ён застаў яго дома, але Аркадзь нават не захацеў з Яшам размаўляць.

— Не пайду я да цябе,— сказаў ён.— Ведаю я вашы хітрыкі... Хочаце мяне да Тарабана зацягнуць.

— Дык ты ж прысягу падпісваў! — не сцярпеў Яша, адразу выдаўшы свае намеры.— Як жа цяпер?

— Пляваць я хацеў на гэтую прысягу. Косця ў сто разоў разумнейшы за вашага Тарабана. Не хачу я з вамі, і канец. І хлопцы нашы не пойдуць...

— Дык чаму ж ты адразу не ішоў да Косці?

— Куды хацеў, туды і ішоў,— адказаў Аркадзь.— А ты не сунь носа, куды не просяць...

На гэтым размова і скончылася. Сваёй задачы Яша не выканаў. Не мог жа ён сілком зацягнуць да сябе гэтага Панядзелка. Хлопец вярнуўся на Тарабанаў двор і пра ўсё расказаў Алёшу.

У той жа дзень пад павеццю тэрмінова засядаў штаб. Алёша ўпершыню разгубіўся. Ён не ведаў, што рабіць. Хлопцы крычалі, усяляк пагражалі Аркадзю, а Тарабан сядзеў і маўчаў. Ён здаваўся нейкім прыбітым, прыніжаным. Такім яго Яша не бачыў ніколі.

— Я яго злаўлю і заб'ю,— прапанаваў Цярэшка Лузанік.— Няхай ведае...

— Калі заб'еш, то ён ужо нічога не будзе ведаць,— перабіў Цярэшку Алесь Бахілка.— Яму трэба проста добра ўсыпаць. Каб не круціў хвастом. Нашым — дык нашым, а вашым — дык вашым.

— Спаймаць, зняць штаны і крапівой, крапівой,— падтрымаў Бахілку Змітрок Калашкан.— Каб ён цэлы месяц не мог сесці. І скардзіцца сорамна будзе...

Пры апошніх словах Алёша падняў галаву. Яго вочы загарэліся. Усе бачылі, што Алёша нешта зноў прыдумаў.

— Аркадзя трэба злавіць,— сказаў ён ціхім, але рашучым голасам.— Але біць яго не будзем. Раз ён знюхаўся з першамайцамі, то біццём не паможаш. Аркадзя трэба прывесці сюды. Зробім на яго засаду...

IX

Палавіна слабадскога войска вечарам пайшла ў засаду, каб узяць у палон уласнага камандзіра палка. Засаду зрабілі каля Панядзелкавай хаты. Стаіўшыся за вуглом, хлопцы чакалі. Дома Аркадзя не было, значыць, ён недзе гуляў і сваёй хаты, вядома, абмінуць не мог. Чакаць Аркадзя прыйшлося доўга.

— Са сваім Косцем мілуецца,— прашаптаў нехта.— Трэба было на поплаве ля сцежкі схавацца, тады б іх абодвух сцапалі...

— Спыніць размовы! — уладна загадаў Алёша.

Нарэшце паказаўся Аркадзь. Ён ні аб чым не здагадваўся і весела насвістваў. Аркадзь падышоў ужо да сваіх веснічак, але тут перад ім, нібы з-пад зямлі, вырасла постаць Тарабана.

— Не спяшайся,— сказаў Алёша.— Трэба пагаварыць.

Аркадзь закрычаў. Але яго адразу акружылі шчыльным кальцом, заціснулі далонню рот і павялі. Яша вёў свайго аднакласніка пад левую руку. Аркадзь калаціўся як асінавы ліст, яго рука была халодная і ліпкая.

— Пусціце,— хныкаў ён па дарозе.— Мой бацька міліцыі скажа...

Нядаўняга камандзіра палка завялі ў густы высокі дзядоўнік, што рос на слабадскім выгане. Яго ніколі не касілі, і дзядоўнік разросся, як лес. Сюды ніколі ніхто не заглядваў.

— Скідай штаны! — загадаў Аркадзю руды Алёша. Панядзелка пачало трэсці як у ліхаманцы. Хлопцы памаглі Аркадзю спусціць штаны.

— Не біце мяне,— прасіўся ён.— Я вам усё раскажу.

І Панядзелак расказаў. Ён выклаў усё як на далоні. Белагаловы Косця, аказваецца, пачаў да яго пад'яз-

джаць з першых дзён канікулаў. Аркадзь спачатку не згаджаўся. Яму падабалася быць камандзірам палка ў арміі Слабадской вуліцы. Але Косця паабяцаў навучыць Аркадзя рабіць планёры. Ён нават зычыў даць адзін гатовы планёр хлопцам з чыгункі. Акрамя гэтага, на Першамайцы майструюць самакаты. На гэтых самакатах можна ездзіць без нічыёй дапамогі. Трэба толькі вадзіць уперад-назад за рычаг, як на дрызіне, і самакат рухаецца. Слабадскія ж хлопцы не ўмеюць рабіць ні планёраў, ні самакатаў. Яны толькі ваююць...

— Я адбяру ўсе іхнія самакаты і планёры! — не вытрымаў Алёша.— Летась жа мы гулялі іхнім валейбольным мячом. Дадзім ім добра, дык усё наша будзе. Прыцягнуць самі як міленькія.

Аркадзь, захліпаючыся, расказваў, дзе схаваны два першамайскія самакаты. На іх ездзяць па чарзе ўсе хлопцы, а вечарам іх ставяць у гараж. Гараж знаходзіцца за агародамі, у бярэзніку. Яго ноччу ніхто не ахоўвае.

— Можна цяпер пайсці і забраць іх,— захліпаўся Панядзелак.— Я туды дарогу добра ведаю.

— Я не злодзей! — адрэзаў Алёша.— Красці я не пайду. Разаб'ю Першамайку, і гэты Косця прывалачэ мне ўсё ў зубах...

Цяпер Аркадзь пачаў расказваць пра самае галоўнае. Ён стаяў без штаноў у калючым дзядоўніку, і на яго смешна было глядзець. Добра яшчэ, што ўжо зусім сцямнела і Аркадзю не прыходзілася хаваць сваіх вачэй.

Заўтра Аркадзь Панядзелак са сваімі хлопцамі збіраўся перайсці да першамайцаў. З белагаловым Косцем яны дамовіліся, што ўжо раніцай будуць купацца ў Цітавай копанцы. Яны разлічвалі, што без станцыйных хлопцаў Слабодка нападаць не адважыцца...

Панядзелак выдаў яшчэ адзін сакрэт Першамайкі. Там, аказваецца, цяпер камуна. У першамайскіх хлопцаў усё агульнае. У іх ёсць магазін, сталовая і майстэрня. Каб атрымаць што-небудзь са сталовай ці з магазіна, трэба папрацаваць у майстэрні. Ёсць і агарод — адна градка гуркоў і адна памідораў.

Аркадзь расказваў далей зусім дзіўнае і незразумелае. Белагаловы Косця прымае ў сваю камуну не толькі хлопцаў, а і дзяўчат. Дзяўчаты, праўда, пры-

маюцца не ўсе, а толькі тыя, якія ўмеюць гуляць у «ялавога» і «кругавога».

Навіны былі вельмі цікавыя. Яша слухаў Панядзелка раскрыўшы рот. Ніякая разведка не магла дазнацца столькі, колькі расказаў Аркадзь. Можа, толькі ён брэша? Яша ніяк не мог уцяміць, як гэта ў першамайцаў усё агульнае? Алёша летась, як адабралі валейбольны мяч у першамайцаў, таксама казаў, што ён будзе агульны. А сам што хацеў, тое з ім і рабіў. І калі Яша прапанаваў зрабіць для мяча адну патайную хованку, каб адтуль яго маглі браць усе, Алёша нават збіў яго. Ён хацеў распараджацца мячом толькі адзін. Яша не верыў, што белагаловы Косця катаецца на самакатах нароўні з усімі, што яму таксама трэба працаваць у майстэрні, каб што-небудзь атрымаць з магазіна. Аркадзь Панядзелак, мабыць, проста хлусіць. Не можа ўсё быць агульным. Ёсць у Яшы ножыкскладанчык. Дык хіба ён яго каму аддасць? Нізавошта. Гэты ножык Яша сам знайшоў, калі хадзілі з бацькам драць лазу, і ён належыць аднаму яму.

Аркадзь Панядзелак між тым расказаў усё, што ведаў пра Першамайку, і чакаў, што будзе з ім далей. Ён стаяў і калаціўся. Усе маўчалі.

— Дык на чыім жа баку ты цяпер будзеш? — жорстка спытаў Алёша.

— Ні на чыім,— усхліпнуў Аркадзь.— Даю чэснае слова, што не перайду да Косці.

Алёша зарагатаў. Ён паднёс кулак да самага носа Аркадзя.

— А гэта бачыў! — сказаў ён.— Са мной звязаўся, то цяпер не адвяжашся. Ты заўтра пойдзеш да копанкі і скажаш гэтаму Косцю, што назусім перайшоў да яго. Але як толькі я пачну наступленне, перабяжыш да мяне. Зразумеў?

Аркадзь маўчаў. Ён не ведаў, што гаварыць. Яму не хацелася падводзіць Косцю, і ён баяўся рудога Алёшы.

— А калі Косця дазнаецца пра ўсё? — нясмела перапытаў ён.

— Не скажаш, дык і не дазнаецца. І сваіх хлопцаў папярэдзь. Калі хто застанецца ў першамайцаў, то шкуру здзяру. Няхай зарубяць сабе на носе. Заўтра я гэтага Косцю распатлашу ў пух і прах...— Алёша пераможна зірнуў на хлопцаў.

Аркадзь стаяў, апусціўшы галаву. Выбіраць яму не прыходзілася. Ён, мабыць, праклінаў тую хвіліну, калі даў згоду ўступіць у слабадское войска і звязаўся з рудым Алёшам.

— Добра,— нарэшце згадзіўся Аркадзь.— Я зраблю, як ты гаварыў. Аддавайце мне штаны.

Алёша зноў зарагатаў. Ён, напэўна, прыдумаў нешта вясёлае, бо ледзь не качаўся па зямлі ад смеху.

— Я табе не веру,— сказаў Алёша.— Таму штаны аддам заўтра, як разаб'ю Косцю. Пачакаеш да заўтра...

Аркадзь зарумзаў. Ён плакаў, нікога не саромячыся, як дзяўчына.

— Калашкан,— падазваў Алёша камандзіра першага палка.— Знімі свае штаны і аддай гэтаму ваяку. А заўтра, як разаб'ём Першамайку, зноў пераменіцеся. У тваіх штанах ён да Косці не перабяжыць.

Калашканавы штаны былі дзірка на дзірцы, але выбіраць не прыходзілася, і Аркадзь надзеў іх...

Назаўтра грымнуў бой. Усё адбылося амаль так, як намеціў Алёша. Першамайцы, якія ні аб чым не здагадваліся, плёскаліся ў Цітавай копанцы. Аркадзь у падраных Калашканавых штанах сядзеў на беразе. Станцыйныя хлопцы не купаліся.

— Шаляй-страца! — яшчэ на поплаве перад копанкай зароў Цярэшка Лузанік. Яша разам з другім старшым бамбардзірам бухнулі са сваіх гармат.

— У шатаку-аца! — аддаў агульны загад руды Алёша.

Слабодка кінулася ў наступленне. Як толькі пачаўся бой, станцыйныя хлопцы на чале з Аркадзем перабеглі на бок Слабодкі і пачалі біць з рагатак па копанцы. Гэта адразу дало колькасную перавагу рудому Алёшу.

— Шавайцеся-здаца! Шавайцеся-здаца! — крычала ўсё слабодское войска.

Але першамайцы замацаваліся на другім беразе і паспрабавалі адбівацца. Боепрыпасы ім падносілі дзяўчаты. Доўга ўтрымацца яны ўсё ж не змаглі. Руды Алёша паслаў частку сваіх сіл для абходу копанкі з тылу. Яша папоўз на жываце да кусцікаў, адкуль лёгка было ўдарыць першамайцам у спіну. Ён падкраўся да іх і падняўся на ўвесь рост. Раптам нехта стукнуў яму па назе. Хлопец азірнуўся і ўбачыў Лізу. У прыпо-

ле яна трымала грудкі гліны. Ліза, значыць, таксама ваявала.

— Стой! Ні з месца! — закрычаў Яша.— Ты палонная!

Ліза зусім разгубілася. Яна глядзела на Яшу спалоханымі вачамі і не ведала, што сказаць. Дзяўчынка хацела ўцякаць, але Яша схапіў яе за руку.

— Пусці мяне, Яша,— Ліза раптам заплакала.— Я не хачу ў палон.

Але Яша яе не слухаў. Ён моцна трымаў сваю палонную за руку. У гэты час ён зусім забываўся на тое, што вучыцца з Лізай у адным класе, што яна дае яму кніжкі, сябруе з ім, што яна, калі была на Новы год дзедам-марозам, дала яму цукерак больш, чым каму. Яша не помніў у гэтыя хвіліны баявога ўзрушэння нічога таго добрага, што зрабіла для яго Ліза.

Становішча першамайцаў было між тым нявыкрутным. На іх насядалі з двух бакоў. Войска белагаловага Косці кінулася наўцёкі. Наўздагон яму прыпусціла слабадская лёгкая кавалерыя. Але нікога дагнаць не ўдалося. Палоннай была адна толькі Ліза.

На Лізу спачатку ніхто не глядзеў. Усе хваляваліся, расказвалі адзін аднаму пра свае подзвігі. Аркадзь Панядзелак адразу ж аддаў дзіравыя штаны Калашкану і надзеў свае. Калі бой скончыўся, Яша адпусціў Лізіну руку. Ён стаяў побач і маўчаў. Яму было няёмка.

Нарэшце да Лізы падышоў Алёша.

— Палонная? — запытаў ён.— Вось зараз мы табе ўсыплем. Будзеш ведаць, як лезці да нас...

Лізу акружылі і разглядалі, як нейкага звярка. Яшу стала крыўдна.

— Палонных не б'юць,— сказаў ён цвёрда.— Яе трэба адпусціць. Бой ужо скончыўся.

— Гэта ж яго нявеста. Гы-гы-гы,— заржаў Аркадзь Панядзелак.— Яны яшчэ з першага класа шэпчуцца.

Кроў ударыла Яшу ў твар, і ён ужо не памятаў сябе. Ён схапіў Аркадзя за грудзі, і яны абодва пакаціліся па зямлі. Яша без літасці дубасіў Аркадзя па чым папала. Хлопцы кінуліся іх разбараняць. Ліза стаяла з белым як палатно тварам.

— А ты бяжы адсюль! — закрычаў на Лізу Алёша.— Чаго вылупілася?!

Ліза пабегла. Яна не паспела адбегчы і дзесяці крокаў, як Алёша загадаў Калашкану:

— Смальні па ёй з рагаткі. Будзе ведаць, як бегаць з хлопцамі.

— З дзяўчатамі я не ваюю,— Калашкан пры ўсіх схаваў сваю рагатку ў кішэню.

Ліза, адбегшы, нешта крычала і пагражала. Але яе слоў нельга было разабраць.

Яшчэ ніколі так не здаралася, каб Калашкан не выканаў Алёшавага загаду. Усе прымоўклі і чакалі, што будзе рабіць Тарабан. Але ён маўчаў. Ён, напэўна, сам адчуваў, што паводзіць сябе не так, як трэба.

Перамога была невясёлая. Не паспелі разбіць першамайцаў, як самі перасварыліся. Панядзелак румзаў і пагражаў Яшу. Калашкан стаяў надзьмуты. Ніякіх трафеяў, якімі б можна было ганарыцца, Слабодка не ўзяла.

— Будзем купацца,— сказаў Алёша.— Цяпер яны сюды і носа не пакажуць.

Але купанне не развесяліла. Хлопцы боўталіся ў вадзе, як нежывыя. Ніхто не хацеў ныраць, не пырскаўся і не пішчаў. Ніколі, мабыць, у час купання не было на Цітавай копанцы так ціха. Руды Алёша бачыў, што трэба нешта зрабіць, каб войска павесялела. Але што зрабіць, ён не ведаў...

У гэты час Змітрок Калашкан, які першы палез на бераг, незнарок скінуў у ваду Алёшава адзенне. Тарабанавы штаны адразу патанулі, бо ў іх у кішэнях было поўна розных жалязяк, а шапка без казырка паплыла па хвалях. Голы Тарабан кінуўся на Змітрака. У гэты час ён, пэўна, зусім забыў пра тое, што Калашкан — камандзір палка. Ён лупцаваў яго без літасці. Усю сваю злосць Алёша спагнаў на Калашкане. Змітрок не плакаў. Ён моўчкі выцер з разбітага носа кроў і надзеў свае дзіравыя штаны.

— Ты яшчэ папомніш мяне, Тарабан,— сказаў ён.— Вюй цяпер адзін. Цалуйся са сваім Панядзелкам.

Калашкан пайшоў. Хлопцам было няёмка. Яны бачылі, што Алёша пакрыўдзіў Змітрака дарэмна. Але ніхто за яго не заступіўся. Усе маўчалі, таму што баяліся рудога Алёшы.

— Вельмі ганарлівы стаў,— сказаў Тарабан пра Змітрака.— Не слухае. Не трэба мне такія.

Алёшу падтакнуў толькі Аркадзь Панядзелак. Хлопцы моўчкі папляліся дадому. Першамайку разбілі, але ніякай радасці не было. Яша ішоў ад копанкі сумны і змрочны. Яго душа працівілася парадку, які ўстанавіў у сваім войску руды Алёша. Ён рабіў што хацеў і ніколі ні з кім не лічыўся. Ён зневажаў усіх, хто сам ішоў за ім. Летась гэтак жа ён збіў і Яшу, і ніхто яго тады не абараніў. Перад вачамі Яшы паўставаў разгублены твар Лізы. «Можа, і сапраўды яе трэба было пусціць,— думаў ён.— Яна ж так прасілася. Гэты дурны Тарабан яшчэ хацеў яе набіць. А Зміцрок малайчына, ён не паслухаў Тарабана...»

Назаўтра ў Цітавай копанцы плавала дохлая кошка. Яша адразу здагадаўся, хто яе туды ўкінуў, і яму стала лягчэй на сэрцы. Гэта зрабіла, вядома, Ліза. Яна па-свойму адпомсціла і Яшу, і рудому Алёшу за сваю ўчарашнюю ганьбу. Але Яша не крыўдаваў на Лізу. Яна ўсё-такі здорава прыдумала. Няхай цяпер Тарабан кусае сябе за локці. Цэлы месяц рыхтаваліся да бою, разбілі Першамайку, а ў копанцы ўсё роўна купацца нельга. Ніхто ж не палезе ў ваду, дзе плавае гэтая смярдзючая кошка.

Тарабан пагражаў Першамайцы, белагаловаму Косцю, абяцаў сцерці яго ў парашок, а Яша толькі ўсміхаўся. Ён ведаў, што Косця тут ні пры чым. Калашкан да копанкі зусім не прыйшоў, і Алёша прызначыў новым камандзірам палка Цярэшку Лузаніка.

X

Статак, у якім каровы прабілі Рагулі бок, ганяў на пашу глухі Пепа. Яму трэба было крычаць у самае вуха, каб ён што-небудзь пачуў. Можа, і Рагуля пацярпела таму, што Пепа не чуў, як яе паролі другія каровы. Пепу лічылі блазнам. Адны гаварылі, што ён стаў прыдуркаватым ад вялікай навукі, другія расказвалі, што яшчэ ў грамадзянскую вайну яму разбілі галаву белапалякі. З таго часу ён і стаў слабы на розум. Але пэўна пра гэта ніхто з хлопцаў не ведаў.

Пепа быў высокі, худы, і вопратка на ім вісела як на калку. Ён заўсёды вінавата ўсміхаўся і нешта гаварыў сам сабе. Руды Алёша ніколі не прамінаў выпадку пасмяяцца з Пепы. Як толькі на вуліцы паказ-

валася доўгая, згорбленая постаць пастуха, Тарабан камандаваў:

— Пепа, паскачы!

І Пепа, няўклюдна выкідваючы ногі, скакаў. Ён выконваў любое жаданне Алёшы, калі толькі мог яго выканаць. Пепа мог есці зямлю, мог легчы тварам у гразь, мог вось гэтак нязграбна скакаць. У Яшы заўжды падступаў да горла нейкі салёны камяк, калі ён бачыў, як здзекуецца Тарабан з гэтага немаладога чалавека. Рудому ж Алёшу, відаць, прыносіла вялікае задавальненне тое, што дарослы Пепа ва ўсім яго слухае.

У Рагулі зноў вываліла бок, і Яша пагнаў яе на пашу. Толькі ён ганяў цяпер карову разам з Пепам. Яму трэба было наглядаць, каб Рагулю не зачапіла якая-небудзь бадлівая карова. Цяпер Яша быў рады, што адвязаўся ад Тарабана. У апошнія дні ён ужо радзей заглядваў на Тарабанаў двор і не вельмі радаваўся, калі Алёша яго за што-небудзь хваліў. Цяпер жа была добрая прычына зусім не хадзіць да рудога Алёшы.

Паводзіны Пепы з першага дня ўразілі Яшу. Ён не ляжаў цэлы дзень, як другія пастухі, падклаўшы світку пад бок, а ўвесь час, сагнуўшыся, нечага шукаў. Яша ўбачыў, што Пепа раз-пораз ірве і хавае ў кайстру нейкую траву. Потым ён звязвае гэтую траву ў пучкі.

— Навошта табе трава? — закрычаў у самае вуха пастуха Яша.

— Лекі,— усміхаючыся, адказаў Пепа.— Лекі...

Яшчэ праз колькі дзён Яша выявіў, што Пепа зусім не дурны. Хлопец проста дзеля цікавасці спытаў у яго, колькі будзе сто на сто.

— Дзесяць тысяч,— спакойна адказаў пастух.

Тады Яша папрасіў памножыць трыста дваццаць чатыры на семдзесят тры. Пепа памножыў імгненна. Ён не карыстаўся ніякім алоўкам і паперай. Ён мог складаць, аднімаць, множыць і дзяліць у памяці любыя лічбы. Яша аж спалохаўся. Здавалася, што ў Пепавай памяці загадзя былі запісаны адказы на ўсе яго пытанні.

З гэтага дня Яша пачаў глядзець на пастуха новымі вачамі. Ён толькі не разумеў, чаму Пепа так лёгка дазваляе Тарабану здзекавацца з сябе.

— Хочаш, я пакажу табе вужаку,— усміхаючыся, прапанаваў аднойчы Пепа.

— Навошта тая вужака? — Яша аж здрыгануўся.

— Не бойся, яна не ўкусіць...

Пепа прысеў пад вываратнем і выцягнуў адтуль тоўстую, як конскае пута, вужаку. Яна звівалася ў яго руках, але не кусала. Пепа рабіў з вужакай што хацеў: звязваў яе ў вузел, а яна толькі паціху сіпела. Яша не ведаў, што думаць пра Пепу. Дома ён расказаў усё маці.

— Ён чараўнік, сынок, вядзьмар,— сказала маці.— Не звязвайся з ім.

Але Яша не верыў, што Пепа вядзьмар. У школе гаварылі, што ніякай нячыстай сілы на свеце няма. Няма ні бога, ні чорта, ёсць адна толькі прырода. Пепа ж наогул не быў падобны да ведзьмара. Ён быў ціхі, спакойны і нікому не рабіў ніякай крыўды.

Яша заўважыў, што пастуха любіць усё жывое. Ад яго не ўцякала ні адна карова, на яго не брахаў самы злосны сабака. Яны быццам адчувалі, што да іх падыходзіць чалавек з чыстай і адкрытай душой.

Пасучы разам з Пепам Рагулю, Яша рэдка ўспамінаў Тарабана. Што ўмеў Тарабан? Толькі крычаць на ўсіх і біцца. Пепа ж адкрыў для Яшы новы і цікавы свет.

Кожны дзень пастух паказваў хлопцу новыя птушыныя гнёзды. Ён умеў іх адшукваць па нейкіх нябачных, няўлоўных прыкметах.

— Жаўрук тут жыве,— сказаў Пепа, калі яны гналі статак цераз узаранае на папар поле.

Яша цэлую гадзіну кружыўся па загоне, абмацаў, здаецца, кожны каменьчык і нічога не знайшоў. Пепа ж усяго два разы пратупаў краем гоняў і паказаў Яшу намошчанае ў самай раллі гняздзечка, у якім ляжала пяць шэранькіх, пад колер зямлі, яек.

Другі раз Пепа паказаў Яшу гняздо голуба-туркаліка. Шызы голуб выводзіўся ў дупле, дзе-небудзь на высокім дубе, на які было нялёгка ўзлезці. А туркалік нават не масціў сабе добрага гнязда. Два белыя туркалікавыя яйкі былі добра відаць з зямлі, знізу.

Аднойчы Яша знайшоў гняздо сам. Ён здзівіўся: сярод невялікіх пяці шэранькіх яек ляжала адно сінябатае ў крапінку. Яно было большае за астатнія яйкі. Хлопец доўга ламаў галаву над гэтай праявай і ні да

чаго не мог дадумацца. Прыйшлося паклікаць Пепу.

— Гняздо івалгі,— сказаў пастух.— А большае яйка падклала зязюля. Яна лянуецца карміць сваіх дзяцей сама...

Яшу стала крыўдна за зязюлю. Ён лічыў яе такой добрай і разумнай птушкай. Яна ўмела адгадваць, колькі хто пражывае на свеце гадоў, і вось на табе — не хоча карміць сваіх уласных дзяцей. Мабыць, і адгадвала зязюля таксама няправільна, раз яна несумленная птушка.

Пасвіць разам з Пепам было цікава. Ён многа ведаў, але амаль заўсёды маўчаў і толькі бездапаможна, па-дзіцячаму ўсміхаўся. Яша адчуваў сябе дужэйшым за Пепу, і ад гэтага было крыўдна. Такі ён вялікі, разумны, гэты Пепа, а яго ўсе лічаць дурным, насміхаюцца з яго. Чаму ён не пакажа людзям сваю сілу і розум? Яша некалькі разоў прыставаў да пастуха з гэтым пытаннем, але Пепа толькі ўсміхаўся.

— Мне так добра,— гаварыў ён натужным, ціхім голасам.— Я нікога не чапаю, і мяне ніхто не чапае.

Пепа клаўся на спіну і цэлую гадзіну глядзеў у неба, думаючы аб нечым сваім, незразумелым для Яшы.

XI

Вуліца Першамайка нават сваім знешнім выглядам адрознівалася ад Слабодкі. Хаты былі тут пераважна новыя і не ляпіліся так густа, як у старой частцы сяла — Слабодцы. Амаль у кожным двары быў сад, а там, дзе яго не было, расло хоць некалькі дрэў. Вясной і летам вуліца нагадвала доўгі зялёны калідор.

У двары Косці Кветкі, дзе збіраліся першамайцы і дзе знаходзіўся галоўны штаб камуны, усе гэтыя дні панаваў змрочны і панылы настрой. Першамайскія хлопцы павесілі насы. Ніякай радасці не было. І летась паражэнне, і сёлета. Дзесяць разоў разбіралі прычыну вайсковай няўдачы і сыходзіліся на адным: ва ўсім вінаваты Аркадзь Панядзелак. Каб не гэтыя восем перабежчыкаў на чале з Аркадзем, Слабодка нізавошта не адолела б Першамайку. Хіба мала першамайцы загартоўвалі сябе, рыхтуючыся да рашаючай бойкі? Кожны дзень займаліся на турніку, вучыліся поўзаць па-пластунску і біць з рагатак без промаху. Аркадзя з яго хлопцамі Першамайка да сябе не запра-

шала, ён набіўся сам. Даваў абяцанні, прысягаў, што болей ніколі не пяройдзе на бок Тарабана. Сам жа лаяў і высмейваў рудога Алёшу, і зноў пабег да яго падлізвацца. Гэтага нельга было зразумець...

Белагаловы Косця пакутаваў болей за ўсіх. Ён ніколі не думаў, што ім прыйдзецца гэтак цяжка. Калі ён арганізоўваў камуну, усё здавалася лёгкім і простым. Хіба ўдалося б ім, каб яны не дружылі, змайстраваць гэтыя самакаты або хоць адзін планёр? Вядома, не ўдалося б...

А гэтая вайна за копанку?! Яны ж толькі хацелі даказаць, што праўда на іхнім баку.

Першамайка ж зусім не збіралася, выйграўшы бітву, карыстацца Цітавай копанкай адна. Косця хацеў толькі роўнага права для сябе і сваёй вуліцы, каб купацца, калі захочацца. Той самы Ціт, які даўно памёр і які некалі выкапаў гэтую копанку, ён жа не жыў у Слабодцы. Не жыў ён, праўда, і на Першамайскай вуліцы, якой наогул у той час не было. Хутар старога Ціта стаяў наводшыбе ад сяла. Ад усёй сялібы засталіся толькі дзве грушы-дзічкі, некалькі спарахнелых пнёў ды зацягнутая зялёнай краскай, заросшая па берагах вербалозам копанка.

Таму былі ўсе падставы лічыць, што Цітава копанка з'яўляецца нічыёй і ніхто не мае на яе ніякага асаблівага права. Дык чаму ж тады дурны Тарабан ваюе за копанку, чаму ён хоча, каб у ёй купаліся толькі адны слабадскія хлопцы?..

Адчуванне несправядлівасці перапаўняла сэрца белагаловага Косці. Летась Тарабан забраў валейбольны мяч і сетку. Тады ледзь не разышліся ўсе хто куды. Добра, што ён, Косця, прыдумаў рабіць самакаты і планёры і ўгаварыў на гэта хлопцаў. А цяпер вось зноў няўдача...

Косця сядзеў на дубовым бервяне ў сваім двары хмуры і злосны. З раніцы ў штаб камуны не прыйшло і палавіны хлопцаў. Косця ведаў, што гэта азначае. Яму болей не вераць як камандзіру, не вераць, што Першамайка калі-небудзь даб'ецца перамогі над Тарабанам. Ад гэтага хацелася плакаць...

Хутка разышліся і тыя, што з'явіліся з раніцы на двор Косці. Косця застаўся адзін. Ён схадзіў у бярэзнік, за свой агарод, дзе былі зроблены сховішчы для самакатаў. Ніхто з хлопцаў не паказаў сюды і носа.

Ва ўсіх знайшліся нейкія неадкладныя справы, і ўсе пазбягалі свайго камандзіра. Косця вярнуўся ў свой двор, узяў кнігу і паспрабаваў чытаць «Палескіх рабінзонаў». Але чытанне не ішло ў галаву. Упершыню за свае дванаццаць гадоў. Косця адчуў, што ён у бязвыхадным становішчы. Ён зайшоў у нейкі недарэчны тупік і не ведаў, як з яго выбрацца. Ён не бачыў за сабой ніякай віны, але ад гэтага боль не змяншаўся. Хлопцы яго пакінулі, можа, нават смяюцца з яго цяпер. Камандзір без арміі... А хіба ж ён напрошваецца ў камандзіры? Выбіралі самі, а цяпер самі адвярнуліся. Косцю было так цяжка, што проста не хацелася жыць...

Так мінуў дзень, і другі, і трэці...

На чацвёрты дзень прыехаў дзядзька Пятро з горада. Ён прыязджаў кожнае лета і жыў у Косцевай хаце. Бацькі свайго Косця не памятаў: ён служыў недзе аж у Туркестане на граніцы, і яго забілі там басмачы.

— Чаго раскіс, герой? — спытаў дзядзька.— Застаўся ў другагодніках?

— Не, проста так,— Косцю не хацелася глядзець дзядзьку ў вочы.

— А ты падрос за год. Такі стаў хлопец. На турніку займаешся? А як ваша камуна?

Косця маўчаў. Яму было сорамна перад дзядзькам. Дзядзька Пятро быў вялікі, дужы, разумны і не прыставаў з роспытамі. Ён пагаліўся, потым, можа, цэлую гадзіну мыўся каля студні, пырскаючы вадой на дзесяць метраў вакол сябе.

Паабедаўшы, дзядзька расчыніў чамадан, выняў адтуль новенькую валейбольную камеру і падаў Косцю.

— Тую, што прывёз летась, разбілі, мабыць,— сказаў ён, смеючыся.— Разбілі ж, праўда?

Косця заплакаў. Ён стрымліваў сябе як мог, але слёзы ліліся самі. Яны сыпаліся як боб на босыя Косцевы ногі, і не было ім упынку. Дзядзькі моўчкі сеў побач з пляменнікам на ўслон і абняў яго за плечы. І тады Косця ўсё яму расказаў, не ўтаіўшы ніводнай драбніцы...

— Ну, а цяпер скажы, чаму ты плакаў? — спытаўся дзядзька Пятро.

— Таму, што я не вінаваты, а ўсе мяне не любяць. Што я зрабіў гэтаму Тарабану? Я яго ніколі першы не

зачапіў, заўсёды ён нападае. І нашы хлопцы таксама добрыя. Лічаць, што адзін я вінаваты...

— Ты плакаў не таму, Косця,— мякка сказаў дзядзька Пятро.— Вашым жа хлопцам таксама крыўдна, што іх разбілі, але яны не плачуць. Яны проста пакінулі цябе, і ўсё. Ты ім болей непатрэбен. Слухай цяпер, што я табе скажу. Ты хацеў стаць героем, а з гэтага нічога не выйшла. Вось таму ты і плачаш, і злуешся.

Дзядзька гаварыў спагадліва, хораша, словы яго не крыўдзілі Косцю, але ён іх не разумеў. Навошта дзядзька памінае гэтае геройства? Хіба ён, Косця, патрабаваў сабе большага, чым іншыя хлопцы? Ён проста стаяў за сваю вуліцу.

— Я быў роўны з усімі,— прамовіў Косця.— Пры чым тут нейкі герой?

— Тады скажы, чаму ты стаў камандзірам? — спытаў дзядзька Пятро.— Чаму ў тваім двары штаб камуны?

— Выбралі мяне, і ўсё.

— Дык чаму ж ты крыўдзішся, калі цябе болей не хочуць слухаць? Тады выбралі, а цяпер не выбралі.

Косця нічога не адказаў. Ён не ведаў, што гаварыць. Хлопец адчуваў толькі, што дзядзька хоча яго суцешыць. Але боль і крыўда на хлопцаў, якія не хочуць яго разумець, ад гэтага не праходзілі.

— Жыве, брат, у нашых душах нейкая нязведаная прага да гераічнага,— гаварыў дзядзька Пятро.— Ты зялёны яшчэ і гэтага не разумееш. Я і сам выяўляў, калі мне было столькі, як табе. Японскага мікаду ў «палон» браў, ноччу на могілкі хадзіў. Страшна было, але ішоў, бо даў чэснае слова, што нічога не баюся. Толькі ў той час у нас камуны не было. Проста выхваляліся сваёй смеласцю адзін перад адным.

Дзядзька аб нечым задумаўся.

Першамайка ведала, што да белагаловага Косці прыехаў дзядзька з горада. Але ў штаб ніхто з хлопцаў усё адно не прыйшоў. Сёй-той пракрочыў па вуліцы міма Косцевай хаты, коса пазіраючы ў бок двара. Можа, хлопцы спадзяваліся, што на гэтым двары зноў вісіць валейбольная сетка і Косця з дзядзькам, як і летась, гуляюць у мяч. Але не было ні мяча, ні сеткі. Дзядзька хадзіў з крывым садоўніцкім нажом па садзе, абразаючы сухое галлё. Косця з панурым выгля-

дам сядзеў на прызбе. Хлопцы адварочваліся і ішлі сваёй дарогай.

Назаўтра дзядзька зноў завёў размову пра геройства. Ён быў вясёлы, смяяўся, і яму, здаецца, не было ніякай справы да Косцевых пакут.

— Не ідуць да цябе твае хлопцы, атаман,— падкалоў ён Косцю.— Чаму б гэта?

— Не ідуць і не трэба. Абыдуся і без іх.

— Не трэба, не трэба... А сам надзьмуўся як мыш на крупы. Скажы лепш, ты ведаеш, чаго хочуць твае хлопцы?

— Нічога яны не хочуць,— Косця адказаў са злосцю ў голасе.— Як было ўсё добра, дык і яны былі добрыя. А як дрэнна.

— Эге, браце-атамане, так гаварыць нельга. Можаш колькі хочаш сабе злавацца, але справе гэтым не паможаш. Валейбол у вас летась адабралі?

— Адабралі,— Косця здзіўлена паглядзеў на дзядзьку.

— Дык чаму ж ваша камуна тады не распалася?

— Я прыдумаў рабіць самакаты, потым мы ў школе п'есу ставілі. Ну і думалі, што пераможам Тарабана...

— А сёлета, значыць, і самакаты не памагаюць,— усміхнуўся дзядзька.— Дрэнь твае справы, Косця...

Днём дзядзька хадзіў на сяло і на станцыю, а пад вечар вярнуўся надзвычай вясёлы.

— Ведаеш што, Косця,— сказаў ён.— На якое ліха здалася табе гэтая Цітава копанка? Бачыў я яе. Гэта ж нейкая брудная лужына, а не копанка. Смурод там стаіць які! Давай выкапаем новую.

— Удвух? — здзівіўся Косця.

— Паспрабуем удвух, а там відаць будзе...

Вечарам, узброіўшыся рыдлёўкамі, белагаловы Косця разам з дзядзькам Пятром пашыбавалі на першамайскі выган. Яны ішлі і не бачылі, што за імі праз шчыліны парканаў сочаць дапытлівыя вочы першамайскіх хлопцаў. І калі дзядзька, скінуўшы верхнюю кашулю, узяўся за рыдлёўку і пачаў сячы ёю дзёран, падышло трое цікаўных. Яны былі яшчэ без рыдлёвак.

— Хто не капае, купацца не пусцім,— сказаў дзядзька і папляваў на рукі.— Эх і копанка будзе!..

У той вечар прыйшлі з рыдлёўкамі шэсць хлопцаў.

Дзядзька Пятро паехаў назад у свой горад праз тры дні.

Тады яшчэ не было выкапана нават палавіны копанкі.

XII

На Тарабанавых зборах Яша цяпер не з'яўляўся. Ён быў заняты. Рагуля ўсё яшчэ не магла хадзіць у чарадзе, за ёю быў патрэбны асобны нагляд. Хлопец пакутаваў ад адзіноты. Пепа блукаў паміж пнёў, ірвучы нейкія зёлкі. Ён мог прахадзіць так цэлы дзень, не прамовіўшы ні слова. Яго, здаецца, ніштo не цікавіла на гэтым свеце, апрача свайго ўласнага роздуму і пошукаў лекавых траў.

Аднойчы Яша спаткаўся са Зміцраком Калашканам. Змітрок вылез з альхоўніку, перад якім пасвілася Рагуля. Ён цягнуў на спіне вялікую вязку сакавітага бабоўніку.

— Я цяпер да Тарабана не хаджу,— адразу прызнаўся нядаўні камандзір палка.— Ён здурнеў зусім. Няхай са сваім Панядзелкам мілуецца. Задавака...

Змітрок лаяў рудога Алёшу апошнімі словамі. Ён, відаць, не мог даруваць яму сваёй ганьбы ля Цітавай копанкі. Алёша тады збіў яго проста за ніштo.

— Ён яшчэ мяне папросіць, каб прыйшоў,— гарачыўся Змітрок.— Але дудкі, не на таго натрапіў. Можаш перадаць яму.

— Я не пайду да Тарабана,— сказаў Яша.— І не буду яму нічога перадаваць. Не хачу я болей з ім...

Змітрок прасвятлеў. Ён сядзеў на вязцы бабоўніку і ўсміхаўся.

— Я так і ведаў. Цябе ж Алёша таксама біў, дык навошта за ім бегаць. Думаеш, я па гэты бабоўнік сюды прыйшоў? На чорта ён мне. Занясу бабцы, няхай не крычыць, што гуляю. Я хацеў цябе пабачыць...

Калашкан прабыў з Яшам да самага вечара. Яны разам гналі Рагулю дадому.

— А табе не страшна з гэтым дурным Пепам? — спытаў па дарозе Змітрок.

— Ён разумны,— бараніў Пепу Яша.— Ён, каб захацеў, мог бы настаўнікам стаць.

— Настаўнікам? — здзівіўся Калашкан.— Тарабан жа загадае яму, дык ён скача на вуліцы. Які ж з яго настаўнік, калі ў яго клёпкі не хапае?

— А хіба дурны можа рашыць задачу? А Пепа якую хочаш рашыць у галаве, без ніякай паперы. Ён толькі не хоча нічога. Хто яму што скажа, ён тое і робіць. Можа, ён хворы трохі. А так ён разумны...

— Дык чаму ж ён усіх слухае?

— Не ведаю, я ж кажу, можа, хворы...

Змітрака ўразіла, што пастух не баіцца гадзюк і злосных сабак. Яны ўсю дарогу размаўлялі пра Пепу і не прыйшлі ні да якой пэўнай думкі.

— У яго, мабыць, адна палавіна галавы разумная, а другая не,— выказаў здагадку Змітрок.— Але чаму ж яго не кусаюць гадзюкі?

Гэтага Яша не ведаў.

Цяпер Калашкан прыходзіў да Яшы штодня. Яны разам выганялі Рагулю і да вечара бадзяліся па лесе. Змітрок быў добры хлопец. Ён не крыўдаваў, калі што не так, і не любіў біцца. Калашкан мог не есці цэлы дзень і ніколі не ўспамінаў пра яду. Яша проста дзівіўся.

— Я прывычны,— адказаў Змітрок.— Бабулі самой мала, а я магу наесціся зайцавай цыбулі. Я яе колькі хочаш ведаю...

Хлопцы дзялілі Яшаў абед напалам і шукалі зайцавай цыбулі. Яна расла на пясчаных узгорках па сасонніку, была вельмі смачная, і Яша не мог зразумець, чаму дарослыя не любяць зайцавай цыбулі. Калі нарваць яе цэлы жмут ды яшчэ назбіраць прыгаршчы суніц, то не трэба ніякі абед.

Калашкан не быў балбатлівы, і Яша паказаў яму ўсе гнёзды, якія ведаў.

— Як птушкі падрастуць, я забяру іх дадому,— пахваліўся ён.— Будуць у мяне жыць, спяваць. А яды ім хіба многа трэба? Мух і чарвякоў колькі хочаш...

Змітрок ухваліў гэты план. Са свайго боку ён прапанаваў нарабіць клетак, каб птушкі не паўцякалі.

— На той год яны пачнуць несціся,— гаварыў ён.— Прывыкнуць і будуць самі прылятаць на двор.

Першымі хлопцы прынеслі чатырох варанят. Іх пасадзілі ў вялікую фанерную скрынку і паставілі на вышкі. Вараняты не вельмі сумавалі па гняздзе і не перабіралі харчам. Яны елі чарвякоў, вараную бульбу, хлеб і былі заўсёды галодныя.

— Прывыклі,— радаваліся хлопцы.— Ім лепей, як у гняздзе...

Клетку з галубамі-туркалікамі, якіх Яша забраў з гнязда, паставілі ў хаце. Галубы цэлы дзень нічога не елі, але на другі дзень пачалі патроху дзяўбці хлебныя крошкі і піць ваду. Кот Кузьма цяпер па цэлай гадзіне праседжваў каля клеткі, і вочы ў яго гарэлі зялёным агнём. Было ясна, што Кузьма зрыўся на птушак і яго трэба было ад гэтай паганай прывычкі адвучыць. Яша са Змітраком нямала паламалі галаву, каб як прымусіць ката падружыцца з птушкамі.

— Яго трэба добра карміць,— выказаў думку Змітрок.— Ён тады не зачэпіць туркалікаў.

Але Кузьма, выхлебтаўшы цэлы чарапок малака, падыходзіў да клеткі і па-ранейшаму не зводзіў сваіх зялёных вачэй з галубоў. Тады хлопцы ўжылі больш рашучыя меры. Змітрок трымаў у руках голуба, а Яша лавіў ката і, паднёсшы яго да птушкі, бязлітасна лупцаваў. Кот драўся кіпцюрамі і ўцякаў з усіх ног.

Так працягвалася, можа, цэлы тыдзень. Кузьма ўжо не адважваўся падыходзіць да клеткі. Хлопцы парашылі, што ён як агню баіцца шыракахвостых туркалікаў. Аднойчы Яша адчыніў клетку. Адзін голуб вылецеў адтуль і сеў на падаконнік. У тую ж хвіліну Кузьма маланкай сігануў з печы і ў адно імгненне адарваў туркаліку галаву.

Яша лупцаваў ката да знямогі. Але справе гэта не памагло. Голуб быў мёртвы, і ніхто не мог яго ажывіць. Хлопцу стала сумна. Гэты свет быў заснаваны яўна несправядліва. Чым пакрыўдзіў прыгожы маладзенькі туркалік сытага пушыстага Кузьму? Ці нельга зрабіць так, каб ніхто нікога не чапаў і ўсе — птушкі, звяры — жылі самі па сабе і не нападалі адно на аднаго.

Яша са Змітраком пахавалі туркаліка з пашанай. Зрабілі невялікую труну і на магіле паставілі помнік. Пасля гэтага справы з птушкагадоўляй пайшлі ў хлопцаў яшчэ горш. Маленькія птушачкі — чакунцы, снегіры, паўзункі — не хацелі жыць у клетках і паміралі. Яны вялі за дзень-два, не дакрануўшыся да казюлек, мух і камароў, якіх не шкадавалі для іх хлопцы. Яша зусім засмуціўся. Птушыныя могілкі раслі з кожным днём. Бессардэчны Кузьма вынюхаў гэтыя могілкі і не пасаромеўся павыграбаць мёртвых птушак і паесці.

Жылі толькі чатыры вароны і туркалік. Вароны адчувалі сябе добра. Яны каркалі на ўсё горла, просячы ежы. Туркалік крыху сумаваў у адзіноце. Яша ўжо збіраўся перавесці яго да варон. Але тут здарылася нечаканае.

Аднаго разу, прыгнаўшы Рагулю з пашы, Яша са Змітраком палезлі на вышкі і засталі клетку пустой. Варон не было. Хлопцы не ведалі, што і думаць. Але хутка ўсё стала ясна. Варон нехта пазабіваў, і яны кучай ляжалі ў кутку хлява. Яша гатовы быў кінуцца з кулакамі на таго, хто ўчыніў гэты нечуваны здзек. Якраз выйшаў ■ хаты бацька, і Яша са слязьмі на вачах падбег да яго.

— Не румзай,— сказаў бацька.— Навошта ў хляве гэтая дрэнь? Яшчэ куранят перадушаць твае вароны. Што ты — сала з іх есці будзеш?

Нават родны бацька не хацеў разумець Яшу. Нікога, апрача абарванага Калашкана, не было цяпер на белым свеце, хто б здолеў суцешыць Яшу. І Змітрок суцешыў.

— Не трэба плакаць,— разважліва сказаў ён.— Старыя ўсе скупыя. Мая бабуля такая самая. Я летась прынёс вожыка, дык яна абліла яго варам. Прыдумала, што ён з'еў кураня. А кураня ў крапіве знайшлося. Яно здохла само.

З Калашканам Яша здружыўся моцна. Ён кожнай раніцы агародамі бег да яго. Вуліцай хлопец не хадзіў — баяўся напаткаць Тарабана. Яны з Калашканам нават правялі адзін да аднаго тэлефон. Для гэтага Змітрок сцягнуў у бабулі клубок нітак, і яны разматалі яго па агародах ад Калашканавага да Яшавага двара.

Пепа, убачыўшы нейк у руках у Яшы дзвюх маленькіх берасцянак, раззлаваўся. Такім злосным Яша не бачыў яго ніколі.

— Птушак нельга чапаць,— пырскаў ён слінаю.— Без птушак загіне і лес, і поле...

Пепа крычаў і не ведаў, што хлопец не думае рабіць птушкам ніякай шкоды. Яша ж хацеў толькі, каб гэтыя берасцянкі жылі ў яго... Сварыцца з пастухом Яша не жадаў, і таму ён выпусціў берасцянак.

Яны весела пархнулі і зніклі з віду.

У абед прыбег Змітрок і прынёс навіну, ад якой Яша адразу забыў пра Пепу.

— Тарабана разбілі першамайцы ўшчэнт,— хвалюючыся, расказваў Калашкан, і нельга было зразумець, радуецца ён ці не.— Яны выкапалі сабе новую копанку, а Тарабан хацеў адбіць яе ў іх, каб купацца самому. Дык яму ж і далі!.. Гналі да самага двара і цяпер, не баючыся, ходзяць па нашай вуліцы. Я казаў, што ён дамілуецца са сваім Панядзелкам. Каб я быў там, то не разбілі б...

— Першамайцы выкапалі новую копанку? — здзівіўся Яша.

— Выкапалі. Мне Бахілка расказаў. Копанка маленькая, але вады па самую шыю.

— Дык чаго ж Алёша лез да першамайцаў? Копанка ж іхняя. Гэта ж Цітаву ніхто не капаў...

— Так яму і трэба, Тарабану,— радаваўся Змітрок.— Бахілка казаў, што таксама болей не будзе служыць у арміі. Алёша толькі б'ецца і крычыць. Ён думае, што яго ўсе баяцца. А гэты белагаловы Косця ніколькі не баіцца.

Паражэнне сваёй слабадской арміі на гэты раз зусім не засмуціла Яшу. Яму не хацелася, як летась, бегчы на Тарабанаў двор і ўступаць у войска рудога Алёшы.

XIII

Лета канчалася. Яша ўжо купіў падручнікі для трэцяга класа і наперад ведаў усю чытанку. Яму хацелася ў школу. Ён успамінаў гаманлівую мітусню на перапынках, урачыстую цішыню класа, калі Марыя Рыгораўна вось-вось павінна некага выклікаць, паўзмрок школьнага музея, дзе былі чучалы розных птушак, а ў шафе за шклом стаялі шклянкі з заспіртаванымі гадзюкамі, вужакамі і рознымі рыбамі. За лета Яша назапасіў многа пытанняў, на якія магла адказаць толькі настаўніца. Ён і сам пра многае даведаўся за гэтае лета, бадзяючыся з Калашканам па лесе. Таму Яша наперад уяўляў сабе, як здзівяцца Марыя Рыгораўна, Ліза, усе іхнія вучні, калі ён пачне расказваць пра тое, што бачыў і чуў.

Вайной з Першамайкай хлопец перастаў цікавіцца зусім. У глыбіні душы ён нават радаваўся, што Тарабанава армія разбіта. Мабыць, выплылі наверх усе тыя крыўды, якія прычыніў Яшу руды Алёша. У Яшавых

думках Тарабан займаў цяпер зусім мала месца. Ён здаваўся хвальком, задавакам, і болей нічога.

А з рудым Алёшам здарылася няшчасце. Ён знайшоў у бацькавай краме за скрынямі салодкі коржык і з'еў яго. Тарабан не ведаў, што гэты коржык атручаны і падкінуты спецыяльна для мышэй. Праз некалькі хвілін Алёша пачаў страшэнна крычаць, і яго бацька, здагадаўшыся, у чым справа, кінуўся да доктара. Доктара якраз не было, ён паехаў у другую вёску. Фельчарыца прамыла Алешу страўнік, але боль не праходзіў. Усе думалі, што Тарабан памрэ. Вечарам паклікалі Пепу. Ён прынёс нейкага травянога настою і даў выпіць хвораму. Ад гэтага зелля боль сцішыўся, і Алёша заснуў. Ён спаў цэлую ноч і яшчэ дзень. Доктар, які прыходзіў пасля Пепы, сказаў, што небяспека мінула і хворы хутка стане на ногі.

Вестка аб тым, што Пепа выратаваў рудога Алёшу ад смерці, уразіла хлопцаў нібы пярун з яснага неба. Толькі Яша не здзівіўся. Ён даўно ведаў, што Пепа не дурны, што гэта толькі так думаюць пра яго, бо ён усіх слухаецца.

— Я табе даўно казаў пра Пепу,— спаткаўшыся з Калашканам, хваліўся Яша.— Ён ад усякай хваробы можа вылечыць. І бачыш, ён зусім не помсціцца: Алёша з яго здзекаваўся, а ён яго ўратаваў ад смерці.

Калашкан цяпер не спрачаўся. Ён толькі не мог зразумець, чаму Пепа не ідзе ў бальніцу і не заявіць дактарам, што ўмее лячыць.

Дні ішлі.

Да Алёшы, які не ўставаў з пасцелі цэлых два тыдні, ніхто з хлопцаў не хадзіў. Нават Алесь Бахілка і Аркадзь Панядзелак, якія лічыліся камандзірамі палкоў, абміналі Тарабанаў двор. Яша не вытрымаў і падкалоў аднойчы Бахілку, які, налаташыўшы яблыкаў, еў іх на поўны рот.

— Ты хоць бы адно Алёшу занёс. Даведаецца ён, што адзін еў, то пералічыць табе рэбры...

Бахілка пачырванеў і ў першую хвіліну нічога не змог адказаць.

— Я сам па сабе, а Тарабан сам па сабе,— прамовіў ён нарэшце.— Хіба я наймаўся яму служыць?

— Вось Аркадзь пра ўсё раскажа Алёшу, тады будзеш ведаць.

— Няхай расказвае,— абыякава адазваўся Алесь.— Што я такое зрабіў.

Алёшава армія распадалася на вачах. Ніхто не хваліўся першай сёлетняй перамогай ля Цітавай копанкі. Хлопцы нават не злавалі, калі хто-небудзь успамінаў, як першамайцы гналі іх ад сваёй новай копанкі. Лопнуў нейкі абручык, парваліся нябачныя ніці, якімі яшчэ нядаўна ўсе былі моцна звязаны.

Вайна скончылася паражэннем Слабодкі, і ніхто не хацеў пра гэта ўспамінаць...

Незадоўга да заняткаў Яша з Калашканам пайшлі ў арэхі. Арэхаў было мала, хлопцы нарвалі ўсяго па адной кішэні. Нехта ўжо тут добра папасвіўся. Выбраўшыся з густога ляшчынніку на паляну, Яша са Змітраком ледзь не самлелі ад страху: проста на іх ішоў белагаловы Косця са сваімі першамайцамі. Сябры ўжо хацелі рвануць наўцёкі, але чамусьці стрымаліся. На твары Косці і хлопцаў, што яго акружылі, не было ніякай злосці.

— Не бойцеся,— проста сказаў Косця.— Мы не будзем біцца.

Першамайцы сапраўды не збіраліся ні караць, ні забіраць у палон сваіх нядаўніх праціўнікаў. Яны трашчалі арэхамі і з цікавасцю глядзелі на Яшу і Калашкана. Але размова не клеілася. Ні Яша, ні Змітрок не ведалі, пра што гаварыць...

— Калі хочаце, пайшлі з намі,— прапанаваў Косця.— Арэхаў не нарвяце, мы ўжо былі тут.

Калашкан і Яша пайшлі. Яны хоць і не ўдзельнічалі ў апошнім налёце на Першамайку, але нібы адчувалі віну перад белагаловым Косцем, і таму маўчалі. Першамайцы размаўлялі пра сваё. Яны гаварылі пра нейкія качэлі і пра слуп, які трэба выкапаць ля старой грэблі. Яша заўважыў, што першамайскія хлопцы зусім не баяцца белагаловага Косці. Яны перабіваюць яго і нават з ім спрачаюцца. Гэта здзівіла і ўразіла Яшу.

Хлопцы непрыкметна дайшлі да першамайскага выгану, і тут Яша ўбачыў новую копанку, якую хацеў захапіць руды Алёша. Копанка была невялікая, але, мабыць, глыбокая. Вада ў ёй светлая, зусім не такая, як у Цітавай. Паблізу стаяў невялікі буданчык.

— Вы доўга яе капалі? — спытаў Яша.

— Цэлы месяц,— з гонарам адказаў хлопец, яко-

га звалі па-вулічнаму Брык. Сапраўднага імя хлопца Яша не ведаў, бо той перайшоў толькі ў другі клас.

— Цэлы месяц капалі,— хваліўся Брык.— Мы сюды нават малькоў пусцілі. Налета будзем лавіць карасёў і шчупакоў.

— Карасёў не будзе,— заявіў Яша.— Застануцца адны шчупакі.

— Чаму? —вылупіўся Брык. Ён пазіраў на Яшу з незахаванай варожасцю.

— Шчупакі з'ядуць карасёў,— адказаў Яша, помсцячы Брыку за лішнюю самаўпэўненасць.— Які дурань пускае карасёў разам са шчупакамі.

Брык анямеў. Ён не чакаў такой смеласці ад Яшы, які адкрыта выступаў супроць першамайскіх парадкаў.

— Вы ўсе такія! — апомніўшыся, залямантаваў Брык.— У вас ніякай копанкі няма, дык вы хацелі нашу захапіць...

— Мы і ім не нападалі на вас,— падтрымаў Яшу Калашкан.— Мы даўно выйшлі з Тарабанавай арміі.

— Сціхні, Васіль! — умяшаўся ў спрэчку белагаловы Косця.— Ты заўсёды крычыш болей за ўсіх.

— Яны ўсё разведаюць і нападуць на нас,— не супакойваўся Брык.— Вось пабачыце.

Яшу стала няёмка. Ён тузануў Калашкана за рукаў, запрашаючы пайсці прэч ад гэтай копанкі, на якую яны не мелі ніякіх правоў. Хлопцы рушылі, ні з кім не развітаўшыся. Іх дагнаў на паўдарозе сам белагаловы Косця. Ён аж задыхаўся ад шпаркага бегу.

— Не слухайце вы гэтага Брыка,— сказаў Косця.— Ён нічога не разумее, таму і крычыць. Пайшлі купацца...

Хлопцы пераглянуліся. Яны ніколі не думалі, што Косця такі добры. Ён запрашаў купацца ў той самай копанцы, якая належала толькі Першамайцам і якую нядаўна іхні Тарабан хацеў захапіць.

— Мы не хочам ніякай вайны,— расказваў па дарозе Косця.— Але з вашым гэтым Алёшам хіба дамовішся? Ён проста дурань. У нас жа не армія, а камуна. Зрабіце і вы, калі хочаце, камуну. А навошта біцца?

— Тарабана ніхто не слухае болей,— жадаючы сказаць Косцю прыемнае, прамовіў Яша.— Ніякай арміі ўжо няма. А мы з Калашканам даўно ўжо не ваюем.

— Я вас і даганяў таму,— прызнаўся Косця.— Да-

вайце дружыць. Скажыце хлопцам, няхай прыходзяць да нас. Мы гіганцкія крокі, качэлі такія, будзем рабіць. На слупе...

Брык стаяў надзьмуўшыся. Ён, відаць, не мог даравяць Яшу абразы і не разумеў, чаго Косця вярнуў назад гэтых хлопцаў са Слабодкі.

— Усё ж мы вам далі,— сказаў Брык, убачыўшы, што ні Яша, ні Калашкан болей не збіраюцца ісці дамоў.— Мы ведалі, што гэты ваш Тарабан нападзе. У нас было, можа, сто пудоў каменняў.

— Алёша цяпер баіцца вас,— супакоіў Яша Брыка.— З ім болей ніхто не гуляе, і арміі ў яго няма.

— Няхай ён паспрабуе толькі! — гарачыўся Брык.

Яша з Калашканам прабылі ў першамайцаў да вечара. Хлопцы бачылі два іхнія самакаты. Іх сапраўды не трэба было папіхаць ззаду. Толькі вадзі за рычаг уперад і назад. Ніякай камуны, апрача невялікай будачкі, дзе змяшчалася крама, хлопцы не заўважылі. У гэтай краме было не дужа тавараў. Ляжала некалькі груш і яблыкаў — вось і ўсё.

— А хто ж прыносіць сюды яблыкі? — пацікавіўся Яша.

— Усе, у каго ёсць сад,— расказваў Косця.— Пасля работы мы іх дзелім. А хто не працаваў, таму нічога не даём. У нас і свая бібліятэка ёсць, і майстэрня...

— І ў вас многа кніг?

— Дзевятнаццаць штук. Але цікавых толькі шэсць,— прызнаўся Косця.

— А ў вашу бібліятэку можна запісацца?

— Можна, толькі трэба прынесці сваю кнігу.

Кнігі ў Яшы не было, і гэта яго засмуціла. Прапанаваць стары падручнік арыфметыкі ён не адважыўся, а «Містэра Цвісцера» — падарунак настаўніцы — не хацелася аддаваць.

— У мяне ёсць кніга пра Бураціна і залаты ключык,— успомніў Яша.— Толькі ў мяне палавіна, я яе сам перапісваў...

— У нас ёсць Бураціна,— сказаў Косця.— Прынесла Ліза. Нічога, мы цябе запішам і без кнігі. Прынясеш, як будзе ў цябе.

Добры хлопец гэты белагаловы Косця. Ён нічога не шкадаваў і адразу ішоў на ўступкі. Яшу ён вельмі спадабаўся. Калашкан таксама не сказаў нічога дрэннага пра Косцю.

— Толькі ён нейкі ціхі,— здзівіўся Змітрок.— Ён жа і крычаць не ўмее. Як толькі Косця камандаваў войскамі і перамог Тарабана?

Гэта было дзіўна і незразумела. Ціхі, памяркоўны Косця здаваўся слабым у параўнанні з самаўпэўненым, грубым Алёшам. Не, ні Яша, ні Змітрок не маглі ўявіць Косцю камандзірам. Але ж неяк ён з'яднаў Першамайку?

XIV

Белагаловы Косця любіў чытаць. Кнігі прывабілі яго вельмі рана, можа, з дзевяці ці нават з васьмі гадоў. Маці з раніцы ішла на работу, малодшая сястра не ўмешвалася ў Косцевы справы, клапоцячыся толькі аб сваіх лялльках, якіх трэба было і накарміць, і абшыць. Косця быў самастойны і незалежны. Ён рабіў што хацеў у сваёй прасторнай хаце з двух пакояў. І ён чытаў. Чытанне займала большую частку таго часу, якога ў Косці было колькі хочаш. Да дванаццаці год хлопец праглынуў, мабыць, болей за сотню кніг. Магчыма, па гэтай прычыне Косця і вылучаўся сярод астатніх хлопцаў Першамайкі. Ён заўсёды ўсё ведаў. Ён мог расказаць і пра пустыню Сахару, і пра Паўночны полюс, і пра тое, што людзі хутка паляцяць да зорак.

Здавалася, на белым свеце не існуе ніводнай загадкі і таямніцы, пра якую б белагаловы Косця нічога не ведаў. Першамайскія хлопцы гарнуліся да Косці і даражылі яго сяброўствам.

Была, вядома, яшчэ адна надзвычай важная прычына, якую нельга скідаць з рахунку, калі гаварыць пра папулярнасць Косці на Першамайскай вуліцы. Дзверы яго хаты гасцінна расчыняліся перад кожным, хто б пажадаў сюды зайсці. Тут было заўсёды людна. Хлопцы таўкліся ў Косці ад ранку да вечара. Ніхто на іх не крычаў, і ніхто не ўмешваўся ў іх справы. Косця вызначаўся надзвычай добрым і памяркоўным характарам: ён дазваляў у сваёй хаце ўсё. У яго гулялі ў шашкі, майстравалі розныя машыны і хітрыя штукі, а калі на стале ляжаў бохан хлеба, то адломлівалі па ёмістаму кавалку і елі, нібы свой уласны. Нездарма пазней, калі арганізавалася камуна, Косцева хата стала штабам.

Яша і Калашкан штодня хадзілі цяпер на Перша-

майку. Яны, як свае, купаліся ў копанцы, гулялі з першамайцамі ў «ялавога» і «кругавога». Каля самай копанкі стаялі ўжо качэлі. Іх памагалі ставіць і Яша з Калашканам. Яны разам з усімі хлопцамі неслі слуп ад самай старой грэблі. Змітрок у дадатак забяспечыў першамайцаў жалезным колам, якое ён прывалок з дому. Без гэтага кола, што круцілася на самым версе слупа, не было б ніякіх качэляў. Так што цяпер Яша і асабліва Змітрок мелі свае заслугі перад Першамайкай і ніхто не мог папракнуць іх за мінулае.

З Лізай Яша таксама паміры́ўся. Ён убачыў яе ў першы ж дзень, як яны прыйшлі на Першамайку. Яшу было вельмі сорамна за тое, што ён тады ўзяў Лізу ў палон. Але яна пра гэта не ўспаміна̄ла сама і, здаецца, ніколі не крыўдавала за мінулае.

— У цябе ёсць сшыткі? — спытала Ліза.

— Пяць штук,— Яша паглядзеў у зямлю.— І адзін леташні, падпісаны. Але ён зусім чысты...

— А ў мяне дваццаць. Мне мама купіла...

Яша маўчаў. Ён не мог пахваліцца такім багаццем.

— Я табе два сшыткі дам,— сказала Ліза.— І сцірку дам, у мяне дзве...

Вядома, і пасля гэтага сшыткаў у Лізы заставалася больш, але Яша лішняга не хацеў.

Яша аднойчы спытаў у белагаловага Косці пра камуну. Ён яшчэ не дужа верыў, што яна ў першамайцаў ёсць. Аркадзь Панядзелак расказваў пра агарод, майстэрню, і сталовую, але нічога гэтага Яша не бачыў. Таму ён думаў, што Аркадзь проста хлусіў. Нельга ж два самакаты і тую маленькую будачку, дзе ляжыць трохі яблыкаў, лічыць камунай... Камуна ўяўлялася Яшу чымсьці вялікім, прыгожым, дзівосным, што бывае толькі ў казцы.

Косця засмяяўся.

— Камуна — гэта не казка,— сказаў ён.— Проста ўсе людзі будуць некалі так жыць. Мы робім усё разам, вось табе і маленькая камуна. Ты ж адзін качэлі не паставіў бы...

Нічога дзіўнага, незвычайнага першамайцы сапраўды не рабілі. Але ў іх было весела. Таму Яша і Змітрок, як толькі здаралася вольная часіна, беглі на Першамайку. Адзін раз яны ўбачылі нешта зусім новае. На Косцевым двары стаяла аж тры тачкі. На іх хлопцы грузілі нейкія палкі.

— Гэта крушына,— растлумачыў Косця.— Мы яе сушылі, а цяпер возім здаваць. Пудоў дваццаць у нас. Мы грошы збіраем на лыжы і канькі.

Яша і Калашкан не верылі сваім вушам. Яны ніколі не думалі, што за крушыну плацяць грошы. Яе ж у лесе можна наламаць колькі хочаш.

— Мы і лазу здавалі,— хваліўся Косця.— І ўжо зарабілі сорак восем рублёў.

Яша ледзь не плакаў. У яго не было ні канькоў, ні лыж. Каб ён ведаў, то даўно б перайшоў да Косці і сушыў бы гэтую самую крушыну.

Першамайцы нагрузілі свае тачкі і павезлі крушыну. Яша і Змітрок ішлі за імі ўслед з апушчанымі галовамі. У іх былі толькі канькі-дзеравяшкі, і спадзявацца на лепшае пакуль што не прыходзілася.

— Можа, вы будзеце яшчэ сушыць крушыну? — з надзеяй спытаў Яша.

— Не, болей не прымаюць,— Косця, мабыць, шкадаваў, што залішне пахваляўся.— Будзем яшчэ здаваць косці і жалеза.

— Мы касцей і жалеза можам сто пудоў назапасіць,— загарэўся Яша.

— Здадзім тады разам,— паабяцаў Косця.

У Яшы нібы выраслі крылы. Ён ужо бачыў новыя снягурачкі, якія справіць, і ўяўляў сабе, як будзе на іх імчацца па звонкім ільду.

Гэтыя першамайцы былі проста цудоўныя хлопцы. Яны не толькі сушылі крушыну, збіралі косці і жалеза. Яны яшчэ хадзілі абкопваць дубкі, лавілі капканамі кратоў і нават памагалі касіць калгаснае жыта. Яша цяпер бачыў, што Косця не хваліцца. На Першамайцы такі была камуна...

Яша хутка здагадаўся: белагаловага Косцю болей за ўсё на свеце цікавілі планёры. Першамайскі камандзір нават не даваў нікому патрымаць планёр у руках, а хаваў яго ў сваёй хаце на печы. Ён склеіў планёр па малюнку, які быў змешчаны ў часопісе. Першамайскія ж хлопцы, здаецца, не вельмі цікавіліся авіятарскімі захапленнямі свайго камандзіра. Яны нават падколвалі яго.

— Не паляціць твой планёр,— раўнадушна гаварылі яны.— Летась жа не паляцеў.

Косця злаваўся.

Нарэшце настаў дзень выпрабавання. Яша прый-

шоў на Першамайку яшчэ з раніцы. Яму дужа хацелася паглядзець, як паляціць планёр. Першамайскія хлопцы сабраліся ля Косцевай хаты. Сам Косця сядзеў на даху. Адтуль ён і запусціў планёр. Але гэты планёр далёка не паляцеў. Ён пратрымаўся ў паветры, можа, якіх секунд пяць і ўпаў на вуліцу ў пясок. Косця злез з даху прыгнечаны і змрочны. Усе бачылі, што добрых планёраў ён клеіць яшчэ не ўмее...

Але гэта былі дробязі — самакаты, крушына, планёр — у параўнанні з тым, што хутка адкрылі Яша і Калашкан на Першамайцы. Першамайскія хлопцы, аказваецца, трымалі моцную дружбу са старым Лявонам, які пасвіў калгасных коней. Канюшня знаходзілася ў канцы вуліцы, і, калі гналі коней на начлег, можна было скакаць верхам праз усю Першамайку. Гэта асабліва ўзрадавала Яшу. Колькі ён марыў, каб прамчацца верхам на кані на вачах у настаўніцы Марыі Рыгораўны і Лізы. Цяпер яго мара была блізка да здзяйснення.

Яша, хвалюючыся і баючыся, што яму адмовяць, у той жа дзень папрасіўся ў Косці ўзяць яго на начлег. Косця ахвотна згадзіўся.

— Мы пасвім коней да поўначы,— прызнаўся Косця.— Стары Лявон спіць толькі да першых пеўняў, а потым прачынаецца і спаць не можа. Але спіць ён моцна і баіцца, каб коні не нарабілі шкоды. А за тое, што мы пасвім, ён дае нам колькі хочаш ездзіць верхам...

Гэта было цудоўна. Пра лепшае Яша не мог і марыць. У той жа вечар ён скакаў на кані. Ён ляцеў услед за белагаловым Косцем і бачыў, што Марыя Рыгораўна стаяла ля сваіх веснічак. Яна, здаецца, таксама заўважыла Яшу. Толькі Лізы ў гэты час на вуліцы не было. Але Яша ўсё адно радаваўся. Ён цяпер ужо ведаў, што і Ліза ўбачыць яго на кані. Коней жа гоняць на начлег кожны вечар...

Цудоўная летняя ноч вісела над зямлёю. Справа была вёска, злева — шырокі расісты луг, а зверху — неба, засеянае, можа, мільярдам зорак. На поплаве хлопцы расклалі агонь і паселі вакол яго ў кружок. Стары Лявон прымасціўся воддаль, накрыўся з галавой кажухом і адразу захроп. Прагныя языкі агню лізалі сухое ламачча, яно весела патрэсквала, і полымя шугала высока ўгору. Ад гэтага цемень яшчэ болей

згушчалася, за дзесяць крокаў ад вогнішча цяжка было што-небудзь убачыць. Недзе ў вёсцы, ля клуба, спявалі камсамольцы прыпеўкі пра кудлатага папа і кулака, рыпаў гармонік, а тут на лузе толькі гарэў агонь ды зрэдку пазвоньвалі званкамі коні.

Косця расказваў пра Афрыку. Ён гаварыў так маляўніча і перакanaўча, нібы вандраваў па Афрыцы сам. Яша слухаў і, здаецца, бачыў на ўласныя вочы густыя трапічныя лясы, перавітыя ліянамі, высокія какосавыя пальмы, на якіх віселі арэхі, кожны велічынёй з галаву. Па афрыканскіх гушчарах блукалі тыгры і львы, у водах блакітнага Ніла плавалі ненажэрныя кракадзілы. Але Яша крочыў за Косцем па Афрыцы і не адчуваў ніякага страху. Побач былі хлопцы, белагаловы Косця. Перад імі, дружнымі і з'яднанымі, адступала ўсё...

Свет раскрываў перад прыціхшымі хлопцамі свае бясконцыя дары і цуды. І было незабыўна хораша ад адчування багацця жыцця, ад таго, што не ўсё яшчэ адкрыта і знойдзена на зямлі, што можна яшчэ быць і магеланамі і калумбамі. У небе блішчалі зоркі, гарэў агонь, звінелі званкамі коні. І тут ля агню разгараліся і плылі ў неабсяжную далячынь хлапечыя мары...

Яша цяпер разумеў, чаму першамайцы слухаюць Косцю. Ён не быў такі дужы, як руды Алёша, затое ён быў вельмі разумны. Яша дзівіўся: як можна столькі ўтрымаць у галаве? Галава ў Косці, здаецца, была такая самая, як і ў другіх, а ведаў ён, можа, у сто разоў болей...

Пасля пяклі ў прыску бульбу. Ніколі яшчэ Яша не еў такой смачнай бульбы. Яна сама рассыпалася ў роце і была смачней за ўсё, што яму даводзілася да гэтага часу каштаваць.

Аднаго вечара Яша расказваў першамайцам пра гару Багародзіцкую. Слухалі яго ўважліва, а калі ён скончыў, усе змоўклі і запытальна паглядзелі на Косцю.

— Пра царкву, якая затанула, выдумалі,— сказаў Косця.— А гара Багародзіцкая ўзнікла пасля ледавіка.

Косця гаварыў пра ледавікі, якія ішлі з далёкай Поўначы, пра ўзгоркі, балоты і азёры, утвораныя магутнымі льдамі... Яша слухаў і не мог наслухацца...

Разгаварыліся і пра Пепу. Большасць хлопцаў лічыла яго чараўніком.

— Мой дзядзька, які цяпер у горадзе, ведае Пепу,— сказаў Косця.— Ніякі ён не чараўнік. Пепа вучыўся за доктара, а калі горад занялі белыя, ён дапамагаў нашым. За гэта белыя замучылі на яго вачах маці і сястру. Яго самога таксама два разы прастрэлілі кулямі, але ён выжыў. З таго часу Пепа такі.

Косця ведаў вельмі многа. Можа, яму расказваў пра ўсё гэта дзядзька, які працаваў у горадзе і летась прыслаў Косцю валейбольны мяч і сетку...

Першамайка вабіла Яшу, як магніт. Ён ужо не мог пражыць дня, каб не збегаць да белагаловага Косці, не пакруціцца на качэлях. Змітрок Калашкан быў таксама сваім чалавекам на Першамайцы. Яго там паважалі за праўдзівасць і незалежнасць характару. Да першамайцаў хадзілі гуляць Алесь Бахілка і другія хлопцы. Бахілка як камандзір Тарабанавага палка спачатку трохі пабойваўся, але яго таксама ніхто не крануў, і Алесь пасмялеў. Аднаго Аркадзя Панядзелка не любілі на Першамайцы, і ён не паказваў туды носа. Руды Алёша ўсё хварэў, і пра яго ніхто не ўспамінаў. Усім было добра і без Алёшы.

Але Тарабан напомніў пра сябе сам. Аднаго разу, калі Яша вяртаўся з Першамайкі дадому, ён нос у нос сутыкнуўся з Тарабанам. Той сядзеў на беразе Цітавай копанкі і, відаць, спецыяльна пільнаваў Яшу.

— Дзе быў? — грозна спытаў Алёша.

Яша хлусіць не ўмеў і расказаў усю праўду.

— Я з вамі пагавару яшчэ,— паабяцаў Алёша.— Не ўцячэ ад мяне ні твой Калашкан, ні Бахілка. Можаш ім перадаць...

І Тарабан, даўшы моцнага кухталя, адпусціў Яшу.

— Калі яшчэ пойдзеш на Першамайку, то будзе не гэтак,— прыгразіў ён.— Зарубі сабе на носе...

Крыўда перапаўняла Яшавы грудзі. Якое права мае гэты Алёша ўсімі камандаваць і з усіх здзекавацца? Рад, што ў яго здаравенныя кулакі. Яша на першым часе не ведаў, што рабіць. Ісці скардзіцца Косцю яму не хацелася. Ён жа ўсё-такі служыў у Тарабанавым войску, і Косця тут ні пры чым. Але Яша нават не дапускаў думкі, што заўтра не пойдзе на Першамайку.

Хлопец пабег агародамі да Калашкана. Змітрок, выслухаўшы навіну, раззлаваўся.

— Я ведаў, што гэты Тарабан будзе яшчэ лезці,— рашуча сказаў ён.— Трэба яго правучыць.

Яны рушылі да Бахілкі. Бахілка спачатку вагаўся, але калі Яша сказаў яму пра Алёшавыя пагрозы, набраўся ваяўнічасці. Утрох яны падышлі да Тарабанавага двара. Яны хадзілі, можа, цэлую гадзіну і з выклікам свісталі, пакуль Алёша заўважыў іх. Нарэшце ён выйшаў са свайго двара.

— Ногі ліжаце Косцю! — падступіў ён да Калашкана.— Думаеш, гэта вам так пройдзе...

— Ты да нас не лезь, Тарабан,— Змітрок гаварыў спакойна.— Мы будзем рабіць што захочам...

Калашкан хацеў абысці Тарабана, але той загарадзіў яму дарогу. Тады да рудога Алёшы падышлі Яша з Бахілкам.

— Мы цябе не чапаем, і ты нас не чапай,— дрыжачым ад узбуджэння голасам сказаў Яша.— Хопіць табе камандаваць...

Тарабан схапіў Яшу загрудкі. У тую ж хвіліну Калашкан падставіў ножку, а Бахілка тузануў яго за плечы. Тарабан упаў, і ўсе трое стаялі. Алёша ўсхапіўся. Ён проста шалеў ад злосці. Цяпер ён кінуўся з кулакамі на Калашкана. Паўтарылася тое самае — трое былі намнога дужэй за аднаго. Алёша ўстаў з зямлі, але біцца ўжо не кідаўся. Ён неяк адразу звяў, адчуўшы, што адзін нічога не зробіць. Угнуўшы галаву ў плечы, Тарабан пайшоў у свой двор...

Насупраць Тарабанавага двара, на выгане, хутка сабраліся амаль усе хлопцы, якія ваявалі ў Алёшавым войску. Не было толькі Аркадзя Панядзелка і Лузаніка. Хлопцы пра ўсё ўжо ведалі, але ніхто не заступіўся за Алёшу. Усе смяяліся, гаманілі, а Тарабан адзін хадзіў па сваім двары. Яшу зрабілася нават шкада Алёшы. Усё-такі ён смелы хлопец. Ён жа і не дурны. Ці нельга з ім дамовіцца проста, без ніякай бойкі? Яша ўжо хацеў сказаць пра гэта Бахілку і Калашкану, каб паклікаць Алёшу і памірыцца, але Тарабан у гэтую хвіліну выйшаў з двара сам.

— Па аднаму цяпер не хадзіце,— крычаў ён.— Галовы паадкручваю...

— Не палохай,— адказаў Калашкан.— Не баімся.

— Генерал без арміі! — крыкнуў Яша.

Тарабан зноў знік на сваім двары. Мірыцца ён не хацеў... Назаўтра трэба было ў школу. Па Яшу забег

Змітрок. І зусім нечакана прыйшоў Косця Кветка. Ён яшчэ ніколі не быў на Яшавым двары.

— Пакажыце мне свайго голуба,— папрасіў Косця.

Яша вынес на двор клетку. Туркалік ужо вырас зусім. Распусціўшы хвост, ён насіўся па клетцы і вуркаваў. Косця глядзеў на голуба моўчкі.

— Яму сумна аднаму,— сказаў ён нарэшце.— Давай пусцім яго на волю.

— Ён прывык у мяне,— сказаў Яша, бо яму шкада было выпускаць голуба.— Ён нікуды не паляціць...

— Калі не паляціць, тады вернецца да цябе. Давай паспрабуем...

Яша неахвотна адчыніў дзверцы. Голуб вырваўся з клеткі і, зрабіўшы над дваром два няўпэўненыя, павольныя кругі, імкліва пачаў набіраць вышыню. Праз хвіліну ў небе відаць была толькі шэрая кропка, якая набліжалася да лесу.

— Не вернецца,— з сумам зазначыў Яша.

— Значыць, знойдзе сваіх,— сказаў Косця Кветка.

Хлопцы пакрочылі ў школу. Пра Тарабана яны нават не ўспомнілі. Ён болей не займаў у іх думках ніякага месца, смелы Алёша Тарабан. Ён не ведаў ні пра ледавікі, ні пра Хрыстафора Калумба, ні нават пра тое, што ў хуткім часе людзі паляцяць да самых зор...

1957

РАЗВІТАННЕ Ў КАВАЛЬЦАХ

I

Ціхмяны хлапчук, чый бацька не вярнуўся з вайны, а ў маці на руках было яшчэ двое, ганяў на пашу скаціну, прывык сустракаць сонца, калі яно толькі ўздымаецца з-за лесу, зведаў цану доўгаму дню, нуднаму, надакучліваму дажджу, ад якога не схаваешся пад самай кашлатай ялінай і прамокнеш да ніткі. Але хлапчук шмат чаму навучыўся з лета ў лета пасучы кароў. Маючы добра навостраны складанчык, мог зрабіць свісцёлку, з вяршалінкі маладой сасонкі змайстраваць мушкет, які страляе вадой, з пакручастага карэньчыка выштукаваць адмысловую фігурку. Вясною ён знаходзіў безліч птушыных гнёздаў, ведаў, дзе і калі распускаюцца белыя гарлачыкі, лясныя лілеі, дзе, якія першымі пачынаюць расці грыбы.

Была за гэта павага хлапчуку ад местачковай басоты.

Калі хлапчук канчаў сямігодку, у суседнім з іх хатай дамку з жоўтымі аканіцамі пасяліўся раённы начальнік — высокі вясёлы дзядзька, які раніцай, калі толькі выганялі на пашу кароў, садзіўся ў «газік» і вяртаўся познім вечарам, а то і ноччу. У начальніка была дачка — пушыстае, круглае, нібы мячык, стварэнне з вялікімі сінімі вачамі. Апранутая як лялька, перавальваючыся на тоўстых ножках, дзяўчынка хадзіла ў трэці клас, але нягледзячы на малы ўзрост, здзіўляла самастойнасцю, выказваючы схільнасць загадваць і камандаваць.

— Злаві мне сінюю птушку! — кожнага дня патрабавала яна ад хлапчука.

У навакольных лясах сіняй птушкай магла быць толькі сіваваронка, і ён, каб вельмі захацеў, мог бы яе злавіць, але шкадаваў птушак і ніколі іх не нішчыў.

У апошняе лета, калі хлапчук атрымаў пасведчанне за сёмы клас і ведаў, што восенню паедзе ў рамеснае вучылішча, бо канчаць дзесяцігодку не выпадала, на земляны вал да яго прыйшла пушыстая дзяўчынка з вялікімі сінімі вачамі.

Насыпаны людзьмі вал, нібы падкова, агінаў драўляны гарадок, які некалі, у даўнія часы, лічыўся крэпасцю. Адсюль добра было назіраць за каровамі — яны пасвіліся ўнізе, на лугавіне. Хлапчук гартаў кніжку, калі побач з ім прысела дзяўчынка.

— Колькі ты прачытаў кніжак? — спытала яна.

— Я не лічыў,— адказаў хлапчук.— Але, мабыць, болей як сто.

— Так многа? Я толькі дзве прачытала. Пра Алі-Бабу і сорак разбойнікаў і яшчэ пра Сіндбада-марахода.

— Ты яшчэ малая. Прачытаеш болей.

— Але я люблю цікавыя гісторыі. Раскажы якую-небудзь.

Ён расказаў ёй вычытанае паданне, якое датычыла іх гарадка. У старасведчыну ноўгародскі князь напаў на ўладанні полацкага князя, забіў яго, яго жонку, сыноў, а з дачкой Рагнедай ажаніўся. І хоць у іх нарадзіўся сын, паланянка ненавідзела мужа і аднойчы паспрабавала яго атруціць. Разгневаны князь хацеў пакараць Рагнеду, але за маці заступіўся сын. Тады князь саслаў яе ў далёкі лясны ўдзел. Вось тут, у гэтым гарадку, Рагнеда жыла да самай смерці...

— Я выйду замуж толькі за цябе,— выслухаўшы незвычайную гісторыю, заявіла дзяўчынка.— Ты смелы і не баішся хадзіць па лесе.

— Ты яшчэ малая.

— Я ўсё адно люблю гуляць з хлопцамі. Толькі мне ніхто не падабаецца. Адзін ты...

Хлапчук паехаў у рамесленае вучылішча, працаваў на заводзе, служыў у арміі. Тым часам след дзяўчынкі згубіўся — яе бацьку перакінулі ў другі раён.

Ён напаткаў яе праз дзесяць гадоў. Яна была на трэцім, ён — на першым курсе універсітэта. Яна вывучала літаратуру, ён паступіў на матэматычны факультэт. І быў не звычайным студэнтам, а так званым вячэрнікам, бо і пасля службы ў арміі зноў працаваў на заводзе.

Яшчэ праз тры гады, калі трэба было станавіцца бліжэй да прафесіі, якую давала навука ва універсітэце, ён кінуў горад, завод і, перавёўшыся на завочнае аддзяленне, перабраўся ў Кавальцы. Ён як бы рушыў на спатканне з тымі далёкімі адышоўшымі днямі.

Ён ведаў, што ў Кавальцах жыве бацька дзяўчыны. Дый па суседству з Кавальцамі размяшчаўся гарадок, у якім сіняю птушкай праляцела яго дзяцінства.

Я выхожу на двор у густую дзягцярную цемень. Днём церусіў дождж, але на змярканні супыніўся, нават імжы няма, і толькі чуваць, як цяжкія вадзяныя кроплі падаюць з даху на ганак. Нават да такой цемені прызвычайваецца зрок: бачу вялізны, як хмара, абрыс старой ліпы, з правага боку — сцяну маладога сасонніку, які падступае ледзь не да самай хаты.

Адчыніўшы веснічкі, кірую з двара да шасейкі. Сцежка падымаецца ўгору, праз сотню крокаў відаць мігатлівы разліў агнёў. Прамой роўнай лініяй яны блішчаць толькі ўзбоч шасейкі. На ферме на спецыяльна зробленай арцы вылучаецца чырвоная зорка. Яе заўсёды запальваюць у святочныя дні. У цёмныя вечары здаецца, што зорка, якая вісіць залішне нізка над зямлёй, спусцілася з неба.

На шасейцы ціха. Аўтобус з Мінска мусіў прыйсці, але яго няма. Аўтобусы часта позняцца, асабліва вячэрнія. Я кідаю позірк на вокны ляснічага Разуменкі — яго вялікая, як стадола, хата стаіць на ўскраіне раскіданых, забудаваных як папала Кавальцоў.

Я зноў крочу ўніз у цемру. Рачулка, якая цячэ пад вокнамі ляснічага, абвівае і сядзібу майго гаспадара, аддзяляючыся ад яе нешырокай лугавінай. Каля сасонніку спускаецца да рэчкі дарога, па якой гоняць на пашу скаціну, і я іду туды. Пачынае імжэць. У соснах — ціхае шасценне.

Масток праз рачулку зрабіў трактарыст Мікола — у яго я кватарую. Перакінуў з аднаго берага на другі некалькі бярвенняў, зверху абшыў іх дошкамі і нават поручні прыладзіў — каб ненарокам не ўтапіўся неабачлівы падарожнік. Хоць утапіцца ў рэчцы цяжка — скаціна пераходзіць яе ўброд, і нават жанчыны, якія раніцай збіраюць у сасонніку маслякі, зачуўшы, што на другім беразе іх болей, падаткнуўшы падолы, перабіраюцца туды.

А ўвогуле рачулка жвавая. Яна весела булькае ўнізе, аблізваючы карэнні алешын, лазнякоў, якія навісаюць над ёй на ўсім прасцягу, дно яе ўслана жвірам, дробнымі каменьчыкамі, вада сцюдзёная і чыстая. Некалі рачулка ведала лепшыя часы, бо ўся багністая тарфяная лугавіна паміж двума сасновымі пагоркамі была, відаць, яе рэчышчам. Цяпер ля падножжа правага пагорка густа падняўся арэшнік, нават дубы выраслі — рэчка пачала занепадаць даўно.

Я стаю на мастку, прыхіліўшыся да поручняў, слухаю булькатанне вады, якое зліваецца з дрыготкім шэптам дажджу. Цяпер, восенню, вада ў рэчцы густая, цёмная — яна адбівае колеры невясёлага шэрага неба і скупыя бляскі дня.

Адсюль, знізу, агнёў вёскі не відаць, але, уважліва прыгледзеўшыся, можна ўбачыць іх слабыя водбліскі паўзверх цёмнай лавы дрэў. Калі праязджае па шасейцы машына, пісягі яе фар выразна паласуюць неба над лесам. Я думаю пра тое, як цякло жыццё ў Кавальцах гадоў дзесяць — пятнаццаць назад. Такой вось позняй восенню не было ні заробткаў, ні электрычнага святла, ні тэлевізараў — нічога, толькі ноч ды цемра. Нездарма моладзь — ды не толькі яна — так адчайна рынула ў гарады.

Да майго слыху даносіцца прыглушаны шум галасоў. Прыбыў нарэшце аўтобус з Мінска. Ён рушыць далей, ад мястэчка Асавец, якое ад Кавальцоў вёрст за пятнаццаць. Аўтобусаў тут ходзіць многа, але вячэрняй парой усяго два ці тры. Антаніна, магчыма, прыехала. Магчыма, і не. Ніякіх дакладных звестак пра яе намеры я не маю. Яна працуе ў Мінску, у навукова-даследчым інстытуце, і дамоў наведваецца калі-нікалі. Так ці іначай, да ляснічага Разуменкі я не пайду. Няма патрэбы пастаянна вісець у яго хаце.

З мастка зноў падымаюся на пагорак. Каб не слата, не цемень, можна было б павандраваць па шасейцы, дабрацца да Варонняй гары. Мільгае думка заваліцца да саўгаснага інжынера Івана і прагуляць вечар у шахматы. Але не хочацца. Не той настрой, каб ісці да Івана. Я брыду да шасейкі, гляджу на Разуменкавы вокны і паныла шыбую дамоў.

На кватэры тым часам кампанія. У пярэднім пакоі на нізкіх табурэціках сядзяць гісторык Хімчанка, настаўніца белмовы Ганна Андрэеўна і мой гаспадар. Гу-

ляюць у падкіднога. Адным вокам яны глядзяць у карты, другім праз расчыненыя дзверы косяцца на тэлевізар, які стаіць у бакавушцы. Прыемнае з карысным.

— Садзіся, Раманавіч,— запрашае Ганна Андрэеўна.— Зорак на небе не відаць, няма па чым гадаць пра лёс. Лепей я табе на картах паваражу.

Яна залівіста смяецца. Ведаюць у Кавальцах пра мае вячэрнія вандроўкі.

Я прысаджваюся да гульцоў. Чытаць усё адно не дадуць. Я ў пары з Ганнай Андрэеўнай, і цяпер наша задача не паддацца Хімчанку і Міколу, які, гуляючы ў карты, адчайна круціць.

Карта, як назло, трапляецца кепская, і два разы ўзапар мы з Ганнай Андрэеўнай праігрываем.

Напарніца суцяшае:

— У каханні павязе, Раманавіч. Мабыць жа, прыехала Разуменкава. Ці не выглядзеў?

Я нават брывом не вяду. Як бы яе словы мяне не датычаць. Па тэлевізары ідзе нудны, доўгі фільм. Дзіўна, чаму нават у святочны вечар не пакажуць добрага фільма?

Між тым нашы з Ганнай Андрэеўнай справы пакрысе паляпшаюцца. Мы адыграліся і насядаем на супернікаў. Мікола замест казырнога б'е карту бубновым валетам, а непатрэбную шасцёрку стараецца неўпрыкмет спіхнуць у адбой. Але я сачу за ім. Мікола рагоча і здаецца.

Міколава хата, хоць стаіць наводшыбе, штосьці накшталт зборні. Нехта заўсёды тут кватаруе, прыезджыя застаюцца начаваць. Цяпер хата наогул пустуе, бо ў чатырох пакоях толькі гаспадары ды я. Дачка працуе і вучыцца ў Мінску, сын, які вясной скончыў дзесяцігодку, у школе механізатараў пад Магілёвам.

Гаспадыня засцілае настольнікам стол. Не ў прыклад хударляваму, шчўплаватаму мужу, яна поўная, мажная. Постаць яе трохі няскладная, рухі вуглаватыя. Але гэта не замінае ёй з ранку да вечара насіцца па двары, па хаце, даіць карову, карміць свінней, гусей, курэй. Вясной і летам яна яшчэ і на саўгасную работу бегае.

Мае гаспадары ў дастатку жывуць. Яны ўвішныя, цягнуць у хату, як пчолы ў вулей, але не жмінды.

Мікола прыносіць з сенечак дзве ладныя, з-пад кубінскага рому, бутэлькі, заткнутыя пакуллем. Цяпер,

асенняй парой, гаспадыня гоніць віно з яблыкаў. У сваім майстэрстве яна дасягнула высокага класа. Трунак прыемны на смак, а па градусах нават вышэйшы за пакупны.

Калі мы толькі пачынаем банкетаванне, адчыняюцца дзверы і ў пакой уваходзіць расчырванелая чарнявая дзяўчына гадоў дваццаці ў зялёным модным паліточчыку, пашытым па таліі, з напакаванай сеткай у руках. Гэта Алеся, дачка гаспадароў. Я міжволі ўздрыгваю. Значыць, яшчэ адзін вячэрні аўтобус прыбыў.

Праз хвіліну Алеся сядзіць за сталом і ўсміхаецца. Маці ставіць перад ёй талерку, кладзе відэлец.

— Мой Саша не прыехаў? — пытае Хімчанка.

— Не бачыла.

— Яны астануцца на дэманстрацыі. Прыедуць заўтра.

— Памяшаліся на Мінску,— гаворыць Ганна Андрэеўна.— З кожнай сям'і па чалавеку, па два. Ёсць па тры нават. Мяне каб азалацілі, то не жыла б там ні дня. Як успомню свае курсы...

Пра курсы мы даўно ведаем. Ганну Андрэеўну пасылалі ў Мінск удасканальваць кваліфікацыю. Прабыла яна там месяц, але размовы пра навучанне на курсах трэці год вядзе. Найбольш у адмоўным плане.

— Вы і Гарбысю здавалі? — пытае Алеся.

— Здавала, а як жа. Сыты такі вяпрук. Як лекцыі пачынаў чытаць, дык нават канспекта не ўзяў. Маўляў, для такой цемнаты, як мы, не трэба і канспект. Першую гадзіну яшчэ складна плёў, а далей — няма пра што гаварыць...

Алеся, прыкрыўшы далонню рот, ціхенька хіхікае. Гаспадар налівае ў шклянкі. На Ганну Андрэеўну глядзіць недаверліва. Сам ён скончыў пяць ці шэсць класаў і, відаць, працівіцца думцы, што ў сталічным горадзе могуць дрэнна вучыць.

— Не дагодзіш вам,— гаворыць Мікола.— Прафесароў крыцікуеце.

— Які ён прафесар. Нудота. Кажуць, узяў за жонку маладую студэнтку і віжуе за ёй.

Хімчанка трымае бок гаспадара:

— Навука вясёлай быць не можа. Гэта не ў тэатры сядзець...

— Тэатры, тэатры,— перадражнівае Ганна Андрэеўна.— Хіба ў горадзе няма пустазвонаў? Хапае.

У нас такога б Гарбыся за пастуха не ўзялі, а там ён другіх вучыць.

Хімчанка з'едліва крывіць тонкія губы.

— Харошая філасофія. Далёка з ёй можна заехаць...

— Далей некуды. Пастуха, калі не напасе кароў, даяркі прагоняць. А хто зачэпіць такога Гарбыся? Паставіў мне чацвёрку, і абы ціха. Вось хіба з вамі толькі языком памянташу.

Ганна Андрэеўна па слова ў кішэню не лезе і адбрыць можа кожнага. Дый грунт пад нагамі адчувае кабета — як-ніяк жонка дырэктара школы.

II

Святочныя раніцы ціхія. Ніхто не спяшаецца на работу — можа, даяркі ды даглядчыцы. Але яны ўстаюць зацемна.

Я іду ў лес. Восень няўстойлівая: у канцы верасня выпадаў снег, у кастрычніку былі прымаразкі. Дажджы сталі церусіць перад самымі святамі. Жыццё ў лесе ўсё ж не замерла. У сасонніках па жаўтапёсах, імхах там-сям пракідаюцца зялёнкі, вялікімі сем'ямі растуць кволыя, някідкія на выгляд грыбы — цёмныя каптурыкі на тоненькай ножцы — у нашай мясцовасці іх называюць куркамі. Яшчэ нават познюю кветку можна напаткаць: свеціцца сіняе ці жоўтае вочка, і цяжка растлумачыць, як гэтая далікатная раслінка вытрымала замаразкі.

Між соснамі і ў лагчынах туман. Ён шчыльны, густы, але на вачах рассейваецца. Можа быць сонечны дзень.

Добра ў лесе — нават у такім вось асеннім. Будзённы клопат, надакучлівыя думкі сплываюць, дыхаецца, думаецца лёгка. Уся істота як бы яднаецца са святочнай урачыстасцю і спакоем, які тут пануе. Прыемна бачыць усё, што трапляе на вока: ядлоўцавыя кусты — яны амаль заўсёды суседнічаюць з мурашнікамі, пясчаныя пляшыны прагалін, камяні-валуны, парослыя па баках зялёным мохам.

Вялікага парадку ў лесе няма: сосны растуць як папала, хоць і былі некалі пасаджаны пад шнур, валяецца ламачча, там-сям параскіданы спарахнелыя

лаўжы, тырчаць пні, але гэты бачны, адчувальны беспарадак усё адно лашчыць позірк, як бы ў ім стоены нейкая найвышэйшая суладнасць і прыгажосць.

Настойліва ціўкаюць сініцы. Яны адны аздабляюць тоненькім переразвонам анямелы лес. Зімой, калі надараюцца вялікія маразы, а палявыя былкі, насеннем якіх птушачкі кормяцца, занесены снегам, шмат іх гіне. Але ўсё адно кволыя птушачкі, не ў прыклад іншаму дробнаму птаству, родны лес не пакідаюць. Недзе, падпёршыся хвастом, зацята дзяўбе старадрэвіну дзяцел. Апярэнне ў птаха незвычайнае, як бы прылецеў з далёкіх заморскіх краін, і нораў зацяты. Толькі два ці тры разы я чуў дзятлаў голас. «Крэк, крэк»,— гук непрыемны, прарэзлівы, як па бляce хто дзярэ.

Паміж дзвюма хвойкамі працягнулася павучыная сетачка. На ёй павіслі кропелькі расы. Мух, мошак у лесе даўно няма, сам павук схаваўся недзе ў шчыліну, а яго кросны трываюць. Нарэшце заўважаю пад хвойкай прысыпаныя пяском каптурыкі зялёнак. Грыбы моцныя, тугія, быццам не было ні снегу, ні прымаразкаў. Зямля сваё аддае. Трошкі цяпла, вільгаці, і назапашаныя за лета жыватворныя сілы робяць сваё. Познія асеннія грыбы прабіваюцца наверх да маразоў.

Бывае, што зіма рана ляжа, холад скуе зямлю дачасна, і тады недасведчаныя гараджане нават у газетах пішуць, што ў майскіх сасонніках паявіліся масляюкі. А гэта яшчэ мінулагоднія грыбы. Яны не паспелі вырасці ў кастрычніку, таму вынырнулі ў маі.

Па грыбах нехта ўправіўся пахадзіць. Учора ці пазаўчора. Зрэзы карэньчыкаў, якія тырчаць з зямлі, яшчэ свежыя, не паспелі пацямнець. Хутчэй за ўсё па сасонніку блукаў нехта з гараджан. Не з тых галасістых, якія восенню прыязджаюць у лес спецыяльна заказанымі аўтобусамі, талакой брындаюць па верасах, не ўмеючы адрозніць паганку ад таўстушкі. У горадзе ёсць другія людзі, якія не могуць жыць без лесу, дасканала ведаюць грыбныя мясціны і кожнай вольнай хвілінай вырываюцца сюды. Такіх я нават у твар пазнаю. У гэты лес двое прыязджаюць на матацыклах, адзін — на старэнькім «Масквічы».

Я думаю аб тым, што гараджане за трыццаць вёрст прыязджаюць сюды, знаходзяць для сябе асалоду. Антаніна ж ні разу ў лес не прыйшла. Мне вельмі хочацца напаткаць яе між соснаў.

Грыбы між тым патроху напаўняюць кошык. Але яшчэ ёсць і запаветная мясціна. Макраватымі сасонікамі я кірую да яе. Некалі тут пралягала граніца з Польшчай: мястэчка Асавец, дзе гаворка, будынкі, вопратка жыхароў такія ж, як у Кавальцах, ляжала на другім баку мяжы. Як памяць пра тыя далёкія часы па лесе засталіся напаўразбураныя доты.

Дот, да якога я іду, стаіўся ў сасновым барку. Гэта азначае, што дрэвы выраслі пазней за яго. Я іншы раз доўга блукаю, пакуль убачу між хвойнай глушэчы парослы мохам жалезабетонны каптур.

Дот на месцы: падышоўшы да яго з правага боку, я пачынаю вытупваць па імшыстым доле. Ёсць! Запаветны барок, мох цёплы, мяккі. Адну за другой я падымаю, ашчадна абразаючы тоўстае карэнне, цвёрдыя, як капыты, цёмна-барвовыя сыраежкі. Калі грыбоў у лесе мала, мяне заўсёды выручае барок. Сыраежак у такі позні час не знойдзеш, а тут, па густым імху, яны растуць да снегу.

Больш за гадзіну я блукаю вакол дота, але затое і кошык поўны. Гаспадары здзівяцца: прынёс зімніх грыбоў. Тым часам сонца з-за хмар выбілася: у сасоніку светла, весела. Калі я вяртаюся дамоў, на шашы чуецца матацыклетны трэск. Грыбнікі ■ горада такі прыехалі.

III

Гаспадары ■ дачкой падаліся ў госці. Хоць я кватарант, але займаю ў доме найлепшы пакой. У ім радыёпрыёмнік, засланы чыстым абрусам стол, кніжная паліца, нікеляваны ложак, мяккая канапа, прыстаўленая да тыльнага боку грубкі. У пакоі два акны. З аднаго відаць старая купчастая ліпа, якая навісае над дваром, з другога — зубчастая сцяна зарэчнага лесу.

Мне па душы такія вось хвіліны адзіноты. Тыдзень назад ездзіў у Мінск, купіў дзве кніжкі, патрэбныя для дыпломнай работы. У пачатку лета я мушу закончыць універсітэт.

Зрэшты, гэты пакой шчаслівы. Да мяне яго займаў мой калега, які таксама вучыўся ва універсітэце, абараніў дыплом, а цяпер служыць у арміі. Мае гаспадары аб ім высокай думкі, і, здаецца, нездарма. Алеся, якая служыць сакратаркай і вучыцца на вячэрнім аддзя-

ленні педінстытута, са сваім настаўнікам перапісваецца. Можа здарыцца, што летам, закончыўшы службу ў арміі, мой калега захоча вярнуцца на ранейшае месца. Хоць наўрад: у такіх закутках, як Кавальцы, затрымліваюцца або аброслыя гаспадаркай, пажылыя настаўнікі, або такія, як я, перакаці-поле, якім трэба часовы прытулак.

Рана пачынае цямнець у лістападзе. Уключыўшы святло, я чытаю. Я не дакараю сябе, што паступіў на матэматычны факультэт. У наш век трэба мець акрэсленую спецыяльнасць. З дыпломам матэматыка мяне прымуць, калі захачу, на любы завод, дзе ёсць вылічальныя машыны, дадуць гарадскую прапіску. З другога боку, я не маю нічога супроць, каб працаваць настаўнікам. У такой, напрыклад, школе, як у Самсонаўскім саўгасе.

Думкі перапыняе стук у дзверы. Я падхопліваюся. У пярэднім пакоі стаіць Разуменка, пасміхаецца:

— Думаў, без пасыльных здагадаешся. Ты хіба забыў, які сёння дзень? Апранайся — і да мяне. Каб праз пяць хвілін быў.

Я, вядома, чакаў запрашэння. Сэрца тахкае часта і моцна, настрой падымаецца. Я апранаю чыстую адпрасаваную сарочку, завязваю новы гальштук, шмарую бархоткай туфлі. Хвалююся. У верасні адбылося штосьці такое, што давала надзею на збліжэнне з Антанінай. Яна прыехала ў адпачынак, і бачыў яе амаль штодня. Адзін раз мы вярталіся з цэнтральнай сядзібы, з кінасеанса, і так атрымалася, што праблукалі да паўночы. На галінах яблынь у месячным святле матавай белізной адлівалі налітыя сокам антонаўкі, іх мядовы пах перамешваўся з пахамі скошанай на прырэчнай лугавіне атавы. Антаніна была ціхмяная, задуменная, і я лёгка ўявіў, што не здарыцца нічога асаблівага, калі яна будзе хадзіць па гэтай вуліцы. У школу і назад, да бацькоўскага дома, бо мае дыплом настаўніцы і можа астацца ў нашай школе працаваць. Але назаўтра Антаніна нечакана знікла. Праз некаторы час яна завітала з Мінска на дзень і зноў паехала. Большую палавіну адпачынку правяла ў горадзе.

Дзіўныя ў нас адносіны. Хутка два гады, як я аднавіў знаёмства з Антанінай, але, сустрэўшыся, мы толькі жартуем, пацвельваемся, падколваем адно дру-

гога. Гэта тая мяжа, якой мы абое ні разу не пераступілі. Калі не лічыць вераснёвай ночы. Але і пасля яе пачалося тое самае. Зрэшты, гэта добра. Мы з Антанінай адно другому нічым не абавязаны.

Я падыходжу да Разуменкавага дома. Ён вялікі, новы, адмыслова пабудаваны — паўзверх трохскатнага, пакрытага шыферам даху выступае пафарбаваны ў сіні колер мезанінчык, вокны не па-вясковаму шырокія, светлыя, збоку, аздобленая вітражамі, летняя веранда. Тое, што дом стаіць на пагорку над рачулкай, у вячэрнюю часіну як бы надае яму выгляд нейкага палаца.

У Разуменкі мнагалюдна. Яшчэ ў пярэднім пакоі я чую пералівы галасоў. Разуменка ў навакольных мясцінах вядомы чалавек: быў сакратаром райкома, старшынёй райвыканкома, дырэктарам мясцовага саўгаса, і толькі калі надышла пенсійная пара, вярнуўся на пасаду, якую займаў на пачатку жыццёвай кар'еры. Стаў ляснічым. Ён любіць шумныя зборышчы, кампаніі, дый людзі цягнуцца да яго, бо ёсць у яго характары штосьці шырокае, адкрытае.

Застолле шуміць, і я ў нерашучасці знімаю паліто, не знайшоўшы, дзе павесіць, кладу паўзверх стуса другіх, наваленых на канапцы. У гэты момант адчыняюцца дзверы і выходзіць гаспадар.

— Добра, што прыйшоў,— гаворыць ён.— Тут, брат, дзеўкі без цябе засохлі.

У зале доўгі стол, за якім госці, і я адразу ніякавею перад мноствам накіраваных на мяне позіркаў. Разуменка вядзе і садзіць мяне на самым краі, паміж Антанінай і незнаёмай бялявенькай дзяўчынай, якая мне ветліва ўсміхаецца.

— Штрафную яму! — крычаць за сталом.— Каб не пазніўся.

Антаніна толькі крадком зірнула на мяне і адразу адвярнулася. У яе такі выраз твару, нібы мы толькі ўчора развіталіся і нам няма чаго адно другому сказаць.

На стале перада мной вырастае поўная, як вока, шклянка.

— Давай, брат матэматык,— запрашае Разуменка.— Народ чакае. Дакажы, што інтэлігенцыя не есць дармавога хлеба.

Бялявенькая падкладвае мне на талерку. Інжынер Іван, якога пасадзілі асобна ад жонкі, хітра мне пад-

міргвае, падбадзёрвае асалавелымі вачамі чырванашчокі старшыня сельсавета Міхейчык.

Я выпіваю сваю шклянку. Цяпер ад кампаніі адкупіўся, і мяне пакінуць у спакоі. Па жылах разліваецца прыемная цеплыня.

— Рад цябе бачыць,— гавару Антаніне.— Учора чакаў аўтобуса.

Антаніна ўсё ж артыстка. Хвіліну назад яе твар быў насмешліва-зацяты, цяпер ён ветлівы, добразычлівы. Цераз стол яна заводзіць гаворку з Іванам. Размова пустая, нікчэмная, але Антаніна смяецца, на яе шчоках вызначаюцца ямачкі. Хацеў бы я быць на Іванавым месцы. Ён зусім не думае пра тое, што гаворыць, але яго слухаюць, словы яго здольны выклікаць смех. У мяне з Антанінай такое не атрымліваецца.

— Пазнаёмцеся,— павярнуўшыся да мяне, гаворыць Антаніна.— Гэта Валя, мы з ёй разам жывём.

Я называю сябе, мы паціскаем адно другому рукі. У Валі прыемны з адзнакамі спакою і ціхамірнасці твар з ледзь прыкметнымі кружочкамі сінечы пад вачамі.

— Я вас ведаю,— гаворыць Валя.— Хоць першы раз бачу. Антаніна пра вас столькі расказвае.

Збіты з панталыку, я ў першую хвіліну не ведаю, што адказаць.

— Мабыць, вам боязна са мной сядзець? Яна намалявала мяне такім страшыдлам.

— Зусім наадварот. Каб вы ведалі, як яна вас хваліць...

Антаніна чуе гэтыя словы, але маўчыць. Як бы яе тут няма.

Гэта штосьці новае. Але я баюся памыліцца.

— Мы з Антанінай даўнія знаёмыя,— гавару суседцы.— Толькі яна забыла.

У Валі здзіўлена ўздымаюцца стрэлкі броваў:

— А я і не ведала.

Антаніна паварочваецца да мяне. Яе вочы звузіліся, у іх, здаецца, скачуць злосныя іскаркі.

— Гэта ты забыў. Кавалер, называецца. Хоць бы ліст напісаў.

Суседка як бы пачынае пра нешта здагадвацца.

— Разбірайцеся самі,— гаворыць яна.— Толькі не сварыцеся.

Мне робіцца весела.

— Антаніна,— шапчу я, лёгенька крануўшы дзяўчыну за плячо.— Хочаш, прызнаюся, чаму прыехаў у Кавальцы? Я мог быць у другім месцы...

Антаніна слухаць, аднак, не хоча — зноў зачынае гаворку з Іванам.

Але сёння я настойлівы. Можа таму, што выпіў.

— Я дзеля цябе прыехаў,— гавару Антаніне.— І ўсе дзесяць гадоў, калі не ведаў, дзе ты, думаў пра цябе. Не забываў ніколі. Можа, я проста дзівак?

Яна робіцца засяроджанай, заклапочанай — як у той вечар, калі мы да паўночы хадзілі па вёсцы.

— Няўжо не мог ліст напісаць? — пытае яна са шчырым спачуваннем у голасе.

— Нашто табе ліст?

— І я пра цябе думала б. На першым курсе я зайздросціла дзяўчатам, якія атрымлівалі пісьмы. Тады мне было васемнаццаць, цяпер — дваццаць чатыры. Разумееш, што ты страціў?

— У цябе хто-небудзь ёсць?

— Генерал ёсць.— Антаніна зноў робіцца насмешлівай і калючай.— Хоча кінуць сваю старую каргу і ажаніцца са мной...

— У такім выпадку віншую. Генералам я не буду.

— Перастаньце сварыцца,— шыпіць суседка.— Антаніна, як табе не сорамна?

— Ты не ўмешвайся. Можа, мне падабаецца яго дражніць. Хачу характар праверыць...

Цяпер Антаніна здаецца вясёлай і бесклапотнай.

Вось такая яна. Кожнай хвіліны новая, не падобная на ранейшую. Нібы імклівая рэчка, якая змяніцца, пакуль наважыш ступіць у яе другі раз.

Мне не застаецца нічога іншага, як прыняць выклік на гульню.

— Хачу выпіць за вас, Валя,— гавару я, наліваючы патрошку сабе і дзяўчатам.— Дрэнна, што не пазнаёміўся раней. Але можна паправіць. Давайце калі-небудзь сходзім у кіно.

— І цукерак ёй купіш? — пытае Антаніна.

— Табе мы пра гэта не скажам.

— Я ўсё адно дазнаюся.

Размову разумнай не назавеш. Але лепшай у мяне з Антанінай не было. Увесь гэты год я спадзяваўся на цуд, на тое, што між намі працягнецца нітачка ўзаемаразумення. Вынік сумны — увесь час я нібы завяз-

ваю знаёмства з Антанінай, выломліваючыся, раблюся не падобным на самога сябе.

Застолле шуміць. Людзі адарваліся ад працы, будзёншчыны і рады павесяліцца. Няўжо Антаніна хоча, каб свята было кожны дзень? Антаніціна маці, маленькая, ціхмяная, завіхаецца ля гасцей. Дачка на яе зусім не падобная, болей на бацьку — толькі рысы круглаватага твару па-дзявочаму тонкія, далікатныя.

Сярод гасцей ёсць жанчына, чымсьці падобная на Антаніну. Гэта дырэктар саўгаса Таццяна Фёдараўна. Калі я сустракаю яе на вуліцы, міжволі ўздрыгваю. Некалі яна была прыгожая, відная, хоць і цяпер, калі ёй пад пяцьдзесят, штосьці ад павабнай маладосці засталося. Дзіўны, аднак, лёс: пра Таццяну Фёдараўну ўпотай гавораць, што ніколі не была замужам, хоць мае сына студэнта, чарнявенькага, шчуплаватага, някідкага з выгляду.

Гадоў пяць назад дырэктарам саўгаса быў Разуменка, яго змяніла Таццяна Фёдараўна. Аднак яны сябруюць. Ніводнае застолле ў ляснічага не абыходзіцца без яе. Яны, каб ім зычыў лёс, былі б добрай парай: рослыя, відныя, з хітрынкай у характары.

Я выходжу ў пярэдні пакой пакурыць. І адразу за мной вылузваецца з тлуму Іван. Круцячы ў каструбаватых пальцах цыгарэту, пасміхаецца:

— Неаб'езджаная кабылка. Не хоча ў аглоблі. Аднак не вешай носа.

Іван ідзе на двор, я, карыстаючыся тым, што ніхто не бачыць, накідаю на плечы паліто, хапаю шапку і вышмыгваю ўслед. Харошы вечар, хоць асенні; здаецца, бярэцца на халады: неба зорнае, светлае. У садзе выразна відаць цёмныя сукі і галіны.

Цераз вуліцу матлянулася постаць: гэта дзікаватая Ванда робіць звычайны вячэрні абход.

IV

Антаніна, Антаніна...

Для людзей — жыву спакойна, ураўнаважана, а ў душы — разлад. Няма дня, нават гадзіны няма, каб не думаў пра Антаніну. Яна як насланнё, ад якога нельга пазбавіцца. Нібы свет сышоўся толькі на ёй.

Вуліца гудзе галасамі. Армада хлопцаў, дзяўчат, якія прывандравалі з горада, сама частуецца. Спевы,

выгукі будуць цягнуцца да вечара, нават ноччу не ўгамоняцца Кавальцы, і толькі заўтрашнія ранішнія аўтобусы развязуць гарластую талаку.

З раніцы баліць галава — ад учарашняй выпіўкі. Я трохі пахадзіў, пастаяў на мастку над рачулкай, паслухаў булькатанне вады. За ноч падшэрхла. На калюжынах тонкія шкельцы льду. Неба шэрае, хмурнае, усцяж ахутанае калматымі нерухомымі воблакамі. На лугавіне яшчэ зялёная, не кранутая прымаразкамі атава; сумна ад думкі, што яна хутка звяне, пачарнее і доўгія месяцы, да самай вясны, не ўбачыш зялёнай травіны.

Прыйшоўшы дамоў, саджуся за кнігі. Сшыткі праверыў, школа на кароткіх канікулах, ёсць магчымасць прысвяціць дзень навуковым вышукам. Хоць яны, можа, і невялікія — дыпломная работа.

Схіліўшыся над сталом, чытаю, раблю выпіскі, і паступова сыходзіць, развейваецца прыкрае пачуццё ад недарэчнай размовы з Антанінай. Добра, што людзі выдумалі матэматыку,— усе гэтыя мноствы, функцыі, бясконца вялікія і малыя велічыні. Тут усё ясна, акрэслена. Калі паглыбішся ў формулы, схопіш схаваную ў іх думку, знікаюць непатрэбныя ўспаміны, робячыся дробязнымі, не вартымі ўвагі.

Мне падабаецца мой пакой за тое, што дае магчымасць астацца сам-насам з матэматыкай, якую я лічу самай патрэбнай з навук. Заўсёды прыемна дабавіць што-небудзь да таго, што ведаеш, зрабіць параўнанне і нават здагадацца пра схаваны сэнс новай, яшчэ невядомай формулы. Чалавек хоча ахапіць думкай бязмежжа Сусвету. І пакуль што адзіная падпора ў такой справе — матэматыка.

Можна адарвацца ад кнігі, расчыніўшы фортку, пакурыць, паглядзець на старую ліпу, якая цёмнай хмарай навісла над дваром. Я існую ў такі час як бы ў двух светах — жывым і кніжным, па чарзе зазіраючы то ў адзін, то ў другі.

У жывым свеце цяжэй. Супярэчлівыя пачуцці, якія тояцца ва мне самім, ні на хвіліну не даюць спакою. А ў формулах, матэматычных высновах — парадак і суладнасць. Мабыць, ніколі людзі не знойдуць формулы, якая б ахапіла каханне. Вытлумачэнню яно не паддаецца...

У другой палове дня, калі за акном пачынае шарэць і я ўжо збіраюся апрануцца, каб зрабіць праходку, у пярэднім пакоі чуюцца галасы, сярод іх я пазнаю Антанінін. Я дранцвею ў нямым чаканні, не ведаючы, што рабіць. Нарэшце чуецца стук у дзверы, я іх адчыняю. У пакой заходзяць Антаніна з Валяй. Гаспадыня, выціраючы рукі аб фартух, стаіць ззаду іх, разгублена ўсміхаецца.

— Вось тут ён жыве! — наўмысна гучным, робленым голасам гаворыць Антаніна, крытычна аглядаючы ўбранне пакоя.— Учора я збіралася патанцаваць з ім, а ён уцёк. Які добры кавалер уцякае ад дзяўчыны?

— Ён у нас спакойны,— гаворыць гаспадыня.— Толькі на ўрокі ходзіць і з кніжкамі сядзіць.

Я гэтак разгубіўся, што нават сесці дзяўчатам не прапанаваў.

— Пайшлі, Валя. Нам тут не рады.

— Пасядзіце,— нарэшце гавару я, уключаю святло, выстаўляю на сярэдзіну пакоя два крэслы.— Я проста не думаў, што вы зойдзеце.

Ладную Антаніну постаць ахінае пашытае па модзе пpасторнае паліто, на галаве пушысты шаль. Валя больш сціпла апранута — выцертая футрачка, чорная пад яго колер шапачка. Дзяўчаты, расшпіліўшы гузікі верхняй вопраткі, прыселі. Гаспадыня тым часам прынесла талерку з яблыкамі, паставіла на стол.

— Можа, распранецеся, дзевачкі. Мы і лепшае знойдзем пачаставаць.

— Дзякуй, цёця,— Антаніна смачна надкусіла яблык.— Мы паабедалі. Я не хацела ісці. Валя зацягнула. Яна ў вашага кватаранта закахалася.

— Яго ўсе любяць,— падтаквае гаспадыня.— Калі не паедзе, то мы тут ажэнім. А што — настаўніц і маладых аграномак колькі хочаш.

Зноў пустая размова. Я ўключыў радыёлу, паставіў пласцінку. Пакой запоўніў задуменны голас Зыкінай.

— Я не змагла б тут жыць,— гаворыць Антаніна.— Кожны дзень адно і тое ж.

— Як каму,— пярэчу я.— Жыць можна ўсюды. Было б жаданне.

— Ты прыехаў сюды, каб універсітэт скончыць. Скончыш — вернешся ў горад.

— Можа быць. Але мне і тут добра. Асабліва летам.

— Летам усе едуць на дачу. У горадзе ад дыму задыхаешся.

Я паставіў яшчэ адну пласцінку. На гэты раз болей сучасную — пра каштаны, апалае лісце, нясклад-нае каханне. Антаніна прыціхла, яе твар зрабіўся засяроджаны.

— Антаніна! — раптам устрапянулася Валя.— Ты ж любіш гэтую песню. Ты сказала ці ён сам угадаў?

— Пайшлі,— Антаніна рашуча паднялася.— Паедзем вячэрнім аўтобусам. Каб за ноч выспацца. Заўтра — на работу.

Мне робіцца сумна. Я ўжо ні ў чым не дакараю Антаніну. На адно імгненне я ўбачыў яе строгай, задуменнай, і гэтага было дастаткова, каб грудзі захліснула хваля шчымліва-ўдзячнага пачуцця.

Я хуценька апрануў паліто і рушыў услед за дзяўчатамі.

На дварэ цёмна ўжо. Будзе шастаць пад зімовымі вятрамі голле старой ліпы, глуха шумець сасоннік, але ўсё гэта мне прыйдзецца слухаць без Антаніны. Музыка адзіноты. Замерзне рачулка, якая цячэ пад вокнамі яе дома, зімой між аснежаных берагоў і цёмных сосен зробіцца зусім непрыкметнай, але на мастку я буду стаяць адзін. Затое на пачатку вясны я паеду ў горад. Завочнікам на дыпломную работу даюць чатыры месяцы. Калі што вырашыцца, то толькі там і тады...

Валя падалася наперад адна, мы з Антанінай адсталі. На момант яна прыпынілася, узяўшы за штрыфлі, папраўіла на мне паліто.

— У кіно з ёю не ідзі,— прыблізіўшы да мяне свой круглы, павабны твар, ледзь чутна гаворыць яна.— Я не хачу, каб ты з чужымі хадзіў.— У Антанініным голасе звініць нават нейкая жорсткасць.

Я намыкаюся яе абняць, але яна рашуча ўхіляецца.

— Я правяду цябе да аўтобуса,— прашу я.

— Не трэба,— на міг яна абхоплівае мяне за шыю рукамі, абпальвае пацалункам і борзда кідаецца прэч, даганяючы Валю...

V

Мікола возіць на трактары перамешаны з торфам гной, выконвае і іншую работу. Ён усёй душой аддадзены гаспадарцы, крыўдуе, калі бачыць непарадак. Учора сагнаў з азіміны кароў, сказаў пра гэта начальніку аддзялення, але той у адказ толькі махнуў рукой.

Штовечар у хаце размовы пра тое, што і як робіцца ў саўгасе. Дзякуючы ім я ў курсе гаспадарчых спраў. Саўгас — сярэдненькі. Ураджай, надоі — ніштаватыя, але недаробак шмат. Яшчэ кармавыя буракі не выкапаны і не звезены пад дах, у полі гніе незасціртаваная салома. Не хапае рабочых рук.

Зіма толькі злёгку пагразіла, адразу адступіўшыся. Зноў дажджы, слота, густыя туманы. Я хаджу на ўрокі, правяраю сшыткі, заглядваю вечарамі да Івана, жыву, падпарадкоўваючыся звычайнай плыні, дастаткова зведанай за два гады.

Сваім апошнім прыездам Антаніна як бы стварыла нейкае незвычайнае, яснае адчуванне паўнаты і зладжанасці жыцця. Ніколі раней з такой ахвотай я не хадзіў у школу, не лез у спрэчкі з дзесяцікласнікамі, не прабачаў калегам-настаўнікам з'едлівых слоўцаў.

Са школьнага акна відаць голае поле, за якім шэрая падкова лесу. Калі ідзе дождж, да шыбін прыліпаюць буйныя серабрыстыя кроплі, зліваючыся затым у тоненькія струменьчыкі. На вярбу, якая расце пад акном, прылятае варона, задзіраючы раз-пораз галаву, чысціць сваю няўклюдную дзюбу.

Дзесяты клас маленькі — усяго восем вучняў. Схіліўшыся над партамі, тры дзяўчыны і пяць хлопцаў пішуць у сшытках. Той-сёй падыме галаву, зірне на дошку і зноў піша.

Горад ужо кліча дзесяцікласнікаў у свае абсягі. У інстытуты, калі меркаваць па поспехах, паступяць двое, сама больш трое, але ўсё адно ў Кавальцах ніхто не застанецца. Такі цяпер у вёсцы клімат. Можа б, хто і застаўся, каб свяціла такая, як у горадзе, работа, надзея атрымаць кватэру, магчымасць дыхаць усім тым, што дзеецца ў вялікім свеце. Але да гэтага далёка яшчэ.

Дзесяцікласнікі — амаль грамадзяне. У хлопцаў — прычоскі, у дзяўчат — доўгія заплеценыя косы. Кажушка, палітончыка амаль не ўбачыш, но-

сяць дзеці вёскі рознакаляровыя курткі з сінтэтычнага матэрыялу. Жэня Сініцкая, дачка Ганны Андрэеўны, яшчэ з дзевятага класа прыходзіць на ўрокі ў штанах.

Школа наша някідкая — стары драўляны будынак на пясчаным пагорку. Парных класаў няма. Заняткі ў адну змену — месца хапае. На цэнтральнай сядзібе нібыта збіраюцца будаваць новую школу. Але тое яшчэ за гарамі. А вось два новыя трохпавярховыя дамы сапраўды выраслі. У адным з іх Івану даюць кватэру.

Вечарам мы з ім абмяркоўваем навіну. Іван трохпалай рукой чухае патыліцу.

— Прыйдзецца перабірацца. Хоць жонка не вельмі хоча. Што ж, зажыву па-гарадскому: будзе вада, ноччу на двор не трэба бегаць.

У Іванавым доме — поўны дастатак. Ёсць агарод, карова, свіння, куры. На адным сялянскім набытку можна жыць прыпяваючы, а ён разам з жонкай, якая працуе медсястрой у бальніцы, мае і ладную капейку. Машыну купляць збіраюцца. На цэнтральнай сядзібе карову і свінню не пратрымаеш. Хлявоў там яшчэ не пабудавалі.

— Карова можа тут пастаяць,— спрабую суцешыць Івана.— Пусці кватарантаў, няхай даглядаюць.

Іван здзіўлена на мяне пазірае:

— Забыў вёску ці прыкідваешся? Карова ж не проста так малако дае. Гаспадарка — чортаў клопат. Нездарма ад яе ўцякаюць. Я думаю, тут перагіб...

— Пра што ты гаворыш?

— Пра тое, што чуеш. Набудавалі гарадскіх дамоў, а сяло сялом застаецца. Сяду ў новай кватэры — малака купі, сала купі. Навошта мне купляць, калі магу мець сваё. Дый не вельмі дакупішся.

— Я вот жыву.

— Ты сябе не раўняй. Вольная птушка. Возьмеш Разуменкаву кралю, тады запяеш Лазара. Магу наперад сказаць — карову даіць не будзе.

Я чырванею, гаварыць пра Антаніну з Іванам не хочацца.

...Нават лістапад дорыць прывабныя дні. Я блукаю па голым, мокрым лесе, збіраю зялёнкі, якія ўсё яшчэ растуць па цёплых імхах, думаю пра Антаніну. За гэтыя два тыдні я мог бы з'ездзіць у Мінск, пабачыцца з ёй, але нібы баюся сурочыць шчасце. Яно такое не-

чаканае, што мне не хочацца выпускаць яго з рук. Няхай яно будзе са мной. Так надзейней. Можа, я дзівак, рамантык, у наш імклівы дзелавы век, можа, смешна быць донкіхотам, выдумваць дульцыней табоскіх, але другім быць не ўмею. І не хачу быць. Антаніна сама прыйшла да мяне, першая мяне пацалавала. Нешта гэта ды значыць?

Я быў на ўроках, калі здарылася няшчасце з рачулкай. Меліяратары прыгналі экскаватар і за нейкую гадзіну ўздоўж па лугавіне, побач з рэчкай, пракапалі глыбокую прамую канаву. Яна запоўнілася вадой, а рэчка на вачах абмялела. Цяпер пад мастком ледзь цурчыць кволы ручай, рачулка адразу страціла прывабнасць: на аголеных карчах, дзеравяках вісіць ціна, сіратліва, як непатрэбныя, стаяць ля гразкага рэчышча вольхі і лозы.

Я спытаў у Івана, навошта пракапалі канаву.

— Торф будуць здабываць,— адказаў ён.— Саўгасу патрэбна паліва.

Я раззлаваўся, даказваў, што можна было зрабіць прасцей, лепей, выгадней: пачысціць дно, паглыбіць рэчышча, тады б захавалася рэчка і не змарнавалі б зямлі, якую заняла канава.

Іван амаль не слухае. Довадаў у яго не шмат, дый непераканаўчыя яны.

— Некалі было валэндацца. Дый не мае гэта дзела. Гавары з дырэктарам.

На новую кватэру Іван яшчэ не перабіраецца. Нечага чакае.

Назаўтра я напісаў заметку ў газету. Пра знішчаную рачулку і ўвогуле пра нядбайныя адносіны да прыроды. Калі будавалі шашу, то застыглы, непрыгодны гудрон вывалаквалі ў сасоннік, ён і цяпер ляжыць там мёртвымі кучамі. Саўгасныя шафёры вывозяць у лес бітае шкло, цэглу, кавалкі толю — адкіды будоўлі. Безгалоўе поўнае, даказваю я ў заметцы, бо нават бляшанку з-пад кансерваў рана ці позна з'есць іржа, а шкло, цэгла тысячу гадоў праляжыць, прыносячы зямлі вялікую шкоду.

VI

Жорсткія паўночныя вятры нарэшце прынеслі зіму. Дзіўна бачыць некалькі пажаўцелых лісткоў, якія яшчэ трапечуцца на ліпе. Мы жывём у паўночным

краі, і вясна да нас прыйдзе не хутка. Пяць доўгіх месяцаў, ледзь не да самага мая, будуць чакаць яе людзі, птушкі і дрэвы.

Зямля, як бубен. Далёка чутно, як тарахцяць калёсы, як грукоча трактар, як грыміць па шасейцы аўтобус. У марозным паветры выразным робіцца кожны гук, лес прыціхлы, амярцвелы. Зашуміць ён і застогне, калі зноў наляцяць вятры, і гэтай музыкі за доўгую зіму можна наслухацца ўдосталь.

Пахне дымам, кастрыцай, мёрзлай бульбай. Неба нізкае, наваколле шэрае, аднастайнае.

Настаўніцкая — утульнае памяшканне. Пасярэдзіне — доўгі стол, праўдзівей — тры сталы, састаўленыя ў адзін рад. Каля іх крэслы. Крэслы таксама ля сценак. Ёсць у настаўніцкай круглая, абшытая чорнай бляхай грубка, якую тэхнічка паліць разы тры на дзень. Калі каму хочацца пагрэцца, калі ласка, прыхініся спіной да чорнай бляхі — яна заўсёды гарачая.

На сцяне паміж грубкай і акном — палітычная карта свету. Каля яе, калі ў яго «фортка», пахаджвае з указкай у руках Іван Васільевіч Хімчанка, выкладчык гісторыі і геаграфіі. Хімчанка ўважліва чытае газеты, можа ў любую хвіліну даць тлумачэнне падзеям, якія адбыліся ў свеце.

Мужчын у школе няшмат: дырэктар Станіслаў Людвігавіч Сініцкі, гісторык і географ Хімчанка, настаўнік малодшых класаў — ён жа пастаянны старшыня мясцкома Пятро Пятровіч Шпак, яшчэ адзін гісторык, матэматык, нарэшце фізкультурнік і я. Астатнія — жанчыны. З жанчын, апрача Ганны Андрэеўны, жонкі дырэктара, вылучаецца Ніна Аркадзьеўна — наш завуч.

Пра Ніну Аркадзьеўну варта сказаць падрабязней, бо яна сапраўды відная жанчына і некалі была замужам за палкоўнікам. Палкоўнік выйшаў у адстаўку, паблізу Кавальцоў выбудаваў дачу — каменную, двухпавярховую — участкі пад такія дачы давалі акадэмікам, генералам і іншым заслужаным людзям. Але палкоўнік памёр, дачу прыйшлося прадаць. Паколькі ў Ніны Аркадзьеўны не было дыплома, яна стала працаваць у нашай школе. Як завуч Ніна Аркадзьеўна строгая, энергічная, мае сувязі ў райана, аблана, нават у міністэрстве, і дзякуючы ёй нашу школу не ліквідавалі як некамплектную.

Калі Ніна Аркадзьеўна добра прадстаўляе школу ў вярхах, у раёне і вобласці, то тут, на месцы, яе найлепшым паўпрэдам з'яўляецца Ганна Андрэеўна. Яны ва ўсім процілеглыя, гэтыя дзве жанчыны, адна другую, мабыць, недалюбліваюць, але навучыліся трымацца ў межах прыстойнасці. Ніна Аркадзьеўна і цяпер ездзіць заказваць сукенкі ў Вільнюс, Рыгу, Ганна Андрэеўна шые іх сама, модных матэрыялаў не шукае і ў пашытых уласнымі рукамі ўборах, з нязменнымі жартамі, вострымі слоўцамі, хутчэй падобна на вясковую цётку, чым на настаўніцу.

Я атрымаў новы томік Купалы і ўвесь вечар гартаў старонкі, якія яшчэ пахлі свежай друкарскай фарбай, чытаў вершы. Купала нарадзіўся ў нашых мясцінах, тут прайшло яго дзяцінства, маладосць. Ён бачыў вось гэтае неба, лес, поле. Прыемна пазнаваць у звонкіх радках родныя малюнкі, краявіды, поўніцца іх настроем.

Толькі вельмі перамянілася жыццё. Няма цяпер селяніна, які хацеў бы, каб пабольшаў яго вузенькі надзел, дый наогул стары сялянскі звычай на вачах нішчыцца. Ці добра гэта? Мне хочацца, каб нешта ад старога засталося. Што — я і сам не ведаю. У вёсцы вырастуць гарадскія гмахі, малыя, непрадукцыйныя фермы зліюцца ў комплексы, прыйдзе навейшая, больш дасканалая тэхніка — няхай, гэта добра, патрэбна, бо робіць лягчэйшым, прывабнейшым аднастайны сялянскі занятак.

Але на зямлі павінен расці хлеб, і гэта — вечнае. Дый наогул людзей ніколі не перастане вабіць зялёны лес, цень пад дрэвам, птушыны шчэбет, ціхая рачулка, накшталт нашай, якую нядаўна знішчылі меліяратары.

Учора і сёння я хадзіў да аўтобуса. Антаніна не прыязджае трэці тыдзень. Затое гаспадарова Алеся прыскаквае ледзь не праз кожныя два дні. Яна цяпер вельмі ўзбуджаная, нейкая вогненна-мітуслівая, гэтая Алеся. Зачыняецца з маці ў бакоўцы і падоўгу шэпчацца. Здаецца, справа тут у былым кватаранце, маім калегу, які прыслаў Алесі незвычайны ліст.

Алеся і сёння дома.

У хаце я лішні, трэба сысці. Рашыў адразу: паеду ў мястэчка Асавец на кірмаш. Пра тое, што ён там на-

ладжваецца, вельмі настойліва аб'яўлялі раённая і абласная газеты.

Калі жыў у Мінску, мне здавалася, што невялікія мястэчкі — гарадкі, накшталт таго, у якім сам я нарадзіўся і рос, валодаюць нейкімі адмысловымі сакрэтамі. Жыццё там ціхае, утульнае, ва ўсіх навідавоку. Вельмі любіў я кірмашы, іх малюнак да гэтага часу стаіць у вачах.

Яшчэ на світанні па ўсіх дарогах, з усіх навакольных вёсак цягнуцца ў наш гарадок фурманкі; едуць са сваімі будамі цыгане, ідуць пешшу дзядзькі, цёткі, па-святочнаму апранутыя дзяўчаты; падсвістваючы, галёкаючы, рагочучы, выдыбаюць вясковыя хлопцы. Калі добра выдніее, пясчаная базарная плошча наўсцяж застаўлена калгаснымі паўтаратонкамі, вазамі, завалена мяхамі яблык, ігруш, забіта гаманлівым людскім натоўпам. На вазах, рохкаючы, ляжаць звязаныя за ногі парсюкі, маўклівыя, тлустыя, з сумнымі вачамі авечкі, паблізу фурманак стаяць з вяроўкамі на шыі каровы, бычкі, цялушкі.

Кожны прасцяг базарнай плошчы мае сталае прызначэнне: у адным месцы вырабы навакольных майстроў, умельцаў — кадушкі, цабэркі, даёнкі, маслабойкі, цэлае мора гладышыкаў, гаршкоў, макітраў; побач ідзе гандаль садавінай, агароднінай, там далей мясныя рады з састаўленымі ў доўгі шэраг дубовымі калодкамі.

Не надта заможныя былі гады, калі я жыў у гарадку, але кірмашы былі багатыя. Навакольны край прывозіў усё, што выраблялі земляробы, прамысловыя арцелі, майстры-саматужнікі.

Кабеты выстуквалі ў ганчарных радах варэйкі, міскі, тоўстыя местачковыя яўрэйкі мацалі курэй, дзьмулі ім пад пяро, спрабуючы разгадаць, наколькі тлустыя; дзядзька таргаваў карову, падыходзіў і адыходзіў, узбуджана раячыся з суседам; адзін вясковец прадаў другому бычка на мяса, на нарыхтоўку, і похапкам запіваў з ім ля ларка барыш; гахалі па дубовых калодках тапары, рассякаючы свіныя тушы; бульба прадавалася мяшкамі; антонаўкі, слуцкія бэры, ігрушы-дзічкі — драўлянымі меркамі; на кілаграмы ішоў больш дарагі тавар — сала, мяса, вяндліна, мёд; масла, ражкі сыру вясковыя жанкі прадавалі загорнутымі ў ільняныя анучкі; ля радоў з цабэркамі,

кадоўбчыкамі, плеценымі кашалямі, карзінамі пахаджвалі хітраватыя дзядкі-ўмельцы.

Кірмашы былі цікавыя духам добразычлівасці, ціхмянай, нязлоснай насмешлівасці, панавалі тут ядраны жарт, ёмістае слова, пявучая вясковая гаворка.

У аўтобусе, які ідзе ў Асавец з Мінска, яблыку няма дзе ўпасці. Відаць, і гараджане прачулі, што ў мястэчку кірмаш. Прабягаюць паўз акно задуменныя сасоннікі, голыя бярэзнікі, мільгне ў прагале вёсачка.

Язды трохі больш чым паўгадзіны, і на першым жа прыпынку пры ўездзе ў мястэчка я высаджваюся. Аўтобус шыбуе далей, у самы канец вуліцы.

Асавец — мястэчка старадаўняе. Некалі, гадоў трыста назад, тут нават кнігі друкавалі. Цяпер жа ўздоўж забрукаванай вуліцы стаяць шэрыя дамкі, яны калі і адрозніваюцца ад вясковых вуліц, то толькі наяўнасцю аканіц, выштукаваных франтончыкаў і такімі-сякімі іншымі аздобамі, якія ўказваюць, што жыхары места больш пільна, чым вяскоўцы, дбаюць пра знешнюю прыгажосць жытла.

З боку ад паселішча вялікі, агароджаны муравано-сцяной могільнік, на якім узвышаюцца старыя панурыя хвоі, між іх праглядаюць жалезныя надмагільныя крыжы і каменныя пліты. Закасцянелы спакой мястэчка нібы вартуюць дзве ўзнёслыя касцельныя вежы. Адзін касцёл дзейнічае, мае шырокую браму з лацінскім надпісам наверсе, шырокі, абнесены мурам двор, прысады, другі ператвораны ў нейкі склад.

Ёсць у Асаўцы чайная, аддзяленне сувязі, аўтобусная станцыя, такая ж някідкая, як і ў Кавальцах, школа, і болей нічога. Падман зроку: яшчэ нядаўна родны гарадок, падобныя да яго паселішчы здаваліся асяродкам мудрай цішыні, спакою, я лічыў, што іх жыхары ведаюць штосьці такое, што і не снілася мітуслівым, вечна заклапочаным гараджанам. Два гады жыцця ў Кавальцах паступлва развейваюць ружовыя трызненні. Цяжка ўявіць, каб пад дахамі вось гэтых сонных пахілых дамкоў адбывалася што-небудзь асаблівае. Цяжка нават апраўдаць існаванне мястэчка, якое нічога не вытварае, не мае прамысловасці, жыве з агародаў ды пенсій, што атрымліваюць жыхары. Тут, як і ў Кавальцах, саўгас, і я ведаю, што ўрабляюць поле лічаныя людзі, дзесятак-два механізатараў. Астатнія проста жывуць: трымаюць кароў, кормяць свінней, летам

стараюцца як-небудзь накасіць сена. Асавец валодае сваім тытулам толькі за тое, што тут кірмашы.

Базарная плошча — з правага боку. Да яе трэба дабірацца вузкім правулкам. Замёрзлы груд зглaдзілі, шчыльна ўтрамбавалі колы машын, якіх, відаць, процьма тут праехала. Але і шкоды нарабілі машыны: расквасілі скаваныя льдом лужыны, і цяпер у многіх мясцінах гразь. Гараджане, якія вяртаюцца да аўтобуснага прыпынку, цiснуцца да парканаў, каб не запэцкаць туфляў і чаравікаў. На першым часе я не звяртаў увагу, што сумкі ва ўсіх, хто паспеў павандраваць па кірмашы, лішне рук не абцяжарваюць.

Бліжняя старана шырокага базарнага майдана наўсцяж застаўлена «Волгамі», «Масквічамі», «Жыгулямі», «Запарожцамі» розных выпускаў і колераў. Паміж імі там-сям прыткнуліся матацыклы і каляскі. Мабыць, сотні тры гараджан прыехалі на кірмаш на ўласных колах.

Але далей таксама машыны. Вялікія і малыя грузавікі з апушчанымі заднімі бартамі, аўтобусы з расчыненымі дзверцамі, ларкі, палаткі. Усюды развешаны нейлонавыя, капронавыя курткі, жакеткі, світэры, шалі, хусткі, навалам ляжаць горы матэрыялу, ватовак, валёнак, даволі няўклюдных ботаў, якія і ў вёсцы даўно ніхто не носіць, чаравікаў, галёшаў і іншага фабрычнага дабра.

Гандаль, аднак, вяла ідзе. Ля машын, палатак па адной-дзве кабецiны, якія, падцяўшы губы, неахвотна мацаюць крамніну.

Сяло свайго амаль нічога не прадае. Наводдаль ад машын стаяць прывязаныя да вазоў тры ці чатыры каровы, хрумстаючы сена, яны сумнымі вачамі пазіраюць на чалавечы тлум; вольна пахаджвае бычок з доўгай вяроўкай на шыі; закураны, замшэлы дзядок, не знайшоўшы пакупнікоў, ускінуў на плячо драўляную маслабойку, панёс дадому.

Нечакана сутыкаюся з Антанінай. Яна ў тым жа паліто, у якім прыязджала на святы, з-пад вязанага шаля выглядвае ўзбуджаны твар. Разгубіўшыся, я слова не паспеў сказаць.

— Ты чаго тут? — здзіўлена і як бы трохі збянтэжана пытае яна.

— Проста так. Хацеў кірмаш паглядзець.

— Мне туфлі трэба. Толькі тут не кірмаш, а падман. Прывезлі тое, што ў горадзе не купляюць.

У мяне ўзнікла думка, што сустрэча — на шчасце. Мы з Антанінай можам зараз пайсці з кірмаша, пасядзець у чайной, павандраваць па мястэчку, дзе нас ніхто не ведае. Я кажу ёй пра гэта, але яна адмаўляецца:

— Не магу. Прыехала са знаёмым на машыне. Бывай.

Праз хвіліну яна знікае ў натоўпе. Я не гляджу ў той бок, куды яна пайшла. Навошта мне глядзець.

VII

Некалькі дзён не знаходжу месца. Начамі не сплю. Не ведаў раней, што рэўнасць можа прычыніць столькі пакут. Антанінінага спадарожніка, які прывёз яе на машыне ў Асавец, уяўляю танклявым, нахабным хлюстам, ён носіць расквечаныя гальштукі, адрасціў вусікі, купляе модныя пласцінкі, а вечарам стараецца залучыць дзяўчыну. О, я навылёт бачу гэтых тыпаў! Сумлення ў іх няма, але яны артысты, у іх добра прывешаны язык, і яны могуць абваражыць каго хочаш. Такія стылягі заводзяць знаёмствы адразу з некалькімі дзяўчатамі. Сёння да адной ідзе, заўтра — да другой. У каго-небудзь з выжлятнікаў ёсць кватэра, там збіраюцца вясёлыя кампаніі. Няўжо Антаніна трапіла на гэтую прынаду?

Потым думкі ідуць у другім кірунку. Антаніна прыязджала ў Асавец, каб купіць туфлі. Калі той невядомы кавалер прывозіў Антаніну на кірмаш для такой звычайнай справы, то ў яе з ім адносіны, блізкія да сямейных. Ён, мабыць, усё ж сталы чалавек, Антанінін спадарожнік, бо стыляга дзяўчыну на кірмаш не павязе...

У адзін з такіх вечароў я не вытрымліваю. У скрыні сярод рознага начыння валяецца наган. Некалі Мікола быў партызанам, і, можа, з таго далёкага часу ў доме засталася зброя. З нагана не стрэліш: на месцы барабана прыладжана ўтулачка ад шарыкападшыпніка, але з выгляду ён як сапраўдны. Відаць, ім забаўляўся Міколаў сын.

Мне падалося, што Антаніна прыехала дамоў разам з кавалерам. Паклаўшы ў кішэню цацачны наган, я цэ-

лы вечар блукаю пад Разуменкавымі вокнамі. Навошта? Не ведаю. Звычайнае вар'яцтва.

У доме ляснічага нікога няма, і я супакойваюся.

У гэты час у Міколавым доме начуе прыезджы з Мінска. Ён працуе ў высокай установе —у міністэрстве, а ў саўгас прыехаў па службовай справе. Госць салідны з выгляду, ладная постаць: буйная сівая галава, па манеры трымацца, размаўляць ён нагадвае чалавека, які доўгі час займаў кіруючыя пасады.

Госць чымсьці ўзрушаны, ён варочаецца на канапе, дзе яму паслана пасцель, раз за разам уздыхае. Я, лежачы на сваім нікеляваным ложку, таксама не сплю, і між намі неўпрыкмет распачынаецца размова.

Таварыш з міністэрства вельмі здзіўляецца, калі даведаецца, што я жыў у Мінску, працаваў на заводзе, меў пяты разрад слесара-наладчыка і раптам, кінуўшы усё, пераехаў у Кавальцы. Ён нават не бярэ пад увагу, што я заканчваю універсітэт.

— Вы што — не прыжыліся ў горадзе? Я, сказаць па праўдзе, з такімі выпадкамі не сустракаўся.

— Прыжыўся,— адказваю я.— Хоць напачатку думаў, што не вытрымаю. Але гэта было даўно, калі яшчэ вучыўся ў рамесным вучылішчы.

— Да вёскі з цяжкасцю прывыкалі?

— Цяжка было першы год. І то толькі таму, што не было блізкіх людзей.

— Пытанне, якое трэба рашыць,— разважае госць.— Лічыцца, што ў вёсцы не хапае культуры і таму моладзь бяжыць у горад. Але я ведаю многа прыкладаў, калі ў калгасах, саўгасах добрыя клубы, у кожнай хаце тэлевізар, але моладзь усё адно не затрымліваецца. Ёсць, мабыць, глыбейшыя прычыны, звязаныя з самімі адносінамі да жыцця.

— У горадзе лягчэй, весялей жыць,— пацвярджаю я.— З якога боку ні вазьмі...

Пра тое, што прывяло мяне ў Кавальцы, госцю не раскажаш.

Калі служыў у арміі, неадступна, уладна паўставаў перада мной вобраз Антаніны. Па разліках, яна канчала дзесяты клас. Але ў гарадку яе не было. І маці маёй не было. Калі яна памерла, на пахаванне я спазніўся — служыў за граніцай.

Дэмабілізаваўшыся, вярнуўшыся на завод, я пастараўся дазнацца пра Антаніну бацьку. Ён яшчэ гры-

меў. Працаваў старшынёй райвыканкома ў раёне, размешчаным на поўдні ад Мінска, затым дырэктарам саўгаса ў Кавальцах. Маючы атэстат сталасці — вячэрняя школа была скончана яшчэ да арміі,— я нават залішне лёгка, на льготных умовах паступіў ва універсітэт. У той самы, дзе вучылася Антаніна. Я некалькі разоў сустракаў яе, але яна мяне не пазнавала. Я чакаў свайго часу.

...Бялявая, пушыстая дзяўчынка, перавальваючыся на тоўстых ножках, прыходзіла на земляны вал, насыпаны вакол крэпасці, дзе сядзеў і плёў з лыка лапці ціхмяны хлапчук.

— Што ты робіш? — пыталася яна.

— Абутак сабе.

— Зрабі мне.

— Табе нельга насіць лапці.

— Чаму нельга?

— Ты ў іх прамочыш ногі і захварэеш

— Чаму ты сам не хварэеш?

— Я прывык.

— Люблю дужых,— гаварыла дзяўчынка.— Калі вырасту, выйду замуж за цябе. Бо ты сільны і ўсё ўмееш. Толькі нікому не гавары. Нават маёй маме не гавары. Я, калі іду да цябе, не кажу ёй нічога. Гэта наша тайна...

Унізе, на лугавіне, пасвіліся каровы, наўзбоч ад ручая жоўтымі астраўкамі цвіла лотаць.

— Якія кветкі цвітуць першыя? — пыталася дзяўчынка.

— Жоўтыя.

— А потым?

— Чырвоныя.

— За чырвонымі якія цвітуць?

— Блакітныя.

— Ты мне прынось блакітныя кветкі,— гаварыла дзяўчынка.— Я іх больш за другія люблю. У мяне ёсць гарлачык, я налью ў яго вады, і кветкі будуць расці ў мяне заўсёды.

— Не будуць расці,— адказваў хлапчук.— Кветкам трэба карэнне.

— Хіба ў іх другія карэнні не могуць вырасці?

— Не могуць.

Выходзіць, для мяне настаў час блакітных кветак. Мабыць, трохі запозна, бо першая маладосць даўно

мінула. Калі я паступіў ва універсітэт і пасля вячэрніх лекцый, канспектаў доўга не засынаў, мне мроіліся лес, родны гарадок і далёкая, маленькая Антаніна. Мне здавалася, што ў Кавальцах, дзе жыве яе бацька, ля сасоннікаў, так падобных на нашы, мы лягчэй, хутчэй адновім тое, што тоненькай ніточкай намецілася ў дзяцінстве. Можа, я дзівак, але дзеля гэтага махнуў рукой на дасягнутае: саступіў аднапакаёвую кватэру з ваннай, газавай плітой сястры. У яе дзіця, хворы муж, а кватэра прыватная.

Зрэшты, позна каяцца. Магло выйсці так і без Антаніны. Гэта ж праўда, што мне хацелася зноў адчуць, як дыхае ў твар золкі ранішні вецер, як звіняць, падаючы са стрэх, капяжы, як пахне дым, калі паляць восенню бульбоўнік. З усім гэтым трэба было нешта рабіць.

З сустрэчы на кірмашы мінуў тыдзень. Антаніна прыехала на дзень Канстытуцыі. Свяціла сонца, але дзьмуў калючы вецер, сек у твар пяском, і круглы цьмяна-жоўты шар сонца, які вісеў нізка над дахамі, здаваўся ў такі дзень зусім недарэчным. Я брыў да Івана, мы сутыкнуліся з Антанінай ля крамы і, толькі кіўнуўшы адно другому, як звычайныя знаёмыя, разышліся. Мне хацелася азірнуцца, але я стрымаў сябе. Машыны ў мяне няма, невядома, ці будзе, і няма сэнсу лавіць вецер у полі. Я прыехаў да Антаніны без дасягненняў, якія б мелі вартасць у яе вачах. У гэтым прычына таго, што мы бясконца гуляем у кошкі-мышкі...

Трэба займацца справай. Праз месяц сесія, яшчэ два экзамены на носе, ■ там і дыпломная работа набяжыць. Завочнікам для напісання дыпломнай даюць чатырохмесячны адпачынак, выклікаюць у Мінск.

Мы з Іванам гуляем у шахматы, абмяркоўваем навіны. Адна з іх мяне проста ўражвае. Аказваецца, дырэктар саўгаса Таццяна Фёдараўна выходзіць замуж. За чалавека з міністэрства, які нядаўна прыязджаў і начаваў у Міколы. У саўгасе могуць быць буйныя перамены: начальнік ■ Мінска, які нечакана аўдавеў, наўрад ці згодзіцца жыць у вёсцы.

— Ужо ёсць нездаволеныя,— Іван пасміхаецца.— У першую чаргу твой Разуменка.

Я паціскаю плячамі. Чаму Разуменка мой, чаму ён нездаволены?

— Ладна, цесць Разуменка добры, ды не для нас з табой. А наконт жанчын, калі хочаш ведаць, ён про-

махам не быў. Таццянка — яго апошняе каханне. Гадоў дзесяць прайшло, як узяў яе пад крыльца. З участковых аграномаў вывеў у дырэктары.

Мне непрыемна слухаць Івана.

— Распуста,— прамаўляю я, каб што-небудзь сказаць.

— Не спрашчай. Разуменка быў кіраўніком што трэба. Сам жыў і другім жыць казаў. Бабы — дзела дзесятае. Хітры быў мужык. Вядома, кіраваў валявымі метадамі. Тады ўсе так кіравалі.

— Але ж ваша Таццяна Фёдараўна ў госці да Разуменкі ходзіць, з яго жонкай бачыцца. Як яна можа глядзець ёй у вочы?

— Ты дзівак. Ну і што, што ходзіць? Баба самога чорта абдурыць. Абы мужык падабаўся.

— То чаму цяпер ідзе замуж за другога? Чаму не магла раней?

— За каго ёй было ісці? За Разуменку? Ды ён жа стары, сямейны. А цяпер у самой пенсійны ўзрост хутка. Дырэктар, скажу табе, яна не надта. Дзірак у саўгасе хоць адбаўляй. Вось і шукае ціхае месца.

— Ты ўсё агрубляеш, Іван.

— Нічога не агрубляю. Сэ ля ві, як гавораць французы.

У саўгасе запахла пераменамі, таму Іван свядома адцягвае пераезд на цэнтральную сядзібу. Усе адцягваюць. У новым доме выяўлены недаробкі, і насупроць зімы з цёплых дамкоў у каменную аграмадзіну проста страшна перабірацца.

У мяне ў патайной кішэні пляскатая пляшачка, і рэшту кароткага дня мы праводзім, патрохі частуючыся. Добра, што ў Кавальцах жыве Іван. Толькі з адным ім я сышоўся, зблізіўся, баўлю час, калі гняце адзінота. Доўга буду помніць мінулую зіму. Бляскі аўтобусных фар, якія ліжуць вяршаліны сосен, калі машыны, кіруючыся на Асавец, узязджаюць на пагорак, здаваліся агнямі Мінска, агні гэтыя вабілі, клікалі назад у горад.

Цяпер лягчэй. Мяне чакае дыплом, чатыры месяцы ў Мінску. А там відаць будзе...

Заметка ў газеце не змешчана, і мне карціць спытаць у Івана, ці было ўвогуле якое-небудзь рэагаванне на дасланы мной у рэдакцыю ліст. Звычайна, на лісты рэдакцыя адказвае. Тры тыдні прайшло — ні гуку.

Але я развітваюся, нічога не спытаўшы. Калі будзе які-небудзь знак, Іван мне сам скажа.

Ля Разуменкавага дома я спыняюся. Яркае святло з яго акон як бы заклікае падарожнага завітаць да добразычлівага гаспадара, пасядзець, адвесці душу. Можа таму, што я выпіў, узнікае жаданне забыць на кірмаш, зайсці да Антаніны, зрабіўшы выгляд, што нічога не здарылася. Яна, мабыць, дома. Але я зараз жа адганяю гэтае жаданне.

Я доўга вандрую па вуліцы. Ад Разуменкі ніхто не выходзіць. Нарэшце ў доме пачынае гаснуць святло — спачатку ў адным акне, затым — у другім.

На мастку спатыкаюся з Вандай. Дзіўна, яна выходзіць на шпацыр толькі па вечарах. Нібы баіцца людзей. Я даўно збіраюся падрабязней распытаць гаспадароў, як, чаму страціла розум няшчасная дзяўчына, прыкметная, відная нават у сваіх лахманах. Ды ўсё не збяруся. Ведаю толькі — тут прымешана нейкая любоўная гісторыя.

VIII

Пайшоў снег. Ён валіў сырым мокрым хлоп'ем дзень і ноч, а назаўтра ціскануў марозік, узышло нізкае зімовае сонца, і ўсё навокал перамянілася, як у казцы — заблішчала, заіскрылася, заззяла. Прыгожая наша Беларусь! Асабліва яе сярэдняя частка, уключаючы Міншчыну. Прырода стварыла тут мноства пагоркаў, вялікіх і малых, наслала раўнін, далін, укрыла іх лесам. Зімой, як і летам, навакольныя ляскі і пагоркі — павабнае месца для гараджан. Мінску, які на маіх вачах зрабіўся вялікім горадам, робіцца цесна ў каменных мурах. Яшчэ не душаць мінчаніна горкія дымы, бо заводы паўсталі пераважна на ўскраінах, яшчэ можна выкупацца ў летнюю гарачыню ў межах самога горада, даехаўшы трамваем да Камсамольскага возера, можна знайсці зацішак, спакой у скверах і парках, а ўсё адно гараджане рванулiся на прыроду. Сведчаннем гэтаму — мурашнікі садова-агародніх пасёлкаў, якія, нібы грыбы пасля дажджу, выраслі на пустэчах, лысых пагорках, закіданых балацявінах у бліжнім і далёкім гарадскім наваколлі.

Два такія пасёлкі за Варонняй гарой, недалёка ад Кавальцоў. Лыжнікі таксама аблюбавалі Варонюю гару. Зімой іх тут нават больш, чым грыбнікоў летам.

Снежань — месяц цяжкі. Канчаецца другая чвэрць, трэба падводзіць вынікі. Спакойна-памяркоўны, ветлівы Станіслаў Людвігавіч, дырэктар, ходзіць на ўрокі, штотыдня наладжвае педсаветы, нарады, выклікае ў кабінет настаўнікаў, каб двойкі, якія пагражаюць абрынуцца на школу, асабліва на старэйшыя класы, ператварыць у ціхамірныя тройкі, і такім чынам падрыхтаваць прыстойную справаздачнасць.

У нядзелю настаўнікам трэба ісці на фермы. Блізіцца Новы год, трэба выпускаць насценгазеты, «баявыя лісткі». Мне ўдалося сабраць матэрыял для лістка загадзя, таму адчуваю сябе вольным казаком.

З раніцы на лыжах кірую на Вароннюю гару. Настрой у мяне спакойна-журботны. Можа таму, што Антаніна ў Кавальцах. Але я не хаджу да яе, вытрымліваю характар.

На Варонняй гары вялікі тлум. Дзяўчат, хлопцаў у рознакаляровых лыжных касцюмах, куртках, шапачках болей за паўсотню, яны слізгаюць з гары, падаюць, адно другога падымаюць, абтрасаюць ад снегу, а найбольш перагукваюцца і смяюцца.

Лезці ў талаку я не асмельваюся. Узабраўшыся на суседні прыгорак, спускаюся, затым падымаюся зноў, патрошкі назіраючы за лыжнікамі. Так некалькі разоў. Бясконцы смех, выгукі нарэшце перастаюць цікавіць, і праз гадзіну я бяру кірунак на сасоннік.

Лыжню нехта праклаў, ісці лёгка. Снег яшчэ неглыбокі, паўзверх тырчаць шэрыя былкі рознага палявога зелля. Некаторыя сцяблінкі абдзёўбаны, абскублены — насеннем ласаваліся снегіры. У такіх мясцінах на снезе засталіся цёмныя кропачкі шалупіння.

У сасонніку — стоеная цішыня. Час нібы спыніўся. Снегу між дрэвамі мала, з-пад тоненькага насту вытыркаюцца кусцікі барвенку, пад густой навіссю галін трапляюць наогул рудыя, голыя пляшыны засыпанага ігліцай долу, цёмна-зялёнымі плямінамі выдзяляюцца купы ядлоўцу.

Лыжня вядзе па просецы. Пагоркі чаргуюцца з нізінамі, сасоннік змяняецца густым ельнікам, зараснікамі чарналесся. Дзіўна бачыць знаёмыя мясціны, дзе яшчэ нядаўна я блукаў, вышукваючы грыбы, пад снежным покрывам, у зацятым зімовым сне. Яны так змянілі воблік, што іх ледзь пазнаеш. І неяк сумна ад гэтага, тужліва.

Наперадзе дзве постаці ў лыжных касцюмах, міжволі я замаруджваю крок. Зварочваць з прасекі некуды, лыжнікі тым часам стаяць, аб нечым перамаўляюцца. Цяпер я добра бачу высокага перахлябістага хлопца — у яго шырокія плечы і вельмі вузкая паясніца, так што здалёк хлопец падобны на клічнік, і дзяўчыну — яна ніжэйшая за напарніка, пухленькая, тоўсценькая, у чырвонай шапачцы. Калі я параўняўся з парачкай, дзяўчына похапкам сіняй рукавічкай выцірала слёзы...

Відаць, яшчэ адна не надта шчаслівая гісторыя. Мне чамусьці здаецца, што падобны на клічнік хлопец вадзіў па вуліцах сяброўку, паклаўшы ёй руку на плячо, прылюдна дэманструючы сваю прыхільнасць да яе. Мне такія парачкі ніколі не падабаліся. Добра, калі ў іх добра. А калі нязгода, разлад? Няўжо дзяўчына можа дазволіць, каб праз паўгода ці год другі хлопец павёў яе па вуліцы, гэтак жа абшчаперыўшы рукамі?

Зачапіўшы лыжай за корань, лячу потырч у снег. Хуценька падымаюся: могуць убачыць тыя двое, якіх пакінуў на просецы.

Паблукаўшы па лесе, зноў выбіраюся на поле. Дзень хмурны, сонца не паказалася, але ўкрытая белай снежнай пасцеллю зямля ўсё адно здаецца святочнай. Добра, лёгка дыхаецца, калі павандруеш па першым снезе. Адчуваеш сябе бадзёрым, дужым, знікаюць клопат і згрызота.

На Варонняй гары тым часам ціха. Лыжнікі ўгаманіліся. Мабыць, налётаўшыся, згаладаўшыся, паселі ў аўтобусы і падаліся ў горад.

Падбіраючыся да шашы, заўважаю постаць, яна рухаецца насустрач. Яшчэ бліжэй падышоўшы, бачу дзяўчыну: сіні лыжны касцюм шчыльна аблягае паўнаватую зграбную паставу, лыжы чырвонага колеру, кіі металёвыя, алюмініевыя, але трымаецца дзяўчына на сваіх чырвоных лыжах не вельмі ўпэўнена. Ды гэта ж Антаніна! Цяпер, калі я зусім блізка, яна трошкі збочвае, робячы выгляд, што не мела намеру са мной сутыкнуцца.

Лыжнага касцюма ў мяне няма; збіраючыся прагуляцца, я надзеў старыя штаны, тоўсты вязаны світэр і толькі цяпер адчуваю, што споднняя сарочка, каўнер верхняй — мокрыя. Падціснуты марозікам снег трохі зашэрх, але па цаліку, без лыжні, наст не трымае, я

раз-пораз правальваюся і, зрэзаўшы вугал, адчайна кірую на збліжэнне з лыжніцай.

Я не ведаю, што скажу Антаніне, але мне прыемна, што яна выйшла на лыжах. Першы раз я сустракаю яе паблізу сасоннікаў, на адзіноце. Гэта прыдае адвагі.

— Ты добра на лыжах ходзіш,— гаворыць Антаніна, калі я нарэшце раўняюся з ёю.— Думала, не дагоніш...

Твар яе расчырванеўся, коратка падстрыжаныя валасы ў беспарадку раскіданы, узмакрэлая русявая пасмачка прыліпла да лба. Ніколі не бачыў я Антаніну такой прыгожай, па-дамашняму блізкай.

Дакоры, злосць, рашэнне трымацца ад яе наводдаль, не шукаць сустрэч — усё гэта адразу знікае, і толькі радасна і трывожна б'ецца сэрца. Я зноў апантаны, узрушаны, не знаходжу слоў, каб адказаць ёй, а тыя, што знаходжу,— не да месца.

Мы ідзём поруч, лыжы правальваюцца ў снег, але ісці прыемна, я ўдзячны лёсу, што выпала гэтая шчаслівая хвіліна.

— Я хацеў цябе ў лесе сустрэць,— нарэшце гавару я.— Часта хадзіў тут. Летам, вядома.

— Што было б, каб ты сустрэў мяне ў лесе? — злёгку прыплюшчаныя знаёмыя вочы як бы зіркаюць на мяне з насмешкай.

— Нічога. Ты ўсё забыла.

— Што я забыла?

— Тое, што мы з табой жылі на адной вуліцы. Вучыліся ў адной школе... Я пасвіў кароў... Ты прыходзіла кожны дзень. Помніш, у нашым гарадку ёсць земляны вал. Насыпаны вакол старажытнай крэпасці. Мы там сядзелі...

Яна спынілася. Здзіўлена, як бы нават трохі недаверліва, спалохана — і глядзіць на мяне.

— Слухай, Жэня... Ты гаворыш каторы раз. Нічога я не помню. Бацьку перакідвалі з месца на месца. Я пазабывала нават, дзе жыла. Ледзь не кожны год — новая школа, другія настаўнікі. Хоць цябе запомніла. Ты прыязджаў з рамеснага вучылішча. Акуратненькі такі фабзайчык у чорнай шапцы. Я ў той школе вучылася да пятага класа...

Яна нарэшце сказала тое, аб чым я даўно здагадваюся. Пушыстая дзяўчынка з тоўстымі ножкамі, заплеценай касой, вялікімі, нібы здзіўленымі вачамі і

Антаніна — дзве розныя істоты. Гэта — відная, рослая, прыгожая — за тую даўнюю ні ў якой меры адказваць не можа.

— Ты калі едзеш у Мінск?

— Трэба вечарам.

Я здзіўляюся, адкуль бярэцца красамоўства.

Чаму нам, кажу Антаніне, не пабыць у гарадку, дзе я нарадзіўся, рос і дзе доўга жыла ты? Гэта недалёка, мы сыдзем з аўтобуса, павандруем па вуліцах. У мяне ў тым гарадку таксама нікога няма, браты, сёстры паразляталіся, але там, на самым беразе штучнага возера, якое заліло лугавіны, лес, дзе я пасвіў кароў, стаіць белакаменны будынак — ні то гасцініца, ні то турысцкі кемпінг. Мы можам туды завітаць, потым я пасаджу цябе на электрычку...

IX

Вечар — як у дзіўным сне. Сінія зімовыя змрокі, прыціхлыя вулачкі, голыя чорныя дрэвы, ледзь не ў кожным двары; прысадзістыя, з аснежанымі дахамі драўляныя дамкі. Аканіцы ў некаторых з іх прычынены, праз шчыліны прабіваюцца тоненькія пасмачкі святла, у некаторых наогул няма аканіц, вокны завешаны фіранкамі, але дамкі паўрасталі ў зямлю, і калі глядзець з рыпучага абледзянелага тратуара паўзверх фіранак, можна ўбачыць, што робіцца ў кожнай кватэры.

Хто жыве ў нашым гарадку? Найбольш сталыя людзі, пенсіянеры, якім даўно не хочацца рвацца ў дальнія далі. Моладзь працуе пераважна ў Мінску, раніцай ад'язджае, вечарам прыязджае. У гарадку ёсць саўгас, некалькі майстэрань, паблізу кар'еры, адкуль возяць на мінскія будоўлі жвір і высеяны з пяску гравій.

Хмурна чарнеюць у цёмным зімовым небе мураваныя касцельныя вежы. Рэшткі крэпасці, земляны вал — трохі наўзбоч. Усё закідана снегам, ахутана змрокам — нічога не разгледзіш.

Я паказваю Антаніне дом, дзе яна жыла. Звычайны драўляны асабнячок з чатырохскатным дахам, невялікім дворыкам, у якім растуць дзве старыя разгалістыя ліпы. У гэтым дамку заўсёды кватаравалі раённыя кіраўнікі; цяпер, відаць, жыльцы звычайныя, бо раён скасаваны.

— Я помню наш дом,— гаворыць Антаніна.— Іншы раз еду электрычкай, а тут перасаджваюся на аўтобус.

Антаніна маўклівая, задуменная. Такой яна была толькі ў вераснёвы вечар, калі мы вандравалі па Кавальцах.

Мы ўжо з гадзіну блукаем па вуліцах і нарэшце выбіраемся на плошчу. Час не позні, яшчэ адчынены магазіны, крамы, вяртаюцца дамоў, несучы ў руках сумкі, гаспадыні. Ад крэпасці даносяцца дзіцячыя галасы. Відаць, дзеці катаюцца з горкі, якой служыць земляны вал. Нават у нашым гарадку ёсць таксі. Дзве машыны з зялёнымі агеньчыкамі якраз чакаюць на плошчы. Мы садзімся ў першую, я прашу падвезці да рэстарана, размешчанага на беразе вадасховішча. Пяць — дзесяць хвілін, і мы на месцы.

Мы распранаемся, падымаемся на ліфце аж на пяты паверх. Тут ёсць утульная зала, з акна якой адкрываецца прыгожы краявід. Дзеля гэтага краявіду я і прывёў Антаніну ў рэстаран. Снег, якім укрыта замёрзлае вадасховішча, здаецца сіняватым, у заазёрнай далі чарнеюць прысады навакольных вёсачак, зарослыя сасняком пагоркі.

Людзей у рэстаране пакуль што мала, нам вельмі хутка прыносяць пітво і закуску. Я заказаў сабе трохі гарэлкі, Антаніне — кагору. Пасля першых жа чарачак прыемна шуміць у галаве. Я расказваю пра сябе — як жыў, вучыўся, як, служачы ў арміі, успамінаў яе.

— Мог пісьмо напісаць,— гаворыць Антаніна.— Дзіўны ты чалавек.

— Куды б я напісаў?

— Па старым адрасе. Нам бы пераслалі.

Ніколі Антаніна так уважліва мяне не слухала. Яна ўвогуле сёння расслабленая, мяккая. Нібы плыве ўслед за хваляй. У тым месцы, дзе я расказваю пра універсітэт, пра тое, як сустрэўся з ёю і яна мяне не пазнала, Антаніна зноў перабівае:

— Дзівак, не мог падысці і сказаць.

Зала пакрысе напаўняецца. Афіцыянтка запальвае люстры ў самых далёкіх кутках. У зале робіцца святлей, але затое горш відаць з акна. Цемень за акном згусцілася, і, мабыць, трэба прыліпнуць да самай шыбіны, каб што-небудзь убачыць. Прыходзяць парачкі.

Яны, відаць, спецыяльна прыехалі за горад, каб пабыць на адзіноце.

— У цябе была кватэра, і ты яе пакінуў? — перапытвае Антаніна, і на яе твар як бы набягае цень нездавальнення.— Нічога не разумею.

— Каб быць бліжэй да цябе.

— Дык я ж у горадзе жыву. Мне свая кватэра пакуль што і не снілася.

— Затое прыязджаеш у Кавальцы. Мне трэба было ў школу. У горадзе не так проста знайсці месца.

— Абавязкова трэба было ў школу?

— Не абавязкова. Але я думаў...

Прывалiла шумная кампанія. Услед за расчырванелымі з холаду хлопцамі, дзяўчатамі, якія занялі тры суседнія столікі, на ўзвышэнне ля процілеглай сцяны падняліся два акардэаністы, расчахлілі інстументы. Музыканты таксама, відаць, прывандравалі з горада.

Кампанія, якая размясцілася па суседству, самая што ні на ёсць сучасная. З выгляду хлопцы адчайнарашучыя, сыплюць словамі, жартамі — здаецца, ім мора па калена. У дзяўчат падфарбаваныя павекі, яны смяюцца трошкі гучней, чым трэба, закладваюць нага за нагу, кураць. Стыль мне трошкі вядомы — пусціць пыл у вочы. На самай справе нашы суседзі не прайшлі ніякіх медных труб, нічога асаблівага не бачылі, працуюць у канторах, канструктарскіх бюро, а то і за станкамі стаяць. Зрэдку збіраюцца, каб вось так правесці час.

Цяпер, калі рэстаран стаў людны, тлумны, Антаніна як бы пажвавела. Яна прыкметная, на яе кідаюць позіркі з суседніх столікаў. І яна не тоіць, што ўвага ёй падабаецца.

— Дзе будзеш сустракаць Новы год?

— Не ведаю.

— Хочаш, прыеду? Сходзім у кіно, знойдзем такое месца, як тут.

Яна глядзіць на мяне і пасміхаецца.

— Давай...

Зайгралі акардэаністы, нашы суседзі, якія нават заказ не зрабілі, пайшлі танцаваць. Я запрашаю Антаніну, яна ахвотна падымаецца з месца. Яшчэ ніколі Антаніна не была такой блізкай, я адчуваю яе дыханне, гляджу ёй у вочы, злёгку затуманеныя, павільгатнелыя. Ад нацятасці я іншы раз парушаю такт, але тут, у кру-

зе, ніхто не заўважае: парачкі танцуюць, шчыльна прыхінуўшыся, абняўшыся, паклаўшы адно другому рукі на плечы. Я думаю, што быў вялікі дурань, мог вось гэтак танцаваць з Антанінай год назад, і не было б між намі адчужанасці, непатрэбных згрызот.

Калі скончыўся факстрот, мы выпіваем па кілішку і маўчым. Глядзім адно на другога. Антаніна здаецца задаволенай.

Зноў зайгралі акардэаністы, да нашага століка падлятае высокі, з адпушчанымі на шчоках бачкамі хлапчына. Антаніна, нават не зірнуўшы на мяне, ідзе з ім у круг.

Няма нічога дзіўнага. У танцах такое — звычайнасць. Але мне непрыемна. Мог бы і я якую-небудзь дзяўчыну запрасіць. Але я не хачу ні з кім танцаваць, нават насуперак Антаніне.

Каб не глядзець у залу, пазіраю ў акно. На месцы, дзе стаіць турысцкі кемпінг, і далей, дзе вадасховішча, былі кусты, лугавіна, лес. Тут я пасвіў кароў. Усё перамянілася. Нават дзве ці тры вёсачкі знеслі. Мінск — вялікі горад, яму трэба вада...

Антаніна села на месца, я не падаю выгляду, што чым-небудзь нездаволены. Мы размаўляем, як раней, потым зноў ідзём танцаваць.

Акардэаністы сумленна зарабляюць хлеб. Перадых сабе і другім даюць самы кароткі. Тым часам хлопцы з-за суседніх столікаў нібы згаварыліся. Па чарзе падыходзяць да Антаніны, запрашаюць у круг. Яна проста расцвіла: расчырванелася, папрыгажэла, вочы ззяюць. Адчувае сябе каралевай вечара.

Яшчэ не позна, дзевяць гадзін. Але мне не трэба забываць, што заўтра ўрокі.

— Пойдзем,— прашу Антаніну.— Пакуль да электрычкі, пакуль сядзеш...

— Пачакай. Няўжо табе не весела?

Найбольш завіхаецца ля Антаніны высокі з бачкамі. Танцуе выдатна, і твар у яго прыемны. Умее хадзіць ля дзяўчат. Прыводзіць Антаніну да століка, ветліва ўсміхаецца. Па-мойму, ён наогул не супроць, каб перасесці да нас. На дзяўчыну, з якой прыйшоў, не зважае. Я крадком назіраю за гэтай дзяўчынай. Чарнявенькая, шчупленькая, з падфарбаванымі вуснамі, падведзенымі павекамі. Была шустрая, як змейка, а цяпер самотная. З-за няўвагі свайго кавалера. Ад Антаніны лішняй

увагі я таксама не маю, і самы час мне аб'яднацца з чарнявенькай...

Ужо дзесяць гадзін, весялосць у разгары. Апошні аўтобус на Кавальцы адыходзіць а палове адзінаццатай, і калі я на яго не траплю, трэба думаць пра начлег. Я іду да буфета. Там, у зашклёнай шафе, стаяць пляскатыя пляшачкі з белавежскай гарэлкай, якія прыдатна насіць у кішэні. Адну такую пляшачку бяру сабе. Калі заначую ў гарадку, то прыйду да знаёмых не з пустымі рукамі.

Яшчэ іграюць акардэоны, не скончыўся танец, але Антаніна раптам выходзіць з круга. Адна, без кавалера.

— Пойдзем. Я не хачу тут быць.

— Пачакай. Што здарылася?

— Нічога,— не чакаючы мяне, яна кіруе да выхада.

Похапкам развітваюся з афіцыянткай, сігаючы па лесвіцы, даганяю Антаніну ў вестыбюлі. Мы апранаемся, выходзім на двор.

— Што ўсё-такі здарылася, Антаніна?

— Ён сказаў мне гадасць...

— Хочаш, наб'ю яму морду?

Яна бярэ мяне за штрыфлі паліто, злёгку прыхінае да сябе.

— Не трэба біць морду. Ён проста дурань. Прызначаў мне спатканне... Але з кім папала я на спатканні не хаджу. І не пайду. Ведай гэта...

Цудоўны вечар. Над галавой вісіць круглявы месяц, хісткім мроівам ахінута наваколле. Снег на возеры адлівае густой сінню, цёмнымі выступамі ўзвышаюцца далёкія сасоннікі, у вёсачках на тым беразе ледзь прыкметна мільгаюць агеньчыкі.

Ля гасцініцы дзяжурыць таксі.

— Хочаш, паедзем адразу ў Мінск?

— Багач знайшоўся. Яшчэ ходзяць электрычкі.

— Я праўду кажу. Давай хоць раз.

— Не выдумляй. Трэба на станцыю. Ад машыны ў мяне баліць галава.

Таксі імчыць паўз возера, мінуўшы гарадок, заварочвае на шашу. Можна было прасцей паехаць, але таксіст нездарма дзяжурыў. Цяпер, каб трапіць на станцыю, яшчэ раз праскочым вуліцамі гарадка.

Мінаем могілкі. Самае прыкметнае ў гарадку месца — вось гэты шырокі, пад выноснымі соснамі абсяг

могілак. На радаўніцу тут збіраецца народ з усёй акругі. Маці мая тут пахавана. Калі і славіцца чым гарадок, то рэшткамі старой крэпасці, замчышчам, дзе вядуцца раскопкі, і гэтымі вялізнымі могілкамі, якім, відаць, не менш тысячы гадоў.

Памяшканне чакальнай залы маленькае, няўтульнае. Са столі звісае на электрычным шнуры закапаная пабелкай лямпачка, на сценах два плакаты: адзін першамайскі, на другім намаляваны неабачлівы ў плашчы, з чамаданчыкам грамадзянін, які імкне проста пад колы цягніка. Мы з Антанінай сядзім на дубовай лаўцы, наўсцяж здратаванай подпісамі, ініцыяламі пасажыраў — некаторыя з іх нават нажом выразаны. Пахне мазутам, тытунём, кіслым спёртым духам.

На аўтобус не траплю. Побач Антаніна, і я зусім не думаю, як дабяруся да Кавальцоў.

У палавіне дванаццатай прыбывае наша электрычка. Яна далей не ідзе, адправіцца на Мінск і ў дзве гадзіны ночы вернецца сюды. З вагонаў выходзяць запозненыя пасажыры. Не садзіцца ніхто. Электрычак хапае. Асабліва часта ходзяць раніцай і вечарам.

Наш вагон пусты. І ўвесь цягнік пусты. Дзіўна ад думкі, што электрычка павязе толькі мяне і Антаніну. Ва ўсякім выпадку да бліжэйшай станцыі будзем раскашаваць адны.

— Вылазь,— гаворыць Антаніна.— На аўтобус спазніўся?

— Спазніўся.

— Што будзеш рабіць?

— Паеду з табой.

Яна ціхенька, гулліва смяецца.

— У Мінску да сястры пойдзеш?

— Вярнуся назад гэтай электрычкай.

— Не ведала, што ты такі рыцар.

— Цяпер ведай...

У вагоне паўзмрок. Калі электрычка кранаецца, вымаю з кішэні пляскатую пляшачку. Антаніна ўсклікае, як спалоханая птушка:

— Ты наперад абдумаў. Намеціў план.

— Намеціў.

— Не спадзявайся. Думаеш напаіць мяне, будзеш гаварыць пяшчотныя словы, палезеш абнімацца, цалавацца. Нічога не выйдзе...

— Выпі трошкі. Не буду гаварыць пяшчотных слоў...

Яна, аднак, рашуча адмаўляецца, і я хаваю пляшачку.

Паўз акно праплываюць аснежаныя сасоннікі, цёмныя лозы, край насыпу, і зараз жа цягнік затарможвае. Пятля замёрзлай рачулкі пад навіслымі голымі алешынамі, казырок навеса прыгараднай станцыі, сонныя дамкі ля сцяны лесу здаюцца дзіўнымі, незвычайнымі. У вагон і тут ніхто не заходзіць.

— Я тут ведаю ўсё,— хвалюся Антаніне.— Кожны лясок, сцежку.

Яна глядзіць на мяне недаўменна.

— Навошта табе?

Як ёй сказаць? Калі вярнуўся з арміі, летам, восенню тыдня не мог вытрываць, не завітаўшы ў лес. Пасля змены ці ў выхадны — на аўтобус — і ў бярэзнікі паабапал Слуцкай шашы, у Лагойскім бары. Збіраў грыбы. Ды не адны грыбы вабілі. Жыла ў душы патрэба дакрануцца да звычайнага, адчуць, як пахне зямля, убачыць вясковыя хаты, панадворкі...

— Вырас на прыродзе,— гавару Антаніне.— Ты, можа, памятаеш — пасвіў кароў.

Спіць засыпаная снегам зямля, дрэмлюць прыгарадныя пасёлкі. Электрычка спыняецца праз кожныя пяць-шэсць хвілін. У наш вагон па-ранейшаму ніхто не садзіцца. Светлы месячны полаг, якім ахінуты пералескі, дрэвы, кусты, будынкі, змякчае іх абрысы, надаючы ўсяму бачнаму хісткасць, расплывістасць. Прыгажосць незвычайная. І Антаніна прыгожая.

— Ты любіла каго-небудзь? — пытаю, больш ахмялелы ад напльіву пачуццяў, чым ад гарэлкі.

— Так, як у кнігах пішуць,— не.

— З кім ты прыязджала ў Асавец?

— Звычайны знаёмы. Мы разам працуем.

— Антаніна, пяць гадоў, як я зноў убачыў цябе. І ніяк не магу пазнаёміцца...

— Зрабі так, каб дзень і ноч пра цябе думала.

— Што я павінен зрабіць?

— Не ведаю.

Недзе ў глыбіні душы збіраецца сум. Не пяць гадоў нашаму знаёмству, а амаль у тры разы болей. Колькі марыў я пра сустрэчу, калі застануся з Антанінай адзін

на адзін, выкажу дарагое, запаветнае. Сустрэча адбылася, і што? Нічога. Усё тое самае...

— У цябе нехта ёсць, Антаніна. Скажы шчыра.

— Ты ж бачыў у рэстаране. Такіх кавалераў хоць адбаўляй.

— Няўжо ніхто не падабаецца?

— Адзін ты. Можаш радавацца. Слухай, Жэня, я хачу спаць.

На нейкі міг мне здаецца, што Антаніна такая ж, як у маленстве. Гаворыць, што думае, і робіць, як гаворыць.

Схіліўшы галаву мне на плячо, Антаніна засынае. Хораша яна спіць. Твар спакойны, ціхамірны — як у дзіцяці.

Тым часам прыехалі ў Мінск. Электрычка спыняецца. Я не кранаюся з месца. Нават пальцам баюся варухнуць. Няхай спіць Антаніна. Нічога кепскага не здарыцца. Электрычка рушыць да гарадка і раніцай вернецца ў Мінск. Я буду вартаваць Антанінін сон...

Праз паўгадзіны ў вагон заходзіць праваднік. Здзіўлена на нас пазірае.

— Маладыя людзі, вам куды?

Антаніна прачынаецца.

— Ой, я, здаецца, праспала!.. Бывай!.. Перадавай дома прывет!..

Падхапіўшы саквояжык, яна выскаквае з вагона.

X

Нарэшце я дазнаюся пра гісторыю, што здарылася з Вандай, з той самай жанчынай, якая вечарамі блукае па Кавальцах. Яе мне расказвае Мікола. Страшная гісторыя. У Ванды быў хлопец, які вайной пайшоў у партызаны. Ваяваў у навакольных лясах, іншы раз ноччу прыходзіў да дзяўчыны. Паліцаі яго падпільнавалі, расстралялі на вачах у Ванды...

Мікола таксама быў у партызанах. Пайшоў у лес шаснаццацігадовым хлопцам. Пасля вайны служыў у арміі, працаваў на металургічным заводзе аж у Чэлябінску.

— Потым дадому вярнуўся,— гаспадар пра свае вандроўкі па жыцці расказвае пасміхаючыся.— Як

успомніў пра Насцю, дык як магнітам пацягнула. У Чэлябінску такой Насці не было...

— Ідзі ты,— адмахваецца, чырванеючы, гаспадыня.— У адной кухвайцы прыехаў. Скура ды косці...

Краем вуха я чуў, што ў Міколы з жонкай адносіны былі не такія простыя. Яна выхоўвалася ў суседняй вёсцы ў чужых людзей — маці памерла рана. І ці то ў знак удзячнасці да сваіх апекуноў, ці таму, што Міколы дома не было, выйшла замуж за старэйшага сына прыёмнай маці. Міколу пра гэта напісалі, і ён зараз жа прыехаў. Насця кінула ўсё: мужа, дом, набытак, прыбегла да Міколы...

Мне падабаецца гаспадар. Яго чорная непакорлівая чупрына напалавіну сівая, але ў ім як бы засталося штосьці дзіцячае. Калі і сумуе Мікола, то толькі на адзіноце. На людзях без жарту не жыве.

Але зноў жа не просты ён, як здаецца з першага позірку. Ён руплівы, працавіты, але хоча, каб яго за ягоную работу адзначалі і хвалілі. Гэта я ведаю дакладна. Мікола жыве добра, і некаторыя саўгасаўцы яму зайздросцяць, называюць кулаком. Было некалькі выпадкаў, калі на ворыве, жніве ён дамагаўся найбольшай выпрацоўкі, але сцяжкі падымалі ў гонар другіх, ім аддавалі прэмію. Хоць і прэмія невялікая — пяць рублёў. Мабыць, з гэтай прычыны Мікола пакідаў саўгас, два гады хадзіў у лесніках. Але вярнуўся і зноў стаў працаваць трактарыстам.

Прыехаў гаспадароў сын — яго завуць Віця — высокі, па-юначаму няскладны хлопец з доўгай тонкай шыяй і вялікімі жылаватымі рукамі. Дзесяцігодку Віця скончыў збольшага на тройкі, у інстытут не рваўся, і бацькі з лёгкім сэрцам адпусцілі яго ў вучылішча механізацыі.

Мне здаецца, у Віцевым выбары ёсць нешта спадчыннае. З маладых год сеў на трактар Мікола, заробкі яго, асабліва ў апошні час, высокія, і Віця ахвотна ўзяў прыклад з бацькі.

Пра тое, што Мікола механізатар, можна здагадацца, нават не распытваючы, чым ён займаецца. На бліжніх і далёкіх падступах да панадворка валяюцца зношаныя гумавыя скаты, паржавелыя бочкі, спрацаваныя каробкі акумулятараў і безліч іншага, пераважна жалезнага лому, які сведчыць, што чалавек знаецца з тэхнікай. Па даўнім звычаі механізатары ў летні пры-

пар прыганяюць свае машыны на двор, бывае, што тут і рамантуюць.

Механізатар цяпер галоўная сіла на сяле. Трыццаць ці сорак такіх, як Мікола, трымаюць на сваіх плячах саўгас.

Маці стараецца дагадзіць сыну, падкладае лепшыя кавалкі, распытвае, як кормяць у вучылішчы, ці часта водзяць у лазню, ці не сумуе ён па доме, і на ўсё гэта адказ адзін:

— Нармальна!

Хоць голас у Віці яшчэ па-дзіцячаму тонкі, пісклявы, але аптымізму хлопцу пазычаць не трэба. У Міколы ёсць матацыкл з каляскай; сын, прадчуваючы, што хутка выйдзе на самастойную дарогу, ладзіць і сабе матацыкл. З Магілёва прывёз колы, астатняе збірае на месцы, корпаючыся, нягледзячы на зіму, пад паветкай.

Антаніна ўвесь тыдзень дома. Прастудзілася, таму прыехала да бацькі. Кожны дзень я бываю ў яе. Пасля вечара ў рэстаране, ночы ў электрычцы мы ўсё-такі зблізіліся. Усе гэтыя дні я лаўлю сябе на смутна-радасным пачуцці перамогі. Антаніна мной не захапляецца, дзіцячую казку ў разлік браць не варта, але хопіць таго, што люблю яе я. Ад гэтага не ўцячэш, не схаваешся. Такі мой лёс.

Зіма набірае сілу. Гудзе сасоннік за панадворкам, мятуць снягі. Хаты ў Кавальцах закідала па самыя вокны. Вуліцу, дарогі на ферму, у школу расчышчаюць грэйдэры.

Ноччу гаспадары раз-пораз падымаюцца, выходзяць на двор. Мусіць ацяліцца карова, і Мікола з жонкай, запаліўшы «лятучую мыш», па чарзе наведваюцца ў хлеў. Я нават трохі недасыпаю ад пастаяннага рыпання дзвярэй, асцярожных крокаў. Затое праз тры дні, збіраючыся на ўрокі, бачу ў пярэднім пакоі новага жыльца. Пярэсценькае, з зорачкай на лбе цялё выдыбае непаслухмянымі нагамі па падлозе, тыцкаецца мордачкай у кажух, які вісіць ля дзвярэй. Гаспадыня вучыць цялушку піць малако з соскі.

На Новы год чакаюцца госці. Мусіць прыехаць мой калега, які служыць у арміі. Падрыхтаванне да яго прыезду вядзецца шырокае: гаспадыня зняла з гарышча, павесіла дасушвацца ў кладоўцы два вэнджаныя кумпякі. Мікола заставіў бутлямі з самагонкай усё падполле. Хутка я ад Кавальцоў адарвуся надоўга. У сту-

дзені — канікулы, у лютым паеду на сесію, з пачаткам вясны зноў адпраўлюся ў Мінск — пісаць, абараняць дыпломную. Навучальны год тым часам кончыцца.

XI

Горад зазваніў жалезнымі ключамі ад сваіх шырокіх варот, і моладзь, вырай за выраем, імкнецца туды. Школа — стартавая пляцоўка для гэтага вылету. За дзесяць гадоў навучання чалавек вырастае як асоба. Корпацца ў гнаі, цягнуць звычайнае, надакучлівае ярэмца хлебароба не хоча. Нават трактары іншы раз прастойваюць — не хапае трактарыстаў.

Да Новага года засталося некалькі дзён. Педагогі і вучні за чатыры месяцы вельмі стаміліся. У чаканні блізкага зімовага адпачынку настаўнікі палагаднелі. Мы выстаўляем адзнакі за другую чвэрць, выклікаючы толькі тых, у каго двойкі.

Слава Пятроўскі, віхрасты, танклявы дзесяцікласнік, ля дошкі рашае задачу. У Славы разумны твар, дапытлівыя шэрыя вочы, і ў той жа час ён цяжкі вучань. З пяцёркі можа спаўзці на двойку, на яго іншы раз нападае абыякавасць да ўсяго, што я тлумачу. У школе веюць новыя вятры, яны кранаюць часам нават здольных вучняў. «Мы ўсё адно нікуды не паступім»,— думаюць і гавораць такія.

Выводзячы лічбы і знакі, Слава гучна стукае крэйдай. Ікс, ігрэк, сінус, косінус, тангенс... Дзесяцікласнікам я даю некаторыя задачы з раздзелаў вышэйшай матэматыкі. Каб падняць дух, веру ва ўласныя сілы. Не святыя гаршкі лепяць. Я сам паехаў у ФЗН з сямігодкай і вось, бачыце, выкладаю матэматыку, фізіку, а калі абараню дыплом, знайду месца дзе захачу. Самае галоўнае — паставіць мэту.

— Яўгеній Раманавіч, чаму вы прыехалі ў Кавальцы? — пытае Жэня Сініцкая.

Пахаджваючы ля дошкі, Слава чамусьці пасміхаецца. Задачу ён рашыў, але я яго не адпускаю. Хачу яшчэ спытаць. А Жэня часта заганяе ў кут. Можа таму, што дачка настаўнікаў і нічога не баіцца. Бацька — дырэктар, біёлаг, маці, Ганна Андрэеўна, выкладае мову і літаратуру.

— Адкажу ў канцы ўрока, Жэня. Не перашкаджайце нам з Пятроўскім высвятляць адносіны.

Чацвёртую тэарэму няроўнасці Саша ведае. Зазірнуў, значыць, у падручнік вышэйшай матэматыкі. У Славы наступіў перыяд уздыму, і гэта добра. Толькі ці надоўга? Так ці іначай, але стаўлю адзнаку са спакойнай душой.

Я малады педагог, выхваляцца нечым; і чым, зрэшты, адрозніваюся ад вас, мае сябры? Я сам не знайшоў усіх адказаў, але магу сказаць пэўна, што веды ў сённяшнім жыцці патрэбны. Дзе б вы ні працавалі. Я вярнуўся ў школу з завода і магу пацвердзіць, што нават сямікласнік асвойваецца ля станка хутчэй, чым той, у каго тры класы і чацвёрты калідор. Чаму менавіта прыехаў у Кавальцы? Педагагічная практыка трэба. Я ж канчаю універсітэт, які і настаўнікаў выпускае...

Так з улікам выхаваўчага моманту адказваю Жэні Сініцкай.

Дзесяцікласнікі сядзяць апусціўшы вочы. Самі яны рвуцца ў горад, ім цяжка зразумець, чаму я прыехаў у Кавальцы. А можа, ведаюць пра мае адносіны з Антанінай? У вёсцы немагчыма што-небудзь схаваць...

Сыпле рэдкі сняжок. Там-сям на панадворках курацца дымкі. Пахне паленым шчаціннем — смаляць свінней. На Новы год, як на Кастрычнік, на Май, у Кавальцы нямала гасцей сплываецца. Будуць піць гарэлку, есці кілбасу і сёе-тое з дому з сабой прыхопяць. Некаторыя гараджане жывуць не толькі з зарплаты.

Ганна Андрэеўна збірае грошы на навагодні пачастунак. Настаўнікі будуць сустракаць Новы год сумесна. У нас з Антанінай дамоўленасць спаткацца на Новы год у Мінску, але калі да мяне падыходзіць Ганна Андрэеўна, я ўношу свой пай. Каб не было лішняй звягі.

За тры дні да Новага года — нечаканасць. Мяне запрашае на ўласную кватэру Таццяна Фёдараўна, дырэктар саўгаса. Я нічога не разумею, не хачу ісці, але пасыльная — дзяўчынка з бухгалтэрыі,— таямніча пасміхаючыся, просіць быць у Таццяны Фёдараўны зараз жа. Вось толькі апрануцца і бегчы...

Задыханы ад шпаркай хады, пераступаю парог мураванага дамка, у якім жыве дырэктар. У Таццяны Фёдараўны застолле. Кампанія не вельмі вялікая: Разуменка, побач з ім таўставаты, з панылым тварам галоўны аграном, які часова прызначаны на дырэктарскую пасаду, заатэхнік, дзве бухгалтаркі і, галоўнае,

Антаніна, якая сядзіць паміж Іванам і незнаёмым мне хлопцам у светла-шэрым касцюме.

Убачыўшы Антаніну, я зусім ніякавею. Але Іван падміргвае мне, Антаніна ўсміхаецца, і я супакойваюся. Таццяна Фёдараўна выйшла замуж, здае справы, едзе ў Мінск, таму паклікала на развітанне блізкіх людзей. Я, аднак, не блізкі, чаму апынуўся сярод гасцей, невядома.

Праз хвіліну ўсё высвятляецца. Да мяне падсаджваецца незнаёмы хлопец, які да гэтага сядзеў з Антанінай.

— Прабачце,— гаворыць ён,— я да вас першага мусіў зайсці. Я з газеты, прыехаў па вашым пісьме. Перад Новым годам мы хочам ліквідаваць запазычанасць па аўтарскіх пісьмах.

— Вы правяралі факты? — пытаюся ў плячыстага карэспандэнта, на круглым, выпешчаным твары якога блукае паблажлівая ўсмешка.

— Ды якія там факты? Адна дробязь. Вы што — з месяца зваліліся? Я дам вам разумную параду: напішыце ў часопіс. Называецца «Родная прырода». У вас бойкае пяро і паасобныя думкі ёсць.

— Не вучыце, куды мне пісаць...

Таццяна Фёдараўна чуйна разгадвае пачатак спрэчкі. Выходзячы ў пярэдні пакой, кранае мяне за плячо. Я іду за ёй услед.

— Яўгеній Раманавіч, не псуйце мне свята. Вінавата, недагледзела з гэтай рэчкай. Вясной яе пачысцяць. Я нават Разуменку сказала...

Дзіўная яна жанчына. Я ж у сваёй заметцы нават яе прозвішча не назваў. Проста хацеў паставіць пытанне.

Настрой, аднак, сапсаваны.

Іван перасеў да мяне, а карэспандэнт зноў з Антанінай.

— З домам я вырашыў,— паведамляе Іван.— Іду на новую кватэру. У жонкі двое братоў, адзін зойме нашу хату. Ён на станцыі жыве, цяпер будзе ездзіць адсюль на работу.

Мне не да Івана. Ніколі я не бачыў Антаніну такой вясёлай. Яна нешта даказвае суседу, узмахвае рукой, твар расчырванеўся, на шчоках ямачкі. Калі дзяўчына хоча спадабацца, яна ўмее быць прыгожай.

— Толькі жончын брат нежанаты,— расказвае Іван

далей.— Дажыў да сарака гадоў, але бабыль. Рэдкі экземпляр. Усё робіць сам. Нават карову ўмее даіць...

Карэспандэнт не адзін прыехаў — з шафёрам. Смуглявы хлапчына стаіць у дзвярах, камячыць летнюю шапку з бліскучым казырком, паказваючы карэспандэнту на мігах, што пара ехаць. Яго нарэшце садзяць за стол — піць не можа, то няхай хоць перакусіць.

Непрыкметна паціснуўшы Івану руку, выбіраюся ў пярэдні пакой, апранаю паліто, выходжу на двор. Што мне ў кампаніі рабіць? Каля дырэктарскага дома стаіць «Волга» старой маркі. Сыпле сняжок, пачынае змяркацца. У канцы снежня самыя кароткі дні. Пачнуць прыбаўляць пасля Новага года.

З гадзіну блукаю па дарозе. На кватэру ісці не хочацца. Калі зноў падыходжу да мураванага катэджыка, у якім жыве Таццяна Фёдараўна, «Волга» якраз ад'язджае. Але карэспандэнта ў ёй няма. Адзін шафёр. Гэта я добра бачу.

Відаць, я вельмі мізэрны чалавек. Ні гонару, ні характару. Уцёкшы з непажаданай кампаніі, зноў да яе ліпну. У доме музыка, і я проста не магу не зайсці ў дом да Таццяны Фёдараўны.

Як ні ў чым не бывала распранаюся ў пярэднім пакоі, іду ў залу. Сталы ссунуты да сценкі, на вольным прамежку танцы. На акардэоне іграе заатэхнік. Антаніна, як мне і падалося, танцуе з карэспандэнтам. Цяпер я хоць разгледзець яго магу. Ён прысадзісты, таўставаты, ростам трошкі ніжэй за Антаніну. У танцы — рухавы, імклівы, толькі ў канцы такта вельмі гучна прытупвае нагой. Аж звіняць пустыя бутэлькі на сталe.

Кампанія між тым паменшала. Няма Івана, Разуменкі, галоўнага агранома. Нават самой Таццяны Фёдараўны няма...

Два астатнія перад Новым годам дні я пражыў вельмі пакутліва. Ехаць ці не ехаць да Антаніны ў Мінск? Рашыў ехаць.

Сыпле сняжок. Нерухомай сінечай ахутаны лес. Грузавікі, адзін за адным, вязуць у горад елкі. Якраз цяпер лясніцтва вядзе санітарныя высечкі — грошы зарабляе. Але сякуць елкі і без лясніцтва.

У Мінск прыязджаю надвячоркам. Сыпле сняжок, але горад ёсць горад: вуліцы чыстыя, нават на асфаль-

це наледзі няма. На плошчах вялізныя ўпрыгожаныя ёлкі. У магазінах чэргі, у тралейбусах — цесната. Кожны другі трымае каробку, скрутак, напакаваную сумку ці авоську. Горад ладзіцца сустракаць Новы год.

Антаніна жыве на Акадэмічнай вуліцы. Паблізу і кінатэатр ёсць. Паказваюць «Беларускі вакзал». Білеты купляю нават залішне лёгка. Ні чаргі, ні стаяння. Аддаю ў акенечка грошы і бяру білеты.

Калі пасля кіно пойдзем у рэстаран, то ў «Юбілейны». Ён па суседству з заводам халадзільнікаў, дзе я працаваў, вярнуўшыся з арміі. Там мне ўсё да дробязей знаёма.

Антаніна сядзіць перад люстэркам, расчэсвае валасы. На століку бутэлечкі, флакончыкі. Пакойчык вузкі, мізэрны. Два жалезныя ложкі, дзве тумбачкі, дзве ўробленыя ў сцяну шафкі. Інтэрнат. Хоць у ім, здаецца, і сямейныя жывуць.

— Валя паехала да бацькоў,— гаворыць Антаніна.

Сяджу, не распрануўшыся, на ложку, чакаю, пакуль Антаніна збярэцца. За акном пачынае сінець.

Нарэшце выходзім на двор. Цярусіць сняжок, у адным месцы сушыцца на вяроўцы бялізна. Пялёнкі, дзіцячыя штонікі, кашулькі.

На праспекце тым часам запальваюцца агні. Ззяюць на працягнутых упоперак вуліц шнурах жоўтыя, сінія, чырвоныя лямпачкі, ахутаныя мярэжай рознакаляровых стужак. Мігцяць сняжынкі. Малюнак хісткі, няўстойлівы.

Антаніна маўчыць. Ідзе і маўчыць. Я таксама не знаходжу слоў. Усё, што трэба было сказаць, даўно сказана. Шасцяць шынамі па асфальце таксі, з гулам праносяцца перапоўненыя тралейбусы, мільгаюць постаці прахожых. Пераліваецца агнямі аснежаны горад, пачынаючы навагоднюю казку.

Мы трохі спазніліся, на экране ўжо мільгаюць цітры. Білецёрша, падсвечваючы сабе ліхтарыкам, вядзе нас на месца. Вось наш рад. Але ён увесь запоўнены. Жаночыя, дзявочыя завіткі, цёмныя, светлыя мужчынскія галовы, прычасаныя і ўскудлачаныя — ніводнага вольнага месца.

Пры святле ліхтарыка білецёрша разглядвае нашы білеты. Шэптам паведамляе:

— У вас на апошні сеанс.

Апошні сеанс скончыцца за паўгадзіны да Новага года. У такім выпадку нікуды не паспеем. Чаму я не зірнуў на білеты?

— Я вас па адным пасаджу,— зноў шэпча білецёрша.

Антаніну вядзе ў пярэднія рады. Я знаходжу месца сам — на праходзе, ля бакавога выхада.

Думкі мітусяцца, але паступова супакойваюся. Што асаблівага здарылася? Пераблытаў сеансы, сядзім на розных месцах. Хіба гэта галоўнае?

Калі скончыўся сеанс, доўга чакаю Антаніну. Мы зноў маўкліва ідзём па вуліцы. Антаніна гоніць перад сабой абледзянелы снежны камячок. Паддасць наском туфля, пройдзе некалькі метраў і зноў паддасць.

Стараючыся гаварыць спакойна, пытаю:

— Цябе на сённяшні вечар куды-небудзь запрашалі?

— Запрашалі.

— Не трэба падводзіць сяброў. Мяне таксама запрашалі.

Яна на некалькі імгненняў спынілася, запытальна на мяне зірнула.

— Пабачымся ў Кавальцах,— сказала на развітанне.

— Я хутка прыеду ў Мінск,— адказваю ёй.— Пісаць дыпломную. Як-небудзь сустрэнемся.

Я саджуся ў тралейбус, еду да аўтавакзала. Яшчэ можна паспець на аўтобус, які прыходзіць у Кавальцы ў адзінаццаць вечара.

XII

Мінула зіма, вясна, вось і лета наступіла. Даехаўшы да гарадка электрычкай, далей у Кавальцы іду пешшу, сцежкай нацянькі. Пагоркі змяняюцца лагчынамі, сасоннікамі, ельнікі бярэзнікамі. Дзень гарачы, у высокай траве трашчаць конікі, у разамлелым паветры звіняць розныя мушкі. Правей ад сцежкі па палявым абсягу крочаць высозныя жалезабетонныя слупы лініі высакавольтнай электраперадачы.

Жыта ў колас выходзіць, лапушыцца бульба. Але найбольш на полі лубіну. Жоўтыя азяркі мяжуюць з блакітна-сінімі. Я не ведаю, чаму так многа цяпер сеюць лубіну. Можа, на корм жывёле, на сянаж, бо

лугі не добраўпарадкаваны. Як і тады, калі я пасвіў скаціну, яны завалены вялікім і малым каменнем, а кустоў, купін нарасло яшчэ больш.

Гадзіны праз дзве падбіраюся да Кавальцоў. Захацелася ўзысці на Вароннюю гару. Прыгожы адсюль адкрываецца краявід. Навакол, куды ні зірні, відаць зялёныя выспы сасоннікаў і бярэзнікаў, якія цягнуцца аж да небакраю. Там-сям па лесе ўзвышаюцца цемнаватыя крыжы елачных вяршалін, разложыстыя купы дубоў. Высокае, блакітнае, з рэдкімі аблачынкамі неба нібы яднаецца з зялёнай зямлёй.

Спусціўшыся з Варонняй гары, іду сасоннікам да сядзібы майго гаспадара. На шасейцы нечакана сутыкаюся з Антанінай. Яна толькі што выйшла з аўтобуса, нясе ў руках напакаваную сінюю сумачку.

Мы абое так разгубіліся, што ў першую хвіліну слова не можам прамовіць. Глядзім адно на аднаго.

— Абараніў дыплом? — нарэшце пытае Антаніна.

— Абараніў.

— Дзе будзеш працаваць?

— Дзе і працаваў. На заводзе. Там адкрылі вылічальны цэнтр.

— А я што гаварыла. Ты жыў тут, каб скончыць універсітэт. Усе так робяць.

Яшчэ некалькі нязначных слоў, і мы развіталіся.

Пра Антаніну я ведаю ўсё. Яна выйшла замуж за карэспандэнта, з якім была знаёмая толькі тры месяцы. Здараецца і так у жыцці.

Месяц назад былі заручыны Алесі з яе настаўнікам, які адслужыў у арміі. Вакансія выкладчыка матэматыкі і фізікі ў Кавальцах, аднак, свабодная, бо мой калега таксама падшукаў месца ў горадзе.

Ля Міколавага панадворка стаіць чырвоны трактарык «Беларусь» з прычэпленай да яго машынай, над якой узвышаецца выгнуты на манер гусінай шыі хобат. Такімі машынамі цяпер нарыхтоўваюць зялёную травяную масу на сянаж.

1974

АПОШНЯЯ ВОСЕНЬ

I

Васіль пакінуў рамонтную брыгаду за тыдзень да пачатку заняткаў. Ён, відаць, сам не здолеў бы растлумачыць, чаму так зрабіў: грошы трэба, у сям'і шэсць чалавек, і бацька, які служыць на станцыі стрэлачнікам, сваёй зарплатай усіх не абагрэе. А тут яшчэ чуткі: у школе будуць браць плату за навучанне. Нібыта ад восьмага да дзесятага класа.

Васіль якраз і перайшоў у восьмы. Яму шаснаццаты год, з выгляду ён рослы, шыракаплечы і пачынае ўбірацца ў сілу. Чацвёртае лета пад час канікул ён ходзіць на чыгунку: спачатку ссякаў між шпалаў траву, зносіў са станцыйных пуцей жужаль, а з мінулага года яго ўзялі ў брыгаду. Тут ён рабіў як усе: мяняў шпалы ці падбіваў пад іх баласт, напінаючыся з усіх сіл, цягнуў за канат лябёдкі, калі разгонкай — пастаўленай на кольцы доўгай рэйкай — звужалі стыкі рэек.

Летась Васіль канчаў работу на гадзіну раней — дзейнічаў закон аб рабоце непаўналетніх. Пуцейцы сама паглядвалі на сонца, чакаючы канца змены, а ён кідаў рыдлёўку або кірку і з незалежным выглядам шыбаваў дадому. Сёлета закон адмянілі: Васіль разам з усімі працаваў па восем гадзін. Парадкі сталі больш жорсткія: за спазненне на пятнаццаць хвілін судзяць, вылічваюць з зарплаты, і наогул шмат чаго на свеце перамянілася за апошні год.

Раніца яшчэ дыхае начной прахалодай, на полі — асабліва па лагчынах — шызыя астраўкі туману. Сонца толькі-толькі падымаецца. Дзень абяцае быць ясным, сонечным, і Васіль загадзя радуецца, што ў такі прыгожы дзень будзе блукаць па верасах. Яны цяпер пачынаюць цвісці.

Да лесу Васіль ідзе па чыгунцы. Лес далекавата — вярсты тры. Мястэчка — немалое паселішча: галоўная Савецкая вуліца па даўжыні, мабыць, не саступіць вуліцы Горкага ў Маскве, якую Васіль бачыў, калі летась ездзілі з бацькам купляць крам. А ёсць жа ў мястэчку яшчэ некалькі другіх вуліц і завулкаў. Вядома, раўняць іх з маскоўскімі можна толькі па даўжыні, бо нішто астатняе параўнацца не можа.

Некалі лес, відаць, падступаў да самага мястэчка, але яго высеклі, каб было болей поля, бо іначай нельга было пракарміцца.

На чыгунцы і ўзбоч яе кожны шматок вядомы, чымсьці нават прылучаны да Васілёвага жыцця. Па кустах, што густа растуць на паласе адчужэння, ён лазіў, вышукваючы птушыныя гнёзды, у лагчыне пасвіў карову, у дубовым гайку, які віднеецца сярод поля, вырэзваў кійкі; на ўсім працягу ад Раманавай да Барсуковай будкі — яна стаіць ужо сярод лесу — няма на чыгунцы мясціны, дзе б ён з пуцейцамі ні раскідаў баласт, ні мяняў шпалы, ні бавіў перакураў, лежачы на шорсткай траве, на адхоне насыпу, слухаючы размовы пуцейцаў.

Лес ужо ў перадасеннім задуменні. Можа, сум па лесе і ёсць прычына, што Васіль трохі паспешліва кінуў брыгаду. Васіль адчувае: па меры сталення прыбаўляецца абавязкаў і звужаюцца абсягі свабоды. А лес — прастор для духу, вандруючы між соснаў па ружовых верасах, можна як бы зусім адлучыцца ад звычайнай плыні жыцця, аддаўшыся пад уладу лятункаў і мар.

Васіль — летуценнік. Куды толькі не заносілі яго развагі і трызненні, у якія нязвычныя становішчы не трапляў ён дзякуючы сваёй нястрымнай фантазіі! Найлепш думаецца на адзіноце, у лесе, калі ніхто не перашкодзіць, не саб'е хісткую, ценькую ніць, што сама сабой снуецца ў душы. Не ў прыклад мінулым гадам за ўсё лета Васіль толькі два разы быў у лесе. Брыгада замінала. Дый грыбоў малавата. Нешта сёлета слаба растуць.

Удалечыні віднеецца складзеная з гладкай чырвонай цэглы Барсукова будка. На тым месцы, дзе поле канчаецца і пачынаецца лес, Васіль збочвае з насыпу. Учора брыгада збівала тут стыкі, яна і сёння прыедзе на гэтае месца, і Васіль ловіць сябе на адчуванні, што

не хоча спатыкацца з пуцейцамі. Калі ён выйдзе з лесу, яны яшчэ будуць гахаць рэйкай па жалезнаму кліну, загнанаму ў зазор стыка, і каб не бачыць іх, ён вернецца дадому пясчаным шляхам.

На гэта таксама ёсць прычына. Васілю не хочацца трапляць на вочы брыгадзіру пуцейцаў Скарынкіну. Брыгадзір з выгляду хмуры, суровы, з-пад яго навіслага лба жорстка пазіраюць чорныя вочы, але Васіль ведае — чалавек ён мяккі і абыходлівы. І ўсё адно няёмка з ім сустракацца. Вінават крываногі Сашка, сын Скарынкіна, якога Васіль узяўся падцягваць па рускай мове.

Васілёва рэпетытарства пачалося шчэ мінулым летам. Тады ён вучыў другога хлопца. Яму нават прыемна ўспамінаць, як, вярнуўшыся з работы, паабедаўшы, ён запрашаў Мішку Бычка, свайго недалёкага суседа, у хлеў, на сенавал, і там дыктаваў яму бясконцыя дыктоўкі. Праз шчыліны між бярвеннямі прабіваліся праменні ўжо нізкаватага сонца, было відаць, як у светлых пасачках плаваюць розныя парушынкі. Яны абодва ляжалі на сене, розніца была ў тым, што, трымаючы ў руках рускую граматыку, Васіль дыктаваў, а Мішка пісаў у спецыяльна заведзеным тоўстым сшытку, а пасля Васіль чырвоным алоўкам выпраўляў памылкі.

Памылак напачатку было многа, бадай, у кожным слове, дзе трэба пісаць «о» Бычок крамзоліў «а», і Васіль доўга вучыў яго ставіць слова пад націск, каб даведацца, як яго пісаць правільна.

На гэтае і іншыя правілы Васіль даў Бычку, можа, сотню дыктовак, цешачыся ад думкі, што яшчэ год назад яны разам насілі здаваць у краму бутэлькі, куплялі за іх цукеркі-падушачкі, елі, па чарзе выцягваючы з папяровага мяшэчка, а цяпер Бычок вучань, а ён, Васіль, настаўнік.

Бычок вытрымаў пераэкзаменоўку, а Васіль атрымаў першую настаўніцкую плату — трыццаць рублёў. Пра яго па іх канцы вуліцы пайшла слава як пра адменнага рэпетытара, і калі сёлета падрыхтоўку на восень далі Сашу Скарынкіну, брыгадзір пуцейцаў папрасіў Васіля пазаймацца з сынам, не пашкадаваўшы заплаціць наперад пяцьдзесят рублёў.

Васіль стараўся яшчэ болей, чым летась, але крываногі Саша — не Міша Бычок. Ён не прачытаў нівод-

най кнігі, і тое, што яму ў адно вуха ўваходзіла, з другога зараз жа вылятала. Нягледзячы на Васілёва старанне, экзамен па рускай мове ён, як і вясной, праваліў, астаўшыся ў сваім пятым класе. А Васілю сорамна. Таму ён не хоча сустракацца ні з брыгадзірам, ні з пуцейцамі.

Лес пачынаецца пяццю вялізнымі дубамі. Пазалетась Васіль проста так звярнуў пад гэтыя дубы і вачам не паверыў: на чыстым, пакрытым травяністым дзёрнам доле расло некалькі крамяных, як капыты, моцных баравікоў. Яны вытыркнуліся на самым відавоку, раслі, можа, цэлы тыдзень, іх мог зрэзаць кожны, хто б зазірнуў пад дубы, але шчасце як бы чакала аднаго Васіля.

З таго часу Васіль заўсёды завітвае пад дубы. Баравікі тут болей не паказваюцца, але надзея падштурхоўвае: Васіль увогуле не абмінае ніводнай мясціны, дзе калі-небудзь яго напаткала ўдача. Гэта адбірае шмат часу, другія грыбнікі з ходу рвуцца падалей, паглыбей у лес, а ён ніяк не можа здрадзіць прывычцы.

Лес, у які Васіль увайшоў, называецца Палякоў Рог. З левага боку, ад чыгункі, ён пачынаецца мокрым алешнікам, з правага — ад шляху, цягнецца палоска грабняку, за якім вачам адкрываецца прасцяг бору. Бор не зусім чысты: побач з купчастымі соснамі дзенідзе трапляецца бяроза; у адным месцы стаіць нават высокі спарахнелы ліпавы пень. Многа дзівос у лесе. Па другі бок пясчанага шляху, які вядзе ў пабудаваную ўкраінцамі-перасяленцамі вёску Макаў, зусім іншае царства: дубовы гай, зарослае рудой асакой балотца, імшысты, з багуном, кусцікамі буячніку сасоннік.

У Палякоў Рог, заціснуты паміж макаўскім шляхам і чыгункай, Васіль ходзіць з дзяцінства. Тут усё знаёма да дробязей. У бары дол заслан густым чарнічнікам, вечназялёным барвенкам, местачковая басота вандравала сюды па ягады. Падвязаныя да паясоў гладышыкі, перагукі праз кожную хвіліну, хлопцы ўперамешку з дзяўчаткамі — тое было даўно і адышлося.

Цяпер Васіль не любіць талакі. Лес існуе для таго, каб быць з ім адзін на адзін. З кожным годам Васіль пашыраў абсягі сваіх вандровак. І цяпер, не баючы-

ся заблудзіцца, адыходзіць ад мястэчка вёрст на дзесяць — пятнаццаць, пад макаўскія ваколіцы і нават далей.

Прабегшы бор, пакруціўшыся па мясцінах, дзе пашэнціла падняць пару баравічкоў, ён нарэшце пераскоквае пясчаны макаўскі шлях, паглыбляючыся ва ўладанні, якія адкрыў сам: у бясконцыя маладыя сасоннікі, беразнякі з разлівам ружовых верасоў на доле. Тут можна гадзінамі блукаць, не сустрэўшы ніводнай жывой душы.

Сонца тым часам вісіць над лесам, неба сіняе, чыстае, па ім плывуць рэдкія белыя аблачынкі. Такія ясныя, не надта спякотныя дні толькі і бываюць на схіле лета, калі прырода як бы выстаўляе напаказ сваю бязмежнасць і шырыню, безліч сваіх фарбаў, красак, прыкметней, чым калі-небудзь у другую пару, змякчаючы іх, змешваючы ў адну непадзельную гаму. Васіль любіць верасы і сасоннікі, за пачуццё прастору, якое яны нараджаюць у душы, за ціхую музыку, што нібы ўзнікае сама сабой і нячутна звініць у глыбіні істоты.

Тут, на верасах, адразу пачынае гучаць даўно зведаная музыка. У вяршалінах стройных бярэзінак праглядвае пазалота, пад кожнай з іх кружок апалага лісця, верасы цвітуць далікатным сіне-барвовым полымем, трапляюць дзе-нідзе ўкрытыя шызым мохам-лішайнікам пляшыны жаўтаплёсаў, маўкліва, як бы прыслухоўваючыся да саміх сябе, стаяць па верасе рэдкія хвоі.

Над галавой бязмежная сінеча неба, і наступае поўная суладнасць душы з усім гэтым бачным прасторам, з яго колерамі і адценнямі, пахам і цішынёй. Можа, адсюль і нячутная музыка, якую нараджае зямля і неба.

У Васіля іншы раз узнікае пачуццё, што даўно-даўно, як бы ў нейкім другім жыцці, за межамі знаёмага верасовага абсягу, ён ужо штосьці падобнае адчуваў, перажываў і яно зноў нахлынула смутным напаўзабытым успамінам. Што гэта? Няясныя зовы крыві продкаў, якая струменіць у яго жылах і нагадвае, што далёкія сваякі таксама вандравалі па верасовых абсягах і адчувалі тое самае, што цяпер адчувае ён. Ці, можа, проста падман пачуццяў?

А краявід прыгожы. То ў адным, то ў другім месцы вынікае бярозавы гаёк, высокая, з купчастым верхам, пакінутая на насеннік сасна, затым зноў цягнецца сасновае рэдкалессе, зарослыя нізкаватым верасам выгары, лясныя паломы. Прастор бязмежны. Тым часам зямля, хоць прыгожая, але пустая — суцэльны пясок, і, акрамя верасу, хвайняку ды рэдкіх бярэзнічкаў, нішто другое тут не расце.

Грыбы ўсё ж зрэдку трапляюцца. Баравікі старыя, вялікія, з чорнымі ці белавата-жаўтлявымі шапкамі, яны надзейна прыкрыты пасмамі ружовага верасу. Толькі пяць ці шэсць такіх падняў Васіль, і ўжо амаль палавіна кошыка.

На прасторы верасоў лёгка, хораша думаецца. Можа, нават не ў думках, не ў развагах справа, а ў нязвычна вострым адчуванні жыцця, імклівая плынь якога проста мільгаціць уваччу. Колькі за адзін толькі год усяго адбылося! Заключан дагавор з Германіяй, вызвалены заходнія беларусы і ўкраінцы, звездзены на нішто пошукі белафінаў — цяпер Ленінград можа ўздыхнуць спакойна. Не менш важныя падзеі выніклі ў апошнія месяцы. Літва, Латвія, Эстонія, Бесарабія, што на школьных геаграфічных картах былі заўсёды заштрыхаваны жоўтымі паскамі, як незаконна захопленая тэрыторыя,— усе гэтыя краіны зноў сталі савецкімі. Дух захоплівае ад велічы, грандыёзнасці падзей. Гісторыя творыцца на вачах, і Васіль нібы адчувае асабістую адказнасць, прылучанасць да спраў сваёй вялікай краіны.

А на свеце палыхае ўжо вогнішча ваеннага пажару. Добра быць савецкім грамадзянінам магутнай, неабсяжнай дзяржавы, на якую ніхто ніколі не адважыцца напасці. Нават Гітлер, што шчэрыў зубы на Савецкі Саюз, як толькі дарваўся да ўлады, быў вымушан у апошні год павярнуць аглоблі.

Можа таму, што Васіль уступае ў паласу юнацтва, маладосці, ён горача, зацікаўлена думае пра ўсё, што робіцца на свеце. Ён цяпер у восьмым класе, не такі далёкі час, калі прыйдзецца развітацца з мястэчкам, з гэтым вось ружовым верасам, хвайнякамі, грыбамі. Недзе тут, пад час трызненняў пра вырай з родных аселіц, Васіля ахоплівае смутная трывога. Ён не адзін, у яго два найлепшыя, найбліжэйшыя сябры, якіх толькі можа падараваць раніца жыцця, а яны

вучацца ў дзесятым класе. Для іх час вылету блізка, і Васіль нават уявіць сабе не можа, як будзе жыць без іх. Ён спрабуе забегчы думкай наперад, пабачыць сябе аднаго на працягу тых двух гадоў, калі астанецца без Івана Скварчэўскага і Сцяпана Броньні, даўніх сваіх сяброў-таварышаў, але нічога не атрымліваецца. Уяўленне буксуе, малюнак расплываецца, наперадзе мігцяць нейкія белыя плісягі.

Многа разоў спрабаваў Васіль, вось як зараз, прыкінуць у думках сваё бытаванне ў абсягу бліжэйшай будучыні, заканчэнне школы, і вынік заўсёды аднолькавы — пустата. Яму аж страшна робіцца. Няўжо чалавеку дадзена адчуваць сябе ў мінулых пакаленнях і нават зазіраць у свой наступны дзень? На чым такая здольнасць грунтуецца? Для мінулага яшчэ можна знайсці вытлумачэнне: кожны чалавек неяк паўтарае дзядоў, прадзедаў, а для будучага?..

Зрэшты, самотныя ці вось такія няпэўна-трывожныя развагі, адчуванні — толькі хваля ў імклівай рацэ ўсеўладнага прыняцця жыцця, якое толькі пачынае разгортваць перад Васілём свае прывабныя, хвалюючыя далі. Свеціць сонца, паветра напоена незвычайнай чысцінёй, празрыстасцю, шасціць пад нагамі верас, і няма ніякай патрэбы вярэдзіць душу рознымі здагадкамі.

Яшчэ здалёк бачыць Васіль тры чорнагаловыя баравікі: яны сядзяць разам, невялікім трохвугольнікам на зарослым жорсткім ціпцам лапіку. Карэнні тугія, цвёрдыя, і шапкі спадыспаду ў грыбоў белыя, не паспелі пазелянець. Гэтыя тры баравікі яго лепшая сённяшняя здабыча. Будзе чым пахваліцца дома.

Васіль далёка зайшоў, аж пад Салахоў хутар. Вёрст дзесяць ад мястэчка ці нават болей. Ніякага тут хутара цяпер няма, стаіць на зарослым пустазеллем полі некалькі ігруш-дзічак, на былым дворышчы зруб закінутага калодзежа, друз, цэгла ад былой сядзібы.

Тым часам есці хочацца, дый сонца вісіць над самай галавой. Васіль паварочвае назад. Кошык у палавіне, але па дарозе яшчэ што-небудзь трапіцца. Калі ён не знойдзе баравікоў, падасінавікаў, то дасць трохі круку і каля Галістравай лужы набярэ тавaранкаў. У такую пару яны сама растуць на нізкіх балацявінах. Таваранкі — грыбы не надта, смажыць іх нельга,

можна толькі сушыць, але лепш імі дапоўніць кошык, чым прыйсці дадому з напалавіну пустым.

Васіль выцягвае з кішэні загорнуты ў паперу пакуначак. Калі набегаешся па лесе, адчуваеш лёгкую стому ў нагах, то няма лепшай насалоды, чым дастаць зашэрхлы, зачарсцвелы акрайчык куплёнага магазіннага хлеба і пакрысе, не спяшаючыся, адкусваць па невялікім кавалачку. Не трэба ніякія прысмакі, хлеб замяняе іх усе: ён трошкі пахне дымам, алеем, кіславаты на смак, і яго як раз хопіць, каб зноў адчуць у нагах пругкую сілу.

У светлым, як бы па-святочнаму апранутым бярэзніку напалавіну абваленыя, абымшэлыя акопы. Яны засталіся яшчэ з часу польскай вайны. Калі белапалякаў выганялі, два ці тры тыдні фронт стаяў тут, белапольская артылерыя біла па мястэчку, спаліўшы паўднёвую палавіну цяперашняй Савецкай вуліцы разам са старажытнай царквой. Пра гэта Васіль ведае з апавяданняў бывалых местачкоўцаў.

Пашастаўшы па акопах, Васіль выхапвае з-пад моху белы на доўгай пакручанайназе баравік, некалькі падасінавікаў. Зварочваць на Ґалістраву лужу, мабыць, не прыйдзецца.

Напоены сонечным святлом бярэзнік — асаблівая мясціна. Калі Васіль завітвае ў яго, ва ўяўленні, выклікаючы ціхую радасць, нязменна выплывае вобраз Надзі Мядзёлкі. Можа таму, што з Надзяй у Васіля даўно пачаліся нейкія адносіны, а яго вандроўкі ў лес адыгралі ў гэтых адносінах не апошнюю ролю.

Яшчэ нават гэтай вясной Надзя жыла пры лесе. Паміж Раманавай і Барсуковай будкамі ў шчыльным акружэнні разлапістых дубоў стаяў хутарэц — звычайная хата, хляўчук, гумно. З Надзяй Васіль ніколі разам не вучыўся, яна ідзе на клас вышэй, хоць яны аднагодкі. Але тое, што Васіль любіць вандраваць па лесе, спрыяла іхняму знаёмству. Калі ён вяртаўся з лесу, то часта сустракаў Надзю — яна то корпалася на агародзе, то пасвіла карову — і, убачыўшы Васіля, абавязкова зачэплівала яго якім-небудзь словам. Часцей насмешлівым, хоць вочы праменіліся несхаванай прыязню.

Мінулым летам, напаткаўшы Васіля ў Мульменкавым садзе, яна ўпершыню сказала штосьці сур'ёзнае. «Чаму ты ходзіш босы? — нездаволена спытала

тады яна.— Ты ж работаеш у брыгадзе, то хіба на чаравікі не заробіш? І кепку скінь, яна табе не ідзе. Летам трэба хадзіць без шапкі...»

Надзя гаварыла так, нібы ён, Васіль, быў яе братам ці якім-небудзь блізкім чалавекам. Было прыемна ад яе слоў.

Сёлетнім летам, калі Васіль першы раз выбраўся ў лес, пад тымі вунь ракітавымі кусцікамі ён знайшоў кавалак парыжэлай раённай газеты з фотаздымкам Надзі і маленькай заметачкай пад ім: «Яна ездзіла ў «Артэк». Газета пад дажджамі, снегам праляжала цэлы год, малюнак быў бляклы, невыразны, але ў ім усё ж можна было пазнаць танклявую Надзіну постаць.

Васіль тады міжволі здрыгануўся ад смутнай радасці. Надзя, як і ён, дачка чыгуначніка, яе бацька — высокі, маўклівы чалавек — працуе на вугальным складзе. У Надзі ёсць старэйшая сястра — яна стаіць за прылаўкам станцыйнага буфета — і вельмі падобная на Надзю: такі ж круглаваты прыгожы твар, гэтак жа, як яна, бывае то задуменна-самотнай, то нейкай вогненна-вясёлай. Можа таму, што ў буфеце працуе Надзіна сястра, Васіль любіць туды заходзіць. Ён увогуле любіць пакрыты бляхай, пафарбаваны ў жоўты колер станцыйны дом, у якім пад адным дахам размешчаны пакой дзяжурнага, білетная каса, чакальная зала і буфет.

Дзіўна тое, што перш чым знайсці газету, Васіль якраз думаў пра Надзю, думаў, што пуцёўку Надзі далі хутчэй за ўсё таму, што ў яе памерла маці, бо вучыцца яна не лепш за другіх і выдатніцай ніколі не была. Можа, таму і знаходка мінулагодняй газеты паўстала ў Васілёвай свядомасці як значная падзея, нейкі таямнічы знак лёсу.

Так ці інакш, а Надзяй запоўнены многія хвіліны Васілёвага жыцця. Тым болей што яна цяпер амаль суседка. Хутарэц вясной знеслі, хата Мядзёлкаў стаіць адразу за пераездам, дзе ўтварылася новая вуліца. Ідучы ў школу або са школы, Надзя будзе праходзіць паўз Васілёву хату.

Вядома, год назад Васіль яшчэ не здагадваўся, што Надзя зойме ў яго жыцці такое вялікае месца. Ён і пра другіх дзяўчат думаў, яны спачатку падабаліся, потым гаварылі ці ўчынялі што-небудзь недарэчнае,

з-за чаго мізарнелі ў яго вачах, і ён пераставаў імі цікавіцца. З Надзяй сталася па-іншаму.

Яны аднагодкі, але яна тым часам будзе вучыцца ў дзевятым класе, а ён толькі ў восьмым. Проста здолела раней за Васіля паступіць у школу. І калі ён прадчувае, што не зможа жыць без Івана Скварчэўскага, Сцяпана Бронькі, то гэта палавіна праўды. Не зможа ён і без Надзі. Нічога асаблівага між імі не адбылося, хоць ён ведае, што трохі ёй падабаецца. «У цябе прыгожая шыя і грудзі,— сказала яна, убачыўшы яго на сёлетняй першамайскай дэманстрацыі ў новай, з расшпіленым каўняром саколцы.— А я думала...»

Што яна думала, можа, нават што-небудзь кепскае, Надзя не сказала. Але ў Васіля ўсё адно зацяло дыханне. Ён і раней спатыкаў на сабе яе прыязныя позіркі, памятаў мінулагоднюю размову, калі яна сказала, каб ён не хадзіў болей босы. Ён удзячны ёй, што яна заўсёды паводзіла сябе з ім як роўная з роўным.

Васіль марыць сустрэць Надзю ў лесе. Яму здаецца, што ён тады знойдзе асаблівыя словы, скажа ёй іх, і ў іх адносінах усё стане ясным і простым. Але Надзя да грыбоў абыякавая і ў лес не ходзіць. Васіль аднак спадзяецца. Здараюцца ж на свеце цуды.

II

Станцыя — адметнае месца ў мястэчку. Яна не надта вялікая — тры прысадзістыя, пафарбаваныя ў жоўты колер дамкі, у якіх размяшчаецца чыгуначнае начальства, станцыйныя службы. Ёсць яшчэ асобныя будынкі пакгауза, пагрузачнай канторы.

Але і не такая малая станцыя: з мястэчка пракладзена ветка-аднапутка да суседняга гарадка, а значыць, станцыя нейкім чынам нават вузлавая. Што гэта іменна так, сведчыць паравознае дэпо. Памяшканне яго не кідкае, закуранае, прыпісаны да дэпо толькі дзве старыя «авечкі», але калі станцыя фармуе ўласныя саставы, то ёсць на яе службе машыністы, качагары, кандуктары, саставіцелі.

Цягнікі тут часта набіраюць ваду. Складзеная з чырвонай цэглы вежа вадакачкі стаіць болей для прыліку, бо вада падаецца з другой, скляпанай з жалеза вежы, размешчанай на падыходзе да станцыі.

Перад прыбыццём вячэрняга цягніка на пероне заўсёды людна. Нехта з мястэчка ад'язджае, нехта прыязджае, але найболей такіх, хто проста прыйшоў пастаяць, паглядзець, пачуць нейкія навіны, а то і выпіць у буфеце кухаль цеплаватага піва.

Васіль любіць станцыю. І не толькі таму, што тут можна сустрэць каго-небудзь з хлопцаў, патаўчыся ў натоўпе, выслухаць жарт, дасціпную гісторыю, а і таму яшчэ, што станцыя — прыгожае месца. Над нізкаватымі дамкамі, як хмары, навісаюць вялізныя срабрыстыя таполі, надаючы станцыі выгляд зялёнага вострава. Яны, мабыць, пасаджаны тады, калі толькі пракладвалі чыгунку.

Перад уваходам у чакальную залу невялікі скверык. Тут таксама таполі, але маладзейшыя і не срабрыстыя, яны стаяць шчыльным кружком, пад імі драўляныя лавачкі, а ў праёме круга, пад навіссю дрэў, воданапорная калонка.

Чары наступаюць, калі адыдзе цягнік, схлыне натоўп, а на апусцелы перон, на будынкі, рэйкі кладзецца полаг вячэрняга сутоння. Ціха, таямніча шасцяць сваёй лістотай таполі, як бы нашэптваючы казку, дзівосную і павабную. Пра што гэтая казка? Пра тое, можа, што не за гарамі вырай. Васіль і такія, як ён, сеўшы ў цягнік, адсюль, са станцыі, паедуць у невядомыя далі. І што падораць маладым падарожнікам тыя новыя жыццёвыя прасцягі?

Васіль прыйшоў на станцыю, калі ахутаны клубамі пылу пасажырскі цягнік з Масквы на Брэст якраз нібы ўкопаны супыніўся насупраць перона. Ударыў першы званок, пачалася звычайная мітусяніна — да вагонаў з клумкамі, чамаданамі рынулі пасажыры, з вагонаў паспешліва вылазілі прыезджыя.

На станцыі тым часам штосьці асаблівае. Натоўп намнога большы, чым звычайна, людзі прыйшлі са сцягамі, транспарантамі, некаторыя трымаюць у руках кветкі. А галоўнае — проста на пероне размясціўся аркестр — з меднымі трубамі, вялікім турэцкім барабанам — ён іграе нешта вясёлае, бравурнае.

Нарэшце ў тамбуры вагона, каля якога асабліва згрудзіліся людзі, паказаўся шыракатвары, прысадзісты хлапчына ў сінім шавіётавым касцюме. На штрыфелі яго пінжака блішчыць медаль. Аркестр адразу грымнуў марш. Не паспеў хлапчына ступіць на зям-

лю, як яго падхапіў на рукі дружны гурт такіх жа маладых хлопцаў і, рашуча пракладваючы дарогу ў натоўпе, панёс да выхада, на станцыйную плошчу. Хлапчына, якога нясуць на руках, адчувае сябе няёмка, разгублена моргае вачамі, вінавата ўсміхаецца.

На плошчы тым часам і наспех збітая з дошак трыбуна паўстала, абцягнутая чырвонай матэрыяй. На ёй высокі чарнявы сакратар райкома з застыглым, нерухомым тварам, старшыня райвыканкома — стары, сівы, кругленькі, іншыя раённыя актывісты — яны заўсёды стаяць на трыбуне, размешчанай перад новай, двухпавярховай школай, дзе адбываюцца першамайскі і кастрычніцкі мітынгі.

Першымі гавораць сакратар райкома, старшыня райвыканкома, затым другія прамоўцы, і Васілю робіцца ясна, чаму сабраўся святочны натоўп на станцыі. Прысадзісты хлапчына ў сінім шавіётавым касцюме не хто іншы, як брыгадзір трактарнай брыгады Рыбак, узнагароджаны медалём «За працоўную доблесць». Учора ў Крамлі Міхаіл Іванавіч Калінін уласнаручна ўручыў яму высокую ўзнагароду, а сёння трактарыст вярнуўся ў мястэчка, дзе працуе ў МТС.

Васілю прыемна, што ў мястэчку будзе жыць такі заслужаны чалавек. Гэта ўжо другі па ліку ўзнагароджаны. Першай была Людміла Збароўская, дзяжурная па станцыі. Яна ездзіла на з'езд стаханаўцаў і адтуль вярнулася з ордэнам «Знак Пашаны». Але яе так урачыста не сустракалі. Можа таму, што мястэчка тады яшчэ цэнтрам раёна не было, думае Васіль.

Пра людзей, акружаных усеагульнай хвалой, Васіль стараецца думаць высока, гэтак жа, як пішуць пра іх у газетах і вось цяпер гавораць прамоўцы. Хоць некаторыя супярэчнасці, вядома, ёсць. Збароўскія жывуць амаль што па суседству з Васілём, наўскасяк праз вуліцу. Ён добра ведае іхнюю сям'ю і асаблівых прыкмет выключнасці ў маладой Збароўскай не бачыць. Яна, худая, касцістая, з жоўтым — нібы перахварэла на малярыю — тварам, і хоць мае гадоў дваццаць пяць, ніхто нават замуж не ўзяў. Бацька, які працаваў у адной змене са Збароўскай, не хваліў яе — злосная, прыдзірлівая, людзям у бядзе не паспагадае. Нават добра, што яе ўзялі ў Гомель. Пайшла на павышэнне.

Васілю больш падабаюцца бацькі Збароўскай — яны сапраўды добрыя людзі. Стары век праездзіў кандуктарам, цяпер на пенсіі, жонка яго, ужо амаль зусім глухая, шые на швейнай машыне. У Збароўскіх прыгожы дом з белымі аканіцамі, бляшаным дахам — такіх дамоў няшмат у мястэчку — вялікі яблыневы сад, жывуць яны ў дастатку, але ад суседзяў не адгароджваюцца. У іх можна пазычыць грошай, пашыць штаны ці кашулю напавер, параіцца, калі надарыцца непрыемнасць. Стары Збароўскі любіць хадзіць у гурт, калі мужчыны — стрэлачнікі, сцэпшчыкі, пуцейцы ці тыя, хто працуе ў калгасе,— збяруцца вечарам на лавачцы і вядуць бясконцыя размовы.

Мітынг паміж тым скончыўся.

Ля кіёска, дзе прадаюць газеты, Васіль спатыкае Івана Скварчэўскага. Іван заўсёды прыходзіць на станцыю вечарам, бо іменна ў гэты час, пасля адпраўкі цягніка, можна купіць маскоўскія газеты за ўчарашні дзень. Тым, хто выпісвае газеты, паштальён прынясе іх толькі заўтра.

Іван трымае пад пахай «Правду», «Красную звезду», часопіс «Огонек». Сябруе Васіль з Іванам даўно, з чацвёртага класа, і сяброўства іхняе зарадзілася на аснове агульных кніжных інтарэсаў. Усе апошнія гады Іван, Сцяпан Бронька, а ўслед за імі Васіль глытаюць кнігу за кнігай з нейкім самазабыццём, неўтаймаваным імпэтам, які ніяк не могуць задаволіць. Такім манерам яны прачыталі не толькі многіх рускіх, зарубежных класікаў, а і шэраг кніг рэдкіх, якія ходзяць па руках і ў бібліятэцы якіх не возьмеш. Дружба — выдатная рэч: калі кнігу раздабыў Іван, то яе абавязкова прачытаюць і Сцяпан, і Васіль.

Іван жыве на Варашылаўскай вуліцы, якая цягнецца ўзбоч чыгункі. Бацька яго працуе таварным касірам на станцыі, але з сям'ёй не жыве, сышоўся з другой жанчынай. Івану прыходзіцца нялёгка, бо на пяцьдзесят рублёў, якія вылічваюць на аліменты з бацькавага заробку, не надта разгонішся. Памагае трохі дзед, матчын бацька, а ў час канікул Іван ходзіць грузіць торф і на іншыя заработкі.

Ужо шараваты змрок спускаецца на зямлю, на небе адна за другой выбліскваюць зоркі. Цёпла, пахне пылам, які вісіць у паветры пасля таго, як па вуліцах прагналі статкі, яблыкамі, разрэзанымі палавінкамі

гарбузоў. Самы прыемны час, каб павандраваць па мястэчку, абгаварыць бягучыя падзеі.

— Куды пойдзем? — пытае Іван.

— Можа, у гарадок.

Гарадком называюць засаджаны таполямі двор лясной школы, размешчаны якраз насупраць станцыі, аддзелены ад яе кар'ерам-катлаванам, дзе мястачкоўцы капаюць гліну. Лясная школа — фактычна тэхнікум, некалі і такая ўстанова была ў мястэчку. Тэхнікум перавялі ў горад, тым часам памяшканні не пустуюць, у іх жывуць і вучацца курсанты аўташколы. Яна, як і тэхнікум, належыць лясному наркамату.

Курсанты — людзі маладога веку, хлопцы, а там, дзе хлопцы, там дзяўчаты, і, можа, па гэтай прычыне Іван з Васілём любяць пашастаць па цёмных алеях гарадка. Там цэлы свет у таполевым парку, таямнічы, павабны — ён з нейкага часу пачаў хваляваць дружбакоў. На лавачках пад цёмнымі купамі дрэў сядзяць парачкі, у вячэрнім змроку мільгне то белая блузка дзяўчыны, то запаленая папяроса прафшкольца, чуваць прыглушаны смех, прыцішаная размова; з другога месца, дзе сабралася некалькі курсантаў і іх сябровак, наадварот, даносяцца выбухі маладога рогату, гучныя перамовы, а іншы раз і песня пад гітарны перазвон пачуецца. Неба ў зорным засеве, лапоча дынамік кінаўстаноўкі — у клубе прафтэхшколы паказваюць кіно,— пасля станцыі, люднага перона вячэрняе жыццё мястэчка як бы перамяшчаецца сюды, у таполевы гарадок.

Увогуле прафтэхшкола, якая некалі рыхтавала лесаводаў, а цяпер зрабілася асяродкам, куды сцякаюцца хлопцы з навакольных раёнаў вучыцца на шафёраў, адыграла ў Іванавым, Васілёвым жыцці немалую ролю. Яшчэ тады, калі на месцы цяперашняй двухпавярховай школы стаяла царква з зялёнымі макаўкамі купалоў і залатымі крыжамі, калі пра кіно, радыё расказвалі як пра цуд, усё гэта ў прафшкольцаў ужо было.

Царкву разбурылі, калі Васіль хадзіў у другі клас. З бярвення, якое засталося, пабудавалі доўгі, як стадола, клуб — ён цяпер называецца раённым Домам культуры.

У раённым доме стацыянарная кінаўстаноўка, амаль штодня паказваюць гукавое кіно, а тры-чатыры

гады назад ніхто нават блізка не чуў пра такія дзівосы, і местачковая басота, у якой грошай на білеты ніколі не было, па вечарах штурмам брала вокны і дзверы клуба профтэхшкольцаў. Там круцілі ўручную — памочнікаў хапала — нямыя кіналенты з надпісамі на чатырох мовах — рускай, беларускай, яўрэйскай і польскай. Кінакарціны, што запалі ў душу назаўсёды, такія, як «Лясная быль», «Абрэк-Заур», «Двойчы народжаны», «Чырвоныя д'ябаляты», Васіль з Іванам паглядзелі ў цесным клубе гарадка, і нельга без удзячнасці пра гэта ўспамінаць.

І кнігі выдатныя мела прафтэхшкола. На некаторых з іх стаялі пячаткі Томскага універсітэта — відаць, аж адтуль іх прывезлі ў палескае мястэчка, каб прасвятляць мясцовых лесаводаў. Лесаводы лесавадамі, у іх не надта хапала часу, каб чытаць Жуля Верна, Луі Бусенара, Віктора Гюго. Затое з прагнасцю глыталі такія кнігі Іван, Васіль і астатнія школяры, што ўваходзілі ў спулку па набыццю рэдкіх кніг.

Кніжная маёмасць прафтэхшколы паступова рабілася набыткам спулкі, якая не прызнавала ніякіх правіл, законаў, калі гаворка заходзіла пра цікавую кнігу. З гэтай крыніцы шчодра чэрпаў і Васіль, не адчуваючы асаблівых дакораў сумлення ад таго, што кніга кімсьці ўкрадзена ў бібліятэцы.

— У мяне ідэя,— пачаў Іван, пасля таго як хлопцы маўкліва прашнуравалі па дзвюх-трох алеях таполевага парку.— Я яе не прыдумаў, вычытаў. «Комсомольская правда» заклікае вывучаць замежныя мовы. Ты думаеш, чаму?

Васіль насцярожыўся. У Івана заўсёды нараджаюцца ідэі, і слоў на вецер ён не кідае. Ён у школе найлепшы матэматык, шахматыст, наогул выдатна вучыцца, але пры чым тут замежныя мовы?

— Не разумею цябе,— гаворыць Васіль.

— Тут нечага разумець,— Іван, відаць, абдумаў тое, што гаворыць.— Як Вольга Уладзіміраўна выкладае нямецкую мову? Задасць вершык, мы, як папугаі, вывучым, яна паставіць адзнаку. Пра што гаворыцца ў вершыку, ты ведаеш? Можа, адно ці два словы ведаеш. Навошта такая навука?

— Усё адно не разумею. На што здалася табе нямецкая мова?

— А нашто алгебра, геаметрыя, хімія? З хлебам

іх будзеш есці? Агарод можна і без алгебры абмераць. А яна ў старшых класах лічыцца асноўным прадметам. Паспрабуй не рашы кантрольную па алгебры!.. З нямецкай мовы зрабілі пасмешышча. Ідзе нараўне з фізкультурай і маляваннем,— Іван зарагатаў.

— Няхай ідзе.

— Дзівак. Давай сходзім да майго дзядзькі. Ён раскажа, як вучылі замежныя мовы ў гімназіі. Чатыры мовы — дзве старыя і дзве новыя. Дзядзька і цяпер чытае нямецкія і французскія кніжкі.

Іванавага дзядзьку Васіль ведае. Ён дырэктар сямігадовай школы — апрача дзесяцігодкі ёсць і такая ў мястэчку. Ходзіць задуменны, маўклівы, носіць акуляры, і жонка яго — яна выкладае хімію ў дзесяцігодцы — таксама зацятая, нават суровая з выгляду. Праўда, тлумачыць хімію талкова.

— Ну, добра,— нарэшце пагаджаецца Васіль.— Толькі як ты будзеш вывучаць нямецкую мову? Вольгу Уладзіміраўну не пераменіш. Задасць вершык, якое-небудзь правіла, і ўсё.

— Я думаў пра гэта,— у Іванавым голасе радасць.— Школа тут не паможа. Трэба самім брацца. Са Сцяпанам дамовімся. Ён згодзіцца. Нікому нічога не трэба гаварыць. Будзем вывучаць мову самастойна.

Вечар харошы плыве. Вісіць над галавой зорнае жнівеньскае неба, ледзь чутна шапочуць лісцем таполі, з лавачак, цёмных алей даносяцца прыглушаныя галасы, сцішаны смех. Стракоча дынамік у клубе прафшколы, нехта ў пакоі завёў патэфон, расчыніў акно, і прыгожы жаночы голас пад млявую мелодыю гавайскай гітары просіць, дакарае нявернага зламысніка, які прычыніў нябачнай спявачцы столькі пакут і болю.

Цяпер Васіль таксама ўзбуджаны. Яны, тры таварышы, зоймуцца справай, пра якую ніхто не будзе ведаць, нават не здагадаецца. Васіль поўніцца гордасцю, бо хіба знойдзеш у мястэчку другіх хлопцаў, якія дадумаюцца да такога?

— Я проста разважыў,— тлумачыць Іван.— Адзін раз паспрабаваў палічыць па-нямецку да дзесяці і аж спалохаўся: не ўмею. За пяць гадоў не навучыўся! Прыйдзецца пасля школы здаваць экзамен па нямецкай мове, то як здасі? Вольгі Уладзіміраўны там не будзе.

Пры напамінку, што наступным летам, у такі, як цяпер час, Івана і Сцяпана Броньхі ў мястэчку не будзе, Васілю робіцца сумна. Але ён стараецца не думаць пра гэта. Яшчэ цэлы год наперадзе. Іван між тым пацвельваецца з таго, як вучаць у школе нямецкую мову.

— Да дзесяці палічыць не ўмеем! Сорам! Ганьба! Ты ведаеш, як па-нямецку «хлеб»?

— Брот,— нясмела адказвае Васіль.

— «Хлеб», дапусцім, ведаеш. Кожны дзень ясі. А як мяса?

Васіль не ведае. Іван тым часам насядае:

— Скажы, як па-нямецку «сарочка», «штаны», «нага», «рука»? Не можаш сказаць. Бо плыў па цячэнню. Ніхто не ведае, і я не ведаю. Біць нас трэба за такую навуку! — Іван увайшоў у ролю завадатара.— Мне хутка васемнаццаць, табе шаснаццаць, а мы, як дзеці. Дзяцінства даўно кончылася. Пара зразумець.

Іван і навіну прыемную мае. «Комсомольская правда» не проста заклікае вывучаць замежныя мовы, а і практычнае выйсце падказвае. Можна выпісаць нямецкую бібліятэчку: каштуе не дорага, а кніжкі цікавыя, у іх побач з тэкстам змешчан пераклад.

Калі Іван чым-небудзь запальваецца, то ўсур'ёз. І завадатарам быць яму не ўпершыню. Па характару ён таварыскі, абыходлівы, але калі Васіль яшчэ толькі пайшоў у школу, Іван ужо камандаваў хлопцамі з Варашылаўкі. Сярод тых хлопцаў былі хваты — адрывалі падэшвы на хаду. Пад Іванавым кіраўніцтвам, аднак, задзірыстыя хлопцы з Варашылаўскай вуліцы выкапалі копанку — у ёй і цяпер купаецца басота, потым ён арганізаваў валейбольную каманду, і яна нават перамагала прафтэхшкольцаў, кніжная спулка — гэта таксама яго ідэя. Росту Іван сярэдняга, зграбная постаць, светлыя валасы, шэрыя вочы. Самы звычайны хлопец, але нешта ў ім ёсць, калі другія ахвотна яму падначальваюцца.

— Трэба пачынаць спачатку — з пятага класа. Возьмем падручнік, самі зададзім сабе ўрокі, будзем адзін у аднаго пытаць. Бібліятэчку выпішам...

Васіль пад поўнай Іванавай уладай, і яму цяпер самому смешна, як праходзяць урокі нямецкай мовы. Слабахарактарная Вольга Уладзіміраўна, вядома, разумее, што прадметам яе ніхто не цікавіцца, дысцыпліну трымаць не ўмее і, каб стварыць хоць бачнасць па-

радку, дазваляе рабіць, што хочаш — абы не бегалі па калідоры. Некаторыя на яе ўроках рыхтуюць дамашнія заданні, чытаюць кнігі. Яна і сама іншы раз, каб сцішыць гамонку, чытае ў класе якія-небудзь гісторыі, перакладаючы іх на хаду з нямецкай хрэстаматыі.

Нагаварыўшыся, аб усім дамовіўшыся — Сцяпана будуць угаворваць удвух,— сябры з гарадка зноў вяртаюцца на станцыю. Цэлы дзень Васіль блукаў па лесе, гадзіны дзве з Іванам вандраваў па парку, а ногі не баляць. Васіль нібы ўбіраецца ў мужчынскую сілу, і ад гэтага прыемна. Ён сам адчувае ў сабе крамяную сілу: можа лёгка ўскінуць на плячо і панесці поўны мяшок бульбы, а калі выбіраецца з чаргі ў краме, то варта толькі варухнуць плячамі, і падатліва расступаюцца перад ім узмакрэлыя жанкі.

На станцыі цішыня. На пероне бязлюдна. Пройдзе змазчык з маслёнкай у руках, і доўга чуваць грук яго чаравікаў па ацэментаваным доле.

Хлопцы і ў буфет заскокваюць. Васілю цікава кінуць позірк на буфетчыцу, так падобную на малодшую сястру.

У абшарпаным, густа застаўленым сталамі пакойчыку некалькі позніх наведвальнікаў п'юць піва. Надзіна сястра ляскае на лічыльніках, выгляд у яе нездаволены. Васіль можа расказаць Івану ўсё, выкласці перад ім самыя патаемныя думкі, а пра Надзю не скажа. Тайна належыць яму аднаму.

Выйшаўшы з буфета, сябры развітваюцца. Іван трымае пад пахай згорнутыя трубачкай газеты, часопіс «Огонек». Ён пільна сочыць за ваеннымі падзеямі, хоць вайна, як здаецца Васілю, прыціхла. Германія летась праглынула Польшчу, сёлета — Францыю, іншыя краіны і, відаць, наелася.

Назаўтра і ў наступныя дні Васіль ходзіць у лес. З раніцы яму заўсёды страшнавата: нічога не знойдзе. Але страх трэба пераадольваць. Гэта толькі здаецца, што знаёмыя мясціны абходжаны, агледжаны, грыбы павызбіраны і вернешся дамоў з пустымі рукамі. Калі шукаеш, то знаходзіш грыбы ў самым нечаканым месцы.

У дні, якія асталіся да заняткаў, Васіль нібы развітваецца з лесам, з ружовымі верасамі. Яны будуць сніцца потым да наступнага лета. У лесе ідзе сваё адметнае жыццё, яго асабліва не заўважаеш, не думаеш

пра яго. Але яно ёсць, кранае істоту, выклікаючы ў ёй ціхую радасць, і без гэтага нельга жыць.

Вандруючы ў адзіноце па верасах, колькі перадумаеш, у якіх становішчах сябе ні пабачыш. Мары хісткія, няпэўныя, яны наплываюць, разбягаюцца, як хмурынкі ў блакіце летняга неба, але нейкі след у душы пакідаюць. Без гэтага таксама нельга жыць. Чалавек, мабыць, проста не вытрымаў бы, каб у яго адабралі магчымасць пагадаць пра будучае.

Васілёва сям'я жыве цяжкавата. З-за нястач, клопатаў вынікаюць частыя сваркі паміж бацькам і маці. Васіль ад іх адварочваецца, стараецца не ўмешвацца, не думаць, але зрэшты ўсё чуе і бачыць. Калатня ў хаце атручвае жыццё.

Гэтым летам пасля адной асабліва непрывабнай стычкі Васіль нават рашыў паступаць у тэхнікум. Не мела значэння ў які — абы з'ехаць з дому. Але ў хаце трохі пацішэла, і верх узяла развага. Дый ехаць не было як: ні грошай, ні вопраткі, і з сябрамі шкада развітвацца.

Цяпер новыя згрызоты: чуткі пра плату за навучанне ў старэйшых класах паўзуць настойліва, і як быць далей? Тыя грошы, якія Васіль зарабіў, разышліся, а за жніве́ньскую палучку трэба купіць касцюм. Пінжак парваўся ў локцях, штаны на каленях, і ў латанай вопратцы паяўляцца ў восьмым класе сорамна.

Васіль і бацьку трохі вінаваціць. Характар у яго не надта: бацька заўсёды хмуры, часта раздражняецца з-за дробязі. У сем'ях некаторых местачкоўцаў, якіх Васіль ведае, справы ідуць не лепей, перабіваюцца сяктак людзі, аднак добрага настрою не трацяць, умеюць развесяліць сябе і другіх. Бацька не ўмее.

Зрэшты, усё гэта не самае галоўнае. Жыць можна, хоць у крамах, пасля таго як на свеце пачалася вайна, стала тугавата з некаторымі прадуктамі і нават з хлебам. Але ўраджай сёлета добры, і справы могуць палепшыцца.

III

Васілёвы паходы ў лес апрача радасці яднання з прыродай маюць і чыста практычнае значэнне. Рудога кабанчыка, худога, нібы верацяно, які маланкай но-

сіцца па выгане, падгадаваўшы бульбай, заколюць толькі к калядам, і восень, як заўсёды, будзе поснай парой. То трэба яе хоць грыбамі аскароміць. Пара сушаных баравічкоў, кінутых у бульбяны, забелены малаком суп, прыдае яму зусім іншы смак, робячы ў канечным выніку весялейшым жыццё.

Як памятае сябе Васіль, у большай палавіне іхняй хаты заўсёды жылі кватаранты, а ў апошнія гады бацькі здаюць яе пад кантору. Спачатку ў хаце размяшчалася кантора «Заготлён». Цяпер — «Плодагароднiна». Там канцылярскія сталы, шафы, днём за сталамі сядзяць бухгалтары, рахункаводы, шчоўкаюць на лічыльніках і трашчаць арыфмометрамі.

Хату бацькі не за так здаюць у арэнду. Сям'і трэба падмога. А кантора плаціць не толькі за памяшканне, а яшчэ маці, як прыбіральшчыцы, прыплачвае. Восенню і зімой Васіль спіць у канторы на падлозе каля грубкі, а як толькі стане цёпла — у хляве. У хляве нават лепей спаць: нікому не замінаеш і паветра чыстае, карыснае для здароўя.

Пярэдняя палавіна хаты, дзе жыве Васілёва сям'я, яшчэ і дашчанай сценкай адгароджана, каб лішне не зырыліся кліенты, якія валам валяць у кантору, на тое, што робіцца ў хаце. Кліенты, дзякуючы перагародцы, бачаць толькі рудаватую печ, ля якой завіхаецца маці. Ад пакоя застаўся фактычна невялікі закутак, але так лепей. Зрэшты, і наведвальнікі густа плывуць у кантору з сярэдзіны лета, і асабліва цяпер, калі калгасы пачынаюць вазіць на базу агуркі, памідоры, бульбу, капусту. Іх візіты заканчваюцца з першымі замаразкамі, калі бульба, морква або пагружаны ў вагоны, адпраўлены ў гарады, або забуртаваны ці прыхаваны ў сховішчах на месцы. У астатні час бухгалтары мірна падбіваюць балансы, і ніхто асабліва не трывожыць Васілёву сям'ю.

У апошні перад заняткамі дзень Васіль у лес не рушыў. Пакідаючы рамонтную брыгаду, папрасіў бухгалтара выпісаць грошы да канца месяца, і цяпер трэба іх палучыць. Бухгалтар слова спраўдзіў. Грошы Васіль аддаў маці, пакінуўшы сабе пяцёрку.

Вандруючы па мястэчку, Васіль зазірнуў у кніжную краму і аж здрыгануўся: на відным месцы стаіць «Ціхі Дон» Шолахава. Шэра-сіні каленкоравы пераплёт, і па памеру томік таўставаты. Доўга чакаў Васіль

гэтай кнігі. Тры папярэднія прачытаў даўно. Яны ўсе былі перакладзены на беларускую мову, меліся ў бібліятэках. Потым перачытаў яшчэ раз, хвалюючыся, робячы здагадкі наконт далейшага лёсу герояў.

Нарэшце чацвёртая кніга «Ціхага Дона» напісана і нават прадаецца. Толькі каштуе дарагавата. Калі Васіль купіць «Ціхі Дон», не хопіць грошай на нямецкую бібліятэчку, пра якую гаварыў Іван. Але спакуса такая вялікая, што Васіль не вытрымлівае. Цяпер будзе мець уласны «Ціхі Дон», няхай апошнюю частку. А бібліятэчку як-небудзь выпіша.

Другая палавіна дня прайшла ў захопленым паглынанні кнігі. Васіль прымасціўся ў хляве, на сене, дзверы адчыніў, каб было светла, пасмачкі святла і праз шчыліны ў сценах цэдзяцца, так што можна чытаць да самага вечара. А вечарам ён у кантору пяройдзе. Пахне сухімі зёлкамі, разнатраўем, і гэтак жа, здаецца Васілю, пахне бяскрайні, заліты крывёю стэп.

Чым далей чытае Васіль, тым яму робіцца трывожней. Ён чакаў, што лёс нарэшце выкіруе на шчаслівую пуцявіну Грыгорыя Мелехава, Аксінню, але ідзе як быццам не да гэтага. Кроў, новыя бойкі, хоць грамадзянская вайна фактычна скончылася. Такой глыбокай нянавісцю набрынялі чалавечыя сэрцы, што і прасветліны не відаць.

Васіль пачуў таропкія крокі. У хлеў увайшла маці. Выгляд у яе вясёлы.

— Паспі, сынок,— сказала маці.— Пойдзеш займаць вочарадзь. Заўтра, Кузьма сказаў, будуць даваць касцюмы. Як бытта не дарагія...

Кузьма — вартаўнік на базе, размешчанай за агародамі.

Васілю шкада маці. Пра сябе не думае — толькі пра дзяцей. Хоча, каб старэйшы сын пайшоў у школу ў новай вопратцы.

Спаць Васілю не хочацца. Адклаў кнігу ўбок, задумаўся. Чамусьці не ляжыць душа ісці сярод ночы да універмага. Хоць іншага выйсця няма: чаргу трэба заняць з ночы. З крамнінай асабліва цяжка. Каб раздабыць колькі метраў матэрыялу (у мястэчку яго называюць мацерыяй) ці што-небудзь з вопраткі, трэба вытрымаць сапраўдны бой. Чэргі за хлебам, цукрам не йдуць ні ў якое параўнанне з тымі, якія выстрайваюцца ля універмага. Раніцай там заўсёды збіраецца вя-

лізны, рознагалосы натоўп, а калі магазін адчыняюць, пачынаецца такая мітрэнга, мітусяніна, што сорамна глядзець.

Васілёвы бацькі таксама не любяць чэргаў. І вопратку дзецям куплялі не тут, у мястэчку, а ў Маскве. Па суседству з Васілёвай хатай стаіць звернутая да вуліцы глухой сцяной старасвецкая хаціна, у якой жыве стары Паўлёнак. А ў двары харошы, сучасны дамок. Ён не так даўно належаў зяцю Паўлёнка Макару Мятлушку.

Макар быў абыходлівы чалавек, як гаварылі тады — «культурны» гаспадар. Выпісваў агранамічныя кнігі, купіў трыер, малатарню з прывадам, пад шнур пасадзіў сад. Зямлі меў няшмат, але добра ўрабляў яе і меў ураджай.

Макар і ў калгас хацеў уступіць, але не прынялі. Хадзілі чуткі, што яго збіраюцца раскулачыць. Так гэта было ці не так, Васіль не ведае. Макар, аднак, чакаць не стаў. Пасадзіў у цягнік жонку, сына, забраў, што можна павезці ў чамаданах, паехаў у Маскву. Там паступіў на службу дворнікам, а ў хуткім часе ў Катуарах — дачнай мясцовасці пад Масквой — выбудаваў уласны дамок.

З таго часу, як Макар асталяваўся ў Маскве, увесь канец Чыгуначнай вуліцы, на якой жыве Васіль, стаў да яго ездзіць. Свой чалавек у вялікім мнагалюдным горадзе — вялікая справа. З восені Васілёва маці збірала масла, яечкі, а на прадвесні бацькі кіравалі ў Маскву. Тым болей што бацьку, як чыгуначніку, білет выдавалі бясплатны. Макар заўсёды пазычаў грошы, і бацькі за іх куплялі крам. Іншы раз і ношаную вопратку прывозілі, з пляча Макаровага сына Валодзі, але чыстую, вымытую, акуратна адпрасаваную.

Два гады назад, скончыўшы пяты клас, Васіль з бацькам таксама ездзілі ў Маскву. Бачыў дамок, які Макар выштукаваў,— звычайная, абшаляваная дошкамі хацінка, пафарбаваная ў зялёны колер, толькі што з бляшаным дахам. Стаіць хацінка пад кашлатымі елкамі, і тут жа ў двары, наўзбоч вытаптанай сцежкі, растуць баравікі. Вось гэта было дзіва!

Было лета, і дамок Макар аддаў пад летнюю кватэру дачнікам. Сам з сям'ёй туліўся ў хлеўчуку. У тым хлеўчуку мясціліся і Васіль з бацькам. Але ім трэба было толькі пераначаваць. Раніцай садзіліся ў імклі-

вы электрычны цягнік, ехалі ў Маскву і да вечара вандравалі па магазінах.

Макар Васілю спадабаўся. Сярэдняга росту, плячысты, лысы, з шырокім разумным тварам, ён як бы нагадваў старадаўняга мудраца, і ў тым, аб чым гаварыў, сапраўды было што слухаць. За вымушаныя ўцёкі з мястэчка, страчаны набытак Макар ні на каго не крыўдаваў, наадварот, паблажліва ўсміхаўся:

— Лес сякуць, трэскі ляцяць. Перагібы, канешне. У новым дзеле бываюць перагібы.

Галоўнае, Васіль адчуў гэта, Макар ухваляў напрамак жыцця. Недахоп абутку, вопраткі, іншых патрэбных чалавеку рэчаў тлумачыў тым, што будуюцца гарады, заводы, фабрыкі,— калі ўзнімецца індустрыя, прыйдзе ўсё астатняе. Пра тое, што два разы бачыў Сталіна, Макар расказваў з гордасцю.

Масква Васілю таксама спадабалася. Толькі дзіўна: вялізны, густанаселены горад, у якім столькі цудаў,— старажытны Крэмль, палацы, саборы, стадыёны, канал Волга-Масква, новыя рэканструяваныя вуліцы — каб расшырыць іх, дамы перавозілі проста на колах — метро, выстаўкі — усё гэта Васіля як бы і не надта ўразіла. Можа таму, што пра ўсё гэта ён чытаў, зрэшты ведаў, а цяпер толькі ўбачыў.

Бацька павёў Васіля ў заалагічны сад, там у клетках, вальерах заморскія, ніколі не бачаныя звяры, птушкі, але і тут Васіль не спасаваў. Нават не чытаючы таблічак, адразу пазнаваў пумаў, гіен, шакалаў, страусаў, маленькіх, нібы цацачных, птушачак калібры. Бацька нават абразіўся. Ён хацеў здзівіць сына, а сын не здзіўляўся.

Макар, які ішоў ззаду, таргануў бацьку за плячо, і Васіль чуў іхнюю размову.

— Не крыўдуй, Цімох. Дзеці, мабыць, разумнейшыя за нас. Хіба мы ў іх гады столькі чыталі? Мой таксама са мной чуць загрудкі не бярэцца. Хоча даказаць, што я адсталы...

Як цяпер Васіль разумее, там, у Маскве, ён сапраўды хацеў выхваліцца. Пазнаваў розных звяроў, бо бачыў іх раней на малюнках. Але можна было не крычаць пра гэта, трохі прытрымаць язык. Макар праўду сказаў. Васіль адчувае сябе дасціпнейшым за бацьку, маці, бо яны зусім не чыталі кніг, не могуць рашыць самай простай задачы і нават уяўлення не маюць пра

заалогію, алгебру, хімію. Бацька вучыўся ў царкоўнапрыходскай школе, але ісці на экзамены не адважыўся. Цяпер піша, робячы процьму памылак, і чамусьці пасля кожнага слова ставіць кропку. Маці толькі паўгода пабыла ў школе, па складах сяк-так чытае, а пісаць не ўмее зусім.

Але бацькі кормяць сваіх дзяцей, даглядаюць, клапоцяцца, і трэба іх за гэта паважаць.

Васіль усё ж трохі паспаў. Скрозь сон чуў, як, цяжка ўздыхаючы, зайшла ў хлеў карова, як маці даіла яе, напаўголаса стрымліваючы: «Стой, рабая, стой...», як звінелі струменьчыкі малака, б'ючыся аб бляшаныя сценкі вядра, як сонна перагукваліся на седале куры. Праз роўныя прамежкі часу чуў гул цягнікоў, чыгунка побач, а цягнікі, нават таварныя, таксама ідуць па графіку, хоць ён нідзе не вывешваецца.

Прачнуўся Васіль са смутным пачуццём трывогі — ці не праспаў? Але, здаецца, не, яшчэ нават першыя пеўні не спявалі. Неба ў густым зорным засеве. Цяпер, на схіле лета, зоркі асабліва яркія, нібы вымытыя ў расе.

Ціха зайшоў у хату. Маці спецыяльна не зашчапіла дзверы, ведаючы, што ён зойдзе. Спіць Васілёва сям'я. Пасапваюць насамі, нават злёгку пахрапваюць, браты, якія кладуцца на дашчаным палку, прыладжаным паміж ложкам і печчу. Маці з маленькай сястрой на ложку. Бацька на дзяжурстве, у начной змене.

— Выпі малака,— напаўголаса азываецца маці з ложка.— Я гладышак на паліцу паставіла. Грошы ў прыскрынку ў платочак загорнуты.

Маці заўсёды так — спіць і не спіць. Заўсёды яна на варце — самы нязначны шорах, і яна чуе.

Нарэшце Васіль выбіраецца з хацы. Ціхая жнівеньская ноч вісіць над мястэчкам. Людзі спяць. Кампаніі, якія звычайна збіраюцца на лавачках, сядзяць, перамаўляюцца да позняга вечара, разышліся. Нават запозненую парачку не сустрэнеш.

У начную пару і Чыгуначная вуліца, на якой жыве Васіль, і галоўная Савецкая здаюцца прыгожымі, нават нейкімі таямнічымі. Днём прыгажосць і таямнічасць знікаюць. Стаяць звычайныя, вясковага выгляду хаціны, дамкоў, у якіх пафарбаваны аканіцы, зроблены франтончыкі і іншыя аздобы, у мястэчку мала, калі не лічыць гарадка, а двухпавярховых цагляных

будынін толькі тры — школа, дзе вучыцца Васіль, памяшканне райвыканкома і яшчэ дом на станцыі.

Бадай, толькі зелень ратуе мястэчка. Садоў не густа, але дрэвы ёсць у шмат якіх дварах і нават на вуліцы — бярозы, клёны і асабліва многа таполяў.

Добра думаецца ноччу, калі ў адзіноце брыдзеш па вуліцы. Чаму людзі спяць? Сэрца ж не спыняецца і ў сне, б'ецца, няхай сабе і марудней. І ўвогуле, што такое сон?

Васілю здаецца, што людзі проста прызвычаіліся да з'явішчаў, прадметаў, якімі поўніцца жыццё, таму прымаюць усё як ёсць. А задаць пытанняў можна колькі хочаш. Чаму дрэва расце — можна спытаць, і, мабыць, самы вялікі мудрэц на гэта не адкажа. У падручніку батанікі напісана: дзеляцца клеткі, ёсць узыходзячыя, нізыходзячыя токі, лісцем дрэва асвойвае сонечнае святло, вуглекіслы газ, карэннямі — вільгаць, спажыўныя рэчывы. А скажыце, калі ласка, дзе сіла, якая ўсім гэтым кіруе? Якая прыводзіць у суладнасць усе працэсы? Павінна ж быць штосьці такое, што яднае ў адно чыннасць ліста, галін, карэнняў, гоніць дрэва ў рост?..

Тым часам Васіль падышоў да універмага. Так і ёсць, ён не першы. Ля ганка ўжо варушацца постаці. У купцы трое: дзве незнаёмыя кабеты і дзядзька. Васіль чацвёрты. Зрэшты, гэта не так кепска.

Васіль павітаўся, спытаў, за кім яго чарга. Дзесьці ў суседнім двары праспявалі пеўні. На зыходзе лета ночы не надта цёплыя. Калі Васіль ішоў, холаду не адчуваў, а стаяць зябкавата. Цёткі з дзядзькам разумнейшыя: прыхапілі апранаху.

Васіль сюды-туды прахаджваецца, прыслухоўваецца да гаворкі. Адна з цётак расказвае пра нейкага кладаўшчыка, якому далі год прымусоўкі, і вельмі лае яго жонку. З яе апавядання вынікае, што кладаўшчык вельмі любіў жонку, не даваў ёй прыткнуцца ні да якой работы, а жонка, пасля таго як мужа павезлі, прывяла другога...

Васіль любіць такія размовы. Непаспешлівыя, спакойныя, яны вабяць акрэсленасцю ў асуджэнні зла, у чым бы яно ні праявілася. На адну гісторыю нанізваецца другая, упамінаюцца іншыя падобныя выпадкі, вядомыя і невядомыя тым, хто гаворыць і слухае,— цячэ гаворка, нібы звілісты, пакручасты ручаёк. Ва-

сілю іншы раз здаецца, што бывалыя, старэйшыя за яго людзі ведаюць нешта такое, чаго ніколі не будзе ведаць ён. Яны асабліва не здзіўляюцца з самых неверагодных гісторый, нібы наперад пагаджаючыся, што ўсё на свеце можа быць.

Прыйшлі яшчэ двое, і Васілю робіцца весялей: ён не апошні.

Ён так і бавіць час: слухае размовы, патрошку прахаджваецца, думаючы аб сваім, успамінае.

Калі на ўсходзе прабілася ледзь прыкметная, светлая палоска зары, людзей сабралася дзесяткі тры, і ўсе пасталі ў ланцужок ля сценкі магазіна. Васілю яшчэ хапіла месца на ганку, ён у ліку першых. Творыцца звычайнае: некаторыя прыходзяць займаюць чаргу і зараз жа адыходзяць. Яшчэ можна паспаць гадзіны дзве-тры, не абавязкова тырчаць ля магазіна. Ужо і знаёмыя паявіліся: дзве дзяўчыны з дзевятага класа, якія вучацца разам з Надзяй Мядзёлкай, і бялявы, плячысты дзесяцікласнік Мікола Райдун. Мікола іншы раз прыходзіць да Сцяпана Бронькі, таму і з Васілём запанібрата.

Зоркі між тым пачынаюць бляднець. Па дварах яшчэ пануе паўзмрок, а ўжо ўсчынаюць безупынную гаворку вераб'і. Але вось рыпнуў недзе калаўрот калодзежа, замычэла карова, нехта, гучна гахаючы, сячэ дровы — мястэчка, хоць і паволі, пачынае прачынацца. А людзей у чарзе прыбаўляецца. Чарга ўжо выцягнулася, як змяя, і хвост яе мінуў межы магазіна.

Прайшоў статак. Нізкаpослы, шустры пастух, забегшы наперад, гучна ляснуўшы пугай, адразу завярнуў яго ў бакавую вуліцу. На ваколіцу пагнаў.

Яшчэ праз нейкі час Васіль убачыў першакласнікаў. Ідуць гаманлівай купкай, у каго за плячамі самаробная сумка, хто кнігі, чарнільніцы нясе ў руках. Васілю аж горка стала. Некалі — здаецца, цэлая вечнасць мінула — сам ён вось так ішоў у школу. Але яго першы паход скончыўся няўдала. Васіль падахвоціўся запісацца ў школу разам з суседскім хлопцам Адамам, бо ўмеў чытаць, лічыць да тысячы, а Адам ледзь-ледзь бэкаў па складах. Адама між тым у школу прынялі, Васіля — не. Не хапіла трох месяцаў да васьмі гадоў. Васіль яшчэ тыдні два проста так наведваў школу, сядзеў за партай, але настаўніца яго не выклікала, не давала ніякіх заданняў, і ён перастаў хадзіць.

Тое, як пайшоў у школу на наступны год, Васіль не запомніў.

Перад магазінам ужо вялізны, шматгалосы натоўп. Прадчуванне не падвяло: не пашэнціла Васілю. Бяда здарылася тады, калі магазін сталі адчыняць. Васіль стаяў на ганку ля дзвярэй, прыйшлося пастараніцца, тым часам на ганак ірванулі тыя, хто наогул не стаяў у чарзе, і Васіля адціснулі. Ён штосілы стараўся пралезці праз натоўп, каб праскочыць у магазін, не шкадаваў локцяў, але ў гэты момант яго схапіў за каўнер міліцыянер. Схапіў груба — аж гузікі з сарочкі паляцелі — вывалак з натоўпу і, не слухаючы ніякіх довадаў, не адпускаў да таго часу, пакуль палавіна чаргі не праскочыла ў магазін. Як жуліка трымаў. Лічыць, што навёў парадак...

Крыўда душыла Васіля. Прастаяў усю ноч, і такі канец. Тым болей што яго ганьбу бачылі дзевяцікласніцы, якія вучацца разам з Надзяй Мядзёлкай. Разнясуць на ўсю губерню. Васіль, дрыжучы ад гневу і ўзбуджэння, пабрыў дамоў.

Хоць быў першы дзень заняткаў, Васіль у школу не пайшоў.

Вечарам да Васіля завітаў Мікола Райдун. Ніколі не хадзіў, а цяпер наважыў.

— Прозвішча таго міліцыянера Сідорык,— паведаміў Васілю.— Я спецыяльна дазнаўся. Ты так дзела не астаўляй. Напішы ў газету. Я магу таксама падпісацца.

Што ж, у Міколы добрае сэрца. Але Васіль сам напіша. Не трэба ніякіх сведак.

У той жа вечар Васіль напісаў ліст у рэдакцыю абласной газеты, аднёс на станцыю і кінуў у паштовую скрынку.

І адразу як бы лягчэй стала дыхаць...

IV

Іван Скварчэўскі — таварыш нажыты, са Сцяпанам Бронькам Васіль сябруе з незапамятнага часу. Дом Бронькаў прыкметны, крыты чарапіцай, стаіць павернуты да вуліцы бакавымі вокнамі. Цёмнай чарапіцай на даху нават лічбіна пракладзена — 1929. У гэтым годзе дом пабудаваны.

І сям'я Бронькаў вялікая — васьмёра дзяцей. Адна дзяўчынка нарадзілася хворай — у яе галава большая за астатняе цела. Дзяўчынка ляжыць не ўстаючы, у ложку, пазірае глыбокімі, сумнымі вачамі на ўсіх, хто падыходзіць. Астатнія Бронькі — хлопцы і дзяўчаты — незвычайна шустрыя, крыклівыя, лямант у доме стаіць з раніцы да позняга вечара.

Але Васілю, відаць, і падабаецца лямант. З таго часу, як трохі падрос, яго як магнітам цягне да Бронькаў. Тым болей што жывуць яны блізка — праз пяць хат. Не вельмі Васілёвым наведванням радуюцца меншыя Сцяпанавы браты і сёстры, бывае, падкалваюць, дражняць, крыўдзяць — яны ўсе, як на падбор, языкатыя, але ён не зважае. Ды ён і не з імі сябруе, а са Сцяпанам.

Сцяпан у сям'і старэйшы, разумнейшы. Ад першага да дзесятага класа вучыцца на пяцёркі, у той час як браты і сёстры звычайным тройкам рады.

Стары Бронька — чалавек не гаманкі, хмуры. На яго падлобістым, татарскага выгляду абліччы рэдка цвіце ўсмешка. У свой час Якім Бронька — так завуць Сцяпанавага бацьку — арганізоўваў калгас, хадзілі чуткі — запускаў руку ў грамадскае дабро. Так гэта ці не, Васіль не ведае, але ў калгасе Якім Бронька доўга не ўтрымаўся. Гандляваў у краме, быў на іншых невысокіх пасадах, цяпер адпускае на нафтабазе гаручае трактарыстам і шафёрам. У апошні час нават выпіваць стаў.

А Сцяпан Бронька — таварыш харошы. Усе тыя кнігі, якія меў сам, даваў Васілю, нават падручнікі па рускай і беларускай літаратуры даваў, і матэрыял, які праходзяць у сёмым класе, Васіль ведаў у пятым. Дзякуючы Бронькам ён увогуле прылучаўся да шырокага свету.

У апошнія гады Бронькавай сям'і за мнагадзетнасць даюць па дзве тысячы рублёў дзяржаўнай дапамогі. Грошы ідуць не толькі на яду і вопратку. У Броньві раней, чым у каго іншага, паявілася радыё, і патэфон яны купілі, да якога ёсць шмат пласцінак. Патэфон не сціхае ад ранку да вечара, іголкі прытупіліся — іх спецыяльна войстраць аб брусок — дый пласцінкі, папяровыя мяшочкі ад якіх даўно зніклі, тручыся адна аб другую, абшарпаліся. Круцячыся на дыску патэфона, яны моцна шыпяць. Але ўсё адно

дзякуючы Бронькаваму патэфону Васіль ведае няма-
ла песень, мелодый з опер.

Вядома, вывучаць нямецкую мову Сцяпан згадзіў-
ся з ахвотай. Нават упрошваць не прыйшлося. Сам
прапанаваў збірацца ў яго хаце па тры разы на ты-
дзень.

Сцяпан наогул вельмі практычны. Дзейсны, руха-
вы, ён нават знешне, на сваіх трохі крываватых нагах
не проста ідзе, а як бы ляціць, размахваючы рукамі,
нібы вятрак крыллем. Сёлета збіваў скрынкі пад памі-
доры, яблыкі. За скрынку плоцяць па трыццаць капе-
ек, так што Сцяпан выганяў у дзень амаль па дзе-
сятцы.

Вучыцца Сцяпан таксама адмыслова: вядзе канс-
пекты па кожнаму прадмету, няхай гэта батаніка, заа-
логія ці геаграфія. Калі настаўнік робіць малюнак на
дошцы, то такі ж малюнак будзе і ў Сцяпанавым
сшытку. Змест прачытаных кніг Сцяпан занатоўвае
ў тоўсты, агульны сшытак, дадаючы ўласныя заўвагі.
Такіх сшыткаў набралася з дзесятак, Сцяпан іх звя-
заў шпагатам і хавае ў сундучку.

У школе — свае, школьныя правадыры, і Сцяпан
адзін з іх. Ён старшыня савета Асаавіяхіма, кіруе
здачай норм на абаронныя значкі ППХА, ГСА, ГПА,
ЮВС і ВС. Атрымаць такія значкі — вялікі гонар, таму
Сцяпана ў школе ведаюць.

Васіль нават думкі не дапускаў, што нямецкая
мова — прадмет, якім усе пагарджаюць,— можа так
захапіць. Аказваецца, захапіла. Ён раней увагі не
звяртаў на нямецкі падручнік, тым болей на той, па
якім пяцікласнікі толькі вучацца чытаць. Цяпер про-
ста глытае параграфы, якія яны, трое дружбакоў,
умовіліся вывучыць, стараючыся запомніць усе сло-
вы,— назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі.

Хлопцы цяпер і са школы разам ідуць, каб праэк-
заменаваць адзін другога. Заданне цвёрдае — ведаць
усе словы, якія трапляюцца ў пройдзеным матэрыяле.

— Як будзе лес? — пытае Бронька.

— Wald,— адказвае Іван. На артыклі сябры па-
куль не звяртаюць увагі.

— Рэчка?

— Fluss.

— Поле?

— Feld.

— Можна сказаць і «Flur»,— умешваецца Васіль.— Яно азначае — ніва.

— Не лезь наперад бацькі! — абсякае Сцяпан.— У тэкстах такога слова няма.

Хлопцы шпыняюць адзін другога пытаннямі, патрабуючы назваць слова па-нямецку ці, наадварот, вызначыць сэнс нямецкага. І ёсць цікавасць, захапленне, нават палымяны запал у такіх вось занятках. Тым болей што ніхто пра іх не ведае.

Сябры выпісалі з Масквы нямецкія бібліятэчкі, якія мусяць прыйсці на пошту наложным плацяжом. Але і без бібліятэчак, па падручніку пятага класа дзела спорыцца. Словы нямецкія зрэшты ва ўсіх кнігах аднолькавыя.

Да Сцяпана часцяком, асабліва ў нядзелю, калі ўрокаў няма, прыходзяць хлопцы-дзесяцікласнікі. Выдыбаючы па хаце, расказваюць розныя гісторыі, залівіста рагочуць. Здаецца, усё іх жыццё складаецца з таго, каб сабрацца гуртам, павандраваць па вуліцах, вось гэтак парагатаць. Дзесяты клас, ведаючы пра хуткае расстанне з мястэчкам, незвычайна з'яднаўся. Дзесяцікласнікі — хлопцы і дзяўчаты — не дапускаючы ў свой круг нікога старонняга, нават у лес разам ходзяць. Прыносяць адтуль і садзяць каля школы дрэўцы, розныя кусты.

У Васіля — вострая цікавасць да дзесяцікласнікаў. Іхні клас не толькі вельмі дружны, ён адметны яшчэ і другім. У мястэчку нямала прыезджых людзей — некаторыя займаюць даволі высокае службовае становішча. Іх дзеці лепей апранаюцца, у іх інакшая гаворка, і наогул неяк выдзяляюцца яны ў школьным гурце. Дзесяты клас напалавіну складаецца іменна з такіх.

Калі, прыходзячы да Сцяпана, Васіль застае кампанію дзесяцікласнікаў, той трохі моршчыцца. Яму, відаць, не да спадобы, што дружбу з васьмікласнікам бачаць старэйшыя хлопцы. Васілёў гонар зневажаецца, але нічога не зробіш. Васіль не можа не хадзіць да Броньki.

У школе тым часам навіны, перамены і нават вялікія. Вясной і ў пачатку верасня забралі ў армію некалькі настаўнікаў. Цяпер на іх месца прыслалі новых.

Васілю асабліва шкада настаўніка геаграфіі. Антон

Антонавіч Грак быў выдатны выкладчык, хоць з выгляду не надта кідкі — маленькі, чорны, з вузкім, нібы гарохавы струк, тварам. Знешнасцю, голасам ён нібы апраўдваў прозвішча — гаварыў скрыпуча, нібы каркаў.

Але гэтым сваім непрыемным голасам Антон Антонавіч тварыў цуды. Здаецца, ведаў зямны шар, як уласную кватэру,— так маляўніча расказваў пра кожны куток зямлі, горны масіў, раку.

Антон Антонавіч разы два з'явіўся на ўроках — стрыжаны, мізэрны без свае чорнай чупрыны — і знік. Адтэрміноўкі ваенкамат не даў.

Эканамічную геаграфію ў восьмым класе цяпер вядзе новы настаўнік — прылізаны, прычэсаны, у модным касцюме, з пярэстым гальштукам. Але на ўроках мухі дохнуць. Новы географ сыпле лічбамі, нудна пералічвае, што ў якім горадзе вырабляюць,— дзе крухмал і патаку, дзе тэкстыль, сельскагаспадарчыя машыны. Фантазіі не мае ні на грош.

Васілю не хапае і Георгія Канстанцінавіча Сакаловіча, які, калі Васіль вучыўся ў пятым класе, выкладаў рускую мову і літаратуру, а ў сёмым — беларускую. Але ён пераехаў у другое месца, пакінуўшы школу па іншай прычыне.

Сакаловіча Васіль памятае яшчэ з дзяцінства. Калі арганізоўвалі калгасы, ён быў старшынёй сельсавета, ездзіў на прыгожай кабыле Ластаўцы, вогненна-гнядой, з белымі падпалінамі на нагах і на лбе. Ведаў па прозвішчу кожнага местачкоўца, кожнага жыхара з суседняй вёскі Алешкі, саўгаса і торфазавода — яны ўваходзілі ў сельсавет.

З сельсавета Георгій Канстанцінавіч перайшоў у школу. Васіля дый, бадай, увесь пяты клас навучыў граматна пісаць па-руску за год. Сакаловіча ў школе баяліся, пра жорсткасць ягоную хадзілі легенды. Але Васіль якіх-небудзь праяў жорсткасці з боку настаўніка не бачыў. Высокі, падцягнуты, з чарнявым строгім тварам, Сакаловіч заходзіў у клас, і вучні застывалі ў нямым маўчанні. Настаўнік не наводзіў ніякай дысцыпліны, цішыні, яна ўсталёўвалася сама сабой.

Тлумачыў Сакаловіч так, што самае складанае, заблытанае станавілася да празрыстасці ясным.

«Фальклор — гэта вусная народная творчасць,— паведаміў настаўнік пятаму класу, прыйшоўшы на

першы свой урок.— Вы чулі песні, якія маці спявала, думаю, казкі слухалі — дзед расказваў ці бацька. Вось гэта і ёсць фальклор. Зразумелі?»

Не зразумець было проста немагчыма.

За пісьменнасць Сакаловіч змагаўся дыктоўкамі. Можа, сотню дыктовак правёў ён у той год у пятым класе.

Летам, калі Васіль перайшоў у шосты клас, здарылася незразумелае. У раённай газеце — цэнтр раёна знаходзіўся тады ў суседнім гарадку — паявіўся артыкул пад гучнай назвай — «Банда шкоднікаў у школе».

Прачытаўшы артыкул, Васіль вачам не паверыў. Аказваецца, ледзь не палавіна настаўнікаў не столькі вучылі, колькі ўсялякімі захадамі, хітрыкамі зрывалі навучальны працэс. Інакш не маглі паступаць, бо вельмі ж цёмнае іх мінулае: дырэктар школы Зыль — царскі афіцэр, настаўнік Сакаловіч — сын жандара, і ў такім тоне яшчэ пра некалькіх настаўнікаў. «У школе арудуе памешчыца Ясінская»,— было напісана пра выкладчыцу нямецкай мовы Вольгу Уладзіміраўну. Як магла арудаваць ціхмяная, пакорлівая настаўніца, якой ніхто не слухаў, не баяўся, што зламыснае здолела ўчыніць, Васіль не ведаў.

Пасля артыкула Зыля і Сакаловіча арыштавалі. Месяцаў праз колькі іх выпусцілі, бо абвінавачанні не пацвердзіліся. Зыль, аказваецца, быў ваенным лётчыкам, а ўсе лётчыкі ў царскай арміі мелі афіцэрскія званні, у грамадзянскую вайну ваяваў на баку чырвоных. Сакаловіч жа з бацькам не меў нічога агульнага — вельмі рана пайшоў на ўласны хлеб.

Зыль са школы з'ехаў адразу, Сакаловіч яшчэ год працаваў.

Васіль наогул не любіць успамінаць той час, бо многае не ўкладваецца ў свядомасці. Тварылася нешта незразумелае, цёмнае,— прыходзілі на ўрок настаўнікі, загадвалі заклеіць у падручніках партрэты вядомых пісьменнікаў, маршалаў або нават вырваць старонкі, дзе ішла пра іх гаворка. Добра, што тое незразумелае мінулася.

Восень адметная стаіць. Цёпла, хораша, днём — негарачае сонца, незвычайная празрыстасць паветра, у якім на дзіва выразна праглядваюць абрысы будын-

каў, купы дрэў — з вышыні другога школьнага паверха вельмі добра відаць ваколіцы мястэчка.

У Васіля на душы пачуццё ціхмянасці, зладжанасці, спакою. Думкай ён спрабуе перакінуцца ў наступны верасень, калі Іван са Сцяпанам з мястэчка паедуць, ён астанецца адзін, будзе адзін хадзіць у школу, глядзець на школьны двор, на маладыя таполі, акацыі, якія толькі-толькі падымаюцца, і ловіць сябе на адчуванні, што не можа ўявіць такі малюнак. Думка, уяўленне як бы блукаюць у беспаветранай прасторы, наперадзе — белая пляма, пустата...

Бяруць навабранцаў у армію, і з гэтай прычыны нават апошні ўрок адмянілі. Справа ў тым, што ў школе ёсць два добраахвотнікі. Ёська Шнэйдэрман з дзевятага класа падаў заяву аб жаданні датэрмінова прайсці воінскую службу, Мікалай Сянчук з дзесятага — ідзе ў лётнае вучылішча.

Навабранцаў праводзяць урачыста. У раённым Доме культуры — ён размяшчаецца якраз насупраць школы — наладжана ўрачыстае пасяджэнне, выступаюць прамоўцы, паказваецца мастацкая самадзейнасць. А каля клуба аж заліваюцца гармонікі. Як танцаваў у той дзень Ёська Шнэйдэрман! Ніхто нават не здагадваўся, што ён тоіць у сабе такія таленты. Школьнікі спецыяльна ўтварылі вялікі круг, і Ёська хадзіў па ім чортам, пускаўся ўпрысядкі, нават на руках танцаваў, капаючы носам зямлю.

Мікалай Сянчук — наадварот, ціхмяны, прыгожы хлопец з завіткамі светла-русявых валасоў на ладнай галаве, блакітнымі, як летняе неба, вачамі. Ніхто ніколі не думаў, што ён адважыцца паступаць у лётнае вучылішча. Аднак адважыўся. Летам патаемна ад таварышаў ездзіў здаваць экзамены, прайшоў паспяхова і вось цяпер атрымаў выклік у вучылішча.

Васіль гэтым выпадкам проста ўражаны. Мікалай прыходзіў да Сцяпана, маўчаў, пасміхаўся, ніколі ў спрэчкі не ўступаў. Думаў, здаецца, толькі пра ўрокі. Яму цяжка давалася руская мова, і ён любіў услых паўтараць выключэнні з правіл: «яблонька, кухонька, деревенька...». Вось вам і «деревенька». Многа ёсць таямніц у юнацкіх душах!

У восьмым класе матэматыку праходзяць, пачынаючы з шостага класа. Вядзе яе цяпер Антаніна Хвядосаўна Білецкая, настаўніца талковая, уладная,

вострая на язык. Яна жонка дырэктара дзесяцігодкі Мікалая Карлавіча, не ў прыклад ёй задуменнага, засяроджанага, у душы, здаецца, мякчэйшага за жонку. Дырэктар ва ўсіх класах выкладае біялогію, трошкі прыцмокваючы языком, дакладна даводзіць пра жыццё туфелек, інфузорый, членістаногіх, а цяпер, на ўроках па анатоміі і фізіялогіі чалавека,— пра ролю ўнутраных органаў.

Антаніна Хвядосаўна таксама прыхільніца дакладнасці. Дробязей не прапускае. Не памятаеш элементарнага правіла, формулы — садзіся, двойка. Яна навылёт бачыць кожнага школьніка: дзякуючы сваёй жаночай цікаўнасці, ведае ўсё пра ўмовы яго жыцця, нават бацькоў вельмі добра ведае.

Зрэшты, добра, што прыйшла Антаніна Хвядосаўна. За алгебру, геаметрыю восьмы клас цяпер возьмецца!..

У шостым, сёмым з гэтымі прадметамі была проста камедыя. Прыйшоў выкладаць іх настаўнік Мялешка — высокі, хударлявы, з доўгім, кручкаватым носам на жоўтым насмешлівым твары. І з першай хвіліны клас зразумеў, што ён за птушка.

Замест таго каб праверыць, хто ёсць у класе, каго няма, Мялешка чамусьці выцягнуў з кішэні ключ, ушчаміўшы яго між зубоў, стаў пахаджваць па пакоі.

— Хто ведае формулу квадрата сумы, няхай ідзе да дошкі! — сказаў ён.

Ахвотнікаў не знайшлося, тады настаўнік напісаў формулу на дошцы сам.

— Перапішыце ў сшыткі, і каб як рэпу грызлі!

На першай парце сядзіць другагоднік Мірон Мацко. Ён ніколі нічога не ведае.

— Ідзі да дошкі, напішы формулу.

Мірон, прыхапіўшы сшытак, ідзе да дошкі, выводзіць формулу. Мялешка ставіць яму «выдатна». Клас нямее ад здзіўлення. Ніхто ніколі не ставіў Мірону нават «добра».

З гэтага пайшло. Тыя, хто хоча атрымаць адзнаку, падрыхтаваўшы наперад шпаргалку, падымаюць руку, выходзяць да дошкі і тыдні два, а то і месяц за алгебру не бяруцца.

Калі матэрыял цяжкі, дзяўчаты наогул уцягваюць Мялешку ў якую-небудзь размову, і ён у яе ахвотна ўступае. Здаецца, з настаўнікам здарылася ў жыцці

нешта надта благое, на ўсё ён глядзіць насмешліва, скептычна, думкамі лунае ў паднябессі, да класа, алгебры яму няма ніякай справы.

Зрэшты, скончылася ўсё горш не прыдумаеш: выпускны сёмы клас, за выключэннем двух-трох чалавек, кантрольную па алгебры праваліў.

Чуткі пацвердзіліся: за навучанне ў старэйшых класах трэба плаціць. Грашам, якія Васіль зарабіў на касцюм, ёсць месца. І не толькі ў школе такія парадкі, а і ў вышэйшых навучальных установах, дзе плата яшчэ большая, а стыпендыю будуць атрымліваць толькі выдатнікі.

Новы парадак адразу дае вынікі. З інстытутаў Мінска, Масквы вяртаецца некалькі месточкоўцаў, якія паспелі скончыць па два, нават па тры курсы. Адзін у школе ўжо выкладае фізіку, астатнія прыткнуліся хто дзе.

V

Вечары цёплыя, нейкія лагодна задуменныя. Перш чым пасля ўрокаў разысціся па хатах, сябры блукаюць па прыцемненых вуліцах, зазіраюць у гарадок, на станцыю. Хлопцы нават самі не спадзяваліся, што вывучэнне нямецкай мовы пойдзе так імкліва. Канчаюць падручнік за пяты клас, а гэта пяцьсот слоў, якіх яны раней не ведалі, не збіраліся запамінаць.

Цяпер, калі сябры назапасілі слоў, вывучэнне мовы ідзе па іншаму спосабу.

— Як па-нямецку зямля? — пытае Іван.

— Der Boden,— Сцяпан, як руплівы гаспадар, і артыклі запамінае.

— Можна сказаць «Land»,— дабаўляе Васіль.

— Land — краіна,— пярэчыць Сцяпан.

— Паглядзі ў слоўнік! — Васіль ведае, што верх за ім будзе, бо загадзя ў слоўнік зазірнуў.— Толькі не ў той, што ў пятым класе.— Land азначае краіна, зямля і нават вёска.

— Выхваліцца хочаш. Давай спачатку лікбез пройдзем.

— Як вада? — дапытвае Іван.

— Wasser,— слова яшчэ ў пятым класе запомнілі.

— Неба?

— Himmel,— таксама дружны адказ.

— Паветра?

Слова не ведае ніхто. У тэкстах для пятага класа яго няма. Але гэта не страшна — вывучаць. Галоўнае — прага на словы прыйшла. Цяпер проста хочацца ведаць, як будзе па-нямецку рука, нага, галава, вочы і наогул як называюцца рэчы, якія акружаюць цябе кожны дзень.

Вандроўкі па вячэрнім мястэчку робяцца, мабыць, не толькі дзеля вывучэння мовы. Жыццё ідзе сваім парадкам: на лавачках сядзяць, перашэптваюцца парачкі, у расчыненым акне відаць постаць маладой жанчыны. Яна перад люстэркам расчэсвае валасы, у наступнай хаце вясёлае застолле. Песня пра харобрага атамана Сценьку Разіна і персідскую княжну разлягаецца далёка за межамі панадворка.

Васілю прыемна-неспакойна ў такія вечары. Душа поўніцца ўдзячнасцю да сяброў, якія ідуць побач, пасвячаюць у свае тайны, не грэбуюць ім, васьмікласнікам. Смутак і радасць жывуць у глыбіні істоты адначасна, хочацца зрабіць нешта адметнае, незвычайнае, што здзівіць усіх, кудысьці пайсці, нешта некаму расказаць.

У правулку, які выходзіць на чыгуначную вуліцу, кватаруе новая біялагічка, якой Білецкі — дырэктару цяжка весці ўсе класы — саступіў батаніку і заалогію. Яна таксама пакінула інстытут, бо аднялі стыпендыю, не было як вучыцца. Аднойчы біялагічка пайшла дамоў разам з хлопцамі. Нямецкіх слоў пры ёй, вядома, не паўтаралі.

— У Мінску хораша цяпер,— даверліва сказала настаўніца.— У парках музыка, песні. Успомню, і плакаць хочацца.

Васіля ўразілі яе словы. Настаўніца — і так шчыра размаўляе з імі, вучнямі. Зрэшты, біялагічка на настаўніцу мала падобна. Чарнявенькая, кругленькая, маленькая ростам. У восьмым класе ёсць дзяўчаты, большыя за яе.

На развілку вуліцы стаіць слуп з падвешаным электрычным ліхтаром. Пад ліхтаром дружбакі якраз развітваюцца з настаўніцай.

— Вы на Ясеніна падобны,— раптам сказала біялагічка, злёгку даторкнуўшыся да Васілёвай рукі.— Ведаеце, быў такі паэт. Прыходзьце да мяне,— цяпер яна ўжо звярталася да ўсіх траіх. Я новыя пласцінкі

прывезла. Ясеніна пачытаем. Ясеніна ж у школе не праходзяць...

— Вярціхвостка! — зняважліва буркнуў Сцяпан, як толькі біялагічка схавалася за веснічкамі.

А Васіля як электрычным токам працяло. Настаўніца, якая вучылася ў Мінску, ва універсітэце, выдзеліла не дзесяцікласнікаў — Сцяпана, Івана — а яго, васьмікласніка. Пра Ясеніна Васіль чуў, але нічога з яго твораў не чытаў і партрэта не бачыў. Трэба як-небудзь знайсці і паглядзець. І чаму яна так сказала?

Васіль заўсёды любіў чыгуначны правулак — дамкі, фацэтныя, адмыслова пабудаваныя. Наўсцяж стаяць пад дрэвамі, у кожным двары сад. Цяпер, калі ў правулку пасялілася маленькая настаўніца, якая чытае Ясеніна, ён стаў яшчэ больш прывабным, якімсьці загадкава-таямнічым.

А ў школе ладзіцца вялікая ваенная гульня. Сцяпан па некалькі разоў на дзень бегае ў раённы савет Асаавіяхіма — ён размяшчаецца побач са школай, у двухпавярховым будынку,— нават некаторыя ўрокі прапускае. У піянерскім пакоі ляжыць, можа, сотня процівагазаў, некалькі санітарных сумак з індывідуальнымі пакетамі, а таксама драўляныя трашчоткі — яны заменяць кулямёты.

Наступленне, абарона — усё гэта хутчэй для бліціру. Проста асаавіяхімаўскае кіраўніцтва — сам начальнік на гульні будзе прысутнічаць — хоча праверыць, ці ўмеюць школьнікі карыстацца процівагазамі, індывідуальнымі пакетамі. Пасля гэтага выдадуць значкі.

Гульня намечана начная. Вечарам калона — у ёй старшыя класы ад восьмага да дзесятага, хлопцы, дзяўчаты разам — выстраілася роўненька на школьным двары.

Васіль любіць хадзіць у калонах. Калі вучыўся ў малодшых класах, першамайскі, кастрычніцкі мітынгі заўсёды заканчваліся дэманстрацыямі па вуліцах мястэчка. Трашчалі барабаны, звінелі гармонікі, шасцелі на ветры сцягі, палотнішчы лозунгаў, узнятыя на двух дрэўках: людзі неслі транспаранты, партрэты правадыроў, многія апранулі святочныя вопраткі, прышпілілі чырвоныя банты. Усё гэта ўздымала дух, бунтавала кроў. Пачуцці, імкненні абвастраліся. Здавалася, не будзе ў жыцці ніякіх перашкод для бяскон-

цых шарэнгаў. Але ў апошнія гады дэманстрацыі не праводзяцца. Толькі мітынгі.

Тым часам калона рушыла са школьнага двара. У галаве яе асаавіяхімаўскі кіраўнік — яшчэ маладжавы, вайсковага выгляду мужчына, некалькі настаўнікаў.

Большая палавіна хлопцаў з процівагазамі цераз плячо, у некаторых дзяўчат — санітарныя сумкі. Барабаны дзесяцікласнікам не падыходзяць, духавога аркестра ў школе няма — толькі струнны. Але ж пад балалайку і мандаліну калоны не маршыруюць.

Настрой і без музыкі прыўзняты. Ноч у лесе, кастры, вогнішчы — без іх не абыдзешся — такога яшчэ не было. Хлопцы навыперадкі сыплюць жартамі, падколваюць адзін другога, дзяўчаты пасміхаюцца.

Калона кіруе да лесу бакавымі вуліцамі, якія ўтварыліся нядаўна, са сселеных хутароў. Трохі раней звычайнага стала шарэць, бо неба — не ў прыклад папярэднім вечарам — зацягнута воблакамі.

Застаюцца ззаду млын — яго выдзяляе высокая з адводамі дратоў труба,— нізкія, нібы хлявы, памяшканні абоднай майстэрні, зарослы купчастымі хвоямі курган могільніка. Тыя, хто здае нормы на «Варашылаўскага стралка», ходзяць на могілкі страляць з дробнакалібернай вінтоўкі.

Капаюць бульбу, пахне паленым бульбоўнікам. Вогнішчы сям-там дымяць на агародах. Насустрач траплюцца фурманкі-мажы, паўтаратонкі з даверху засыпанымі бульбай кузавамі. Дзядзькі-калгаснікі са здзіўленнем пазіраюць на шматгалосую калону, якая насупраць ночы бярэцца ў лес.

У гэтым канцы мястэчка садоў нават менш, чым там, дзе жыве Васіль. Па агародах, дварах разгалістыя, высокія, як дубы, ігрушы-дзічкі. Дзічкі цяпер сама даспяваюць, і іх востры церпка-медзвяны пах змешваецца з пахам бульбы, ускапанай зямлі, сухой пажоўклай травы.

Васіль крочыць побач з Давыдам Лемяшонкам і Андрэем Зубком, сваімі аднакласнікамі, увесь час прыслухоўваючыся да голасу Надзі Мядзёлкі. Яна ідзе ў групе дзяўчат-санітарак дзевятага класа, трымаючы на руцэ лёгкі палітончык. З таго часу, як пачаліся заняткі ў школе, нічога новага ў Васілёвых адносінах з Надзяй не адбылося. Яму хочацца пабачыць яе на

Пасля вайны. Германія. 1945 год.

Актыў часопіса «Маладосць». Іван Навуменка ў верхнім радзе чацвёрты злева. 1956 год.

перапынку, зрэдку яны перакідваюцца некалькімі словамі — вось такія ў іх адносіны.

У сваім восьмым класе Васіль займае віднае становішча. Ён добра вучыцца, яго нязменна выбіраюць старастай, у апошнія гады ён яшчэ і старшыня савета атрада. Зрэшты, гэта толькі форма, ні на адной пасад Васіль надта не перарываецца: каму, калі дзяжурыць, вымыць анучку, выцерці дошку васьмікласнікі самі ведаюць.

А вось насценгазету — рэдактар насценгазеты — трэцяя пасада — Васіль са сваімі памочнікамі Давыдам і Андрэем выпускаюць ахвотна. Гэтай справай яны загарэліся яшчэ ў сёмым класе, і газету зрабілі прыстойную. Вучні — і не толькі васьмікласнікі — чытаюць яе з большай прыемнасцю, чым сумнаватую агульнашкольную.

Як староста і як рэдактар Васіль нікога асабліва не крыўдзіць. Проста яны з Давыдам і Андрэем — болей у насценгазету ніхто, вядома, не піша — звычайныя, вядомыя ўсім факты стараюцца перадаць як можна смяшней. Калі хто ўрок прапусціў, прыдумваюць, дзе такі хлопец ці дзяўчына маглі гуляць, якія сны бачылі; не саромеюцца выдумляць розныя гісторыі, што нібыта здарыліся з двоечнікамі, падрабязна апісваюць іх надзеі, перажыванні. Іншы раз нават у вершаванай форме.

Давыд добра малюе, насценгазета аж стракаціць ад яго карыкатур. Год назад газета вісела на калідоры, каля яе заўсёды стаяў натоўп.

Цяпер дзяўчаты запратэставалі: калі насценгазета класная, то няхай у класе і вісіць. Васіль згадзіўся. Сапраўды, навошта выносіць з хаты смецце?

Давыд між тым павучае Андрэя:

— Калі ў лесе натрапіш на шпіёна, які будзе выведваць нашы ваенныя тайны, бі каробкай процівагаза па галаве. Абы аглушыць. Мы яго потым звяжам, заткнём кляп у рот...

Андрэй рагоча. Абодва яны, Давыд і Андрэй, вялікія насмешнікі, хвіліны без кепікаў не пражывуць. А па характарах розныя. Давыд сухарлявы, павольны ў рухах, гаворцы, хваравіты ад прыроды — шпількі падпускае спадцішка, захоўваючы на драбнаватым тварыку поўную сур'ёзнасць. Каржакаваты, мітуслівы Андрэй, наадварот,— агонь. Аж кіпіць ад узбу-

6 Зак. 1736

джэння, калі сам гаворыць ці калі слухае каго. Яго галава заўсёды поўніцца фантазіямі, планамі, хоць назаўтра ён пра іх забывае.

Давыдаў, Андрэеў бацькі — чыгуначнікі, і Васілю лёгка з хлопцамі. Андрэеваму бацьку нават адрэзала цягніком нагу, і ён цяпер, хоць і не стары, на пенсіі.

Наперадзе поле. З правага боку пакаты пагорак. На ім калісьці стаяў высокі драўляны маяк. З левага — парослая кустамі, сям-там перабітая асаковымі балацявінкамі лагчына. Дарога віецца лагчынай. За полем чыгуначны пераезд праз ветку-аднапутку на гарадок Хвойнае, за пераездам лес — парослае беразнякамі пнёўе, сасновыя пасадкі, дубовыя гаі. Пачынае цямнець па-сапраўднаму.

— Надзець процівагазы! — чуецца зычная каманда.

Справа не новая, процівагаз Васіль ужо надзяваў. Трэба толькі адпусціць клапан, а то, нацягнуўшы на твар маску, аблішся потам, задыхнешся. Дыхаць у процівагазе цяжэй, але трываць можна. Хлопцы паўзверх масак яшчэ і шапкі надзелі, і відовішча нязвыклае. Нібы пляцецца зборышча зданяў.

У процівагазах брыдуць нядоўга, хвілін пятнаццаць. Якраз перад пераездам каманда — зняць!.. І адразу свет становіцца другім. Можна дыхаць на поўныя грудзі. Твар абвявае напоены вячэрняй прахалодай вецер, носам чуеш разнастайныя пахі зямлі. Як збавенне, як шчасце!..

Неба паласуюць бліскаўкі. Не надта выбралі прыдатную ноч, каб разгортваць ваенную гульню. Але, можа, і добра, што так. Болей будзе прыгод.

Далейшае адбываецца па загадзя намечанаму плану. Калону дзеляць на дзве роўныя часткі — чырвоных і сініх. Сінія мусяць замацавацца ў лесе, трымаць абарону, чырвоныя рушаць на іх у наступ. Пад час наступлення будуць запалены дымавыя шашкі, у гэты момант абодва бакі павінны надзець процівагазы, а ў каго ёсць — нацягнуць супрацьіпрытныя накідкі. Санітары тым часам акажуць першую дапамогу пацярпеўшым. У гэтым сэнс гульні.

Васіль трапіў у сінія. І Надзя — ў сініх — палавіна дзевятага класа прылучана да іх. Васіль увесь час сочыць за Надзяй, непаседлівай, імклівай. Болей па

голасу, бо ўжо зусім цёмна. Там, дзе Надзя паяўляецца, чутны смех і выгукі.

Пра сапраўдную вайну Васіль не думае. Савецкая краіна такая магутная, што ніхто ніколі не адважыцца на яе напасці. Толькі за апошнія два-тры гады разбілі японцаў ля возера Хасан і ля ракі Халхін-Гол, падалі руку дапамогі заходнім беларусам, украінцам, прыбалтыйскія рэспублікі сталі савецкімі. Няма больш на карце заштрыхаванай у жоўтыя пасачкі Бесарабіі як незаконна захопленай тэрыторыі, далі па зубах за злосныя прошукі белафінам, Ленінград цяпер у бяспецы. Гэта што-небудзь ды значыць!..

А ў лесе цёмна. Так цёмна, як рэдка калі бывае, бо неба абложана воблакамі. Пачынае церусіць надаедлівы дождж.

Дзяўчаты трымаюцца бліжэй да хлопцаў. Прызнаюць мужчынскі аўтарытэт. Дзесьці побач звініць голас Надзі Мядзёлкі, і Васілю прыемна.

Камандзірам васьмікласнікаў, паколькі з'яўляецца старастам, прызначан Васіль. Хлопцы выбралі сасновы ўскраек, дзе прыхавацца ад дажджу можна і дзе чырвоных не прапусціш, калі затрашчаць трашчоткамі і паплыве паласа дыму. Васіль, Давыд і Андрэй прыляглі пад хвояй.

Васіль торгае Давыда за плячо.

— Ты быў у гэтым лесе?

— Быў. А што?

— Нічога. Проста так. Тут блізка наша поле было. Па гэты бок маяка.

— Ну і што? — без падкавыркі Давыд не можа.

— Тое самае. Ты ж у лес не ходзіш. Абабка ад баравіка не адрозніш.

— У супе адрозніваю.

— Тыя, што бацька прыносіць?

— Важны вынік.

— Балбочаце, як цецерукі,— нездаволена кідае Андрэй.— Наглытаемся дыму.

— Думаеш, хлор пусцяць? Ён дорага каштуе.

Дзяўчаты перасмейваюцца побач.

Нарэшце ў бярэзніку ўсчынаецца рух. І адначасна чуваць гул на чыгунцы — прыбліжаецца цягнік, ідзе на Хвойнае. Значыць, толькі палавіна адзінаццатай. Васілю здавалася, што ўжо глыбокая ноч. Рэха ўсё гусцей разлягаецца па лесе.

6*

— Надзеньце процівагазы! — крычыць Васіль, уваходзячы ў ролю камандзіра.— Пад шумок набягуць і засякуць. Скажуць — ляжалі без процівагазаў. Будзе звону!..

— Не буду надзяваць! — даносіцца голас Надзі Мядзёлкі. Яна дзесьці блізка, пад суседнімі соснамі.— Наступленне не пачалося...

— Не надзявай, ты не наша!

Гул цягніка аддаліўся, і цяпер выразна чуваць, як трашчаць трашчоткі. Яны ўжо блізка. Нарэшце ўзвіваецца ў неба зялёная ракета. На імгненне яна застывае, затым, рассыпаючыся на бліскучыя асколкі, асвятляе наваколле. Між кустоў мільгаюць цёмныя постаці — дзесяты клас пайшоў у наступленне. У адказ затрашчалі дзевяцікласнікі. Васіль адчуў, як затахкала сэрца, нацяліся мускулы, забунтавала кроў. Відаць, так вось бывае на сапраўднай вайне.

— Надзець процівагазы! — гучна, па-вайсковаму крычыць Васіль.

Перасунуўшы каробку на жывот, нацягнуўшы на твар гумавую маску процівагаза, ён падхопліваецца. Ён усё-такі камандзір і павінен далажыць вышэйшым камандзірам, што восьмы клас сустрэў праціўніка ва ўсеўзбраенні, у поўнай гатоўнасці адбіў хімічную атаку.

Праходзіць хвілін некалькі. Дзевяцікласнікі безупынна трашчаць. Нарэшце праскаквае ланцуг наступаючых, чуваць вясёлыя галасы, выгукі. Услед, пабліскваючы кішэннымі ліхтарыкамі, ідуць інструктары: правяраюць вынікі. Васьмікласнікі тым часам ляжаць пад соснамі, чакаюць.

Васіль з інструктарам — маладым яшчэ хлопцам — абходзяць пазіцыю.

Восьмы клас не схібіў. Усе, каму выдадзены процівагазы, надзелі іх правільна, карыстацца ўмеюць. Так сказаў асаавіяхімаўскі інструктар. Падсвечваючы сабе кішэнным ліхтарыкам, ён запісвае прозвішчы ў блакнот.

Вось і скончылася вайсковая гульня. Васілю аж сумна стала. Варта было перціся за пяць кіламетраў у начны лес, каб толькі надзець і зняць процівагазы.

Раптам Васіль чуе каля сябе звонкі голас Надзі Мядзёлкі:

— Ты паранены! Расшпілі каўнер!..

— Не паранены я,— Васіль нават збянтэжыўся.— Мы адбілі атаку...

— Будзе санітарная праверка,— Надзя проста дыхае яму ў твар, шчакой ён чуе дотык яе валасоў.— Я хачу табе шыю забінтаваць...

Яна з хрустам разрывае індывідуальны пакет, дакранаючыся цёплымі пальцамі да сківіцы, падбароддзя, лоўка і спрытна бінтуе. Васіля аж дрыжыкі б'юць.

«Дзіўна, думае ён, адчуваючы незвычайнае ўзрушэнне, яна сказала, што ў мяне прыгожая шыя, а цяпер яе бінтуе. Хоча, каб у шыю паранілі? Самае небяспечнае месца. Калі трапіць куля, не здолею дыхаць...»

Яму сапраўды нібы зацінае дыханне. Але не ад павязкі. Яна амаль не ціснe. Ноч, сосны, лес і побач Надзя. Ён і ў сне такога не бачыў. Ён чуе пах яе валасоў, усю яе, таксама нацятую, напружаную. Нарэшце яна завязала вузельчык, прыціснулася ўшчыльную, каб абарваць канцы яго зубамі. Сваімі грудзьмі ён адчувае яе тугія грудзі, чуе, як часта, трывожна б'ецца яе сэрца. Нарэшце — гэта яму зусім не здалося — яна нібы знянацку кранаецца губамі яго вуснаў. Дотык нясмелы, палахлівы, імгненны, але ён быў, і Васіль нібы камянее ў здранцвенні.

— Пайшлі! — яна вядзе яго за руку ў напрамку да вогнішча, якое нехта паспеў раскласці.

У Васіля кружыцца галава, і ўсё, што бачыць, здаецца хісткім, казачным. Школьная фельчарка (яна адначасна і спраўавод), таўставатая, абыякавая жанчына, стоячы ля кастра, правярае якасць павязак. Шмат «параненых», але найбольш такіх, у каго рана на руцэ. У аднаго павязка на лбе — нават вочы закрыла. Забінтавана шыя ў аднаго Васіля.

А ў лесе ўжо многа вогнішчаў. Крыкам, гоманам, смехам поўніцца лес. Фельчарка, як і асаавіяхімаўскі інструктар, запісвае прозвішчы ў блакноцік. Як толькі запісала Надзю, яна, скочыўшы як каза, пабегла да другога кастра.

Васіль адзін і не ведае, што рабіць. Развязаў вузельчык, зняў павязку, чамусьці схаваўшы бінт у кішэню. Дождж толькі пакрапаў і перастаў. Хмары разагнала. Калі адысці ад вогнішча, нават зоркі на небе відаць. Усё-такі добра, што не было дажджу.

Нарэшце Васіль падышоў да кастра, ля якога Надзя штосьці ўзбуджана расказвае сяброўкам. Але яна цяпер яго не заўважае, не бачыць. Нават у яго бок не глядзіць. Пастаяўшы хвілін колькі, паглядзеўшы, як завіхаюцца хлопцы, цягнучы да кастра хворост, Васіль адышоўся.

Яшчэ праз нейкі час ён узбудзіўся сам, насіўся па лесе, збіраючы сукі, галіны, кідаючы ў зыркае, гарачае вогнішча.

Выдатная, незабыўная ноч!.. Хадзілі на поле, навыбіралі бульбы, а потым пяклі ў прыску. Да таго часу, пакуль на ўсходзе не пасвятлеў край неба, спявалі песні...

Дамоў вярталіся купкамі, без строю. Васіль нават не заўважыў, калі і з кім шуснула з лесу Надзя.

Шчаслівы, перапоўнены незвычайна вострым адчуваннем паўнаты жыцця, яго радасцей, зіхатлівых даляглядаў, якія нібы прыадчыняе будучыня, Васіль ляжыць у хляве на сене. Ён спіць і не спіць, як бы баючыся ненарокам спудзіць шчасце, якое так нечакана прыйшло, запоўніла істоту. Надзя яго пацалавала, ён і цяпер нібы адчувае дотык яе гарачых губ, пах валасоў, трапяткое біццё сэрца.

Васіль чуе, як маці доіць карову, як выганяе са двара, як прыносіць тоўчанку кабанчыку — усе зыкі, гукі раніцы зліваюцца для яго ў бясконца прыгожы напеў, які звініць у вушах.

Ён нарэшце засынае, як бы і ў сне чуючы працяг песні без слоў. У сне бачыць бясконца заліты сонцам разліў жытняга поля. Жыта хістаецца пад ветрам. Прачынаецца Васіль ад таго, што маці тармошыць яго за плячо.

— Устань, сынок. Там міліцыянер прыехаў...

У першую хвіліну Васіль у недаўменні: які міліцыянер, што яму трэба?

Але на вуліцы, прывязаны да штыкетніку, стаіць сівы конь пад сядлом, ля паркана пахаджвае высокі, плячысты, з грубаватым тварам чалавек у міліцэйскім шынялі, са шпалай у пятліцах.

— Давайце прысядзем, малады чалавек! — гаворыць капітан.— Вы пісалі ў рэдакцыю?

Дык вось яно што?

Васілёва пісьмо рэдакцыя, відаць, пераслала ў міліцыю, і гэты чалавек прыехаў яго правяраць. Васілю

аж крыўдна стала — варта было пісаць... Капітан між тым вымае з раменнай сумкі аркушык паперы, на ім вялікімі чырвонымі літарамі выдрукавана назва газеты, у якую Васіль пісаў, і далей на аркушыку толькі машынапісны тэкст. Ад сэрца адлягло.

— Раскажыце, як была справа,— просіць капітан.— Маё прозвішча Дабрынін, я начальнік раённага аддзялення НКВД.

Васіль — цяпер ён зусім спакойны — падрабязна расказвае.

— Што ж, прымем меры,— Дабрынін устае, працягвае Васілю руку.— Міліцыянер Сідорык атрымае па заслугах.

Увесь месяц Васіль насіў крыўду ў душы, не могучы забыць, як перад местачковым натоўпам васпаваты Сідорык трымаў яго за каўнер. Цяпер яму нават шкада міліцыянера.

І яшчэ адно ўзрушэнне ў гэты цёплы, сонечны — нібы зноў вярнулася лета — дзень. Крываногі, шустры паштальён Якімчык прынёс паведамленне на бандэроль з Масквы. Васіль здагадаўся: нямецкая бібліятэчка! Не марудзячы, кінуўся да Сцяпана — той ужо меў такое паведамленне, яму нават раней, чым Васілю, прынеслі. Дзіва няма: паштальён Якімчык даводзіцца Сцяпану родным дзедам.

Перад пачаткам урокаў — старшакласнікі займаюцца ў другую змену — сябры рушылі на пошту. Заплацілі па тры рублі трыццаць капеек, атрымаўшы па пакуначку. Зараз жа разарвалі жорсткую абгортачную паперу, вынялі кніжкі. Іх некалькі: светлы, у прыгожай ледэрынавай вокладцы томік вершаў Гётэ, некалькі меншых кніжачак — казкі братоў Грым, розныя апавяданні.

Васіль нават здзівіўся: пад кожным апавяданнем тут жа, унізе, даецца пераклад, прычым перакладаецца кожнае слова, выраз, незалежна ад таго, траплялася слова раней ці не. Нібы для першага класа прыслалі кніжачкі.

Сцяпан спахмурнеў.

— Па падручніку шостага класа будзем займацца,— сказаў ён.— Кніжачкі можна проста чытаць.

На пошце дзед Якімчык пакручваецца. Дзед цікаўны, дасціпны. Адразу ўбачыў, што кніжкі нямецкія. Нямецкую мову дзед трохі ведае. У мінулую вай-

ну быў у Германіі, у палоне, цяпер, калі дзе збяруцца яўрэі, спыніцца, наставіць вуха, робячы выгляд, што разумее гаворку. Цікава будзе, калі хлопцы падвучацца, паразмаўляць з дзедам па-нямецку.

— Навошта вам нямецкія кніжкі, хлопцы? — спытаў паштальён.

— Па праграме трэба,— суха адказаў Сцяпан.

VI

Заняткі нямецкай мовай ледзь не перапыніліся.

З раніцы да Васіля прыбег узбуджаны Сцяпан, працягнуў газету, на апошняй старонцы якой — аб'ява.

— Чытай!

Аб'ява сапраўды незвычайная. У Мінску адкрываюцца спецыяльныя сярэднія школы ад восьмага да дзесятага класаў, выпускнікі іх у далейшым змогуць паступіць у артылерыйскае ці авіяцыйнае вучылішчы. У школу бяруць толькі выдатнікаў. Вучоба — бясплатная, утрыманне — за дзяржаўны кошт. Дакументы афармляюцца ў ваенкаматах.

Васіль таксама ўзбудзіўся: вучыцца ў Мінску на ўсім гатовым, не плаціць за вучобу — хіба прыдумаеш што-небудзь лепшае?

— Пайшлі да Івана?

Іван прыняў навіну з меншым захапленнем. Адразу прыкінуў: спецыяльныя школы адкрыюць у Мінску дзве ці тры? А выдатнікаў па ўсёй Беларусі колькі набярэцца?

Сталі падлічваць — у іхняй школе на «выдатна» вучыцца чалавек дзесяць. Але не ўсе пойдуць. Ізя Цукерман — бацька яго загадвае аптэкай — не пойдзе, бо калі нават стыпендыі ў інстытуце не атрымае, усё адно будзе вучыцца. Віцю Левашову, бацька якога дырэктар леспрамгаса, спецыяльная школа таксама не трэба. А яшчэ ж дзяўчаты ёсць, якіх у такія школы наогул не бяруць.

Заявы рашылі напісаць. Сцяпан з Іванам — у артылерыйскую школу, Васіль — у авіяцыйную. Ён нават сам здзівіўся — чаму ў авіяцыйную? Пра ваенны лёс не згадваў, лётчыкам сябе не ўяўляў. У гэтым, мабыць, выявілася яго імкненне да вышыні. Жыве ў юнацкіх душах такое імкненне. Калі ўжо выбіраць

вайсковую школу, то лепей — авіяцыйную. Тры гады вучобы, а там відна будзе.

Ваенком — падцягнуты, стройны, хоць зусім сівы,— пра спецыяльныя школы нічога не ведае.

— Прыйдзіце дні праз тры, рабяты. Зраблю запрос.

Праз тры дні ваенком разводзіць рукамі:

— Разнарадкі не прыслалі. Думаю — гарадскіх хапае для такіх школ. Вучыцеся тут.

Можа, і добра, што так здарылася. Усё-такі звянацку ўсё гэта — спецыяльная школа, ад'езд. Да такіх рэчаў трэба загадзя рыхтавацца.

Пра тое, што Васіль збіраўся ад'язджаць у Мінск, нават Надзя не ведае. Але іменна яна, пра каго ён найбольш цяпер думае, наносіць балючы ўдар, пасля якога ён адчувае сябе лішнім на свеце.

Яны ідуць разам са школы — не толькі Васіль і Надзя — яшчэ некалькі хлопцаў, дзяўчат. Васіль жартуе, смяецца — у яго добры настрой.

Раптам Надзя спыняецца, ляпае яго па спіне.

— Ты чаму горбішся? Бач, як лапаткі выперлі. Ходзіш, сагнуўшыся, як стары дзед...

Весялосць як рукой здымае. Ніхто на Надзіны словы, можа, і ўвагі не звярнуў, а для Васіля яны гучаць як прысуд. Ён адразу адчувае сябе непатрэбным, мізэрным. Надзя раней проста гуляла з ім у кошкі-мышкі. Смяецца з яго. Ён ёй зусім не падабаецца. Наадварот...

Прыйшоўшы дамоў, Васіль непрыкметна зняў са сцяны люстэрка, шуснуў у пакой, які займае кантора, і, умацаваўшы люстэрка на стале, стаў разглядваць сябе як бы староннімі вачамі. Так, фігура ў яго нязграбная. Лапаткі здорава выступаюць, таму ён здаецца сагнутым. Гэтага не ўбачыць хіба што сляпы...

Ноччу Васіль не спіць. Варочаецца на мулкай падлозе пад грубкай. Цяпер ён начуе ў канторы, бо спаць у хляве нават пад коўдрай зябкавата.

Вядома, дзяўчатам падабаюцца шустрыя, увішныя, але прылучыць сябе да ліку такіх Васіль не можа. Як ён жыў? З другога ці трэцяга класа накінуўся на кнігі. глытаў іх адну за другой, аддаючы чытанню ўвесь вольны час. Другія ў гэты час галёкалі, каталіся на каньках, гулялі ў валейбол, круціліся на турніку, а ён чытаў. Ён таксама трохі насіўся на дзеравяшках — іншых канькоў у Васіля не было — і катанне захапляла, узбуджала кроў, прыемна было адчуваць сябе імклі-

вым, лоўкім. Але ўсё-такі ён шкадаваў часу. Нават у валейбол гуляць не навучыўся. Васіль трохі вінаваціць сябе. Іван са Сцяпанам падсякаюць мяч як мае быць, і гэта не перашкаджае ім чытаць кнігі...

Змрочныя думкі аднак пакрысе развейваюцца. У чым ён, Васіль, адстаў? У валейбол гуляць не ўмее? Не навучыўся ў свой час, а цяпер проста сорамна лезці ў гурт. Гонар не дазваляе. Не так адаб'еш мяч, пасыплюцца насмешкі. Зняважі ж Васіль не пераносіць. У астатнім ён, здаецца, на ўзроўні. Калі здавалі нормы — стометроўку, бег на тры кіламетры — прыйшоў адзін з першых. Васіль ведае, дзе загартаваўся,— у лесе. Збіраючы грыбы, кіламетраў дваццаць, а то і трыццаць прабегаеш, і ногі не баляць. І яшчэ ў рамонтнай брыгадзе набраўся ён сілы. Восем гадзін памахаць кайлом, пацягаць за канат рэйку, калі робяць разгонку,— не на турніку пакруціцца. За хлебам цяпер чэргі, але Васіль лёгка вылазіць з натоўпу — варта варухнуць плячамі...

Васіль нарэшце засынае. Назаўтра дзень пачынае па новаму распарадку. Зняўшы сарочку, ідзе да калодзежа. Абліваецца да пояса халоднай вадой, выціраецца ручніком да таго часу, пакуль цела не робіцца чырвоным.

У Васіля і турнік ёсць. Стаіць, праўда, на суседнім агародзе, у зацішным месцы, за хлявом. Турнік Васіль змайстраваў разам са стрыечным братам Адамам, хата якога побач. Васіль прывалок слуп, жалезны прэнт — адзін канец яго яны ўсадзілі ў сцяну, другі прымацавалі да ўкапанага ў зямлю слупа.

З Адамам Васіль сябраваў. Затым Адам адстаў у вучобе — ён цяпер вучыцца ў сёмым класе, хоць у школу пайшоў на год раней,— ніці дружбацкіх сувязей аслаблі, але не настолькі, каб Васіль супольна са стрыечным братам не карыстаўся адным турнікам.

Перамахнуўшы цераз складзены з бярвення плот, Васіль узбіраецца на турнік. Няшмат умее ён выраб- ляць фігур. Падцягваецца шэсць разоў, можа, ушчаміўшыся за прэнт сагнутымі нагамі, павісець уніз галавой, сяк-так зрабіць стойку. Вось, бадай, і ўсё. Але ён будзе займацца на турніку. На зіму трэба лыжы дастаць. Усе тыя мясціны, дзе летам збіраў грыбы, абыдзе на лыжах.

Пры самым плоце, які падзяляе Адамаў і Васілёў

агароды, Васіль пасадзіў бераст. Можа таму, што дрэва рэдкае ў іхнім лесе. Летам прынёс дубчык, уваткнуў у зямлю, часта паліваў. Дрэўца доўга хварэла, але прынялося. Добра пайшло ў рост. За тры-чатыры гады абагнала старыя яблыні ў Адамавым садзе.

Ёсць у Васіля і паўднёвыя расліны. На станцыю прывезлі саджанцы акацыі, у іх кучу трапілі абрыкосавыя дрэўцы. Тры кусцікі Васіль выпрасіў сабе. На зіму ён абгорне іх паперай, саломай, каб не прапалі ў халады.

У школе паявіўся яшчэ адзін настаўнік Рыгор Іванавіч Басалыга — высокі, чорны, як цыган, хлапчына. У пятых — сёмых класах ён вядзе Канстытуцыю і гісторыю. Рыгор Іванавіч да нядаўняга часу быў проста Грыша, бегаў на ўрокі ў куцым, залатаным, з кароткімі рукавамі пінжачку, блізка знаўся з цяперашнімі дзесяцікласнікамі.

У двухгадовыя настаўніцкія інстытуты атэстат аб сканчэнні дзесяцігодкі не трэба — прымаюць з дзевяццю класамі. Грыша праскочыў нават з васьмю — быў недабор студэнтаў. Пакуль яго сябры праседжвалі за партамі штаны, асвойваючы школьныя прадметы, Басалыга займеў настаўніцкі дыплом. Няхай не аб вышэйшай адукацыі, але ўсё ж дыплом.

Зрэшты, Басалыга — хлапчына кампанейскі. З былымі сябрамі размаўляе як з роўнымі, нос лішне не дзярэ. І настаўнік з яго як быццам атрымаўся — тлумачыць матэрыял някепска.

З першай жа палучкі Рыгор Іванавіч, паехаўшы ў горад, купляе касцюм, сарочку, туфлі. І дама сэрца ў яго паяўляецца — смяшлівая, мітуслівая школьная піянерважатая Паліна Сініца.

З-за Паліны ў дзесяцікласнікаў вынік з Басалыгай канфлікт. Дзяўчына яшчэ летась вучылася ў дзесятым, нязменна ўдзельнічала ў самадзейнасці, увогуле была завадатаркай, актывісткай. Васіль і цяпер памятае паэму Пушкіна «Цыганы», пастаўленую ў ролях на мінулагоднія Кастрычніцкія святы. На сцэне стаяла дзіравая брызентавая палатка — замяняла цыганскі шацёр. На кавалку радніны школьныя мастакі вельмі добра вымалявалі раскідзістае дрэва і над ім сярпок месяца.

Усё дзеянне інсцэніроўкі адбывалася пад дрэвам.

Спачатку выходзіў Ізя Цукерман — чытаў на памяць тэкст, што растлумачвае падзеі.

> Цыгане шумною толпой
> По Бессарабии кочуют.
> Они сегодня над рекой
> В шатрах изодранных ночуют...

Чарнявая Паліна — пад цыганку Земфіру ёй нават не трэба было грыміравацца — выводзіла на сцэну Алеко. Яго іграў высокі, прыгожы дзесяцікласнік Ігар Гадлеўскі. Летась ён паступіў у ваеннае вучылішча.

Хораша ігралі дзесяцікласнікі. Але і цяперашнія, якія тады вучыліся ў дзевятым, стараліся не ўдарыць тварам у гразь. Маладога цыгана, у якога закахалася Земфіра, прадстаўляў Валодзя Бажок. У яго рассечана верхняя губа, і, каб схаваць прыродны недахоп, ён прырабіў сабе вусікі.

Васіль нібы наяве бачыць сцэну, як Алеко забівае каханка Земфіры, яе самую, як Паліна, звонка выгукнуўшы: «Умру любя...» — падае на падлогу.

А цяпер Паліна ў пары з Басалыгам выдыбае па цёмных завулках.

Дзесяцікласнікам, відаць, таму не падабаюцца вандроўкі піянерважатай, што самі яны парачкамі па кутках не затульваюцца.

Хлопцы ў дзесятым рослыя, як дубы, некаторыя атрымалі пашпарты, даўно завялі прычоскі, галасуюць на выбарах, але з дзяўчатамі не знаюцца. Праўдзівей, сябруюць з дзяўчатамі, але адкрыта, навідавоку, разы два нават у лес гуртам хадзілі.

Выключэнне складае Сяргей Лізюк — Васілю ён даводзіцца далёкай раднёй. Сяргей піша запіскі дзяўчатам, прызначае спатканні, але расказвае пра іх толькі брыдкае.

За Басалыгай Сяргей і віжуе. Аднойчы ўбачыў штосьці незвычайнае: Басалыга залез на дрэва, дэкламаваў, седзячы на суку, вершы, а Паліна, стоячы ўнізе, слухала.

Другі выпадак Лізюк не прапусціў. Басалыга павёў Паліну на дрывяны склад, парачка доўга вандравала між штабялёў, нарэшце настаўнік падсадзіў дзяўчыну ў недагружаны вагон з дрывамі, узлез туды сам. Лізюк падкраўся, зачыніў вагон.

Настаўнік не разгубіўся аднак: з паўгадзіны выкідваў праз адтуліну пад дахам плашкі, вылез праз дзірку сам, адчыніў дзверы і, як галантны кавалер, высадзіў даму.

Учынак Лізюка пахне не надта прыемна, але грунт для смеху ёсць, і дзесяцікласнікі рагочуць.

Стаіць кастрычнік, імжаць дажджы, раніцамі, наплываючы з балота, віснуць над мястэчкам туманы. Мястэчка ўвогуле стаіць на нізкім месцы. З левага, паўночна-ўсходняга боку да яго падступае вялізнае балота, цяпер ужо асушанае — на вольным тарфяным масіве гадоў восем назад вырас пасёлак лугаса Мятліца. Лугасаўцы сеюць траву, гадуюць жывёлу. Іншы раз і местачкоўцам перападае сянкі — на сезонную работу ў лугас, каб зарабіць на зіму сена, яны ходзяць ахвотна.

На балотным абшары, што ляжыць у паўднёва-ўсходнім напрамку, узнік торфазавод «Рагулінскі Мох». Там капаюць, сушаць, затым адпраўляюць па чыгунцы торф. Рагулінскі Мох таксама паселішча: з вуліцамі, дамамі, доўгімі баракамі — летам у іх жывуць сезоннікі.

У кар'ерах, з якіх выбралі торф, завялася рыба — карасі, ліні, ментузы, шчукі, і местачкоўцы ахвотна шастаюць на торфазавод з рыбалавецкімі прыладамі.

Ракі мястэчка не мае, калі не лічыць канаўкі, якая пятляе каля суседняй вёсачкі Алешкі, і звілістай, балотнай рачулкі Мятліцы, што дала імя лугасу. Але па ўсіх прыкметах праз мястэчка працякалі рэчкі, і нават не адна. Сведчанне гэтаму — вузкія пакручастыя палоскі ручайкоў, балацявін, якія ў некалькіх месцах перасякаюць агароды, вуліцы, чыгунку. Вясной яны запаўняюцца вадой, летам перасыхаюць. На вуліцах, на палатне чыгункі ў такіх месцах пабудаваны масты.

Прамысловасць у самім мястэчку небагатая — ёсць паравы млын, абодная майстэрня, мылаварня, цагельня, шавецкая, кравецкая арцелі. Галоўны промысел — чыгунка. Дзве яе каляіны, якія вядуць з захаду на ўсход — з Брэста на Гомель,— праляглі гадоў шэсць — дзесяць назад, выклікаўшы ў мястэчку, навакольным краі вялікія перамены. Мястэчка з-за чыгункі нават кірунак забудовы зыначыла. Там, дзе жыве цяпер Васіль, было поле, паблізу размяшчаліся могілкі. Іх, пасля таго як праклалі чыгунку, перанеслі на другі, паўднёвы, канец мястэчка, а паўночны, цягнучыся да чы-

гункі, пачаў разрастацца, перасягнуў старыя могілкі — на тым месцы цяпер прагал, і ніхто там не хоча сяліцца.

У Івана Скварчэўскага Васіль натрапіў на кнігу па лесаводству — на яе старонках густа стаялі авальныя пячаткі лясной школы — і аж скалануўся ад узрушэння. У кнізе напісана, што дубровы, размешчаныя вакол мястэчка, лепшыя ў Беларусі.

Але няма тых дуброў. На бліжнім і дальнім лядзе, ва ўрочышчы, якое называецца Ключэеў, бясконцае пнёўе. Туды цяпер гоняць пасвіць скаціну. Яшчэ на Васілёвай памяці зімой па гладкай саннай дарозе дубовыя камлі вазілі на станцыю. Чацвёра коней цягнулі аграмадныя з палазамі-бярвеннямі кары. Была арганізацыя «Лесбел», добра плаціла, нават немцы-прыёмшчыкі, як расказвае бацька, прыплачвалі возчыкам, і дубровы зніклі. Ад іх засталіся паасобныя астраўкі: дзе-нідзе па полі вялізныя, разложыстыя, як вежы, дубы.

Чыгунка дала мястэчку шмат прафесій: стрэлачнікаў, сцэпшчыкаў, саставіцелей, пуцейскіх рабочых, грузчыкаў. Пазней праклалі ветку-аднапутку на Хвойнае, пабудавалі дэпо, паваротны круг, вадакачку — з'явіліся машыністы, качагары, кандуктары.

Васілёў бацька з маладых гадоў падаўся на чыгунку — быў дрывакладам, вартаўніком на станцыі, ездзіў малодшым кандуктарам. Дзед Піліп — сівы, выпетраны, нібы цявіна — ён памёр, калі Васіль вучыўся ў другім класе,— вельмі за гэта Васілёвага бацьку не любіў. Не мог дараваць, што сын кінуў зямлю, пайшоў на лёгкі хлеб. Чыгунка для дзеда была лёгкім хлебам: працуюць па гадзінніку, дзень дзяжураць, дзень адпачываюць.

Сам дзед Піліп адпачынку не ведаў, кешкаўся на полі, балоце, у лесе ад цямна да цямна.

Васіль падрастаў на вятрах вялікіх перамен: асушалі балота, будаваліся лугас, торфазавод, арганізоўваўся калгас, па вуліцы прагрукатаў першы трактар. Потым трактар, аўтамабіль, безліч іншых машын, нават самалёты ў небе сталі звычайнасцю.

Школа рыхтуе да іншага жыцця, чым тое, якім жылі дзяды, жывуць бацькі, і ўсе, хто скончыў школу, няхай сабе толькі сямігодку, пакідаюць родны кут вырай за выраем. Хутка чарга Васілёвых сяброў і яго са-

мога. Васіль нават думкі не дапускае, што астанецца ў мястэчку. Што яму тут рабіць? І хоць ён з малых гадоў прывучан да звычайнай, паўсядзённай работы, на якой трымаецца сямейны побыт, яна яго не хіліць да сябе, не вабіць. Так усе думаюць, і ўсе так робяць.

У інстытут ці тэхнікум, пасля таго як увялі плату за навучанне, прабіцца будзе нялёгка, але ў мястэчку не застанецца ніхто — нават тыя, хто вучыцца на тройкі. У інстытут, тэхнікум не паступяць, дык у ваенную школу або на якія-небудзь курсы.

Васіль нарэшце атрымлівае адказ з рэдакцыі. Зверху на аркушыку паперы выдрукавана назва газеты — такімі ж па форме, толькі меншымі літарамі, унізе некалькі машынапісных радкоў. Рэдакцыя паведамляе, што на міліцыянера Сідорыка за ганебны ўчынак накладзена адміністрацыйнае спагнанне.

Адчувае сябе Васіль на сёмым небе. Лісток паказаў Сцяпану, Івану, Міколе Райдуну — усім, хто хоць трохі ведае пра выпадак ля магазіна. Добрая рэч газета! Прыйшла Васілю на дапамогу ў цяжкую часіну, падняла веру ў сябе, у тое, што жыццё заснавана на справядлівых пачатках.

Школа мае і больш дзейсных селькораў, чым Васіль. Найпершы з іх Дзямід Салавей, чарнявы, рухавы дзесяцікласнік, які жыве ў суседняй вёсцы Алешкі, штодзень адмерваючы ў школу і са школы не менш дзесяці вёрст. Дзямід трохі звысака глядзіць на таварышаў, бо яго заметкі друкуюць амаль усе газеты, а ў раённай, якая выпускаецца ў мястэчку, яго прозвішча мільгае бадай у кожным нумары.

У Алешкаўскім калгасе добрая трусагадоўчая ферма, і Дзямід пра яе піша. Ухваляе і іншыя калгасныя дасягненні, але найбольш — гадоўлю трусоў. Відаць, справа даволі рэдкая, таму газеты ахвотна друкуюць Салаўёвы заметкі. Асечка выйшла толькі з «Праўдой». Колькі ні пісаў туды Салавей, але цэнтральная газета нязменна шле ў адказ ветлівыя парады дасылаць матэрыял у мясцовы друк.

Мікола Райдун таксама зрабіўся селькорам, і з гэтага выйшла смешная гісторыя, аб якой ведае ўся школа. Адзін з матэрыялаў Мікола падпісаў прозвішчам «Мірабо» — ён утварыў яго з пачатковых складоў свайго імя, прозвішча і бацькавага імя — Міколавага бацьку завуць Барысам. Газета надрукавала заметку —

у ёй ішла гаворка пра дасягненні цагельнага завода,— і ў хуткім часе на імя дзевяцікласніка Мірабо прыслала ганарар — дзесяць рублёў. Але ганарару Мікола не атрымаў: паштовыя работнікі ніяк не хацелі верыць, што Мірабо ёсць скарочанае ад Мікола Райдун, Барысаў сын.

У школе — пераважна ў дзевятым, дзесятым класах — ёсць яшчэ селькоры, але паслаць у газету штонебудзь сваё падахвоцілі Васіля Сцяпан з Іванам.

Сцяпан патаемна ад таварышаў напісаў артыкул пра Чэхава — у гонар васьмідзесяцігоддзя з дня нараджэння пісьменніка. І раённая газета — яна выходзіць на адной вузкай палосцы — яго надрукавала. Ёмісты падвальчык на другой старонцы з подпісам «С. Бронька, вучань дзесятага класа» радуе вока, нараджаючы ў Васіля вострае, неадольнае жаданне здзейсніць што-небудзь падобнае.

Яшчэ больш здзівіўся Васіль, калі даведаўся, што Іван таксама піша. Корпаючыся ў яго кнігах, бязладнай грудай наваленых у куце за сталом, Васіль наткнуўся на тоўсты агульны сшытак, ледзь не напалавіну спісаны дробным Іванавым почыркам. «Вялікі выгнаннік. Паэма»,— напісана на тытульнай старонцы. «Таварышы, Шаўчэнка быў паэт!» — такім радком пачынаецца Іванава паэма. Далейшага зместу Васіль не ведае, бо Іван са злосцю вырваў сшытак з рук.

Іван найбольш здольны да матэматыкі, а вось піша паэму. Чаму? І чаму пра Шаўчэнку?

Васіль здагадваецца: Іван абраў Шаўчэнку, бо сам, як некалі ўкраінскі паэт, рос без бацькі. Ёсць падабенства лёсаў. Дый стодваццаціпяцігадовы юбілей вялікага Кабзара святкаваўся.

У насценнай газеце Васіль змясціў безліч вершаў, пераважна гумарыстычнага зместу, бо яны прысвячаліся розным школьным гісторыям. Ён стварае іх лёгка, на адным дыханні, не прыдаючы асаблівага значэння сваёй пісаніне. Цяпер паспрабуе напісаць для сапраўднай газеты. Пра што? Пра тое, што дзеецца навокал, што хвалюе, радуе, чым перапоўнены Васілёвы грудзі.

Над Прыбалтыкай савецкай
Алы сцяг лунае,
Нават восенню здаецца,
Што запахла маем...

Верш Васіль лішне не расцягваў, напісаў дзесяць чатырохрадкоўеў. Падпісаўся поўным прозвішчам, паслаў у раённую газету і стаў чакаць.

Адказ прыйшоў хутка — дні праз тры. Дзіўны адказ — сам рэдактар запрашае Васіля наведаць рэдакцыю.

Васіль адважыўся. Рэдакцыя разам з друкарняй размяшчаецца ў новым падобным на склад будынку — некалькі такіх вырасла ў мястэчку за апошнія два гады і займаюць іх раённыя ўстановы: суд, міліцыя, пракуратура.

Рэдактар — прозвішча яго Левін — нізенькі, лысаваты чалавек, прыняў Васіля ветліва. Бліснуўшы з-пад шкельцаў акуляраў блізарукімі вачамі, запрасіў сесці, распытаў пра жыццё, вучобу.

— Верш не надрукуем,— сказаў рэдактар.— Але здольнасці ў цябе ёсць, і ты павінен пісаць. Дасылай нам свае творы...

Апошнія словы асабліва ўразілі Васіля. Сам рэдактар назваў яго верш творам!

Вяртаючыся з рэдакцыі, Васіль па прыкладу Сцяпана, наважыў напісаць пра Льва Талстога. Хутка споўніцца трыццаць гадоў з дня смерці вялікага пісьменніка, і хіба Талстой меншы за Чэхава, пра якога змешчан артыкул Сцяпана Бронькі?

Льва Талстога Васіль прачытаў ледзь не ўсяго, захапляўся ім, толькі апошні раман «Уваскрасенне» здаўся яму сумнаватым. Для артыкула пра творчасць Талстога Васіль выкарыстаў дзве прадмовы да твораў пісьменніка і стары падручнік для сёмага класа. Ён нічога не спісваў — напісаў сам. Вывучыў матэрыял і напісаў. Гэтак ён выконваў усе школьныя сачыненні па літаратуры, і яго нават часта ў прыклад ставілі.

На гэты раз адказ рэдакцыі быў сухі, афіцыйны: «Артыкул не будзе змешчан, бо ёсць тасаўскі матэрыял». І сапраўды юбілей Талстога газета адзначыла артыкулам прафесара, унізе стаяла: «ТАСС». Васьмікласніку спаборнічаць з прафесарам не выпадала.

У далейшым Васіль не мудрагеліў. Напісаў пра школьны піянерскі пакой, у якім ёсць радыёпрыёмнік, падшыўкі газет, дзе можна пагуляць у шашкі, шахматы.

Раённая газета адразу надрукавала заметку. «Культурны адпачынак» — называлася яна, а ўнізе прыкмет-

нымі літарамі подпіс: «В. Скачок, вучань восьмага класа». Так увайшоў Васіль у сям'ю селькораў, якіх у школе шмат і якія аб мясцовых справах апавяшчаюць шырокі свет.

VII

Сцяпанаў агарод пачынаецца балацявінай, на якой узвышаецца разгалістая іва. Вясной тут стаіць вада, летам аж буяе разнатраўе. Агарод далей, на ўзгорку. Яго мяжа адзначана старой ігрушай-дзічкай. Ігрушы растуць на ёй цвёрдыя, кіслыя, але прыхопленыя першым марозцам робяцца прыемнымі на смак.

Хлопцы — Сцяпан, Іван і Васіль — тым і займаюцца, што вышукваюць у траве апалыя грушкі. Якраз выхадны дзень, нядзеля, сябры ласуюцца апошнімі дарамі лета, экзаменуючы адзін другога па нямецкай мове.

Падручнік для шостага класа таксама адолелі. Кожны з дружбакоў ведае цяпер болей за тысячу слоў. Фактычна ўсяму, што ляжыць навокал — агароду, чорнай асенняй зямлі, нізкаму шэраму небу, мокрым будынкам хлявоў, парканам, дахам, каляі чыгункі, па якой, грукочучы на стыках рэек, праносяцца таварныя цягнікі,— усім гэтым прадметам хлопцы могуць даць іх нямецкія назвы. Але мова — не толькі словы, і словы не толькі прадметы. Словы ўступаюць між сабой у разнастайныя, складаныя сувязі, а сувязь слоў вывучае граматыка. Не ведаеш граматыкі — не ведаеш мовы.

— Як будзе па-нямецку, «я іду»? — пытае Сцяпан.

— Ich gehe,— адказвае Васіль.

— Я пайшоў?

— У імперфекце «ich ging».

— У перфекце?

— Ich habe gegangen.

Сцяпан з Іванам пераглядваюцца, і Васілю здаецца, што яны прытоена перасміхваюцца.

— Падумай,— гаворыць Іван.— Дапаможны дзеяслоў «haben» у якіх выпадках ужываецца?

— Ва ўсіх,— Васіль збянтэжаны. Калі прызнавацца шчыра, ён ніколі пра гэта не думаў.

— Навошта тады «sein»? — У Іванавым голасе

гучаць памяркоўныя ноткі. Іван хоча дапамагчы, падцягнуць таварыша.

— Трэба сказаць: «Ich bin gegangen»,— безапеляцыйна заяўляе Сцяпан.— Вось што, хлопцы: збірацца болей не трэба. Нямецкую мову падагналі, цяпер, калі хто хоча, няхай займаецца сам. Дарэмна час трацім.

Тое, што імпэт да вывучэння нямецкай мовы прапаў, Васіль адчуў яшчэ раніцай. Калі, сабраўшыся ў Сцяпана, дружбакі адкрылі падручнік для сёмага класа, адразу выявілася — тэкст могуць чытаць амаль без слоўніка.

На лугавіне пад івай галёкаюць меншыя Сцяпанавы браты з такімі, як самі, падшыванцамі. Запускаюць папяровага змея. Высока над івай трапеча квадрацік паперы, абклеены садранымі з фанеры тонкімі паскамі. Нарэшце адарваўся ад ніткі, шугануў вышэй, пад воблакі. Праз хвіліну яго і ўбачыць нельга.

Васілю стала сумна. На вачах ірвуцца дружбацкія сувязі. Вось тут, на агародах, чыгунцы, бліжнім і дальнім полі, прайшло Васілёва дзяцінства. Пасвілі разам са Сцяпанам свінней, вілі канапляныя пугі, палілі вогнішчы, пяклі бульбу, гулялі ў розныя гульні. Папяровых змеяў таксама запускалі.

У падстрэшшы Сцяпанавай хаты пад чарапіцай добра масціліся вераб'і. Быў час, калі Сцяпан з Васілём моцна захапляліся птушкамі: вышукваючы іх гнёзды, вандравалі па лесе, балоце, полі. Тады розніца ва ўзросце не адчувалася. Цяпер адчуваецца. Два лішнія класы, якія мае за плячамі Сцяпан, азначаюць многае. Як ні дрэнна выкладае Вольга Уладзіміраўна, але нямецкую граматыку Бронька ведае лепей за Васіля.

— Будзем збірацца,— Іван хоча прымірыць пазіцыі.— Можа, не так часта. Раз у тыдзень.

Сцяпан не здаецца:

— За тыдзень забудзеш, што ведаеш. Трэба граматыку зубрыць. Яе хіба гуртам вызубрыш?

Броньку не пахіснеш.

Сцяпан спяшаецца на рэпетыцыю. Аказваецца, дзесяты клас збіраецца паставіць на навагоднім вечары п'есу «Паўлінка» Янкі Купалы. Васіль прымае навіну абыякава. Яму няма справы ні да «Паўлінкі», ні да таго, што Сцяпан іграе ў п'есе. Нешта ў дружбе з сябрамі рвецца, і толькі пра гэта Васіль думае.

Палякоў рог — не толькі ягадны, грыбны лес. Васілю здавалася: ведае кожны лапік у гэтым лесе, заціснутым паміж Макаўскім шляхам і чыгункай. Не ведае аднак! У мокрым алешніку, які прылягае да самай чыгункі, ён ніколі не быў, не зазіраў сюды. А тут цэлае царства: гонкія вольхі абвіты дзікім хмелем, у шмат якіх мясцінах натрапіш на непралазныя зараслі малінніку, ажынніку, крушыны, лазы.

Лес ужо голы. Пад нагамі шасцяць густыя пласты апалага лісця. Васіль з бацькам нарыхтоўваюць у Паляковым розе дровы на зіму. Бацька аплаціў білет у лясніцтве, і цяпер яны ў алешніку поўныя гаспадары.

З Васілём меншы брат Мікіта. Сусед, пуцявы абходчык Яўхім Каваль з унукам Яраславам таксама пілуюць алешыны на дровы. Бацька з Яўхімам аб'ядналіся, бо трэба не толькі знайсці сухастоіну, а і падпілаваць, паваліць дрэва, сцягнуць камлі ў адно месца.

Трэці дзень Васіль не ходзіць у школу і працуе з радасцю, з нейкім нават натхненнем, выкладваючыся да астатку. Нарыхтаваць дзесяць метраў дроў — не жарты. Намахаешся сякерай, пацягаеш да звону ў вушах добра наточаную, з разведзеным зуб'ем пілу, затое адчуваеш сябе чалавекам. Ногі пруткія, дыхаеш на поўныя грудзі, а які апетыт прыходзіць! Звычайны хлеб з агурком здаюцца царскімі прысмакамі.

Прыемна глядзець, як спачатку павольна, нібы жывое, уздрыгнуўшы, хіліцца да зямлі падпілаванае дрэва, як яно затым з кожным імгненнем разганяецца, з трэскам і гулам падае на дол. Самае цяжкае — валачы па лесе, праваліваючыся ў топкі, тарфяны грунт, камлі. Іх, каб лягчэй было насіць, распілоўваюць на дзве, тры часткі, але ўсё адно цяжка. Намулянае плячо аж смыліць. Мікіта з Яраславам — ім па дванаццаць гадоў — носяць толькі верхавінкі, але і ад такой работы адвільваюць. Зашыюцца ў лазняк, не падаючы аб сабе ніякага знаку. Тады па лесе разлягаецца магутны Яўхімаў бас:

— Я-р-р-р-а!

Гэтак некалькі разоў на дзень.

Васіля ў гэтыя дні не пакідае думка, што ён, як-ніяк, зрэшты, і малалетнія напарнікі Мікіта, Яраслаў, інача глядзяць на жыццё, чым бацька і Яўхім. Для Ва-

сіля такая, як цяпер, работа — заўсёды часовая. Ён з ёй спраўляецца горш або лепш, ведаючы, што заўтра пойдзе ў школу, сядзе за кніжку — яго паглыне зусім іншы свет. У тым свеце спіна, паясніца ад натугі не ныюць, плячо не смыліць. І для іншага жыцця, чым валіць дрэвы, пілаваць дровы, Васіль, як і яго сябры-таварышы, сябе рыхтуе. Але ўсё адно нехта павінен араць зямлю, сеяць хлеб, выконваць процьму цяжкай, чорнай работы. Хто такую работу будзе рабіць? Бацька, Яўхім? Яны — немаладыя. Мікіта, Яраслаў, як і сам Васіль, не збіраюцца есці хлеб з сялянскага занятку...

Кончылі пілаваць дровы, і развагі пра чорную работу прапалі. Як і не было іх. Ладны штабель двухметровых бярвенняў стаіць у алешніку. Дровы засталося перавезці. Васіль задаволен. Раней апальваліся як прыйдзецца. Колькі згрызот, непрыемнасцей меў Васіль з-за дроў! Прыйшоўшы са школы, з нецярпеннем чакаў вечара, каб шуснуць на станцыю, прывалачы плашку. Цяпер зіма будзе вольная ад клопатаў.

Дамоў варочаюцца прыцемкам. Ужо зоркі высыпалі на небе, і сярпок месяца вісіць. Маўклівы, нерухома стаіць лес. Доўга будзе ён так стаяць. У чорных раскідзістых галінах ёсць штосьці таямнічае, загадкавае. Цёмны лес пад хмурым асеннім небам выклікае іншыя пачуцці, чым лес зялёны, летні.

Лес як бы стаіўся, анямеў. Ён абсыплецца снегам, загамоніць з вятрамі, нібы будзе скардзіцца на лёс за часовы прыпынак бурлівага, хмельнага жыцця. Лес чакае.

«Нельга чакаць. Трэба дагнаць хлопцаў! — нарадзілася радасная, трапяткая думка.— Рыхтавацца самастойна, здаць разам экзамены за дзесяты клас...»

Думка яшчэ не мае канкрэтных абрысаў, абсягаў, а ўжо завалодала Васілёвай істотай. Калі два асеннія месяцы замянілі ім, дружбакам, некалькі гадоў у сэнсе вывучэння нямецкай мовы, то чаму Васіль не можа такім жа манерам вывучыць астатнія прадметы? Хіба алгебра, хімія цяжэй за нямецкую мову? Самі хлопцы гавораць: дзесяты клас — фактычна паўтарэнне...

Васіль настолькі ўзбудзіўся, што ноччу не спіць. Прыкідвае, дзе дастаць падручнікі, як распланаваць час. Матэматыку — алгебру, геаметрыю, трыганамет-

рыю — без Іванавай дапамогі не адолее. Галоўнае — матэматыка. Нават Іван б'ецца над задачамі...

Васіль заснуў толькі пад раніцу. Назаўтра бяжыць да Івана поўны надзей, узбуджанага чакання. Галоўнае для яго цяпер — падтрымка таварышаў.

Іван Васілёвы намеры ўспрыняў спакойна.

— Экзамены за дзесяты могуць не дазволіць,— сказаў разважліва.— Усё-такі выпускны клас. Каб хоць вячэрняя дзесяцігодка была. А то ж няма...

Праз некалькі хвілін Іван узбуджаецца сам.

— Давай! — захоплена размахвае рукамі.— Не дазволяць — год павучышся. Вучыцца лёгка будзе. Матэматыку — памагу. Возьмеш мае канспекты. Задачы будзем разам рашаць. Трэба хутчэй праскочыць дзевяты...

З Іванам зараз жа рушылі да Сцяпана. Ён трохі спахмурнеў, але таксама згадзіўся — паспрабаваць можна. Хлопцы тут жа ўмовіліся не выдаваць Васілёвай тайны. Ні другім хлопцам, ні настаўнікам — нікому ні слова. Пра Васілёвы заняткі будуць ведаць толькі яны трое. Як з нямецкай мовай.

І паляцелі для Васіля нязвычныя, поўныя дзіўнай красы, захопленасці дні. Свет перамяніўся. Цяпер Васіль толькі аднаго баіцца — не хопіць часу. З радасцю, з трапятаннем бяжыць ён кожнай раніцы да Івана. Нічога выключнага, асаблівага няма ў прагрэсіях, лагарыфмах — звычайны матэрыял. Страшна тады, калі не ведаеш, што гэта такое. Думаць, вядома, трэба. Але тое, што Васіль некаторыя раздзелы праходзіць самастойна, нават без Іванавай дапамогі, напаўняе яго радасцю, гордасцю. Адна справа, калі слухаеш тлумачэнне настаўніка, калі табе разжаванае кладуць у рот, і зусім другая — уласным розумам дайсці да складанага, заблытанага, разабрацца ў стоеным сэнсе нямой формулы і, прымяніўшы яе, рашыць задачу.

Васіль настолькі захапіўся, што на памяць вывучае мантысы лагарыфмаў. Атрымліваецца эканомія часу, у табліцы Брадзіса ці Пржэвальскага не трэба заглядваць.

З трыганаметрыяй ды і з геаметрыяй за дзевяты клас, якая вывучае прасторавыя велічыні, цяжэй. Але тут памагаюць Іван і яго канспекты.

Іван — добры настаўнік. Пахаджваючы па хаце, талкова, даходліва тлумачыць новыя раздзелы, нека-

торыя задачы, спецыяльна рашае, каб лепей давесці сэнс формулы Васілю. Нібы сапраўдны настаўнік рыхтуецца Іван да ўрокаў, якія дае Васілю.

Дома Васіль паглыбляецца ў Іванавы канспекты, сочыць за ходам сябравай думкі, якая заўсёды ясная, выразная. Іван мае звычку рашаць некаторыя задачы некалькімі спосабамі, як бы да канца вычэрпваючы сэнс той ці іншай формулы. Гэта добра, такі метад памагае і Васілю.

Дзякуючы заняткам па трыганаметрыі, Васіль і сам прыйшоў да цікавай здагадкі. Сінусы, косінусы, тангенсы, катангенсы — не проста выдумка. Гэта велічыні, якія ўтвараюцца ад суадносін вуглоў, старон трохвугольніка. Дык вось як людзі вымералі адлегласць да іншых планет, зёздаў! Два вуглы, старану трохвугольніка можна змясціць на зямлі, астатняе працягнуць у прастору і такім шляхам вылічыць адлегласць ад зямлі да другіх далёкіх планет.

Васілёвы грудзі распірае радасць ад таго, што ніхто, акрамя блізкіх сяброў, не ведае пра яго заняткі. Прыйдзе час, даведаюцца!..

З Надзяй Мядзёлкай — адносіны звычайныя. Васіль бачыць яе кожнага дня, наўмысна выходзіць на калідор, прахаджваецца каля дзевятага класа, каб пачуць Надзін голас, смех. Яна з ім вітаецца, акідвае хуткім, як бы дапытлівым позіркам, ціснецца, абдымае другіх дзяўчат. Нічога, хутка і Надзя зірне на яго па-другому!

Лістападаўскі вечар быў цёмны, халодны, з непралазнай гразёю на вуліцы. Ідучы ад Івана, Васіль завярнуў на станцыю. Вялізныя таполі голыя зусім, у іх раскідзістых галінах шастае вецер, мігатліва гойдаецца на высокім слупе электрычная лямпачка, па мокрым апалым лісці шасціць дробны дождж.

У буфет Васіль заскочыў, каб зірнуць на старэйшую Надзіну сястру. Але і Надзя тут. Забегла, відаць, нядаўна, з дажджу, похапам перавязвае касынку, з-пад якой выбіваюцца русявыя завіткі макраватых валасоў.

За сталамі некалькі запозненых пасажыраў. Адзін — стары, з худым, маршчыністым тварам, у паношаным шынялі — іграе на гармоніку.

Мелодыя знаёмая. Песню ўжо год ці два спяваюць. Васілю больш астатніх падабаецца песня — пра юнака,

які пакідае любімы горад, і дзяўчыну, якая ў родным горадзе будзе яго чакаць.

На гэты раз песня асабліва ўразіла. І нават не песня, а ўсё разам узятае — асенні вечар, засыпаная мокрым лісцем станцыя, напаўпусты буфет. Стары іграў, Надзя, убачыўшы Васіля, раптам зніякавела, збянтэжылася, як бы хацела штосьці сказаць, але, мабыць, засаромелася сястры і толькі пачырванела. А Васіль, перапоўнены радасцю, замілаванасцю да дзяўчыны, збянтэжаны не меней, чым яна, паспешліва выскачыў з буфета.

Ён нават дамоў не пайшоў — блукаў пад дажджом па станцыі. У палосках святла, якое падала ад ліхтароў, блішчалі мокрыя рэйкі, кучы жужалю, бляшаныя дахі памяшканняў.

Васіль ведае ўжо — Надзя будзе іграць у п'есе, якую на Новы год збіраюцца паставіць дзесяцікласнікі. Адну яе з дзевятага класа запрасілі — на ролю Паўлінкі. Надзя, мабыць, вярталася з рэпетыцыі і забегла ў буфет, да сястры.

Тое, што Надзя ўдзельнічае ў пастаноўцы, хвалюе, непакоіць Васіля. Дзяўчына як бы адкрыта сягнула ў той свет, куды Васіль толькі збіраецца ступіць. Дзесяцікласнікі яе заўважылі, вылучылі.

Са станцыі Васіль рушыў да Сцяпана — папрасіць кніжку Янкі Купалы, у якой змешчана «Паўлінка». Яму востра захацелася перачытаць п'есу. Ведаць словы, якія Надзя будзе гаварыць па ходу дзеяння, зразумець яе ролю ў пастаноўцы.

Зачыніўшыся ў апусцелай канторы, перачытваючы камедыю, Васіль поўніцца супярэчлівымі пачуццямі. Роля Паўлінкі адказная, можа, галоўная нават. Надзю выбралі правільна, яна сыграе, але астатнія акторы Васілю не падабаюцца. Нават Сцяпан узяў не сваю ролю. Будзе іграць шляхціча Адольфа Быкоўскага, фанабэрыстага і дурнаватага. Трэба смешна сыграць шляхціча, а Сцяпан залішне сур'ёзны для такой справы і наўрад ці справіцца з роляй. Так думае Васіль.

Не, нікому з хлопцаў, занятых у п'есе, ён не зайздросціць. Але ж ён ведае іх здольнасці.

Найбольш абурае Васіля, што ролю настаўніка, якога любіць Паўлінка, даручылі Сяргею Лізюку. Які з яго настаўнік? Слізняк з мокрымі губамі. Мінулагодняй восенню, перад Кастрычніцкімі святамі, калі

школа хадзіла ў лес па дзеразу, Лізюка выкрылі. Ён і яшчэ двое такіх, як ён, адлучыўшыся з дзяўчатамі, зрабіўшы выгляд, што заблудзіліся, займаліся зусім не дзеразой. Быў вялікі скандал. А цяпер Лізюк, няхай нават па ходу дзеяння п'есы, будзе цалавацца з Надзяй. Няўжо яна так лёгка згадзілася цалавацца з Лізюком?..

VIII

Іван Скварчэўскі па-ранейшаму купляе газеты, «Огоньки», пільна сочачы за тэатрам ваенных падзей. Хоць вайна фактычна адшумела — Італія ў Грэцыі завязла, ваенныя дзеянні вядуцца толькі ў Афрыцы, у лівійскай пустыні, дзе Ромель наступае на англічан, ды немцы бамбардзіруюць Лондан і некаторыя іншыя англійскія гарады.

— Гітлер захапіў палавіну Еўропы. Куды кінецца цяпер? — заклапочана пытае Іван.

Васіль наконт вайны спакойны.

— Германія нас баіцца,— адказвае Івану.— Гітлер ведае: паломіць зубы, калі адважыцца напасці.

— Германія моцная. Самая моцная дзяржава ў Еўропе...

Выйшла кніжка пра першую сусветную вайну, пра ўдзел у ёй Расіі — са схемамі, картамі. Убачыўшы кніжку ў бібліятэцы, Васіль выпрасіў яе. Вырываючы час паміж занядкамі алгебрай, трыганаметрыяй, з незразумелым хваляваннем чытае пра наступленне рускіх армій пад Аўгустовам, пра іх акружэнне ля Мазурскіх азёр, пра «цуд» на Марне.

І яшчэ адну кніжку праглытвае Васіль — «Гитлер против СССР», напісаную, відаць, чужаземцам — Эрнстам Генры. Аўтар даказвае, што Гітлер, у выпадку нападу на савецкую краіну, абавязкова вайну прайграе, бо сустрэне не толькі магутнае супраціўленне савецкіх людзей, а падымуцца супраць фашызму наогул усе зняволеныя народы Еўропы.

Ніколі Васіль не меў цягі да гістарычных, палітычных кніг. Цяпер такая цяга паявілася.

У часопісе «Полымя рэвалюцыі» — ён выдаецца ў Мінску, і Васіль бярэ ў бібліятэцы паасобныя нумары — надрукавалі раман Н. Шпанава «Дванаццаць гадзін вайны». Там гаворыцца, што калі Германія і рыне

на СССР, то толькі праз Паўночны полюс і толькі авіяцыяй, бо сухапутныя, танкавыя нямецкія арміі ўмацаваную савецкую граніцу нізашто прарваць не здолеюць. Але і армады фашысцкіх самалётаў роўна за дванаццаць гадзін знойдуць на Паўночным полюсе ледзяную магілу.

Вайна, значыць, калі ненарокам і пачнецца, цягнуцца будзе вельмі нядоўга. У кнігах так пішуць, у раманах і ў песнях співаюць.

Рэпетыцыі «Паўлінкі» ідуць поўным ходам. Не, Васіль не заглядвае на гэтыя рэпетыцыі, яму няма да іх справы. Але іншы раз, калі выпускаюць насценгазету, прыходзіцца заставацца пасля ўрокаў. У школе ў такую часіну наступае нязвычная цішыня. У паасобных пакоях займаюцца гурткі, гулка раздаюцца крокі па пустых, напаўасветленых калідорах. Васілю хочацца зазірнуць у пакой дзесятага класа, дзе развучваюць ролі самадзейныя артысты, але ён стрымлівае сябе.

Васіль любіць школу. І старую, у якой вучыўся да пятага класа, і новую, каменную, двухпавярховую — яна вырасла якраз у цэнтры мястэчка. У старой школе таямнічнасці было нават больш, чым у новай. У доўгай будыніне пад пафарбаваным бляшаным дахам размяшчаліся толькі тры класныя пакоі і настаўніцкая. Асобна стаяў дамок, дзе жылі настаўнікі. На пясчаным школьным двары паспелі вырасці купчастыя таполі, шумелі на вятрах лісцем, галінамі.

У кожным пакоі старой школы можна было натрапіць на цуд — у адным, у зашклёнай шафе, стаяла заспіртаваная ў сасудзе гадзюка, у другім — шкілет чалавека, абгорнуты, каб штохвілінна не глядзелі, паперай, у трэцім — наклееныя на лісты картону гербарыі, мінералы ў скрыначках.

Пазней пабудавалі яшчэ тры будынкі, замкнуўшы школьны пляц на манер падковы. Але калі заснавалалася дзесяцігодка, месца ёй усё адно не хапіла.

У новай школе толькі ў першую зіму было холадна і няўтульна. Цяпер парадак навялі: дроў хапае, у класах цёпла, падлога, сцены, рамы акон пафарбаваны, усюды на сценах — партрэты, карты, розныя дыяграмы.

Прыгожы від адкрываецца з акна другога паверха. Летам відаць дальні асмужаны лес, зялёнае поле, узімку белая снежная посцілка нібы ахінае наваколле.

Васіль настолькі аддадзены школьнаму, кніжнаму, што, апрача алгебры, геаметрыі, трыганаметрыі, для яго нічога не існуе. Свет як бы сышоўся на матэматыцы, якую Васіль хоча падагнаць, каб параўняцца з дзесяцікласнікамі, з тым матэрыялам, які яны праходзяць па праграме, і разам з Іванам рашаць задачы. Задачы ў дзесятым класе цяжкія.

За астатнія прадметы Васіль не баіцца. Дзесяты клас — у многім паўтарэнне пройдзенага, толькі ў шырэйшым, больш глыбокім аб'ёме. Электрычнасць праходзілі ў сёмым класе, геаграфіі, біялогіі ў дзесятым наогул няма, няма новага ў выкладанні рускай, беларускай моў. Паўтараюць падручнік за шосты і сёмы класы дый па гісторыі СССР падручнік нядаўна выпусцілі — матэрыял напалавіну знаёмы. Літаратуру — рускую, беларускую — Васіль у разлік не бярэ. Даўно прачытаў тое, што дзесяцікласнікі вывучаюць.

Астаецца хімія, геалогія з мінералогіяй і астраномія. Над хіміяй — у дзесятым праходзяць арганічную — прыйдзецца таксама пасядзець.

Граніт матэматыкі, калі прыналегчы, напору паддаецца. Добрую паслугу Васілю зрабіла Антаніна Хвядосаўна, ахапіўшы паўтарэннем па алгебры, геаметрыі матэрыял папярэдніх класаў. У рашэнні ўраўненняў з адным, двума, нават трыма невядомымі Васіль плавае, як рыба ў вадзе, а гэта прыдалося для далейшага.

Час свой Васіль плануе жорстка. Ёсць жа яшчэ дзевяты клас, і прадметы, якія там праходзяць, адкладваць нельга. Ён, бадай, найцяжэйшы — дзевяты клас, бо матэрыял, за выключэннем эканамічнай геаграфіі і капіталістычных краін, увесь новы.

Бацька заняты на дзяжурстве, а якраз нанялі каня, трэба прывезці сена. Па сена Васіль едзе разам з гаспадарамі каня — аднаасобнікамі Мірончыкамі — сынам і бацькам. Стары Мірончык маўклівы, хітраваты, сын — у яго на дзіва прыгожы дзявочы твар — прасцейшы. Размаўляе з Васілём, смяецца.

У Мірончыка два сыны, ёсць яшчэ старэйшы, але абодва непісьменныя. Нават чытаць не ўмеюць. Жылі на дальнім хутары, бацька ў школу не пускаў. Тым часам разважае малады Мірончык — яго завуць Коля — разумна, расказвае дасціпныя гісторыі. Васіль дзівіцца.

Наогул Васіль здзіўляецца ўвесь гэты хмуры зімовы дзень. Добрай саннай дарогі няма, каня запраглі ў калёсы. Грукочучы па мёрзлай грудзе, едуць павольна. Навокал алешнікі, лазнякі, рудая балотная трава. Васілю быццам у навіну ўсё гэта. Седзячы над кніжкамі, рашаючы задачы, ён нібы забыў, што ёсць лес, поле, замёрзлае балота — шырокі, мнагалучны свет, які ад кніжак не залежыць і жыве па сваіх законах.

На бярозе стракоча сарока, а Васіль узрушаны: як бы бачыць птушку ўпершыню. З такім жа захопленым здзіўленнем праводзіць вачамі зайца, што перабег дарогу; прабівае падэшвай чаравіка скарынку лёду на лужыне і некалькі хвілін стаіць як укопаны — назірае, як, пульсуючы, рыўкамі вырываецца з лёдавага палону вада.

Міронччыкі пераміргваюцца: Васіль здаецца няцямным дзіваком.

Пазней, калі прывезлі сена, стары Мірончык выгаварыў бацьку:

— Думаў, твой, як мой. Здаецца, аднагодкі. Але ў твайго палавіны няма таго спрыту, што ў майго Колі. Уталопіцца ў пень і глядзіць. Як бытта першы раз бачыць.

Бацька зразумеў Мірончыкаву заўвагу ў тым сэнсе, што Васіль кепска накідваў сена. Васілю трохі крыўдна — віламі, граблямі, навучыўся карыстацца даўно, але пераконваць бацьку не стаў. Бацька таксама не ведае пра дзевяты, дзесяты класы.

Была яшчэ адна справа, якая парадкам непакоіла Васіля — прыём у камсамол. На школьным сходзе прынялі аднагалосна. Але як у райкоме, галоўная інстанцыя — там!

Статут Васіль вывучыў, грамадскія нагрузкі нясе. І са сваякамі, здаецца, у парадку. Праўда, мужык бабінай сястры раскулачаны, і хоць радня гэта далёкая і Васіль ніколі не бачыў таго чалавека, аднак трохі трывожыўся.

Райком камсамола ў адным з будынкаў старой школы. Хмурным снежаньскім ранкам некалькі школьнікаў — і Васіля ў іх ліку — выклікалі на бюро.

Страхі, згрызоты аказаліся дарэмнымі. У Васіля спыталі толькі, як вучыцца, і калі ён расказаў, узнагароджаны ў канцы лета медалём «За трудовую доблесть», брыгадзір трактарнай брыгады Рыбак — ён ра-

зам з іншымі актывістамі засядаў у райкоме — унёс прапанову — прыняць!

За гэтую прапанову прагаласавалі астатнія райкомаўцы.

Дамоў Васіль вяртаўся радасны і горды.

Між тым наступіў Новы год.

Дзень звычайны, хмурнаваты. Сыпле сняжок, вялікага марозу няма.

«Паўлінку» ставяць у школьным клубе — яго абсталявалі ў выступе будынка, які па фасадзе навісае над уваходнымі дзвярамі. Знялі сцяну паміж класам і настаўніцкай, і атрымалася досыць прасторнае памяшканне. Выступ абвяваецца вятрамі, памяшканне халаднаватае — Васіль зіму прадрыжаў у ім, калі вучыўся ў пятым класе. Для клуба яно падыходзіць. Нават сцэна ёсць — невялікае ўзвышэнне, аддзеленае ад залы паркалёвай заслонай.

П'еса ідзе нядрэнна. Дзесяцікласнікі папрыклейвалі вусы, бароды, але ўсё адно артысты знаёмыя: Мікола Райдун, Ізя Цукерман, Сцяпан Бронька, Валодзя Бажок і яшчэ некалькі хлопцаў і дзяўчат.

Васілю трохі лягчэй стала, калі па ходу дзеяння ў тых месцах, дзе трэба цалавацца, Надзя толькі выгляд рабіла, што цалуецца. Нават не датыкалася да мокрых Лізюковых губ.

І Сцяпан ніштавата іграе — не горш астатніх. Трымаецца смела. А калі пісклявым голасам заспяваў: «Плаваён галэмбі, лётаён лабэндзі, з нашэго кохання пэўне ніц не бэндзе»,— зал надарыў Сцяпана гучнымі апладысментамі.

На сцэну ўвесь струнны аркестр пасадзілі. Скокі, спевы, прадугледжаныя ў п'есе, найбольш удаліся. Гэта ў школе ўмеюць.

Пасля пастаноўкі — навагодні бал. Крэслы вынеслі ў калідор, у клубе пачаліся танцы.

Яшчэ калі ішла п'еса, Васіль заўважыў у зале чарнявага лейтэнанта. Цяпер, прыгледзеўшыся, пазнаў яго. Гэта Іван Дмухавец — адзін з тых, хто першы закончыў местачковую дзесяцігодку. Два з палавінай гады назад адбыўся першы выпуск, і вось Дмухавец ужо лейтэнант. Яго шырокія плечы шчыльна аблягае зялёная перацягнутая партупеяй гімнасцёрка з двума кубікамі ў пятліцах. На лейтэнанце, здаецца, усё блішчыць: рамяні, гузікі, наглянцаваныя боты і нават

радасныя, павільгатнелыя ад узбуджанасці вочы лейтэнанта таксама блішчаць.

Надзя адчувае сябе каралевай вечара. Адразу пераапранулася: на ёй цяпер цёмная сукенка з белым каўнерыкам, на нагах — бліскучыя туфлі-лодачкі, валасы павязаны сіняй хусцінкай.

На Васіля Надзя нават не зірнула. Яе раз за разам запрашае танцаваць лейтэнант, і яна ахвотна ідзе. Васіль раптам успомніў: Іван Дмухавец таксама ўдзельнічаў у п'есе. Першы выпуск дзесяцігодкі ставіў «Любоў Яравую» — пра грамадзянскую вайну — і Іван іграў у ёй ролю паручніка Яравога.

Гэтак жа ахвотна танцуе лейтэнант з маладой настаўніцай-біялагічкай, той, якая сказала, што Васіль падобен на Ясеніна і на кватэру запрашала. Біялагічка проста есць вачамі лейтэнанта. Адразу расцвіла, пажвавела, носіцца ў чарадзе дзесяцікласніц, і яе ад іх нават не адрозніш.

Настрой у Васіля сапсаваўся. У п'есах ён не ўдзельнічае, не валодае такімі талентамі. І лейтэнантам не хутка будзе. Няхай! Ён сваё яшчэ пакажа...

Васіль непрыкметна выбраўся з клуба, у вестыбюлі хуценька апрануўся, выскачыў на вуліцу. Жанчыны здрадлівыя, думае ён, поўнячыся зласлівымі, помслівымі пачуццямі да Надзі і настаўніцы-біялагічкі. Зрэшты, да настаўніцы яму справы няма, няхай скача з кім хоча. Крыўдна за Надзю. Яна першая яго пацалавала, калі ноччу праводзілі ў лесе ваенную гульню. Цяпер робіць выгляд, што нічога не было.

Што ж, Надзя яго яшчэ не ведае. Ён таксама ўмее быць зацятым. Не кіне ў яе бок ніводнага прыязнага позірку. Не загаворыць, не падыдзе на перапынку. Яна лічыць сябе вышэйшай — вучыцца ў дзевятым класе, іграе ў п'есах. Няхай лічыць!..

Па мястэчку не відаць, што яно святкуе Новы год. У вокнах блішчаць звычайныя агеньчыкі, у некаторых наогул цёмна — гаспадары ляглі спаць.

Старэйшыя людзі, у тым ліку Васілёвы бацькі, адзначаюць Новы год па царкоўнаму звычаю. Іхні Новы год наступіць праз два тыдні. Заколюць кабанчыка, будзе кілбаса, крывянка. На куццю — посную і скаромную — прыйдзе ў хату вялікая раскоша: маці нарыхтуе безліч страў.

IX

Дні бягуць — напружаныя, чымсьці падобныя адзін на другі, але радасныя. З радасцю Васіль перагортвае старонкі падручнікаў, рашае задачы, паглыбляецца ў новы, незнаёмы матэрыял. У параўнанні з аднакласнікамі ён узваліў на сябе ў тры разы цяжэйшую ношку, але стомленасці не адчувае. Ён сам бачыць, як імкліва прасоўваецца наперад, і, можа, таму з радасцю сустракае кожны новы дзень.

Да Івана Васіль ходзіць штодня. Мінае базы, дрывяны склад, ідзе чыгуначнымі пуцямі, зварочваючы затым на Варашылаўскую вуліцу. Гуляюць вятры, заносячы снежнымі гурбамі рэйкі, стрэлкі — іх чысцяць рамонтнікі і сезоннікі. Адзін раз нават спецыяльны поезд прысылалі вызваліць ад снежных заносаў каляю. Дыхнуў на дзень-два паўднёвы вецер — снягі аселі; зноў ціскануў марозік — дарогі пакрыліся слізкаю наледдзю.

На станцыі як заўсёды: прыбываюць, адбываюць цягнікі, на пуцях дымяць кучы жужалю, іх рамонтнікі зносяць і скідаюць у адхон. Вялікія завалы ўтварыліся за той час, пакуль Васіль вандруе да Івана. Узбоч станцыі цэлыя шлакавыя горы. Летам жужаль вывезуць.

У раскідзістых галінах станцыйных таполяў спяваюць вятры. Васілю здаецца, што таполі журацца, чакаючы вясны і сонца.

Калі Васіль ідзе чыгуначнымі пуцямі, яму заўсёды добра думаецца. Гэтак жа як у лесе. Лес калыша, пястуе мары, хісткія і няпэўныя, чыгунка як бы выкіроўвае іх у больш канкрэтную каляіну. Наперад, наперад, за асмужаны лес, дзе ляжаць новыя далі, шумныя гарады! Там Васілёва месца... Але ўсё адно ён не можа ўявіць, што ўжо гэтым летам пакіне роднае мястэчка, паехаўшы разам з хлопцамі ў той зваблівы край, які завецца горадам, інстытутам, ваенным вучылішчам.

Цягнікі фактычна прымае і адпраўляе бацька. На заходнім і ўсходнім ускраі станцыі стаяць на высокіх драўляных палях будкі, у якіх дзяжураць стрэлачнікі. Бацькава будка — усходняя. З незапамятных часоў Васіль хадзіў туды, носячы бацьку абед, бо стрэлачнікі заступаюць на дзяжурства на дванаццаць гадзін і

адлучацца са службы ім нельга. Цяпер абед бацьку носяць меншыя браты.

На станцыі ўведзена аўтаблакіроўка. У бацькавай будцы стаіць вялікі апарат з некалькімі рычагамі. Зазвініць тэлефон, бацька падыме трубку: «Слухаю, таварыш дзяжурны...» Дзяжурны па станцыі аддасць каманду. Затрашчыць вочка, размешчанае над рычагом, ад яго адваліцца, павісне на пружынцы накрыўка. Бацька, падымаючы рычаг, адкрывае семафор ці пераводзіць стрэлку.

Зноў дакладвае дзяжурнаму...

Няўжо сапраўды праз колькі там месяцаў настане часіна, калі бацька перавядзе стрэлку, і цягнік памчыць Васіля ў таямнічы нязведаны край?.. Карціны такой Васіль ніяк не можа ўявіць. Штосьці замінае. Што — ён не ведае сам, і ад гэтага трывожна.

Васілю шанцуе: за школьным хлявом, сярод выкінутых з кладоўкі расплюшчаных палавінак глобусаў, абломкаў лыж, розных скрынак, бутэлек, знаходзіць дзве прыстойныя лыжы. Абедзве на правую нагу, але бяда невялікая.

Васіль трохі падрамантаваў лыжы, прыбіў раменьчыкі, нацёр воскам, выразаў палкі. На палкі трэба кружочкі, але можна і без іх абысціся.

Пададзеўшы пад пінжачок цяплейшую сарочку, Васіль выязджае на поле. Калі разгонішся, набегаешся, лішняй вопраткі не трэба. Цела аж гарыць.

Добра ў полі. Снежны покрыў трымае надзейна, лыжы самі бягуць. Наперадзе — аж да лесу — сінявата-белая роўнядзь, на якой сям-там цямнеюць кусты.

Васіль кіруе да лесу. Хоча наведаць мясціны, дзе летам збіраў грыбы. Можа, не прыйдзецца болей павандраваць па верасах.

Хвілін дваццаць бегу, і ён у лесе. Маўклівыя, засяроджаныя стаяць хвоі, бярозы, асіны. Пануе зацятая цішыня. Між дрэў ісці цяжэй, лыжы правальваюцца, і Васіль выбірае прагаліны.

Вось нарэшце маладыя сасняки, схаваныя пад снежнай пасцеллю верасы, па якіх ён блукаў летам. Воблік, настрой мясцін настолькі змяніўся, што Васіль не пазнае іх.

Ён доўга блукае па занесеных снегам палянах. Далекавата ад'ехаў ад мястэчка — кіламетраў за шэсць. Уражанне такое, што, акрамя маўклівых хваін, бярэ-

Універсітэцкія гады. Выкладчыкі Белдзяржуніверсітэта імя У. І. Леніна І. Я. Навуменка і М. Я. Цікоцкі. 1960 год.

Барыс Бур'ян і Іван Навуменка.
1962 год.

він, якія нібы журацца ў снезе, белай роўнядзі, хмурнага неба, нічога больш на свеце няма.

Настрой зямлі, лесу залежыць ад колеру. Летам лес быў зялёны, восенню залацістымі барвамі свяціліся бярозы, асіны, клёны, ружова-сінім полымем цвілі верасы. Усё гэта колеры жыцця. Але і ў зімнім лесе яны не згаслі канчаткова: зелянее хвоя, сінечай адлівае снег, сінія паўтоны пануюць у наваколлі. Сігналы недалёкай вясны.

Перад тым як легчы спаць, Васіль з гадзіну чытае «Жана Крыстофа». Іменна гэтую кнігу захацелася перачытаць — пра музыку, уражлівую чалавечую душу і пра тое яшчэ, як зацята, настойліва можа дамагацца чалавек мэты. Мэта, адна яна, надае сэнс жыццю. Іначай і жыць не варта...

Вяртаючыся ад Івана, сінім зімовым прыцемкам Васіль твар у твар сутыкаецца з Надзяй. Яна якраз вынырнула з буфета — трымае пад пахай боханчык хлеба, штосьці загорнутае ў паперу — і адразу — не паспеў вывернуцца — зачэплівае Васіля.

— Чаму ты такі?

— Які?

— Не вітаешся, адварочваешся.

— Проста я цябе не бачу.

— З твару цёмны стаў, толькі нос тырчыць. Можа, захварэў?

— Не захварэў...

Яны ідуць пуцямі, мільгаюць бляклыя аганькі стрэлак, цёмнай сцяной цягнуцца на дрывяным складзе штабялі дроў.

— Лізюк — проста агідны,— Надзя рашуча мяняе кірунак гаворкі.— Мне білет у кіно купіў. На апошні сеанс...

Васіль узрадаваны, узрушаны, але стараецца вытрымліваць характар.

— Чаму не пайшла?

— Пайду я з ім! Усім білеты купляе. З Верай Машчынскай круціць.

— Вы любіце такіх, хто ўмее круціць.

Надзя нават спынілася, абражаная.

— Не гавары глупства! Нічога ты не разумееш. Асабліва ў дзяўчатах. Зашыўся ў свае кніжкі.

— Зашыўся! — Васіль гаворыць як бы нават з выклікам.— Думаеш, так проста сяджу? Хутка пачуеш...

7 Зак. 1736

— Што пачую? — Надзя аж гарыць ад цікаўнасці.— Ты стаў у газеты пісаць. Можа, сваю кніжку пішаш?

Васіль спахапіўся. Лішне язык развязваць не варта. Нават перад Надзяй.

— Ёсць розныя справы,— няпэўна адказвае ён.— У газету напісаць не проста.

— Вы ўсе наперагонкі пішаце. Рады, што прозвішча надрукавана.

Развіталіся па-таварыску. Надзя ўсё-такі малайчына. У Васіля прыемна ные ў грудзях. Нічога асаблівага не сказала ні Надзя, ні ён, але жыць стала весялей.

Пахваляцца аднак нельга. Нядаўна на ўроку Васіль таксама ледзь не прагаварыўся. Рашалі цяжкую задачу па геаметрыі, яна не выходзіла. Прымяніўшы трыганаметрычную формулу, Васіль задачу рашыў, зверыў вынік з адказам, змешчаным у канцы падручніка. Рашэнне правільнае! Ён ледзь не падняў руку, але своечасова стрымаўся. Цікаўны Давыд і так зазіраў у сшытак, у якім раптам замільгалі невядомыя знакі — тангенсы, катангенсы. Трыганаметрыі ў восьмым класе не вучаць, і Давыд нічога не зразумеў. Антаніна Хвядосаўна зразумела б, яе не абвядзеш...

У «Плодагародніне» непрыемнасць. Загадчык базы Хурсік — чорны, негаваркі, нелюдзімы — карыстаючыся тым, што цана на бульбу вырасла да трыццаці рублёў за пуд, нагрузіў паўтаратонку, павёз у горад на базар. Міліцыя хапіла за руку — накладной на бульбу не было. Хурсіка арыштавалі, ідзе следства.

Прыціхшыя, як бы прыніжаныя, шчоўкаюць на лічыльніках бухгалтары і рахункаводы. Дрэнна, выходзіць, падбівалі балансы, калі бульбу з базы можна вывозіць машынамі.

Васіль стараецца не зварачаць увагі на цёмныя, нават незразумелыя праявы жыцця. У хаце паміж бацькам і маці часта ўсчынаюцца сваркі — на грунце няхваткі, дарагавізны. Васіль не ўмешваецца, прапускае міма вушэй, наўмысна адварочваецца.

Захварэла меншая сястрычка, якая ледзь-ледзь навучылася хадзіць. Бацька з маці возяць яе ў горад у чыгуначную бальніцу. Кожнага тydня возяць. Васіль застаецца за старшага ў хаце. Варыць меншым братам бульбу, доіць карову. Шкада сястрычкі. Каб хоць папраівілася.

А дні бягуць. Сакавік на двары. Сама гуляюць вятры, мяцеліцы. На вуліцы, пад парканамі, хлявамі вялізныя гурбы.

Нарэшце сталася тое, за што Васіль так зацята змагаўся. Па матэматыцы, а таксама па фізіцы, хіміі дагнаў дзесяцікласнікаў. Будзе цяпер рашаць задачы, вучыць урокі разам з Іванам.

Іван і цяпер скептычна глядзіць на Васілёвы заняткі.

— За дзесяты экзамены не прымуць. Можа, за дзевяты. Але нічога, карысць будзе.

Дапамагае Іван шчыра. Матэматыкай Васіль авалодаў дзякуючы яму.

Цяпер трэба падагнаць астатнія прадметы. Кніжкі ёсць. Прыслаў Грыша Лапата — ён пасля сёмага класа паехаў у Мінск, вучыцца ў гандлёвым тэхнікуме. У Грышы ў Мінску бацька — жыве з другой сям'ёй. Харошы таварыш Грыша — паклапаціўся, знайшоў падручнікі, якія ў мястэчку проста немагчыма дастаць.

У пачатку апошняй чвэрці трэба падаваць заяву дырэктару. Кожны новы дзень набліжае гэты тэрмін.

X

На свеце неспакойна. З восені вайну супраць Грэцыі вяла Італія, перамогі не дамаглася, Мусаліні нават уцякаць стаў. Цяпер на грэкаў рынуў з танкамі Гітлер. І не толькі на грэкаў. Праз дзень пасля таго, як Савецкі Саюз падпісаў дагавор аб дружбе і ненападзе з Югаславіяй, фашысты на Югаславію напалі. Творыцца штосьці незразумелае.

— Гітлер з намі не лічыцца,— заяўляе Іван.

— Чаму не лічыцца?

— У нас з Югаславіяй дагавор аб дружбе, а ён нападае. Хіба не зразумела?

— У Югаславіі рэвалюцыя. Ранейшы ўрад далучыўся да Берлінскага пакту. Гітлер душыць рэвалюцыю.

— Нам хіба ўсё роўна, каго ён душыць? Югаславы — славянскі народ.

— Пачакай, дадуць па зубах Гітлеру.

Па чыгунцы, у напрамку на Брэст, імчаць цягнікі з танкамі, артылерыяй, баявой тэхнікай. З пачаткам

вясны такіх цягнікоў стала нават больш. Умацоўваюць нашу граніцу.

Гісторыю, асновы дарвінізму, іншыя прадметы Васіль падагнаў. Сярэдняя школа нібы ляжыць на далонях. Хоць і страшнавата ад гэтага. Процьма матэрыялу. Некаторыя раздзелы, асабліва па гісторыі, геалогіі і мінералогіі, астраноміі, Васіль толькі прачытаў, замацаваць як след не паспеў. Галоўнае — як будуць прымаць экзамены? Калі дадуць на прадмет хоць па два дні, то экзамены ён вытрымае.

З нерашучасцю, трывогай, якая не сціхае ў душы, аднёс Васіль заяву дырэктару.

У настаўніцкай — перапалох. Дырэктар адразу стаў званіць па тэлефоне. Настаўнікі, якія прыходзяць на ўрокі, глядзяць на Васіля здзіўленымі вачамі.

Дні праз два пасля ўрокаў — яшчэ светла, ужо красавік наступіў — дырэктар выклікае Васіля да сябе ў кабінет.

— Вось што, малады чалавек. Вы ўвогуле малайчына. Але спяшацца не трэба. Навука не любіць паспешлівасці. Ды вам жа толькі шаснаццаць гадоў. У інстытут усё адно не прымуць.

Васіль зніякавеў.

— Значыць, дарэмна рыхтаваўся?

— Чаму дарэмна? Усялякая работа, асабліва старанная, павінна заахвочвацца. Думаю, абласны аддзел народнай асветы дазволіць прыняць экзамены за дзевяты клас. Мы туды напісалі афіцыйны запрос. Райана такое пытанне вырашыць не можа.

У Васіля адлягло ад сэрца. Можа, і добра, што выходзіць іменна так. Іван папярэджваў.

— Яшчэ хачу паведаміць,— дырэктар размаўляе ветліва, шчыра — нібы ўгаворвае.— Мы вас хочам выпусціць з атэстатам выдатніка. Паступіце ў інстытут без экзаменаў, палучыце стыпендыю. Цяпер такога атэстата не атрымаеце. Па некаторых прадметах вы, мабыць, зусім не рыхтаваліся. Напрыклад, па чарчэнню?

— Не рыхтаваўся,— прызнаецца Васіль.

— Вось бачыце. Навошта спяшацца? У дзесятым агледзіцеся, лепш усвоіце матэрыял. Грунт ёсць. Не раю і гаварыць, што рыхтаваліся за дзесяты. Будуць лічыць другагоднікам.

Васіль згодзен. З удзячнасцю глядзіць на дырэкта-

ра. Довады яго разумныя, пераканаўчыя. Толькі дзіўнае адчуванне: Васіль не можа ўявіць сябе дзесяцікласнікам. Здаецца, усё проста: хлопцы паедуць, ён астанецца ў мястэчку, але ўявіць такога не можа.

Экзамены прымаюць праз тры дні.

Фактычна экзаменаў няма. Настаўнікі, якія выкладаюць у дзевятым класе, выклікаюць Васіля і вядуць гаворку кожны па сваім прадмеце. Першымі экзаменуюць Антаніна Хвядосаўна — па матэматыцы — і дырэктар — па асновах дарвінізму. Васілёвы веды дырэктарам, яго жонкай прызнаны, відаць, грунтоўнымі, бо астатнія настаўнікі наогул доўга не апытваюць. Прыкрасць выйшла толькі з фізікам, з тым самым маладым настаўнікам, які з-за стыпендыі пакінуў інстытут. Не, матэрыял па фізіцы за дзевяты клас Васіль ведае, адказаў як трэба. А за восьмы законы Кеплера недавучыў, заблытаўся. Непрыемна.

Праз тыдзень Васіля пераводзяць у дзевяты. Наперадзе яшчэ больш месяца заняткаў. Затым экзамены...

Дні радасныя, як бы напоўненыя зіхатлівым бляскам.

У дзевяты клас Антаніна Хвядосаўна прывяла Васіля, ідучы на першы ўрок. Усе ўсталі. Выходзіць, і Васілю аддалі чэсць.

— Сядай,— Антаніна Хвядосаўна паказала на вольнае месца.— Зараз будзе кантрольная работа.

Васіль садзіцца побач з Петраўцом, сынам загадчыка райана, таксама актыўным селькорам. На новага дзевяцікласніка ўсе азіраюцца. Глядзяць з дапытлівай цікаўнасцю. Адна Надзя Мядзёлка не глядзіць. Васіль заўважыў, як густа яна пачырванела, як толькі ён зайшоў у клас.

Задачы Антаніна Хвядосаўна дала да смешнага лёгкія. Васіль адразу парашаў іх, перапісаў на чысты лісток. Сусед Петравец тым часам пасапвае, торкае Васіля ў бок. Кожнаму раду дадзены свае задачы, і сусед зашыўся. У яго не выходзіць нават першы прыклад. Васіль рашыў Петраўцовы задачы, непрыкметна перадаўшы яму лісток.

Празвінеў званок на перапынак — на кантрольную адведзена два ўрокі,— ніхто не падымае галавы ад парты, а Васіль ужо кладзе лісткі на стол перад настаўніцай. Яна прабягае вачамі рашэнне, усміхаецца, ківаком галавы паказвае — Васіль можа быць вольны.

Выходзячы з класа, Васіль зноў заўважае, як зноў густа пачырванела Надзя Мядзёлка.

У гэты дзень было яшчэ сачыненне па рускай літаратуры, Васіля выклікала настаўніца нямецкай мовы. Поспех быў поўны — па ўсіх трох прадметах «выдатна». Васіль пажынаў славу.

Славы яшчэ прыбавілася, калі ў раённай газеце за подпісам Петраўца — ён малайчына, Васілёвай паслугі па кантрольнай алгебры не забыў — паявілася заметка «За адзін год — два класы». Нават дзядзька Сымон, матчын брат і хросны Васілёў бацька — ён жыве ў вёсцы Бабуры, за дванаццаць вёрст,— спецыяльна прыехаў павіншаваць пляменніка і прывёз мех бульбы.

Хлопцы — Іван, Сцяпан — таксама задаволены. Усе ведаюць: яны памагалі Васілю, надзейна трымалі тайну — і частка Васілёвага поспеху як бы прыпадае на іх.

Васіля нават карэспандэнт Мінскай газеты сфатаграфаваў. Сягнуць вышэй, чым сягнуў Васіль, заслужыць большую славу было проста немагчыма!..

Пачыналі зелянець кволым далікатным лісцем разложыстыя станцыйныя таполі, расцвіталі сады, жывапорнымі сокамі поўнілася, востра пахла зямля. Першая трава, першы цёплы дождж, які змыў з зямлі непатрэбны зімовы друз, белыя воблакі на бязмежным сінім небе, птушкі, што вярнуліся з далёкага выраю і зноў шчабяталі і спявалі — усё-ўсё, здаецца, абяцала спакой, задавальненне, здзяйсненне самых высокіх надзей. Дамагайся, не шкадуй сілы, ідзі наперад — твае сяганні будуць заўважаны, ацэнены. Свет такі шырокі, бязмежны, жыццё дае столькі магчымасцей паказаць здольнасці, быць карысным людзям!

І ўсё-такі нейкая трывога не-не дый закрадваецца ў Васілёву душу. Адкуль яна, у чым прычына?

З далёкага волжскага горада, з лётнага вучылішча прыслаў ліст Мікалай Сянчук: пачаў лятаць з інструктарам. Мікалай ужо ўбачыў сваё неба. Васілю чакаць яшчэ цэлы год.

Штосьці дзіўнае творыцца з Надзяй Мядзёлкай. Калі яе выклікаюць да дошкі, чырванее, запінаецца, адказвае няўпэўнена. Звычайна шустрая, гаваркая, вогненна-вясёлая, з таго часу як Васіль прыйшоў у дзевяты клас, стала маўклівай, задуменнай.

Зрэшты, адносіны з Надзяй Васіль высветліў. Пасля ўрокаў дагнаў яе — ішла адна — пайшоў поруч.

— Не злуйся,— прымірэнча сказаў ён.— Я нікому пра дзевяты клас не гаварыў. Табе адной намякнуў.

— Калі намякнуў?

— Помніш, ішлі са станцыі. Яшчэ зімой.

— Ты эгаіст,— Надзін голас трохі пацяплеў.— Думаеш толькі пра сябе.

— Я хацеў цябе дагнаць,— сказаў Васіль.— Табе ж столькі гадоў, як мне.

— Не віляй хвастом. Хацеў здаваць і за дзесяты. Не пусцілі. Правільна зрабілі. Нахапаў бы троек. Выскачка...

Экзамены наступілі. Здае іх Васіль у лагодным, ціхамірным настроі. Не рвецца, не напінаецца. Час штурмаў для яго ззаду. Зусім нечакана атрымлівае «добра» па прадметах, якія ведае найлепш — па рускай, нямецкай мовах. Няхай! Будзе яшчэ дзесяты клас. Павінен быць.

Зелянінай наўсцяж убралася зямля, ідуць дажджы, веюць цёплыя вятры. Сцяпан з Іванам атрымаюць атэстаты выдатнікаў. Могуць без экзаменаў паступаць у інстытуты. Аднак пойдуць у артылерыйскае вучылішча. Так рашылі.

Васіль яшчэ не ведае, куды паступіць. У яго наперадзе цэлы год.

Школа платы за дзевяты клас не ўзяла. Бацька пастараўся — выстаяў ноч у чарзе і купіў Васілю касцюм. Тое, што сарвалася восенню, Васіль атрымаў вясной. Касцюм выдатны: шарсцяны, светла-шэры і якраз па фігуры.

Дырэктар не забыў, што Васіль разам з сябрамі мог закончыць дзесяцігодку. Заклікаўшы ў кабінет, прапанаваў яму выступіць на выпускным вечары, пажадаць дзесяцікласнікам шчаслівай дарогі.

Васіль выступіў і пажадаў. Яго прамова — урачыстая, звонкая — заслужыла дружныя воплескі.

І на другой, неафіцыйнай частцы вечара Васіль мог астацца. Аднак не згадзіўся. У дзевяцікласнікаў таксама складчына. На Варашылаўскай вуліцы, у суседнім з Іванавай хатай доме намечана баляванне, і Васілёва месца там.

Вечар цудоўны. На складчыне настаўнікаў няма — вольная воля — і весялосць, можа, нават большая, чым

у дзесяцікласнікаў. Зрэшты, дзевяцікласнікі таксама дарослыя.

Захмялеўшы, Васіль і танцаваць адважыўся. Запрашае ў круг адну дзяўчыну, другую. Надзя Мядзёлка сядзіць нахмураная. Забыла Надзя, як на навагоднім вечары танцавала з лейтэнантам і ў Васілёў бок нават не паглядала. Крыўдзіць дзяўчыну Васіль аднак не хоча. Падыходзіць да яе.

— Выйдзем,— напаўголаса гаворыць Надзя.— Тут горача...

Ужо ноч плыве над зямлёю. Ціхая, зорная, цёплая. Толькі чуваць, як на станцыі пыхкае манеўровы паравоз. Васіль прыхінае Надзю да сябе, і яна не бароніцца. Ён адчувае сваімі грудзьмі яе падатлівыя грудзі, усю яе гнуткую, гарачую, моцную.

— Давай сядзем,— просіць Васіль, не могучы саўладаць з пачуццямі.

Яны знаходзяць лавачку і садзяцца. Над іх галовамі навісь галін, ледзь чутны шэпт лісця.

Васіль зноў прыхінае Надзю да сябе і цалуе ў губы. Губы ў яе салёныя, сухія.

— Што будзем рабіць у дзесятым? — нібы птушка, усклікнуўшы, пытае Надзя.

— Цалавацца.

— Нельга ж...

— Маўчы...

— Зноў нешта выдумаеш. Паедзеш...

— Не паеду...

Праз хвіліну допыт вядзе Васіль.

— У лесе мяне наўмысна пацалавала?

— Не цалавала я цябе.

— Дык што то было?

— Табе здалося...

Надзя ціхенька — нібы ручэй звініць — смяецца.

Ад пацалункаў у Васіля апухлі губы, кружыцца галава. Ніколі не было такой дзіўнай ночы.

— Я люблю цябе,— гаворыць ён Надзі.— Толькі баюся — вельмі ты свавольная. Помніш, як танцавала з лейтэнантам?

— Не трэба мне лейтэнант. Няўжо нічога не бачыў?

— Бачыў...

— Я цябе з шостага класа прыкмеціла. Ходзіць цыбаты хлапчучок, твар харошы, у лесе нічога не баіцца...

Шчасце поўнае. Што болей трэба для поўнага шчасця?

Разышліся з Надзяй на світанні.

Васіль мог паспаць, але хіба пасля ўсяго, што здарылася, заснеш? Нядзеля, можна пагуляць, потым пачытаць. Першы дзень, вольны ад заняткаў, клопатаў.

Зняўшы новы касцюм, паснедаўшы, Васіль ідзе ў лес. Чамусьці яму здаецца, што за Раманавай будкай, дзе стаяла Надзіна хата, ён стрэне яе самую.

Жыта высокае стаіць, сама красуе. Каласкі бухматыя, ахутаныя кволай пушыстай мярэжай. Перагукваюцца ў жыце перапёлкі. Вунь — ідуць, вунь — ідуць... Па пыльным шляху, які ляжыць па той бок чыгункі, цягнуцца фурманкі.

Лета ўбіраецца ў сілу. У лагчынах трава аж буяе. Сонца высока паднялося, у траве скачуць, трашчаць на тысячу ладоў конікі.

Вось і дубы. Надзі аднак няма. Не здагадалася прыйсці. У Васілёву душу паціху закрадваецца трывога. Яна часта ў апошні год закрадваецца.

Лісце на дубах далікатнае, яго празрыстая зелень нібы прасвечвае наскрозь. Ціха, цёпла, добра.

Васіль паволі крочыць дамоў. Ахутаны пылам, праносіцца па чыгунцы брэсцкі цягнік. Апошні вагон моцна пагойдваецца. Дванаццаць гадзін, думае Васіль. Брэсцкі заўсёды прыходзіць у дванаццаць...

Па вулачцы, што выходзіць у поле, скача коннік. Выгляд у яго незвычайны: твар узмакрэлы, валасы расплатланыя, сарочка расхрыстаная.

Васіль нарэшце пазнае ў ім брыгадзіра трактарнай брыгады Рыбака, якога летась узнагародзілі медалём і ўрачыста сустракалі на станцыі.

— Вайна! — крычыць брыгадзір Васілю.— Гітлер напаў. Трактарыстаў трэба сабраць...

1975

ЗАМЯЦЬ ЖАЎТАЛІСЦЯ

I

Едучы ў педінстытут, у надпрыпяцкі горад, дзе жыў і працаваў, калі быў малады, Высоцкі лічыў, што адпачне. Прачытаць за месяц спецкурс на трыццаць гадзін — не надта вялікая цяжкасць для яго, спакушанага ў такім чытанні за доўгія гады выкладчыцкай работы.

Зрэшты, ён мог дазволіць сабе адпачыць пасля корпання ў бібліятэках, архівах, праўкі карэктур, розных патрэбных і непатрэбных пасяджэнняў, нарад, вучоных і рэдакцыйных саветаў, што аднімалі тыдзень за тыднем і месяц за месяцам. Ён любіў ездзіць, але паездкі ў яго жыцці былі не частыя — адна, дзве на год,— і ён мог іх пералічыць на пальцах. Найбольш было будзённай аднастайнасці: на факультэт ці ў бібліятэку хадзіў адной і той жа вуліцай, бачыў знаёмыя будынкі, дрэвы, сустракаў добра знаёмых людзей, і пачынаючы з позняй восені, калі ў лесе канчаюцца грыбы, настройваўся на хвалю трызненняў пра новае лета, калі хоць на дзень можна выскачыць з горада ў лес і павандраваць з кошыкам на прыволлі.

У чалавеку жыве няўхільная патрэба сутыкнуцца з простым, першародным, што ідзе ад зямлі, вады, травы, хмар на небе, ветру, які абвявае твар, дажджу, які да ніткі прамочыць вопратку. Такімі вось вандроўкамі Высоцкі лячыўся ад аднастайнасці сваіх заняткаў.

Ён ехаў у горад, дзе прайшла маладосць, і ціха шчымела пад сэрцам. З тых далёкіх дзён, калі ён выбраўся адтуль назаўсёды, ён быў там два ці тры разы, але похапкам, нават не пераначаваўшы, дый было тое даўно, гадоў дзесяць ці дванаццаць назад.

Цягнік імчыць з поўначы на поўдзень, з краю ўзгоркаў, курганоў, асмужаных пералескаў на вялікую раўніну, дзе лясы большыя, дзе цячэ спакойная Прыпяць, хмурай елкі амаль не ўбачыш, затое натрапіш яшчэ на дубовыя гаі, што стаяць у дваццатым веку нібы сведкі сівой мінуўшчыны.

Вераснёвы час, паспелі яблыкі, грушы, слівы, іх мядзвяны пах пранікае, здаецца, нават у вагон, які праносіцца міма станцыйных пасёлкаў, наўсцяж засаджаных садамі. На полі камбайны дакошваюць апошнія палеглыя аўсы, лубін. Ужо і бульбу жанчыны ў многіх мясцінах капаюць.

Сонца вісіць даволі нізка, яго перадвячэрняе святло часам кранае макушы таполяў, клёнаў, і тады ў іх зяляніне на імгненне ўспыхваюць залатыя бляскі. Іржышча амаль усюды пераарана, над полем, прабуючы моц крылляў перад адлётам у вырай, носяцца чародкі шпакоў. На станцыях, дзе ёсць прыпынак цягніка, кабеты ў доўгіх вясковых спадніцах прадаюць буйныя антонаўкі і чырванабокія штрыфелі, выдыбаюць абыякавыя аглядчыкі вагонаў у зашмальцаваных вопратках з малаткамі ў руках, зморана крочаць на спачын пуцейцы ў вогненна-жоўтых жылетах, на пероне мітусяцца дзяўчаткі ў штанах, басаножках на тоўстых абцасіках — мода з гарадоў рушыла ў правінцыю.

То ў адным, то ў другім месцы выныраюць, напорна сягаючы праз палі і лясы, выстраеныя ў прамую лінію чароды вялізных цэментавых слупоў, што трымаюць на сабе драты высакавольтных перадач.

Высоцкі не адыходзячы глядзіць у акно. Калі не часта ездзіш, то нават звычайныя, не раз бачаныя малюнкі, хвалююць і ўражваюць. Пакрысе пачынае цямнець, у вокнах далёкіх вясковых хат замільгалі агеньчыкі. Сям-там на полі гараць кастры, вакол іх відаць цёмныя фігуркі. Свецячы фарамі, калдыбаюцца па прасёлкавых дарогах аўтамашыны, грузавікі з поўнымі кузавамі бульбы стаяць перад шлагбаумамі.

Калі Высоцкі нарэшце адарваўся ад акна, намерваючыся пасядзець у купэ, то адразу спаткаўся позіркам з сівавалосым, модна апранутым чалавекам, што стаіць пры суседнім акне. Чалавек уважліва, нават неяк бесцырымонна яго разглядае і праз хвіліну, моцна накульгваючы, падыходзіць.

— Высоцкі,— пытае ён,— ты мяне не пазнаў? Я цябе спачатку таксама не пазнаў. Думаў — ты ці не ты?

Гэта быў Вайнштэйн, з якім Высоцкі пяць пасляваенных гадоў працаваў у газеце. Як толькі Вайнштэйн загаварыў, ён яго адразу пазнаў — нельга было не пазнаць мітуслівага ў рухах і такога ж трапяткога ў гаворцы Мішу Вайнштэйна, нягледзячы на тое, што ён парадкам здаў. На правах старых дружбакоў яны абняліся і доўга трэслі адзін другога за плечы.

— Я пра цябе чуў,— сказаў Вайнштэйн, калі першае ўзрушэнне прайшло.— Ты ўсё там жа?

— Там жа.

— Мяне, між іншым, таксама запрашалі ў інстытут. Не пайшоў. Газетчык, мабыць, памрэ газетчыкам. Хоць газета цяпер, сам ведаеш, маленькая. У абласную не хапіла сіл перабірацца. Кідаць добрую кватэру, Прыпяць... З нашых цяпер там Маляўка і Капуста. Лейбман пайшоў на пенсію, Катляроў памёр...

— Памёр? — перапытаў Высоцкі.

— Гадоў пяць назад. Ад грудной жабы. Ты ж помніш, які ён быў тоўсты. Працаваў у маім аддзеле...

— Хто з нашых у рэдакцыі?

— Я ды Карчны. Ты яго павінен ведаць. Мільгае ва ўсіх газетах. Мы цяпер на вышыні — такая будоўля. Пісаць ёсць пра што. Вот і піша... Дубовік таксама не паехаў у абласную, той, што загадваў сельгасаддзелам. З рэдактарам не ладзіў, пайшоў на пенсію па хваробе. Цяпер даглядае сваіх пчол...

Вайнштэйн сыпаў навінамі, імёнамі, прозвішчамі, і ў вачах Высоцкага нібы паўставалі знаёмыя твары, постаці, выраз вачэй, усмешкі, манера гаварыць або які-небудзь іншы жэст, звязаны з тымі, каго Міша называў. І ён нават здзіўляўся, што гэтак добра, трывала памятае сваіх былых таварышаў па газеце, пра якіх амаль не думаў, не ўспамінаў і з якімі доўгія гады не бачыўся.

— Ведаеш што,— Вайнштэйн нечакана загаварыў пра другое.— Мая жонка цябе хваліць. Яна чытае ў інстытуце зарубежную літаратуру. Кажа — ты святіла. Не крыўдуй — я гартаў твае кнігі, але не дабраў смаку. Легкадумны газетчык, што ты хочаш, не магу чытаць пра рэалізмы, тыповыя характары. Агоркла, яшчэ калі вучыўся...

— І мне агоркла,— сказаў Высоцкі.

Вайнштэйн праніклiва на яго зірнуў.

— Слухай, мне здавалася, што ты напішаш другую кнігу. Ведаеш, пра што гавару. Не напісаў?

— Не напісаў.

— Гэта і ёсць неспраўджаныя мары. Я таксама думаў пра сваю кнігу. Гадоў пяць трызніў, спрабаваў нешта крамзоліць, ды дзе ты возьмешся? Пра хлеб насушчны трэба думаць. А цяпер махнуў рукой. Напішу нарыс ці фельетончык — і рад. Мясцовая славутасць. Запрашаюць на сходы, пасяджэнні, нават на банкеты. Што хочаш магу дастаць. Не ўсміхайся, я не жартую...

Стоячы і захоплена размаўляючы ў вузкім калідоры купэйнага вагона, ля акна, за якім праносіліся цёмныя лясы, палі, мільгалі вячэрнія вёскі, яны гадзіны праз тры прыехалі на станцыю прызначэння. Ад вялікай вузлавой станцыі да горада на Прыпяці, куды дабіраюцца Высоцкі і Вайнштэйн, яшчэ кіламетраў дзесяць, туды трэба ехаць аўтобусам, які звычайна курсіруе ад раніцы да позняга вечара.

Вайнштэйн адразу і рынуў да аўтобуса, што стаяў, чакаючы пасажыраў, на прывакзальнай плошчы. А Высоцкі так паспешліва мінуць станцыю, драўляны гарадок, які ляжаў пры ёй, не мог, шмат чаго было звязана ■ гэтай станцыяй і гарадком. Пры першым жа спатканні з мясцінамі, у якіх прайшла маладосць, яго пачалі біць дрыжыкі ўзрушэння.

— Абяцай, што зойдзеш да мяне,— між тым тарапліва гаварыў Вайнштэйн, які паспеў купіць білет, пакласці на сядзенне партфель і выскачыць з аўтобуса, каб развітацца з Высоцкім.— Хоць я лухту вярзу — заўтра ад'язджаю. Я ж быў у БРК, выбіў пуцёўку — на поўдзень, на сіняе мора. Без мяне заходзіць да жонкі забараняю. Ты не зусім стары, а яна — прыгожая. Ты Клару Сінельнікаву не забыў? — нечакана спытаў ён, прыцішыўшы голас.— Заслужаны ўрач рэспублікі і ўсё такое іншае. Хочаш, я ёй пазваню, што ты прыехаў?..

— Не трэба,— Высоцкі стараўся гаварыць спакойна.— Я лепей з жонкай тваёй пазнаёмлюся. Буду бачыць яе кожны дзень. Я ж у інстытут еду, на цэлы месяц.

Завурчаў матор. Вайнштэйн сігануў у аўтобус, маўкліва пагразіўшы з дзвярэй кулаком.

II

Не было ранейшай станцыі, драўлянага гарадка, як бы Высоцкі трапіў у зусім іншую дзяржаву. З былога, з таго, што ён цвёрда памятаў, асталіся толькі разложыстыя станцыйныя таполі. Пад імі незнаёмыя каменныя будынкі, новы, не падобны на ранейшы абрыс забудовы і — галоўнае — новы дух самога месца, які нібы сведчыў, што над ім пранесліся вятры вялікіх перамен.

Ранейшае памяшканне вакзала было драўлянае, доўгае, як адрына, размяшчалася ў глыбіні двара, выйшаўшы на яго ганак, агароджаны балясамі, можна было бачыць увесь абсяг пуцей, назіраць, адкуль ці куды прыбывае і ад'язджае таварны эшалон, бо другіх будынін, якія б засланялі кругагляд, паблізу не было.

Новыя станцыйныя муры, розныя чыгуначныя службы, як у вялікім горадзе, стаялі цяпер упрытык да перона, пуці застаўлены пасажырскімі вагонамі, гул таварных цягнікоў, іх гудкі, ляскат буфераў, свісткі сцэпшчыкаў, недзе збоку, за межамі пасажырскага вакзала.

Прайшоўшыся па вуліцы, Высоцкі як бы нават спалохаўся: ён быў у чужым, незнаёмым горадзе. Ад станцыі раней вяла забрукаваная буйным каменем шасейка, якая адначасна служыла вуліцай: стаялі з правага боку прысадзістыя, абшаляваныя дамкі, а то і вясковага выгляду хаціны з дварамі, палісаднікамі, агародамі, і толькі на зломе шасейкі, у тым месцы, дзе яна рабіла круты паварот, узвышалася некалькі трохпавярховых будынін, у якіх жыў чыгуначны люд. Цяпер замест шасейкі асфальт і ўсюды шматпавярховыя дамы.

Недзе на другім ці трэцім кіламетры вандравання Высоцкі заблудзіў. Узвышаліся незнаёмыя шматпавярховыя блокі, з іх акон лілося святло, яшчэ хадзілі людзі, з кінатэатра вываліла вясёлая талака, а ён не ведаў, у якім месцы горада знаходзіцца і як трапіць на прыпынак аўтобуса, які адвязе яго за Прыпяць, у суседні горад.

Распытваць дарогі ён, аднак, не стаў. Гэтага як бы не дазваляў гонар. Гарадок, які так непазнавальна змяніў свой твар, трэба было аглядаць днём, а не ноч-

чу. Тым жа шляхам, перакладваючы з рукі ў руку чамаданчык, ён вярнуўся на станцыю. Час быў не ранні, і ў вакзальным рэстаранчыку Высоцкі лёгка знайшоў вольны столік, заказаў трохі гарэлкі, кухаль піва, сёе-тое закусіць. Варта было адзначыць прыезд у родныя мясціны, няхай сабе і ў адзіноце.

Праз паўгадзіны, калі ў галаве злёгку зашумела, ён ужо з пэўнай доляй паблажлівай насмешлівасці глядзеў на сваю нядаўнюю ўзрушанасць. Ён думаў аб тым, што кожнаму чалавеку ўласцівы кансерватызм мыслення, і сам ён, як і ўсе людзі, мае схільнасць бачыць рэчы такімі, якімі яны запалі ў душу ў лепшыя часіны жыцця. Яму любы станцыя, гарадок, бо колькі ўсяго з імі звязана! Маладосць прайшла тут; тут на станцыі ён выскачыў з дрызіны, калі ўцякаў з ахопленага полымем Брэста, адсюль паехаў на вайну, тут злазіў з цягніка, дэмабілізаваўшыся. Ён бываў на гэтай станцыі, праводзячы Клару, калі пасля пабыўкі яна ад'язджала ў інстытут, і колькі разоў на працягу трох ці чатырох пасляваенных гадоў асочваў таварныя цягнікі, каб, кіруючыся ў дальнюю камандзіроўку, залезці ў тармазную будку.

Так думаў ён, стараючыся адагнаць непатрэбныя сантыменты, а памяць між тым падсоўвала жывыя малюнкі былога, пахі, колеры, пачутыя ці сказаныя ім самім словы. Ён да дробязей памятаў, як пасля ўцёкаў з Брэста, дапяўшы на шосты дзень вайны да гэтай станцыі, ён першым дзелам кінуўся шукаць цырульню — на верхняй губе ўжо выразна прабіваўся пушок, і ён не хацеў, каб Клара ўбачыла яго няголенага. Станцыйная цырульня і другая, што знаходзілася ў гарадку, побач з мураваным дамком банка, былі забіты чырвонаармейцамі, і ён, галодны, гадзіны тры прастаяў у чарзе дзеля таго толькі, каб насмешлівы яўрэй-цырульнік, нават не намыльваючы твару, разы са тры вэзгануў брытвай па шчоках і губе.

Праводзячы Клару вясной сорак сёмага ў інстытут, фактычна на апошнюю сесію — летам інстытут яна скончыла,— ён дзякуючы рэдакцыйнаму пасведчанню дастаў ёй білет, уладкаваў у гасцініцу — цягнік адыходзіў раніцай,— але сам уладкавацца не здолеў — мужчынскіх месц у гасцініцы не было. Ён тады схлусіў ён, што начаваў у знаёмага, а на самай справе спаў, зашыўшыся ў стажок,— ён стаяў паблізу на

нейчым панадворку, і раніцай чорнабароды дзядзька, гаспадар стажка, біў граблямі па ялавых кавалерыйскіх ботах Высоцкага, якія высоўваліся з сена,— выганяў такім манерам няпрошанага госця са сваіх уладанняў.

Дзе тая гасцініца? Тады стаяла якраз насупроць вакзальнага памяшкання, праз шасейку, цяпер там вялікі магазін, драўлянай забудовы наогул не відаць...

Апошнім аўтобусам, які адыходзіў у гадзіну ночы, Высоцкі паехаў у суседні горад, дзе разам з даваеннай і пасляваеннай парой ён пражыў больш як шэсць гадоў, дзе размяшчаўся інстытут і дзе гэтым самым інстытутам прыезджаму выкладчыку быў забраніраваны нумар у гасцініцы.

Дзіўна: ён спаў і сніў, што ляжыць на сене, у хляве, з дзірачак у страсе прабіваюцца пасмачкі святла, да яго слыху выразна даносіўся меладычны звон — гаспадыня даіла карову. Ціха звінючы струменьчыкамі, малако білася аб бляшаныя сценкі вядра.

Яшчэ ён бачыў гняздзечка, вылепленае ластаўкамі ў падстрэшшы хлява, чуў шчэбет маладых ластавянят, ім ужо было цесна ў бацькоўскім гняздзе, але яшчэ не хапала сіл, каб адважыцца на самастойны вылет, і яны толькі раз-пораз высоўвалі цікаўныя галоўкі.

У ластавак быў абед. Іх бацькі праз кароткія, амаль роўныя прамежкі часу залятаюць у хлеў, прыносяць у дзюбках мошак, і якраз у гэты час ластавяняты пачынаюць то весела, то абурана шчабятаць.

Ён нарэшце прачнуўся, убачыў светлы, заліты сонцам пакой з двума вокнамі. У адным акне, забіўшыся між падвойных рам, торкаючыся аб шкло і не знаходзячы выйсця, гудзе чмель, праз адчыненую фортку другога даносіцца ціліўканне вераб'ёў. Высоцкі яшчэ ўчора разглядзеў, калі дабіраўся ў гасцініцу, што размешчана яна ў нечаканым месцы — адразу за новым мастом праз Прыпяць, на гарбатай вулачцы, застаўленай некалі драўлянымі местачковага выгляду дамкамі, што карабкаліся ўверх па касагоры. У яго нічога асаблівага з ускраіннай вулачкай не было звязана, тут, у прадмесці, ён бываў рэдка, але ўсё адно, памятаючы начную вандроўку па суседнім чыгуначным гарадку, ён баяўся, што не пазнае навакольных мясцін, таму не адразу падышоў да акна.

Пакой вуглавы, з левага акна відаць асфальт новай вуліцы, якая спускаецца да ракі, некалькі шматпавярховых будынін — яны амаль засланяюць від на Прыпяць,— а бліжэй, амаль упрытык да гасцініцы, пад самымі вокнамі,— прасторны двор нейкай плодагародніннай базы. Жанчыны на двары вышароўваюць жмакамі марской травы дубовыя бочкі, мыюць у доўгім дашчаным жолабе жаўтлявыя агуркі. На дно бочак і наверх, на агуркі, кладуць укроп, вішнёвы ліст, нейкія іншыя спецыі, якія ён не можа разглядзець. Зарослы шчэццю кульгавы дзядзька тут жа ўстаўляе вечкі, нацягвае на бочкі жалезныя абручы. Хлапчукі ладкуюць у драўляныя скрынкі яблыкі.

Высоцкі доўга стаяў пры акне, уражаны гэтым звычайным малюнкам. Яшчэ раз ён зрабіў памылку. Ён ехаў сюды з нацятымі, святочнымі пачуццямі, як бы на спатканне з маладосцю і, відаць, міжволі лічыў, што святкаваць, жыць прыўзнятымі пачуццямі павінны ўсе, хто жыве ў прырэчным, за апошнія гады дзякуючы новабудоўлям нават славутым горадзе. А людзі жылі звычайна. Усе доўгія гады, калі тут яго не было, салілі агуркі, ладкавалі ў скрыні яблыкі, памідоры, па цаглінцы, па блоку ўзводзілі будыніны, што засланілі цяпер ад позірку Прыпяць. Здзіўляецца ён, бо даўно тут не быў.

З другога акна від больш багаты і разнастайны, бо яно звернута на асноўную частку горада, які, нібы старажытны Рым, стаіць на сямі пагорках. Новых будынкаў шмат на ўсім бачным прасцягу, і яны робяць уражанне, бо акрамя ўласнай вышыні іх яшчэ падпірае вышыня пакатых надпрыпяцкіх гор, на седлавінах якіх яны размешчаны. Але яшчэ больш такога, што можна пазнаць, што Высоцкі добра памятае. Воблік даўняга гарадка ўсё-такі захаваўся, ён вось у гэтых яблыневых садах — яны, як і раней, займаюць усю катлавіну паміж пагоркам з белакаменнымі гмахамі і гэтым, на якім пабудавалі гасцініцу. Сады і сады, налітае густым, цемнаватым зелянівам лісце, мясцінамі кранутае асенняй чырванню і прозалаццю, шчыльнае спляценне сукаватых галін — ніжнія хіляцца долу пад цяжарам жаўтаватых антонавак і трымаюцца на рагульках-падпорах.

Высоцкі нібы чуе мядзвяны яблычны пах. Між садоў памятныя дамкі з гонтавымі ці бляшанымі даха-

мі, пафарбаванымі аканіцамі, маленькімі вузкімі дворыкамі.

Чмель між тым усё гудзе і б'ецца між рамамі. Высоцкі расчыняе аконныя створкі, вызваляе з палону чмяля, упусціўшы ў пакой разам з подыхам свежага паветра размаіты гул прадмесця. Дзесьці натужна раве маторам, падымаючыся ўгору па вуліцы, аўтобус, ад ракі даносяцца глухія ўдары паравога молата.

Высоцкі пагаліўся, апрануўся, пайшоўся па горадзе.

Інстытут стаіць на гары, яго белы пяціпавярховы гмах вызначаецца сярод іншых будынкаў, яго можна было ўбачыць і з акна гасцініцы. Толькі Высоцкі не ведаў, што ў ім размяшчаецца інстытут. Набярэжная вуліца, што прылягае да Прыпяці, змянілася непазнавальна. Цагляных дамкоў — на іх вышэйшыя паверхі вялі знадворныя драўляныя лесвічкі — няма зусім, знесены, ля ракі фактычна ўтварыліся дзве паралельныя вуліцы, застаўленыя сучаснымі аднастайнымі каробкамі.

Не пазнаць і цэнтральнай плошчы, і Высоцкі нават пашкадаваў, што нічога ад яе не захавалася. Раней цэнтральная плошча надавала гарадку выгляд утульнасці, спакою, правінцыяльнай непаспешлівасці. Даволі шырокая, забрукаваная буйным каменем, атуленая мураванымі дамкамі, прысадзістымі складскімі памяшканнямі, у якіх размяшчаліся магазіны і крамы, яна выходзіла да Прыпяці, нібы зліваючыся з зарэчным прасторам. Сама забудова плошчы, як і ўсяго гарадка, як бы сведчыла, што людзі, якія тут пасяліліся, высокіх сяганняў не маюць, жывуць з таго, што дае Прыпяць, лясы, палі, сенажаці — іх абсягі відаць адразу за ракой. У гарадку была металаапрацоўчая арцель — яе пазней сталі называць заводам, сапраўды старадаўні, з добрай славай піваварны завод; невялікая фанерная фабрыка, а найбольш шавецкіх і кравецкіх арцеляў, у якія аб'ядналіся яўрэі-рамеснікі. Былі яшчэ прамысловыя рыбныя арцелі, але адразу пасля вайны рыбны промысел і гандаль заняпалі.

Цяпер горад, які акружыў цэнтральную плошчу высознымі — як і ў буйных гарадах — будынінамі, нібы даваў заяўку на новае жыццё. З-за гэтых будынін плошча нібы паменшала ў памерах, хоць абсягі яе засталіся ранейшыя.

III

У інстытуце Высоцкі пагаварыў з дэканам філалагічнага факультэта Іванам Каралём, чарнявым, прысадзістым, з глыбока пасаджанымі ў падлоб'і вачамі. Кароль даўно ведаў Высоцкага і яшчэ тады, калі ён толькі закончыў універсітэт, прыслаў ліст, запрашаючы на работу ў інстытут. Назад у горад Высоцкі не паехаў, яго ўзялі ў аспірантуру, але добрае пачуцце да мясцовага літаратара засталося, і не так даўно ён нават трохі яму дапамог. У інстытуце Кароль працуе з пачатку яго заснавання, увесь час выступае ў друку з аглядамі творчасці мясцовых паэтаў, празаікаў, але з уласнай дысертацыяй затрымаўся. Гадоў праз дваццаць выкладчыцкай працы ён нарэшце напісаў дысертацыю, паслаў у Мінск, але там яе, нібы футбольны мяч, перакідвалі з кафедры на кафедру.

Высоцкі тым часам займеў нейкую вагу, і калі дысертацыя трапіла яму ў рукі, ён, даўшы Каралю некалькі слушных парад, пусціў яе ў ход на ўласнай кафедры. Кароль стаў кандыдатам, дацэнтам і цяпер, калі яны абодва пераступілі парог маладосці, відаць, таксама ўспомніў, што Высоцкаму не лішне будзе наведаць горад, адкуль пачаўся ўзлёт яго вучонай кар'еры.

Пра спецкурс дамовіліся лёгка. Расклад лекцый Кароль склаў з разлікам, каб у Высоцкага заставалася пабольш вольнага часу. Два дні ў тыдзень па чатыры гадзіны. Такому раскладу мог пазайздросціць кожны выкладчык.

На першыя заняткі да незнаёмых студэнтаў нават спрактыкаваны выкладчык ідзе з халадком трывогі. Валодаць матэрыялам яшчэ не значыць добра прачытаць лекцыю. Тым болей што першай лекцыяй заваёўваецца крэпасць, якую непасвечаныя называюць аўдыторыяй. Нялёгкая справа — аўдыторыя. Ведае гэта толькі той, хто сам есць хлеб з выкладчыцкай работы.

У вузкім зальчыку за радамі сталоў паляшуцкія хлопцы, дзяўчаты — найбольш дзяўчат — светлавалосыя, русявыя, чарнявыя; з дапытлівай цікавасцю яны кідаюць позіркі на прыезджага выкладчыка, якога толькі што прадставіў дэкан. Іх пакаленне нарадзілася якраз пасярэдзіне веку, не ведала вайны, голаду,

холаду. Але і ў гэтых хлопцаў, дзяўчат ёсць заваё-ва — паступленне ў інстытут. Паступіць у інстытут па цяперашнім часе няпроста. Жадаючых многа, трэба мець трывалыя веды, моцныя нервы, бо які-небудзь выпадковы бал часта рашае зыход справы. Ёсць, вядома, і ўвішныя студэнты — яны трапляюць у інстытуты дзякуючы сувязям, знаёмству з выкладчыкамі, службовай вазе бацькоў і іншым немалаважным рэчам. Але большасць такіх, падсаджаных чужымі рукамі, у каго веды ў адну столку, на першым-другім курсе звычайна адсейваюцца.

Высоцкі напісаў некалькі літаратуразнаўчых кніг, іх, магчыма, чытаюць некаторыя студэнты, і нават самі па сабе гэтыя кнігі ствараюць яму нейкі аўтарытэт. Але ўсё адно чытаць лекцыі не лёгка.

Выкладчыку пасля таго, як ён зайшоў у незнаёмую аўдыторыю, з мноства звернутых да яго твараў, лепей за ўсё выбраць адзін, злавіць позірк вачэй, якія на яго прыхільна, прыязна пазіраюць, і не выпускаць гэтага твару, даверлівых вачэй увесь час, пакуль ён чытае лекцыю.

У Высоцкага ёсць канспект, але ён у яго не заглядвае. Даўно не мае ў гэтым патрэбы.

Цікаўныя вочы знайшліся — чарнявенькай дзяўчыны, якая сядзіць у першым ад дзвярэй радзе. Ён яшчэ і гаварыць не пачаў, а яна так на яго пазірае, нібы чакае цуда.

Акрылены першай увагай, якая свеціцца ў вачах, на тварах, выкладчык загараецца сам, пачынае жыць на лекцыі, як жыве акцёр на сцэне. Не выпускаючы ніць разважанняў, раз-пораз кідаючы позірк на абраны твар, выкладчык пляце новыя і новыя завіткі, не баіцца паўтарыць думку і толькі падшуквае ёй другія словы. У музыцы гэта, здаецца, называюць мадуляцыяй.

Праз паўгадзіны, калі яго слухаюць, ён гаспадар становішча. Ён ужо як бы намацаў аўдыторыю і зробіць з ёю што захоча. Ён звяртаецца да таго, што добра ведаюць самі хлопцы, дзяўчаткі, робіць іх субяседнікамі, саўдзельнікамі размовы, адлегласць паміж кафедрай, за якой ён стаіць, і сталамі, за якімі сядзяць яны, скарачаецца да нязначнасці.

З вышыні адцягненых разважанняў ён спускаецца на зямлю — ён жа выкладае літаратуру, а яна патра-

буе жывых прыкладаў,— і да таго, аб чым гаворыць, не могуць быць абыякавымі яго маладыя слухачы, бо яны самі думаюць пра жыццё, пра каханне, пра свае правы і абавязкі.

Завалодаўшы ўвагай студэнтаў, выкладчык патрошку за імі сочыць. Асабліва за цёмнымі, пад колер абмытай смародзіны вачанятамі, якія выдзеліў з самага пачатку. Напружанне, першыя прыкметы стомленасці ён гасіць жартам, вясёлым словам, смешнай гісторыяй. Літаратура — само жыццё, няхай сабе і ва ўмоўнай форме, а хіба пра жыццё можна расказаць толькі наморшчыўшы лоб і ўзняўшы вочы ў неба?

Гадзіна — вялікі час для выкладчыка. За адну гадзіну можна прыблізіць да сябе слухачоў, заслужыць іх давер, павагу, а можна і адштурхнуць.

Калі празвінеў званок на перапынак, па настрою студэнтаў Высоцкі адчуў, што пачатак пакладзен. І сарочка на спіне яшчэ сухая. Яна намокне, набрыняе потам пад канец чацвёртай гадзіны. Нібы ў грузчыка, які цягае стокілаграмовыя мяхі. Але мокрай сарочкі ніхто не ўбачыць, бо кожны выкладчык, які сам сябе паважае, прыходзіць на лекцыю ў касцюме, пры гальштуку, белым каўнерыку і гэтак далей...

У першы ж дзень заняткаў Высоцкі пазнаёміўся з жонкай Вайнштэйна. Малога росту, худзенькая, чарнявенькая, яна здаецца сціплай, ціхмянай, і каб не срэбраныя павуцінкі сівізны ў чорных, як смоль, валасах, можна было б прыняць яе за студэнтку. Але Луіза Абрамаўна — так завуць Вайнштэйнаву жонку — скончыла Маскоўскі універсітэт, аспірантуру пры ім, слухала выдатных лектараў. І ў Маскву дапяў шустры Вайнштэйн, прывёз адтуль, мяркуючы па ўсім, не толькі адукаваную, але і харошую, душэўную жанчыну.

IV

У Высоцкага вольны час да канца тыдня, і ён можа ім распараджацца як захоча.

Дзень сонечны, спякотны, нібы ў гарачым жніўні. Ля ларкоў з газіраванай вадой доўгія чэргі. Увогуле горад перанаселены. Высоцкі гэта заўважыў яшчэ па гасцініцы. Калідоры, нават вестыбюль ноччу застаў-

лены раскладушкамі. Раніцай, гадзін у шэсць, раскладушкі знікаюць, бо на іх спіць рабочы люд, які спяшаецца на змену, на аўтобусы — Нафтахімбуд кіламетраў за дваццаць ад горада.

Быт неўладкаваны. У сталовых, крамах, магазінах — усюды чэргі. Каб даступіцца да кухля піва, трэба добра пастаяць. Гарадок, які здабывае будучыню індустрыяльнага горада, мусіць расплачвацца за высокія сяганні.

Зрэшты гарадок заўсёды быў перанаселены. Але тады, у пасляваенны час, зусім па іншай прычыне. Яго зрабілі абласным цэнтрам, і вузкія вулачкі, прысадзістыя дамкі з цяжкасцю размяшчалі мноства абласных устаноў, арганізацый, якім трэба былі памяшканні, кабінеты, транспарт. На цэнтральнай вуліцы, што паката спускалася да Прыпяці, шыльды віселі, бадай, на кожнай будыніне. Вясной, калі на схілах пагоркаў пачынаў раставаць снег, мутны паток імчаў па галоўнай магістралі нібы па горнай цясніне — міма дамкоў з шыльдамі, людзей з абшарпанымі партфелямі, якія снавалі ўперад-назад па вузкай панелі, міма куцых, нібы абрубкі, тапаляў з абрэзанымі вярхушкамі. Ледаход на Прыпяці ў трэскі разносіў часовы драўляны мост, якім гарадок звязваўся з астатнім светам, машыны, падарожнікі да самага лета, пакуль не наводзілі новы мост, перапраўляліся на процілеглы бераг на пароме і лодках. І цяжка было ўявіць, каб адасоблены, нібы востраў, гарадок, які нічога асаблівага не вытвараў, не мог паслаць у навакольныя раёны, вёскі ні машын з уласнай маркай, ні ўгнаенняў, ні чаго-небудзь іншага, рэчыўнага, важкага, а спускаў толькі цыркуляры, пастановы, загады, мог сур'ёзна ўплываць на ход гаспадарчага жыцця. Было адчуванне несапраўднасці, прыдуманасці абласнога тытула, прысвоенага заштатнаму гарадку.

Цяперашняя перанаселенасць — іншая справа. У раёне, дзе Высоцкі нарадзіўся і які фактычна прылягае да горада, у другіх мясцінах, што знаходзяцца ў міжрэччы Дняпра, Беразіны і Прыпяці, з зямных нетраў цячэ нафта, і будаўніцтва ў суседстве з горадам нафтаперапрацоўчага гіганта, хімічных заводаў, азначае адно: горад сапраўды ўзвысіцца, павядзе за сабой эканоміку прылеглага краю, яго імя з павагай будуць называць не толькі ў краіне, а і за мяжой.

А між тым парадкам прайшло часу, як гарадок перастаў быць абласным цэнтрам.

Высоцкі да вечара вандруе па вуліцах, адзначаючы перамены, пазнаючы былое, ранейшае, чаго ўсё-такі больш і што выплывае ў памяці прыемным, сумнарадасным успамінам.

Бацьку перавялі ў гарадок восенню трыццаць дзевятага. Высоцкі тады вучыўся ў дзевятым класе. Увогуле бацьку кідалі з раёна ў раён: быў спачатку на партыйнай рабоце, потым на савецкай — старшынёй райвыканкома,— а ў гарадок прыехаў загадваць гарганддлем.

У бацькі былі свае рахункі з жыццём. Маці Высоцкага памерла, калі сыну ішоў чатырнаццаты год, два гады яны жылі толькі ўдваіх з бацькам, які дома не стыкаўся, ездзіў па раёне, узначальваў розныя кампаніі, але цыганскае бадзянне, адзінота, відаць, абрыдлі, і ён ажаніўся. Можа таму папрасіўся на новую работу, захацеў перамяніць месца.

Маладосць не надта задумваецца над складанасцю, драмамі жыцця, ёй кіруе крыху наіўны эгаізм: пасля бацькавай жаніцьбы, новай жанчыны, якая прыйшла ў дом, ён, Высоцкі, запатрабаваў аднаго: каб яму далі асобны пакой і не торкалі нос у яго асабістыя справы. Ён многа чытаў, хутка заводзіў знаёмствы — да гэтага, мабыць, прывучылі частыя пераезды сям'і,— здаў нормы на ўсе абаронныя значкі, рыхтуючы сябе, як і большасць падлеткаў даваеннай пары, да вайсковай кар'еры. Вучыўся ён лёгка і добра, і пасля пераезду ў гарадок, які сваім побытам мала адрозніваўся ад раённых мястэчак, працягвалася зрэшты тое самае.

Новае было ва ўзросце. У гарадку ён стаў дзесяцікласнікам, а гэта азначала, што хутка адлёт у вырай і трэба самому рашаць, чым ён будзе займацца; і як ні падабалася яму лейтэнанцкая форма, кубікі на пятліцах, скрыпучыя рамяні, прачытаныя кнігі рабілі сваё: ён наважыўся паступаць ва універсітэт.

У гарадку выходзіла абласная газета, такая ж вялікая, як маскоўскія, мінскія газеты, іншы раз яна друкавала падборкі вершаў мясцовых аўтараў, і Высоцкі запаліўся.

Час трубіў у гераічныя трубы: савецкімі сталі Заходняя Беларусь і Украіна, прыбалтыйскія рэспублі-

кі, Бесарабія, пераможна адгрымелі баі з японцамі на возеры Хасан і ля ракі Халхін-Гол. Усё гэта хвалявала, выклікала высокія думкі і парыванні.

Высоцкі за месяц напісаў цэлы жмут вершаў і аднойчы адважыўся — занёс у рэдакцыю. Яго прыняў рудаваты, ветлівы сакратар рэдакцыі — ён сам пісаў вершы, а пазней, пасля вайны, Высоцкаму разам з ім прыйшлося працаваць — далікатна, шануючы самалюбства аўтара, большасць скараспелых тварэнняў адхіліў, назваўшы іх рытарычнымі, мастацкі слабымі, але тры вершы пакінуў, тут жа, пры Высоцкім паправіўшы паасобныя радкі.

Вершы былі надрукаваны, аб гэтым ведалі ў школе, і Высоцкі адчуваў сябе героем.

Тая апошняя восень назаўсёды запала ў памяць ружовымі ўсходамі і захадамі сонца, якія дзівосна адбіваліся на люстраной роўнядзі шырокай Прыпяці. Ранішцай праменні спярша залоцяць вяршыні пясчаных з плямінамі бурага гліназёму пагоркаў, спускаючыся ніжэй і ніжэй, пакуль не крануць плыні самой ракі, якая ў адно імгненне адзываецца тысячамі зіхатлівых бляскаў. Вячэрняя часіна настройвала больш на разважлівы, філасофскі лад. Сонца ідзе на схіл павольна, не спяшаючыся, як бы шкадуючы развітвацца з бязмежнасцю зямлі і неба. Яшчэ гарыць густой пазалотай стромы правы бераг, яшчэ неба над ракой ірдзее то асветленымі прагалінамі, то чырванавата-меднай барвовасцю, а ўнізе, у прыбярэжных пясках, цёмных лазняках ужо валадарыць змрок.

Выпускны клас, прадчуваючы расстанне, незвычайна з'яднаўся. Былі дыспуты, сумесныя паходы ў кіно, у тэатр, які пераехаў з другога горада і для якога спецыяльна выбудавалі памяшканне з мармуровымі антычнымі калонамі — бадай, найлепшае з чатырох ці пяці новых, што выраслі ў новым абласным цэнтры.

Прыемна было ісці па прыціхлым начным гарадку, слухаць ціхае шасценне таполяў, гулкія крокі, зычныя галасы сяброў і сябровак выпускнога класа. Узыходзіў месяц, ліў на ахутаныя змрокам дамкі, вуліцы, правулкі таямнічае сваё святло, і гарадок у такія часіны здаваўся незвычайна прывабным, казачным. Дамкі, хаціны карабкаліся па касагоры да самай седлавіны, зыркалі аганькамі акон,— у хісткім месячным святле пагоркі разам з небагатым чалавечым жытлом, рассы-

паным па схілах, паўставалі нібы магутныя збудаванні, небаскробы, што ледзь не кранаюцца сваімі вяршынямі неба і зорак.

У тыя ахмеленыя няпэўным юнацкім парываннем дні якраз і захапіла маладую душу ў палон дзявочых чар Клара Сінельнікава, высокая даўганогая дзесяцікласніца, прыгожая і незвычайна маўклівая. Высоцкі не памятае, з чаго пачалося. Хутчэй за ўсё з таго, што Клара хадзіла па класе, сядзела за партай, адказвала на ўроках, ён чуў яе голас — грудны, глухаваты і адначасна па-дзявочаму звонкі. Клара ўвесь час як бы нешта ў сабе таіла. Яна не набівалася на кампаніі, не была сярод дзяўчат завадатарам, хоць яе нельга было назваць адзінокай і самотнай. Прыгажосць яе была дасканалая, самай высокай пробы: прадаўгаваты твар, які вабіў сваёй выкштальцаванасцю, далікатнасцю, задуменна-спакойным выразам, зграбная пастава, плаўнасць паходкі, рухаў, жэстаў, за якімі як бы таілася схаваная сіла.

Вучылася Клара добра, на ўзроўні лепшых вучняў у класе. Сяброўкі ёй зайздросцілі, але яна паводзіла сябе так, што да яе нельга было прычапіцца. На кепікі адказвала бяскрыўднай усмешкай, хлапечыя заляцанні тактоўна адхіляла, наперад не выскаквала.

Выпадак зблізіў Клару з Высоцкім. У класе збіралі па рублю на дапамогу іспанскім дзецям, у яе грошай не было, і ён ахвотна заклаў свой рубель. Назаўтра Клара прынесла пазыку срэбранымі манеткамі, і калі перасыпала іх у яго далонь, адна манетка ўпала, пакацілася па падлозе і нарэшце правалілася ў шчыліну між маснічын.

Клара густа пачырванела, хоць невядома, хто быў вінаваты: яна, паспешліва аддаючы грошы, ці ён, нязграбна падставіўшы далонь.

Бацьку той восенню перавялі ў Брэст, прызначыўшы старшынёй аблспажыўсаюза, а ўслед за бацькам паехаў Высоцкі. Болей чым за што-небудзь другое, ён дакараў сябе пазней за гэты пераезд, бо, шукаючы самастойнасці, адначасова з вучобай наняўся ў новым горадзе на працу. Яго ўзялі начным карэктарам у газету, відаць, маглі ўзяць і ў надпрыпяцкім горадку, і не трэба было б развітвацца з Кларай, і, тады, магчыма, зусім па-іншаму склаўся б яго ваенны лёс.

Ён часта пісаў Клары лісты, яна адказвала — стры-

мана, не выяўляючы асаблівых пачуццяў, паведамляючы небагатыя школьныя навіны. А ён зразумеў, што любіць яе па-юнацку самаахвярна, да самазабыцця — мноства прачытаных кніг абудзілі яго фантазію, адзінота, няпэўныя адносіны з бацькам, што пачаліся пасля прыходу ў сям'ю чужой жанчыны, нібы патрабавалі блізкасці з жывой душой, якая б замяніла не толькі сяброўку, а і маці.

За вершы ён болей не браўся: пяць начэй у тыдзень, якія праседжваў у рэдакцыі, урокі, падрыхтоўка да выпускных экзаменаў выматвалі дашчэнту. Аб адным шчыра дамовіліся з Кларай: пасля школы паедуць у Мінск. Яна збіралася ў медыцынскі інстытут, ён — ва універсітэт.

А ў Брэсце асабліва пад вясну было ўжо трывожна. Жыхары адкрыта гаварылі, што немцы нападуць, з магазінаў, крам знікалі соль, запалкі, у горад прыбывалі новыя воінскія часці, тэхніка. Было некалькі выпадкаў, калі з-за Буга і Мухаўца перабіраліся на савецкі бераг людзі, якія не хацелі жыць пад немцам: яны таксама гаварылі, што фашысты рыхтуюцца да вайны.

Але ён працаваў у рэдакцыі, адным з першых вычытваў тасаўскія матэрыялы, у якіх нават намёку не было пра якія-небудзь ускладненні. З Германіяй існаваў дагавор аб ненападзенні і нават аб дружбе, у газеце найбольш пісалася пра мірныя справы — уводзіліся ў строй заводы, калгасы рапартавалі аб выкананні гаспадарчых кампаній, а ён прывык верыць газетам і кнігам. Так яго выхавалі.

Тады, на світанні, калі на Брэст — спачатку на крэпасць, а затым на горад — абрынуліся нямецкія снарады, бомбы, ён быў дома — толькі-толькі вярнуўся з рэдакцыі, прынёсшы з сабой яшчэ трохі волглы нумар нядзельнай газеты. Два дні назад быў выпускны вечар, на ім дзесяцікласнікам урачыста аддалі атэстаты аб сканчэнні школы, была музыка, танцы, у яго вушах і цяпер звінелі мелодыі развітальных школьных вальсаў.

Бацька адразу зразумеў, што пачалася вайна. Мачыхі дома не было — паехала да сваякоў у раён, дзе яны жылі да пераезду ў надпрыпяцкі гарадок.

— Дабірайся да Олі,— сказаў бацька.— Оляй звалі мачыху.— Пабудзь пакуль там. Калі што якое, я цябе там знайду...

Гэта была апошняя размова з бацькам. Па звестках, якія пасля вайны па крупінцы збіраў Высоцкі, бацька з горада выбраўся, прыбіўся да воінскай часці, але і яна трапіла ў акружэнне, і ён партызаніў паміж Брэстам і Баранавічамі. У сакавіку сорак другога года загінуў.

А сам Высоцкі мачыхі шукаць не стаў, дапяў да надпрыпяцкага гарадка, дзве ночы начаваў у маці школьнага таварыша — дзесяцікласнікаў ваенкамат тым часам паспеў мабілізаваць.

Наступную, трэцюю ноч ён правёў з Кларай. Яны сядзелі ў яблыневым садзе — ён прылягаў да вялікага драўлянага Кларынага дома — у старой, абвітай дзікім вінаградам бяседцы. Ноч была месячная, светлая, то ў адным, то ў другім канцы горада стралялі патрулі — відаць, ад няпэўнасці — з-за Прыпяці нават пошчак кулямётных чэргаў даносіўся. Яны абнімаліся, цалаваліся і зрэшты прызналіся адно другому ў каханні. Наперадзе было расстанне, яны сталі дарослымі, і словы ўзаемнага прызнання ў пачуццях былі проста патрэбны для дальняй дарогі. Высоцкі мусіў ісці ў армію — дзесяцікласнікаў бралі нават з няпоўнымі васемнаццаццю гадамі. Адносна Клары прынялі рашэнне, што яна паедзе ў эвакуацыю, спыніцца ў гарадку Цім на Куршчыне, дзе ў яе ёсць родзічы, а Высоцкі будзе пісаць ёй у Цім лісты.

Яны цвёрда наважылі не губляць адно другога ў віхурным полымі вайны.

З Кларай яны пабачыліся праз пяць гадоў. Яна заканчвала медыцынскі інстытут, ён пасля ваеннага вучылішча, фронту, уцёкаў з палону, новага фронту і дэмабілізацыі працаваў у газеце, дзе некалі надрукаваў першыя вершы. І яшчэ амаль пяць гадоў цягнуліся няпэўныя, пакутлівыя для абодвух адносіны, пакуль іх з Кларай дарогі не разышліся назаўсёды.

V

На ўскраіннай вулачцы, у недалёкім суседстве з гасцініцай Высоцкі падшукаў чайную, не сказаць, каб утульную: з завэзганай падлогай, абадранымі шпалерамі на сценках, непаспешлівымі афіцыянткамі. Затое тут можна заняць асобны столік, а піва пампуе прыгожая, з распушчанымі валасамі буфетчыца.

Піва трошкі горшае, чым раней. Але ўсё адно ад двух кухляў злёгку туманіць у галаве, і свет здаецца весялейшым.

Высоцкі прыходзіць у чайную трэці вечар і трохі асвоіўся з публікай, якая яе запаўняе. За горадам пазводзяцца карпусы нафтаперапрацоўчага завода, пасля змены будаўнікі прыязджаюць у горад — мабыць, дзе-небудзь паблізу размяшчаецца інтэрнат.

Завальваюць будаўнікі ў чайную шумна, ссоўваюць у адзін рад столікі, заказваюць вячэру, навыперадкі адзін перад другім выхваляючыся. З размоў Высоцкі зразумеў — мантажнікі. Зялёная моладзь, гэтыя мантажнікі, гадоў па васемнаццаць — дваццаць кожнаму, выключаючы прыкметна старэйшага белабрысага хлапчыну — брыгадзіра ці майстра,— які верхаводзіць за сталом.

Хлапчына, не чакаючы закускі, налівае таварышам па паўшклянкі.

— Узялі!

Брыгадзір з жарсткаватымі бялеса-сінімі вачамі стараецца звярнуць на сябе ўвагу. Але каго? Хлопцы і без таго глядзяць на яго як на бога.

Заходзіць гаманлівы гурт цыганоў, займае два столікі: цыганы цяпер аселыя, прылучаныя да індустрыі, хоць коней як быццам не кінулі — нешта возяць на будоўлю.

Некалькі маляроў-яўрэяў у запэцканых вапнай спяцоўках п'юць піва, наперабой спрачаюцца пра нарады, тарыфы, расцэнкі, лаюць начальніка.

Як і ў два папярэднія вечары, стаіць ля буфета абапёршыся на стойку, нізкарослы, нахмураны дзяцюк у сінім шафёрскім камбінезоне.

Мантажнікі тым часам зачынаюць песню. Брыгадзір і тут камандуе — узмахвае рукой, і голас у яго прыемны: выдзяляецца сярод астатніх. Афіцыянтка ставіць на столік мантажнікаў цэлы тузін піва, і буфетчыца ў іх бок прыхільна пазірае.

Цяпер ясна, чаму стараецца брыгадзір. Буфетчыца прыгожая, і ён са сваім хорам аддае ёй даніну ўвагі. А нахмураны дзяцюк, відаць, муж буфетчыцы. Не знайшоў нічога лепшага, як пільнаваць жонку. Але пільнуй не пільнуй, а ўвага брыгадзіра ёй падабаецца, тым болей што ў яе гонар нават песні спяваюць. Жыццё, жыццё...

Вечарам Высоцкі блукае па прыціхлых вуліцах. Узыходзіць як у даўнія былыя гады месяц, цямнеюць зарэчныя сасоннікі, над лугавінай сінімі астраўкамі візіць туман. Доўга не засынае горад, які ў начным змроку з-за сваіх пагоркаў, катлавін, здаецца магутным і шматпавярховым. У драўляным асабнячку, дзе раней размяшчалася рэдакцыя, цяпер жывуць: занавескі на вокнах, сінія абажурчыкі. Пошта там жа, тэатральнай трупы горад не мае; у будынку тэатра з антычнымі калонамі звычайныя кінасеансы, і хіба, можа, выступленні народнага тэатра; у жылым раёне, які прылягае да цэнтра, наўсцяж аднатыпныя каробкі. З гарадской даўніны адна царква захавалася — барока, семнаццаты век. А гарадку тысяча гадоў, ён упамінаецца ў старажытных летапісах, і наогул гісторыкі, лінгвісты, археолагі адзін час звязвалі тутэйшыя мясціны з прарадзімай усяго ўсходняга славянства.

Праз тры дні была яшчэ адна лекцыя — напружаныя, натхнёныя гадзіны, калі ён цалкам увайшоў у давер да студэнтаў. З інстытута Высоцкі адразу пакіраваў у парк. Ён наўмысна не заходзіў сюды, як бы прыберагаючы парк для часіны, калі спадзе цяжар, звязаны з яго прыездам у надпрыпяцкі горад. Цяжар спаў, студэнты яго прынялі, і цяпер стомлены, яшчэ ўзрушаны лекцыяй, задаволены ад пачуцця выкананага абавязку, ён ідзе ў запаветную мясціну.

У парку над Прыпяццю некалькі клёнікаў ён пасадзіў памятнай восенню саракавога года — быў аб'яўлен месячнік азелянення горада, і дзесяцікласнікі прымалі ў ім удзел. Пасля вайны ён таксама садзіў дрэвы — рэдакцыя выязджала на суботнік у прылеглую да горада, так званую зялёную зону. Высоцкі, мабыць, трохі прымхлівы, бо ў апошнія гады ў яго не раз узнікала жаданне паглядзець на свае дрэвы.

Мінуўшы арку — сімвалічны ўваход у парк,— Высоцкі нічога не пазнаў. З ім здарылася тое, што і ў чыгуначным гарадку, калі, выйшаўшы з вакзала, ён ледзь не заблудзіўся. Цяпер дзень, сярод дрэў ён не заблудзіць, але мясціна стала чужой і як бы незнаёмай.

З хвіліну Высоцкі стаяў, прыглядваючыся да перамен, пакуль зразумеў, што здарылася. Парк відавочна зменшыўся, бадай, палавіну яго займаюць незнаёмыя будынкі. Пад імі тое месца, дзе раслі пасаджаныя ім клёны. Высоцкаму стала маркотна да адчувальнага

болю ў сэрцы. Нібы парвалася залатая ніць, якая звязвала яго з юнацтвам. Дрэвы, мабыць, высеклі, і на іх месцы ўзвялі недарэчныя каробкі.

Ён супакоіўся толькі тады, калі выйшаў на Прыпяць. Яна бліснула шырокім сінім плёсам, бязлюдным пясчаным берагам, відаць, пératвораным у пляж. Ва ўцалелай частцы парку клёны, таполі, акацыі разрасліся, спляліся кронамі, на алеях пад імі паўзмрок, зацішак, апалае лісце шчодра засцілае дарожкі.

Ён знайшоў лавачку на ўскраіне парку, адкуль найлепей глядзець на раку, прысеў, паклаў побач партфель. Купчастыя вяршаліны клёнаў нібы полымем ахоплены. Месяц жаўталісця. Дрэў, якія ён пасадзіў, няма. Што ж, маладосць даўно скончылася і сумаваць аб ёй не варта. Цякла Прыпяць, ішлі гады, раслі другія дрэвы. Усё натуральна. А што сталася з ім? Нічога асаблівага. Вучыўся, вучыў другіх, парадкам пастарэў. У яго ўзросце чалавека маладым не назавеш, таму ён трохі сентыментальна глядзіць на мінулае. Для яго, як і для дрэў, настала пара жаўталісця...

Па-летняму свеціць сонца. У блакітнай высі плывуць белыя аблачынкі, сінее зарэчны сасоннік, відная позірку лугавіна застаўлена рэдкімі стажкамі. З левага боку лёгкія, ажурныя, нібы цацачныя, вісяць над ракой аркі шасейнага і чыгуначнага мастоў. Пры шашы, там дзе яна хаваецца ў сасонніку, стаяла калісьці вёсачка — некалькі хатак з цёмнымі абветранымі сценамі. Хаткі відаць і цяпер, шарэюць шыфернымі дахамі, а самі жоўтыя, сінія, зялёныя. Кранулася і вёсачкі дыханне перамен.

Пасярэдзіне ракі прамчаў, уздымаючы пеністую баразну, кацер, пачуўся далёкі гудок парахода.

З-за дрэў выйшла стройная, па-летняму апранутая дзяўчына ці маладая жанчына. Убачыўшы, што ўскраінная лавачка занята, з хвіліну павагалася, затым рашуча накіравалася да яе і села з другога канца, не зважаючы на Высоцкага.

Ён таксама не глядзеў на яе — сядзеў, курыў, ні аб чым не думаў, расслаблены пасля нядаўняга напружання, ахоплены лагодным, ціхамірным настроем. Гэты ягоны настрой як бы міжволі выклікала спакойная рака, пясчаны бераг, яшчэ зялёная трава на процілеглым нізкім беразе, цішыня, якая тут панавала.

Ён нават прыдрамнуў — не прыдрамнуў, а так,

злёгку пагойдваўся ў стане бязважкасці, паміж сном і явай, бачачы і не бачачы раку і пясок. Схамянуўся ад нейкага ўнутранага штуршка, і, калі зірнуў на суседку, позіркі іх сустрэліся. Яна першая адвяла позірк. Ён цяпер увесь час крадком цікаваў за дзяўчынай — відная з твару,— сустрэнеш і запомніш: можа, з-за прамых, чыстых ліній высокага лба, арлінага носа, прыгожага, нібы вытачанага, профілю, па-сапраўднаму гнуткай паставы.

Суседка трымае ў руках ручку-самапіску і падручнік англійскай мовы — той, па якім навучаюцца студэнты ад першага да трэцяга курса,— на сцятых каленях ляжаць тоўсты сшытак з цыратавымі вокладкамі і маленькі кішэнны слоўнічак. Напаткаўшы ў тэксце незнаёмае слова, жанчына спачатку запісвае яго ў сшытак, затым зноў паглыбляецца ў падручнік. У маленькім слоўнічку ўсіх патрэбных слоў не знаходзіцца, і тады жанчына нездаволена моршчыць лоб, штосьці адзначаючы ў сшытку. Мабыць, ставіць супроць такіх слоў пытальнікі.

Дзяўчына ўпартая: мінула дзесяць хвілін, дваццаць, паўгадзіны, а яна па-ранейшаму перагортвае лісткі слоўніка, не паварочваючы галавы да суседа.

Высоцкі падсеў бліжэй. Суседка зрабіла выгляд, што не заўважыла ці, можа, сапраўды не заўважыла. Пальцы правай яе рукі ў чарніле, маленькая чарнільная пляма на прамым высокім ілбе — пасадзіла, калі папраўляла валасы. Узнікла добрае пачуцце да жанчыны, жаданне ёй дапамагчы. А можа, і другое было ў нечаканым парыве — імкненне адплаціць за няўвагу, узвысіцца ў яе вачах.

— Дайце падручнік,— папрасіў ён.

Яна недаўменна на яго зірнула.

— Дайце падручнік.

Яна з асцярогай аддала кнігу.

— Так вы мовы не вывучыце. Трэба зразумець сказ, тады запісваць словы. Можна наогул не запісваць. Лепей два-тры разы паўтарыць тэкст.

Ён прачытаў некалькі сказаў, адразу іх пераклаўшы.

Яна, відаць, адчула, што перад ёй выкладчык — па інтанацыі чытання, непаспешлівай упэўненасці, павучальным тоне. Сядзела прыцішаная, паслухмяная.

А ён адчуў, што перабраў лішку.

— Я ў гэтым горадзе жыў,— сказаў з даверлівай усмешкай.— Да вайны і пасля вайны. Можна было купацца ў Прыпяці, а я зубрыў латынь.

— Навошта вам была латынь?

— Ва універсітэце яе выкладалі. Я вучыўся завочна.

— На якім факультэце?

— На філалагічным.

Яна ўстрапянулася, на твары прабілася ружовасць.

— Я таксама любіла літаратуру, а пайшла на геалогію,— сказала з засмучэннем.— Кірую тут студэнцкай практыкай.

— Нафту разведваеце?

— Соль,— жанчына ажывілася.— Пад горадам запасы спажыўнай солі. Вялікія, на сто гадоў хопіць.

— Здаецца, дзе нафта, там соль? — нясмела спытаў Высоцкі.

— Тут нафта асаблівая. У адкладаннях паміж салявымі пластамі. Таму доўга не маглі знайсці.

— У вас вельмі сучасная спецыяльнасць. Каб скончылі філфак, сталі б настаўніцай, хадзілі на ўрокі, правяралі сшыткі...

— А так сяджу ў кабінеце. Пасля універсітэта пакінулі лабаранткай на кафедры. Рашыла хоць англійскую мову вывучыць.

— Вы Гомельскі універсітэт канчалі?

— Гомельскі. Паступіла туды, як толькі адкрыўся.

— Дзіўная вы,— сказаў Высоцкі, з цікавасцю разглядаючы маладую жанчыну.— Геолаг — прафесія веку. Маглі ў пошукавую партыю пайсці.

— Было б тое самае. Тырчала б у канторы, апісвала керн, складала зводкі...

— Гэта, відаць, зімой. Летам — зноў у экспедыцыю.

— Хачу ў газету! — раптам заявіла дзяўчына.— Трохі папрацую і папрашуся. Думаю — возьмуць...

Высоцкі ад нечаканасці прыйшоў у замяшанне.

— Вы любіце пісаць? — спытаў ён.

— Люблю быць з людзьмі. Пасля школы працавала ў камсамоле. Пяць гадоў. Таму скончыла універсітэт са спазненнем.

Толькі цяпер Высоцкі заўважыў, што для дзяўчыны яго суседка залішне сталая. Ёй, відаць, за трыццаць, у характары штосьці рашучае, уладнае.

— Я тут у газеце быў,— сказаў ён.— Адразу пасля вайны. Трошкі ведаю, што такое газета.

Яна як бы схамянулася.

— Вы ў інстытут прыехалі?

— У інстытут. Запрасілі прачытаць спецкурс.

— Я вас у гасцініцы бачыла,— раптам прызналася жанчына.— У вас асобны пакой. А нашы дацэнт і выкладчык у пакоі ўдваіх. Таксама, як і я, кіруюць практыкай.

— Вы з імі?

— З імі. Але жыву са студэнтамі ў палатках. Лабарантаў у гасцініцу не пускаюць.

Далей — поўная нечаканасць. Яны пазнаёміліся, жанчыну завуць Галя, і — галоўнае — яна з мястэчка, дзе ён сам нарадзіўся, бегаў хлапчуком, вучыўся да шостага класа.

У яго нават мільганула думка, што Галя — пасланец лёсу. Прыехаць у горад, дзе прайшла маладосць, і ў дадатак сустрэць асобу, якая хадзіла тымі ж, што і ён, сцежкамі, памятае бярэзнікі, дубнякі, сасновыя бары на пясчаных пагорках — ён нядаўна пабачыў іх зноў, і яны ўсё часцей паўстаюць перад вачамі. Высоцкі, не зважаючы на тое, што наступіў вечар, распытваў пра местачкоўцаў, настаўнікаў, якія яго вучылі, расказваў, што ведаў, пра мястэчка, успамінаў розныя смешныя гісторыі, якія здараліся з яго жыхарамі. Успаміны ўзвіхрылі пачуцці, ён гаварыў красамоўна і натхнёна, жартаваў, сыпаў дасціпнымі слоўцамі — хацеў ёй спадабацца. Яна таксама ажывілася, па нейкіх нітачках устанавіла яго радаслоўную — некалькі яго дальніх родзічаў і цяпер жывуць у мястэчку. Ён яшчэ расказаў ёй, што нядаўна там быў — даўно ведае, што ў местачковых ваколіцах адкрылі нафту і хацелася паглядзець, як яна цячэ. Яны развіталіся як сябры, умовіўшыся спаткацца назаўтра, на гэтым самым месцы. Галя прыйдзе з падручнікам, і яны пазаймаюцца англійскай мовай.

Вечарам, калі Высоцкі вандраваў па вуліцах гарадка, натыкаючыся на гаманлівыя купкі моладзі, студэнтаў, што хадзілі з транзістарамі, партатыўнымі радыёпрыёмнікамі ці магнітафонамі, нібы сведчачы гэтым, што хвіліны не могуць пражыць без музыкі, ён не дакараў іх, не пасміхаўся, як раней; яго самога як бы падхапіла хваля, што звінела ў душы нячутнай му-

8 Зак. 1736

зыкай. Ён нібы адчуваў сябе маладым, дужым, бесклапотным, як вось гэтыя студэнты, у якіх усё наперадзе.

Яму хацелася пабыць аднаму, і дабрыўшы да маста праз Прыпяць, ён перайшоў яго, спусціўся з высокага шасейнага насыпу, лугавінай пабрыў уздоўж ракі. Па шашы імчалі машыны з запаленымі фарамі, зіхацеў агнямі горад, які адсюль, з левага берага, здаваўся вялізным і шматпавярховым.

Высоцкі злавіў сябе на адчуванні, нібы даўно-даўно знаёмы з маладой жанчынай, якую напаткаў у парку і давер якой з такой зацікаўленасцю імкнуўся заваяваць. Нічога яшчэ не здарылася, няма ніякіх асаблівых прыкмет блізкасці, а ў душы нібы спяваюць салаўі. Можа, ён і ехаў сюды, прадчуваючы гэту сустрэчу, спадзеючыся на яе, таму з такой лёгкасцю кінуўся ў вір неўсвядомленых, але моцных прывабных жаданняў.

Ён блукаў да паўночы. Ад ракі рушыў у напрамку сасонніку, які ў паўзмроку выдаваўся цёмнымі купамі хвой, і , прайшоўшы лугавінай вярсту ці дзве, зноў павярнуў да шашы. Было цёпла, ціха, пахла атавай, аерам, іншымі пахамі кранутай восеньскім завяданнем зямлі; няскошаная трава, на грыўкі якой ён часам набрыдаў, была сухая, без расы, мякка шасцела пад нагамі; пад зорным верасеньскім небам дзівоснымі здаваліся прысадзістыя стажкі сена і копы нядаўна скошанай атавы, якія да іх туліліся.

Ён зноў злавіў сябе на адчуванні, нібыта ў нейкім іншым жыцці вось гэтак жа блукаў па лугавіне, пад восеньскімі зоркамі ўбіраў у сябе пахі прывялых траў, слухаў прыціхлы, змякчаны адлегласцю гул машын, якія праносіліся па шашы, здаляка глядзеў на бляскі вячэрняга горада. Ён ведаў, што не забудзе гэтага вечара. Штосьці з ім адбывалася — яно нібы выніКала з глыбіні істоты, з патаемных куточкаў душы, яднаючыся з зямлёю, зорным верасеньскім небам, агнямі зарэчнага горада.

Вярнуўшыся на шашу, Высоцкі дайшоў да вёсачкі, на прыпынку дачакаўся аўтобуса, якім вярнуўся ў горад.

Ён, нібы юнак, ішоў насустрач незвычайным прыгодам. Чакаў гэтых прыгод.

VI

Назаўтра свята пачуццяў працягвалася.

Высоцкі ледзь дачакаўся чатырох гадзін — на гэты час было прызначана спатканне з Галяй,— хадзіў з кута ў кут па пакоі, браў кнігу, зараз жа адкладаючы яе ўбок, курыў, назіраў за дворыкам плодагароднінпай базы.

І вось ён зноў з Галяй, на той самай лавачцы, сядзіць і глядзіць на парк, на Прыпяць, на буксіры, белыя параходы, на яшчэ па-летняму асмужаныя зарэчныя далі.

Даўно, мабыць, з таго далёкага часу, як выехаў з гарадка, Высоцкі сябе так не адчуваў. Нібы вярнулася маладосць: ім валодае прыўзняты, радасна-напружаны настрой, узвіхранасць пачуццяў. Галя з'явілася як пасланец напаўзабытай маладосці, уладна кліча ў прывабна-трывожную невядомасць.

Голас цвярозасці аднак як бы папярэджвае: губляць галаву не варта, тое, што было, не вернецца. Жанчыне ён цікавы тым, што яна рвецца ў далі, якія ён парадкам зведаў.

Што ж, ён пастараецца не губляць галаву.

— Адкрыйце падручнік і чытайце тэкст,— нібы загадвае Высоцкі.— Там, дзе ўчора спыніліся.

У яе прыстойнае вымаўленне, учэпістая памяць. Запомніла шмат слоў і зусім вольна адчувае сябе на старонцы, якая яшчэ ўчора была кітайскай граматай.

Высоцкі глядзіць на зямлячку, не тоячы здзіўлення.

— З вашымі здольнасцямі англійскую мову можна вывучыць за год,— гаворыць ён.

— Я так хачу вывучыць хоць адну мову! — выгуквае яна.— Але няма часу.

— Мовай можна авалодаць лёгка, калі ёсць унутраная патрэба.

— У вас яна была?

— У час вайны. Да нямецкай мовы. Хацелася ведаць, хто такія немцы і чаму так пагардліва глядзяць на нас.

— Вы і нямецкую ведаеце?

Высоцкі ўсміхнуўся.

— Найлепш за астатнія. Чытаю без слоўніка.

Пра мову Высоцкі заўсёды гаворыць з запалам.

У кожнага чалавека ёсць захапленне, або як цяпер гавораць, хобі. У яго такое захапленне — мова. Каб не было больш моцнай схільнасці да другога, да таго, што стала заняткам, прафесіяй, можа б, стаў паліглотам. Але мова і літаратура — два бакі чагосьці невымернага, агромністага, што разам з песняй, музыкай вызначае народную душу; цяжка ўявіць сур'ёзнага, які сам сябе паважае, літаратара, які б не цікавіўся мовай, і не толькі сваёй, а і другіх народаў.

Высоцкі гаворыць, мабыць, не зусім усведамляючы, што яму хочацца захапіць, зачараваць жанчыну, паўстаць у яе вачах незвычайным. У ім ужо абудзіўся педагог, выкладчык, а выкладчык заўсёды хоча падпарадкаваць сваёй уладзе тых, хто яго слухае. Гэта не толькі задача. Настаўнік павінен верыць у тое, пра што гаворыць. А значыць, жыць у слове, бо яго зброя — слова ды яшчэ ўласнае жыццё.

Няхай слухае даўганогі, русявы геолаг, што марыць стаць журналістам. Вы сягаеце да зямных нетраў, мая дзяўчынка, сягаеце да парод, пластоў, якім многія мільёны год, а калі звернемся да чалавека, да карэнняў яго сівой, нікім не напісанай гісторыі, то яна ў мове. Так, так — у мове. Пры дапамозе мовы можна даказаць, што народы, якія насяляюць старую Еўропу, блізкая радня, няма сярод іх вышэйшых, якія верхаводзілі, і ніжэйшых, што падпарадкоўваліся. Возьмем слова зямля, глеба. Па-нямецку яно гучыць Boden. Der Boden. А ці няма паралеляў у рускай, беларускай мовах, хоць, як вядома, кожны народ сеяў хлеб на сваёй зямлі і не меў звычаю пераймаць першародныя словы. Хіба што самую зямлю аднімаў. Дык вось у рускай мове ёсць слова «под», у беларускай — «спадыспаду». Адценне іншае, а глыбінны сэнс той самы. Спадыспаду — значыць з-пад зямлі. Ці не чуеце вы гукавой блізкасці з Boden, хоць прайшлі тысячагоддзі, як плямёны, народы падзяліліся.

Возьмем другое слова — вада. Па-нямецку Wasser, па-англійску — water. Гукавая абалонка перайначылася, але корань намацаць можна, ён аднакі.

Я наўмысна бяру словы, якія немагчыма аднаму народу пазычыць у другога. Такія словы, як маці, бацька, сын, дачка, як і іншыя першародныя паняцці, не пазычаюцца, а ў індаеўрапейскіх мовах яны, бадай, аднаго кораня.

Прыгадаем слова вецер — Wind — па-нямецку, Wind — па-англійску, Vent — па-французску. Адчуваеце, як вам дыша ў твар знаёмай прахалодай нашых раўнін і лясоў.

А яшчэ сонца. Sonne — па-нямецку, Sun — па-англійску, Soleil — па-французску. Усе мы нарадзіліся пад адным сонцам і, як бачыце, нават назву яго захавалі...

Сонца тым часам хаваецца за гарамі. Галя глядзіць на Высоцкага з несхаванай цікавасцю.

— Я і не ведала. Вы мяне проста зачаравалі...

Ён рад, што зачараваў зямлячку. Толькі хутчэй яна яго зачаравала, бо вельмі хочацца зноў яе пабачыць. Прысутнасць яе тут, у родным горадзе, уносіць шчымліва-радасную ноту ў яго адчуванні.

— Прыйдзіце заўтра,— просіць Высоцкі.— З падручнікам. Мне прыемна з вамі бавіць час.

— Паедзем на скважыну, але вечарам я вярнуся. Прыйду абавязкова.— У Галіным голасе, здаецца, гучыць непрыхаваная радасць...

Яны сустрэліся заўтра, паслязаўтра, яшчэ праз дзень. Хадзілі каля Прыпяці, глядзелі на вячэрнія хвалі ракі, на дальнія зарэчныя сасоннікі, на сенажаці — з наступленнем шэрані яны паступова ахуталіся хісткім туманам. Гаварыў найболып Высоцкі, яго субяседніца ўдзячна слухала. У яго нібы застаўкі душы прарваліся. Гадзінамі расказваў, як жыў тут, у горадзе, што бачыў, ездзячы па камандзіроўках. Найбольш пра газету расказваў, пра парадкі ў рэдакцыі. Галя збіраецца стаць журналісткай, і ёй гэта не лішне ведаць.

VII

Вечарам у чайной знаёмая кампанія. Вузкаплечы брыгадзір пасадзіў мантажнікаў упрытык да буфета, але гарэлкі не п'юць, толькі піва і ўвесь час спяваюць.

Штосьці новае ў абліччы буфетчыцы. Спачатку Высоцкі не мог разгадаць што. Нарэшце ўбачыў — прычоска. Пазаўчора валасы былі распушчаны, цяпер укладзены акуратнымі пасмачкамі.

Хмуры шафёр стаіць ля стойкі з куфлем піва.

Высоцкі за вячэрай не затрымаўся — выбраўся на вуліцу. За той час, пакуль быў у чайной, па-летняму

хвасянуў імклівы цёплы дождж, у святле ліхтароў блішчаць каменні бруку, бляшаныя дахі, лісце дрэў. Неба ўхутана воблакамі, вада ў Прыпяці здаецца цёмнай і густой.

Даўно-даўно быццам за парогам свядомай памяці быў у гэтым горадзе вечар, не, не такі — дождж тады толькі пакрапаў, а край цёмнага, зацягнутага хмарамі неба паласавалі бязгучныя пісягі маланак. Зямля засмягла, прасіла дажджу, і ўсюды пахла пылам. Тады, у сярэдзіне жніўня, зямля на сцежках патрэскалася, трава на схілах пагоркаў ляжала сухая, шорсткая. Але вялікая надзея поўніла людзей — першы ўраджайны год пасля вайны. Высоцкі сам ездзіў па калгасах, раёнах, бачыў, якое адбуяла жыта, ячмень, авёс. Ішло на тое, што адменяць картачкі, знікне дзесяцірублёвая пайка на крытым рынку, талоны на сарочку, туфлі.

Ён тады прыехаў з Мінска.

— Здаў,— сказаў Клары.— Цяпер рашай ты: так або не так.

Было ім па дваццаць чатыры, зусім дарослыя людзі, толькі ў Клары дыплом, а ў яго вытрыманыя на чацвёркі ўступныя экзамены. Калі чакаць, пакуль ён скончыць універсітэт, ім будзе па дваццаць дзевяць. Глупства, недарэчнасць. Але вучыцца ва універсітэце можна завочна.

— Што рашаць? — спытала яна.

— Ведаеш...

— Што змянілася ад таго, што ты здаў экзамены?

— Усё...

Сапраўды, усё змянілася. Калі ён паедзе ў Мінск, то назад у гарадок не вернецца. Не будзе ж Клара на сціплым заробку трымаць мужа-студэнта. Але, як і раней, ён можа працаваць у рэдакцыі і пляваць на тое, што Кларына маці, старэйшая сястра супраць таго, каб яны пажаніліся. Яны знойдуць пакойчык і якнебудзь пражывуць. Ён будзе два разы на год ездзіць на завочныя сесіі, і Клары не трэба ехаць на раён, куды яе размеркавалі пасля інстытута...

Яны сядзелі ў яе садзе, ён моцна парадзеў за вайну, крытай бяседкі не было, затое ўсюды буйна разросся маліннік — проста непралазная недагледжаная гушчэча. Дыхаць было цяжка, і ўвогуле расло адчуванне, што ў іх адносінах дасягнута мяжа, ззаду зведанае,

нават абрыдлае — рэдкія, стрыманыя, пазбаўленыя радасці сустрэчы, наперадзе — няпэўнасць.

— Не ўсё так проста,— абхапіўшы скроні рукамі, сказала Клара.

Ён ведаў сам — не проста. Палюбіць яго Клара не паспела: пяць гадоў ростаняў, нельга лічыць каханнем асцярожныя ўзаемныя позіркі, якімі ён з ёй абменьваўся ў дзесятым класе, і адказы на яго лісты з Брэста — іх пісала добра выхаваная, прыкладная вучаніца. Было шчырае, сапраўднае толькі аднойчы — калі ён ішоў на вайну. У садзе, у старой абымшэлай бяседцы былі гарачыя абдымкі, пацалункі, і там былі нарэшце сказаны словы, што маглі разгарэцца пазней у полымя, каб не другія людзі, што акружалі Клару доўгія гады. Ён не здолеў абудзіць яе полымя. А яно было. Асабліва востра ён адчувае гэта цяпер, калі яго сонца пайшло на схіл, а горыч страты развеяна часам. Але шчыміць іншы раз у сэрцы...

Маці, старэйшая сястра, якія не хацелі, каб Клара ішла за яго замуж, гэта другое. Гэта палон — ён, дзевятнаццацігадовы лейтэнант, быў у нямецкім палоне болей за год і хоць уцёк, партызаніў, разам з арміяй фарсіраваў Днепр, быў цяжка паранены, прайшоў па Польшчы, Германіі, Чэхаславакіі, вярнуўся з ордэнам і медалямі, усё адно палон вісеў над ім як пракляцце. Такі ў той пасляваенны час быў клімат. Цяпер, калі вастрыня абразы знікла, ён не асабліва вінаваціць Кларыну маці, сястру, разумеючы, што імі кіравала. Маці мела асабісты вопыт і баялася, каб не паўтарылася з дачкой.

А ў ім зняважаная гордасць, абраза проста палілі душу. Кларыну нерашучасць звязваў іменна з палонам. Хоць, як цяпер разумее, Клара была далёкая ад гэтага. У ёй проста не разгарэлася полымя. На стацыянар у той год ён не паехаў. На нешта спадзяваўся. І яшчэ тры гады цягнуліся няпэўныя, цяжкія для абодвух адносіны, якія нарэшце прывялі да расстання.

Быў, вядома, трэці, без трохкутніка ў такіх рэчах не абыходзіцца — маладжавы, стройны, ахайна апрануты завуч сярэдняй школы — інстытут паспеў скончыць да вайны, падаваў надзеі. Чым не пара: будучы дырэктар школы і ціхмяная, з бездакорнай рэпутацыяй прыгажуня з дыпломам урача?

За завуча Клара выйшла замуж праз год пасля таго, як Высоцкі паехаў з гарадка, дамогся пераводу на перадапошні курс стацыянара, хоць такое і не дазвалялася правіламі. І пасля прыстойных рэдакцыйных заробкаў, ганарараў ліпеў на стыпендыі, ашчаджаючы кожную капейку. Рэцэнзіі, артыкулы ён стаў пісаць пазней, калі ўжо вучыўся ў аспірантуры.

Вярнуўшыся ў гасцінічны пакой, Высоцкі доўга выдыбае з кута ў кут. З акна відаць дворык плодагароднiннай базы — бочкі, штабялі скрынак, рознае начынне,— асветлены электрычнасцю, абмыты даждждом бульбяны бурт адлівае залатымі бляскамі. Бульбу пагрузяць на баржы, павязуць уніз па Прыпяці, па Дняпру. Бульбяны край...

У мястэчку, дзе нарадзіўся Высоцкі, таксама добра расце бульба. Але цяпер там і нафта. Два гады назад ён наведаў роднае мястэчка, тры ночы начаваў у гасцініцы, блукаў па вуліцах, дзівячыся на някідкія перамены. Завод ці фабрыка ў мястэчку не ўзніклі і, відаць, не ўзнікнуць у бліжэйшым абсягу часу — няма ракі. А нафта цячэ. Тры шчыліны дзейнічаюць, фантануюць, і ў тым якраз месцы, якое з дзяцінства памятае Высоцкі.

Месца называлася лядам, там было дубовае пнёўе, і ён вадзіў туды пасвіць дзедавага каня, а пасля ўрокаў бегаў за апенькамі. Скважыны ўяўляюць сабой невялікія, нават не агароджаныя пляцоўкі, з зямлі вытыркаюцца каленчатыя трубы, на адной з іх прымацаван прыбор накшталт манометра. Нічога асаблівага не ўбачыш, нафта цячэ па трубах, толькі зямля вакол, як на станцыі ці на заводзе, нібы заліта мазутам. Але яго тое відовішча ўзрушыла...

Галю, маладую зямлячку, з якой ён нечакана пазнаёміўся, і, мабыць, сустрэнецца, вядома ж падхапіў вецер перамен. Нафта ў ваколіцах роднага мястэчка, на палескай зямлі! Тады, калі вучыўся ён, шырокі свет вабіў тым самым — ужо шумелі Днепрагэсы, Магнітагорскі, Хібінагорскі, экспедыцыі Шмідта і папанінцаў. Толькі тыя здзяйсненні былі далёка, паўставалі ахутаныя смугой невядомасці, цяпер перамены — побач, і ў сённяшніх парываннях моладзі, відаць, больш будзённасці.

Ён адчуваў, што не засне. Дастаў з чамаданчыка тры сцягнутыя шнуркамі папкі з рукапісам. Калі ён

гаварыў Вайнштэйну, што не напісаў кнігі, якой ад яго чакалі, то проста не хацеў пахваляцца: кніга ёсць, напісана і перапісана даўно, ён і прыехаў сюды дзеля таго, каб даць ёй штосьці такое, што можна адчуць толькі ў гэтым горадзе.

Больш чвэрці века прайшло, як скончылася вайна, а ўсё прыходзяць пісьменнікі, якія пра яе расказваюць. Магчыма, ён сам стане адным з такіх позніх баталістаў. Шмат чаго ў жыцці пераплялося, што не дало яму магчымасці выказацца адразу пасля пераможных салютаў.

Высоцкі ледзь не на памяць ведае, што́ ў кожнай папцы — столькі пісаў, перапісваў. Рамана, які столькі гадоў грэў душу салодкай надзеяй, аднак, не будзе, добра, калі з трох папак, у якіх амаль дзевяцьсот старонак, атрымаецца аповесць.

Ён даўно выношвае ідэю. Яна зрэшты простая: трэба напачатку расказаць, што і як адчуваў ён сам у першы год вайны, калі пасля дзевяцімесячных камандзірскіх курсаў трапіў на фронт, пасля нядоўгіх баёў пад Харкавам апынуўся ў палоне і як пасля неаднаразовых пакутлівых спроб здолеў адтуль выбрацца.

Рукапіс непамерна распух.

Доўгая сентыментальная пуга пра перажыванні юнака, які, вучачыся ў вайсковым вучылішчы сувязі, што было размешчана ў невялікім гарадку пасярод казахстанскага стэпу, сумаваў па родных мясцінах, слухаў па вечарах трывожныя весткі з франтоў, пісаў у розныя адрасы лісты, каб знайсці каханую дзяўчыну, якая — ён гэта ведаў — эвакуіравалася ў савецкі тыл.

Амаль палавіна першай папкі пра эшалон, які вёз новасфармаваны полк на фронт, пра марш па непралазнай гразі да перадавой, пра няўдалы трохдзённы бой і, нарэшце, пра палон — пра голад, знявагу, нечуваныя здзекі.

Нічога гэтага не трэба. Трэба толькі пра тое, як дваццацігадовы лейтэнант, трапіўшы на дрэваапрацоўчы завод ва ўкраінскай частцы Палесся, дзе працавалі адны палонныя і дзе можна было неяк трываць, бо іх, няхай сабе кепска, пачалі карміць, дамаўляецца з такімі, як сам, рызыкуе жыццём, робіць тры няўдалыя спробы і, нарэшце, з палону вырываецца.

Усё астатняе павінна вынікаць з успамінаў, размоў, кароткіх рэплік. Пісанне — тое ж даследаванне. Галоў-

нае — самому сабе адказаць, як маглі канваіры, накормленыя, сытыя немцы, спакойна глядзець на смерць ад голаду, хвароб, ран, чаму стралялі ў безабаронных палонных, травілі сабакамі, білі за ўсялякую дробязь. Іменна на гэта трэба адказаць, бо сярод канваіраў хоць зрэдку траплялiся інакшыя немцы, якія не страцілі здольнасці спачуваць чалавеку ў яго горкім становішчы.

І ў час вайны, і пасля яе Высоцкі нязменна думаў пра гэта.

За вайну нямецкай мовай ён авалодаў ніштавата: навучыўся без слоўніка чытаць газету, кнігу. У палку сувязі, дзе прыйшлося служыць пасля шпіталю, пазнаёміўся з лейтэнантам-перакладчыкам, маскоўскім хлопцам, які гэтак жа, як ён, скончыў перад вайной дзесяцігодку. Віктар Мілаванаў — так звалі перакладчыка — быў з інтэлігентнай сям'і. Пасля школы шэсць месяцаў вучыўся на курсах і ўжо ў сорак першым годзе трапіў на фронт. Лёс яго быў шчаслівейшы: акружэння, палону не ведаў, ні разу нават не быў паранены.

З Мілаванавым яны моцна здружыліся, асабліва калі вайна скончылася і полк нёс у Германіі гарнізонную службу. Лазілі па бібліятэках, кнігасховішчах, падоўгу размаўлялі, кранаючы пераважна высокія матэрыі. Мілаванаў быў трохі «не от мира сего»: тонкі, далікатны твар, незласлівы, мяккі характар, дапытлівы розум. Яшчэ ў час вайны насіў у сваёй камандзірскай сумцы томік Канта з «Крытыкай чыстага розуму» і «Пралегаменамі». Ён, Высоцкі, такіх кніг тады не чытаў, але цікавасць брала сваё, і ён не раз дапытваўся ў сябра:

— У чым соль філасофіі Канта? Можаш ты мне папулярна расказаць?

Мілаванаў браў трэсачку, выводзіў на зямлі дзве паралельныя рыскі.

— Першая лінія,— тлумачыў ён,— матэрыя, ну, тое, што ўсіх нас акружае. Горы, рэкі, зямля, неба, планеты, зоркі. Другая лінія — свядомасць. Мы з табой, адным словам. Можна прылучыць астатняе чалавецтва. Розніца будзе невялікая. Гаворка ідзе пра суб'ект. Такім чынам, аб'ект, гэта значыць матэрыя, з суб'ектам, гэта значыць з намі, з усімі, хто здольны мысліць, ніколі не сальецца. Яны існуюць паралельна...

Высоцкі нічога не разумеў. Аб'ект, суб'ект? Навошта гэта? Няўжо за такія разважанні Канта лічаць вялікім філосафам? Мілаванаў, бачачы няцямнасць сябра, вінавата ўсміхаўся. Усмешка ў яго добрая, далікатная. У такія хвіліны ён нагадваў дзяўчыну...

Пазней, у студэнцкія, аспіранцкія гады, Высоцкі чытаў Канта, як і астатніх філосафаў,— Арыстоцеля, Гегеля, нават самых навейшых — экзістэнцыялістаў. У моры абстракцый ён пачаў плаваць даволі лёгка, разумеючы, што яго першы настаўнік сам не надта пераварыў Канта. Можа таму, што адольваў яго па арыгіналу?

А Кант — сапраўды адметны філосаф. Ад яго пазнейшая філасофія пацягнула нітачку нявер'я, сумнення, суб'ектывізму. Кант лічыў, што чалавечы розум не ў стане ахапіць, зразумець тое, што адбываецца ў акаляючым чалавека свеце рэчаў, бо ён, розум, мае справу не з самімі рэчамі, а толькі з іх адбіткамі ў свядомасці. Матэматыку, геаметрыю, трыганаметрыю Кант лічыць чыстым розумам, бо навукі гэтыя нібыта ўзніклі не з вопыту і практыкі, а прыўнесены свядомасцю: яны вывучаюць асаблівасці прасторы, часу — катэгорый, якія аб'ектыўна не існуюць і дадзены чалавеку апрыёрна, гэта значыць, без удзелу вопыту і практыкі.

Калі свет нельга пазнаць, то яго можна стварыць — воляй, сілай навязаць людзям, грамадству якія хочаш уяўленні — такую выснову зрабілі пазнейшыя філосафы Шапенгаўэр, Ніцшэ. Фашысты якраз і ўхапіліся за Ніцшэ, узвёўшы яго ў ранг свайго ідэолага.

Высоцкі памятае: у Германіі, у кожнай бібліятэцы — дамашняй ці грамадскай — яму траплялiся на вочы кнігі Канта, Ніцшэ. Гегеля, Маркса, Леніна, вядома, не было. Толькі аднойчы ён знайшоў томік, выдадзены ў пачатку трыццатых гадоў, з партрэтам правадыра, якім малявалі яго, калі Высоцкі толькі пачаў хадзіць у школу. Той немец, які ў сваёй шафе хаваў Леніна, відаць, быў смелы чалавек. Добра, што ён усё-такі быў. Бо найчасцей, бадай, у кожнай сямейнай шафе Высоцкі знаходзіў «Майн Кампф» Адольфа Гітлера і «Міф дваццатага стагоддзя» Альфрэда Розенберга.

Дык вось так, у дваццатым стагоддзі — міфы. Фашысты не бачылі ў гэтым нічога кепскага. З Ніцшэ ўзялі ідэю звышчалавека, паняцце волі. «Свет як воля і

ўяўленне» — называецца адна з кніг Шапенгаўэра. Менавіта такі свет збіраліся пабудаваць фашысты. Праз кроў, трупы, знішчэнне цэлых народаў пракласці дарогу тысячагадоваму рэйху. Калі ісціны няма, немагчыма да яе дабрацца, то можна ісціну прыдумаць, прымусіць у новаяўлены міф паверыць. Трэба толькі воля, сіла. На ёй трымаецца свет.

Гэта, вядома, тэорыя. Ён, Высоцкі, як нявопытны пісьменнік зрабіў памылку, адвёўшы ў сваім рукапісе залішне вялікае месца тэарэтычным развагам. Нічога гэтага не трэба. Радавыя немцы, з якімі ён сутыкаўся, калі трапіў у палон, і пазней, калі бачыў іх у якасці палонных, і яшчэ пазней, калі знаходзіўся ў Германіі, размаўляў з кім хацеў,— дык вось усе гэтыя немцы ні Ніцшэ, ні Альфрэда Розенберга не чыталі, некаторыя нават не ведалі, што ёсць такія кнігі. Але чаму ж тады многія з іх былі такія жорсткія, бязлітасныя да сваіх ахвяр, палілі жывымі ў захопленых вёсках старых, жанчын і дзяцей, знішчалі палонных?

Усю ноч Высоцкі пісаў. Перш за ўсё трэба пакінуць і нават пашырыць карціны, прысвечаныя палону. Ён нічога не будзе выдумваць, пакажа толькі тое, што пабачыў, перажыў.

Ён пачаў з аркі. Да дробязей бачыў цяпер гэтую арку над уваходнымі варотамі ў лагер, якім стала аплеценая калючым дротам тэрыторыя невялікага дрэваапрацоўчага завода з цыркуляркамі, піларамай, стусамі бярвенняў, двума прысадзістымі баракамі, у якіх размяшчаліся палонныя, і акуратна дагледжаным з бляшчаным дахам дамком, дзе жыла ахова. Некалі заводзік быў часткай невялікага пасёлка, што ляжаў пры чыгуначнай ветцы-аднапутцы. Ад склада, які цяпер быў за дротам, да сінеючага ўдалечыні лесу вяла вузкакалейка, па якой прывозілі бярвенне. У лес палонных не пускалі. Там працавалі пасялкоўцы: валілі сосны, грузілі на вузенькія платформы, паравозікам падганялі да самай аркі. Раз у тры дні ўваходныя вароты расчыняліся, і машыніст, падаўшы прарэзлівы гудок, заганяў цуг платформаў у лагер. Іншых цывільных сюды не пускалі.

І яшчэ раз у тыдзень, пастроіўшы калону, прыхапіўшы ўсіх лагерных аўчарак, канвой выводзіў палонных на станцыю — грузіць у эшалон шпалы, дэталі ад бункераў — прадукцыю заводзіка. Гэта было адзінай

прасветлінай у лагернай аднастайнасці: віску піл, цыркулярак, груку пілрамы, чухканні паравозіка.

Высоцкі глядзіць цяпер на папярэдняе жыццё свайго героя толькі праз калючы дрот лагернай агароджы. Старонкі, напісаныя раней — пра даваенныя сяганні юнака, вучылішча сувязі, бai пад Харкавам — трэба перайначыць і падаць праз адчуванні вязня, які дзень і ноч трызніць пра лес і пра волю. І ўвесь час хоча есці. Думае толькі пра хлеб. На гэтым ён пабудуе першую частку аповесці.

Высоцкі больш выкрэслівае, чым піша. Здымае абзацы, абсякае мярэжу лішніх слоў, сказаў, падпарадкоўваючы рытм, мелодыю апавядання настрою, які цяпер уладна авалодаў ім. Зусім не шкода выкідваць, перакрэсліваць цэлыя старонкі дзеля аднаго толькі сказа ці якой-небудзь дэталі.

Штосьці надзвычай важнае ў жыцці яго герой спазнаў там, у лагеры, і як доўга Высоцкі, вельмі няўдалы пісьменнік, ішоў да гэтай высновы. За ўцёкі з лагера кара была адна — смерць,— аднак яго лейтэнант тры разы паўтарыў спробу. Пра тое — будзе ці не будзе жыць — не думаў. Наогул на вайне ніхто пра такія рэчы не думае, нават стараецца адагнаць думкі пра гэта, калі яны прыходзяць. Вайна — асобы стан духу. Можа, таму адзін чалавек так лёгка забівае другога, не адчуваючы асаблівых дакораў сумлення.

Час ад часу Высоцкі ўстае, закурвае, падыходзіць да расчыненага акна. У горадзе рэдкія агні, прыціхлыя начныя зыкі: прамчыць па набярэжнай таксі, азавецца ўнізе, у якім-небудзь дворыку, певень. Горад спіць. Тут, здаецца, нават і прадпрыемстваў такіх няма, якія б працавалі ў начную змену. Хіба толькі электрастанцыя ды тэлеграф.

У гэтую ноч Высоцкі як бы жыве ў двух вымярэннях — у мінулым і сённяшнім. Пераход ад аднаго стану да другога адбываецца вокамгненна. Калі ён стаіць ля акна, глядзіць на горад — адчувае сябе сённяшнім, сталым чалавекам, сядзе да стала — і адразу пераўвасабляецца ў далёкага, дваццацігадовага лейтэнанта, у якога сэнс жыцця — вырвацца з палону. Ёсць, значыць, тое, што называецца сувяззю часоў.

Добра, што ён згадзіўся чытаць лекцыі і прыехаў сюды. Як бы прадчуваў, што толькі тут, у горадзе маладосці, можа з'явіцца настрой, які дазволіць са свя-

тым трапятаннем перапісваць, перайначваць парудзелыя ад доўгага ляжання лісткі.

Калі пачало світаць, перад Высоцкім ляжаў стусік паперы. Ён перачытаў напісанае ноччу, а таксама ўшчэнт пакрэмсаныя папраўкамі-ўстаўкамі старыя аркушыкі, і застаўся задаволены. Нешта атрымліваецца. Ён гэта нутром усім адчувае. Што — нават ён, які столькі гадоў тлуміць студэнтам галовы, раскрываючы сутнасць літаратуры, дакладна не скажа. Ёсць адчуванне праўды, суладнасці. Літаратура, відаць, трымаецца на вымярэнні жыцця па найвышэйшых законах чалавечага духу. Увогуле, дзіўная рэч — літаратура. У многіх адносінах — загадка, тайна. Не на сваім месцы слова ў сказе, і ад усяго сказа патыхае фальшу. У матэматыцы ад перастаноўкі складаных сума не мяняецца, у літаратуры — мяняецца.

Высоцкі зачыніў вокны, распрануўся і, дацягнуўшыся да ложка, адразу заснуў. Зусім не чуў, як абудзілася гасцініца, як ляскаталі дзверы, алюмініевыя спінкі раскладушак — іх зноў складвалі, прыбіраючы з вестыбюля.

VIII

Ён прачнуўся апаўдня і, паснедаўшы, рашыў завітаць у рэдакцыю. З былых супрацоўнікаў там толькі Вайнштэйн ды Карчны. Але Вайнштэйн ужо, мабыць, плёскаецца ў цёплым моры, а з Карчным ён блізкім не быў. «Добры дзень», «Як жывеш?», «Бывай здароў» — толькі і было гаворкі. Трэба ўсё ж пазнаёміцца з машыністкай, перадрукоўваць пакрысе напісанае.

Рэдакцыя ў адміністрацыйным будынку разам з гаркомам, гарсаветам і іншымі ўстановамі. Будынак звернуты фасадам на Цэнтральную плошчу. Доўгі калідор, наўзбоч пакоі. Пакой на двух супрацоўнікаў. Раскоша. І новае племя газетчыкаў.

На аддзяленні журналістыкі Высоцкі таксама чытае курс літаратуры, таму знаёмыя ёсць. Нават сам рэдактар знаёмы — чарнявы таварыскі хлапчына гадоў трыццаці. Сустрэўшы Высоцкага ў калідоры, адразу вядзе да сябе ў кабінет.

— З'ездзім на Нафтабуд, Алесь Іванавіч,— запрашае рэдактар.— У нас «газік», паедзем, куды захочаце. Я ж ведаю, журналісцкая жылка ў вас трымціць.

Высоцкі ахвотна згаджаецца.

— Паедзем. Калі можна, па калгасах павазіце. Я тут у кожнай вёсцы быў.

— Павозім. Мабыць, забылі, як прымалі ў мяне экзамен?

— Не забыў. Вы падрыхтаваліся як трэба. Проста бліскуча адказвалі.

— Вас баяўся. Ведаў, што тут працавалі. Каб паставілі тройку, мяне б у рэдакцыі засмяялі. Я ж універсітэт завочна заканчваў, працаваў загадчыкам аддзела.

На стусік спярэшчаных праўкай старонак рэдактар глядзіць з павагай.

— Артыкул.

— Падымайце вышэй.

— Пакіньце. Машыністка перадрукуе.

— Хачу сам пазнаёміцца ■ машыністкай. Буду яшчэ прыносіць.

Праз паўгадзіны Высоцкі пакідае рэдакцыю, не спяшаючыся ідзе ў канец вуліцы, дзе ў суседстве з абкомам размяшчалася рэдакцыя ранейшай абласной газеты. Хутка ён даходзіць да знаёмага драўлянага дамка, які нагадвае пастаўлены на тарэц вялікі карабок запалак. Па ўсіх прыкметах, тут цяпер камунальныя кватэры — занавескі, шторы на вокнах, замест аднаго высокага ганка — цэлых тры. Высоцкаму аж сумна стала.

Праз вуліцу наўскасяк мураваны будынак пошты, якая адраса не мяняла, і Высоцкі кіруе туды, купляе ў кіёску газету і, прымасціўшыся на скамейцы са спінкай і масіўнымі чыгуннымі ножкамі, доўга сядзіць.

Двухпавярховы, драўляны, зрублены на прамы вугал дамок, падобны на карабок запалак, шмат у яго жыцці значыў. Ранейшай рэдакцыі газеты — большай па ўдзельнай вазе і па штату — месца ў ім хапала. Высоцкі нібы зрокава бачыць рыпучую крутую лесвічку, якая вяла на другі паверх, абшарпаныя шпалеры на сценах, соты пакойчыкаў, кабінетаў.

На першым паверсе ў цесных каморках валадарылі аддзелы пісем, культуры, сельскагаспадарчы і машынапіснае бюро. Два старыя «Ундэрвуды» пад спрактыкаванымі пальцамі рэдакцыйных машыністак трашчалі, нібы кулямёты, так што чалавек, які праходзіў

міма дамка, нават не зірнуўшы на шыльду, мог здагадацца, якая тут установа.

Прымала Высоцкага ў рэдакцыю Вольга Самсонаўна Бакуноўская, маленькая, рухавая, з заплеценымі ў старамодны клубок валасамі, з сінімі, па-дзіцячаму даверлівымі вачамі.

— Вы друкавалі што-небудзь?

— Вершы. У вашай газеце.

— Ведаеце рэдакцыйную работу?

— Паўгода працаваў карэктарам.

— Ай, як добра! Афармім раз'язным карэспандэнтам. Кватэры не дадзім, картачку — з новага месяца. Заданні палучыце ў аддзелах.— Паглядзеўшы на шынель, які Высоцкі не паспеў нават расшпіліць, на чамадан, пастаўлены ля дзвярэй, яна вінавата ўсміхнулася: — З кватэрамі цяжка. Пакуль знойдзеце, начуйце ў рэдакцыі.

Размова аб уладкаванні на працу ў такую паважаную ўстанову, як рэдакцыя, заняла не болей пяці хвілін. Вольга Самсонаўна на вайсковы шынель глядзела з павагай.

Ён начаваў у рэдакцыі месяцы тры, пакуль не знайшоў уласны куток.

Дзіўны быў пасляваенны час. Па-свойму вялікі і непаўторны. Настрой, нягледзячы на руіны, зямлянкі, голад, холад, панаваў высокі і ўзнёслы. Сам Высоцкі быў у яго ўладным палоне. Скончылася агромністая, нечуваная ў гісторыі вайна, думаў ён, і цяпер пачнецца эпоха міру і шчасця. Хіба мільёны жыццяў, прынесеныя ў ахвяру, не зарука такога шчасця?

Ахоплены радасцю ад сустрэчы з роднымі мясцінамі, Высоцкі даволі хутка, нешта праз месяц пасля паступлення ў рэдакцыю, напісаў першы нарыс. З'ездзіў у калгас, ва ўцалелую вёску, пагаварыў з брыгадзірам, учарашнім франтавіком, і напісаў.

Ён чакаў трыумфу, прызнання сябе як газетчыка.

Дубовік, загадчык сельгасаддзела, высокі, шыракаплечы, моцна складзены і ў той жа час з туберкулёзам у грудзях, парадкам глухаваты, выбуховы, як дынаміт, доўга падкрэсліваў сінім алоўкам паасобныя словы.

— Слухай, карэспандэнт. На шасці старонках я налічыў трыццаць два словы «ўрачыста». Хачу ўрачыста заявіць, што кідаю твой нарыс у карзіну...

Што ж, Высоцкаму трэба было патрошкі спускацца на зямлю.

Высоцкі ў асноўным працаваў на сельгасаддзел, і пісаць вучыў Дубовік. Загадчык аддзела якраз перажываў паласу ўзлёту. Бадай у кожным нумары не толькі абласной, а і рэспубліканскай газеты паяўляліся заметкі, карэспандэнцыі, нарысы, падпісаныя псеўданімам «Ал. Баравы». Ён быў проста нястомны — гэты Баравы,— нікуды не ездзіў, не высоўваў носа з рэдакцыі, але ведаў пра справы кожнага больш-менш віднага калгаса, МТС. Мог даць характарыстыку старшыням, брыгадзірам, звеннявым, якія па тым часе пачыналі грымець.

Высоцкі лічыў, што ніколі не стане такім дасведчаным, як Дубовік. І не навучыцца так лёгка пісаць. Той клаў на стол стусік акуратна нарэзанай газетнай паперы, падсоўваў бліжэй чарнільніцу, выганяў з кабінета курыльшчыкаў і, не зважаючы на размовы, тэлефонныя званкі — можа таму, што быў глухаваты,— пісаў. Адразу прыдумваў назву, адзначаў абзацы, дыялогі, амаль нічога не выкрэсліваў. Яго стыль, манера здаваліся Высоцкаму ўзорам. Ён і цяпер памятае пачатак аднаго нарыса, напісанага Баравым: «Ехалі трактарысты. Ехалі на рамонт...»

Свой час Высоцкі праводзіў пераважна ў камандзіроўках і за год шмат чаго дасягнуў. Ведаў структуру партыйных, савецкіх, сельскагаспадарчых органаў, даведаўся, хто каму падначальваецца, ад каго што залежыць, памятаў нормы высеву, глыбіню ворыва, тэрміны сяўбы, сенакосу, уборкі. Зрэшты, амаль да паўналецця ён жыў сярод поля, лесу, і вялікай навукі не трэба было. Вобласць тым часам адставала па ўсіх паказчыках — трактарны парк зношаны, коней мала, ды і тыя хварэлі, большая палавіна пагарэльцаў не вылезла з зямлянак, ураджаі, надоі мізэрныя. А ў райзо стракаталі арыфмометры, у калгасы спускаліся паперы: пасеяць столькі, угнаення ўнесці столькі, ураджай сабраць такі. Рэгламентацыя поўная.

Ён памятае, як першай мірнай вясной начаваў у маленькай размешчанай сярод пяскоў вёсачцы. Старшыня даў паснедаць, павёў паказаць набытак. З часу, калі адсюль прагналі немцаў, прайшло два з палавінай гады, мужчыны толькі-толькі вярнуліся з фронту, і Высоцкі не разлічваў убачыць што-небудзь асаблівае. Але

нават узрадаваўся, калі старшыня падвёў да новенькага, як лялька, кароўніка. Белыя, адгабляваныя сцены яшчэ пахлі смалой, пазы закладзены мохам — нібы не кароўнік, а хату будавалі — усё прыгнана, дагледжана, прыладжана. А цесляры — дзесятка паўтара моцных, у самай сіле дзядзькоў — часалі склюдамі бярвенне, за вёскай, на полі дружна зелянела маладая рунь. Як было не захапіцца малюнкам зладжанай, дзе ніхто нікога не падганяе, працы, яе вынікам, далягля дам, які адкрываўся вачам у недалёкім будучым!

Між тым цесляры прыпынілі работу, закурылі. Адзін з іх — высокі, з няголеным тварам — загаварыў:

— Таварыш, калі ты з газеты, то напішы вот пра што. Да вайны ў нас быў чарапічны заводзік. Немцы спалілі. Трэба адбудаваць. Няхай дадуць крэдыты, мы самі адбудуем. А то якія ў нас заработкі? Жыта вырасце, дык забяруць на пастаўку. Зноў будзе па дзвесце грамаў. А мы жыць хочам, зямлю любім. Калі так не зробяць, разыдуцца людзі. Тут чыгунка блізка, а заработкі там большыя...

Усюды, дзе ў першыя пасля вайны гады бываў Высоцкі, паказвалі новыя кароўнікі, цялятнікі, канюшні, свінарнікі. Гэта былі нібы першыя ластаўкі мірнага жыцця. Другім хваліцца не выпадала — ні ўраджаямі, ні надоямі. Але пра адыходніцтва яшчэ не гаварылі. Цесляры з пясчанай вёсачкі нібы глядзелі наперад.

Ужо ў той час упаўнаважаныя аргнабора насіліся па сельсаветах, калгасах, прывабвалі высокімі заработкамі, праязнымі, сутачнымі, прагрэсіўкай; давалі грошы наперад — падпішы толькі ўмову. Вербавалі ў Карэлію, у Данбас, у Мінск, на будоўлі заводаў, гарадоў. Але нават моладзь калі і падавалася ў адыход, то не вельмі ахвотна.

Высоцкі пісаў і пісаў. Пра людзей, на якіх натрапіў у час камандзіровак, і пра іхнія справы. У яго ставала слоў напісаць шэсць старонак — падвал у газетнай паласе — пра каваля, які з сям'ёй сядзеў у зямлянцы, не будаваў уласнай хаты, затое накаваў на ўвесь калгас сякер, крукоў, назубіў сярпоў, адрамантаваў плугі, бораны. Наступныя нарысы былі пра даглядчыцу, якая гатавала для зняможаных ад бяскорміцы калгасных цялят пойла з уласнай бульбы, пра аднаногага паштальёна, які, разносячы лісты, штодзень абходзіў на дзеравяшцы вялікае, на некалькі вуліц сяло. Ва ўсіх

гэтых матэрыялах Высоцкі дадаваў сёе-тое ад сябе, дадумваў, прыдумваў.

Дубовік быў бязлітасны.

— Адкуль ты ведаеш, што адчуваў каваль? Даведку з пячаткай ён табе даў? Мякіна, сентыментальшчына. Газетчыку трэба толькі факты. Чым ты дакажаш, што ў тую раніцу свяціла сонца? А можа, дождж ішоў. Лірыка гэта. А ў газеце лірыцы не месца.

З нарыса пасля такой пераніцоўкі выходзіла куцая заметка.

Дыялогаў, якія не насілі дзелавога характару, розных пейзажаў, а тым больш паглыблення ў думкі, пачуцці людзей, пра якіх ішла гаворка, Дубовік не цярпеў.

Нарыс пра пясчаную вёсачку, пра размову з цеслярамі наконт чарапічнага завода, крэдыту загадчык аддзела забракаваў па другой прычыне.

— Ты дырэктывы не давай. Ёсць каму даваць. Наша задача — весці правільную лінію. Стратэгі ў тым тваім калгасе знайшліся. У вобласці лепей ведаюць...

На нарадах, сходах актыву вяліся заклікальныя размовы — выселіць з зямлянак народ, рашуча падняць ураджайнасць, выканаць, перавыканаць абавязацельствы, заданні, планы. А іх было многа. Аб'яўляліся месячнікі па ўдарнай вывазцы драўніны, угнаення на палі, рамонту дарог, нарыхтоўцы кармоў. Пра самае галоўнае — як жывуць выканаўцы планаў, які іхні заробак — прамоўцы ўмоўчвалі, як бы гэта было штосьці дробязнае і нявартае ўвагі.

Высоцкі ведаў аднаго намесніка старшыні райвыканкома, па-вайсковаму падцягнутага і нават апранутага на вайсковы манер — тады любілі так апранацца: гімнасцёрка з сіняга шавіёту, галіфэ, хромавыя боты. Ён выступаў на ўсіх сходах, нарадах, але ніколі спецыяльна не рыхтаваўся да прамоў. Нёс на трыбуну жмут графікаў, заданняў, зводак. Тон яго выступленняў быў да празрыстасці ясны, нават па-дзіцячаму наіўны. Намеснік старшыні райвыканкома называў па парадку адстаючыя калгасы і, звяртаючыся да старшынь, пытаўся:

— Табе план па яйцу даведзен? Даведзен. Чаму не здаеш яйцо?

І гэтак аб ходзе выканання кожнай кампаніі.

Сам між іншым быў не такім ужо бяссрэбранікам.

Калі дзялілі прысланыя ў раён бэбахі — дапамогу пацярпеўшым ад вайны, то, расказвалі, ледзь не з кулакамі кідаўся, стараючыся ўрваць сабе паболей, з навейшага, лепшага матэрыялу.

А ўвогуле райкомаўцы, райвыканкомаўцы былі вялікія трудзягі, гарапашнікі, раскошы не бачылі, у паношаных шынельках, распоўзлых ботах мясілі прасёлачную гразь, падштурхоўваючы ўласным плячом неподатлівы воз рэзруху, нягод, нястачы — спадчыну агромністай спусташальнай вайны.

У вокнах абкома — ён размяшчаўся побач з рэдакцыяй — усю ноч блішчала святло. Стыль быў такі — працаваць ноччу. І, відаць, не ад адных абкомаўцаў залежаў. Расказвалі, што першаму сакратару, агроному па спецыяльнасці, праслаўленаму камандзіру партызанскага злучэння, якое дзейнічала ў паўночных раёнах рэспублікі, у тры гадзіны ночы пазваніў Вярхоўны — прачытаў натацыю за марудныя тэмпы хлебаздачы.

І яшчэ смылела ў грудзях ад горычы: пачуццё, мабыць, вядомае ўсім, хто на пераможным этапе вайны дайшоў да Германіі, бачыў апранутыя ў мур, камень вёскі, дабротныя, агароджаныя ад усяго свету двары баўэраў, іх вастраверхія, крытыя чарапіцай дамы. А нашы вёскі, нібы статак авечак, што збіліся ў летнюю спякоту, дый тыя папаленыя, зруйнаваныя; пагарэльцы, якія вылазілі з зямлянак, ставілі хаткі, на жывую нітку — абы хутчэй улезці пад дах.

Другая сусветная адгрымела, эпоха міру, шчасця аднак не спяшалася наступаць. Наадварот, як бы паўставаў яшчэ болей страшны прывід трэцяй сусветнай: Бізонія, Трызонія, заакіянская Амерыка размахвала атамнай бомбай. Што ж, трэба падцягваць, тужэй зацiскаць рэмень, мы, пакаленне, нібы заклікане стварыць умовы для новых, сапраўды шчаслівых пакаленняў. Так думаў Высоцкі.

Ён ездзіў і ездзіў. Начаваў у вёсках — большая палавіна іх жыхарства маладыя ўдовы, дзяўчаты, якім не суджана дачакацца жаніхоў. Апранутыя як прыйдзецца, яны віламі выкідвалі з хлявоў гной, сеялі, палолі, жалі, малацілі, вазілі на нарыхтоўчыя пункты збожжа. Першы мірны хлеб краіны. Дый на рыштаваннях у Мінску стаялі дзяўчаты — сярод першых будаўнікоў іх было там не меней палавіны.

І яшчэ кок-сагыз быў — паўнаўладнае жаночае царства. Вёска яшчэ не наелася хлеба, а ўжо мусіла напінацца, каб апрануць у гуму колы аўтамашын, самалётаў. І поўзалі жанкі, дзяўчаты наўколенцах па балотным тарфяніку, перамерваючы яго за лета па некалькі разоў.

А газеты спявалі. Матэрыялы, якія ў іх змяшчаліся, дыхалі бадзёрасцю, дух, які іх нарадзіў, Высоцкі нібы адчуваў у самім сабе. Скончылася агромністая вайна, і мы ў ёй перамаглі. То чаму ж не пераможам цяпер, калі не свішчуць кулі, а над галавой мірнае неба і сонца?

Аднойчы выпадак сутыкнуў Высоцкага з пісьменнікам, які прыехаў з Мінска па спецыяльнай камандзіроўцы. Яны начавалі ў гасцініцы ў тым самым чыгуначным гарадку, адкуль трэба дабірацца ў надпрыпяцкі горад, харчаваліся ў буфеце — там давалі шчаўе з апенькамі і маленькі кавалачак хлеба. Пісьменнік адну за другой разменьваў соценныя: яны мелі не надта высокую вагу — вып'еш пару кухляў піва, купіш дзве пачкі папярос.

Пісьменнік разам з Высоцкім пакіраваў у больш-менш перадавы калгас, ішлі лясной дарогай, заблудзіліся; затое пабывалі ў вёсках, куды не думалі завітваць, начавалі ў лесніка, у брыгадзіра трактарнай брыгады. Пісьменнік нічога асаблівага не запісваў — так, прозвішча, якую-небудзь лічбіну. Размаўляў, як размаўляў бы на яго месцы кожны, хто трапіў да незнаёмых людзей.

Тыдні праз два ў рэспубліканскай газеце пачалі друкавацца нарысы. Божа ты мой! Аказваецца, усё заўважыў пісьменнік, усё занатаваў у памяці: лужынкі талай вады, якія, нібы люстэркі, адсвечвалі на вясновым сонцы, рудую мінулагоднюю асаку — праз яе на балотных купінах прабіваліся тоненькія сцяблінкі чорнагалова; як бы ў нейкім вокамгненным здымку паказаў лесніка, брыгадзіра, старшыню калгаса, наогул усіх людзей, з якімі прыйшлося сутыкнуцца і размаўляць. І нічога не выдумліваў: быў калгас, што толькі-толькі пачынаў станавіцца на ногі, людзі, якія хацелі жыць, працаваць, верылі, што заўтра будзе лепей.

Ён толькі адну дэталь абмінуў: на станцыі, дзе ў буфеце харчаваліся з Высоцкім, было поўна мяшочнікаў: на адкрытых платформах, на тармазных пляцоў-

ках, у тамбурах вагонаў вязлі хлеб мужчыны і жанчыны: хто мяшок, хто два, і нават чыгуначнае начальства не забараняла яго такім манерам перавозіць.

У тоўстых літаратурных часопісах сталі друкавацца аповесці і раманы пра нядаўнюю вайну, і Высоцкі з прагнасцю на іх накідваўся. Ён ужо меў кватэру: адгароджаны фанернай перагародкай закутачак, дзе памясціўся жалезны ложак і тумбачка. Пра вайну таксама пісалася праўда, толькі як бы ўсечаная: пра адступленні, акружэнні гаворкі не было, а калі дзе-небудзь мімаходзь упаміналася палон, то герой трапляў туды толькі паранены — іначай не было яму апраўдання.

І замільгаў у газетах крылаты выраз: салдат-пераможац, што прайшоў ад Сталінграда да Берліна. Вобраз такі можна было прыняць толькі як зборны, бо Высоцкі добра ведаў, як нялёгка прайсці салдату не то што ад горада да горада, а ў час наступлення нават да бліжэйшай вёскі. Ці, можа, тое, што ведаў, бачыў ён, нічога не значыла?

Суровы, вялікі быў час, дыхаў аскетызмам, мераў чалавечыя справы надта высокімі меркамі. Але разназаўсёды дадзеных мерак быць не можа, разважаў Высоцкі, інакш — няхай сабе няпісаныя — паявяцца графачкі, рубрычкі, якія падзеляць тых, хто мае аднакае права на зямлю, ваду, паветра, сонца, на беленькіх, чорненькіх, паласаценькіх...

Пісаў Высоцкі найчасцей ноччу, у рэдакцыі, там жа, паклаўшы пад галаву камплект мінулагодняй падшыўкі, заставаўся начаваць нават і тады, калі ўжо меў кватэру. Добра ў рэдакцыі: можна адчыніць фортку, курыць, крочачы па пакоі з кута ў кут, абдумваць чарговы абзац. Субяседнікі, каб пагаварыць, адвясці душу, таксама былі: вартаўнік Залман Перац і начальнік Рудэрман.

У Залмана сын карэспандэнт рэспубліканскай газеты, на яе палосах амаль штодзень мільгае яго імя, і бацька кожны раз пахваляецца:

— О, мой Міша... Такая галава!..

Высоцкі сынам-карэспандэнтам не захапляўся, хоць праўды бацьку ў вочы не гаварыў. Малады Перац пісаў неахайна, ніколі не задумваўся над словам, яго нават у абласной газеце нельга было без карэннай праўкі друкаваць. Затое ён быў учэпісты ў другім: па-

едзе пісаць пра леспрамгас і вернецца ў фуфайцы, ватніку, валёнках — апранулі як лесаруба.

Стары Залман, даведаўшыся, што Высоцкі пабываў у якім-небудзь раёне, доўга распытвае пра цэны на бульбу, мяса, яйкі. Пачуўшы адказ, нездаволена крэкча, шморгае тоўстым носам:

— Пражыві на маёй зарплаце. На кілаграм каўбасы зарабляю...

Рудэрман — ціхі, задуменны, мяккі. Любіць літаратуру, размаўляе з Высоцкім пра Чэхава, Гогаля, Купрына. Немалады — на галаве пралегла прыкметная лысіна — вастратвары, з глыбокімі западзінамі ў падлоб'і, аднак не пакідае мару паступіць ва універсітэт. Хоць завочна, бо мае дваіх дзяцей, а іх трэба карміць.

Тое, што ў гарадку шмат яўрэйскага насельніцтва, мае непасрэднае адбіццё на складзе рэдакцыі: палавіна яе супрацоўнікаў — яўрэі. Найбольш здольны Блюменталь — адказны сакратар, той самы, што некалі надрукаваў першыя вершы Высоцкага. Прайшоў вайну — працаваў у ваеннай газеце — інтэлігентны, абыходлівы, начытаны, сам піша вершы. Блюменталь ніколі ні на кога не крычыць, але аўтарытэт яго бездакорны.

Яўрэі жывуць у гарадку з незапамятных часоў, на могілках пад высечанымі з каменю прамавугольнымі слупкамі ляжаць косці прадзедаў, прашчураў, аднак тое, што ў іх жылах цячэ кроў спякотнага Усходу, сказваецца моцна. Кожную навіну, асабліва калі яна датычыць аднапляменніка, паспяховага яго прасоўвання па службе, абмяркоўваюць горача, тэмпераментна.

Можа, гэта ад таго ў іх, думае Высоцкі, што ў старым дарэвалюцыйным жыцці былі прыніжаны, фашысты іх знішчалі, і яны рады кожнаму выпадку выставіць свае здольнасці.

Блюменталь між іншым ніколі ў такіх гаворках не ўдзельнічае, а калі чуе, то паблажліва ўсміхаецца.

Уласным карэспандэнтам у газеце працуе Ціхон Бобла, тоўсты, мажны, з шырокім безбародым тварам і вузкай прараззю жорсткіх татарскіх вачэй. Раёны, што ўваходзяць у куст, запрыпяцкія, найбольш багатыя. Але ў Боблы і дзяцей багата, здаецца, васьмёра, і розных дапамог, якія яму дабаўляюць да заробкаў, не хапае. Атрымаўшы ганарар, ён подбегам валюхае на пошту і перасылае жонцы грошы не звычайным, а

тэлеграфным пераводам — каб атрымала ў той жа дзень.

З Боблам Высоцкі найчасцей падарожнічае. Ціхон — карэспандэнт бывалы і хітры. Пачынаў работу яшчэ ў саюзнай асаавіяхімаўскай газеце аж у пачатку трыццатых гадоў. У ватовай паддзёўцы, вялізных распоўзлых ботах ён транспартам не карыстаецца — ад калгаса да калгаса, з раёна ў раён вандруе пеша. Такім манерам і харчуецца — хто пусціць пераначаваць, той і павячэраць дасць.

У Боблы насмешлівы, іранічны розум, ён умее размаўляць з кожным, каго ні сустрэне, ведае становішча спраў не толькі ў раёнах і калгасах, а ў брыгадах і на фермах. Фактаў у яго галаве — безліч. Але ў той жа час Бобла абыякавы і нават страшэнна лянівы — кніг не чытае, узровень яго адукацыі нізкі — ён, як быў, так і застаўся селькорам трыццатых гадоў.

Заметак, карэспандэнцый, а тым больш нарысаў Бобла не піша, ён проста падпіхвае пад шкло, якое ляжыць на стале загадчыка сельгасаддзела Дубовіка, матэрыялы, складзеныя па вельмі няхітраму прынцыпу — назва калгаса, прозвішча старшыні калгаса, станоўчы ці адмоўны факт, які меў месца. Але ў рэдакцыі пастаянна ўзнікае патрэба распачаць якую-небудзь кампанію, і, атрымаўшы ад рэдактара дырэктыву, Дубовік пачынае корпацца ў стусе Боблавых папер, заўсёды знаходзячы факт, які адпавядае новым запатрабаванням. Нюх на факты ў Боблы востры — стары газетны воўк.

Так вось працавалася. Праз год прыйшоў новы рэдактар — яшчэ ў вайсковым шынялі, з маёрскімі пагонамі. Вольга Самсонаўна з гэтага часу стала лічыцца звычайнай загадчыцай аддзела.

Не хто іншы, як Дубовік — суровы настаўнік і найбольшы ў рэдакцыі аўтарытэт — прадставіў Высоцкага новаму рэдактару.

— Наш спецкор. За паўгода дайшоў да нарыса і нават фельетон надрукаваў. Падае надзеі.

Гэта была, а тым больш з вуснаў Дубовіка, найвышэйшая пахвала.

Жыццё тым часам мералася на пуды, цэнтнеры, гектары. Ідэі, якія вынікалі з таго, што пісаў Высоцкі, ды й усе астатнія супрацоўнікі рэдакцыі, былі не вельмі складаныя: арганізаваць справу, падняць людзей, да-

біцца большых гаспадарчых поспехаў. Трэба было верыць у тое, да чаго заклікаеш. Высоцкі верыў. Ды і нельга было не верыць. Людзі хочуць жыць, будаваць хаты, заводзіць сем'і, дамагацца большага дастатку. То чаму яны павінны дрэнна працаваць?

Ён ездзіў, чытаў, пісаў, харчаваўся дрэнна, першы год прахадзіў у шынялі, ботах, якія прынёс з вайны,— тады многія так хадзілі. Жыў на ўздыме, жыццё, здаецца, толькі-толькі пачыналася, хоць і за плячамі было шмат чаго пераэкытага. Пра вайну — нядаўнюю, многа ў чым незразумелую — думаць, аднак, не хацелася. Як бы мір і вайна былі зусім розныя рэчы.

IX

Завядзёнка ўсюды аднакая: студэнты едуць на бульбу. Курс, на якім чытае Высоцкі, дэкан спецыяльна затрымаў на чатыры дні, каб даць магчымасць прыезджаму, спецыяльна запрошанаму выкладчыку вычытаць свае гадзіны. Дзеля гэтага яму аддадзены гадзіны астатніх выкладчыкаў.

Малюнак студэнцкіх збораў таксама аднакі. З клумкамі, рукзакамі за плячамі гаманлівая талака рассаджваецца па аўтобусах, грузавіках, у якіх замест кузаваў драўляныя буды. Шафёры стаяць купкамі, кураць, перамаўляюцца, чакаючы, пакуль студэнты рассядуцца.

З мясцовага інстытута, калі Высоцкі жыў у горадзе, студэнтаў на бульбу не пасылалі. Цяпер пасылаюць. Дзеці вёскі, яны на два, тры тыдні, а то і на цэлы месяц, зноў вернуцца туды, дзе раслі, распрамлялі крылле, каб паляцець у новыя далі. Хоць далі для выпускнікоў педінстытута вядомыя — тая ж вёска, васьмігодка ці дзесяцігодка. Але не ўсе туды паедуць, а паехаўшы, не ўсе застануцца. Дзеці вёскі ўжо прылучыліся да горада, яго даброт, далягладаў і, колькі ёсць змогі, імкнуцца вярнуцца на асфальт. Дыпламаваных настаўнікаў у вёсцы не хапае. Затое ў горадзе, нават самым маленькім — іх цераз край.

Студэнты, што едуць на бульбу, яшчэ не вельмі задумваюцца над лёсам. Шчаслівая маладая пара. Хлопцы ў штанах і дзяўчаты ў штанах. Смяюцца, жартуюць, пацвельваюцца. Бульба — прасветліна сярод будзённасці заняткаў. Вечарам на вясковай вуліцы, пад

яснымі асеннімі зоркамі зазвініць гітара, да глыбокай ночы не сціхнуць песні, малады смех. Высоцкі ведае, як студэнты капаюць бульбу.

Затое ў аўдыторыях, на калідорах — нязвыклая цішыня. Ні званкоў, ні гамонкі. З бульбай вобласць, відаць, адстае, бо нават першыя і пятыя курсы накіраваны ў калгасы.

Кожны дзень Высоцкі чытае па шэсць гадзін. Прадмет спецкурса — паэзія Купалы, і ўсе чатыры дні студэнты будуць слухаць, думаць толькі пра Купалу.

У аўдыторыі цяпер — інтымная абстаноўка.

Высоцкі гаворыць, чытае на памяць вершы, пакуль не заўважыць на тварах слухачоў першыя прыкметы стомленасці. Робіць перапынак, прахаджваецца па доўгім калідоры, затым — зноў у аўдыторыю. Увесь дзень перад студэнткамі адзін ён. Не, не адзін — разам з Купалам. Так будзе заўтра, паслязаўтра. Трэба, каб маладыя калегі зразумелі, які магутны талент Купала, лёгка і вольна ўвайшлі ў створаны ім паэтычны свет.

Дык вось Купала, дарагія сябры, жыў краем, які называецца Беларусь, трызніў яго мінулым, будучым, з палымянай зацікаўленасцю імкнуўся зразумець, чым жыве, чым хоча жыць селянін — насельнік краю, яго працаўнік, хавальнік духоўных скарбаў.

З дзвюх часцін складаецца свет Купалы — з таго, што ў цягу стагоддзяў стварылі продкі і адкуль поўнымі прыгаршнямі паэт чэрпаў — з казак, легенд, песень,— і яшчэ з таго, што прынесла рэвалюцыя, якая напісала на сцягах словы, што клікалі на барацьбу за лепшую долю.

Так, так, сябры, рэвалюцыя — і першая руская, якая ўзнесла на сваёй хвалі песню Купалы, і Кастрычніцкая, якую паэт прыняў усёй душой, паставіўшы ёй на службу ўвесь свой агромністы талент,— складае самую істотную часціну таго свету, які мы называем купалаўскім. Давайце паглядзім, як праекцыруецца свет гэты на сённяшняе жыццё, на яго абсягі, далягляды. Памятаеце Алесю, мэтаімкнёную дзяўчыну, якая з сялянскай хаты, ад матчынай прасціны перасела на самалёт і назад, пад саламяную страху, ніколі не вернецца. Празорлівым вокам Купала ўгадаў працэс, які пачаўся даўно, з часу першых пяцігодак і працягваецца да нашых дзён. Свабода — гэта перш за ўсё магчымасць выбіраць жыццёвыя дарогі. Вёска адмовіцца ад

патрыярхальшчыны, прыме калектыўныя, індустрыяльныя формы жыцця, моладзь рыне з вёсак у гарады, стане авалодваць новымі прафесіямі — народ, рэспубліка, краіна пераменяць змест жыцця, будуць дамагацца новых рубяжоў у вялікім паходзе за будучыню — Купала ўсё гэта прадбачыў...

Назаўтра з раніцы пачаўся дождж, ён ліў безупынна два наступныя дні, і пад гэты спрыяльны акампанемент Высоцкі вучыў сваіх удзячных слухачоў разумець паэзію, мову вобразнасці, музыку радкоў і строф, за маштабна-ўзнёслымі паэтычнымі катэгорыямі бачыць іх чыста зямныя вытокі.

Ён, здаецца, свой намер здзейсніў. Выкладыўся да астатку. Закончыўшы лекцыі, нават заслужыў апладысменты, чаго ва універсітэце, дзе чытае даўно, ніколі не было. Прыехаўшы з бульбы, студэнты здадуць залік. У Высоцкага тым часам больш як два вольныя тыдні.

Дождж працягваецца, і на спатканне Галя не прыйшла. Высоцкі павандраваў па парку, забраў у рэдакцыі — машыністка застаецца пасля работы — перадрукаваны тэкст — набраўся ладны стусік — і, вярнуўшыся ў гасцініцу, перачытваючы, злёгку папраўляючы машынапісныя старонкі, зноў узбудзіўся да пісання. Ён адчуваў не знаны раней прыліў сілы.

Больш як два вольныя тыдні! Ніколі ён не меў такога часу, каб зранку не вярэдзіў душу клопат, нават якая-небудзь дробязь, якой трэба заняцца, бо цісне яна, давіць на свядомасць.

І горад відаць з гасцінічнага акна, той горад, у якім ён бачыць сябе юнаком, маладым чалавекам з тымі даўнімі марамі і летуценнямі.

Некалькі дзён і начэй запар Высоцкі выкрэслівае, дапісвае, адкладаючы ў новы стусік старонку за старонкай. Нарэшце скончана апавяданне пра палон, ён як бы вырваўся на аператыўны прастор. Вымалявалася карціна прыходу героя ў партызанскі атрад, далучэнне партызан да рэгулярных часцей Чырвонай Арміі, якая імкліва рвалася да Дняпра.

Над гэтымі старонкамі ён пакутуе менш. Ён ужо знайшоў патрэбны тон, рытм апавядання і хоць па-ранейшаму бязлітасна выкідвае з рукапісу абзацы і старонкі, праца прасоўваецца барзджэй. Часта аднаго-двух сказаў дастаткова, каб ажывіць малюнак, даць

яму патрэбны настрой. А карціна фарсіравання Дняпра ўвогуле някепска напісана. У ёй Высоцкі паправіў толькі паасобныя словы.

Вялікі то быў час — верасень сорак трэцяга года! Нават цяпер Высоцкі нібы зрокава бачыць лясы ў першай асенняй пазалоце, іх лагодную мяккасць, спакой,— і гул гарматнай кананады, вывернутыя, пасечаныя снарадамі, мінамі, бомбамі дрэвы, чорныя варонкі адна на адной. Дрэвы, што ўцалелі, нагадвалі голыя хлысты — так густа іх абцерабілі асколкі. Год і тры месяцы не быў Высоцкі ў арміі, і за гэты час яна непазнавальна змянілася. І справа была не толькі ў пагонах, не надта ахайна прышытых да салдацкіх гімнасцёрак, адтапыраных на афіцэрскіх кіцелях, не ў аўтаматах, якія насілі за плячамі нават ездавыя, не ў тэхніцы, якой стала відавочна больш, а ў чымсьці другім, больш істотным і важным. Армія навучылася ўтрымліваць рубяжы, не паддавацца паніцы, ісці наперад. Салдат, не міргаючы, пачаў глядзець у вочы смерці — гэтыя перамены Высоцкі адчуў выразна і востра. Крыві лілося, можа, нават больш, чым у маі сорак другога года, калі падыходзілі да Харкава, але гэта была кроў пераможцаў, якія вызвалялі родную зямлю ад ненавіснага ворага. Адставалі кухні, салдаты па два і тры дні не бачылі варыва, елі накапаную ў агародах, звараную ў кацялках бульбу з хлебам, але не скардзіліся, не шукалі вінаватых, не наракалі на лёс.

У бой Высоцкі пайшоў радавым. Адносна яго знаходжання ў палоне ніхто не ўчыняў яму асаблівых допытаў: можа таму, што ён два месяцы знаходзіўся ў партызанскім атрадзе і меў на руках адпаведную даведку, пацверджаную подпісамі камандзіра, камісара і начальніка штаба атрада і завераную пячаткай яшчэ даваеннай МТС. Але і астатніх акружэнцаў, якія сядзелі па сёлах, у прымаках, вызваленых з лагераў ваеннапалонных, што траплялісе на шляху арміі, ахвотна залічалі ў яе рады, як бы загадзя ведаючы, што праверка боем — самая надзейная.

Перагортваючы старонкі рукапісу, Восыцкі раптам злавіў сябе на нечаканай думцы. Тады, у верасні сорак трэцяга года, калі ён зноў стаў салдатам, ён адчуваў сябе прыкладна так, як адчувае цяпер — праз чвэрць веку пасля вайны. Тады палон не прыніжаў яго і цяпер не прыніжае. У арміі пералом у адносінах па-

лонных, акружэнцаў адбыўся надзвычай хутка, як толькі яна навучылася наступаць, перамагаць, а ў мірным жыцці, якое наступіла пасля вайны, пасля перамогі, хвароба недаверу як бы дала новую ўспышку, і спатрэбілася амаль два дзесяцігоддзі, каб усё стала на належнае месца. Ён пакутліва перажываў, што быў у палоне, меў праз гэту акалічнасць немалыя згрызоты, непрыемнасці, ужо ва універсітэце па ананімным допісе яго справай займалася камісія, выносіла рашэнне. Такі быў час, і тое ўсё мінула. Але чаму яно было? У гэтым трэба як след разабрацца.

Калі скончылася вайна і ён вярнуўся ў гарадок, паступіў у рэдакцыю, жыццё так шмат абяцала. Прывід сталасці, старасці нават у думках не маячыў. Здавалася тады, што маладосць будзе цягнуцца бясконца. Было, відаць, асабліва вострым адчуванне радасці жыцця ў людзей, якія ўдзельнічалі ў вайне. Але яно даволі хутка прытухла.

Яшчэ на вайне Высоцкі адчуў, што чалавеку ў зменлівым, жорсткім свеце трэба другі чалавек, да якога можна прыйсці з радасцю, горам, мець падтрымку ва ўсім. На шляху яго кахання ■ Кларай стаў палон. Так, палон, бо каб яго не было, ён не меў бы той унутранай няўпэўненасці, хістання, якія не дазволілі з усім імпэтам прылучыць да сябе Клару.

Не адрываючыся ад стала, выходзячы толькі перакусіць, сплючы не больш пяці гадзін у суткі, Высоцкі за тыдзень упартай, знясільваючай, але і радаснай працы дайшоў нарэшце да раздзела, у якім яго герой праз месяц пасля бою за Днепр ляжыць цяжка паранены ва ўкраінскім сяле. Бадай тое ж сталася з самім Высоцкім.

Ён быў паранены ў жывот, вязці ў шпіталь не было як, і яго пакінулі ў глухім, наўсцяж засаджаным вішнямі сяле ўкраінскага Палесся. Побач з ім у цёмным сырым пакойчыку былога старостава ляжаў паранены венгр-фельчар, якога ўзялі ў палон. Лячыў іх абодвух мясцовы ветэрынар, спагадлівы, добры дзядзька. Ён яшчэ ў першую вайну, служачы ў войску, сяк-так авалодаў новай прафесіяй. Ветэрынар, калі не вылечыў, то падлячыў — настоямі траў, прымочкамі з самагонкі. Ён меў тоўсты зашмальцаваны даведнік лекавых траў на польскай мове, і па гэтым даведніку венгр-фельчар — ён быў паранены ў абедзве нагі — вышукваў па-

трэбныя для лячэння сябе і Высоцкага травы — па малюнку і іх лацінскай назве. Там, ва ўкраінскім сяле, Высоцкі даў сабе слова, калі не памрэ, вывучыць латынь...

Паправіўшы раздзел, Высоцкі зразумеў, што ім павінна закончыцца першая частка аповесці. Пісаць пра далейшае — пра шпіталі, аперацыі, якія прывялі Высоцкага аж у вялікі ўральскі горад,— не мела сэнсу. У армію ён вярнуўся толькі праз год — дывізія, у якую трапіў, стаяла ў Польшчы, замацаваўшыся на Сандамірскім плацдарме. На гэты раз у армію ён зноў прыйшоў лейтэнантам.

X

Дзяжурная ў вестыбюлі чарнявая жанчына з прыемным тварам, калі Высоцкі здае ключ, заўсёды зачынае з ім гаворку.

— Вы ўсё адзін седзіцё. Цэлы тыдзень нікуды не выходзіце.

— Выходжу,— жартуе ён.— Толькі выбіраю час, калі вы не бачыце.

— А то прыйшлі б. Мой дом тут блізка. Дзесяць гадоў без мужа жыву. Дачка вучыцца ў інстытуце. Цяпер яе дома няма — паехала ў калгас бульбу капаць...

Жанчына неяк вінавата ўсміхаецца, і размаўляць з ёй Высоцкаму ніякавата.

У гэты дзень ён рашыў адпачыць, схадзіць да Дубовіка, а вечарам спаткацца з Галяй.

Дубовікаў дом на пакатай гары і нават выдаецца прыгажэйшым, чым у тыя гады, калі Высоцкі жыў у горадзе. Можа таму, што абшаляваны, пафарбаваны ў сіні колер, мае шыферны дах і іншыя прыкметы клапатлівага гаспадарчага дагляду. Пры доме вялікі яблыневы сад, у якім дзесяткі два рамачных вулляў.

Сам Дубовік моцна здаў — галава сівая, плечы ссутулены, твар змізарнеў, завастрыўся.

Ён хваліць Высоцкага за тое, што вучыўся, асталяваўся ў Мінску, піша кнігі і гэтай пахвалой як бы прыніжае самога сябе.

— Я б яшчэ папрацаваў у газеце, каб не гэты выскачка,— так ён атэстуе рэдактара Іваньковіча.— Нарыса прыстойнага ні разу не напісаў, а ўзяўся камандаваць. Паглядзі на цяперашнюю газету — суцэльныя

рэпартажы. Старшыню мэблевай арцелі баяцца пакрытыкаваць. Хіба ў наш час так было?..

У Дубовіка госці — пляменнік, які дэмабілізаваўся з арміі, і яго таварыш. Абодва ладныя, шыракаплечыя хлопцы з загарэлымі, абветранымі тварамі. Выпіўшы за сталом па чарцы, хлопцы разгаварыліся.

— Не астанёмся на Нафтабудзе! — заяўляе расчырванелы пляменнік.— Чаму я павінен зарабляць сто ці сто пяцьдзесят рублёў, калі хачу зарабіць за год на машыну. Хіба не маю права? Я магу даваць па дзве і па тры нормы, але заплаціце мне за маю працу. Канстытуцыяй дазволена. Паедзем на БАМ...

Ад Дубовіка Высоцкі выбраўся прыцемкам. Павандраваў па парку, але Галі не напаткаў.

Пачынаўся новы дзень.

У стусіку каля сотні старонак, і Высоцкі адчувае, што ў іх яго перамога і ўзлёт. Ніколі ён так добра і эканомна не пісаў. Зноў і зноў ён перагортвае, перачытвае скрэмзаныя праўкамі лісткі, поўнячыся ціхай радасцю. У тым, што ён на гэты раз напісаў, угадваюцца характары, іх адметнасць, непадобнасць, дый адчуванне ваеннага часу, здаецца, прысутнічае.

У вайну ў якой-небудзь роце ці нават узводзе сыходзілася апранутая ў салдацкія шынялі неабсяжная Расія, і былі гэта пераважна простыя людзі, блізкія норавамі, звычаямі. Армія ваеннага часу, як бачыць яе цяпер Высоцкі, была ўзорам вялікага яднання, узаемаразумення, самаахвярнай таварыскасці. Ён пра гэта яшчэ пастараецца напісаць у другой частцы, дзе трэба расказаць, як ішлі яны, салдаты, па Польшчы, Германіі, Чэхаславакіі, што там бачылі і адчувалі, як уяўлялі сабе абсягі мірнага жыцця, у якое хутка мусілі вярнуцца.

Высоцкі раптам ловіць сябе на думцы, што сваім поспехам, вось гэтай першай сотні старонак абавязан Галі, сустрэчы з ёй. Яго істоту, як электрычным токам, працінае імгненная радасць. Навошта хлусіць сабе: ён думае пра Галю ўвесь час, жаданне новай з ёй сустрэчы жыве ў ім нязгасна, кліча да жыццядзейнасці; тое, што за лічаныя дні і ночы ён справіўся з большай палавінай рукапісу, адбылося дзякуючы Галі і гораду, які так уладна нагадаў пра маладосць.

Высоцкі прыкладна ведае, дзе размяшчаюцца палаткі, у якіх жывуць студэнты-геолагі і разам з імі

Галя. Гэта ў самым канцы вуліцы, на якой стаіць гасцініца. За дамкамі прадмесця, яблыневымі садамі пачынаецца вялікая, вымытая дажджамі і паводкамі катлавіна, зарослая дубовымі кустамі, і толькі там могуць размяшчацца студэнцкія палаткі.

Ён апранаецца і выходзіць з гасцініцы.

Вуліца спачатку крута бярэ ўверх, затым пахіла спускаецца да катлавіны. Бруку тут няма, звычайная вясковая вуліца, і толькі агароджаныя штыкетнікам дворыкі, акуратныя з пафарбаванымі аканіцамі дамкі сведчаць пра гарадскі побыт іх тубыльцаў.

У самым канцы вуліцы Высоцкі бачыць Галю. Яна падымаецца ўверх і, заўважыўшы Высоцкага, яшчэ больш прыбаўляе кроку. Задыханая, не тоячы радасці, нарэшце падыходзіць. Яе твар проста выпраменьвае гэтую радасць. На ёй белая з карункавым каўнерыкам блузка, сіні, у дробныя клетачкі сарафанчык, белыя туфлі, штосьці новае з прычоскай — светла-русявыя валасы суцэльнай хваляй спускаюцца на плечы. Высоцкі ніколі не разбіраўся ў жаночых уборах, не ўмеў іх адрозніваць у розных жанчын, але бачыць цяпер, што Галя ўмее апранацца з густам. Яна, як маладая таполя,— высокая, стройная, з адкрытым трошкі прадаўгаватым тварам, вельмі выразным сваімі правільнымі вытанчанымі лініямі.

— Студэнты паехалі на бульбу,— з замяшаннем гаворыць Высоцкі.— Увесь час ішоў дождж. Я хадзіў у парк, але вас не было.

— Дажджу няма тры дні.

— Я трошкі працаваў. Прывёз з сабой рукапіс. Я не хлушу — хадзіў учора ў парк, але вас не сустрэў.

Твар у Галі зноў засвяціўся.

— Я два разы была ў парку. І да выкладчыкаў у гасцініцу прыходзіла.

— Чаму не зайшлі да мяне?

Яна маўчыць. На смуглявым твары загадкавая і як бы прызыўная ўсмешка — нібы ў славутай Джыяконды. Як хочаш разумей гэтую ўсмешку.

— Вы хутка перастанеце мяне дакараць! — раблёным, не ўласцівым яму голасам раптам выпальвае Высоцкі.— Цяпер тры гадзіны, і з учарашняга вечара я нічога не еў. І ўсе гэтыя ночы амаль не спаў...

— Бедны, няшчасны чалавек! Навошта ж так сябе

марнаваць? Пашкадавалі б сябе хоць для мяне — я вам удзячна за англійскую мову.

Яна, аказваецца, і жартаваць умее. У шэрых з зелянінкай вачах прыкметна скачуць іскрынкі смеху.

Не згаварваючыся, яны падымаюцца на грэбень, адкуль вуліца зноў пачынае спуск, цяпер ужо да ракі.

— Можа, зойдзем да мяне? — прапануе Высоцкі.— Пакажу вам апраўдальныя дакументы. Што рабіў, чым займаўся.

— Не трэба цяпер. Калі-небудзь другі раз. Лепей сходзім да Прыпяці.

— Тады на самую Прыпяць. Паабедаем. Уважце — амаль цэлыя суткі я, праўда, нічога не еў.

— У рачны рэстаранчык! — Галя не тоіць захаплення.— Туды я згодна, там цудоўна. У такі час і людзей бывае мала. Я адзін раз там была.

Дзіўны ўсё-такі народ жанчыны. На тое якраз, што Галя згодзіцца з ім паабедаць, пасядзець на палубе старога рачнога параходзіка, пераабсталяванага пад летні рэстаранчык і намёртва прышвартаванага да берага, Высоцкі менш за ўсё разлічваў. Гэты рэстаранчык ён прыкмеціў у першы дзень, як прыехаў у горад, і, вядома, збіраўся ў яго завітаць. Цяпер выпадак нададарыўся.

І ўсё ж нешта яго непакоіць. З папярэдніх сустрэч думка пра Галю склалася як пра асобу цнатлівую, упартую, нават у чымсьці надзвычай цвёрдую. Няўжо першае ўражанне было зманлівым? Зрэшты, ён мала ведае жанчын і ў глыбіні душы нават пабойваецца іх. У маладыя гады яго прывязвала пачуццё да Клары, пазней, ажаніўшыся, ён проста паспакайнеў, ашчаджаючы выгоды і даброты, якія давала сямейнае жыццё. Бярог час для сваіх вышукаў і заняткаў. Гэта не азначала, што ён зусім не цікавіўся жанчынамі. Спадыспаду душы, у самым патаемным яе куточку ніколі не згасала надзея, што ён яшчэ напаткае незвычайнае каханне, сустрэне жанчыну, якая зразумее яго так, як не разумеў ніхто. Надзеі былі цьмяныя, хісткія, дый для іх ажыццяўлення ён не рабіў ніякіх практычных захадаў. А можа, незвычайных жанчын не сустракаў? Тыя, якіх ён ведаў, адмецін незвычайнасці не неслі, некаторыя падабаліся, і ён на вечарынках, пагулянках ці тады, калі бываў на курорце, трошкі з імі фліртаваў, але на гэтым усё і канчалася.

9 Зак. 1736

Ён, вядома, не анёл з крылцамі. У час вайны і пасля таго як разышоўшыся з Кларай, ён блізка сыходзіўся з жанчынамі, але да кахання гэта не прывяло. А на сувязь без кахання ён глядзеў абыякава з самых маладых год.

Тым часам перайшоўшы набярэжную вуліцу, Высоцкі з Галяй забрылі ў парк. Пасля дажджу верасень зноў дорыць ціхія сонечныя дні. Па алейках пад нагамі шасціць апалае лісце, але на таполях, дубках, акацыях зялёны ўбор яшчэ трывае, і толькі зрэдку ўбачыш кранутую дыханнем восені жоўтую пасмачку лістоты. Бабулі возяць у калясках малых дзяцей, вяжуць, седзячы на лавачках, панчохі, трапіла на вока вясёлая кампанія. А так ціха ў парку. Працоўны дзень яшчэ не скончыўся, вучні на занятках, студэнты — на бульбе. Няма каму парушаць цішыню ў пакуль яшчэ нешматлюдным горадзе.

Прышвартаваны да берага параходзік у тым месцы, дзе парк найбольш вынішчан дзеля будаўніцтва і дзе цяпер узвышаюцца недарэчныя чатырохпавярховыя каробкі, якія засланяюць Цэнтральную плошчу ад ракі.

З берага да параходзіка пракладзен дашчаны насціл, а на палубу трэба ўзбірацца па крутой драўлянай лесвічцы. Над палубай нацягнут брызентавы тэнт, пад ім танканогія столікі, крэселкі на жалезных ножках. Тэнту на ўсю палубу не хапае, і некалькі столікаў стаяць пад грыбамі-парасончыкамі. За адзін з такіх, адкуль добра відаць зарэчныя дугі, сасоннік, селі Высоцкі з Галяй.

Людзей у рэстаранчыку няшмат. Тым не меней Галя на вачах перамянілася. Рашучасць, з якой згадзілася пайсці паабедаць, тут жа адразу пакідае. З нейкім як бы страхам глядзіць на Высоцкага, маўклівая, збянтэжаная. На смуглых шчоках выразна прабіваецца чырвань.

Парадкі ў рэстаранчыку такія ж, як і ў астатніх мясцінах грамадскага харчавання. Таўставатыя афіцыянткі ў ільняных расшытых узорамі суkенках, з наколкамі на валасах, што чымсьці нагадваюць царскія кароны, згрудзіліся за асобным столікам, вядуць нетаропкую размову. Ім як бы і справы няма, што кліенты чакаюць.

Галя нерашуча глядзіць на меню, не адважваючыся што-небудзь выбраць, і Высоцкі ўсміхаецца — не часта

хадзіла па рэстаранах. Калі нарэшце падышла афіцыянтка, ён заказаў самае адметнае, што было ў раскладзе закусак, а з трункаў — найдаражэйшы каньяк.

У Галі заружавелі шчокі.

— Так мяне яшчэ ніхто не частаваў.

На яе раптам нападае смех. Яна хоча ўтаймаваць яго і не можа — захліпаецца, выняўшы з сумачкі насоўку, выцірае слёзы, якія выступілі на вачах, прыгінае да стала галаву,— не хоча, каб ахто-небудзь убачыў яе ў такім стане. Смяецца хораша — усёй істотай, да самазабыцця. А Высоцкаму няёмка. Імгненна ў памяці ўсплыў малюнак, які нагадаў штосьці падобнае. Калі ён уцёк з лагера, трапіў у партызаны, то найчасцей завітваў у адно вялікае лясное сяло, праўдзівей, у аблюбаваную, выбраную ім самім хату ў гэтым сяле, дзе жылі маці з дачкой. Дачцэ было гадоў васемнаццаць, звалі яе Параска, і, здаецца, яна прыхільна ставілася да маладога і не сказаць, каб брыдкага з выгляду партызана, якім тады ён быў. Ва ўсякім выпадку з пустымі рукамі з хаты не выпускала, а калі аставаўся начаваць, частавала як магла. Пра Клару ён нічога не ведаў, не ведаў, дзе яна, ці жывая, і былі ўсе падставы думаць, што ёсць на свеце другая жаночая душа, якая шчыра ім зацікаўлена.

Так сталася, што ў гэтым сяле партызаны злучыліся з рэгулярнымі часцямі Чырвонай Арміі. Высоцкі быў залічан у пяхотны полк, атрымаў амуніцыю, у новенькім салдацкім абмундзіраванні прыйшоў развітацца з Параскай. Яна таксама дзеля выключнага выпадку прыфранцілася — апранула светлую, у пасачкі, паркалёвую сукенку, якая вельмі пасавала да яе паўнаватай паставы. Быў цёплы зорны вечар, і ўдваіх з Параскай яны выйшлі пасядзець на лавачку.

Карыстаючыся тым, што за дачкой не сочыць пільнае матчына вока, Высоцкі зрабіў нясмелую спробу прыхінуць да сябе Параску, і гэтак жа, як цяпер Галя, яна пачала захліпацца смехам. Сумнае вынікла развітанне. Калі гэта было? Трыццаць гадоў назад, у такі ж верасеньскі дзень, але тады яму было толькі дваццаць, цяпер без некалькіх месяцаў паўвека, з пункту гледжання Галі, якая, відаць, толькі нарадзілася, калі ён пайшоў ваяваць, ён стары, страшэнна стары чалавек. Таму яна, шчырая душа, і смяецца над яго запозненымі, недарэчнымі заляцаннямі.

— Чаму вы сумны? — спытала Галя.

— Успомніў Параску.

— Якую Параску? — на яе твары непадробнае здзіўленне.

— Была такая. Умела гэтак жа, як вы, смяяцца.

Яна адразу спахмурнела. Выгляд вінаваты, збянтэжаны, і яна яго зусім не тоіць.

Высоцкаму робіцца шкада маладой жанчыны, і, каб усцешыць яе, ён збольшага расказвае пра адносіны з Параскай. Але выгляд яе па-ранейшаму невясёлы.

— Вы ёй не пісалі з фронту?

— Не.

— Ніколі ў тое сяло не наведаліся?

— Не.

— Нічога вы ў жанчынах не разумееце. Нічагусенькі! — апошняе слова яна прамаўляе гучна, працяжна, як бы з нейкім выклікам.

Тым часам афіцыянтка прынесла першыя закускі і каньяк. Высоцкі наліў па кілішку, і яны выпілі.

— У вас тут была дзяўчына? — зноў спытала Галя.

Высоцкі здзіўлена на яе зірнуў: яна закранала тое, аб чым яму не хацелася гаварыць.

— Была,— адказаў ён.— Я гаварыў вам: пяць гадоў працаваў тут у газеце. Яна і цяпер тут жыве. Калі вельмі захочаце, я раскажу. Толькі не цяпер, пазней.

— Вы з ёй сустракаліся?

— Не.

— Не хочаце яе бачыць?

— Не хачу.

Каньяк патрошкі робіць сваю справу. Адсюль, з палубы нерухомага параходзіка надзвычай прыгожымі здаюцца дрэвы ў парку, выгіб шырокай сіняй Прыпяці, які адсвечвае сонечнымі бляскамі, зарэчны луг і далёкія сасоннікі. Сам кірунак гаворкі ўсё больш збліжае Высоцкага з маладой зямлячкай, у якой аблічча грэчаскай багіні, прыемны грудны голас і такі непадзельны смех. Што б там ні было далей, а яна скрасіла яго дні, надала сэнс знаходжанню ў горадзе цяпер ужо далёкай маладосці.

— Хочаце, пакажу фокус? — нечакана для сябе пытае Высоцкі.

Галя пазірае на яго з недаўменнем. Ён тым часам бярэ адзін з фужэраў, выліўшы на палец кропельку ва-

ды, што заставалася на дне, пачынае вадзіць пальцам па шкляным абадку. Праз хвіліну чуецца ціхі меладычны звон, гук узрастае, узмацняецца, робячыся пранізлівым, трывожным — як бы завывае сірэна. Вось ужо і з-за суседніх столікаў сталі азірацца і прыслухоўвацца.

— Які чысты гук! — усклікае Галя.— Я не ведала, што шкло можа так спяваць.

— Не ўсякае. Толькі крышталь. Калі я быў студэнтам, мы палохалі такімі гукамі тых, хто піў каньяк.

Высоцкі зноў наліў у кілішкі.

— Давайце вып'ем за мястэчка. Дзяцінства я правёў там, толькі шкада, вас тады зусім не было. Некалькі разоў прыязджаў пасля вайны, але вы, мабыць, яшчэ і ў школу не хадзілі. Не суджана было пазнаёміцца...

— Вы ў двухпавярховай школе вучыліся?

— У двухпавярховай.

— Я — у трохпавярховай.— Галя прыкметна ажывілася.— Зірнеш з акна, і далёка відаць. Лес, поле. Асабліва зімой прыгожа. Белы снег і цёмны лес. Перад вясной, калі глядзець вечарам, лес і снег робяцца сінімі...

— Вы, Галя, у душы паэт.

— Скажыце лепей — няўдалы геолаг. Цяпер нават часопісы не чытаю. Толькі дэтэктывы.

— Давайце вып'ем.

Выпіў Высоцкі, Галя толькі дакранулася губамі да кілішка. Але і ад кроплі, якую ўзяла першы раз, запунсавела, зачырванелася, не тоячыся, з удзячнасцю глядзіць на Высоцкага. Не сказала ні аднаго прыязнага слова, нічым не выдала сваёй да яго прыхільнасці, і што азначае гэты павільгатнелы, з вясёлымі бляскамі прызыўны позірк даверлівых шэрых з зелянінкай вачэй? У душы Высоцкага як бы ў адказ нарастае хваля ўдзячнасці да маладой жанчыны. Ён не ведае, ці замужам яна — з выгляду ёй за трыццаць,— як жыла, што ў жыцці бачыла,— усё асабістае як бы нагluха замыкае ад яго на замок.

— У двухпавярховай школе цяпер інтэрнат для слабаразвітых дзяцей,— раптам паведамляе Галя.— Іх тут завозяць з усёй рэспублікі.

— Навошта вы гэта сказалі? Хацелі мяне пакрыўдзіць?

— Не хацела. Там сапраўды такі інтэрнат.

Афіцыянтка прынесла гарачае. Галя есць гэтак жа, як і п'е — на талерцы ў яе мешаніна закусак, да якіх яна амаль не дакранулася.

— Прашу вас выпіць, Галя. Хоць адзін кілішак. І закусіце, калі ласка. Я рад, што вас сустрэў. Вы як напамінак, што некалі і я быў малады. Жыў, складаў розныя планы ў гэтым горадзе...

— Вы і цяпер не стары.

— Мне сорак дзевяць.

— Для мужчыны такі ўзрост не страшны.

— Кожны ўзрост мае перавагі. Мая ў тым, што магу азірнуцца назад.

— Не прыбядняйцеся. Вамі яшчэ студэнткі захапляюцца. Вы мне такую прыгожую лекцыю на лавачцы прачыталі. Пра блізкасць індаеўрапейскіх моў. Я і цяпер усё памятаю. Калі хочаце ведаць, дзяўчатам падабаецца першая сівізна.

— У кіно,— сказаў Высоцкі.— Асабліва калі акцёры прыгожыя.

— І ў жыцці. Наша выпускніца выйшла замуж за выкладчыка. Ён старэй за яе на шаснаццаць гадоў. Ну і што?

— Для мяне такое выключана...

Неяк паспешліва яна ўзяла кілішак, выпіла. Адвярнуўшыся ад яго, глядзіць на раку. А яго нібы электрычным токам працяло: вось так, у профіль чымсьці няўлоўным нагадвае яна даўнюю, напаўзабытую, што стрэлася ў маладосці і столькі прынесла пакут і трывог. Проста дзіўнае падабенства: такі ж, як у той, прамы нос, высокі лоб, выразна акрэслены падбародак — абрыс арлінага профілю. І смутна-трывожна заныла ў грудзях: як бы ён дакрануўся да запаветнага, дарагога, страчанага назаўсёды, што выбліснула зноў няпэўнай надзеяй. Падаўляючы гэтую нечакана ўзнікшую пачуццёвую хвалю, Высоцкі спытаў:

— Вас не цягне ў мястэчка?

— Не.

— Я яго часта ўспамінаю. Радуюся, калі натраплю на якія-небудзь гістарычныя звесткі. Толькі іх пра мястэчка мала.

— Навошта вам?

— Дзівачка вы. Я ж усё-такі пішу. І не толькі пра

другіх пісьменнікаў. У прыгожым пісьменстве запазніўся, ды не трачу надзеі...

Яна прыкметна ажывілася.

— Кнігу пішаце, Раман?

— Яшчэ рана гаварыць.

— Я зайздрошчу тым, што пішуць. Бывае, столькі наплыве на душу, так хочацца расказаць, падзяліцца з кім-небудзь...

— Таму і журналісткай хочаце стаць?

— Відаць, таму.

— Газета можа і не даць таго, што шукаеце,— задумліва сказаў Высоцкі.— Я працаваў, ведаю. Хоць многія пісьменнікі прыйшлі ў літаратуру праз газету. Яна прывучае цаніць факт, глядзець праз яго на свет, а літаратура трошкі другое.

— Я хачу выпіць за вас! — раптам усклікнула Галя.— Думаеце, тады, як з вамі пазнаёмілася, проста так прыйшла ў парк? Вас сустрэць хацела. Я ведаю вас два гады.

Высоцкі разгубіўся. Такой шчырасці не чакаў.

— Адкуль ведаеце? — толькі і спытаў.

— Вы прыязджалі з пісьменнікамі. Выступалі ва універсітэце і па тэлебачанні. Я тады яшчэ хацела пазнаёміцца. Нават кнігу купіла. Хацела атрымаць аўтограф.

— Чаму не падышлі?

— Смеласці не хапіла. Была студэнткай. А цяпер я з вамі — роўная. Працую ў вышэйшай навучальнай установе.

Гумар — вялікая рэч. За яго заслонай можна схаваць замяшанне, няёмкасць і безліч іншых адценняў узрушанай душы. Калі размова падсвечана гумарам, можна гаварыць пра самыя сур'ёзныя рэчы, не баючыся паказацца смешным.

Галя першая прапанавала гульню, і Высоцкі яе працягвае.

— Я вып'ю за сябе толькі пры адной умове.

— Пры якой?

— Калі надалей будзеце такой жа шчырай.

— Пастараюся.

— Вы думалі пра мяне хоць трошкі?

— Ніколечкі.

Высоцкі паказаў мізінец.

— Хоць на столькі?

— Ні на паўстолькі.

А ў самой шчокі запунсавелі, вочы праменяцца радасцю і, здаецца, выказваюць штосьці зусім адваротнае таму, пра што яна гаворыць.

— Мая справа ў такім выпадку табак,— пахмура заяўляе Высоцкі.

— Не трэба адчайвацца.

— Так і будзе. Не суцяшайце. Немалады мужчына прыехаў у горад, дзе некалі быў малады, і яго апанавалі ўсякія там пачуцці. Але каму да іх справа?

— Там далей відаць будзе...

Рэстаранчык між тым напаўняецца. Наведвальнікі, бадай, тыя ж, што і ў чайной, дзе сталуецца Высоцкі, толькі ахайней апранутыя. Магчыма, яны і па службоваму становішчу вышэй — тэхнікі, інжынеры, якія днём працуюць на будоўлі, а вечарам, ратуючыся ад неўладкаванасці інтэрнацкага побыту, прыходзяць бавіць час.

У кампаніі, што размясцілася за суседнімі столікамі, Высоцкі заўважае белабрысага хлапчыну, які верхаводзіць мантажнікамі ў чайной. Толькі брыгадзір апрануг цяпер у модны клетчаты касцюм — ён таксама, мабыць, тэхнік ці нават інжынер. З тэхнікамі і іх сяброўкі — бойкія дзяўчаты ў штанах, а адна ў доўгай спадніцы, якая нагадвае сцяг замежнай імперыі. Галя тым часам занепакоілася:

— Пойдзем.

— Пасядзім трошкі. Самы цікавы час.

— У мяне галава забалела. Пойдзем...

Яна паднялася, ні на кога не гледзячы, рушыла да выйсця.

А ён яшчэ хвілін дзесяць чакаў афіцыянтку, каб разлічыцца. Ужо агні пачалі запальвацца ў горадзе.

Галю знайшоў на знаёмай лавачцы. Сядзела засмучаная, прыціхлая. Рачнога рэстаранчыка адсюль не відаць.

— Дзесяць дзён засталося,— сказаў Высоцкі.— Прыедуць студэнты з бульбы, прыму залік і назад у Мінск.

— Я тут буду болей, чым вы.

— Будзеце па мне сумаваць?

Зноў яна ажывілася, зірнула на Высоцкага з удзячнасцю.

— Нісколечкі.
— Навошта мы сустракаліся?
— Каб бавіць час.
— Значыць, туман?
— Туман.
— Прасветліны не відаць.
— І не будзе.

Раптам яна прыблізіла свой твар да твару Высоцкага, амаль шэптам спытала:

— Тая жанчына, што тут жыве, прыгожая?
— Была прыгожая.
— Вы не пойдзеце да яе?
— Не.
— З таго часу, як паехалі з горада, ніколі з ёй не сустракаліся?
— Адзін раз. Зусім выпадкова.
— Прыходзьце кожны вечар. Вы ўмееце лічыць?
— Умею.
— Будзе яшчэ дзесяць вечароў. Цэлая вечнасць.
— А калі дождж?
— Схаваемся пад дрэва.
— Ведаеце, што,— сказаў Высоцкі.— У мяне ёсць просьба. Вялікая. Паслухайце.

Узрушаная тонам, якім ён пачаў гаворку, яна маўчала, дапытліва на яго пазіраючы.

— Тут, у парку, некалькі дрэў пасадзіў я. Яшчэ як у школу хадзіў, да вайны. Але іх высеклі. Раслі на тым месцы, дзе цяпер будынкі. Але мы яшчэ лес садзілі. Дубы, бярозы, клёны. Два гектары. У сорак шостым годзе. Гай Перамогі. Гэта адсюль недалёка, кіламетраў восем. Давайце з'ездзім туды.

— Дваццаць сем гадоў вашаму гаю,— задумліва прамовіла Галя.

— Мірная эпоха,— сказаў Высоцкі.— Новае пакаленне вырасла. І вы ў тым ліку.

— Я — ваеннае пакаленне. Нарадзілася ў першы год вайны.

— Я так і думаў,— сказаў Высоцкі.
— Што думалі?
— Што вы нарадзіліся ў вайну.
— Бацькі свайго я ніколі не бачыла.
— Кім быў ваш бацька?
— Нікім. Працаваў у леспрамгасе. Загінуў у вайну пад Масквой.

З хвіліну яны памаўчалі. Каб перамяніць размову, Высоцкі загаварыў аб другім:

— Харошая пара — восень. Ці ёсць у вас такое адчуванне: адзін круг жыцця замыкаецца, пачынаецца новы і ад гэтага трывожна і сумна на душы.

— Ёсць! — Галя ўстрапянулася.— Я думала, што толькі адна так адчуваю.

— Па гэтай прычыне мы любім паэтаў.

— Пры чым тут паэты?

— Пры тым, што выяўляюць пачуцці. Тое самае адчуваем мы з вамі, але яны вастрэй. І яны першыя даюць назву таму, што мы толькі няясна прадчуваем.

— Як вы ўзнёсла гаворыце! Я ведаю, вы таксама паэт.

— Ніякі я не паэт. Выкладчык літаратуры.

— Вы многіх жанчын любілі? — раптам спытала яна.

Ад нечаканасці Высоцкі замяшаўся.

— Чаму вы пра гэта спыталі?

— Таму што вы прыгожы. Уяўляю, якім вы былі малады. Дзяўчаты за вамі цугам хадзілі. Дзеля прыгожага мужчыны жанчына ідзе на ўсё. Нічога не баіцца, ні аб чым не думае. Кідаецца як у вір галавой...

— У маладосці я быў худы і тонкі,— сказаў Высоцкі.— Як смык. І ўвогуле справы мае дрэнныя. Калі жанчына хваліць услых, гэта вельмі кепска.

— Навошта вы так сказалі?

У яе голасе ён як бы пачуў трывогу.

— Мне здалося, вы сябе з ліку жанчын выключаеце. Кампенсуеце маю страту кампліментам.

Яна прымоўкла, задумалася. Нават у шэрані вечара ён заўважыў, як густа запунсавеў яе твар.

— Жанчына, якую я любіў, жыве ў гэтым горадзе,— сказаў Высоцкі.— Сапраўднае каханне бывае не часта. Не кожнаму ўдаецца злавіць такую рэдкую птушку. Ніхто не ведае, чаму каханне прыходзіць і чаму канчаецца. Няма агульных паказчыкаў. Відаць, у кожнага па-свойму. Мяне дзяўчына, пра якую расказваю, проста не паспела палюбіць. Была вайна і ўсё такое іншае. Звычайных любоўных прыгод я не хацеў. І, ведаеце, ніколі не шкадую. Можаце ў гэта паверыць?

— Магу,— ледзь чутна, аднымі губамі, прамовіла яна.

— Не крыўдуйце на мяне,— працягваў Высоцкі.— Сёння я зрабіў адкрыццё. Вы падобны на тую жанчыну. І не толькі тварам, але чымсьці іншым, чаго я найбольш баюся...

— Чаго вы баіцеся? —зноў як бы з нейкім страхам спытала яна.

— Дазвольце цяпер мне сказаць камплімент.

— Не трэба,— ён бачыў, як стала ёй няёмка, няўтульна, нібы яна баялася, што ён скажа несусветнае глупства.

— Вы такая прыгожая. І разумная. Вас я ніколі не забуду. Дзякуючы вам хораша пісаў. Дазвольце мне сяды-тады пасылаць вам паштоўку. А можа, і прыехаць?..

Яна маўчала.

Ён зрабіў нясмелую спробу прыхінуць яе да сябе, і яна рашуча падхапілася.

— Не трэба, Аляксандр Іванавіч.

І лёгка, ледзь чутна шоргаючы туфлямі аб жарству, насыпаную па алеях, знікла ў шэрані вечара.

XI

Увесь вечар Высоцкі пахаджваў з кута ў кут па пакоі. На душы было кепска. Болей прыкрае становішча, у якое ён паставіў сябе сам, цяжка прыдумаць. Палез з абдымкамі, пачаў разводзіць пра пачуцці. У яго амаль дарослыя дзеці і позна гаварыць пра пачуцці. Першы раз за дваццаць гадоў яму па-сапраўднаму спадабалася жанчына, і ён груба яе адштурхнуў. І ўсё ж яму здавалася, што адносіны з Галяй не скончаны. Жанчыны не павінны доўга крыўдаваць за такое.

Апоўначы ён узяўся за другую папку, і на дзіва лёгка, добра пайшло пісанне. Ён нібы наяве бачыў вялікае польскае сяло. У ім на адваяванай плошчы плацдарма за ракой Сан размяшчаўся полк — бачыў сябе, маладога лейтэнанта, што вярнуўся з пагонамі пасля цяжкага ранення і мог лічыць сябе ветэранам, як лічылі сябе ўсе, хто год ці болей пабыў на вайне. Яму тады здавалася, што не было ні акружэння пад Харкавам, ні палона, а толькі вось гэтае прадчуванне канчатковай перамогі, якім жыла армія, што пераваліла айчынныя рубяжы на агромністым прасця-

гу фронту: на поўдні — у Румыніі, Венгрыі, Чэхаславакіі, на поўначы — у Польшчы, Усходняй Прусіі, Фінляндыі, стаяла на чужой тэрыторыі, рыхтуючыся да апошняй, як тады пісалі газеты, схваткі ў логвішчы фашысцкага звера.

У пачатку сорак другога ён скончыў вучылішча сувязі і толькі тады ўпершыню трапіў на фронт па прамому прызначэнню — у полк сувязі.

Ён дастаткова ведаў службы палка, іх функцыі, ролю, адчуваў сябе ў сваёй талерцы, і ад гэтага было таксама прыемна і хораша.

Снежань сорак чацвёртага года ў Польшчы быў доўга бяссnежны. Па замёрзлым грудзе ў цемені вуліц грукалі салдацкія боты. На заходнім ускраі неба мільгацелі барвовыя сполахі, выбухі глуха разлягаліся ў наваколлі. Фашысцкі звер быў моцны яшчэ: менавіта тады распачалося нямецкае наступленне супроць саюзнікаў у Ардэнах.

Надараліся і ціхія вечары: артылерыя змаўкала, водбліскі пажараў не паласавалі неба, і тады на дзіва падобным было польскае сяло на роднае, беларускае: такія ж драўляныя хаты, парканы, купкі цёмных дрэў на агародзе.

Там, у Польшчы, Высоцкі ўпершыню атрымаў ліст ад Клары. Адрас ён меў яшчэ ў шпіталі, атрымаўшы яго ад Кларынай маці: надпрыпяцкі гарадок быў вызвалены ў самым пачатку сорак чацвёртага. Клара чамусьці доўга не адказвала. Ужо калі ён бадзёра вышыбваў па палаце выздараўліваючых, чакаючы адпраўкі ў перасыльны пункт, яму сказалі, што на яго імя ў ранейшую палату прыходзіў ліст. Ён доўга шукаў яго, але так і не знайшоў. Распытваў пра почырк на канверце, і па сведчаннях нянечак, якія палату абслугоўвалі, ён быў падобен на Кларын.

З Кларынага ліста, які цяпер ён насіў у нагруднай кішэньцы гімнасцёркі, раз-пораз вынімаючы і перачытваючы, не вынікала, аднак, што яна пісала яму раней. І ўвогуле ліст быў скупаваты. Але і кароценькага шматка паперы, згорнутага ў трохвугольнічак, яму было дастаткова. Ён ведаў, што Клара жывая, служыць у шпіталі, у вялікім горадзе, вучыцца адначасова ў інстытуце, і яму мроілася, што яе раптам пашлюць у вайсковы шпіталь ці медсанбат, на той якраз участак фронту, дзе служыць ён, і яны сустрэнуцца.

Агромністы фронт меў тысячы шпіталяў, медсанбатаў, і, калі кіравацца цвярозым разлікам, верагоднасць сустрэчы была мізэрнай. Але ён не хацеў слухаць довадаў розуму. Ён марыў. Гэта давала магчымасць маляваць ва ўяўленні безліч варыянтаў іх магчымага з Кларай спаткання. Ён бачыў сябе яшчэ раз параненым, накіраваным у той самы горад, шпіталь, дзе яна працуе. Ён здзейсніў подзвіг, пра яго напісалі ў газеце, генерал прыходзіць у шпіталь, каб яго павіншаваць, прыносіць ордэн, і аб усім гэтым ведае Клара...

Трызненні, мары ішлі побач з усім цвярозым армейскім побытам, як бы дапаўняючы яго, акрэсліваючы няхай сабе няпэўныя і хісткія контуры будучага мірнага жыцця. Лісты ад блізкіх і родных тут, на фронце, мелі велізарнае значэнне. Дзе бацька, што з ім, ён не ведаў, і не было куды напісаць, каб дазнацца пра яго. Лёс таварышаў-дзесяцікласнікаў, якія на тыдзень раней за яго пайшлі ў армію, быў таксама невядомы. Для ўсіх, хто служыў у палку, самы радасны час наступаў, калі прыходзіла пошта. Але ён рэдка атрымліваў лісты.

Ён напісаў у гарадок па адрасах, якія памятаў, некалькі лістоў бацькам знаёмых хлопцаў, дзяўчатам-аднакласніцам, але адказы атрымаў несуцяшальныя. Тыя хлопцы, з якімі яму хацелася наладзіць перапіску, знаку аб сабе не падавалі. Яны, як ён сам, паспелі скончыць розныя вучылішчы, курсы і ўжо ў сорак другім трапілі на фронт. Магло стацца, што іх лёс яшчэ горшы, чым яго. Двое ці трое з іх класа, трапіўшы ў акружэнне, прыбрылі яшчэ ў сорак першым дамоў, жылі пад акупацыяй і цяпер зноў на фронце.

Заставалася адна Клара. Дзіўна, прайшоўшы праз пекла акружэння, палону, добра ведаючы, якія адносіны бываюць паміж мужчынамі і жанчынамі ў шпіталі і тут, на фронце, ён Клару з усяго гэтага знаёмага яму жыцця выключаў, нават думкі не дапускаючы, што яна можа з кім-небудзь сысціся, каго-небудзь палюбіць. Па-ранейшаму ён думаў пра дзяўчыну высока і ўзнёсла.

У сяле, дзе яны стаялі, пакуль не пачалося зімовае, студзеньскае наступленне, ён наогул быў на ўзлёце надзей. Палякі да савецкіх салдат ставіліся прыхільна, але Высоцкаму асабліва пашанцавала. У хат-

цы, дзе ён кватараваў, яе гаспадыня, бабулька, якая пякла аплаткі для касцёла, па прозвішчы, абліччы прызнала Высоцкага палякам, давала яму вялізны кажух, і ён выбіраўся начаваць з перапоўненай хаткі на ґарышча, акрываўся гэтым цёплым, утульным кажухом, адчуваючы сябе пад ім як у бога за пазухай.

Бабульцы ён аддзячыў тым, што навучыўся папольску чытаць, вывучыў польскі гімн і яшчэ некалькі песень і цешыў ім яе добрае сэрца.

У тым польскім сяле, карыстаючыся зацішшам, якое наступіла на фронце, Высоцкі зноў пачаў пісаць вершы. Пісаў па-руску. Урачыстасць часу як бы патрабавала нейкіх асаблівых, высокіх і гучных слоў. Пачатковыя радкі верша, пасланага Клары, Высоцкі і цяпер памятае:

> Ночь над Польшей тиха,
> И звезды как там мерцают,
> И старая сводня луна
> С улыбкой на небо всползает...

Верш канчаўся напамінкам, што месяц, які столькі вякоў ахоўваў закаханых, прыберажэ гэтае шчасце і для іх з Кларай, і нікому не раскрые іх тайны...

Потым пачалося наступленне, паўставалі адзін за другім польскія гарадкі, з якіх толькі што прагналі фашыстаў, былі дымы, пажарышчы, вуліцы, забітыя друзам, паленай цэглай, руінамі будынкаў. У кожным з паселішчаў, якія мільгалі як на экране, узвод Высоцкага праводзіў не больш адной ночы. Тэмп наступлення быў настолькі імклівы, што полк не паспяваў забяспечыць сувязь паміж штабамі.

У белым, чыстым, акуратным Глейвіцы — з гэтага горада пачыналася Германія, і менавіта тут фашысты справакавалі напад палякаў на радыёстанцыю, каб развязаць вайну супраць Польшчы,— узвод Высоцкага затрымаўся на тыдзень, ахоўваў маёмасць палка, якую транспарт не паспеў перакінуць на правы бераг Одэра.

Насельніцтва фашысты прымушалі эвакуіравацца, іх спецыяльныя каманды гналі яго перад сабой, большасць гарадоў, паселішчаў былі пустыя, але ў Глейвіцы частка жыхароў засталася. Тут Высоцкі ўпершыню ўбачыў мірных немцаў. Узвод размясціўся ў доме, у адной з кватэр якога жыла звычайная нямецкая

сям'я — бабка, маці, дзве даўганогія дочкі і яшчэ нейкая родзічка. Абедзве дочкі, як і родзічка, аказаліся прыгожымі дзяўчатамі, трохі асвоіўшыся, сувязісты пачалі да іх заляцацца. Дні праз тры байцы пераканаліся, што ў немак і немачак няма хлеба і сяк-так памагалі ім з уласных прыпасаў. Не было да гэтых людзей ніякай пагарды, нянавісці, а толькі жаль і нават спагада. Пра помсту, варожасць да немак, бацькі, браты якіх, магчыма, нішчылі, руйнавалі родную зямлю, нават думкі не было.

Высоцкі добра памятае гэтае пачуццё, бо было яшчэ многа іншых нямецкіх гарадоў, у якіх яму, як камандзіру ўзвода, прыйшлося ўступаць у адносіны з мясцовым насельніцтвам. У адным гарадку — ён называўся, здаецца, Фрыдлянд — яны дагналі табар бежанцаў — з крытымі фурамі, сінімі, нібы ў цыганоў, будамі,— там жа па суседству размяшчаўся лагер нявольнікаў: аплеценае калючым дротам поле з вышкамі, акуратнымі прамавугольнікамі баракаў, апельплянцам. Высоцкаму кальнула ў сэрца: у такім жа лагеры, толькі значна меншых памераў, амаль год пражыў ён сам.

Лагер быў рабочы, змяшчаўся ў ім розны еўрапейскі люд: палякі, чэхі, французы, бельгійцы, італьянцы і, вядома, нашы савецкія, якіх было найбольш.

Вызваленыя з-за дроту людзі адразу пачалі трэсці бежанцаў, і ўзводу Высоцкага — хоць ніхто не даваў такога загаду — прыйшлося першую ноч нават ахоўваць напакаваныя розным дабром нямецкія фуры і буды.

Не, ён нічога не забыў: пачуцця помсты да немцаў не было, наадварот, распірала грудзі нястрымная радасць ад таго, што вайна канчаецца, што іменна яны, савецкія, пераадолелі нягоды, адступленні, прыйшлі сюды, у Еўропу, і тут таксама, ахвяруючы жыццямі, нясуць мір, спакой нядаўнім ворагам. Як цяпер разумее Высоцкі, гэта была радасць высакароднасці, радасць людзей, якія даюць, а не бяруць. У шпіталі ён быў ва ўральскім горадзе і на ўласныя вочы бачыў, як жыве індустрыяльны тыл. Кавалям перамогі хлеба давалі амаль удвая менш, чым цяперашнім нямецкім палонным. А самі фашысты замарвалі голадам мільёны нашых палонных, і тых нават, каго ўзялі на працу, кармілі так, каб у людзей ледзь-

ледзь трымаўся дух у целе. Як было не поўніцца радасцю, бачачы, разумеючы ўсё гэта?

Салдаты сорак пятага года, каму пашанцавала прыйсці за Дунай, Віслу, Одэр, адчувалі сябе сцяганосцамі міру, дабра, справядлівасці. У Высоцкага няма другога вопыту, акрамя ўласнага, і ён пастараецца расказаць пра тое, што пабачыў, адчуў, што стала часцінкай яго самога. Пра гэта будзе другая палавіна аповесці. Ён мусіць супроцьпаставіць перажытае імі самімі ў палоне, з тым, што прынеслі савецкія салдаты, гэтак далёка сягнуўшы за родныя рубяжы.

Там, у Польшчы, Германіі, а ў канцы вайны ў Чэхаславакіі, дзе ён пабыў мала, трошкі болей за тыдзень, ён адчуваў сябе на ўзлёце надзей, смерці не баяўся, чамусьці лічачы, нават верачы, што не павінен загінуць у самым канцы вайны.

З акружанага Брэслау вырвалася тысяча ці болей немцаў, яны былі проста шалёныя, гэтыя нядаўнія акружэнцы, нішчылі, змяталі ўшчэнт слабыя тылавыя падраздзяленні, штабы. Асабліва жорсткі бой завязаўся каля лініі фронту, які на ўчастку, дзе ваяваў Высоцкі, стабілізаваўся яшчэ ў сакавіку. Тое паселішча, якое яны, сувязісты, узброеныя аўтаматамі ды гранатамі абаранялі, якраз прыкрывала дзірку, у якую фашысты маглі нырнуць. Бой ішоў ноч, дзень і яшчэ ноч. Дзве роты сувязістаў разграмілі шалёных акружэнцаў фаўст-патронамі. Навучыліся імі карыстацца.

У тым баі Высоцкага параніла дробным асколкам у шыю, але ўзвод ён не пакінуў. І пазней не пакінуў, калі можна было рушыць у медсанбат. Ён не хацеў, каб вайна скончылася без яго. Шыя адубянела, тыдзень ці два ён не мог павярнуць галаву, пакуль загноеную пухліну не прарвала. Магло здарыцца кепска, і добра, што натрапіўся фельчар, які здагадаўся зрабіць супроцьсталбняковую прывіўку.

Высоцкі ўсю «сваю» вайну думаў пра Клару. Будучыні, якая мусіла наступіць пасля вайны, без Клары не ўяўляў. Марамі аб шчасці спаткання з каханай дзяўчынай было прасягнута ўсё яго тагачаснае жыццё.

Ён цвёрда ведае — без кахання на вайне нельга. Сілу салдату дае думка пра родны кут і пра самых блізкіх людзей.

Таму і пра гэта ён напіша ў сваёй аповесці.

Пад канец ночы Высоцкі выйшаў з пакоя і ўбачыў незвычайную карціну. Увесь доўгі гасцінічны калідор наўсцяж застаўлены раскладушкамі. Пад дзвярамі нумара, у якім ён жыве, таксама раскладушка, на ёй, нават не акрыўшыся прасцірадлам, ляжыць загарэлы да чарнаты хлопец. Пры бледным святле лямпачкі, падвешанай да столі, чытае кнігу. Вось так адпачываюць будаўнікі нафтаперапрацоўчага гіганта. Месца не хапіла, і гэтых паклалі спаць у калідоры.

На дворыку плодагародніннай базы, якая відаць з акна, нягледзячы на начны час, вялікі рух. Знаёмы дзядзька ўстаўляе ў бочкі, запоўненыя квашанымі агуркамі, вечкі, нацягвае абручы. У кузаў аўтамашыны мужчыны грузяць скрынкі. Відаць, падышла баржа, і да раніцы яе трэба загрузіць.

Гледзячы з другога акна на прыціхлы, начны горад, Высоцкі думае пра Галю. Калі не хлусіць самому сабе, то з таго дня, як ён з ёй пазнаёміўся, толькі пра яе думае. Яна цалкам завалодала яго істотай. Прыйшла як насланнё. За нейкія два тыдні ён закахаўся як хлапчук, з вучонага сухара ператварыўся ў паэта. У пяцьдзесят гадоў гэта, аказваецца, таксама прыходзіць. З такой жа сілай як у маладосці. Ён ведае пазыўныя кахання. Кожнай хвіліны будзе думаць пра Галю, прагнуць новага спаткання, каб толькі пабачыць яе, пачуць голас. Падсвядома ён ужо спрабаваў уцячы ў кусты. Тое, што тыдзень не хадзіў на спатканне было ўцёкамі. Толькі нікуды ён не ўцёк...

А яна як, Галя? Дзіўная жанчына. Яна шчырэйшая, чым ён. Усё, што магла, сказала. Сама, першая. Заўтра ён знойдзе яе. Дзесяць вечароў павінны быць іхнімі. Як хораша яна пра вечары сказала...

Высоцкі зноў бярэцца за рукапіс. На парудзелых, аддрукаваных на машынцы старонках мільгае імя Клары, але гэта былое, ён яго ўваскрашае, толькі таму, што ёсць Галя. Яна цяпер валодае яго парываннямі, водзіць пяром, таму так лёгка нараджаюцца новыя старонкі. Ён раней не ведаў, што ёсць натхненне. Цяпер ведае.

Натхненне — як бы звышнатуральная сіла, яно нібы ў казцы невымерна абвастрае зрок, пачуцці, дазваляе з пранізлівай яснасцю бачыць тое, што праглядвала раней толькі ў няпэўных, агульных абрысах. І яшчэ музыку нараджае натхненне, а яна яднае ў патрэб-

ны рад словы, дакладныя, важкія, якія ў адваротным выпадку стаялі б як салдаты ў вольным страі.

Высоцкі нібы знаходзіцца на высокай гары, адкуль позірку адкрываецца незвычайны кругагляд. І ўсё-такі добра, што ёсць рукапіс. Работа — зарука натхнення.

У Высоцкага, нібы ў будаўніка пад рукамі камень, гравій, цэмент, і з гэтых матэрыялаў ён узводзіць свой мур. Толькі яго матэрыял — слова.

Калі пачало світаць, ён, як звычайна, распрануўся і лёг. Трох ці чатырох гадзін сну цяпер хапае, каб, прачнуўшыся, зноў сесці за рукапіс.

Спаў ён гадзін да дзесяці.

Пагаліўшыся, памыўшыся, выйшаў на калідор і адразу ўбачыў Галю. Яна стаяла ля падаконніка і, як толькі ён зашоргаў ключом, адчыняючы пакой, матлянулася да яго.

— Аляксандр Іванавіч, я не магла інакш. Не думайце дрэнна пра мяне...

За адну ноч яе твар пашарэў, зблажэў. Ён нібы ахутан нябачным ценем. Мабыць, зусім не спала. У яго нібы адняло мову. Чуў толькі, як тахкае ўласнае сэрца.

— Сёння едзем у Дуброву. Браць пробу на соль. Хацела папярэдзіць.

— Надоўга едзеце?

— Не ведаю.

— Прабачце мяне, Галя. Таго, што нахлынула, не адчуваў гадоў дваццаць. Прызнаюся, як на споведзі...

Сумна ўсміхнуўшыся, ён паспрабаваў пажартаваць:

— Трапіў у вашы сілкі, і цяпер рабіце са мной што хочаце...

Яе твар імгненна засвяціўся радасцю. Як бы не было на ім шэрай павалокі засмучэння.

— Нічога я з вамі не зраблю! — не сказала, а ўсклікнула.

— Вы паедзеце, і дзесяці вечароў не будзе.

— Будуць,— ціха адказала.

— Дзе вас знайду?

— Знойдзеце.

Яна раз-пораз азіраецца, як бы памыкаючыся зараз жа выскачыць з калідора.

— Зірніце, як жыву,— сказаў Высоцкі, паказваючы вачамі на дзверы свайго пакоя.— Зойдзем на хвіліну.

— Цяпер няма часу.

— Калі будзе час?

— Нічога вы не разумееце! — яна проста абпаліла яго сваім позіркам. У гэтую хвіліну здавалася надзвычай прыгожай. Бляск вачэй, лёгкая чырвань, што праступіла на шчоках, радасная ўзбуджанасць, прызыўныя ноткі ў голасе — усё як бы недвухсэнсоўна сведчыла аб яе да яго прыхільнасці, аб пачуццях, якіх не тояць...

Лёгка, грыцыёзна яна пабегла па калідоры і перад лесвіцай азірнулася...

А ён, узрушаны, узбуджаны, не ведаючы, што думаць, прайшоўся па доўгім калідоры, вярнуўся назад, пастаяў ля акна, дзе нядаўна яна яго чакала, затым рушыў у свой пакой. У суседнім пакоі шчоўкнуў замок, зазвінела вядром прыбіральшчыца. На дворыку плодагароднінnай базы не відаць ніякага руху — начная змена, мабыць, адпачывала. Ён склаў у стусік паперы, папкі, схаваў у шуфляду стала.

Адчуваў — пісаць сёння не зможа.

Нікога і нічога не заўважаючы, ён выйшаў з гасцініцы, пабрыў па вуліцы. Трэба было разабрацца ў тым, што здарылася. Душа нібы спявала. Яго любіць жанчына, маладая, прыгожая, разумная. Тая якраз, пра якую ён марыў усё жыццё. Ён сказаў ёй аб пачуццях, і яна прыняла іх з радасцю...

Дзень прайшоў як у ружовым тумане. Ён да дробязей перабіраў у памяці яе словы, жэсты, адценні голасу, яшчэ і яшчэ раз умацоўваючыся ў думцы, што яна ў хованкі не гуляла, пра сваю да яго прыхільнасць сказала з дзіўнай непасрэднасцю, дамагалася інтымнасці, як бы імкнучыся пачуць ад яго словы, якія сёння пачула. Ён адчуваў прыліў сіл, бадзёрасці, яго захліствала ўсеўладная хваля незвычайнага вострага адчування паўнаты і радасці жыцця. Ён сказаў ёй праўду: дваццаць гадоў пасля таго, як разлучыўся з Кларай, нічога падобнага не адчуваў. Родны горад як бы прыносіў яму запозненую аддзяку.

Ён не снедаў і не абедаў: берагам Прыпяці павандраваў у паўднёвае прадмесце горада, дзе раней ніколі не быў. Ён нават не заўважыў, як абмінуў гарад-

скую мяжу, дабрыў да вёсачкі, размешчанай як бы ў катлавіне, вымытай паміж узгоркамі. Тулячыся да пагоркаў, стаялі сонныя дамкі з сінімі аканіцамі, галіны яблынь прыгіналіся да зямлі ад цяжару жаўтабокіх антонавак, і ўсюды было мноства дубоў. Яго нават здзівіла, дубы і дубы. Не надта высокія, разгалістыя, яны раслі ў кожным двары, надаючы вёсачцы выгляд незвычайнай задуменнасці. Паблізу горад, які робіцца шумным, мітуслівым, а тут жыццё па-ранейшаму цячэ спрадвечнай нетаропкай каляінай.

У горад ён вярнуўся на аўтобусе і адразу рушыў у знаёмую чайную. Там, як звычайна, цесна, тлумна, брудняватую залу поўніць шматгалосая гамонка і густы тытунёвы дым.

Ён доўга чакаў, пакуль вызваліцца столік, а заняўшы яго, не спяшаўся есці, хоць падганяў голад. Яму было добра сядзець і слухаць, падабаўся тлум, што не змаўкае ў сценах гэтай не надта высокай установы, у якую пасля змены завітваюць муляры, тынкоўшчыкі, шаферы, грузчыкі — звычайны рабочы люд. За столікам п'юць піва, віно, гарэлку, гучна размаўляюць, даводзяць штосьці важнае, неадкладнае, без чаго, калі не выказацца, нельга жыць; ва ўсіх гаворках, абрыўкі якой Высоцкі чуе, ёсць правая і вінаватая старана, правая сядзіць тут, вінаватая хутчэй за ўсё адсутнічае; за кожным столікам свой завадатар, які паўней, выдатней, чым іншыя, выказвае тое, што ва ўсіх набалела. Свет, як заўсёды, поўніцца страсцямі, нявырашанымі пытаннямі, вострыя грані якіх, мабыць, сутыкаюцца тут мацней, чым у якім-небудзь іншым месцы.

Раптам Высоцкі ўздрыгнуў, адчуўшы, што яго нехта разглядвае. Павярнуўшы галаву, ён злавіў на сабе пранізлівы позірк вузкаплечага брыгадзіра, якога не раз заставаў у чайной раней, а ўчора, калі абедаў з Галяй, бачыў у рэстаранчыку. Бялясыя вочы хлапчыны глядзяць нядобра, жорстка, ён зараз жа адвёў іх, як толькі сустрэўся позіркам з Высоцкім.

Кампанія, якой верхаводзіць хлапчына, тая ж, толькі ахайней, лепей апранутая. Можа, у мантажнікаў выхадны, падумаў Высоцкі, шукаючы поглядам буфетчыцу. Яна таксама на месцы, налівае піва, і таксама штосьці святочнае праглядвае ў яе ўбранні: праз прорезь халата відаць пярэстая шаўковая суконка,

вымытыя валасы распушчаны, як у русалкі. Шафёра, які цікаваў за жонкай, прыхінуўшыся да стойкі буфета, чамусьці няма.

Расплаціўшыся з афіцыянткай, Высоцкі выйшаў з чайной. Пачынала цямнець, і яго раптам агарнуў сум. Душэўны ўздым, выкліканы нечаканым спатканнем з Галей, словамі, якія ён ёй сказаў, той відавочнай радасцю, з якой яна прыняла яго прызнанне, як бы пачынаў спадаць. Галі няма, ён не можа з ёй спаткацца, як учора, як у папярэднія дні, і ад гэтага невыносна пакутліва. Ён бачыць цяпер сябе ў смешным становішчы: за два тыдні закахаўся ў прыгожую незнаёмку, прызнаўся ў каханні, закружыў ёй галаву, а пра далейшае не падумаў. Ён ужо адчувае, што знаёмства з Галей — не лёгкія курортныя заляцанні, якія ён сабе дазваляў, калі быў маладзейшы. Тыя заляцанні як бы загадзя былі разлічаны на тэрмін, калі ён плёскаўся ў моры, прымаў розныя лячэбныя працэдуры, і, як толькі канчалася пуцёўка, канчаліся і яны. Прыкметнага следу ў душы тыя заляцанні не пакідалі. Тут другое. Тут як бы пачынаецца вар'яцтва, такое ж, як у далёкія гады маладосці, бо ўжо колькі дзён няма хвіліны, каб у яго думках, пачуццях, адчуваннях не прысутнічала Галя. Каханне, мабыць, і ёсць вар'яцтва, бо пазбавіцца ад таго, каб не думаць пра Галю, не прагнуць новай сустрэчы, не прыдумваць словы, якія ёй скажа, ён не можа. Ён увесь націнаецца, робіцца сам не свой, і яна, відаць, гэта адчула. І хто яна, чаму так адважна кінулася насустрач? Ён толькі цяпер спахапіўся, што сваё жыццё яна як бы трымала перад ім на моцным замку. Ёй трыццаць два гады, і акрамя таго яна нарадзілася ў тым, што і ён мястэчку, працавала ў райкоме, запознена скончыла універсітэт, а цяпер працуе лабаранткай на кафедры, збіраючыся калі-небудзь перайсці ў газету, ён нічога болей аб ёй не ведае. Не ведае нават, ці замужняя яна, ці ёсць у яе сям'я?

Ён сам не свабодны, звязаны па руках і нагах, таму і ў яе ні аб чым не пытаў, як бы прапаноўваючы тыя ж курортныя правілы гульні. Але тут не гульня. Праз лічаныя дні ён паедзе, і што будзе далей?

Яму не дваццаць, не трыццаць, ён ведае, што так проста пераступіць праз тое, што пачалося, не здолее. Інакш будзе дакараць сябе да смерці. Ён сам прагнуў,

чакаў такой жанчыны, і яна прыйшла. Няхай будзе, што будзе...

Зрэшты, ён супакоіўся. Прафесійная прывычка ўзяла верх. За доўгія гады выкладчыцкай работы ён прывычаіўся да яснасці, як бы навучыўся раскладаць па палічках думкі, не церпячы, адмятаючы супярэчнасці. Будучы шчырым па натуры, стараўся, каб слова не разыходзілася з учынкам. Рабіў, як лічыў справядлівым, і верыў, што з гэтага складаюцца асновы дабрачыннасці. Вядома, жыццё — складаная рэч, іншы раз прыходзілася адступаць ад правіл, якіх стараўся трымацца, і заўсёды ў такіх выпадках ён пакутаваў ад дакораў сумлення.

У гасцініцу Высоцкі вяртаецца позна, ціхай вулачкай, абышоўшы паўгорада. Ногі гудуць ад доўгай хады. Зрэшты, сённяшнія вандроўкі не пашкодзяць, бо жыве ён дні і ночы ў родным горадзе выключна напружана.

Наперадзе масток, пад ім булькае ручэй, які, выбіваючыся з крынічкі, сцякае ў Прыпяць. У гэтым месцы прагал між будынкаў, межы агародаў, садоў, лагчынка, зарослая ляшчынай, дзікім малліннікам, ажынай. З даўніх дзён выплывае ўспамін: у зарасніку ляжыць абымшэлы камень-валун, сеўшы на яго, спусціўшы босыя ногі ў сцюдзёную ваду, ён колькі разоў, калі працаваў у рэдакцыі, ратаваўся такім манерам ад стомы.

Ноч месячная, на дзіва цёплая. Высоцкі спускаецца з насыпу вулачкі, расхінае кусты, каб знайсці знаёмы камень. Ён, дзівак, вядома, столькі жыве ля ракі і ні разу не выкупаўся. Цяпер вада, мабыць, халодная.

Нечакана ён ледзь не ўскрыквае ад здзіўлення. На камені, на які нарэшце натрапіў, сядзяць двое, на траве ляжаць іх вопраткі, у месячным святле загарэлае цела мужчыны выдаецца цёмным, малапрыкметным, затое матавай белізной адлівае цела жанчыны, у якой распушчаныя валасы закрываюць плечы. Ён адразу пазнаў іх, кінуўся прэч і, пакуль узбіраўся на насып, думаў пра тое, што вузкаплечы брыгадзір мантажнікаў стараўся нездарма, арганізоўваючы харавы спеў у гонар прыгожай буфетчыцы, і нездарма пільнаваў жонку хмуры шафёр. Толькі таго, што расцякаецца як жывое срэбра, ніколі не ўпільнуеш.

закон жыцця. З кахання вынікае столькі радасці, паэзіі, узлётаў чалавечага духу, і столькі драм і трагедый...

XII

Высоцкі прачнуўся рана, дастаў папкі, паспрабаваў пісаць, але пісанне не пайшло. Ён пакутаваў гадзіну ці болей, але не здолеў паправіць ніводнай старонкі. Творчы імпэт рашуча пакінуў яго. Можа, ён проста стаміўся?

У вестыбюлі за столікам, адгароджаным балясамі, знаёмая дзяжурная.

— Вас мала відаць,— сказала Высоцкаму.

— Учора да ночы хадзіў па горадзе.

— Можа, у тэатры былі?

— Хіба ў вас ёсць тэатр?

— Наезджы. Артысты жывуць у гасцініцы каля рынку. Хутка паедуць.

— Добра іграюць? — спытаў Высоцкі.

— Не ведаю,— сумна ўсміхнуўшыся, яна ахінула яго як бы спалоханым позіркам.— Хоць бы ў кіно хто пазваў. Дзвесце чалавек у гасцініцы, і ніхто не пазаве.

Ён не ведаў, што адказаць.

— Дачка яшчэ на бульбе? — нарэшце спытаў.

— На бульбе. Праз тыдзень прыедуць.

— На другім курсе?

— На другім.

Зноў не знаходзіў слоў, каб як-небудзь падтрымаць гаворку.

— Муж, як паміраў, казаў, выходзь замуж,— раптам прызналася жанчына.— Гаварыў: адна нагаруешся. Ён быў добры, разумны,— срабрыстая кропелька слязы раптам папаўзла па шчацэ, і яна хуценька яе змахнула.— Пападаліся людзі, але я не хацела. Думала: няхай дачка падрасце. Хіба хто заменіць бацьку?

Падышоў новы прыезджы, похапкам дастаў пашпарт, камандзіроўку. Дзяжурная ў вокамгненне перамянілася.

— Месц няма! — ледзь не крыкнула строгім, казённа-адчужаным голасам.— Толькі па броні.

Высоцкі выйшаў з вестыбюля, перш чым рушыць у чайную, купіў на рагу вуліцы ў кіёску газеты.

У такі час людзей у чайной няшмат, можна сядзець, думаць, чытаць. Буфетчыца на месцы — яна проста ззяе сёння. Вясёлая, рухавая, рэжа хлеб, шчоўкае на лічыльніках, і як з мяшка сыпле дасціпнымі слоўцамі. Хмурага шафёра няма — мабыць, з'ехаў небарака ў дальні рэйс.

З дня прыезду ў горад Высоцкі з асаблівай цікаўнасцю праглядвае мясцовую газету. Ад яе старонак як бы патыхае родным, блізкім, не-не дый мільгне знаёмая назва вёскі, прозвішча, пашыранае ў тым ці іншым месцы. Ён можа зрокава ўявіць сабе ўсе шэсць дзесяткаў вёсак, што ўваходзяць у склад раёна, краявіды, якія іх акружаюць, малюнак забудовы, твары тых даўніх старшынь, брыгадзіраў, бо з кожным была звязана якая-небудзь падзея. Бадай, у палавіне вёсак ён начаваў, харчаваўся, пісаў пра іх людзей карэспандэнцыі і нарысы, другія вёскі, якія нічым не вызначаліся, проста праходзіў ці праязджаў.

Дзіва няма: за чатыры з палавінай гады ён шмат паездзіў. Раён сярэдні, але такіх у вобласці большасць, моцных калгасаў налічвалася два ці тры. За час, праведзены ў газеце, на яго вачах нібы прайшла пасляваенная гісторыя раёна. Дзве трэці вёсак было спалена: у тыя гады людзі перасяляліся з зямлянак у новыя хаты, і не ўсе хаты радавалі вока, бо некаторыя, асабліва тыя, што належалі ўдовам, будаваліся на жывую нітку: абы хутчэй вылезці з сырой зямлянкі. Сорак сёмы і сорак восьмы гады парадавалі добрым ураджаем, але і ўраджай істотна не палепшыў справы навакольных вёсак: адбудоўваліся гарады, павялічваліся памеры збожжанарыхтовак, і кілаграм на працадзень — такую аплату рэдка перавышаў які калгас.

Дзіўна ў той ужо далёкі час праводзіліся хлебанарыхтоўкі. Лозунг быў адзін: «Як мага хутчэй выканаць першую запаведзь!» Яшчэ жанкі з сярпамі толькі выходзілі ў поле, ля кузні стаялі неадрамантаваныя жняяркі, нешматлікія камбайны намалочвалі першыя цэнтнеры, а лозунг ужо займаў сталае месца на першай старонцы газеты і не сыходзіў да таго часу, пакуль вобласць не рапартавала аб выкананні плана.

Лічылася найважнейшым дасягненнем падаць рапарт да першага жніўня. З такой задачай спраўляліся толькі два паўднёва-прыпяцкія раёны, дзе землі леп-

шыя і ўраджаі большыя. У гонар раёна-пераможцы абласная газета заўсёды давала паласу або нават разварот. Разы два ездзіў арганізоўваць такія матэрыялы Высоцкі. Пісаў аб тым, як сушылі зерне на таках, дзяружках, мабілізоўвалі ўвесь наяўны транспарт, каб даставіць яго ў дзяржаўныя сховішчы.

Пераможцаў прадстаўлялі як багоў. Працэнт выканання як бы засланяў усё астатняе. Ён памятае, што сам пачынаў адзін свой нарыс пра хлебаздачу словамі, як хлебаробы и надзеяй пазіраюць на неба, чакаючы, калі скончыцца непагадзь і можна будзе хутчэй адвезці збожжа на станцыю, на дзяржаўны склад.

Стыль цяперашняй газеты, якая выдаецца ў родным горадзе, прыкметна перамяніўся. Не знойдзеш такіх, як раней, гарачых, катэгарычных заклікаў. Аўтары карэспандэнцый дазваляюць сабе весці размову ад уласнай асобы: я прыехаў, пабачыў тое або іншае, спытаў у брыгадзіра, ён мне адказаў... Тады, калі працаваў Высоцкі, падобны стыль не прайшоў бы ў газеце нізавошта. Можа, толькі ў фельетоне. Ды і там замест «я» стараліся пісаць «мы». «Вам не прыходзілася пашыць шапку ў мясцовай арцелі «Індпашыў»? — пачынаў адзін фельетон Высоцкі.— А нам прыйшлося...»

Дзіўны быў пасляваенны час, у чымсьці вялікі, пафасна-ўзнёслы, а ў чымсьці, калі кіравацца сённяшнімі меркамі, нават смешны. Зрэшты, і тады цвярозая развага брала верх, і далёка не ўсе сакратары райкомаў навыперадкі стараліся скончыць хлебаздачу да першага жніўня. Выканаць план у такі тэрмін азначала вывезці з калгаса ўсё жыта, пшаніцу, на працадзень выдаць ячмень, авёс і грэчку — яны паспяваюць пазней і іх у жніўні толькі пачынаюць жаць і касіць,— а потым зноў везці ў калгас з таго ж дзяржаўнага склада жыта, пшаніцу, бо нечым было сеяць.

Як пазней высветлілася, нават сакратар паўднёвага Запрыпяцкага раёна, толькі рапартаваў перамогана, а ўвогуле хітраваў: прымушаў нарыхтоўчыя арганізацыі браць з калгасаў гарантыйныя распіскі — маўляў, дазваляем дзяржаўны хлеб хаваць ва ўласных засеках, бо ў нас не хапае складскіх плошчаў...

Заняты развагамі, Высоцкі не заўважыў, як перад яго столікам паўстаў паўнаваты, сівы, але з маладымі вачамі чалавек.

— Вам з рэдакцыі звоняць,— паведаміў.— Рэдактар просіць да тэлефона. Зойдзем у мой кабінет.

Гэта дырэктар чайной, і ў яго словах гучыць пашана да рэдакцыі.

У трубцы вясёлы голас Іваньковіча, рэдактара.

— Алесь Іванавіч, шукаю вас гадзіну. Зараз пад'еду. Памятаеце, прасілі павазіць па раёне...

На лаўца і звер бяжыць. Высоцкі, як і ўчора, месца не знаходзіў, не ведаў, чым зойме дзень.

Рэдактар хлапчына свойскі, абыходлівы. Ён, здаецца, з тых ураўнаважаных людзей, якія ніколі не хвалююцца, не выходзяць з сябе і на ўсё — добрае і дрэннае ў жыцці — глядзяць паблажліва. Ён высокі, шыракаплечы, непаспешлівы ў рухах, да яго ладнай паставы пасуе прыгожа пасаджаная галава, цёмныя, зачэсаныя назад валасы, у якіх прабіваецца першая сівізна, круглаваты чарнявы твар.

Рэдактарская «Волга» старога ўзору, але блішчыць лакам і здаецца новай, шафёр чымсьці падобен да самога рэдактара.

— Сёння пачатак заняткаў у сістэме палітасветы,— паведамляе Іваньковіч.— Таму ўдалося вырвацца.

Верасень, значыць, скончыўся, пачынаецца кастрычнік. Не так многа часу засталося Высоцкаму дыхаць паветрам родных мясцін. Тры дні возьмуць залікі.

Выбраўшыся за межы прадмесця, машына імчыць па асфальце, і ў Высоцкага такое пачуццё, якое нахлынула тады, калі ён толькі злез з цягніка і блукаў па вуліцах чыгуначнага гарадка. Да шчымлівай болі ў грудзях ён пазнае навакольнае і ў той жа час не пазнае, бо перамены значныя на кожным кроку. Пейзаж індустрыяльны: уздоўж асфальту лінія высакавольтнай перадачы, купкі прысадзістых мураваных будынкаў, што раз-пораз вынікаюць на даляглядзе — тады, калі ён вандраваў па гэтай дарозе, іх і ў паміне не было, як не было і самога асфальту. Шмат на дарозе машын. Знаёмыя вёсачкі, якія наўзбоч мільгаюць, здаюцца маўклівымі, прыціхлымі, малюнак пабудовы змяніўся мала, тыя самыя абрысы, краявіды, толькі глядзяцца па-іншаму, бо перш за ўсё ўражваюць парадкам і ахайнасцю. Цяпер не дзіва ўбачыць у сельскай мясцовасці мураваныя, цагляныя дамкі — так

на Міншчыне, так і тут, на Палессі — і хоць не надта многа такіх дамкоў, аднак успрымаюцца яны як бы прадвеснікі таго накірунку, які ўсё больш пашырае абсягі.

У пасляваенныя гады, калі Высоцкі блукаў ад вёскі да вёскі па раёнах, сэрца балела ад выгляду родных паселішчаў. Ён бачыў дагледжаную, упарадкаваную ў кожным самым аддаленым кутку нямецкую вёску, і, параўноўваючы дабротныя дамы, каменную гаспадарчую забудову, прасторныя двары, стадолы з нашай сельшчынай — з пакрыўленымі хаткамі, хлеўчукамі, на саламяных дахах якіх зелянеў мох,— часам прыходзіў у адчай. Думалася — сто гадоў спатрэбіцца, каб усё гэта перайначыць, перабудаваць, бо быт — штосьці надзвычай устойлівае, ён пераходзіць ад дзядоў да ўнукаў, ад пакалення да пакалення.

Мінула дваццаць з лішнім гадоў, і можна пускаць па знаёмай дарозе самых прыдзірлівых турыстаў — пейзаж перамяніўся дазвання. Шмат новых, няхай сабе драўляных хат, дамоў, у старых, якія ацалелі, пафарбаваныя аканіцы, франтончыкі, на кожным, бадай, даху высіцца тэлевізійная антэна, двары атулены садамі, палісаднікамі, і таму паселішчы нагадваюць зялёныя астравы. Калгасная забудова — новая цалкам, акуратна распланаваная, цагляныя будынкі ўсюды пабелены, лашчаць позірк, і зусім не відаць пасляваенных кароўнікаў, цялятнікаў, свінарнікаў, якімі так ганарыліся старшыні калгасаў, калі ў вёску завітаў карэспандэнт. Усюды на полі купкі студэнтаў, якія выбіраюць бульбу, ідучы ўслед за капалкамі.

— Едзем каля нафтапровада,— тлумачыць Іваньковіч.— Агледзім Нафтахімбуд і на Дуброву. Паабедаем, пераначуем. Я на занятках папрысутнічаю.

Высоцкі ўздрыгнуў: два гады — у сорак сёмым і сорак восьмым — у Дуброве працавала ўчастковым урачом Клара, цяпер ля буравой вышкі бярэ пробы Галя. Дзіўна сыходзяцца яго жыццёвыя кругі. Нібы адзін накладваецца на другі і ў тых якраз мясцінах, што самі па сабе нараджаюць незвычайны ўздым у душы.

А можа, ён таму і Дуброву любіў, што там, у трох цесных пакойчыках звычайнай хаціны, у якой размяшчалася бальніца, расхаджвала Клара, прымала хворых, выпісвала рэцэпты, непрыступная і строгая ў

белым халаце. Фактычна яна жыла ў горадзе, два-тры разы на тыдзень прыязджала да маці, пакуль, адбыўшы патрэбны тэрмін, канчаткова туды не перабралася.

Так ці іначай, але ён ахвотна ездзіў у Дуброву і тады, калі Клара там не працавала, бываў у «Чырвоным трактары» — так называўся мясцовы калгас — часцей, чым у другіх вёсках, і надрукаваў пра яго людзей найбольшую колькасць матэрыялаў. Было некалькі нарысаў, а ў сорак сёмым годзе — ён добра гэта памятае — арганізаваў паласу ў гонар таго, што «Чырвоны трактар» скончыў сяўбу ранніх збожжавых да Першамайскіх свят.

Клара яго матэрыялы не высока ставіла. Хутчэй за ўсё ніколі іх не чытала. Яго прозвішча часта мільгала ў абласной газеце, акрамя звычайных матэрыялаў ён пісаў фельетоны, вершы, за гэта меў вялікую пашану ад раённых газетчыкаў, і ў які б раён ні прыехаў, рэдакцыйныя супрацоўнікі яго ведалі. Нічога гэтага Клара як бы не хацела заўважаць.

Тым часам паехалі ўздоўж пляцоўкі Нафтахімбуда. Плошча, якую займае будаўніцтва, агромністая — цэлы гарадок,— і ўсюды рыштаванні, жалезныя каркасы, перапляценне труб, якія вядуць да вялізных чанаў рознай формы і аб'ёму.

У многіх месцах падняліся блокі будынкаў з бетону і шкла, у якіх, відаць, размесцяцца цэхі нафтаперапрацоўчага завода. Зямля паўсюдна раскопана, катлаван на катлаване, на іх схілах поўзаюць бульдозеры, грымяць, угрызаючыся жалезнымі зубамі ў зямлю, экскаватары — вакол гліна, жалезабетонныя блокі і зноў рыштаванні.

Ля будаўнічай пляцоўкі сыходзіцца некалькі дарог, такіх жа шырокіх, заасфальтаваных, падобных на тую, па якой праехалі, і ўсе забіты бясконцым цугам аўтамашын з доўгімі прычэпамі — на іх новыя бетонныя блокі, цэгла, камень, трубы, жалезныя канструкцыі і фермы.

З ланцугом машын цяжка размінуцца, і шафёр звярнуў на дарогу, якая ўпоперак перасякае плошчу Нафтахімбуда. Можна з блізкай адлегласці зірнуць на аб'екты, якія ўзводзяцца. Высоцкі мала разумее ў будаўнічай справе, не ведае нават, як перапрацоўваецца нафта ў бензін, у іншыя гаручыя, змазачныя матэрыялы, але яму даўно хацелася пабыць на будоўлі.

З таго часу як у родных мясцінах адкрылі нафту, у душы раз-пораз успыхвае прыемнае трапятанне. Можа, ідзе ад таго яно, што родны куток, як бы параўняўся цяпер з самымі славутымі мясцінамі. Калі пры новым знаёмстве ў Высоцкага пытаюць, дзе ён нарадзіўся, то, называючы мястэчка, найбліжэйшы горад, ён абавязкова дадае, што ў гэтых мясцінах здабываюць нафту.

Іванькові таксама ўзбуджаны. Шафёр вядзе машыну на малой хуткасці, час ад часу яе запыняе, а Іванькові, павярнуўшы да Высоцкага свой прыемны твар, тлумачыць пра крэкінгі, працэнт серы ў мясцовай нафце, пра яе высокую якасць. Адукаваўся рэдактар, пішучы пра нафту і будоўлю. Яна між тым сапраўды славутая і большая па размаху, па ўдзельнай вазе, чым думаў раней Высоцкі. Па магутнасці завод пераўзыдзе Наваполацкі, але з пускам яго запазніліся. Новы сакратар гаркома, даверліва расказвае Іванькові, будоўляй толькі і жыве, бывае тут штодня, лятае ў Мінск, у Маскву і, мабыць, даб'ецца, што ў пачатку будучага года першая чарга завода ўступіць у строй...

Цяпер Высоцкі як бы і сам бачыць, што большая частка работы зроблена. Праз шкляныя сценкі доўгай анфілады цэхаў, якія цягнуцца паралельна адзін другому і замыкаюцца ў правільны чатырохвугольнік, праглядвае іх унутранае абсталяванне — зноў трубы, чаны, рэзервуары. З правага боку будынкі інтэрнатаў, і яшчэ правей вымалёўваюцца абрысы жылога гарадка.

Калі ехалі па асфальце, Высоцкі лёгка арыентаваўся на мясцовасці, пазнаваў мясціны, краявіды, цяпер нічога не пазнае, і адчуванне такое, нібы трапіў у зусім незнаёмы свет. Ён ведае: завод размяшчаецца паміж Казлякамі і Крапіўніцай, вёскамі нічым не славутымі, у якіх ён ніколі надоўга не запыняўся, бо не было аб чым пісаць. Паміж вёскамі быў лес — дубнякі, бярэзнікі. Цяпер лесу не відаць, не відаць нават слядоў раскарчоўкі, і ад гэтага, мабыць, поўная страта арыентацыі. Зрэшты, пачуццё знаёмае. На вачах Высоцкага адбудоўваўся Мінск, ён памятае абрысы старых плошчаў, сквераў, выгляд будынкаў, якіх даўно няма, бо на іх месцы паўсталі новыя плошчы і будынкі. Але і ранейшыя час ад часу ўсплываюць у памяці, і, закрыўшы вочы, ён да дробязей можа ўзна-

віць іх воблік, і, значыць, яны неяк жывуць у свядомасці.

— Прыпяці завод не пашкодзіць? — пытае Высоцкі.

— Не павінен,— задумліва адказвае рэдактар.— Плануецца адводны канал.

XIII

Ён прыехаў у Дуброву з такім жа высокім настроем унутранай нацятасці, як прыязджаў у даўнія гады, калі тут працавала Клара. Яшчэ здаляка ўбачыў буравую вышку — яна на полі, там дзе ўзвышаюцца дубы, пад імі віднеюцца буданчыкі, абрысы нейкіх баракаў — мабыць, пачынаецца будоўля.

Ён не ведаў, што скажа Галі, калі яе сустрэне, думкі блыталіся, разбягаліся, ён адчуваў толькі радасць, якая ўладна ахапіла істоту. За два дні, калі не бачыў Галю, ён як бы дасягнуў найвышэйшага пункту гарэння: каб не надарыўся Іванькові́ч, ён знайшоў бы іншы спосаб прыехаць у Дуброву, бо не сустрэцца з Галяй не мог.

Гэта было, вядома, вар'яцтва, куточкам цвярозай свядомасці ён гэта разумеў, але не было ніякай сілы адолець усеўладнае імкненне, якое падпарадкавала сабе астатнія думкі і адчуванні. Рашучая размова адбылася пазаўчора ў гасцініцы. Галя сама прыйшла да яго, бо, відаць, таксама баялася, што парвецца тугая ніць імклівага збліжэння, якое намецілася між імі з першай сустрэчы. Так павінна было здарыцца, бо ён сам прагнуў гэтага. Ён ёй сказаў усё, і яна сказала. Няхай не словамі. Ён бачыў, адчуваў яе парыванне да яго, і праз сваё пачуццё пераступіць не можа. Іначай будзе дакараць сябе рэшту дзён, якія засталося пражыць. За дваццаць гадоў усеўладнае пачуццё прыйшло ўпершыню, ні адна жанчына за гэты час не здолела яго ўзрушыць так, як Галя, яна нібы абудзіла сілы душы, якія дагэтуль былі прыспаны, драмалі.

Дуброву пазнаць можна, хоць перамены вялікія. Тры, як даўней пасёлкі; паўднёвы і паўночны і раней былі ніштаватыя, але старая вёска, што займала сярэдзіну між імі, выгляд мела надзвычай убогі. Псавала ўражанне. Абымшэлыя, з маленькімі вокнамі хаты цясніліся адна да адной — іх, мабыць, пабудавалі яшчэ дзяды і прадзеды.

Дык вось старой вуліцы няма, засталася толькі яе ніжняя частка, што спускалася да балота. У цэнтры сваім Дуброва — зусім сучасны пасёлак. Як і ў другіх паселішчах, міма якіх праязджаў Высоцкі, паўсталі тут новыя дамы, сярод якіх некалькі камяніц. І дзіва-дзіўнае — ёсць у Дуброве некалькі магазінаў, пашывачная майстэрня, атэлье па рамонту прыёмнікаў і тэлевізараў, сталовая, гасцініца — вы чулі пра такое, панове?

Толькі машына, праязджаючы дарогамі, вуліцамі, па-ранейшаму тоне ў зыбкім палескім пяску. Асфальт да Дубровы яшчэ не пракладзен.

І старшыня ў Дуброве знаёмы — Майсей Гарох. Пры Высоцкім ён быў інструктарам гаркома і загадчыкам райана. Але Гароха няма, паехаў у горад, дзе пастаянна жыве сям'я.

Яшчэ не позна, адвячорак. Усталяваўшыся ў гасцініцы, Высоцкі з Іваньковічам рушылі ў сталовую. Тут Высоцкага падпільноўвала галоўная нечаканасць.

Зала ў сталовай даволі прасторная, столікі, крэселкі гарадскога ўзору, парадкі заснаваны на самаабслугоўванні. Некалькі столікаў ссунута, за імі гаманлівы гурт маладых людзей з загарэлымі да чарнаты тварамі, бронзавымі грудзьмі, якія праглядваюць з расхліснутых куртак. Не адразу Высоцкі заўважыў сярод застолля Галю, а заўважыўшы, так разгубіўся, што нават забыўся павітацца. Яна таксама разгубілася, пачырванела, кіўнула яму галавой і зараз жа адвяла позірк.

Іваньковіч тым часам запыніўся ля вясёлай кампаніі, падышоў да Галі, павітаўся як са знаёмай з ёй за руку, нешта ў яе спытаў. Яна яму штосьці адказала — з-за тлуму, гармідару нельга было пачуць што.

Высоцкі сеў за столік у другім канцы залы. Ён доўга не мог справіцца з сабой — чырванеў, бляднеў, як выкінутая на бераг рыба, дыхаў.

Галя сядзіць паміж двума шыракаплечымі хлапцамі. У аднаго на прадаўгаватым твары прыкметны сіняваты пісяг — нібы след ад раны, другі з раскошнай чорнай шавялюрай здаецца самаўпэўненым і ганарыстым. У застоллі другіх жанчын няма, і ўся ўвага кампаніі звернута на Галю. На студэнтаў Галіны субяседнікі не падобны — зусім сталыя людзі.

— Геолагі,— сказаў Іванькавіч, падышоўшы.— Грошай хапае, гуляюць як арыстакраты.

— Вы знаёмы з Хмялеўскай? — старaючыся гаварыць спакойна, спытаў Высоцкі.

— Вы яе таксама ведаеце? — рэдактар, здаецца, зусім не здзівіўся.— Мы ў камсамоле разам працавалі. Хачу яе ў газету ўзяць. Харошая дзяўчына. Толькі скруціў жыццё адзін баламут. Ён адсюль, з горада...

Высоцкі раптам успомніў, як падхапілася Галя, калі ў рачны рэстаранчык зайшоў брыгадзір мантажнікаў. Можа, ён яе муж?

Галя раз-пораз кідае на Высоцкага позіркі, выгляд у яе трохі разгублены — відаць, не чакала, што ён застане яе ў кампаніі. Зрэшты, нічога не здарылася. Хіба геолагі не могуць запрасіць да сябе прыгожую жанчыну, з якой працуюць, і хіба яна павінна адмаўляцца ад запрашэнняў? Высоцкаму да болю шкада Галі. У зусім новым святле паўстае іх імклівае збліжэнне. Маладая жанчына — нібы птушка з перабітым крылом — імкнецца ў новую даль і шукае апоры...

Неяк нечакана шумлівы гурт падымаецца, выбіраецца са сталовай. На парозе Галя запынілася, сустрэлася позіркам з Высоцкім.

Ён усміхнуўся, кіўнуў галавой — нібы падаў знак, што застанецца ў вёсцы.

— Гарох збіраецца на пенсію,— гаворыць Іванькавіч.— Старшыня быў харошы. Дваццаць гадоў на адным месцы.

— Дзе Гавака? — пытае Высоцкі пра ранейшага старшыню, якога добра ведаў.

— Мабыць, на пенсіі. Як выпусцілі з турмы, быў загадчыкам сельпо.

— Ад Гавакі моладзь не ішла як ад Гароха?

— Час другі,— Іванькавіч раптам зрабіўся задумлівым.— Цяпер, калі хочаш, каб чалавек астаўся ў сяле, дай умовы лепшыя, як у горадзе. Толькі далёка яшчэ да такога...

Вечарам Іванькавіч ідзе на заняткі, а Высоцкі, чакаючы сустрэчы з Галяй, блукае па Дуброве. Ім валодае дзіўны, як бы ў нечым нават трывожна-ўзвышаны настрой. Былое, даўняе пераплятаецца з сённяшнім, ён пазнае двары, прысады, будынкі, і ў той жа час не пазнае, бо на ўсё лягла адзнака перамены. На ўскрайку Дубровы быў белы мысок чыстага бярэзніку, ён і

цяпер там, але дрэвы разрасліся, як бы парадзелі, іх пажаўцелыя кроны неяк трывожна залоцяць апошнія промні сонца, якое ўжо напалавіну схавалася за лесам. Ён ніколі не думаў, навошта насаджан на грудку бярэзнік і толькі цяпер здагадваецца, што там, мабыць, могілкі, бо ў другім месцы іх няма.

Болей за дваццаць гадоў ідзе ў Дуброве штодзённая, непрыкметная для таго, хто жыве тут, работа, але ён, Высоцкі, фактычна госць, ён нават не пазнае чалавека, які за гэты час нарадзіўся і вырас. І каго ён тут ведаў? Гаваку, двух-трох брыгадзіраў, калгаснікаў, некаторых настаўнікаў. Дзе яны, што з імі? Хутчэй за ўсё, як Гавака, на пенсіі, бо былі людзьмі немаладога веку.

Калі зусім схавалася сонца, у розных канцах вёскі ўспыхнулі ланцужкі агнёў. Іх прыкметна больш, чым у пасляваенны час, калі Высоцкі быў малады і не раз тут начаваў. Увесь у агнях прамежак паміж паўднёвым і паўночным пасёлкамі — з расказа Іваньковіча Высоцкі ведае, што там цяпер комплекс з некалькіх кароўнікаў і цялятнікаў; буравая за ваколіцай нагадвае карабель з мачтай — так высока над ёй бліпчаць агні.

Палітзаняткі, на якія пайшоў Іваньковіч, у школе. Школа двухпавярховая, у вокнах, за выключэннем двух-трох пакояў, цёмна. Стаіць школа на касагоры, на тым месцы, дзе некалі быў вятрак. Млын і пасля вайны бяздзейнічаў, стаяў з нерухомымі крыламі, абадранымі сценкамі — бярвенні асновы ўнізе праглядвалі як голыя рэбры. Гавака пабудаваў у Дуброве электрастанцыю, першы ў раёне прывёз спісаны на заводзе лакамабіль, дынамамашыну, даў святло ў хаты. Размяшчалася электрастанцыя ў доўгім хляве, там, дзе цяпер гарадок комплекса, і ля яе заўсёды ўзвышалася гара выкарчаваных пнёў. Пні спальваліся ў печцы лакамабіля — дроў ці не было, ці іх проста Гавака шкадаваў, дый святло падавалася да адзінаццаці гадзін вечара. Пасля адзінаццаці — Гавака ў гэтым быў перакананы цвёрда — трэба спаць, і святло — залішняя раскоша. Дынамамашына часта псавалася, і тады над Дубровай павісала дзегцярная цемень.

У Высоцкага нацятыя пачуцці: ён ва ўладным палоне адчування, што лёс нібы выпрабоўвае яго: сустрэча з Галяй зноў на сцежках маладосці, дзе ён столь-

кі хадзіў, марыў, думаў. Як бы вяртаюцца вятры на ранейшыя кругі. Ён зусім не ведае, што скажа цяпер Галі: там, у горадзе, ён адчуваў, што яна вабіць яго, як не вабіла ніякая іншая жанчына, бачыў, што і яна цягнецца да яго. Цяпер адчуў другое, аб чым раней нават не здагадваўся: яна прыгожая, і не адзін ён заўважыў гэта, паклоннікаў, прыхільнікаў у яе заўсёды хапала. Яна, вядома, ведае сабе цану. Ён нібы наяве бачыць загарэлыя твары, моцна збітыя постаці геолагаў — яны людзі яе веку, смелыя, самаўпэўненыя, і ад гэтага яму трывожна.

Ужо з гадзіну Высоцкі вандруе па вуліцы.

Як і ў другіх вёсках, у Дуброве студэнты выбіраюць бульбу. Вярнуўшыся з поля, купка іх сядзіць на ганку клуба, спявае пад гітару, астатнія, разбіўшыся на парачкі, выдыбаюць па вуліцы. Хлопцы блукаюць у абдымку з дзяўчатамі , перамаўляюцца, смяюцца, дзяўчаты ўсе без выключэння ў штанах. Новыя вятры даляцелі і да Дубровы.

Тады, адразу пасля вайны, вечарам у вёсцы панавала цішыня. Клуба не было, ды і хлопцаў не было — не вярнуліся з вайны, і дзяўчаты, напрацаваўшыся на полі, на фермах, рана клаліся спаць. Якраз як хацеў Гавака. Дзіўна паводзіла сябе тое дзявочае пакаленне. З дзяўчат, равесніц Высоцкага, добра калі дасталіся мужы хоць палавіне. Пяць гадоў ён ездзіў па вёсках, начаваў дзе прыйдзецца, але ні разу не было выпадку, каб якая-небудзь з дзяўчат, што не выйшлі замуж і ведалі, што не выйдуць, набівалася на кароткую сувязь. Здаецца, ведалі незамужнія ўдовы толькі цяжкую мужчынскую працу ды сумныя песні на полі. Ціха, без слова пратэсту сышлі ў свой жаночы нябыт.

Тут, у Дуброве, у даўнія пасляваенныя гады цялятніцай працавала адна з такіх — Анастасія Хвядосаўна Бурак. Высоцкі некалькі разоў пісаў пра яе ў газеце. Маленькая, рухавая, з густым засевам вяснушак на вузкім някідкім тварыку, яна была незвычайна самаахвярнай. Калгасныя цяляты падалі ад бяскорміцы, і яна гатавала ім пойла з уласнай бульбы.

Гэта было яшчэ да таго, як у Дуброву прывязлі старшынёй Гаваку. Аднойчы зімовай ноччу праз Дуброву праязджаў сакратар абкома, заўважыў святло ў калгасным хляве і зазірнуў на агеньчык. Насця Бурак

якраз адпойвала знямоглых цялят. У хуткім часе яе вылучылі дэпутатам Вярхоўнага Савета.

Яна і ў часы дэпутацтва ферму не пакінула, дагля-дала цялят, але мужык знайшоўся — хітраваты ра-хункавод, які да сарака гадоў прахадзіў бабылём. Ка-лі Насця зацяжарала і надышоў час, яе як дэпутата адвязлі ў горад, у раддом, там яна нарадзіла двой-ню — хлопчыка і дзяўчынку, але каб прывезці пара-дзіху назад, у Дуброву, Гавака каня пашкадаваў. Нас-ця з блізнятамі на руках прайшла пятнаццаць вёрст — ад горада да вёскі — і яшчэ лазовую калыску прынес-ла на плячах — купіла на базары.

Гаваку за яго ўчынак пакаралі — райком вынес вымову.

Палітзаняткі, мабыць, скончыліся, бо святло па-гасла ва ўсіх школьных вокнах. Галі няма — Высоц-кі не ведае, што думаць. Парачкі разбрыліся, цяпер на вуліцы гуртам выдыбаюць тыя студэнты, што сядзе-лі на ганку клуба, па-ранейшаму пад перазвон гітары яны спяваюць. Наводдаль ад студэнтаў, каб асабліва не кідацца ў вочы, блукае Высоцкі.

Яго агортваюць невясёлыя думкі: стары, пасівелы дзядзька, а раўняецца з моладдзю. Калі толькі пачы-наў выкладаць, розніца ў гадах паміж ім і студэнтка-мі, якія заўсёды складалі большасць філфака, была невялікая. Але ішоў час, студэнткі, атрымаўшы дып-ломы, разляталіся, на іх месца прыходзілі новыя, а ён заставаўся ў ранейшай ролі. Перад вачамі нібы ілюзія вечнай маладосці. Можа, ён і паддаўся гэтай ілюзіі? Але чаму Галі няма? Можа, ёй сорамна ха-дзіць з ім па вуліцы, таму і ўхілілася ад сустрэчы...

Пры думцы, што ён не пабачыць Галю, нічога ёй не скажа, яму робіцца да адчаю сумна і пуста. Ён ця-пер дакарае сябе за тое, што не падышоў да геолагаў, не павітаўся з Галяй: не прапанаваў прагуляцца. Ня-шчасны закаханы антрапас, чалавек у футляры. Дай-шоў да таго, што на мігах прызначыў прыгожай жан-чыне спатканне. Пляваць яна хацела на яго мігі. Яна над ім проста смяецца. Жанчына любіць, калі перад ёй схіляюцца. Няхай сабе і немаладыя. Любіць на-стойлівасць. Перамагаюць настойлівыя...

Ён між тым блукае і блукае.

Позна ўжо, студэнтаў не чуваць — мабыць, разы-шліся па хатах. Агнёў стала менш — Дуброва спіць.

Думкі ў Высоцкага мітусяцца, набягаюць адна на другую, ён як бы дайшоў да ўтрапення, гатовы цяпер на самы безразважлівы крок. Зараз ён у каго-небудзь спытае, дзе начуюць геолагі, пойдзе туды і выкліча Галю. Лепш за ўсё ў дзяжурнай спытаць. У гасцініцы ёсць дзяжурная...

Ён паварочвае, крочыць да гасцініцы і на ганку бачыць Галю. На ёй лёгкі плашчык, яна стаіць на ніжняй прыступцы, і як бы злёгку пацепвае плячамі. Заўважыўшы Высоцкага, здаецца, ніколькі не здзіўляецца.

— Дзе вы былі? — задыхаючыся, не могучы ўтаймаваць хвалявання, пытае ён.— Я вас увесь вечар шукаю.

— На буравой бараці. Там мы начуем.

— І геолагі там? — зусім недарэчы вырываецца ў Высоцкага.

— Там. Дзе ім быць? — яна адказвае як бы з выклікам.

— Галя!.. Вы ўсё ведаеце. Я яшчэ ў горадзе сказаў.

— Правядзіце мяне. Я ўжо лягла спаць, ды галава разбалелася. Рашыла прайсціся.

Яны ідуць у напрамку буравой. Дарога падымаецца на ўзгорак. Узышоў месяц, і ланцужок агнёў, што блішчаць у вёсцы, як бы змізарнеў. Светла і хораша пры месячным ззянні. Наваколле як бы ахутана хісткім туманам.

— Я не хацеў падыходзіць да вас у сталовай,— гаворыць Высоцкі.— Незнаёмая кампанія.

— Правільна зрабілі.

— Чаму вы не пачакалі мяне?

Галя маўчыць. Дзіўная зброя ў жанчын — маўчаць, калі не хочацца адказваць. Гэтак жа рабіла Клара. Ніколі не адказвала на вострыя пытанні. На вуліцы з ім не паказвалася, нават тут, у Дуброве. Берагла аўтарытэт. Строгі доктар у белым халаце. Цікава, як у яе было з завучам? Няўжо паводзіла сябе такой жа зацятай манашкай?

Ноч ціхая плыве. Дзесьці кукарэкнуў певень, забрахаў сабака. І зноў цішыня.

— Ведаеце, пра што думаю? — пытае Высоцкі.

— Пра што?

— Пра тое, што не можа ўся зямля зрабіцца горадам і не трэба, каб рабілася.

— Не разумею, пры чым тут горад?

— Вы ж паэт у душы, Галя, і павінны мяне зразумець. Вось гэтую зямлю, неба, месячнае святло, зоркі, дрэвы, траву па-сапраўднаму можна адчуць толькі ў вёсцы.

Калі я бачу ўсё гэта тут, ды яшчэ ўвосень, на мяне патыхае вечнасцю. Восенню жыццё як бы замыкае круг, каб вясной распачаць новы. Пахне прывялая трава, і падае з дрэў жоўтае лісце. Так было і так будзе. І перад тварам вечнасці пагаджаешся з тым, што ў жыцці не ўдалося, што страціў назаўсёды і ніколі не вернеш. Верне нехта другі. Асоба як бы яднаецца з сусветам і з усімі астатнімі людзьмі...

— Вы мяне закалыхваеце. Як тады ў парку,— яна прыкметна ажывілася.

— Я выкладчык, і гэта мая прафесія.

— Вы цікава гаворыце.

— Дзякуй за пахвалу.

Не даходзячы да дубоў, яны павярнулі і рушылі назад да вёскі.

— Праз тыдзень я паеду,— сказаў Высоцкі.

— Праз тыдзень? — у голасе яе пачуўся несхаваны страх, і яна спынілася. Пры святле месяца ён бачыў яе твар — разгублены, спалоханы, у вачах блішчалі слёзы. Як там, у парку, яго захліснула хваля пяшчотнасці, удзячнасці, жалю, ён зрабіў спробу прыхінуць яе да грудзей. Але яна рашуча, нават груба вырвалася з абдымкаў.

— Аляксандр Іванавіч, я немаладая. Мне трыццаць два гады. Ведайце, я думаю пра вас. Ноч не спала, калі ўбачыла вас ва універсітэце. Пайду за вамі, толькі пазавіце. Проста так — не магу... Ніколі не магла. Я ўжо была замужам...

— Позна, Галя,— сказаў Высоцкі.— Нікуды вас не пазаву.

— Ведаю. Я ўсё пра вас ведаю,— яна выгукнула апошнія словы з адчаем, праз слёзы і адразу, зніцеўшыся, сагнуўшыся, кінулася прэч.

Анямелы, знішчаны, з гарачым камяком, які падступіў пад грудзі, ён стаяў на дарозе і пазіраў ёй ўслед...

XIV

Ціха балела душа...

Настрой самаахвярнасці — салодка-шчымлівы, пакутлівы — не пакідае Высоцкага з тае начной хвіліны, як на ўзгорку за Дубровай ён разышоўся з Галяй. У вачах стаіць яе вобраз, ён чуе яе адчайны голас, адчувае ўсю яе шчырую, даверлівую, і ў той жа час непакорную і гордую. Ён яшчэ не сустракаў такой жанчыны.

Думкі, пачуцці мітусяцца, блытаюцца. Раніцай, калі ён устаў з ложка, не звёўшы пасля начнога спатканн вачэй, першым яго жаданнем было пабегчы на буравую, знайсці Галю і шчыра, прыязна ёй усё растлумачыць. Ён жа нічога ад яе не патрабуе, згодны, каб толькі зрэдку напісаць ліст, атрымаць адказ, а калі надарыцца магчымасць — сустрэцца. Навошта рашуча рваць тое, што так прыгожа намецілася?

На буравую ён, аднак, не пайшоў. Нейкі ўнутраны голас як бы падказвае, што Галя зрабіла правільна. Выбіраць трэба адразу. Пазней яшчэ цяжэй будзе выбіраць...

Дзіўна, ён разважае нейкімі маштабнымі катэгорыямі: малады газетчык, які прыязджаў у Дуброву, пісаў заметкі, нарысы, няўдала заляцаўся да Клары, і сённяшні выкладчык са сталічнага універсітэта ў яго ўяўленні зліваюцца ў адну асобу, як бы пазбаўленую прыкмет узросту. Асобу гэтую абмінула інтымнае, асабістае шчасце, таму яна трымаецца на пачуцці супрацiўлення і можа выстаўляць да жыцця рахункі. Ён адчуваў сябе пакрыўджаным і абыдзеным. Няхай!..

Хвілінамі наплывае няўрымслівая злосць на Галю. Яму тады ўяўляецца, што яна цнатлівая, непрыступная толькі з ім, бо адчула, што ён усёй душой пацягнуўся да яе, жанчыны ў такіх справах вострыя: сама падагравала яго пачуцці і, давёўшы іх да найвышэйшага накалу, адышлася ўбок. Сваю маладосць выстаўляе як надзейную гарантыю. Хіба не ведала, не ўяўляла яго становішча? Але ён жабраком не быў і ніколі не будзе. Кахання не просяць!..

Раніцай на «Волзе» з горада прыехаў Гарох — раздабрэлы, мажны, але з зусім сівой галавой. Высоцкага пазнаў адразу, прыязна павітаўся.

— Ты, я чуў, стаў прафесарам,— сказаў са сваёй заўсёднай, някрыўдлівай насмешлівасцю.— А я хто? Калі быў не стары, мог таксама пайсці ў інстытут, нават звалі.

— Не прыбядняйцеся,— абараніў Высоцкага Іванькові́ч.— У яго няма вашых ордэнаў і да героя не прадставяць. У сэнсе дабрабыту цяперашні старшыня перадавога класа — ого!..

— Вазьмі сабе мой дабрабыт,— без злосці адрэзаў Гарох.— Я магу нормы па комплексу ГТО здаць. Бо дваццаць гадоў бегаю. Як ганчак...

Гарох павёў паказваць комплекс: цагляныя будынкі, каровы ў станках, поўная механізацыя. Некалі так вадзіў Высоцкага Гавака. Толькі якія тады былі фермы — звычайныя хлявы. Сустракаючыся з даяркамі, даглядчыцамі Гарох жартуе, у размовах яго, загадах, якія аддае людзям, няма і ценю ўладнага тону, а толькі развага, упэўненасць, што толькі так і трэба зрабіць; ён усміхаецца, і яму ўсміхаюцца, няма нацягнутасці, няшчырасці, паддобрывання, якое адразу кідаецца ў вочы новаму чалавеку. Гавака нікому не ўсміхаўся, носячы на твары хмурую зацятасць. Мала хто ведае: асабіста Гавака быў сумленны, арцельнага дабра не браў ні каліва, не меў звычаю вадзіць упаўнаважаных і раёна ў чыю-небудзь хату. Калі паважаў каго, клікаў да сябе. Аднак яго не любілі ў Дуброве, не цярпелі, нават помсцілі. Два разы палілі хату. Пасля першага пажару — хата стаяла наводшыбе — ён пабудаваў новы дом на старой вуліцы, дзе будыніны ціснуліся ўпрытык адна да адной. Але і вуліцы не пашкадаваў нехта: у час другога пажару змяло агнём ледзь не палавіну. Гавака і трэці дом пабудаваў, на людзях аб'явіў, што застрахаваў на вялікія грошы. Тады супакоіліся.

Але сам Гавака сарваўся: меў звычай абходзіць ноччу гаспадарку і застаў вартаўніка, калі той на дзяжурстве спаў. Ударыў яго колам і перабіў нагу. Можа, ён падазраваў вартаўніка як падпальшчыка? Так ці іначай завялі судовую справу, вартаўнік быў інвалідам вайны, і Гавака сеў на пяць гадоў.

Жыццё нейкім бокам павярнулася да Гавакі несправядліва: Дуброву, няхай сабе суровымі, дэспатычнымі мерамі, ён падняў, даваў па тры кілаграмы на

працадзень, калі другія не давалі нічога, і гэтакі бясслаўны канец...

Дзень не ў прыклад учарашняму хмурнаваты, паўзуць па небе шэрыя, калматыя воблакі, і нават вецер усчаўся. Восень. У горад Высоцкі з Іваньковічам вяртаюцца бліжэйшай дарогай — учора наўмысна далі кругу, каб паглядзець раён, Нафтабуд. Іваньковіч раптам прамовіў:

— У вас стомлены выгляд, Аляксандр Іванавіч. Кідайце к чорту гасцініцу. Хіба там выспішся? «Міжкалгасбуд» мае прафілакторый — асобныя пакоі, лес, цішыня. Хочаце, пазваню начальніку?

— Дзе прафілакторый?

— Ля Прыпяці. За Валокамі. Восем кіламетраў ад горада. Аўтобус ходзіць.

Дзіўныя справы бываюць на свеце. За Валокамі рэдакцыя садзіла гай Перамогі, тыя дрэвы даўно выраслі, і Высоцкі вельмі хацеў там пабываць. Нават Галю запрашаў. Цяпер пабудзе адзін. Дзякуй табе, добры чалавек Іваньковіч!..

XV

Дні хмурыя, асеннія, час ад часу накрапвае дождж, у вяршалінах сосен аднастайна шуміць вецер. Лес, які некалі садзіла рэдакцыя, вырас: высока падняліся бярозы, сосны і нават дубы. Сосен найболей — найлепш прыжыліся на пясчаным касагоры. Бярозы нібы аблітыя золатам стаяць, а рэдкія дубы яшчэ зялёныя, жоўтага лісця няшмат.

Вырас лес, і, мабыць, мала хто памятае, чые рукі яго садзілі, і не знойдзеш дрэва, якое ты пасадзіў. Ад гэтага ў Высоцкага шчымлівы сум на душы. Бывае, вецер дыхне мацней звычайнага, і тады з бяроз зрываецца мітуслівая пасма жоўтага лісця. Залатая завеіць ■ хвіліну трымаецца ў паветры, круціцца нібы ў нябачным віры, затым асядае на верасковы дол. Пад кожнай бярозай — круг жоўтага лісця. Гэта тое, якое само падае. Тое, якое зрывае вецер, прыкметнымі палоскамі разаслана на верасе і наводдаль ад дрэў.

Гектары, пасаджаныя гараджанамі, прылягаюць да бору, які суцэльнай паласой цягнецца ўздоўж Прыпяці. Зялёная ахоўная зона.

Соснам тут гадоў па сто, растуць на прыволлі, гамоняць з вятрамі. Пад соснамі катэджыкі прафілакторыя, якія належыць «Міжкалгасбуду».

У апошнія дні з раніцы Высоцкі едзе маршрутным аўтобусам у горад, у інстытут, прымае залікі, вярнуўшыся, да прыцемкаў блукае па лесе. Іншы раз ён выбіраецца на бераг Прыпяці, даходзіць да вёсачкі Валокі — яна размешчана на схілах глыбокага яра — ціхія хаткі пад дубамі, мычанне кароў, бляянне коз, на вяроўках, нацягнутых між дрэў, сушыцца бялізна.

На процілеглым ускраі равуць экскаватары, гусенічныя трактары стальнымі тросамі вырываюць з зямлі пні — ладная дзялянка лесу раскарчавана, распачынаецца новая будоўля.

Людзей па асеннім часе ў прафілакторыі мала. Тыя, што тут адпачываюць, збіраюцца ў холе, да паўночы глядзяць тэлевізар.

У Высоцкага ўтульны пакойчык, а ў ім пісьмовы стол, мяккае крэсла, перад акном гойдае веццем сасна. Сядзі па вечарах і пішы. Але з таго дня, як ён перабраўся з гасцініцы, не напісаў ні радка. Нават рукапіс не вымаў з чамадана.

На стале тэлефон, тэлефонная кніга, надрукаваная ў мясцовай друкарні. Ладны сшытачак у дэрмацінавай вокладцы, назва адціснута залатымі літарамі. Можна пазваніць, бадай, у кожную вёску, пагаварыць са старшынёй калгаса, брыгадзірам, дырэктарам школы і многімі іншымі людзьмі, прозвішчы якіх змешчаны ў тэлефоннай кнізе. Шмат знаёмых прозвішчаў, па даўняй завядзёнцы ў кожнай вёсцы свае — але што за людзі за імі, Высоцкі не ведае. Тых, каго ён памятаў, няма, сышлі са сцэны, пенсіянерам у сельскай мясцовасці тэлефоны не ставяць.

У Дуброву, на буравую таксама можна пазваніць: ёсць два тэлефоны. Жаданне пачуць Галін голас было настолькі моцным, што Высоцкі не вытрымаў і пазваніў. У заклапочаным мужчынскім голасе, калі ён папрасіў пазваць да тэлефона Хмялеўскую, не пачулася здзіўлення, але праз хвіліну — у пакоі наперабой размаўлялі, спрачаліся — той жа голас паведаміў, што Хмялеўская ў горадзе.

Ён тут жа пазваніў у гасцініцу, пагаварыў з дзяжурнай. Не, ніхто да яго не прыходзіў, не пытаўся, не цікавіўся...

Настаў дзень развітання. Прыехаўшы ў горад, Высоцкі зайшоў у інстытут, пакінуў у пакойчыку дэкана чамадан і адразу рушыў на вуліцу, на якой размешчана новая гасцініца, і якая, як ён ведаў, за апошнімі дамкамі прадмесця пераходзіць у глыбокі яр. Ён спусціўся на дно гэтага парослага рабінай і дубовымі кустамі яра, спадзеючыся знайсці палаткі геолагаў. Іх не было. Нарэшце немаладая, апранутая ў ватоўку і валёнкі з галошамі жанчына, якая пасвіла карову, сказала Высоцкаму, што палаткі знялі яшчэ тыдзень назад.

Вярнуўшыся, ён зайшоў у гасцініцу — выкладчыкі, з якімі Галя прыехала, жылі ў ранейшым пакоі. Студэнты, мабыць, проста перабраліся куды-небудзь пад дах, бо стала холадна.

Да вечара, да балючай стомы ў нагах блукаў ён па парку, па вуліцах, спадзеючыся на цуд, на тое, што Галя, магчыма, таксама яго шукае.

Галі ён не сустрэў, затое на вуліцы нос у нос сутыкнуўся з Вайнштэйнам. У таго загарэлы бронзавы твар, вясёлыя іскрынкі ў вачах, рухавасці яшчэ болей прыбавілася.

— Адпачыў, брат, што трэба. Сіняе мора, сонца, бесклапотнасць. Хоць раз у год трэба вырывацца з прывычнага асяроддзя. Само сабой, адну цікавую асобу сустрэў. Спачатку не надта хінулася — сівы, кульгавы — а потым нічога. Яшчэ ёсць порах у парахаўніцах...

Вайнштэйн таварыства не забыў, зваў у госці, але Высоцкаму было не да гэтага. Вечарам ён паехаў з горада. На душы было такое ж пакутлівае адчуванне страты, як і ў далёкія маладыя гады, калі ў трохі ранейшую асеннюю пару ён развітваўся з горадам, з Кларай, едучы на вучобу ва універсітэт.

XVI

Мінуў год. Зноў ахуталіся жаўталісцем лясы. Педінстытут, размешчаны ў надпрыпяцкім горадзе, адзначаў трыццацігадовы юбілей — столькі часу прайшло з той, яшчэ вогненнай ваеннай пары, калі ён упершыню расчыніў дзверы для дзяцей палешукоў.

Уручыць інстытуту прывітальны адрас, сказаць юбілейную прамову паслалі Высоцкага.

Ён ехаў у горад юнацтва з зусім іншым настроем, чым у мінулую восень. Душа, абпаленая нечакана выніклым пачуццём, моцным, салодкім і горкім адначасова, падабрэла і палагаднела.

Яго каханне было падобнае на летнюю навальніцу — кароткую, але бурлівую, магутную, пасля якой ярчэй зелянее трава, лісце на дрэвах, абнаўляецца зямля.

Ён, здаецца, цяпер ведае пра каханне нават болей, чым у свае маладыя гады. Тое, на якое спадзяваўся ён, немалады, не вельмі рашучы мужчына, здзейсніцца не магло. Ва ўсякім выпадку, так, як ён аб ім марыў і з такой маладой жанчынай, якая трапілася на ягоным шляху. Няроўныя былі сілы, якія змагаліся ў вірлівай плыні пачуцця...

Ён хацеў песціць сваё каханне, нібы далікатную кветку, у патайных схованках, не паказваць яго людзям, лагодна, асцярожна грэцца каля яго цяпельца. Яна так не магла. Ёй, яе абражанай душы трэба была адкрытая ўзаемнасць, гатоўнасць яго, мужчыны, не азіраючыся, спаліць масты да былога, нават паступіцца, у выпадку патрэбы, сваім становішчам...

Задуменныя стаяць у асенняй пазалоце лясы. Яшчэ адзін год скончыўся, вясёлая зяляніна мая стала жаўтalісцем, праз тыдзень-два, самае большае праз месяц, яна ўпадзе на дол і, зрэшты, знікне назаўсёды. Што значыць лісце на дрэвах у вечным кругавароце жыцця, у тым, што кожную вясну дрэва апранае зялёныя шаты, каб восенню, калі яны стануць залатымі, асабліва прыгожымі, скінуць іх, застацца з голымі, чорнымі галінамі, сукамі да наступнай вясны? Дзякуючы лісцю дрэва расце. Але праходзіць час, старэе само дрэва. На тым месцы, дзе былі дуб, сасна, могуць падняцца бяроза і асіна...

Так ці іначай, але ён, Высоцкі, добра пражыў апошні год. Нібы ў магнітным полі высокага напружання. Шмат пісаў, працаваў, не ведаючы стомы. Паездка ў горад юнацтва, сустрэча з маладой жанчынай нібы ўзвіхрыла прыспаныя сілы, вызваліла іх з палону.

Зноў, як і мінулай восенню, ён жыў у той самай гасцініцы, хадзіў па знаёмых вуліцах. Ён ведаў — уступіла ў строй першая чарга нафтахімкамбіната, які перапрацоўваў мясцовую нафту, але ў самім горадзе асаблівых перамен не адбылося. На набярэж-

най узводзіліся два ці тры новыя будынкі, гула, пераязджаючы жалезны мост над ракой, бясконцая чарада грузавікоў і самазвалаў.

Прыпяць цякла гэтак жа спакойна, павольна, як год назад, як і тады, калі Высоцкі жыў у родным горадзе.

Урачысты вечар прайшоў як належыць — віншавалі юбіляра, на стале прэзідыума вырасла горка папак з прывітальнымі адрасамі, стаяла шмат падарункаў.

Другая, неафіцыйная частка здзівіла Высоцкага: ніколі ён не бачыў такога раскошнага банкета, які здолеў наладзіць правінцыйны інстытут. У актавым зале былі накрыты сталы чалавек на трыста, трункі, закускі маглі выклікаць захапленне нават у сталічнага жыхара.

Карціну незвычайнага інстытуцкага багацця растлумачыў Вайнштэйн — і ён, і рэдактар газеты Іваньковіч, які мільгнуў у натоўпе, таксама запрошаны на банкет:

— Ведай нашых. Край падымаецца, заяўляе пра сябе, а яго мазгавы трэст — інстытут. Усе прадпрыемствы, якія ёсць у горадзе і за горадам, унеслі на банкет свой пай. Галоўнае — расцём і хочам паказаць, што не лыкам шыты. А цябе віншую. Навошта таіўся, што напісаў кнігу?..

Галоўная нечаканасць была аднак наперадзе. Калі былі сказаны першыя тосты, выпіты першыя чаркі, а бясконца доўгае застолле наперабой загаманіла, Высоцкі павярнуўся да суседа і не паверыў вачам: на месцы незнаёмага хлопца сядзела Галя. На ёй строгая, цёмная, аздобленая белым каўнерыкам сукенка, валасы, як у дзесяцікласніцы, спушчаны на плечы, але выраз профілю той жа арліны, твар як бы трохі гуллівы, і неяк весялей свецяць шэрыя з зелянінкай вочы.

Ён глядзеў на яе, не могучы слова прамовіць.

— Хачу выпіць з вамі,— сказала Галя.— За мінулую восень і вашу аповесць. Вы сталі пісьменнікам. А я заняла ваша месца...

— Якое месца? — недаўменна спытаў ён.

— Перайшла ў газету. Цяпер жыву тут. Толькі не ведаю, ці даганю вас. Пісаць так цяжка...

На гэтым вечары ўсё мела нейкі рэзон: шматлюдны банкет, якім горад як бы заяўляў аб сваім узрослым значэнні, маладая жанчына-геолаг, што стала журналісткай, бо нетры края нясуць яму дабрабыт, славу, і пра гэта трэба пісаць чалавеку дасведчанаму.

Яны выпілі па кілішку.

Высоцкі і да гэтага трохі сп'янеў, цяпер зусім узрушыўся, гледзячы Галі ў вочы, шчыра прызнаўся:

— Летась я паверыў, што вярнулася маладосць. Таго, што з вамі, не адчуваў даўно. Закахаўся, як хлапчук. Аповесць дзякуючы вам напісана...

Яна нічога не адказала, толькі ледзь прыкметна ўздрыгнулі вусны.

— Чаму вы летась болей не паказаліся? — ціха спытаў ён.— Я вельмі пакутаваў.

— І я пакутавала. Вы не свабодны, і я звязаная...

У куточках яе вачэй навярнуліся слёзы, і яму стала да болю шкада яе. Было такое адчуванне, што ён з ёй не развітваўся, і не было нічога таго, што пралягло між імі за гэты год.

— Вы нешта новае пішаце? — спытала яна.

— Пішу.

— Цяпер без мяне?

— Без вас.

Ён увогуле быў трохі бесклапотны ў гэты вечар, як бы адчуваў сябе пераможцам і за гэта жорстка заплаціў. Падышоў з налітай да краёў чаркай дэкан, затым Іванькові́ч, зноў Вайнштэйн, віншавалі з літаратурным поспехам, ён загаварыўся з імі і не заўважыў, што Галі побач няма. Яна знікла гэтак жа непрыкметна, як і з'явілася.

Востра і балюча адчуў ён Галіну адсутнасць, калі пачаліся танцы. Дзеля танцаў вызвален вялізны фізкультурны зал — ён знаходзіцца на другім паверсе, там грыміць меднымі трубамі аркестр, і туды спускаюцца падвыпіўшыя выкладчыкі і госці.

Як выдыбаюць у вальсах і танга інстытуцкія кандыдаты навук, дацэнты, якія ў іх узбуджаныя, прасветленыя твары! Высоцкі іхнюю радасць разумее, бо гэта іх свята, той рэдкі Юр'еў дзень, які выпадае гады ў рады, і ў які яны могуць дазволіць сабе раскошу танцаваць, весяліцца, бо заўтра, паслязаўтра пацягнуцца бясконцыя лекцыі, семінары, пасяджэнні.

Мог і Высоцкі з Галяй вось гэтак танцаваць, кружыцца, усміхацца і размаўляць. Увесь год ён думаў пра яе, і яму было ёй пра што расказаць. Але ён не знайшоў патрэбных слоў, каб Галя з ім на гэты вечар засталася.

Банкет, танцы працягваліся ледзь не да самай раніцы. Да канца Высоцкі не вытрымаў — пайшоў у гасцініцу.

Назаўтра была нядзеля — выхадны дзень — і Высоцкі зноў ад'язджаў з горада. Нечакана падзьмуў халодны пранізлівы вецер, цэлымі ахапкамі абрываючы з дрэў і носячы ў паветры жоўтае лісце пасаджаных наўзбоч вуліцы ліп і таполяў.

Калі аўтобус уз'язджаў на мост цераз Прыпяць, Высоцкі раптам убачыў Галю. Яна расхаджвае па беразе з тым самым бялявым брыгадзірам мантажнікаў, якога Высоцкі мінулай восенню часта бачыў у чайной. Галя размахвае рукамі, штосьці даказвае. Здагадка не падвяла, значыць, той хлапчына яе муж. Жанчына апранута ў белы світэр, яе шыя абвязана шарфам, канцы якога развяваюцца ў паветры. Рукі, якія Галя разпораз выцягвае і гэтыя трапяткія канцы шарфа робяць яе падобнай на птушку, якая збіраецца ўзляцець.

1976

Апавяданні

МІШАЎ КАЛЕЙДАСКОП

Мішу Болбуту далі падрыхтоўку на лета адразу па двух прадметах — па рускай і беларускай мовах. Лета было ўжо на зыходзе, ужо і школу адрамантавалі для новых заняткаў, а за граматыкі Міша ўсё яшчэ не браўся. Ды не вельмі і возьмешся, калі ў садзе, у дзеда Анісіма, так рана паспелі сёлета бэры і жытнікі. Ясі — ледзь язык не праглынеш!

Нялёгка было ўлезці да калгаснага садавода ў давер'е: спачатку дзед сустрэў Мішу не надта ветліва.

— Дык, кажаш, дапамагаць хочаш, на садавода думаеш падавацца? — прыжмурыўшы вока, перапытаў ён.— А я чуў, што пераэкзаменоўку табе далі. Мусіць, лайдачыць любіш...

— Ды не, дзедка!.. Граматыку я даўно... назубок вывучыў. Спытайце, калі не верыце, у Галіны Мікалаеўны.

Адным словам, Міша трапіў у часовыя памочнікі да калгаснага садоўніка. Невялікая работа вынесці з саду колькі вязанак сухога вецця, якое зразае на дрэвах крывым нажом дзед Анісім, затое яблыкаў можна есці — хоць расперажася. Але яблыкі яблыкамі, а два экзамены на восень — не жартачкі! З'еш хоць мільён яблыкаў, але ад гэтага ў галаву табе не ўлезе, дзе ставіць коскі, а дзе — працяжнікі. Галіна Мікалаеўна не дзед Анісім, яе не ашукаеш!.. Хіба толькі што-небудзь такое прыдумаць, каб Мішаў аўтарытэт адразу вырас. А калі доўга над чым думаеш, дык абавязкова дадумаешся...

Аднаго разу Мішу напаткала шчаслівая ідэя. «Што, калі напісаць верш дый паслаць яго ў рэдакцыю? Пашанцуе, дык надрукуюць... Тады Галіна Мікалаеўна адразу ўбачыць, што Міша Болбут можа дамагчыся

значна большага, чым расставіць у дыктанце коскі і працяжнікі».

Жывое пацверджанне свайму намеру Міша бачыў у асобе Ціхона Салавейчыка, іхняга ж хлапца, які ўжо зрабіўся паэтам. Не шмат гэты Ціхон і вучыўся: закончыў толькі сямігодку. Але адзін надрукаваны яго верш Міша сам бачыў. Акрамя гэтага, Ціхон меў яшчэ цэлы жмут новых вершаў і, можа, з сотню адказаў з рэдакцый. А калі з чалавекам размаўляюць,— значыць, ён варты таго!

Цэлы дзень Міша хадзіў задуменны, нават не пайшоў у сад да дзеда Анісіма. Ён вырашыў апісаць свой калгас. З гэтай прычыны схадзіў ён на поле, паглядзеў, як працуе там камбайн, пабываў і на сенажаці. А вечарам, калі сеў пісаць, пачало яго нават трэсці як у ліхаманцы, што лічыў ён амаль абавязковым для сапраўднага паэта. Міша адчуваў, што верш у яго атрымліваецца і атрымліваецца выдатна. «Дружная праца» — размашыста напісаў Міша загаловак. І далей з-пад яго пяра пацякло:

Мы працуям смела
Мы працуям дбайна
Песній зазвінела
Праца на камбайні
Йдзе машын размова
Што аж стогнуць нетры
Пасвяцца каровы,
На свежым паветры,
А на сенакосі
Гоман, шум вясёлы
Звоняць песню косы
Для нашай жывёлы.

Калі Міша скончыў пісаць і, набраўшы поўныя грудзі паветра, голасна прачытаў верш, то прыйшоў к вываду, што апісаў амаль усё, што робіцца ў іхнім калгасе. І напісаў не горш за таго самага Салавейчыка, надрукаваны верш якога ён добра памятае. Дрэнна хіба толькі з коскамі і працяжнікамі. Але ў рэдакцыі разбяруцца... Самае галоўнае, каб быў верш...

Дзеля падмацавання веры ў поспех Міша прачытаў назаўтра свой верш Саўку Гвазду, які зранку аціраўся каля саду, але трымаўся воддаль, бо дзед Анісім меў з ім нейкія рахункі. Апрача таго, Гвозд лічыў сябе памочнікам кінамеханіка, ні разу не купляў білета ў кіно, а таму, на думку Мішы, быў паважнай і сур'ёзнай

асобай у вёсцы. Праўда, Саўка не адразу згадзіўся выслухаць верш. Ён спачатку цвыркнуў слінай праз пляччо і наважыў было рушыць прэч. Але Міша вынес яму два яблыкі, і тады Гвозд, зрабіўшы сур'ёзны твар, сеў каля плота.

— Па-мойму, здорава! — жуючы яблык, сказаў Саўка, калі Міша скончыў чытаць і чакаў ацэнкі.

У той жа дзень верш быў адасланы ў рэдакцыю. Праз тыдзень Міша наўмысля зайшоў у паштовае аддзяленне, хаваючы ў сэрцы надзею, што верш надрукаваны і работнікі аддзялення ўжо ведаюць пра гэта. Але там яго нават не заўважылі. Заходзіў Міша на пошту і другі раз, і зноў тое ж самае. Ён павесіў было нос і збіраўся з роспачы засесці за граматыку, але вырашыў дзён са тры пачакаць яшчэ.

Нарэшце ліст з рэдакцыі прынеслі. Міша борздзенька разарваў канверт. Там было аж два аркушы, ды яшчэ надрукаваныя на машынцы.

«Паважаны таварыш Болбут! — пісалася ў лісце.— Рэдакцыя атрымала ваш верш. Але ён недасканалы яшчэ ў многіх адносінах: вы не навучыліся яшчэ ўвасабляць свае пачуцці і думкі ў яркіх мастацкіх вобразах; ваша паэтычная інтэрпрэтацыя мае сур'ёзныя хібы — адсутнічае ў вас цэльнасць успрымання навакольных падзей у іх жыццёва-мастацкім адзінстве. Вы пішаце пра «машын размовы» і побач вядзеце гутарку пра кароў, а вядома ж, што каровы не з'яўляюцца тэхнікай... Ваша паэтычная задума не сцэментавана адзінствам ідэі і мастацка-выяўленчых сродкаў. Таму ваш твор уяўляе сабой кангламерат разнастайнай думкі, калейдаскоп шчырых, але слаба выражаных пачуццяў...» «Настойліва вучыцеся паэтычнаму майстэрству,— было ў канцы пісьма.— Чытайце класікаў, бярыце з іх прыклад». Унізе стаяў подпіс: «Літкансультант Аркадзь Варонка».

«Не надрукуюць»,— толькі і зразумеў Міша з ліста. Настрой яго адразу апаў, бо ўперадзе ён не бачыў нічога вясёлага. Перачытаўшы ліст спачатку, Міша запыніў сваю ўвагу на словах «кангламерат» і «калейдаскоп». Што яны азначаюць, ён не ведаў. У Галіны Мікалаеўны таксама не спытаеш. Граматыка не дазваляе...

І Міша наважыў распытаць дзеда Анісіма, хоць і не дужа верыў, што той ведае сэнс гэтых слоў.

Дзед Анісім быў чымсьці якраз нездаволены. Але над Мішавым пытаннем задумаўся.

— Калейдаскоп, кажаш?..— перапытаў ён.— Гэта, мусіць, той струмент, што бацылаў разглядаюць: маленькая падзорная труба, адным словам...

— Эге, не туды загнуў, дзеду,— перабіў яго Міша.— На бацылаў мікраскоп ёсць, а падзорная труба...

— Вось як! Вучыць яшчэ надумаўся!.. Марш з саду! — ускіпеў раптам дзед.— З-за яго мяне настаўніца сароміць: адарваў, моў, вучня ад заняткаў, у яго пераэкзаменоўка, а я яго да саду далучыў... А што ты мне казаў? Хлусіў... Каб духу твайго больш не было тут!.. Ідзі сам перш навучыся, прафесар-садавод...

Дзед сярдзіта адвярнуўся і пакрочыў у глыб саду. Міша, разгублены, стаяў на месцы.

1954

ВЯСНОВЫЯ ПРАТАЛІНЫ

I

Галінка рабіны ўсю ноч біла ў шыбу, у коміне плакаў вецер, грукала непрывязаная аканіца. Мікалай Аляксеевіч не спаў, хоць вярнуўся на кватэру стомлены і прамоклы да ніткі. Учора яны разам з загадчыкам фермы Цімохам Збанком аблазілі ўсё Зарэцкае і ні да чаго пэўнага не дадумаліся. Дарогу да Мядзведкі расквасіла зусім — ні на санях па ёй, ні на калёсах. А за Мядзведкай — цэлае возера, хоць садзіся на лодку і шыбуй прама на Курган, дзе скіданы стагі. Можа, і прывязеш тады сена — у лодцы...

Збанок мітусіўся, лез у самую ваду, а пасля ў яго высокіх гумавых ботах чвякала ўсю дарогу. Гэтае чвяканне больш за ўсё выводзіла з цярпення Мікалая Аляксеевіча, і ён ледзь стрымліваўся, каб не змяшаць Збанка з граззю. Хацелася спытаць Збанка, чаму ён не праяўляў сваёй руплівасці тыдзень назад, калі праз Мядзведку ляжала добрая санная дарога і ўсё сена было вывезці за тры дні. І яшчэ было вострае жаданне пацікавіцца, ці ўдалася самагонка ў Краўцовай Алены, якой ён, загадчык фермы Збанок, штодня выводзіў палачкі ў табелі і якая з'яўлялася на рабоце гады ў рады.

Пра Аленіны працадні Мікалай Аляксеевіч даведаўся гэтымі днямі, калі ўсё яно і само выплыла наверх. Адсюль вынікала горкая і балючая праўда, што ён, новы старшыня, за гэтыя тры месяцы сваёй работы нічога людскага ў калгасе не зрабіў. Чым ён лепшы за Канапляніка, якога змяніў і якога сам лаяў на справаздачна-выбарчым сходзе? Ну, Канаплянік піў гарэлку, быў нячысты на руку, па тыднях не бываў у праўленні, рабіў розныя агіднасці, ведаючы, што рана ці позна яго вясёлыя дзянькі скончацца. Ён, новы старшыня, не п'е

гарэлкі, сядзіць крукам у праўленні, ужо другі месяц складаючы разам з рахункаводам перспектыўны план развіцця калгаса. А якая розніца паміж Канапляніка-вым і яго кіраўніцтвам? Невялікая, калі зайсці на ферму і паглядзець, што там робіцца.

Учора зранку Мікалай Аляксеевіч заглянуў на ферму і жахнуўся. Сена выйшла зусім. У кармушкі панакідана леташняе аб'еддзе, якое толькі што пасцягвалі з вышак.

Старшыня доўга мясіў гной, ідучы з хлява ў хлеў, усё больш набіраючыся злосці. Вазьмі цяпер з гэтага самага Збанка, які, утуліўшы голаў у плечы, паслухмяна і пакорліва клыпае ззаду. Сена можна было вы-везці з Кургана. Але Збанок не разлічваў, што ў сярэдзіне студзеня гэтак распусціць.

— Дык што рабіць будзем? — спытаўся старшыня ў жывёлаводаў.— Самі вінаваты. Давайце цяпер самі ратунку шукаць.

— Няхай праўленне самалёт купіць, можа, тады і падступімся да Зарэцкага,— кінуў нехта невясёлы жарт.— Гавораць жа, што цяпер вы там дзень і ноч нейкія планы складаеце...

У групе пракаціўся смяшок, а Мікалай Аляксеевіч адчуў, як чырвань апякла твар, а ў грудзях затахкала сэрца. З хвіліну ён не мог прамовіць і слова.

— Часаць языкі і калгас развальваць я нікому не дазволю! — крыкнуў старшыня.— Няхай Збанок вінаваты, няхай старшыня, а вы дзе былі? Хто з вас прыйшоў у праўленне і сказаў, што трэба падвезці пабольш сена? На дзядзьку спадзяваліся?

— А ты не крычы! — з гурту рванулася нізкая, з пабітым воспаю тварам даярка Сынклета Крывіцкая.— Вінаватых вы ўсе шукаць умееце.

Яна ўзяла рукі ў бокі і ўшчыльную падступіла да Мікалая Аляксеевіча, матнула нагой. Стары, разлезлы галёш сарваўся з Сынклецінай нагі і ляснуўся аб сцяну хлява.

— Палюбуйся, новы старшыня, якую спяцоўку выслужыла Сынклета Крывіцкая за два гады на ферме. Колькі даў бы ты за гэтую спяцоўку ў кірмашовы дзень? Ну, гавары!..

З абшарпанай, падвязанай хусткай Сынклецінай фуфайкі шэрымі касмылямі лезла вата, на нагах у жанчыны былі вялікія разлезлыя галёшы.

— Чаго ж ты маўчыш, старшыня? — наступала Сынклета.— Ці, можа, першы раз мяне ўбачыў такую прыгожую ды харошую? Дык як ты думаеш, добра мне плаваць па гразі ў такім абутку? Крычаць дык ты, мабыць, умееш, пачулі ўжо, дзякуй богу, а дзе бачыць трэба, дык табе і вочы засланіла...

Першы раз за час сваёй работы ў калгасе апынуўся Мікалай Аляксеевіч у такім недарэчным становішчы. Абыходзіцца з людзьмі ён, здаецца, умеў, а тут, на табе, сарваўся... Старшыня не ведаў, што рабіць.

— Няма пра што гаварыць,— пачуўся з гурту па-дзявочаму звонкі голас цялятніцы Ганны Хведасюк.— Ведаеш жа, Сынклета, якое багацце ў нас, дык чаго артачыцца лішне. Хамута добрага на ўсю ферму няма, а табе спяцоўка. Які пан, такія і халявы. Парадак трэба спачатку навесці...

Мікалай Аляксеевіч, які нарыхтаваўся ваяваць, адразу абмяк. Разам загаманіў увесь гурт, людзі перапынялі адзін другога. Выйсце было толькі адно — вазіць сена з другой брыгады, з Выселкаў. Гэта восем кіламетраў у адзін толькі канец, па бездарожжы. На пабітую аўтамашыну, якая паўгода ўжо стаіць на прыколе, разлічваць не прыходзіцца...

Усю гэтую ноч Мікалаю Аляксеевічу не давала спакою неадступная думка: у чым ён памыліўся? Учарашняя размова на ферме пакінула прыкры, горкі ўспамін. У вачах паўставаў абшарпаны ўбор Сынклеты Крывіцкай, рэзаў вушы яе ўедлівы голас. Так, пра спяцоўкі жывёлаводам трэба было падумаць раней. Але ці яго гэта віна? Ён жа прыняў спадчыну, горш якой не знойдзеш. Рахункі ў банку арыштаваны, грошай ні капейкі, растуць працэнты на пазыку, якая не пагашалася з таго часу, як яе ўзялі. Сабралі за гэтыя месяцы лічаныя капейкі, і паспрабуй імі заткнуць усю прорву. Не трэба было пакідаць Збанка загадчыкам фермы. Які з яго загадчык? Баламут нейкі, сем пятніц на тыдні ў яго. Але каго паставіць на месца Збанка?

Галінка рабіны раз-пораз біла ў акно, грукала акаціца, і Мікалай Аляксеевіч ніяк не мог заснуць. За перагародкай на печы вохкала ў сне гаспадыня бабка Ульяна, са стала скокнуў стары гультаяваты кот, які, відаць, у гэты позні час шукаў сабе спажывы.

Крычаць учора, вядома, не варта было, крыкам справе не пасобіш. Але ў глыбіні душы старшыня быў

пакрыўджаны на калгаснікаў. Яго, выходзіць, не разумеюць. Учора падкалоў нават нехта: дзень і ноч седзіцё ў праўленні, усё планы складаеце... Іменна з плана і хацеў пачынаць ён, новы старшыня, і ніхто ніколі не саб'е яго. Яшчэ працуючы аграномам абласнога ўпраўлення сельскай гаспадаркі, Мікалай Аляксеевіч абдумаў усе тыя захады, якія зробіць ён, прыехаўшы ў калгас. Першая справа, вядома,— план, гэта ж відаць і сляпому.

Як аграном, Мікалай Аляксеевіч добра бачыў тыя недахопы, якія ўкараніліся ў гаспадарцы. Зямля неблагая і многа яе, але догляду гаспадарскага не было. Сеюць без гною. Зямля запушчана. Перад яго прыездам, нібы на смех, трэці раз узапар пасеялі жыта па жыце. Якая ўжо тут, к д'яблу, агратэхніка. Але чаму так? Шкодніцтва? Якое там шкодніцтва. Самая звычайная абыякавасць, якая горш за шкодніцтва. Шкодніка можна за каўнер ды ў турму. А тут і кіраўнікі, і людзі, бадай, прызвычаіліся да думкі, што як ні рабі, а з прорвы не вылезеш.

З чаго ж пачынаць работу ў такіх умовах, як не з плана? Не абяцаць ніякіх малочных рэк, а сказаць проста і ясна: давайце працаваць... Толк будзе...

Пад раніцу ўжо ў памяці старшыні ўсплыў худзенькі тварык Ганны Хведасюк. Да Мікалая Аляксеевіча толькі цяпер дайшло, што гэта яна сваім умяшаннем спыніла ўчора непажаданую для яго размову.

«Ганну Хведасюк трэба прызначыць загадчыцай фермы,— прыйшла раптам ясная думка.— Гэтая выцягне...»

Гаспадыня прачнулася ўжо і бразгала чыгункамі. Мікалай Аляксеевіч наважыў заснуць і накрыўся коўдраю з галавой.

II

Студзеньская адліга была нядоўгай. Падзьмулі злыя сіверы, Мядзведку скавала зноў, і, мабыць, надоўга ўстанавілася сухое, марознае надвор'е. Раніцамі з комінаў вясковых хат узнімаліся ў халодную сінечу неба прамыя шызыя слупы дыму. Вясёлыя вераб'і не падавалі голасу і хаваліся ў застрэшшах. Толькі на Мядзведцы было шумна. З ранку да вечара па люстрана-зялёнай гладзі Мядзведкі коўзалася дзетвара. Шустрыя хлопчыкі ў расхлістаных кажушках не прапу-

скалі ніводных саней. Яны чапляліся ззаду і, расчырванелыя, здаволеныя, гатовы былі імчацца так да самага Кургана. Дзядзькам, што ехалі па сена, прыходзілася раз-пораз здымаць важкія рукавіцы з адным пальцам і брацца за пугі.

Збанок стараўся, шчыраваў. Ён занараджваў цяпер усе падводы, якія былі ў калгасе, і адпраўляў іх па сена. Старшыня проста не разумеў, чаму ў Збанка раптам з'явіўся такі спрыт.

Халодным зімовым вечарам быў склікан агульны сход, на якім старшыня хацеў пазнаёміць калгаснікаў з перспектыўным планам і атрымаць іх адабрэнне.

Людзі на сход збіраліся даволі дружна. Адчыняліся і зачыняліся дзверы, і разам з белымі клубамі марознага паветра ў школу заходзілі калгаснікі. Больш за ўсё прыйшло мясцовых, шчаўроўскіх. З Выселак і Зазыбаў, дзвюх далёкіх ад цэнтра вёсак, прыйшлі амаль адны толькі мужчыны.

За сталом у чырвоным дубленым кажусе сядзелі выселкаўскі брыгадзір Лявон Гарнастай, доўгі, як жардзіна, рахункавод Пятро Кавалеўскі і яшчэ некалькі калгаснікаў. Збанок у прэзідыум не сеў, ён, мабыць, прачуў ужо, што яго будуць здымаць.

Першым па парадку якраз і стаяла пытанне аб жывёлагадоўлі. Мікалай Аляксеевіч устаў і расказаў пра безгаспадарчасць Збанка, пра тое, што ён п'е, незаконна прыпісвае працадні. У канцы старшыня паведаміў, што праўленне наважыла зняць Збанка з работы, а загадчыкам фермы прызначыць Ганну Хведасюк.

З тым, каб зняць Збанка, згадзіліся ўсе.

На прапанову аб прызначэнні загадчыцай фермы Ганны Хведасюк сход адказаў прытоеным маўчаннем. Гэта ў першую хвіліну збіла Мікалая Аляксеевіча з панталыку. Ён стаў таропка даказваць, што праўленне ведае Ганну як добрую работніцу, што ёй будуць памагаць...

— Не хвалі ты нам Ганну,— пачуўся ззаду голас Сынклеты Крывіцкай.— Мы яе лепш за цябе ведаем. Ты скажы, што ёй з дзецьмі рабіць. Хіба за хвост сабе прывяжа?

Над сталом падняўся на ўвесь свой доўгі рост рахункавод Пятро Кавалеўскі.

— Пасядзяць дома дзеці,— крыкнуў ён густым басам.— Не маленькія...

— Хату падпаляць,— не здавалася Сынклета.

Пятро ўхапіўся, нарэшце, за самы галоўны козыр. Ён паведаміў, што для ўсіх, хто працуе цяпер на ферме, закуплена спецвопратка — ватнікі, гумавыя боты — і што заўтра ўсё гэта можна атрымаць на складзе. Зала прыціхла, а рахункавод з выглядам пераможцы паглядзеў на старшыню, хоць сам жа першы працівіўся, каб выдаць апошнія грошы на гэтую пакупку.

Ганну Хведасюк прызначылі.

— Садзіся за стол, ты ж цяпер начальніца,— параіў ёй той жа рэзкі Сынклецін голас, але жанчына, пачырванелая і збянтэжаная, не кранулася з лаўкі і толькі нервова перабірала пальцамі махры суконнай шэрай хусткі.

Затым выступіў Мікалай Аляксеевіч. Ён акінуў позіркам залу: толькі на некалькіх першых лаўках сядзелі пераважна мужчыны, далей жа ўсюды былі хусткі і касынкі. Старшыня гаварыў проста, спакойна, па памяці называў урочышчы. Гэта, відаць, людзям падабалася.

Але калі старшыня пачаў называць лічбы, па зале папаўзлі спачатку ціхія перашэпты, а потым і прыглушаная гамонка.

Апошнюю, самую галоўную частку плана старшыня даводзіў сходу, калі жаночая палавіна залы гаманіла ўголас. Дарэмна Пятро Кавалеўскі падымаўся над сталом, барабаніў тоўстым чырвоным алоўкам па графіне, заклікаў жанок да парадку. Яны на хвіліну сціхалі, але потым зноў цягнуліся галава к галаве і зноў горача гаманілі пра сваё, жаночае.

Мікалай Аляксеевіч, нарэшце, скончыў, і зала сціхла. Жанкі чакалі, што будзе далей.

— Калі салому раздаваць будуць? — устала з месца Сынклета Крывіцкая.— Канаплянік абяцаў перад зімой па дварах развезці, а новы старшыня як вады ў рот набраў. Сэрца ўсё збалелася: у хлеў зойдзеш, а карова калоціцца як асінавы ліст. Ляжыць жа цэлую ноч на гнаі; сама б, здаецца, пад яе легла...

— Пачакай, цётка Сынклета, пра салому потым,— забарабаніў аб графін Пятро Кавалеўскі.— Мы спачатку план павінны абмеркаваць.

— Пакуль той план, дык карова акалее!..

У зале зноў загаварылі, і з гэтай разнагалосай жаночай гамонкі нельга было разабраць ні слова. Кож-

ная старалася давесці сваё. Але рахункавод быў, відаць, прызвычаены да такіх рэчаў. Ён стаяў над сталом, барабаніў аб графін алоўкам і цярпліва чакаў, пакуль пройдзе гэты націск жаночай красамоўнасці. Ён такі дамогся свайго. Жанкі паступова сціхлі, і тады слова ўзяў сам рахункавод. Ён гаварыў пра тое, што і старшыня, толькі па-свойму. Пятро называў калгаснікаў па прозвішчах, успамінаў, колькі атрымалі яны на працадні летась і пазалетась, і паведаміў, што атрымаюць у гэтым годзе, калі гаспадарка будзе весціся па намечаным плане. Рахункавода слухалі. Услед за ім выступіў Лявон Гарнастай. Яны ўдвух досыць добра давялі сходу тое, што з-за шуму не здолеў давесці старшыня.

Са школы Мікалай Аляксеевіч, рахункавод і Лявон Гарнастай выйшлі апошнімі. Трашчалі ад цэпкага марозу парканы, у неба зырка мільгацелі на дзіва ясныя і чыстыя зоркі. Сям-там у вокнах свяціліся агні. Закіданая снегам, прыціхлая вёска ў гэты паўночны час здавалася прыгожай.

— Ну, добра, пайду дамоў,— старшыня падаў руку рахункаводу і брыгадзіру.— Заўтра ў раён трэба.

— Пастой, Мікалай Аляксеевіч,— брыгадзір затрымаў старшынёву руку.— Ты, брат, нешта раскіс. Можа, пра сход думаеш? Сход, канешне, не вельмі выдатны, але лепшых у нас даўно не было. Гэта ж табе не ў гарадскім тэатры — пазваніў у званочак — і гавары па рэгламенце.

— Галава нешта баліць, выспацца трэба,— паскардзіўся старшыня.

Ён наставіў каўнер і таропка рушыў у кірунку сваёй кватэры.

Брыгадзір з Пятром Кавалеўскім яшчэ крыху пастаялі на вуліцы, а потым рашуча павярнулі да рахункаводавай хаты.

— Добры хлопец, хоць і малады,— сказаў Лявон Гарнастай.— Толькі дзікаваты ці фанабэрысты.

— У бухгалтэрыі ён разумее,— зазначыў рахункавод.— А чаго ён наогул варты — пабачым...

За апошні тыдзень Мікалаю Аляксеевічу прыйшлося аж два разы з'ездзіць у раён. Ад Шчаўроў да раённага цэнтра, калі ехаць шляхам, было, бадай, цэлых сорак кіламетраў. Але цяпер, зімой, гэтая адлегласць дзякуючы Мядзведцы вёрст на восем скарачалася. Там,

дзе шлях, мінаючы балоты, даваў ладны крук, па Мядзведцы можна было ехаць напрасткі. Атуленая хмызнякамі і трысцём, Мядзведка не падавала ніякіх адзнак жыцця. Толькі калі выедзеш на гала, дзе алешыны і кусты не абступаюць рэчку, там снег не трымаецца на люстранай паверхні лёду, а рэчка не хоча паддавацца марозу. У гэтым месцы вада ўздувае лёд, робіць палонкі, з якіх у марозныя дні валіць белая пара. Летам тут круцяць віры, і самыя спрытныя плыўцы не адважваюцца тут купацца. Дзядзькі добра ведаюць гэтае месца, і там, дзе рэчка робіць круты паварот, вырываючыся з трысцця і алешніку, яны выязджаюць на бераг і вярсты дзве едуць проста па полі.

Вознік Баніфацый Міцкевіч пад'ехаў да старшынёвай кватэры яшчэ на золаку. Гэты маўклівы, пануры з выгляду чалавек падабаўся Мікалаю Аляксеевічу. У час паездкі яны ўсю дарогу маўчалі і думалі кожны аб сваім. Баніфацый нязменна вазіў дзяружку, каб старшыні было чым ухутаць ногі. Сам ён адну нагу хаваў пад сена, а другую — на дзераўляжцы — нібы на паказ, ускладаў на драбінку вазка.

— Дзе вам нагу адцялі? — спытаў Мікалай Аляксеевіч.

— Пад Нарвай,— спакойна адказаў Баніфацый.— На міну натрапіў.

Яны зноў з паўгадзіны ехалі моўчкі.

— Хто гэта назваў рэчку Мядзведкай? — пацікавіўся Мікалай Аляксеевіч, калі яны пад'ехалі да павароту, дзе трэба было ўзбірацца на бераг.— Добрая Мядзведка, калі ее і марозам не праймеш.

— Рэчка быстрая,— згадзіўся Баніфацый.— Дзед мой мне малому казаў, што тут некалі мядзведзі вадзіліся. Можа, і назва ад гэтага. А вёрст за дваццаць адсюль вёска Мядзведзічамі завецца, там гэтая ж рэчка цячэ. Добры калгас там, у Мядзведзічах,— апошнія словы Баніфацый прамовіў з непрытоенай зайздрасцю.

— А наш дрэнны? — запытаў старшыня.

— Дрэнны. Горшага, мабыць, і няма ва ўсёй вобласці. Яшчэ Хаўратовічы на нас паглядаюць. Можа, сустракалі, іх старшыня, як і вы, на санях у раён прыязджае.

— Сустракаў,— Мікалай Аляксеевіч на гэты раз прадчуваў, пра што будзе гаварыць яго маўклівы вознік.— А хто ж вінаваты, што дрэнна ў нас?

— Хто яго ведае,— з хвіліну памаўчаўшы, адказаў вознік.— Прычын многа розных. Людзі не ў той бок паглядаюць, бо заробак, сказаць па праўдзе, нецікавы. Я вось цэлы год Канапляніка вазіў, вас цяпер важу, коней даглядаю, ды і жонка сяды-тады выходзіла. Атрымалі ж мы не надта — дванаццаць пудоў збажыны авансам. Я так лічу, што гэты аванс і на канчатковае выйдзе. Мне набок падацца нельга, а хто сілу мае, той на калгас не глядзіць. За ўсякую халеру хапаюцца, абы-дзе капейку ўрваць. На падсочку ідуць, смалу гоняць, грыбы вараць, на цагельні гліну месяць, а зямля, як бог дасць. Мая жонка і то іншы раз пілуе: ты б, кажа, лепш лыжкі стругаў ды цабэркі збіваў, і то б карысць была большая...

— Дык як жа вы дапусціліся да такога развалу? — не вытрымаў Мікалай Аляксеевіч.

— А так вось і дапусціліся. Да вайны калгас наш быў ніштаваты, у сілу ўбіраліся. І я нават як конюх на выстаўку ў Маскву з'ездзіў. Пры немцах, самі ведаеце, гаспадарка зруйнавалася, ад вёскі адны галавешкі засталіся. Гадоў тры ці чатыры будаваліся. Старшыня ў нас тады галавой быў — Сініцкі. Ён у «Плодагародніне» цяпер загадчыкам. Дык зноў не пашанцавала — хварэць стаў старшыня, у раён папрасіўся. Прыслалі другога нам старшыню, таксама някепскі быў чалавек, але вельмі ўжо слабахарактарны. І ўраджай у нас быў той год лепш не трэба. Едзеш па полі, і душа радуецца — жыты, аўсы, ячмені зямлю рвуць. Я ўжо думаў: ну, дзякуй богу, выб'емся ў людзі. Але, як гавораць, не пераскочыў — не кажы гоп. Скруцілі нашага старшыню з яго характарам у дзве столкі.

— А вы куды глядзелі? — спытаў старшыня.

— А туды і глядзелі... Быў ён, Махнач, слабы характарам, я ўжо гаварыў. Ну, той яго пакліча ў хату, чарку дасць, другі пазаве. А ён і не п'яніца быў, а адмовіцца не ўмеў. А людзі ж розныя ёсць — адзін з адкрытай душой частуе, а другі даўно ўжо вылічыў, што за гэтую чарку прыбудзе ў яго хаце. Каб хаця ён з разборам хадзіў, гэты Махнач. А то глядзіш — пасядзіць у якога-небудзь тарбахвата, што ад работы туляецца, як сабака ад мух, а той назаўтра воз мурагу вязе. А сумленным людзям крыўдна: працуй, чакай, пакуль табе ў канцы года што-небудзь на працадні перападзе. Так і пайшло — адзін хапае, другі хапае. А тут і раён

яшчэ памог. Выканаў наш калгас пастаўкі, здаў натураплату. У раёне бачаць — цягне. На табе яшчэ адну норму, выканай за тых, што пакуль не намалацілі. Па суседству памагчы можна б было, калі сапраўдная бяда, гэта я разумею. Але ў тых жа Хаўратовічах маладарню паламалі, хлеб у бабках пагніў, а мы за іх здавай. Другі б старшыня пастаяў за свой калгас, даказаў бы раённаму начальству, што і для яго ёсць законы, а наш хацеў добрым быць. Выканалі мы хаўратоўскую пастаўку, падлічылі, што засталося, і селі макам! Толькі і засталося — пасеяць...

З таго часу і пайшоў беспарадак. Чатыры старшыні да вас змянілася, а ладу так і не навялі.

— Дык што ж мне рабіць, я ж чырвонцаў не прывёз у чамадане! — у голасе Мікалая Аляксеевіча прагучала крыўда за беспарадак, за які і ён цяпер адказваў.

Баніфацый шмаргануў лейцамі, і буланы з заінявелай грывай жарэбчык лёгка перайшоў на рысь. З берага яны зноў з'ехалі на рэчышча Мядзведкі, і мерны пошчак конскіх падкоў аддаваўся гулкім рэхам у прыбярэжных лазняках.

— Народу вашы чырвонцы не трэба,— пасля невялікага роздуму сказаў Баніфацый.— Ён і так зразумее, калі да яго з адкрытай душой...

Дзень для старшыні быў удалы: ён дабіўся крэдыту на мінеральныя ўгнаенні, а ў райвыканкоме даведаўся, што яго калгасу занараджана гатунковае насенне. З раённай пошты Мікалай Аляксеевіч пагаварыў з жонкай. Дамоў ехалі, калі над сінімі зімовымі палямі ўжо была ноч. Пацяплела, жарэбчык бег дадому сваёй ахвотай. Сям-там краем дарогі мільгалі агеньчыкі вясковых хат, зрэдку прарэзваючы фарамі лёгкі зімовы змрок, імчалася насустрач гружаная дрэвам леспрамгасаўская машына. Перад самай дамоўкай Баніфацый, пахваліўшы надвор'е, запрасіў Мікалая Аляксеевіча заўтра, у нядзелю, да сябе ў госці.

— На старасці год сына прычакаў,— усхваляваным, новым голасам сказаў Баніфацый.— Трое ў мяне, і ўсе — дочкі. А гэта даў бог сына. Няхай расце. А то я ўжо думаў, што і род мой звядзецца... Пятром запісаў, майго бацьку, нябожчыка, Пятром таксама звалі. А дзеда майго — Баніфацый. На ўсю вёску адно ў мяне празванне такое. З-за яго, мабыць, і камандзір палка

мяне ведаў. Сустрэне, бывала, і ўсё пытае, што гэта за святы такі Баніфацый і калі яго адзначаюць. А я і сам не ведаю, хіба ўспомніш усіх гэтых святых... Дык прыйдзіце заўтра, у нас па-простаму...

— Не магу, Баніфацый Пятровіч,— адмовіўся старшыня.— І не крыўдуйце. Сёння вы самі расказвалі пра тых, што ходзяць на пачастункі. А я сабе даўно за правіла ўзяў — на такія рэчы забыць.

— Дык гэта ж зусім другое,— нясмела прабаваў угаварыць старшыню возьнік.

— Для вас другое, а для каго-небудзь тое самае...

Баніфацый болей не прасіў, і рэшту дарогі яны праехалі моўчкі, думаючы кожны аб сваім.

III

Калі б да вайны школьніку Міколу Голубу сказалі, што ён будзе аграномам, стане старшынёй калгаса, то ён не паверыў бы гэтаму ні за што на свеце. Зусім не такія планы пеставаў у сваёй юнацкай душы маўклівы і зацяты Мікола Голуб. Юнака вабілі нязведаныя далі, і ніякай рамантыкі на палях, дзе растуць звычайныя хлеб і бульба, ён не бачыў. Калі і хацеў кім-небудзь быць Мікола Голуб, то камандзірам. Камандзірам карабля, які перасякае акіянскія прасторы, начальнікам партыі геолагаў, якая адкрывае нечуваныя багацці зямлі, камандзірам флагманскага самалёта, які вядзе эскадрыллю праз Паўночны полюс...

Пачалася вайна, і ніякім камандзірам на першым часе Мікола Голуб не стаў. Яго, як скончыўшага дзесяцігодку, забралі ў армію. Фашысты набліжаліся да роднага мястэчка, вялікі чыгуначны вузел кіламетраў за восемдзесят на ўсход быў пад артылерыйскім абстрэлам, і навабранцам прыйшлося адыходзіць у тыл, даўшы добрага круку па яшчэ не занятых абласцях Украіны. Можа, упершыню тады, хаваючыся ад фашысцкіх самалётаў у высокай густой пшаніцы, востра адчуў Мікола Голуб, як пахне родная зямля.

А пасля яму, радавому артылерыйскага разліку, давялося многа перакапаць гэтай зямлі. Капаў ён акопы і траншэі, на свае вочы бачыў, што такое суглінак, падзол і чорная, як сажа, балотная зямля. І яшчэ бачыў Мікола Голуб, як многа на роднай зямлі вёсак і вёсачак, якія ніколі не адзначаліся на школьных кар-

тах, але затое былі вельмі важнымі пунктамі на штабных тысячаметроўках.

Здарылася так, што каля невялікай вёсачкі пад Старой Русай батарэя, у якой служыў Мікола Голуб, прастаяла болей года. Пазіцыі займалі зімой, калі ляжаў снег. А вясной выявілася, што навакол акопаў і бліндажоў — засеянае жытам поле. Над батарэяй, калі не стралялі, спяваў жаўрук, а ў дні зацішша на зялёны ствол гарматы іншы раз садзіліся цікаўныя вераб'і.

А жыта расло. Спачатку рунь спорна закусцілася, пазней густая збажына пайшла ў стрэлку, а яшчэ праз колькі часу жыта шумела поўным калоссем. Наводчыкі і зараджаючыя цяжка ўздыхалі. Мікола разумеў, чаму яны сумуюць. У тое лета ўраджаю не ўбіраў ніхто...

На трэцім годзе вайны такі стаў камандзірам Мікола Голуб. Стаў малодшым лейтэнантам, камандзірам узвода.

Канец вайны малады камандзір сустрэў у далёкім алтайскім шпіталі. Ён прыехаў у сваё мястэчка, калі яго вуліцы бялелі снегам першай неваеннай зімы. Маладому дэмабілізаванаму афіцэру прапаноўвалі многа розных раённых пасад. Але ён не заняў ніводнай і праз месяц падаўся вучыцца.

У горадзе, куды прыехаў дэмабілізаваны лейтэнант Голуб, было шмат розных інстытутаў, але ён спачатку зайшоў у сельскагаспадарчы. Нягледзячы на тое, што прайшла палавіна навучальнага года, яго прынялі без экзаменаў.

Вучоба ішла, як і трэба. Мікола Голуб пасля чатырох гадоў перапынку вучыўся грунтоўна. Ён канспектаваў кожную лекцыю, кожную патрэбную кнігу. Яго нязменна абіралі старастам пакоя і вельмі часта — касірам пакаёвай камуны. Наконт капейкі Мікола Голуб быў прыжымісты.

На другім годзе вучобы прыйшло каханне. Аднойчы Мікола разам са знаёмымі хлопцамі пайшоў у інтэрнат, дзе жылі студэнткі медінстытута. Хлопцы, якія былі знаёмы з дзяўчатамі даўно, цэлы вечар рагаталі і падколвалі адзін другога, а Мікола ўвесь вечар прасядзеў моўчкі. Яму спадабалася медычка Галіна, самая смяшлівая з усіх дзяўчат, што жылі ў пакоі. Яна кінулася ў вочы хлопцу з першага позірку. Востранос енькая, з залатымі завіткамі валос, дзяўчына ні хвіліны не сядзела спакойна. Смяялася яна так залівіста,

так прыемна звінеў яе срэбраны галасок, што ў хлопца цяплела на душы, а навакольны свет здаваўся куды больш цікавым і прывабным.

Мікола стаў часта хадзіць у пакой да медычак. Сядзеў, маўчаў, а дзяўчаты прымалі ўсё гэта, з уласцівай ім хітрасцю, як патрэбнае. Яны, вядома, разумелі, да каго прыходзіць гэты маўклівы аграном, але знаку, што разумеюць, не падавалі ніякага. Не падавала знаку і Галя. Яна шчабятала аднолькава як з Міколам, так і з другімі. Хлопец з кожным днём набіраўся злосці і рашучасці.

Аднойчы Мікола прыйшоў адзін і папрасіў Галю на хвілінку ў калідор. Дзяўчаты хітравата пераглянуліся і апусцілі вочы.

— Я купіў білеты ў тэатр,— рашуча сказаў Мікола.— Маскоўскія артысты...

— Трэба ж было спытаць у мяне, ці хачу я ісці,— з падробленай нездаволенасцю зазвінеў Галін голас.

— Ну, тады я прадам білеты...

— Вось гэта па-рыцарску,— залілася Галя на ўвесь калідор.— Сказаў бы хоць, што парву, пайду адзін, а то — прадам...

У тэатр яна, між іншым, пайшла. Але іх адносіны і пасля гэтага заставаліся няяснымі. Галя старалася часцей гаварыць пра дружбу. Нейкі паварот у іхніх адносінах намеціўся пасля аднаго, добра памятнага Міколе, выпадку. На трэцім годзе вучобы праводзіліся лыжныя спаборніцтвы студэнтаў. Лыжы Мікола любіў яшчэ з дзяцінства, ён і цяпер, у час вучобы, ахвотна выходзіў з сябрамі на лыжах за горад, лёгка браў перашкоды. Таму яго зусім заслужана лічылі адным з лепшых лыжнікаў і вылучылі на спаборніцтва ў складзе інстытуцкай каманды.

Першынство аспрэчвалі тры студэнцкія каманды, але было ўжо загадзя вядома, што самая моцная з іх — політэхнічнага інстытута.

— Вунь той, даўгалыгі, летась першым прыйшоў,— таемным голасам паведамілі хлопцы, паказваючы на высачэннага політэхніка.— Ты, Мікола, трымайся, галоўнае — націсні перад фінішам,— сябры цішком сыпалі яму ў кішэню драбкі цукру.

Фініш быў перад паркам, на самай ускраіне горада. Мінулай вясной у гэтым парку Мікола праляжаў з кніжкамі цэлы месяц, рыхтуючыся да сесіі.

11 Зак. 1736

Мікола чамусьці думаў, што Галі сярод балельшчыкаў няма, і раптам убачыў яе. Расчырванелая, у белай пуховай шапачцы, яна махала некаму са сваіх медыкаў. Мікола адвярнуўся — яго разабрала злосць.

Пачатак прабегу для хлопца быў зусім няўдалы. Мабыць, у спешцы ён дрэнна замацаваў лыжу, і на першым жа кіламетры, пры спуску з зусім невысокага ўзгорачка ў яго падвярнулася нага, лыжа саслізнула з яе і панеслася, як апантаная. Яму прыйшлося зняць і другую лыжу і дыбаць пад спуск, праваліваючыся па пояс у рыхлым снезе. Мікола бачыў, як аглядваліся на яго, праносячыся міма, медыкі, політэхнікі. На іх тварах была напісана жаласлівая спагада...

Дрыжачымі пальцамі зноў замацоўваў Мікола лыжы, у душы яго кіпеў нейкі дзікі гнеў. Калі ён стаў на лыжы, спіна самага апошняга спартсмена сінела, мабыць, за цэлага паўкіламетра. Тут было не да сяброўскай парады, і націскаць даводзілася з самага пачатку.

І ён націснуў. Ён імчаўся па снезе, як шалёны, зусім не думаючы, ці хопіць на такі тэмп у яго сілы. Хутка ён дагнаў апошніх. Яшчэ праз некалькі хвілін ён ужо быў у сярэдзіне. Мікола не збаўляў тэмпу, не глядзеў на тых, каго абганяе. Яго позірк быў нацэлены наперад. І вось ён убачыў спіну таго, даўгалыгага. Той бег, прыгнуўшыся, шырокімі, размеранымі крокамі. Мікола націснуў яшчэ...

Нарэшце ён усёй істотай адчуў, што ідзе вядучым. Сэрца ледзь не выскоквала з грудзей, хлопец хапаў ротам гарачае паветра. На хвіліну мільганула думка, што ён не вытрымае такога дзікага тэмпу. Але думаць было ўжо некалі — наперадзе сінеў зімовы парк. Мікола прыгнуўся і рвануў апошні раз.

Ён не бачыў фінішу. У вачах мільганула нешта пярэстае, рознакаляровае, і Мікола, запавольваючы тэмп, панёсся далей з адной думкай — аддыхацца на адзіноце. Ён ад'ехаў далёка ад фінішу і ўпаў на снег. Калі ж вярнуўся да фінішу, перад ім з павагай расступіліся ўсе, хто браў удзел у спаборніцтвах. Нават даўгалыгі глядзеў на яго з незахаванай цікаўнасцю. Міколу прысудзілі самую вышэйшую прэмію — патэфон.

На патэфоне ігралі некалькі вечароў узапар, а пасля Мікола замкнуў яго і схаваў пад ложак. Такім паваротам справы хлопцы былі задаволены не вельмі, але Мікола на гэта не зважаў.

— Прыжымісты,— гаварылі пра яго хлопцы.— Гэты свайго не ўпусціць...

З Галяй адносіны прыкметна палепшыліся. Два гады пасля гэтага іх заўсёды бачылі разам і даўно вырашылі, што яны, у асноўным, падыходзяць адзін аднаму. Галя часта звала яго «мой камандзір», і Мікола не крыўдзіўся за гэта. Ёй трэба было вучыцца на год болей за Міколу, і ён, скончыўшы іститут і атрымаўшы прызначэнне на работу, чакаць не захацеў. Яны пажаніліся.

Ад'язджаючы ў свой горад, Мікола ў адной руцэ трымаў чамадан, у другой — сваю прэмію, патэфон.

— Дай я панясу патэфон,— папрасіла Галя.

А яшчэ праз тры гады Галя зноў праводзіла Мікалая Аляксеевіча ў дарогу. Ён папрасіўся ў самы адстаючы калгас. То быў славуты год трыццацітысячнікаў. Яны дамовіліся, што яна прыедзе да яго ў вёску вясной. Як і тады, у першае расстанне, Мікола нёс чамадан, а Галя — патэфон...

IV

Мікалай Аляксеевіч добра ведаў, што трэба рабіць цяпер, зімой. За насенне ён не хваляваўся. З раёнам наконт гэтага дамоўлена. Веснавыя работы МТС бралася выканаць на восемдзесят працэнтаў. «Галоўным участкам» былі ўгнаенні. За вайну і пасляваенныя гады зямля зусім збяднела.

Вазілі на поле лічанымі вазамі, а ў зводках пісалі пра сотні тон. Самі сябе ашуквалі. Торф, бадай, зусім не капалі. Прывозілі для прыліку па некалькі вазоў на гектар. Везлі сыры, прама з балота, цвёрдыя чорныя цаглiны і цяпер валяюцца па полі. Так далей працаваць нельга. Зямлі сёлета трэба даць поўную норму і нават больш.

І яшчэ трэба выцягнуць жывёлагадоўлю. З кармамі бедна. Сена позняе, падгніўшае, але трэба выцягнуць...

Усе гэтыя дні з самага ранку да позняга вечара Мікалай Аляксеевіч лётаў па калгасе. Яго бачылі то ў адной, то ў другой брыгадах. Вакол вачэй у старшыні залеглі вялікія чорныя кругі, ён перастаў у час галіцца. Па разліках трэба было, каб гной вазіла штодзень паўсотня падвод. Не выязджала ж на возку і палавіны. Лепш за ўсіх вазіла гной выселкаўская брыгада Ля-

вона Гарнастая. Брыгада адна давала за дзень столькі, колькі дзве астатнія.

Аднойчы надвячоркам, калі Мікалай Аляксеевіч, прамёрзлы і галодны, вяртаўся з Зазыбаў, ён нос у нос сустрэўся са Збанком. Той, прыпёршыся грудзямі да веснічак, размаўляў з маладзіцай, што стаяла на двары, стараючыся, каб яе не ўбачылі. Збанок быў выпіўшы, бо гаварыў на ўсю вуліцу.

— Дык як яно жыццё-быццё, таварыш Збанок? — прывітаўся Мікалай Аляксеевіч.

Маладзіца, убачыўшы старшыню, ахінулася хусткай і таропка шмыгнула ў хату.

— Жыццё нармальнае,— смела адказаў Збанок.

— Ну, а на работу калі? — адразу перамяніў тон старшыня.— Здаецца, месяц ужо, як у адпачынку.

— Я сваё адпрацаваў. Няхай цяпер папрацуюць другія, тыя, што на гатовае прыйшлі. Пабачым, што ў іх атрымаецца....

— На якое гэта гатовае? — ускіпеў Мікалай Аляксеевіч.— За такое гатовае, ведаеш, у турму мала. Дык вось слухай, гаспадар, калі на гэтым тыдні на работу не выйдзеш — вясной абрэжам агарод па самую хату. Гэта я абяцаю табе пэўна.

Старшыня крута павярнуўся і пакрочыў па вуліцы.

— Не палохай, бачылі такіх! — данёсся да яго п'яны Збанкоў голас.

Праз два дні Збанок прыйшоў на работу. Трымаўся ён хоць і незалежна, але ціха. Яго паставілі старшым па здабычы і вывазцы торфу, выдзеліўшы пад яго ўладу некалькі хлапцоў-падлеткаў.

Са Збанком старшыня ўправіўся лёгка, з другімі было куды цяжэй. На работу не выходзіў яшчэ шмат хто. Неяк старшыня зайшоў у хату да Івана Дзямешкевіча. Гаспадар, чорнавалосы, шыракаплечы мужчына, сядзеў босы на прыпечку і падшываў валёнак.

— На работу, мабыць, збіраецеся? — спытаў Мікалай Аляксеевіч.

Гаспадар толькі глянуў спадылба і не адказаў нічога. Маўчаў і старшыня. З печы на Мікалая Аляксеевіча з прагнай цікаўнасцю пазірала некалькі пар чорных, як і ў гаспадара, вачанят.

— На работу трэба заўтра ісці,— цвёрда сказаў старшыня.— Інакш будзем рабіць вывады. Нам такіх калгаснікаў не трэба, што толькі лічацца ў спісках.

— Рабіце вывады,— спакойна прамовіў Дземяшкевіч.— А на работу я прыйду толькі тыдняў праз тры. Я ў леспрамгас падрадзіўся на гэты час. Крыўдуй не крыўдуй, старшыня, а інакш не магу. Мне жыць трэба, а калгас пакуль што мяне не вельмі забяспечыў.

— Калі ўсе будуць думаць так, як вы, то калгас ніколі і не падымецца. Калгас — гэта ж людзі.

— Не агітуй мяне,— Дземяшкевіч рашуча пачаў надзяваць валёнак.— Многа, брат, я чуў прыгожых слоў і абяцанак. Пабыў бы ты ў маёй скуры, то, мабыць, заспяваў бы іначай. Табе — прайшоў месяц, і палажы на стол тысячу рублёў. А мне ты паложыш што-небудзь да восені?

— Я буду на працадні працаваць, як і ўсе! — рэзка кінуў Мікалай Аляксеевіч і пайшоў да дзвярэй. У цёмных сенцах ён доўга шукаў клямку, і гаспадар выйшаў, каб памагчы яму. Але з клямкай старшыня, нарэшце, справіўся сам і, бразнуўшы дзвярыма, скочыў з высокага ганка. Пра тое, што трэба адмовіцца ад вызначанага яму гарантыйнага заробку, Мікалай Аляксеевіч сказаў упершыню...

У лютым пачаліся снежныя віхуры. Снегу намяло столькі, што невысокую лазеньку на ўскраіне вёскі занясло зусім — тырчаў толькі бляшаны комін. У двара кожны дзень трэба было пракопваць да хлявоў і калодзежа траншэі.

Вывазка гною зусім пайшла на спад. За дзень болей аднаго рэйса зрабіць было цяжка. Старшыня хадзіў пануры і маўклівы, заняты неспакойнымі думкамі аб тым, як выйсці з гэтага прыкрага становішча. Здаецца, ніколі ў жыцці ён так не адчуваў сваёй бездапаможнасці. Калі ён браўся за якую-небудзь справу, то абавязкова бачыў яе канец, яе вынікі — такі ён быў чалавек. Цяпер жа пра канец не хацелася і думаць...

Але ратунак быў знойдзены. У той вечар, калі Мікалай Аляксеевіч наважыў прасіць у МТС трактар для вывазкі ўгнаенняў, ён зноў адчуў у душы ранейшы спакой. Ён акуратна пагаліўся і напісаў пісьмо жонцы...

У дагаворы з МТС не было пункта пра вывазку ўгнаенняў. Але Мікалай Аляксеевіч быў упэўнены, што дамовіцца з дырэктарам. У поўдзень ён паехаў у МТС. Аказалася — дамовіцца не так лёгка. Старшы механік (дырэктара не было, паехаў у вобласць здабываць за-

пасныя часткі) наадрэз адмовіўся выдзеліць трактар. Довадаў у яго было багата: на такія рэчы не прадугледжана выдаткаванне гаручага, невядома, як аплочваць працу трактарыстаў, людзі заняты на рамонце. Мікалай Аляксеевіч спрачаўся са старшым механікам да самага вечара і — без поспеху. Ён пазваніў у райком партыі. Першага і другога сакратароў таксама не было, а інструктар адказаў, што заяўкі на вывазку ўгнаенняў трактарамі ёсць і ад другіх калгасаў і што гэтае пытанне пастаўлена перад абласнымі арганізацыямі.

Вечарам, калі за вокнамі кабінета сінеў хуткі зімовы змрок, Мікалай Аляксеевіч папрасіўся ў эмтээсаўскага механіка пераначаваць на яго канапе. Той здзіўлена ўзняў стрэлкі прыгожых брывоў.

— Мне ў калгас нельга вяртацца. Паеду заўтра ў раён ці ў вобласць па гэты ж трактар. Без трактара — калгасу крышка, і я там як старшыня не патрэбен...

Механік моўчкі расхаджваў па кабінеце, нешта абдумваючы.

— Але і ўпарты ты,— сказаў ён нарэшце.— Ну, добра, дам я табе трактар — на сваю адказнасць, не забывай.

Стары, яшчэ даваенны «Чалябінец» прыгрукатаў у Шчаўры назаўтра пад вечар. Ён прыцягнуў доўгія эмтээсаўскія кары з палазамі, абцягнутымі жалезам. Старшыня хацеў, каб ужо ў гэты дзень быў зроблены хоць адзін рэйс. Людзей сабралася мала. Мікалай Аляксеевіч папрасіў накідаць гной і жывёлаводаў. Сынклета Крывіцкая сахора не ўзяла і дэманстратыўна пашыбавала грэцца ў старожку.

— Дня мала, дык яшчэ і нанач хоча запрэгчы.

— Заўсёды вам дрэнна,— не вытрымаў старшыня.— Не хочаце рабіць — не рабіце, але і не бунтуйце народ...

— А ты думаеш, калі даў боты і ватоўку, то царства нябеснае адкрыў! — залямантавала на ўвесь двор Крывіцкая.— З досвітку да ночы таўчэшся ў брудзе, ды яшчэ і гной накідай. Хіба гэта парадак?

— Не трэба тваёй дапамогі! — не помнячы сябе, крыкнуў старшыня.— Вон з калгаса!

Ён са злосцю хапіў сахор і амаль подбегам выскачыў з хлява. Людзі моўчкі ўзяліся за працу. Нават трактарыст недзе раздабыў вілы і стаў да гурту. Стар-

шыня ўздзіраў сахорам цёплы зляжалы гной і цэлымі бярэмкамі кідаў яго ў разложыстыя кары.

— Вы пластамі бярыце, старшыня,— пачуў Мікалай Аляксеевіч голас Ганны Хведасюк.— Так лягчэй.

Загадчыца фермы стаяла збоку, і ёй, відаць, было няёмка, што толькі адна яна не працуе. Гною накідалі хутка, трактар павёз яго на поле, але ніякай радасці на душы ў старшыні не было.

Вечарам таго ж дня Мікалай Аляксеевіч накіраваўся ў Выселкі. Ён адчуваў, што паводзіць сябе з людзьмі не так, як трэба, і яму хацелася нешта зрабіць, каб вызваліцца ад цяжкіх, маркотных думак. Старшыня вырашыў схадзіць да Лявона Гарнастая. Гарнастай быў у сваіх Выселках да ўзбуйнення калгаса за старшыню, быў, як і Мікалай Аляксеевіч, партыйны. Іх, партыйцаў, разам з кладаўшчыком, цяпер было ўжо трое, і райком збіраўся стварыць у калгасе партыйную арганізацыю.

Гаварыць пра свае няўдачы і сумненні старшыні не хацелася нікому, нават Гарнастаю, якога ён паважаў больш за астатніх. Мікалай Аляксеевіч хацеў проста пабыць адзін на адзін з гэтым чалавекам, пачуць яго бадзёры голас і смех.

У Гарнастаевай хаце ён застаў некалькі вяскоўцаў. Тыя сядзелі за сталом і зацята рэзаліся разам з брыгадзірам у карты. Пры ўваходзе старшыні ніхто не выказаў асаблівага здзіўлення. Гульня працягвалася ранейшым парадкам, толькі брыгадзір прапанаваў Мікалаю Аляксеевічу пачакаць «высадкі». Старшыня сядзеў, маўчаў і хмурыўся. Ён думаў аб тым, што прыйшоў дарэмна.

Нарэшце падышла і «высадка», але гуляць у карты Мікалай Аляксеевіч адмовіўся наадрэз. Ён сядзеў маўклівы і насуплены, і людзям стала пры ім ніякавата. Яны пачалі разыходзіцца. Праз паўгадзіны ў хаце засталіся толькі старшыня і Гарнастай.

— Я думаў, ты нешта асаблівае ведаеш, каб не адрывацца ад людзей,— спрабаваў пажартаваць Мікалай Аляксеевіч.— А ў цябе спосаб, якім, мабыць, яшчэ земскі начальнік карыстаўся,— карты... Вы на грошы, выпадкам, не гуляеце?..

— Не зарабілі яшчэ грошай,— у тон старшыні адказаў брыгадзір.— Як заробім, тады ўжо і вырашым — прагуляць нам іх у карты ці не.

Але брыгадзір, мабыць, разгадаў невясёлыя думкі маладога старшыні.

— Ты, брат, не крыўдуй за карты,— прагаварыў ён ужо лагодней.— Добрага клуба мы з табой яшчэ не пабудавалі, электрычнасці і радыё ў нас няма. Дык хіба гэта такі ўжо грэх пагуляць у карты? І не думаю, брат, я картамі з людзьмі зблІжацца. Трыццаць гадоў стаіць на гэтым самым месцы мая хата, якраз пасярэдзіне вёскі. Мне тут, хоць бы ты і хацеў, дык ніяк ад людзей не адарвешся. Перасяляцца ж адсюль я не думаю.

— Мая жонка летам пераедзе,— з крыўдай у голасе прамовіў старшыня.— І за гэта дакараць мяне, Лявон Пятровіч, не варта. Я сваёй ахвотай паехаў у калгас...

— Ды я ж зусім не пра тое,— аж прыўзняўся з месца брыгадзір.— Які ж ты калючы!..

Хутка Мікалай Аляксеевіч сабраўся дадому. Нешта перашкаджала яму раскрыць перад Гарнастаем свае думкі і сумненні, пагаварыць душа ў душу.

— Пачакай, прыйдзе жонка, павячэраем,— прасіў брыгадзір.— Куды табе спяшацца, на ноч гледзячы? Яшчэ на ваўкоў якіх нарвешся.

Але старшыня заставацца не хацеў. Ён сказаў колькі слоў наконт бягучай работы, папрасіў Гарнастая быць заўтра на praўленні і выйшаў.

— Не разгадаю я цябе ніяк,— ужо на ганку сказаў брыгадзір.— І хлопец ты, здаецца, добры, з галавой. Але рвешся ты, як той малады, неаб'езджаны конь, і пад гару навыскач. Хочаш усё сам зрабіць, адзін.

На вуліцы Мікалая Аляксеевіча ледзь не збіў з ног рэзкі парыў ветру. Вецер быў цёплы, паўднёвы, і дзьмуў ён проста ў твар старшыні. Да сасонніку, які быў ад вёскі за які-небудзь кіламетр, Мікалай Аляксеевіч дабіраўся ледзь не цэлую гадзіну. Снег стаў мяккі, глейкі, нават на ўезджанай дарозе ён правальваўся пад нагамі.

У лесе ісці было лягчэй. Дзесьці ў вяршалінах хвой свістаў вецер, глуха стагнаў малады сасоннік. Мікалай Аляксеевіч ішоў і думаў пра вясну. Снег можа сагнаць праз два тыдні, а ўгнаенняў вывезена яшчэ мала. З другога боку, надыход вясны радаваў старшыню. Калі снег сыдзе за два — тры тыдні, падзяжу на ферме, бадай, не будзе. Кармоў засталося вельмі мала, у абрэз.

V

Назаўтра з самай раніцы Мікалай Аляксеевіч падаўся на ферму. Вецер трохі сціх. Заснежаныя палі і лес удалечыні здаваліся сінімі. Гэтую прыкмету наступаючай вясны старшыня ведаў яшчэ з дзяцінства.

Трактар стаяў ужо з нагружанымі гноем карамі. На работу выйшлі ўсе, каго ўчора прызначыў старшыня, і гэта яго ўзрадавала.

Трактар загрукатаў і рвануў за сабой нагружаныя кары. Наверсе сядзела пяцёра накідальшчыкаў і, нібы пікі, тырчалі ўваткнутыя ў гэты няўклюдны воз сахары з белымі, яшчэ не адпаліраванымі мазолістай рукой чаранкамі.

Мікалай Аляксеевіч правёў вачыма трактар. Каб толькі не сапсаваўся, то вясну з ім сустрэць можна,— падумаў ён.

— Мне трэба з вамі пагаварыць,— паклікала старшыню Ганна Хведасюк.— Давайце адыдземся.

Выгляд загадчыцы фермы быў збянтэжаны, спалоханы. З-пад яе вязанай шэрай хусткі выбілася пасмачка русявых валос і прыклеілася да ўспацелага лба.

— Збанок сена прадаў, два стагі...— збіваючыся, расказвала Ганна.— Яшчэ ўвосень, да вас, мабыць... Цяпер віляе — кажа, зімой перавёз. А ніхто таго сена не перавозіў. Сена на адзін тыдзень цяпер засталося...

— А вы куды глядзелі? — не сваім голасам закрычаў старшыня.— Ферму хто прымаў? Збанку паверылі?

Жанчына, заплакаўшы, кінулася прэч ад старшыні. Ён не ведаў, што рабіць. У яго не было слоў, каб чымнебудзь яе суцешыць...

Астатняе адбылося вельмі хутка. Мікалай Аляксеевіч ледзь не подбегам кінуўся на поле, дзе корпаўся Збанок са сваімі маладымі памочнікамі. Калі старшыня крочыў па полі, недзе ў глыбіні душы ў яго яшчэ хавалася надзея, што Збанок проста пажартаваў і ўсё як-небудзь абыдзецца. Але гэтая надзея адразу знікла, як толькі Мікалай Аляксеевіч убачыў Збанка. Той сядзеў каля агню і расказваў нешта вясёлае хлопцам. Куча торфагноевага кампосту была амаль закончана. Убачыўшы старшыню, Збанок усхапіўся. Старшыня, не ведаючы, з чаго пачаць, і не вітаючыся, падышоў да кучы. Яму кінулася ў вочы, што чорныя кавалкі торфу неяк залішне вытыркаюцца з кучы.

— Гной перакладалі торфам? — рэзка спытаў старшыня.

— А як жа, перакладалі,— замітусіўся Збанок.— Без торфу гной перагарыць.

Мікалай Аляксеевіч злёгку дакрануўся да тарфяной цагліны, і яна ўпала на дол. Упала і другая, і трэцяя. Тады старшыня прыўзняў пласт гною. Гной быў цёплы, торфу ў сярэдзіне кучы не было. Збанок прыладзіў кавалкі торфу толькі зверху...

Кроў кінулася ў твар Мікалаю Аляксеевічу. Не памятаючы сябе, ён схапіў загрудкі збялелага Збанка і страсянуў яго што было сілы.

— Што гной перагарыць, ты ведаеш, што жывёла падохне, ведаеш... Каму сена прадаў, сволач?..

У Збанка, нібы нежывога, матлялася галава, ён агідна ляскаў зубамі. Старшыня штурхануў яго ад сябе, і Збанок, закрываючы твар рукамі, упаў на снег. Заенчыў нехта з хлопцаў... Цяпер толькі старшыня прыйшоў у розум. Ён крута павярнуўся і пайшоў прэч з поля.

Без думак, з пустой душой зайшоў Мікалай Аляксеевіч на сваю кватэру і, не распранаючыся, упаў на ложак. Одум узяў яго пазней. Яму здавалася, што з гэтага дня, з сутычкі са Збанком, у яго жыцці пачалося нешта недарэчнае. Ніколі да гэтага не падняў ён рукі на чалавека. Збанка ён не паспеў ударыць, хоць яго варта было павесіць... Ударыць не паспеў, але аўтарытэт свой, старшыні, кіраўніка, там, на полі, пакінуў назаўсёды. Цяпер Збанок можа перайсці ў наступленне, у яго ёсць зачэпка. І нічога ён, старшыня, Збанку цяпер не зробіць — ні за сена, ні за кампосты... Пад вечар ужо Мікалай Аляксеевіч надумаўся ехаць у раён. Ён паедзе і раскажа ўсё дачыста ў райкоме. Кіраўніка з яго, як відаць, не атрымалася, і ў калгасе яму болей заставацца не варта... Ды і сам ён заставацца тут болей не хоча...

Сыпаў лёгкі сняжок, калі старшыня прыйшоў на канюшню. Баніфацый здзівіўся, што старшыня едзе адзін проці ночы, але пярэчыць не стаў. Ён хутка запрог каня і параіў завесці каня нанач да Сініцкага, таго самага, што быў некалі тут за старшыню і цяпер працуе ў «Плодагародніне». За вёскай снег пайшоў спарнейшы — ён падаў вялікім мокрым хлоп'ем. Мікалай Аляксеевіч час ад часу торгаў лейцамі, ён хацеў

ехаць хутчэй. Па лёдзе Мядзведкі конь бег спорнай рыссю. Прайшло ўжо з гадзіну язды, і старшыня ўглядаўся ў перадвячэрнюю імжу, засланую снегам, шукаючы вачыма павароткі на бераг. Раптам конь захроп і стаў на дыбы. У тую ж хвіліну пад ім падламаўся лёд. Старшыня скочыў з вазка — конь пярэднімі нагамі падламваў пад сябе лёд, а сані сталі ў яго на спіне тарчма...

Не раздумваючы, Мікалай Аляксеевіч кінуўся да каня і хапіў яго за аброць. Конь ірвануўся да чалавека, і лёд падламаўся пад ім зноў... Старшыня з галавой нырнуў у ваду, а конь балюча ўдарыў яго пярэдняй нагой у грудзі. Не выпускаючы з рук аброці, Мікалай Аляксеевіч закрычаў дзікім, нечалавечым голасам...

Ён чуў, як нехта падбег да палонкі, як трэснулі рассечаныя гужы. Вызваліўшыся ад саней, конь у тое ж імгненне вынес старшыню на лёд...

Калі Мікалай Аляксеевіч расплюшчыў вочы, ён убачыў высокага чалавека, які адной рукой трымаў мокрага, дрыжачага каня, а другой — сякеру. Гэта быў Іван Дземяшкевіч, той, што хадзіў на заработкі ў леспрамгас і яшчэ не зарабіў ніводнага працадня ў калгасе. Дземяшкевіч паклаў на лёд сякеру і, не выпускаючы каня, пачаў распранацца.

— Скідай паліто, бяры мой кажух і бяжы! — камандаваў ён.— Загінеш. Вып і гарэлкі і зараз жа на печ!.. Каня я прыганю...

Старшыня пабег...

Праз гадзіну, пераапрануўшыся ў сухое адзенне, Мікалай Аляксеевіч ляжаў на печы, стараючыся сагрэцца. Бабка-гаспадыня, божкаючы, пабегла купляць гарэлку. Але раней за бабку ў хату ўскочыў Баніфацый Міцкевіч. Ён грукаў па падлозе дзеравяшкай, лаяў старшыню за неасцярожнасць і вінаваціў сябе. Тады ўзлез на печ і выняў з-за пазухі пляшку.

— Ад хрысцін яшчэ засталася. Твая, брат, пляшка. Ты пі, цераз сілу, а пі...

На другую ноч у Мікалая Аляксеевіча паднялася тэмпература. Думкі блыталіся, ён часта ўпадаў у забыццё. Трызненне цягнулася доўга.

Неяк ноччу Мікалай Аляксеевіч расплюшчыў вочы і ўбачыў дзіўны малюнак. На стале стаяла прыкручаная лямпа, а над ім, схіліўшыся, сядзелі дзве бабкі. Гаспадыня, бабка Ульяна, вяла размову з другой, незнаёмай старшыні бабкай. Мікалаю Аляксеевічу гэтая

размова нагадала спакойнае булькатанне ляснога ручая. Адчуванне было такое прыемнае, што ён зноў заплюшчыў вочы, стараючыся працягнуць сваю ціхую паўдрымоту. Праз усю ноч ён чуў спакойную гаворку бабулек...

Пад раніцу ён папрасіў піць. Бабкі ўсхапіліся і пачалі завіхацца ля гаршчочкаў, збанкоў, кубкаў і пляшак, якімі была застаўлена ўся лаўка каля ложка.

— Гэта вось фершал прынёс, казаў па тры лыжкі ў дзень даваць,— асцярожна трымаючы бутэлечку ў руках, тлумачыла бабка Ульяна.— Выпі, галубок, я табе дам узвару пасля...

— А гэта я трыпутнічку наварыла, ён жар сцішае... Выпі, каток...

Мікалай Аляксеевіч паслухмяна піў усе лекі. Яму не хацелася крыўдзіць бабак, якія не адыходзілі ад яго ні днём, ні ноччу. Ён адчуваў іх мацярынскі клопат, і яму было лёгка і ціха на душы. У спакойнай паўдрымоце ён слухаў спагадныя размовы бабулек.

— Дасць бог, ачуняе,— ціха разважала гаспадыня.— Прастуда ў яго. Гэта ж чалавек такі, скаціну шкадаваў, дык сам у ваду кінуўся. Харошы чалавек, слова благога не чула ад яго. Я, кажа, табе, бабка, яблынькі гноем абкладу, яны не памерзнуць, і яблык будзе болей...

Неяк пад вечар Мікалай Аляксеевіч расплюшчыў вочы і здзівіўся: бабак каля яго не было. На стале стаяла прыкручаная лямпа, а па сцяне скакалі цені. За перагародкай гаварылі. У паважную гаворку бабак уплятаўся нечый знаёмы рэзкі голас. Старшыня напружыў памяць, але ніяк не мог успомніць. Яго зноў апанавала дрымота. Нарэшце дзверы адчыніліся, і пад нечымі цвёрдымі крокамі заскрыпелі масніцы. Мікалай Аляксеевіч зноў расплюшчыў вочы і яшчэ болей здзівіўся: над ім стаяла Сынклета Крывіцкая. Сустрэўшыся позіркам са старшынёй, яна заморгала вачыма і, крута павярнуўшыся, падалася за перагародку.

— Не трэба, Сынклета,— чуў Мікалай Аляксеевіч голас сваёй гаспадыні.— У мяне ж яблыкі свае ёсць, нясі дзецям.

— Назад не вазьму, бабка,— гаварыла даярка.— Другім старшыням не насіла падарункаў, а гэтаму прынесла.

А назаўтра прыехала Галя, жонка. Яна кінулася

да ложка з поўнымі слёз вачыма і доўга не магла прамовіць ні слова. Бабкі адступілі на сярэдзіну пакоя і з трывогай наглядалі за гэтай карцінай. Перасіліўшы сябе, Галя стала доктарам. Яна асцярожна абслухала яго, змерала тэмпературу.

— Крызіс прайшоў,— сказала яна радасна і села ў знямозе на ложак.

Бабкі перахрысціліся і, асцярожна ступаючы, выйшлі з пакоя.

Галя прабыла ў яго цэлы тыдзень. Стараючыся яго не хваляваць, яна завіхалася на палавіне гаспадыні і раз пораз прасоўвала за перагародку стрыжаную, нібы ў хлапца, галаву. А ён увесь час думаў пра сваю прыкрую сутычку са Збанком, пра тое, што кармы на ферме цяпер, мабыць, выйшлі зусім. Думкі былі неспакойныя, трывожныя, і ён не хацеў імі дзяліцца ні з кім, нават з Галяй. Мікалай Аляксеевіч проста ўзрадаваўся, калі пачуў аднойчы ў пярэднім пакоі голас Гарнастая. Брыгадзір нешта вельмі доўга абціраў ногі, потым тарабарыў з гаспадыняй і з Галяй. Ён прыйшоў не адзін. Нізка прыгнуўшыся, услед за брыгадзірам у пакой улез і рахункавод Пятро Кавалеўскі. Яны абодва так асцярожна ступалі па падлозе, што старшыня міжволі ўсміхнуўся.

— Ды ён, выходзіць, жывы,— весела загаварыў Гарнастай.— Нашага брата голай рукой не возьмеш — вылезе і з агню, і з вады.

Брыгадзір з рахункаводам селі і пачалі расказваць, як некалі тапіліся і ратаваліся яны, іх сябры і знаёмыя. Расказвалі яны з такой ахвотай і падрабязнасцямі, нібы гэта было самае галоўнае ў іхнім жыцці.

— На ферме як? — не вытрымаў старшыня хітрыкаў.

— Выкручваемся,— проста сказаў Гарнастай.— Ты ачуньвай, не думай пра гэта. Па ўсіх прыкметах з адстаючых мы вылазім. З раёна зводку прынеслі: на трэцім месцы мы па вывазцы ўгнаенняў. Такое пасля вайны ў нас першы раз...

— Са Збанком дрэнна ў мяне выйшла,— нечакана для сябе загаварыў Мікалай Аляксеевіч.— Сам не ведаю, што рабіць. Давёў ён мяне, а цяпер пачнуць плявузгаць.

— А што Збанок?

— Яго павесіць мала! — загарачыўся Пятро Кава-

леўскі.— Ходзіць цяпер, падтуліўшы хвост. Мы, брат, яму проста сказалі: калі не паложыш грошы на стол, сушы сухары. Хопіць з ім цацкацца.

Збанок чуе, з якога боку вецер. Людзі на работу пайшлі. Івана Дземяшкевіча мы ў цяслярскую брыгаду прызначылі. Чалавек дваццаць вярнулася адыходнікаў...

Гэтыя навіны дзейнічалі лепш усякіх лекаў.

Назаўтра Галі трэба было ад'язджаць. Яна выцягнула з-пад ложка патэфон, асцярожна выцерла на ім пыл і паставіла пласцінку. Мікалай Аляксеевіч, прыўзняўшыся на падушках, слухаў музыку, успамінаў інстытут, сяброў, сваё каханне да Галі. Ён выразна, да болю адчуваў, што паміж яго ранейшым і цяперашнім жыццём пралегла рэзкая мяжа, і гэтая мяжа пачалася тут, у калгасе. Інстытут, сябры, спрэчкі — усё гэта здавалася далёкім, адышоўшым, малазначным.

Галя паехала, а яшчэ праз два дні Мікалай Аляксеевіч выйшаў на ганак. У твар яму дыхнула свежым п'янкім паветрам, і ў старшыні закружылася галава. Ён хапіўся рукою за вушак і доўга стаяў, не адважваючыся сысці з ганка. Потым асцярожна саступіў на зямлю і паволі прайшоўся па двары. Было цёпла, дружна звінелі капяжы.

Мікалаю Аляксеевічу захацелася на поле. Пацягнула яго туды моцна і ўладна, і ён не мог працівіцца гэтаму нечакана ўзнікшаму і вострааму жаданню. Трымаючыся парканаў, старшыня выйшаў на агарод. Ён не хацеў ісці вуліцай, каб бачылі яго слабасць.

Поле было заслана наміткай сіняватӑй смугі, а лес за ім стаяў сіні-сіні. На ўсёй прасторы, як кінуць вокам, сярод снежнай сінечы вытыркаліся шэрыя вясновыя праталіны. Вясна наступала, і гэтыя першыя праталіны, здаецца, на вачах шырыліся, раслі, займаючы ўсё поле...

Старшыня, асцярожна ступаючы, каб не правaліцца ў пацягнутыя здрадлівай зеленаватай кашай разоры, дыбаў па агародах на поле. Ён бачыў, што на полі стала, можа, утрая больш кампоставых кучаў, і яму хацелася пералічыць іх усе да адной, абмераць іх сваімі крокамі...

Перад самай дарогай Мікалай Аляксеевіч раптам спыніўся як укапаны. Ён убачыў Ганну Хведасюк. Яна выйшла са свайго двара, згінаючыся пад вялікай нош-

кай сена. Жанчына ішла ў кірунку фермаў, наперарэз старшыні, мабыць, не заўважаючы яго. Паглядаючы на маленькую, мізэрную постаць жанчыны, Мікалай Аляксеевіч адчуваў, як гарачы, салёны камяк падступае к горлу, а сэрца пачынае біцца хутка і часта. Старшыня раптам з балючай яснасцю ўспомніў, як, не памятаючы сябе, ён крычаў тады на гэтую маленькую, па-дзявочы зграбную жанчыну, як яна, плачучы, адскочыла ад яго...

Яму хацелася пазваць цяпер Ганну Хведасюк, сказаць ёй нешта такое, каб яна засмяялася, каб ёй стала добра і лёгка, але ў яго не хапіла сіл на гэта. Ён адчуваў сябе вінаватым перад ёй, і ад гэтага яму было яшчэ больш балюча.

Старшыня раптам крута павярнуўся і пайшоў у двор Ганны Хведасюк. Ён яшчэ не ведаў, чаго сюды ідзе. Дайшоўшы да ганка, ён пастаяў у нерашучасці, потым падняўся па прыступках і ўзяўся за клямку.

Тое, што старшыня ўбачыў у хаце, адразу перамяніла яго настрой, і ён ледзь не разрагатаўся. На падлозе валтузіліся два хлопчыкі. Яны так зацята змагаліся, што нават не звярнулі ўвагі на чужога чалавека. У кожнага з іх на нагах было па адным чаравіку. Меншы шмаргаў большага за нагу, стараючыся зняць чаравік, і аж усхліпваў ад бяссілля.

— Хлопцы, хопіць ваяваць,— не вытрымаў старшыня.

— Я яго не чапаю, ён сам лезе,— апраўдваўся старэйшы.

— Не чапаеш,— румзаў меншы.— Сам гуляеш, а мне сядзі. І ўчора гуляў, і сёння. Казаў, птушку прынясеш, і не прынёс. Аддавай мае чаравікі, ты свае падраў!..

У меншага так набалела на душы ад гэтай яўнай несправядлівасці старэйшага брата, што слёзы ў яго сыпаліся бобам. Мікалай Аляксеевіч наважыў стаць на бок меншага.

— Не трэба яго крыўдзіць,— сказаў ён старэйшаму.— Няхай і ён пагуляе.

— Яму нельга, у яго быў коклюш,— пераконана адказаў большы.— На дварэ холадна.

Супраць такога доваду крыць было нечым. Мікалаю Аляксеевічу раптам прыйшла ў галаву шчаслівая думка. Ён успомніў, што ў яго гаспадыні ёсць цэлы куфэ-

рачак з шавецкімі прыладамі. Паабяцаўшы хлопчыкам зашыць дзіравыя чаравікі, ён кінуўся на кватэру.

Хлопчыкам, відаць, спадабаўся гэты высокі чорны дзядзька. Вяртаючыся назад, старшыня яшчэ здалёк убачыў, што яго новыя сябры з нецярпеннем пазіраюць на вуліцу, прыціснуўшы да шыб прыплюшчаныя кірпы.

Шаўцом Мікалай Аляксеевіч не быў ніколі. Але пра гэта ён зараз не думаў. Ён няўмела сукаў дратву, нязграбна забіваў у падэшву цвічкі, але хлопчыкі пазіралі на яго работу з захапленнем. Чаравікі былі адрамантаваны не надта, але твары хлопчыкаў аж свяціліся ад задавальнення...

Увесь дзень у душы Мікалая Аляксеевіча панавала спакойная ўпэўненасць. Сёння ён пазіраў на свет, на людзей новымі, добразычлівымі вачыма. Ён прайшоў па полі, пільна прыглядаючыся да тых змен, што адбыліся за два тыдні яго хваробы. Трактар ужо адправіўся назад у МТС. Старшыня прыкідваў на вока, колькі вывезена гною. Гэта было яшчэ не тое, пра што ён марыў, але для пачатку няблага.

На фермах капала са столі, на цялятах вахлакамі вісела поўсць. Але яны досыць жвава мясілі гной, махаючы тоўстымі хвастамі.

— Не цяляты, а ваўкі,— паведаміла Сынклета Крывіцкая.— Здаецца ж, сена хоць па жмені вымяркоўвалі, абурыны парым, пойла два разы даем. І ўсё як у прорву. Прывядзі ваўка — і таго з'ядуць...

Выходзячы з хлява, Мікалай Аляксеевіч твар у твар сутыкнуўся з Ганнай Хведасюк. Маленькая, у абшарпаным ватнічку, яна акінула старшыню хуткім спалоханым позіркам і залілася чырванню. Ён стаяў насупраць яе і таксама не ведаў, з чаго пачынаць.

— Падзяжу не было? — спытаў старшыня нечакана для самога сябе, адводзячы позірк убок.

— Не было,— паспешліва адказала жанчына.— Толькі Крывуля на нogі ўпала. Ветэрынар лечыць цяпер.

— Корму няма, Ганна Цітаўна?

Жанчына акінула старшыню таропкім удзячным позіркам.

— Дастаём як-небудзь. На лядзе аўсянка зазімавала, дык возім, сечку парым. Каб хутчэй на пашу!..

— Прыходзьце на праўленне, Ганна Цітаўна. Штонебудзь прыдумаем...

Старшыня хадзіў па калгасе, вітаўся з людзьмі, і яго не пакідала не знаная раней спакойная ўпэўненасць. Гэтая ўпэўненасць ішла, мабыць, ад добразычлівых позіркаў, якія крадком кідалі на яго людзі, ад іх запытанняў, прасякнутых жывым, трапяткім клопатам, ад тысячы іншых дробязей, што стваралі ў душы нейкую прыемную суладнасць і яснасць. Сэрцам адчуваў Мікалай Аляксеевіч, што ў калгасе наступіў той жаданы пералом, аб якім ён столькі думаў. Гэта быў пакуль што не ўраджай, не высокія прыбыткі, не важкія працадні. Гэта быў толькі добры настрой, які свяціўся ў вачах людзей. І гэта было самае галоўнае...

Ля канюшні цюкалі сякерамі, абчэсваючы бярвенне, цесляры. Чорны, шыракаплечы Іван Дземяшкевіч першы заўважыў Мікалая Аляксеевіча.

— А-а-а, хрэснік,— усміхнуўся ён.— Мне, як і таму папу, належыць першая плата. З халоднай купелі, дзякуючы мне...

— Хроснага бацькі не забуду,— у тон Дземяшкевічу адказаў старшыня.— У першае ж свята пачастую так, што на сваіх нагах дадому не дойдзе...

Цесляры рагаталі...

Ідучы ўжо надвячоркам на праўленне, старшыня, здаецца, не адчуваў стомленасці. Ён спрытна пераскокваў лужыны і раз-пораз абмываў боты ад ліпкай вясновай гразі. З думак старшыні не выходзіла Ганна Хведасюк. Вобраз маленькай руплівай жанчыны нараджаў у душы Мікалая Аляксеевіча не знаныя ім раней цеплыню і душэўны спакой.

На праўленне старшыня ішоў з патэфонам. Ён наважыў яго аддаць як прэмію загадчыцы фермы ад імя праўлення і не хацеў, каб хто-небудзь ведаў, што гэты самы патэфон некалі ўручалі яму. Старшыня на хаду прыдумваў словы, якія прыйдзецца яму сказаць на праўленні.

Дзьмуў цёплы свежы вецер, і пад яго павевамі на заснежаных палях увачавідкі раслі вясновыя праталіны.

1955

ПРЫ АПОШНЯЙ СУСТРЭЧЫ

Сёлетняй вясной мне разам з нашым выкладчыкам нямецкай мовы Пятром Пятровічам прыйшлося выконваць даручэнне па мясцкомаўскай лініі. Нас паслалі выбраць мясціну для маёўкі — улонне прыроды, дзе б стомленыя за год лекцыямі, канспектамі, нарадамі і сходамі выкладчыкі тэхнікума адпачылі. Добрую мясціну мы знайшлі — з салаўямі, рэчкай і адносна невялікай колькасцю камароў. Я нарваў курасляпу, Пятро Пятровіч забіў гадзюку, якая прыгрэлася на вясновым сонцы. Але часу да прыходу аўтобуса, маршрут якога ляжаў праз гэтыя мясціны, яшчэ заставалася многа.

Пятро Пятровіч старэйшы за мяне. Як педагог, ён строгі і патрабавальны. У гэтым мне прыйшлося пераканацца. Не раз я заўважаў, што на маіх уроках хтокольвечы са студэнтаў рыхтаваў нямецкую мову. Мая заўвага дапамагала ў такіх выпадках не заўсёды: наступны ж урок — нямецкая мова.

На першамайскай дэманстрацыі я бачыў на грудзях у Пятра Пятровіча дзве калодкі ордэнаў Чырвонага Сцяга. За абы-што такіх узнагарод не даюць. Мне даўно хацелася запытацца ў свайго старэйшага калегі пра яго баявыя прыгоды, але ніяк не было зручнага выпадку. Сёння ж мая цікаўнасць была задаволена цалкам.

Мы ляжым на зялёнай мураве непадалёку ад развілкі дарог, дзе стаяць слупы з указальнікамі. Над намі ціхая засень бяроз, сіняе неба, па ім плывуць белыя купкі воблачкаў. Мы адпачываем ад гарадскога тлуму і мітусні, дыхаем свежым лясным паветрам, слухаем пераклічку вясёлых драздоў.

Я разгортваю газету, якую прывёз з сабою. «Чытай уголас»,— просіць Пятро Пятровіч. Я чытаю спачатку

навіны дня, а пасля надрукаваную на апошняй старонцы заметку, якая паведамляе, што ў заходнегерманскі гарадок Андэрнах прывезлі першую партыю зброі з-за акіяна, што там спешна будуюць новыя казармы і што Гансу Пупке, жыхару гэтага гарадка, у хуткім часе прыйдзецца плаціць яшчэ большыя падаткі, а яго гандаль пойдзе яшчэ горш...

— Ну, дык як ты думаеш, што ж скажа нарэшце твой Ганс Пупке? — пытае Пятро Пятровіч.

— Чаму мой? — крыўджуся я.— Я яго ніколі ў вочы не бачыў...

— Ды ты не злуй. Гэта, можа, і лепш, што ты не бачыў. А я, брат, бачыў. Хочаш, раскажу табе пра аднаго такога Ганса Пупке?

Пятро Пятровіч ляжыць на спіне, падклаўшы рукі сабе пад галаву.

— Дык вось слухай. Толькі я пачну з самага пачатку, каб табе было зразумела. Перад вайной я закончыў інстытут і адзін год працаваў настаўнікам. Толькі выкладаў не нямецкую мову, а біялогію. Я ж біёлаг па спецыяльнасці, а мовазнаўцам мяне зрабілі пасля вайны. Праўда, нямецкую мову я ведаў яшчэ з маленства, потым у інстытуце падвучыў яшчэ.

Рос я без бацькі і гадоў да чатырнаццаці карміўся ў аднаго немца-хутараніна — батрачыў у яго разам са сваёй маці. Пасля саўгас у нас арганізаваўся, паступіў я ў камсамол, у час калектывізацыі трыбушыў гэтага самага свайго «апекуна». Па камсамольскай пуцёўцы паслалі мяне на рабфак. Маё пакаленне поўных дзесяцігодак, як вы, не канчала.

Пасля рабфака, тры гады папрацаваўшы ў саўгасе, я паступіў у інстытут, а закончыў яго, калі мне ішоў трыццаты год. Пачаў працаваць, справіў сабе першы касцюм, задумаў жаніцца — прызвалі ў армію. Праслужыў год — вайна...

Мне не пашанцавала ў першы ж дзень вайны — ледзь у палон не трапіў. У тую ж раніцу, як пачаў фашыст вайну, драпнула мяне асколкам у нагу каля Брэста, і я адстаў ад сваіх.

Сяджу, брат, у нейкім хляве і паглядаю праз шчыліну, як смела ідуць па нашай зямлі фашысты. З закасанымі рукавамі, вясёлыя, рагочуць. Ідуць дзень і ноч, здаецца, і канца не будзе гэтай зялёнай навалачы. Ніколі, брат, не забуду таго хлява. Яны ідуць, гарла-

паняць песні, а я на сваёй зямлі хаваюся, як крот, і душаць мяне слёзы бяссільнай злосці. Не ведаю, як усё гэта вытрымаў, але неяк вытрымаў. Падлячыўся крыху — і ў дарогу...

Па дарозе на ўсход набралася такіх, як я, чалавек дванаццаць. Ідзем лясамі, і няма сярод нас ніводнага здаровага чалавека. Хто ў руку ранены, хто ў нагу, хто ў галаву. Ідзем ноччу, а днём ляжым у жыце, жуем жытняе зерне, шукаем шчаўе. І ведаеш, што больш за ўсё запомнілася мне з усяго нашага паходу: светлячкі і верш Някрасава «Забытая деревня». Ноччу мільёны гэтых светлячкоў параскіданы па лесе, нібы нейкія зоркі. Я біёлагам быў, ды гэтага раней не бачыў. А адзін баец маладзенькі, ён з намі тры дні ішоў, усю дарогу дэкламаваў: «У бурмистра Власа бабушка Ненила починить избенку лесу попросила...» Просім яго — кінь, без цябе нявесела, а ён цягне і цягне... Памёр ён хутка, паранены быў у галаву.

Дык вось, брат, кіламетраў чатырыста прайшлі мы. Абадраліся, абраслі, як звяры... Затое ж і злосці набраліся на немцаў!.. Ці лёгка быць валацугам, баяцца кожнага куста на роднай зямлі. Ну, думаю, хіба не дайду да сваіх! Але дайшоў, дайшло нас шэсць чалавек. Перавёз нас цераз Дняпро каля Лоева аднаногі дзядок і перахрысціў: ідзеце, сынкі, ды хутчэй вяртайцеся. Неўзабаве пасля гэтага і са сваімі сустрэліся.

Тут пайшлі справы звычайныя. Падлячыўся крыху, потым ваяваў. Камандзірам узвода мяне прызначылі. Паранены быў і зноў трапіў на фронт. Думаў часта пра той дзень, калі ступлю на родную зямлю. Хацеў пабачыць сваімі вачыма, як будуць уцякаць фрыцы. Расквітацца мне з імі вельмі хацелася і за тое, што ў хляве сядзеў, і што галодны бадзяўся па лясах...

Можа б, так звычайна і праваяваў, каб не гэтая нямецкая мова. Байцы майго ўзвода неяк даведаліся, што я разумею па-нямецку. Патрыбушым дзе-небудзь фашыстаў, і цягнуць яны да мяне розныя пакуначкі, флакончыкі — прачытай, што гэта за такі эрзац і ці можна яго спажываць. Дайшло і да начальства, што я ведаю нямецкую мову.

Выклікае мяне аднойчы маёр з дывізійнай разведкі. «Нямецкую мову ведаеш?» — «Ведаю». «Добра ведаеш?» — «Добра». Пагаварыў, распытаў, хто я, адкуль.

А яшчэ праз колькі часу забралі мяне з нашай часці. Паслалі вучыцца.

Вясной сорак трэцяга года скінулі нас, групу ваенных разведчыкаў, з самалёта на беларускую зямлю. Начальнікам у нас быў спрактыкаваны чалавек, капітан, ён ужо другі раз ляцеў у тыл...

На шашы загула машына. Пятро Пятровіч падхапіўся і стаў збірацца. Я ж у душы лаяў гэтую машыну, пакуль яна не з'явілася на павароце. Слава богу, не наша...

— Ну што ж, як і трэба было, трапілі мы да партызан. Усіх карт ім не раскрывалі: у нас была свая задача. Хадзілі, прыглядаліся да людзей, знаёміліся з мясцовасцю. Больш за ўсё нас цікавіла чыгунка. Тая самая чыгунка, па якой я некалі ехаў у армію (Гомель — Брэст) і якую мне прыйшлося перапаўзаць на жываце ў сорак першым, хаваючыся ад фашыстаў.

Фашысты рыхтавалі наступленне на Курскай дузе, і нашаму камандаванню трэба было ведаць, якія рэзервы яны падцягваюць на фронт, што і колькі вязуць. Вядома, нам трэба было працаваць так, каб усяго гэтага даехала да фронту як мага менш...

Седзячы ў лесе, убачыш не вельмі многа. Трэба было ісці туды, у самую зяпу фашыстаў. Гэтую задачу ўсклалі на мяне і яшчэ на аднаго разведчыка, які таксама гаварыў па-нямецку.

Начальнік падзяліў паміж намі ўчасткі чыгункі, і мы пайшлі.

Мяне звязалі з адным нашым чалавекам, падпольшчыкам, які жыў у невялікім чыгуначным гарадку. Ад яго я і пачаў сваю новую службу. З тыдзень прасядзеў я на гары ў свайго гаспадара, наладзіў некалькі патрэбных сувязей, размеркаваў абавязкі і вывучаў немцаў, як і ў першыя дні вайны, пакуль што праз шчыліну. Праўда, мне здалося, што цяпер яны ходзяць па нашай зямлі не так ужо ўпэўнена...

Нарэшце я вылез са свайго схованішча. Дакументы ў мяне былі ў парадку, з усімі патрэбнымі арламі, касцюм зусім адпавядаў маёй службовай пасадзе паўнамоцнага агента па нарыхтоўцы скураной сыравіны і пушніны фірмы Эрыха Фідлера і К°. Такая фірма сапраўды была недзе, аж у Лейпцыгу. Толькі, каб пазбегнуць прыдзірлівых позіркаў вайскоўцаў, мне прыходзілася на левай руцэ насіць чорную пальчатку і выда-

ваць яе за анямелую. Але ў гэтым я напрактыкаваўся хутка.

Мая новая служба пайшла нядрэнна з самага пачатку. Наконт пушніны мяне і слухаць не хацелі. Нямецкія чыноўнікі з сельскагаспадарчых камендатур з таямнічым выглядам паведамлялі мне, што мясцовае насельніцтва цяпер займаецца паляваннем не на зайцаў, а на іх, немцаў. Яны раілі мне быць асцярожным.

На скураную сыравіну я заключаў кантракты і, не шкадуючы, частаваў маіх будучых пастаўшчыкоў цыгарэтамі. Вядома, падоўгу заставацца на адным месцы я не мог. Але гэта спачатку мне якраз і было патрэбна. Я аб'ехаў некалькі станцый, пабываў на дадзеных мне яўках, звязаў новых разведчыкаў з нашай групай. Тады вярнуўся зноў у лес.

Работу, брат, мы разгарнулі цікавую. Можа, чытаў калі ў зводках, як наша авіяцыя бамбіла ў сорак трэцім скапленні воінскіх эшалонаў у Гомелі, Бранску? Дык была там кропля і маіх клопатаў. Яшчэ эшалон не дайшоў да Гомеля, а ў Маскве ўжо ведалі, чым ён гружаны, што ён вязе. Бывалі выпадкі, калі эшалон загараўся на хаду або ўзрываўся немаведама ад чаго. Гэта таксама часта было справай нашых рук.

Пасля таго як наладзілі работу, займацца «нарыхтоўкай пушніны» мне ўжо нельга было. Дзякуючы сувязям з падпольшчыкамі, я прыладзіўся на невялікай станцыі рамонтным рабочым. За немца я сябе тут ужо не выдаваў. Але такі лёс разведчыка: прыходзіцца ўвесь час мяняць скуру.

Нямецкае наступленне на Курск правалілася, а нашы войскі занялі ўжо і Арол, і Бранск, падыходзілі да Гомеля. Сядзець на месцы ў такі час не выпадала, і я чакаў новага прызначэння. Фашысты спяшаліся пабольш вывезці дабра: адчуваючы размах нашага наступлення, адводзілі на новыя рубяжы тэхніку і войскі.

Вось тут са мной і здарыўся выпадак, дзеля якога я і пачаў усю размову.

Аднойчы праз сувязнога я атрымаў загад неадкладна з'явіцца на адзін буйны чыгуначны вузел, які знаходзіўся кіламетраў за шэсцьдзесят на захад ад маёй станцыі. Загад быў тэрміновы.

Я пераапрануўся ў форму нямецкага чыгуначніка і, схаваўшыся ў напаўразбітым вагоне, стаў чакаць эшалон, які б ішоў на захад. Чакаць прыйшлося доўга.

І вось на станцыю прыбыў патрэбны мне састаў. На адкрытых платформах стаялі гарматы, у вагонах поўна салдат. Эшалон быў небяспечны, гэта я добра ведаў. За такім эшалонам сачылі і партызаны: магчыма, пад якім-небудзь вагонам падвесілі магнітную міну нашы ж хлопцы.

Але выбіраць не прыходзілася. У нямецкім адзенні мяне на гэтай станцыі маглі пазнаць, і трэба было спяшацца. Калі эшалон даў гудок адпраўлення, я ўскочыў у тармазную будку і лёгка загаварыўся з вартавым, які хадзіў па платформе. Ён толькі спытаў, куды я еду, і адразу перастаў мной цікавіцца.

І вось мы едзем. Я стаю ў тамбуры, ён — на адкрытай пляцоўцы. Быў ужо верасень, дрэвы стаялі ў першай асенняй пазалоце, але было яшчэ досыць цёпла. Сям-там паблізу ад чыгункі жанчыны капалі бульбу. І вось гляджу я: мой немец махае кожнай жанчыне пілоткай, кланяецца і крычыць на ламанай рускай мове: «Да свідання, матка, нікагда больш не ўвідымся». І гэтак на ўсім шляху, пакуль мы ехалі.

У развітальных крыках немца было столькі сапраўднай радасці, што я ўсё зразумеў. Ён, гэты немец, радаваўся таму, што пакідае нашу зямлю, што ўцякае далей ад пекла, якое зазнаў, ваюючы на чужой зямлі...

І ўспомніў я, брат, сорак першы год, шчыліну ў хляве, праз якую назіраў урачысты марш вясёлых, самаўпэўненых немцаў. Што, вылезла наша зямля бокам!.. Я дачакаўся той хвіліны, калі ўбачыў ворага, які радаваўся, што ўцякае ад нас. Эшалон ішоў на Брэст...

Але тут здарылася тое, чаго я баяўся з самага пачатку і пра што забыўся, назіраючы за немцам. Мы праязджалі паляну, зарослую нізкарослым чэзлым хмызам. Наперадзе быў лясок. І раптам уперадзе грымнула. Паравоз ахутаўся белым воблакам пары, платформы палезлі адна на другую, хоць эшалон і рухаўся, як чарапаха. З хмызу і ляска застракаталі кулямёты.

Я сігануў з прыступак у адхон і ўваліўся ў нейкую высахлую копанку. Услед за мной туды, як мяшок, упаў і мой немец. Ён калаціўся ўсім целам, у яго ляскалі зубы, і мне стала брыдка, хоць і маё становішча было невясёлым.

Але мне зусім не хацелася паміраць ад партызанскай кулі разам з немцам. Ён нешта шаптаў пра сваю сям'ю, развітваўся з дзецьмі. І, паверыш, мне стала

шкада гэтага немца. У мяне не паднялася рука забіць яго, хоць яшчэ ішла вайна, хоць мне самому трэба было выкручвацца са становішча, у якое я трапіў. Я сунуў пад нос немцу пісталет, забраў яго аўтамат і папоўз. Партызаны яшчэ стралялі...

Вось я і расказаў табе выпадак, што здарыўся аднойчы са мною. Я часта цяпер думаю, ці правільна зрабіў, што не забіў таго немца. Вось ты прачытаў пра Ганса Пупке, можа, гэта самы немец і ёсць Ганс Пупке. Дык як ты думаеш, захоча ён яшчэ раз апрануць вайсковую форму, захоча ваяваць?

— Не, не захоча, Пятро Пятровіч,— пераканальна сказаў я.— Той Ганс Пупке ніколі не захоча.

Я ўпершыню ўбачыў лёгкую сівізну на скронях майго старэйшага калегі, убачыў, які валявы, энергічны ў яго профіль.

Хутка прыйшоў наш аўтобус.

1956

ДЭЛЕГАТЫ З БЯРЭЗНІКАЎ

I

Таня прыйшла з поля і ў ахвоту памылася. Нізенькую абамшэлую лазню дзяўчаты растапілі яшчэ з раніцы. Таня любіла гэтую старую будыніну, якая дажывала свой век. Так было ўжо заведзена — мыліся перад святам, і шызаваты дымок з бляшанага вядра, якое стаяла замест коміна, заўсёды прадвяшчаў адпачынак і свята.

Некалі лазня была атулена зялёнай засенню чаромхі, бэзу і малінніку. У цёплую пару нават не распраналіся ў лазні, а проста ў кустах, на мураве. Кусты павысякаў недалёкі Танін сусед Апенька, які гадоў пяць назад браўся адрамантаваць лазню. Яно тады адразу і выплыла наверх, што ні пра які рамонт Апенька не думаў.

Ён паціху гнаў у лазні самагонку на продаж, пакуль яго адтуль не вытурылі.

За апошнія гады лазня неяк знізілася, прысела. Стаяла яна за агародамі, наводшыбе, як сірата-бабылка. Але Тані, як і раней, падабалася сюды хадзіць. Прабіраючыся сцяжынкай да лазні, дзяўчына, здаецца, і цяпер удыхала ў сябе востры хмельны пах вясенняй чаромхі...

Вечарам Таня збіралася ў клуб, на танцы, хоць за апошні год яе рэдка там і бачылі. Падраслі ўжо новыя танцоркі, тыя, што пяклі яшчэ аладкі з пяску, калі першым вясеннім цветам красавала Таніна маладосць. Стаяць разам з імі ў душным клубе і чакаць, пакуль хто-небудзь запросіць на польку, Таня не любіла. Не прыйшло яшчэ да Тані тое звычайнае шчасце, на якое мае права кожная дзяўчына. Быў некалі хлопец, вясёлы, жартаўлівы і прыгожы. Некалі Тані нават зайздросцілі яе таварышкі. Але даўно няма таго хлопца.

Яшчэ тады, калі калгас толькі станавіўся на ногі, падаўся ён шукаць лягчэйшага, чым у іхнім калгасе, хлеба і болей не вярнуўся. А Таня нікуды не паехала шукаць сабе шчасця.

Сёння Таніна звяно закончыла першую праполку ільну. Гэты лён сёлета даўся ім у знакі. Вясна была няўстойлівая, халодная, як злая, вуркатлівая свякруха. Дзяўчаты проста выбіліся з сіл і праклінaлі гэты лён і сваю невясёлую з-за яго жытку.

Таня расчэсвала косы, седзячы перад маленькім люстэркам, калі ў хату ўвайшоў старшыня. Яна нават не чула яго крокаў, можа таму, што старшыня насіў летнія брызентавыя боты на мяккіх падэшвах. Дзяўчына проста адчула чужы позірк на сваёй спіне.

— Гэта ў цябе самая лепшая сукенка, Танюша? — нейкім незнаёмым ёй голасам запытаў старшыня.

Таня пазірала на яго здзіўлена. Яе раптам апанавала злосць.

— Можа, сватоў да мяне думае засылаць старшыня? — яна адказала намерана жорстка.

— Табе трэба ў дарогу збірацца, Танюша,— старшыня нібы і не чуў жорсткасці ў яе голасе.— Паедзеце ў Заходнюю Беларусь як дэлегацыя з нашага раёна. Помніш жа, тры гады назад прыязджалі да нас з Гродзеншчыны. Дык вось, у іхні раён паедзеце, яны тэлеграму прыслалі. Платон Іванавіч паедзе, ты, а трэцяга проста не ведаю, каго паслаць. Работы ж яшчэ столькі, а людзі туды добрыя трэба... Мы ж для іх, як настаўнікі. Не падкачайце вы там...

— А калі ехаць?

— Заўтра ранічкай, Танюша.

— Дня перадыхнуць не дадуць! — гарачылася Таня.— Хай яно згарыць усё...

Назаўтра раніцай упрытык да ганка праўлення стаяла калгасная трохтонка. У кузаве раскурвалі лёташні самасад вусаты палявод Платон Іванавіч і Сазонт Апенька.

— Садзіся ў кабіну,— сказаў Тані старшыня.— Ехаць пара ўжо. Яшчэ двух чалавек у тэльманаўцаў возьмеце...

Да Тані цяпер толькі дайшло, што Апенька таксама едзе дэлегатам. Настрой у яе адразу ўпаў, дзяўчына нават не паспела як-небудзь падкалоць свайго суседа. Шафёр ужо круціў баранку, вырульваючы на сярэдзі-

ну вуліцы, а старшыня і калгаснікі, што стаялі ля праўлення, махалі рукамі на развітанне.

«Знайшоў дэлегата,— са злосцю думала Таня пра старшыню.— Ва ўсім калгасе не было нікога лепшага за Апеньку. З ім жа ад сораму згарыш...»

Якой-небудзь разумнай прычыны, каб пасылаць Апеньку дэлегатам, Таня не бачыла. Проста гэты хітры Аўцюх, іхні старшыня, знайшоў дзірку для гэтага абібока. Добрага чалавека пасланы шкода — на рабоце ён трэба. А з Апенькі работы, як з таго казла малака, то няхай хоць едзе дэлегатам. Але каб яна ведала ўчора, што яе параўнялі з Апенькам, то нізавошта б не паехала.

Тэльманаўцаў села на машыну двое — нядаўна прызначаны намеснік старшыні Гудок і даярка Надзейка Палякова. Нізкі, у вайсковым кіцелі Гудок усё тупаў каля кабіны. Ён, мабыць, думаў, што Таня саступіць яму месца. Але дзяўчына знарок адвярнулася, каб не сустракацца з ім позіркам. Гудка яна ведала, ён быў раней у раёне нейкім нарыхтоўшчыкам і на кожнай нарадзе крычаў пра малако і яйкі.

Прыехалі на станцыю.

— Не разыходзьцеся,— папярэдзіў Таню і Надзейку Палякову тэльманаўскі намеснік, калі яны сабраліся ў станцыйны скверык,— хутка поезд.

Гудок, відаць, добраахвотна браў на сябе абавязкі кіраўніка дэлегацыі.

— Вы тады свіснеце, як нас не будзе,— адрэзала Таня і пацягнула Надзейку за рукаў.

Апенька ўжо сядзеў у сверыку на лаўцы і снедаў салам з цыбуляй. Галоўкі цыбулі ён грыз з такім смакам, нібы гэта была не цыбуля, а яблыкі. Апрануўся Апенька якраз як на паляванне: на ім былі мышынага колеру штаны, перашытыя з нямецкага шыняля, абшарпаная скураная тужурка, а на нагах гумавыя боты з халявамі да самых кален.

— Як ён яшчэ стрэльбы не захапіў,— Таня штурханула пад бок Надзейку.— Ну і пудзіла ж гарохавае. Проста сорамна разам з ім ехаць. А ваш гэты Гудок варты чаго-небудзь?

— Ён толькі ж месяц як у нас,— Надзейка, відаць, не ведала, што гаварыць.— На ферме быў разы два, дык жанкі рагочуць. «Дзе, кажуць, той твой ма-

тацыкл, што ты па раёне катаўся? Можа, даў бы хоць на кірмаш з'ездзіць, яйкі прадаць...»

У вагоне Таня села на лаўку з Надзейкай і Платонам Іванавічам. Апенька палез на верхнюю лаўку і адразу захроп. Гудок прысуседзіўся да кампаніі маракоў у купэ, размешчаным побач,— адтуль раздаваўся яго звычны голас і гучны перастук касцяшак даміно.

Да Тані вярнуўся добры настрой. Яна любіла ездзіць. Дарога заўсёды прыносіла новыя ўражанні і неяк асвяжала і ўздымала думкі. Платон Іванавіч гаварыў пра Гродзеншчыну. Ён быў у тых мясцінах яшчэ ў час першай германскай вайны.

— Зямля там суглiністая, горшая, як у нас, але даглядаюць яе добра,— тлумачыў палявод.— Там цукровыя буракі даўно сеюць. І канюшыну, лубін лепей шануюць, як у нас. Вось толькі сенажацей там малавата. Жывёла добрая, нямецкай пароды. Але нам форсу губляць не трэба. Да нас ім яшчэ далёка...

Таня слухала Платона Іванавіча і глядзела ў акно. У акне мільгалі зялёныя з шэрымі балотнымі пляшынамі сасоннікі, кучаравыя бярозавыя гаі, руды алешнік, разлапістыя дубы ў маладым уборы. Лясная палеская нізіна ляжала перад вачыма. Краявіды такія ж аднастайныя, як і дома, у Бярэзніках,— лес, балота, у прагалах апавітыя сіняй смугой вёсачкі з жытнёвымі азёрамі, якія шчыльна падступаюць да іх, а далей зноў лес і зноў балота. Усё тут, здаецца, даўно знаёмае...

— Я там, на Гродзеншчыне, нават адну дзяўчыну пакахаў,— хваліўся Платон Іванавіч.— Юзяй звалі. Думаў, прывязу, як кончыцца вайна, у Бярэзнікі, дык у хлопцаў вочы на лоб палезуць. Прыгожая была дзяўчына. Толькі бабе маёй не кажы, Таня.

— Дык чаго ж вы не прывезлі яе?

— Немец як даў нам у пятнаццатым годзе, дык я ледзь сам уцёк. Цэлы дзень поўз на жываце па твані, каб у палон не трапіць, і харчаваўся адной бручкай. А вёска Юзіна, казалі, уся ў бежанства пайшла...

Поезд спыніўся на вялікай люднай станцыі. Маракі і разам з імі Гудок рынуліся да выхаду. Яны хутка вярнуліся з поўнымі ўсялякага харчу рукамі. Апенька злез з верхняй лаўкі і пайшоў у канец вагона, да бачка — яго мучыла смага.

— Матросы шклянку забралі,— паведаміў Апенька, адразу вярнуўшыся.— Гарэлку п'юць, і гэты тэль-

манаўскі намеснік таксама п'е разам з імі. Можа, у цябе, Тацяна, бутэлька ёсць — вады набяру?

— Няма ў мяне бутэлькі,— сказала Таня, не адрываючыся ад акна.

— Наце кубак вам,— прапанавала Надзейка Палякова.

Апенька напіўся, прынёс пусты кубак і, крэкчучы, зноў ускарабкаўся на верхнюю лаўку. У суседнім купэ спачатку гучна, бы на кірмашы, аб нечым спрачаліся, а пасля п'янымі галасамі зацягнулі песню. Мацней за ўсіх напінаўся Гудок — яго голас грымеў, як вялікая медная труба. Платон Іванавіч слухаў гэты дармовы канцэрт і нездаволена чмыхаў у падстрыжаныя вусы. Ён насупіўся і маўчаў.

Наспяваўшыся, Гудок вярнуўся ў купэ, дзе моўчкі сядзелі дэлегаты. Намеснікавы ногі, відаць, трымалі свайго гаспадара не дужа надзейна, бо ён абедзвюма рукамі ўхапіўся за лаўкі.

— Як тут, парадак у мяне? — зычна запытаў Гудок.— Я люблю парадак і чыстату, зразумелі?

— Пасуда, мабыць, чыстая ўжо,— падкалола Таня.

— Падкаўнерыкі павінны быць чыстымі і падшытымі,— развіваў далей нейкую сваю думку Гудок.— На насках ботаў павінна ззяць сонца...

Але хутка тэльманаўскі намеснік нават п'янай галавой скеміў, што наконт падкаўнерыкаў і ботаў ён загнуў дарэмна. Уся дэлегацыя была ў чаравіках, толькі гумавыя боты Апенькі звісалі з верхняй лаўкі.

— Вы ведаеце, што я капітан, я ротай камандаваў,— Гудок, імкнучыся падтрымаць свой аўтарытэт, палез у кішэню за дакументамі...

Платон Іванавіч ужо болей не мог трываць. Ён падхапіўся і ўзяў Гудка за руку.

— Лезь на лаўку, капітан,— прыцішаным голасам, але злосна сказаў ён.— А не — дык паляціш з карабля. Зразумеў?..

Гудок пакорліва ўзабраўся на сярэднюю лаўку. Ён адразу ж і заснуў. На адзін паверх вышэй, пад самай столлю вагона, хроп Апенька.

Крыху пазней маракі прынеслі Гудкову шапку і паспрабавалі завязаць гутарку з дзяўчатамі. Але з іхняй спробы нічога не выйшла. Таня і Надзейка маўчалі або адказвалі з'едлівымі кепікамі. Маракі, не су-

стрэўшы спачування, падаліся к самаму выхаду — там цэлае купэ было занята праваднiцамi.

Болей нiякiх прыгод не адбылося да самай канечнай станцыі. Было аж дзве перасадкі, і Гудок зноў паспрабаваў адлучыцца. Але Платон Іванавіч на гэты раз яго не пусціў. Сабраўшы ўсіх дэлегатаў разам, ён сказаў цэлую прамову, звернутую галоўным чынам да Гудка.

— Кіравацъ намі будзе Таня,— сурова звёўшы выцвіўшыя бровы, заявіў палявод.— Пра яе работу аж у Маскве пісалі, яна два разы на выстаўцы была. Мы яе выбіраем, а ты, Гудок, слухайся. А не — дык купім білет назад. Нам такія дэлегаты не патрэбны. Раскажу сакратару райкома, то ён цябе па галоўцы не пагладзіць. Пабачыш...

Гудок паспрабаваў агрызнуцца, але не знайшоў падтрымкі. На першым часе ён надзьмуўся і сядзеў моўчкі.

Але вытрымкі ў тэльманаўскага намесніка хапіла ненадоўга. У Баранавічах, дзе дэлегацыя абедала ў сталовай, Гудок непрыкметна перакуліў кілішак і адразу павесялеў. Калі разлічваліся за абед, ён на цэлую пяцёрку кінуў болей, чым належала з яго. Апенька, убачыўшы чужую шчодрасць, аднаго рубля наўмысна недаплаціў.

II

На месца дэлегацыя прыехала позна вечарам. Беразнякоўцаў сустракалі. Мясцовыя кіраўнікі, не адкладваючы справы на заўтра, павялі сваіх гасцей у клуб. Сярод сустракаючых Таня пазнала рослага і моцнага, як дуб, старшыню калгаса Наліўку, які прыязджаў да іх у Бярэзнікі. Тады Наліўка быў нейкім ціхім, нерашучым, задумлівым. Цяпер жа ён граў галоўную дудку: жартаваў, успамінаў аб сваёй экскурсіі на Палессе, рабіў усё, каб беразнякоўцы адчувалі сябе як дома.

Але ні гаспадары, ні госці не маглі пераадолець нейкай скаванасці і напружанасці. Добрая гаворка не ладзілася. У вокны клуба, які чымсьці нагадваў доўгую пустую адрыну, глядзела чужая, незнаёмая ноч. На стале, засланым чырвоным абрусам, гарэла чатыры лямпы. Па адзін бок доўгага састаўленага стала ся-

дзелі беразнякоўцы, па другі — гаспадары, чалавек дваццаць.

Гаварыў, бадай што, адзін Наліўка. Нават Гудок на ўсе яго пытанні адказваў коратка і блытана, як вучань, які добра не вывучыў урока.

Гаспадары былі ўсё ж абыходлівымі людзьмі і не паглядзелі на тое, што на дварэ ноч і што трэба спаць. Наліўка некуды выбег, і праз колькі хвілін у клубе замільгалі белыя фартухі дзяўчат. Чырвоны абрус са стала сцягнулі і пачалі накрываць яго звычайнымі настольнікамі. У адну хвіліну на стале паявілася розная закуска — беразнякоўцы нават не паспелі запратэставаць. У клуб прываліла яшчэ калгаснікаў, яны падыходзілі да беразнякоўцаў і віталіся з кожным за руку.

Дэлегаты змяшаліся цяпер у шумлівай грамадзе, якая размясцілася за даўжэзным сталом. Таня апынулася паміж двух хлопцаў, насупраць яе сядзеў Апенька.

— Я быў у вас,— сказаў ёй той, што сядзеў з левага боку.— Ваш партрэт вісеў у канторы за шклом, я бачыў. Вы гуму сееце...

— Кок-сагыз,— усміхнулася Таня.— Толькі мы цяпер яго не сеем.

Твар хлопца здаваўся Тані знаёмым — высокі лоб з навісаючымі русявымі валасамі, нос з гарбінкай. Толькі той хлопец, што прыязджаў у Бярэзнікі, быў у зашпіленай на ўсе гузікі бравэрцы з даматканага тоўстага сукна і ў цяжкіх ботах. Дзяўчаты, хіхікаючы, празвалі яго тады падкулачнікам.

Наліўка падняў тост за вечную дружбу, і за сталом згодна зазвінелі шклянкі. Толькі Таніна чарка і шклянка яе суседа стаялі някранутымі.

— Вінцэсь! — закрычаў Наліўка на ўвесь клуб.— Ты чаму не пасеш сваю суседку? Аштрафую на пяць працадзён.

— Трэба выпіць,— ціха прамовіў да Тані хлопец, і яна выпіла з ім.

Другім разам устаў Платон Іванавіч. Ён толькі пачаў падкручваць свае вусы, як усе дружна запляскалі ў далоні. Палявод сказаў складна, хораша, і на яго паглядалі цяпер з незахаванай павагай.

— Агітатар,— пачула Таня нечы шэпт.— Можа, з Мінска яго выпісалі...

Таня бачыла, як імгненна пачырванеў Вінцэсь і адставіў сваю шклянку ўбок.

— Брыгадзір ён,— сказаў хлопец некаму.— Я яго на свае вочы там бачыў.

— Платон Іванавіч у нас цяпер палядводам.— Таня паглядзела на свайго суседа даверлівымі вачыма.— Для брыгадзіра стары ён ужо...

Апенька ж не зважаў ні на якія прамовы і размовы. Ён сачыў толькі за тым, што накладвалася на талеркі, і еў з такім апетытам, нібы ў яго роце цэлы тыдзень не было і макавай расінкі. Відэльца ён не прызнаваў і браў вяндліну, каўбасы проста рукою. Таня, зірнуўшы на Апеньку, адчула, як загарэліся ў яе шчокі, а па целе пайшла нейкая млявасць. У яе знікла ўсякая ахвота да яды, і дзяўчына са страхам чакала, што вось-вось хто-небудзь з гаспадароў зарагоча з Апенькі. Але людзі елі, пілі, і ім не было, здаецца, ніякага клопату да Апенькавага апетыту.

Калі ў вокнах засінеў ужо досвітак, у клуб падышло яшчэ моладзі. Мабыць, недзе блізка была гульня, бо двое хлопцаў стаялі ў парозе з гармонікамі. У гэты час пачаў гаварыць прамову Гудок. Яго зычны голас грымеў на ўвесь клуб. Тэльманаўскі намеснік, мабыць, зусім забыў пра тое, што ён тут госць і што яму належыць расказваць пра свой калгас. Гудок адчуваў сябе нібы на трыбуне і да нечага заклікаў, ставіў задачы, гаварыў, што гродзенцам абавязкова трэба ліквідаваць свае недахопы і падцягнуцца.

Таня, чырвоная ад сораму, падняла вочы ад стала і аглянулася. Калгаснікі слухалі Гудка сур'ёзна, без усмешак на тварах. Гудкоў сусед, пажылы ўжо чалавек, паклаўшы галаву на стол, пазіраў прамоўцу прама ў рот. Калі Гудок закончыў, яму ляскалі ў далоні гэтак жа гучна, як і Платону Іванавічу. Гарманісты, што стаялі ў парозе, па сваёй ахвоце сыгралі яму туш...

Назаўтра Таню з Надзейкай разбудзілі карэспандэнты. Трое рослых хлопцаў прываліла ў хату, дзе дзяўчаты начавалі. Карэспандэнты ўжо недзе пранюхалі, што дэлегацыю ўзначальвае Таня, і, мабыць, па гэтай прычыне рашылі ад яе не адставаць.

З карэспандэнтамі Таня пайшла да праўлення. Яшчэ зводдаля дзяўчына ўбачыла Гудка, які, размахваючы рукамі, нешта даводзіў Наліўку. Платон Іва-

Слухаюць Кандрата Крапіву. У першым радзе:
Васіль Вітка, Янка Казека, Іван Навуменка.
1963 год.

Янка Скрыган, Іван Навуменка, Піліп Пестрак,
Мікола Хведаровіч у час камандзіроўкі
ў горадзе Віцебску. 1964 год.

навіч прахаджваўся па вуліцы. Апенька сядзеў на ганку ў тужурцы і нешта маляваў дубцом на пяску.

Таня з цікавасцю аглядала вёску, у якую яны прыехалі. Вёска была вялікая, раскіданая, зусім не падобная да іхніх Бярэзнікаў. Ад плошчы, узбоч якой стаяла аж два каменных касцёлы, у розныя бакі разбягаліся вузенькія вулачкі. Вуліца была забрукавана вялікім каменнем. «Па гэтым бруку калі праедзе трактар, то, мабыць, хоць вушы затыкай»,— падумала Таня.

Наліўка павёў гасцей у парк, які ўшчыльную прымыкаў да будынка праўлення. Старыя разлапістыя ліпы так цесна спляліся сваімі кронамі, што толькі вузенькія пасачкі сонечнага святла прабіваліся скрозь зялёную навісь. Ад гэтага сыраватая алея нагадвала доўгі, змрочны калідор. Недзе там уверсе, у самых шатах дрэў, безупынна сварылася вараннё.

— Парк быў панскі, а цяпер наш,— паведаміў Наліўка, прыблізіўшыся да Тані.— Да нашага пана паны з усёй ваколіцы з'язджаліся. Пілі, елі, наладжвалі музыку. Я парабкам у пана быў...

— Цёмна тут, у гэтым парку,— сказала Таня.— Тут і днём сонца не ўбачыш...

— Паны любілі цянёк,— Наліўка павярнуў у бакавую алею.

Гудка, між тым, сярод дэлегатаў не было. Агледзелі і пацягнутыя зялёнай раскай сажалкі, дзе бесклапотна разгульвалі сытыя карасі і карпы. Наліўка не прамінуў пахваліцца парніковымі рамамі, дзе вырошчвалася розная расада, а тэльманаўскі намеснік усё не паяўляўся. Ён вынырнуў нечакана аднекуль з-за вугла, калі госці разам з гаспадарамі аглядалі ўжо калгасны двор. Гудок без ніякіх тлумачэнняў далучыўся да людскога гурту.

Дэлегаты нічому не здзіўляліся. Было відаць, што амаль усе будынкі ўзведзены яшчэ пры панах і маладыя арцельцы пакуль што мала чаго дадалі да іх. Карэспандэнты, якія з самага пачатку параскрывалі блакноты, нарыхтаваўшыся запісваць, пахавалі іх у кішэні і крочылі ўслед з сумнымі тварамі.

На поле паехалі паснедаўшы. У брычку, запрэжаную шустрым жарэбчыкам, селі Платон Іванавіч і Таня; Вінцэсь, Танін учарашні сусед за сталом, кіраваў канём. Наліўка з астатнімі гасцямі і карэспандэнтамі

расселіся на шырокай фуры, запрэжанай двума вялізнымі біцюгамі.

— Я, здаецца, тут быў,— сказаў палявод да Тані.— Наш полк праходзіў сюдой.

— Можа, вы і нявесту сваю знайшлі? — пажартавала Таня і адразу схамянулася: Вінцэсь слухаў іхнюю размову. Платон Іванавіч маўчаў.

Па полі пакрочылі пешшу, межамі. Людскі рэй вёў за сабою цяпер Наліўка. Азіміна ішла ў гродзенцаў добрая, такой можна было хваліцца. Тані кінулася толькі ў вочы, што жытнёвае поле нечым нагадвае зялёны дыван, сшыты са шматкоў. Адны шматкі цямнейшыя, другія святлейшыя, і гэта рабіла ўражанне нейкай пярэстасці.

Разгадка прыйшла пазней, калі Наліўка вывеў гасцей на ярыну. Пярэстасць тут была яшчэ болей прыкметнай. Цяпер Таня ўбачыла, што аднаго цэлага масіву няма — зямля падзелена на вузкія палоскі. Сямтам захаваліся яшчэ і межы, выкладзеныя ва ўсю даўжыню каменнем. Гэтыя межы былі падобны цяпер на непатрэбныя сцежкі, якімі спаласавана поле...

— Перакрыжаваным спосабам нельга сеяць? — спытаў Платон Іванавіч у старшыні калгаса.

— Нельга, камення замнога. Яго нам яшчэ хопіць. Тут і трактару цяжка,— Наліўка адказваў так, нібы ён нечым быў вінаваты перад гасцямі.

Хадзілі па полі доўга. Сонца паліла нясцерпна, і ўсе прытаміліся. Апенька адстаў — ён клыпаў на цэлую вярсту ззаду ад усіх. Таня прысела на крушню ўзбоч дарогі. Да яе нячутна падышлі жанкі, што палолі тут жа, каля самай дарогі.

— Горача вельмі, вады выпіце,— жанчына ў завязанай па самыя вочы хустачцы працягнула Тані гарлачык з вадой.

Таня напілася і з удзячнасцю паглядзела на жанок.

— То ў вас, можа, машынамі полюць? — спытала жанчына, смела пазіраючы Тані ў вочы.— Можа, у вас не трэба, як нам тут, па зямлі поўзаць?

— Полюць у нас, як і ў вас,— Таня чамусьці зірнула на свае рукі.

Падышоў Апенька і, нікога не спытаўшы, пацягнуў да сябе гарлачык. Ён хлябтаў на поўны рот, пакуль не спаражніў пасудзіны. Жанкі зірнулі адна на другую з затоеным смяшком.

— Трэба было паліто скінуць, горача,— сказала нейкая з жанок сур'ёзна.

— То дзядзька, пэўна, начальнік, хоча, каб усе бачылі яго,— сказала другая.— Тут табе не да сонца...

Жанчыны, закрываючы раты рукамі, пырснулі смехам. Апенька моўчкі пачыкіляў па дарозе, уздымаючы пыл сваімі балотнымі ботамі.

Сонца хілілася ўжо к захаду. Ляскаючы доўгай пугай, высокі хлапец гнаў па дарозе статак, каровы звінелі прывязанымі да шыі званочкамі. Назад, у Наліўкаву вёску, ехалі тым жа парадкам, што і на поле. На бруку ўжо Платон Іванавіч крануў рукой за плячо Вінцэся, фурмана.

— Мястэчка Верастовіца далёка адсюль, не ведаеш?

— Кіламетраў сорак. А скуль вы ведаеце Верастовіцу?

— На кірмаш туды ездзіў,— усміхнуўся Платон Іванавіч і, саскочыўшы з брычкі, пайшоў абочынай дарогі.

III

Па калгасах палешукі ездзілі цэлых пяць дзён. Усюды было, бадай, тое ж самае, што і ў Наліўкі. Дэлегатаў загадзя чакалі і грунтоўна рыхтаваліся да іх прыезду. На полі ў тых калгасах, куды прыязджалі дэлегаты, людзей было не густа. Калгаснікі, апранутыя па-святочнаму, з самай раніцы стаялі ля веснічак, сядзелі на платах — чакалі гасцей. Хлапчукі дзяжурылі, узабраўшыся на дрэвы за вёскамі. Убачыўшы райвыканкомаўскі «газік» і райкомаўскую «Пабеду» на дарозе, яны гарохам сыпаліся з дрэваў і штосілы імчалі ў вёску.

Старшыні і брыгадзіры, наспех паказаўшы дэлегатам будынкі, правёўшы іх па полі, адзін перад другім стараліся вызначыцца хлебасольствам.

А хлебасольства было шчодрае — багацей, як на дзяды. Не шкадавалі гродзенцы парсючкоў, якія б да будучых каляд нагулялі лішніх пудоў па шэсць сала, і баранчыкаў, якіх бы пасля асенняга Кузьмы з Дзям'янам рахункаводы запісалі б ужо валухамі. Сталы проста ўгіналіся ад жаранага, паранага і, як гавораць, таго, што ляжала так кускамі...

Таня проста аж знясілела за ўсе гэтыя дні. Яны праехалі ўжо, можа, дзесяць калгасаў — у адным снедалі, у другім абедалі,— і, калі не лічыць Наліўку і Вінцэся, нікога яна не запомніла, ні з кім не пагаварыла, як з чалавекам. Дзяўчына старалася ўспомніць, што яна ведае пра калгасы, у якіх яны былі, і памяці не было за што зачапіцца. Вось толькі хіба рыба цудоўная ў гродзенцаў. Бадай, за кожным сталом падавалі свежых карпаў і карасёў. Ва ўсіх калгасах ёсць, значыць, сажалкі — гэта вельмі добра, гэта трэба запомніць...

За сталом дэлегаты і гаспадары абяцаліся дружыць, абменьвацца вопытам, запрашалі прыязджаць адзін да другога ў госці. Таня бачыла, што Платон Іванавіч таксама неяк абвяў. Ён ужо не падкручваў, як у Наліўкавым клубе, вусоў, а ўставаў, гаварыў колькі слоў і садзіўся. Толькі адзін Гудок за кожным сталом заклікаў працаваць лепш і ліквідаваць усе недахопы.

У гэты вечар яны пад'язджалі да дзесятага ці, можа, да адзінаццатага калгаса. Вёска была прыгожая — уся ў зеляніне садоў, абоч парканаў роўнаю чарадой стаялі клёны. Над рачулкай, спусціўшы веццe да самай вады, сумавалі разгалістыя вербы. За вёскай спускалася сонца, і яго чырванаватыя мяккія прамені аздаблялі ўсё наваколле нейкімі чароўнымі, казачнымі фарбамі. Тані здалося, што яна некалі даўно-даўно бачыла ўжо гэтыя мясціны, бачыла вербы, што схіліліся над рэчкай. Яна ўсё хацела ўспомніць, дзе яна бачыла такі куток, і не магла. «А дзе ж млын?» — раптам мільганула думка, і Таня ўсё ўспомніла: бачыла яна адну карціну ў Маскве, у музеі, як ездзіла на выстаўку.

«Пабеда» мякка падкаціла да саду. Там пад самымі яблынямі былі накрыты доўгія сталы.

— Не падабаюцца мне гэтыя пачастункі, Платон Іванавіч,— ціха сказала Таня.— Хіба мы сюды есці прыехалі?

— Госць, як нявольнік, Таня, ты толькі цішэй.— Палявод з натугай вылазіў з вузкіх для яго дзверцаў «Пабеды».

Таня прыкмеціла — у кожным новым месцы ўсё пачынаецца з самага пачатку. Гаспадары спярша прыглядаюцца да сваіх гасцей, як бы ацэньваючы іх вартасць. Ніхто нічога не гаворыць, але гэта відно па позірках, па прытоеных усмешках, па тых непрыкметных

рухах, якія гавораць часам болей за словы. На Платона Іванавіча ўсюды глядзелі з павагай — яго каржакаватая, дзябёлая постаць, сівізна на скронях, падстрыжаныя вусы, ордэн на штрыфлі пінжака выдавалі ў ім чалавека, які трохі пахадзіў па жыцці. Гудка сустракалі, як добрага знаёмага, з якім развіталіся толькі ўчора. Таня бачыла — яго слухалі, але пытанняў не задавалі ніколі. Да Апенькі ж адносіліся знешне раўнадушна, але за гэтым раўнадушшам хавалася прытоеная насмешка. Стаяў Апенька заўсёды збоку, калі ішлі глядзець калгасны набытак — ішоў ззаду. Ні разу не гаварыў ён за сталом. Мабыць, людзі нейкім беспамылковым пачуццём разгадвалі, з кім маюць справу.

Апенька, мабыць, і сам адчуваў, што яго паважаюць не асабліва. Ён хадзіў маўклівы і насуплены, не ўступаючы ў гаворку нават са сваімі.

Вясковы вечар быў напоўнены рознагалосай гамонкай і яшчэ нечым прыемным, няўлоўным, пахла мочанымі яблыкамі, укропам.

Гаспадары завіхаліся каля стала. Яны за познім часам і не збіраліся хваліцца перад гасцямі сваім багаццем. Палявод ужо стаяў у шчыльным акружэнні калгаснікаў і нешта даводзіў. Таня з Надзейкай пабеглі да рэчкі. На лужку перад рэчкай поўзаў на каленях Апенька. «Згубіў ён тут што?» — падумала Таня.

Дзяўчына спытаць не паспела — да Апенькі падыходзілі два хлопцы.

— А я аер ірву,— сказаў Апенька, устаючы.— Яго корань ад многіх хвароб памагае. Не расце ў нас гэтая траўка.

— Мы можам табе, дзядзька, цэлы воз нарваць такога дабра. На тваё здароўе.

Хлопцы, перасмейваючыся, нагнуліся і сталі рваць аер разам з Апенькам, сочачы ў той жа час за Надзейкай і Таняй.

Гэты аер дарэмна Апеньку не прайшоў. Як толькі ён вярнуўся ў сад, яго адразу ж абступілі вяскоўцы.

— То ваша Палессе, таварыш, пэўне, аж пад самай Украінай? Зямля ў вас, мусі быць, добрая,— запытаўся ў Апенькі шчуплы на выгляд чалавек у шапцы з вялізным брылём. Яго вочкі паглядалі з-пад гэтага брыля насцярожана і колка.

— Блізка ад Украіны мы,— згадзіўся Апенька.— Але ў нас балот багата, цяпер паасушылі іх, праўда...

— А колькі, прыкладам, далі вам летась на працадзень?

— Зерня тры кілаграмы далі, ды бульбы...

— То таварыш шмат хлеба мае, раз такую вопратку справіў,— чалавечак пашчупаў пальцамі палу абшарпанай Апенькавай тужуркі.— Хром, мусі быць, яшчэ мікалаеўскага вырабу.

Ззаду засіпелі прыдаўленым смяшком. Апенька стаяў з пабялелым тварам і не ведаў, што адказаць.

За сталом Апенька на гэты раз еў і піў мала і некага шукаў вачыма. Ён папрасіў слова першым, адразу пасля таго як выступіў мясцовы старшыня. Таня са здзіўленнем і страхам глядзела на Апеньку.

— У нашым калгасе хто робіць, той без хлеба не сядзіць,— пачаў Апенька без ніякіх прывітанняў.— А хто не верыць, можа прыехаць і паглядзець. Мы не хаваемся. І парадак, праўду кажучы, таксама ў нас лепшы. У вас яшчэ аднаасобнікі розныя сыкаюць на калгас. Чуў я, як адзін тут кепікі строіў. Пасля вайны мы былі бядней за вас, але ж падняліся. Тры кані было на ўвесь калгас. А цяпер колькі ўсялякага набытку. Няхай прыедзе, паглядзіць той аднаасобнік, калі я брашу...

Таня слухала і ледзь верыла вушам, што ўсё гэта гаворыць Апенька. Адкуль у яго ўзяўся гэтакі патрыятызм?

Апенька між тым сеў і зноў пачаў некага шукаць вачыма. За сталом усе прыціхлі, потым бурна прывіталі не вельмі складную Апенькаву прамову. І тут якраз наступіла тая перамена, на якую Таня ўжо і не спадзявалася. Так, як гаварылі ўсе гэтыя пяць дзён і госці, і гаспадары, гаварыць ужо нельга было. Упершыню паразмаўлялі, здаецца, шчыра і сардэчна...

Назаўтра апаўдня дэлегаты вярнуліся ў Наліўкаў калгас. Вечарам тут меціўся апошні сход, на які запрашаліся людзі з тых калгасаў, дзе дэлегаты не паспелі пабываць. Сход рашылі правесці на ўзбочыне парку, пад навіссю старых, некалі панскіх ліп.

Наліўка быў вясёлы, прыветлівы, як і ў першы дзень прыезду дэлегатаў. Ён сыпаў, як з меха, жартамі і прымаўкамі.

— Вось зараз мы вам лазню наладзім, а ўжо вечарам вы нам...

Дэлегатам сапраўды прапанавалі памыцца ў лазні. Наліўкава лазня мала чым рознілася ад роднай, бярэзнікаўскай. Такая ж старая, збуцвелая хатка, толькі трохі большая. Дзяўчатам — Тані і Надзейцы — аказалі павагу: яны мыліся першымі. Потым зайшлі мужчыны.

Гудок выбраўся з лазні апошнім і, зайшоўшы на колькі хвілін у лаўку, рушыў у парк, пад дрэвы. Твар у яго быў чырвоны і здаволены. Падаслаўшы на траву свой кіцель, Гудок лёг у адной нацельнай сарочцы і адразу заснуў.

Ён прачнуўся ад нейкага бязладнага прарэзлівага звону і шматгалосага ляманту. Падхапіўшыся, ён убачыў дым і зразумеў, што недзе гарыць. Праз хвіліну Гудок у адной нацельнай сарочцы быў ужо каля лазні, адна сцяна якой палыхала барвовым полымем. Каля будынка мітусіліся людзі, махалі рукамі і нешта крычалі. Гудок, не раздумваючы, узяў каманду на сябе.

— Усе па вёдры! — загрымеў ён.— Ваду браць з сажалкі!

Нехта падаў яму бусак, і адразу з даху старой будыніны паляцелі на зямлю трухлявыя напаўабгарэлыя дошкі і кроквы.

Прыгрукатала і стала як укапаная чырвоная пажарная машына, запрэжаная парай коней. Пажарнікі разматвалі доўгі шланг.

— Да гумна! — закрычаў Гудок не сваім галасам.— Там дах саламяны!..

Пажарнікі паслухмяна завярнулі нахрапуджаных коней да гумна, якое стаяла недалёка ад лазні. Нейкі парадак быў наведзен — ляманту стала менш... Жанкі і мужчыны подбегам цягалі ваду з сажалкі і, адварочваючы твары ад палыхаючага будынка, пляскалі ў зяпу агню вадой. Полымя ад гэтага, здавалася, расло яшчэ вышэй.

— Ні к чорту работа! — надрываўся Гудок.— Станавіся ў ланцуг!

І вось ужо ад палаючай лазні да самай сажалкі расцягнулася доўгая людская чарга. У гэтай чарзе стаяў і Наліўка. Вёдры з вадой ішлі цяпер безупынна...

Полымя залілі хутка. Выгарала паўсцяны. Наліўка першы час хадзіў прыбіты і разгублены.

— Лазня глупства, мы ўсё роўна збіраліся зносіць гэтую трухліну,— тлумачыў ён чорнаму ад копаці

Гудку.— Але звону будзе на ўсю вобласць. У такі дзень і недаглядзелі...

К вечару Наліўка зноў стаў сам сабой. Ён насіўся па парку, загадваў, жартаваў.

— Ты, брат, камандзір, гэта я адразу адчуў,— ляпаў ён па плячы Гудка.— Сам стаў пад тваю каманду. Лазня — пра яе ўспамінаць не варта, а вось у гумне ў нас на паўмільёна трасты ляжыць. Змікіціў ты, выручыў з бяды...

Вечарам, нягледзячы на пажар, такі наладзіў Наліўка апошні, развітальны сход. Па праўдзе кажучы, бяседа за сталамі, якія былі накрыты на ўзмежку парку, пад маладымі дрэвамі, была мала падобна на сапраўдны сход. Але Тані яна спадабалася болей за ўсё, што яна бачыла і чула за гэтыя дні. Нагаварыўшыся, госці заспявалі разам з гаспадарамі. Большую за ўсіх пашану атрымала тут Надзейка Палякова. Яна ні разу нідзе не выступала, але затое ў яе быў такі добры і прыемны голас. Яе спевамі можна было заслухацца. Гудок грымеў мацней за ўсіх. Апенька ж ледзь чутна падцягваў хрыплым, натужным голасам.

Вінцэсь, як і ў першы раз, сядзеў поруч з Таняй і, асмялелы ад лішніх чарак, абяцаўся к восені зноў прыехаць у Бярэзнікі і прасіў дазволу пісаць ёй лісты. Таня бачыла, як раз-пораз кідаў позіркі на прыгожага Вінцэся Платон Іванавіч, і ўсміхалася сама сабе.

Блізіўся ўжо ранак, а госці разам з гаспадарамі ўсё гаварылі і спявалі. За сталом сядзелі блізкія, шчырыя сябры, якія, здаецца, зусім не збіраліся развітвацца.

1956

СЕЛЬСКАЯ ІДЫЛІЯ

Атрахіму Гляку, чалавеку, які працаваў у літаратуры амаль чвэрць стагоддзя, у апошні год зусім не шанцавала. Фартуна, як кажуць, павярнулася да яго задам. І ўсё з-за гэтых крытыкаў, гэтых недапечаных разумнікаў, каб яны павыдыхалі. Адзін падпусціў асцярожную іголку, а другі дык ужо без ніякага сораму выскаліўся наконт апошняй Глякавай аповесці. Змяшаў, можна сказаць, народжаную ў пакутах кнігу з граззю.

Атрахім Гляк трымаўся мужна, як і належыць трымацца чалавеку, што ведае сабе сапраўдную цану. Канчаткова падкасіў яго нейкі вясковы падшывалец, які настрачыў ліст у рэдакцыю. Вядома ж, куды конь з капытом, туды і рак з клюшнямі. Нахватаўся, мабыць, смаркач розуму ў гэтых крытыкаў і давай вучыць пісьменніка...

Змешчаны ў газеце ліст быў цяжкім ударам. Хлопец з вёскі, кажучы па праўдзе, выкрываў Атрахіма Гляка ў поўным няведанні сельскага жыцця. Ён даводзіў яму, нібы малому, што салідолам трактары не запраўляюць, салідол, моў, змазачнае рэчыва. І яшчэ тлумачыў гэты знаўца тэхнікі, што цяпер трактараў з зубчатымі коламі амаль няма — ёсць толькі гусенічныя ды яшчэ на гумавых колах... Павучанням, адным словам, не было канца. Вясковы Сакрат у сваім пісьме, паміж іншым, паведамляў далей, што кароў ёркшырскай пароды не існуе, ёсць толькі ёркшыры-свінні...

У аповесці пасля такой крытыкі не заставалася ніводнага жывога месца. Нават самыя ўдалыя, на думку аўтара, раздзелы, якія да надрукавання аповесці ў часопісе змяшчаліся ў газеце, гэты недарослы ўсявед ставіў пад сумненне. А ў гэтых раздзелах якраз рас-

казвалася пра каханне. Яны, можна сказаць, былі самымі дарагімі для сэрца творцы. Атрахім Гляк, у адрозненне ад ранейшых сваіх твораў, смела пайшоў тут на збліжэнне з жыццём. Раней закаханыя ў яго творах нязменна прызнаваліся адзін другому ў каханні каля трактара, або ў час малацьбы, або пасля камсамольскага сходу, на якім падводзіліся вынікі спаборніцтва. Яны раней нават пра свае пачуцці гаварылі паміж іншым, а болей націскалі на агратэхніку, на пытанні палітычнай вучобы.

Не тое ў новай аповесці. Атрахім Гляк адышоў тут ад усялякага шаблону і штампу. Ён, здавалася, знайшоў сапраўдны жыццёвы канфлікт. У яго новым творы закахаліся не проста маладыя хлопец і дзяўчына, якім і палажана любіцца ў дваццаць гадоў. На старонках аповесці разыгрывалася самая сапраўдная драма. У маладую дзяўчыну закахаўся пажылы, пасівелы трактарыст, дачка якога вучылася ўжо ў інстытуце. Маладая гераіня пасля некаторага вагання адказала гарачым пачуццём на заляцанні пасівелага ветэрана працы. Герой новай аповесці ні разу не сказаў палымяных слоў кахання непасрэдна каля трактара. Наадварот, убачыўшы сваю любімую, ён выключаў матор і ляцеў да яе, нібы на крыллях.

Трактар прастойваў, выпрацоўка зніжалася. Славуты ў мінулым перадавік і наватар пачаў дапускаць агрэхі, араў неглыбока. Спачатку яго партрэт знялі з ганаровай Дошкі перадавікоў. Пасля пачалі прабіраць на розных вытворчых нарадах і сходах. Але нічога не дапамагло. Каханне аказалася мацнейшым за сорам пастаяннага знаходжання на чорнай дошцы, за крытыку ў насценгазеце.

Кожны вечар пасівелы трактарыст і трапяткая, сарамлівая дзяўчына сустракаліся за вёскай, каля рэчкі, у засені кустоў духмянай чаромхі. За рэчкай спяваў сваю несціханую песню салавей. Пад самымі нагамі ў закаханых, у люстры ціхай рачулкі адбіваліся яркія начныя зоркі і месяц-сярпок. Закаханыя ні слова не гаварылі пра агратэхніку. Яны размаўлялі толькі пра каханне, пра свае высокія і высакародныя пачуцці.

Канец гэтага насычанага непаддзельным драматызмам апавядання быў вытрыманы, здавалася, у духу адпаведнасці з суровай жыццёвай праўдай. Жонка па-

сівелага трактарыста раптоўна памерла ад рака (пра заляцанні свайго мужа яна нічога не ведала). Дачка-студэнтка, прыехаўшы з інстытута, благаславіла свайго любімага бацьку, які зноў пачаў грымець на ўсю вобласць як перадавік і наватар, у новую жыццёвую дарогу. На апошніх старонках аповесці маладая мачыха са сваёю равесніцай-падчарыцай збіралі на лузе кветкі, каб паднесці букет мужу і бацьку, які вось-вось павінен быў прыехаць са злёту перадавікоў, з самага Мінска...

Гэтыя дарагія для сэрца мясціны аповесці былі названы недарэчнай ідыліяй...

Атрахім Гляк страціў спакой, сон і апетыт. Ён доўга і ўпарта шукаў сваёй памылкі. І яна была знойдзена. Пісьменнік бязлітасна прызнаўся самому сабе, што ён трохі, мабыць, адстаў ад вёскі, ад яе жыцця. Гэта ж ужо, лічы, гадоў дваццаць пяць, як ён жыве ў горадзе. Прыязджае, вядома, час ад часу ў калгас, але гэтым, мусіць, не надточыш. Пасадзяць у прэзідыум, павозяць на машыне па полі, а то яшчэ пазавуць на вяселле... Так жыццё не вывучыш. Трэба стаць да яго бліжэй, упрытык, як кажуць. Трэба вярнуць сваё добрае імя, народ яго ўсё-такі памятае...

Рашэнне было прынята канчатковае і беспаваротнае. Атрахім Гляк наважыў паехаць у самую далёкую вёску, адпачыць там душой і целам, прыблізіцца да жыцця. Гэтая гарадская мітусня і тлум сапраўды перашкаджаюць пісаць. Там, на ўлонні прыроды, прыйдзе самае сапраўднае натхненне. Толькі трэба паехаць неафіцыйна, інкогніта, так сказаць, а то зноў пацягнуць у прэзідыумы.

Праз тыдзень Атрахім Гляк ужо крочыў вясковай вуліцай аднаго далёкага палескага раёна. Вёска была глыбіннай — за цэлых сорак кіламетраў ад чыгункі. Якраз тое, што і трэба. Тут ніхто не стане даймаць ні нарадамі, ні пасяджэннямі. Апрануўся Атрахім не дужа фасонна — з простым народам трэба быць простым ва ўсім...

Свяціла сонца, шчабяталі нейкія птушкі. На самым ускрайку вуліцы на Атрахіма гаўкнуў руды сабака, а пасля, мабыць, засаромеўшыся сваёй нязветлівасці, завіляў хвастом і зноў разлёгся пад плотам. Вуліца была пустой — ні душы. Прайшоўшы добрую палову вёскі,

Атрахім, нарэшце, напаткаў двух старых — высокага і нізкага. У нізкага ў руках былі жалезныя вілы.

— Пасядзім трохі, дзядзькі! — з ходу прывітаўся Атрахім і пачаставаў старых папяросамі. Дзядзькі закурылі і ахвотна прыселі на прызбе.

— Дык калёсных трактараў, кажаце, і ў паміне няма,— пачаў Атрахім размову, якая яго даўно хвалявала і мучыла.

— Можа, дзе і ёсць, а на нашых балотах на іх не вельмі пакатаешся,— дыпламатычна адказаў той, што трымаў у руках вілы.— Загрузне такі трактар у нас...

— Значыць, адны гусенічныя?

Старыя прамаўчалі.

— А скажыце, на ферме ў вас свінні толькі ёркшырскай пароды?

Старыя пераглянуліся.

— А вы, таварыш, хто такі будзеце?

— Ды з раёна я,— сумеўся Атрахім.

— А працуеце дзе?

— У райвыканкоме, у аддзеле сельскай гаспадаркі,— Атрахім Гляк цвёрда наважыў не раскрываць сваіх картаў.

— Ты пасядзі, Кандрат,— сказаў высокі стары нізкаму, які трымаў вілы ў руках.— Пагамані з таварышам, а я вераб'ёў пужану. У проса, халеры, унадзіліся...

Нізкі стары загаварыў жывей. Ён падрабязна даводзіў Атрахіму пра мясцовую пароду свінней. Толькі чамусьці стары раз-пораз пазіраў у той бок, куды пайшоў яго напарнік. Атрахім за гаворкай не заўважыў, як перад прызбай раптам, нібы з зямлі, вырас высокі стары. Цяпер ён трымаў у руках паляўнічую дубальтоўку.

— Уставайце, грамадзянін,— закамандаваў ён, не спускаючы пальца з курка.— Высветлім вашу асобу...

Атрахім прабаваў спрачацца, угаворваць старых. Але яны былі няўмольнымі. Выйсця болей не было ніякага, і Атрахім Гляк, нарэшце, назваў сваё прозвішча. Але на старых гэта не зрабіла ніякага ўражання.

— А хто цябе ведае — ці ты Гляк, ці ты Грак,— раўнадушна адказаў высокі стары.— Брыгадзір разбярэцца...

Брыгадзіра, маладога яшчэ хлопца, знайшлі, можа, гадзіны праз тры. Старыя пашапталі яму нешта на вуха, і ён прыступіў к допыту. Брыгадзір таксама дагэ-

туль не чуў прозвішча Атрахіма Гляка і, вядома, не чытаў яго кніг. Так што і дакументы тут не дапамаглі. Але паратунак быў зноў-такі знойдзен. Пазванілі ў сельсавет і папрасілі да тэлефона загадчыцу хаты-чытальні. Тая, падумаўшы, пацвердзіла, што пісьменнік такі, Атрахім Гляк, здаецца, ёсць...

Брыгадзір нездаволена паглядзеў на старых.

— А навошта ж было таварышу гаварыць, што ён з аддзела сельскай гаспадаркі? — узбунтаваўся высокі стары.— Мы ж ведаем, што ўжо тры гады такога аддзела ў раёне няма. Аграном жа адтуль у нас працуе. А людзі ўсялякія бываюць, хто яго ведае. На тым тыдні вунь краму ў Казловічах хацелі абкрасці...

Каб загладзіць сваю віну, калгаснікі пасялілі вядомага ім цяпер пісьменніка ў самую лепшую хату. У хаце было чыста і ўтульна, пахла рамонкамі і сырадоем. Нездарма ў ёй гаспадарылі аж дзве гаспадыні — маці з дачкою. Атрахім асабліва ўпадабаў дачку — вясёлую і смяшлівую Волечку. Яе галасок звінеў, нібы той званочак, калі яна вечарам вярталася з поля. Атрахім, пазіраючы на Волечку, адчуваў, як вяртаюцца да яго творчыя сілы, як несупынным хваляй набягае натхненне. Ён ужо марыў аб той шчаслівай часіне, калі пасядзіць з Волечкай пад разгалістай вішняй, калі раскажа ёй аб сваіх вялікіх задумах... Хто ведае, як адгукнецца на яго прызнанне палымяная маладая душа...

А пакуль што Атрахім штодня хадзіў на луг і збіраў кветкі. Кожны вечар Волечку чакаў на стале букет духмяных рамонкаў...

Невядома, колькі б працягвалася гэтая ідылія і чым бы яна скончылася, каб не адзін прыкры выпадак. Аднойчы познім вечарам Атрахім Гляк ляжаў на вышках, на свежым, мяккім сене, і марыў. У шчыліну страхі яму падміргвала вясёлая зорка. Атрахім усе гэтыя дні толькі і думаў пра Волечку. Яна, здаецца, вярнула яму маладосць, прынесла светлае, радаснае адчуванне жыцця...

Раптам да Атрахімавага слыху данеслася прыдушаная гаворка і смех Волечкі. Не было сумнення — дзяўчына з некім сядзела пад разгалістай вішняй у садку.

— Ён жа табе кветкі носіць, гэты лысы таўкач,— чуўся сярдзіты хлапечы голас.— Людзі сена косяць, а ён кветкі збірае. Смяюцца з яго...

— Дурны ты, Кастусь, на ліха мне яго кветкі. Ён жа, можа, жанаты чалавек. Што ты гаворыш...

— Ведаем мы такіх жанатых...

— Трэба ён мне, як сабаку пятая нага. Як ты сказаў? Таўкач! — Волечка засмяялася.

— Я яму ногі паперабіваю, калі на лузе ўбачу яшчэ раз...

— Ціха ты!

Нарэшце галасы заціхлі. Пад разгалістай вішняй цалаваліся...

1956

ГАНЬБА «СВЯТОГА» ЛУКІ

Сакратар райкома камсамола Марат Стальмашонак не ведаў, што рабіць. Сёння, можа, у дзесяты раз да яго забягала Марыля Паліваная з Белай Крыніцы і, канешне, зноў патрабавала лектара. Тры месяцы за сакратара Марат Стальмашонак, і ўвесь гэты час Марыля не дае яму спакою. Па-першае, не вельмі ёй дагодзіш гэтымі лектарамі. Марыля патрабуе такога лектара, які б ушчэнт разбіў «святога» Луку, што ўжо трэці год жыве на лёгкім хлебе ў Белай Крыніцы. Гэты Лука, мабыць, дужа хітры чалавек, нездарма ён выславіўся за святога. Расказваюць, што калі Лука ідзе вуліцай, то ён увесь час пазірае на неба і нешта шэпча, а дома заўсёды чытае тоўстую кнігу ў чорнай вокладцы. Адным словам, у Белай Крыніцы ёсць людзі, якія вераць, што Лука сапраўды святы, і ходзяць да яго лячыцца і варажыць. Лечыць Лука «святою» вадой, а варожыць на чорнай кнізе.

Марыля Паліваная, сакратар белакрыніцкіх камсамольцаў, патрабуе такога лектара, які б разбіў усе хітрыкі «святога» Лукі. Пасылалі ў Белую Крыніцу і ўрача, і выкладчыка астраноміі з раёна, але Лука ўсё роўна трымаецца моцна. Марыля гаворыць, што трэба прыслаць лектара, які б ведаў свяшчэннае пісанне і разбіраўся ў чорных кнігах, бо без гэтага ваяваць з Лукой цяжка. Але паспрабуй, дастань такога лектара! Яго, мабыць, і з Масквы не выпішаш...

Настрой у Марата быў не дужа важны. Ён, мусіць, разважаў над тым, што на чарговым пленуме Марыля зноў будзе яго распякаць.

Раптам Марат падхапіўся і выскачыў на вуліцу. У яго галаве нарадзілася шчаслівая ідэя. «Гешка, напэўна, ведае свяшчэннае пісанне,— разважаў Марат.—

Ён жа сам расказваў, як некалі поп паставіў яго ў вугал на грэчку за тое, што ён на ўроку закону божага гуляў у «цот і лішку». Як толькі знайсці гэтага Гешку?»

Але Гешку — такім было прозвішча адваката мясцовага нарсуда — доўга шукаць не давялося. З прычыны таго, што ў гэты гарачы час касавіцы спраў у судзе не было ніякіх, Гешка хадзіў па скверы і расказваў нешта вясёлае двум сваім знаёмым хлопцам. Тыя аж за жываты браліся з рогату. Чалавек Гешка быў вясёлы і дасціпны, гэта ведалі ўсе.

Стальмашонак адвёў Гешку ўбок і, надаўшы твару сур'ёзнасці, запытаў:

— Вы свяшчэннае пісанне ведаеце?

— А як жа,— ніколечкі не здзівіўся запытанню Гешка.— Я ж яшчэ ў шаснаццатым годзе закончыў цэпэша.

— Якое цэпэша? — не зразумеў Стальмашонак.

— Ну, царкоўнапрыходскую школу, скарочана.

— А з лекцыямі вы калі-небудзь выступалі?

— Я, брат, яшчэ ў дваццатым годзе адменным лектарам быў, калі на рабфаку вучыўся,— ажывіўся Гешка.— Мая прафесія, можна сказаць...

Гэта было якраз тое, што і трэба. Стальмашонак расказаў усё, што ведаў пра «святога» Луку, і яны лёгка дамовіліся, што Гешка пойдзе чытаць лекцыю ў Белую Крыніцу.

Стальмашонак быў задаволены. Адно, што яго крыху засмучала, дык гэта Гешкаў выгляд. Гешка быў маленькі, шчупленькі і знешне нагадваў старога абскубанага вераб'я. Такога, бадай, яшчэ і слухаць не будуць. Але выбіраць не прыходзілася...

А далей падзеі развіваліся такім парадкам. На другі дзень пасля размовы Гешка паявіўся ў Белай Крыніцы. Надвор'е стаяла спякотнае, сонечнае, і вясковая вуліца была бязлюднай. Гешка паспрабаваў адшукаць Марылю Паліваную, каб дамовіцца наконт лекцыі, але яму сказалі, што яна на сенажаці. Тады лектар прайшоўся разы са два па вуліцы, спыняючыся каля бабулек, што сядзелі з малымі на прызбах. Пра што з імі гаварыў Гешка, гэта засталося невядомым. Але раптам твар у лектара прасвятлеў, і ён, борздзенька падхапіўшыся, пашыбаваў уздоўж вуліцы. Гешка ўжо ведаў, дзе жыве «святы» Лука, і адважна пераступіў парог

яго хаты. «Святы» сядзеў за сталом і, плямкаючы губамі, чытаў чорную кнігу. У яго былі хітрыя шэрыя вочкі і калматая барада.

— Зубы баляць,— заенчыў Гешка, хапіўшыся за шчаку.— Дапамажы, святы чалавек. У дактароў веру страціў, дваццаць вёрст да цябе ішоў.

— Маё слова і за сто вёрст чутно,— задаволена прамовіў «святы».— А як тваё імя?

— Хвёдар,— прапішчаў жалобным голасам Гешка.

— Дык вось, раб божы Хвёдар, святое таінства на зубы нельга тварыць пад дахам. Пойдзем пад чыстае неба.

«Святы» адліў у медную конаўку вады з нейкай чорнай бутлі і разам з Гешкам выйшаў на двор. Ён пасадзіў лектара на лавачку і загугнявіў над яго галавой.

— Месяц на небі, мядзведзь у лесі, рыба на моры... Як ім у кучу не схадзіцца, за адным сталом не садзіцца, з аднае чары віна не піць, з адной чашы стравы не есць, так Хвёдаравым зубам не балець...

«Святы» загадаў Гешку глынуць тры разы загаворанай вады, патрымаць яе ў зубах, а пасля гэтай вадой умыцца. Але Гешка сядзеў і ўсміхаўся.

— Цябе пакарае нячыстая сіла,— ускіпеў «святы».— Ты што, смяяцца з мяне прыйшоў?

— Слабы ты загавар ад зубоў ведаеш,— сумным голасам прамовіў Гешка.— Ён мала дапамагае. Як цябе тут і церпяць? Вось паслухай мой загавар, ён прыгодны і зімой, і летам.

І Гешка, падняўшы вочы к небу, пачаў:

— Маладзік маладой, у цябе рог залатой, на моры купаўся, нам паказаўся. Табе на цёмныя ночы, а нам на светлыя вочы, вам на стаянне, а нам на здароўе, вам на вісату, а нам на красату. Первы цар — ясен месяц на небі, другі цар — зелен дуб у полі, трэці цар — белы камень у моры. Сколькі тром царом у кучы не схадзіцца, столькі раба Лукі зубкам не балець, і косці не шчымець, і крыві не псаваць...

«Святы» Лука стаяў, вырачыўшы вочы.

— Ты хто такі? — цяжка дыхаючы, спытаў «святы».

— Такі, як і ты,— адказаў Гешка.— Думаю пасяліцца ў тваёй вёсцы. Лячыць людзей буду і варажыць. Ты ж загавараў усіх не ведаеш, лечыш дрэнна.

— А хто табе дазволіць тут жыць? — кіпяціўся Лука.

— А табе хто дазволіў?

— Ану, скажы загавар ад прыстрэку,— ухапіўся, нарэшце, за апошні паратунак Лука.

— Хадзілі-гулялі ўрокі-парокі па чыстым полі, па сінім моры,— затараторыў Гешка.— На сінім моры белы камень, з-пад белага камня выйшлі тры дзявіцы, тры сястрыцы, яны разносілі ўрокі-парокі — шэры глаз, зялёны глаз, чорны глаз...

— А які ад звіха загавар? — яшчэ спадзяваўся на Гешкава няведанне «святы».

— На моры, на лукамор'і хадзілі тры дзявіцы і рвалі тры травіцы; первая — зелле жоўтае, другая — зелле краснае, трэцяя — зелле састаўляла і звіх замаўляла...

«Святы» Лука здаўся. Ён стаяў са збялелым тварам і цяжка дыхаў.

— Не жыві тут,— папрасіў ён Гешку слабым голасам.— Хіба мала табе месца...

— Тут прырода мне падабаецца,— з сур'ёзным выглядам заявіў Гешка.— І, кажуць, зарабляеш ты добра.

— Я табе адступнога дам,— запрапанаваў «святы».— Колькі ты просіш?

Гешка зрабіў выгляд, што задумаўся. Тады Лука пацягнуў яго ў хату і спрытна паставіў на стол гарлач з самагонкай. Гешка пацікавіўся яшчэ чорнай кнігай. «Рокамболь или роковая любовь»,— стаяла на тытульным лісце.

— Цябе ж засмяюць, калі ўбачаць, па якой кнізе ты варожыш,— сказаў ён «святому».

— А я нікому яе не паказваю. На ёй вокладка добрая, чорная. Цяпер такіх не робяць.

За сталом Гешка сам амаль не піў, паболей падліваў «святому» і абяцаў перабрацца з Белай Крыніцы ў другое месца. Лука ад радасці перакульваў карэц за карцом.

А надвячоркам бабулькі, што сядзелі з дзецьмі на прызбах, убачылі цікавы малюнак. Па вуліцы, граючы на балалайцы, крочыў Гешка, а перад ім скакаў упрысядкі Лука.

Гоп-чак! Каля броду
Замуцілі качкі воду,

Бо ўбачылі качура.
Гоп-чак-чыра, гоп-чура! —

на ўсю вуліцу запяваў «святы», а Гешка ў такт яго песні дрынкаў на балалайцы. За «святым» цугам ішла дзетвара, а бабулькі адварочваліся ад Лукі.

Вечарам, калі п'яны, як цэп, Лука хроп каля сваіх жа веснічак, Гешка чытаў у Белай Крыніцы лекцыю. Людзей сабралася столькі, што аж клуб трашчаў. Гешка ўмеў гаварыць! Ён расказаў пра сваю бабулю, якая ведала ўсе загаворы, але калі звіхнула нагу, то яе прыйшлося везці ў бальніцу. Гэтым загаворам лектар і навучыўся, калі скакаў яшчэ верхам на бярозавым кійку. Але больш за ўсё пацяшаліся ў Белай Крыніцы з чорнай кнігі, якую Лука падараваў Гешку...

Пасля Гешкавай лекцыі Марыля Паліваная больш не турбавала Марата Стальмашонка.

1956

ВЯСЕЛЛЕ Ў ПАЛЫКАВІЧАХ

Дзень сонечны, нядзельны. Лётае белая павуціна, маўклівай задуменнасцю вее ад вясковых прысадаў. Лёгкія празрыстыя колеры пануюць у паветры, у бязвоблачным небе, ва ўсім наваколлі.

У суседніх з Асцюкамі Палыкавічах прастольнае свята — «прачыстая». Калі ісці ад Асцюкоў да Палыкавіч шашой — адлегласць шэсць кіламетраў, калі напрасткі, полем і ляском,— усяго тры.

Жыхары абедзвюх вёсак даўно пароднiліся. Цяжка знайсці ў Асцюках сям'ю, якая б не мела ў Палыкавічах сваяка — свата, цёшчу, свёкра, кума, брата, родзічаў другога ці ў крайнім выпадку трэцяга калена.

Сёння Асцюкі, нягледзячы на свята ў суседзяў, малоцяць. Малацьба ідзе ля гумна, на ўскраіне вёскі, дзе паўкругам пасталі стагі. Натужна тарахціць стары, спрацаваны ХТЗ, які цяпер толькі і годны, каб круціць пас малатарні. З току нясецца рогат і крык, які чуваць за вярсту. Гэта, мабыць, таму, што на таку адны маладыя. Працаваць спакойна і паважна яны не ўмеюць.

Не смяецца толькі адзін чалавек — трактарыст Іван Кніга. Ён ляжыць крокаў за дзесяць ад трактара і жуе саломіну. На яго прыгожым чарнявым твары — адбітак зацятасці і змрочнасці. Здаецца, Івану няма ніякай справы ні да малацьбы, ні да ўсяго гэтага шматгалосага тлуму.

Дарога, якая вядзе ў Палыкавічы нацянькі, праходзіць паўз гумны. Па ёй клыпае на фэст вартаўнік збожжасклада Дзямід Гузік, нізкі, крыху сагнуты стары з драўлянаю леваю нагою.

— Куды, дзядзька? — крычаць з току.

Дзямід робіць выгляд, што не чуе, і чыкільгае на

сваёй дзеравяшцы далей. Але адбіцца ад языкаватай талакі не так-то проста.

— Не спяшайся, дзядзька,— данімае той жа голас.— Будзька цябе на матацыкле падвязе. Пайшоў запраўляцца...

Ля малатарні новы выбух рогату. На брыгадзіра Пятра Будзьку сёння не зважаюць. З раніцы ён бегаў па таку, камандаваў і загадваў, а цяпер ляжыць пад стогам і спіць. Прычыну перамены ў брыгадзіравым настроі ведаюць усе. У яго ў Палыкавічах вялікая радня, і Будзька даўно мог сядзець у кума на покуце за святочным сталом. Але прыйшлося скарыцца. Ці то з гора, ці то, можа, проста, каб нагнаць упушчанае, Будзька на сняданні перабраў лішку і зараз адпачывае.

Дзямід падыходзіць да малатарні. На ім новы суконны гарнітур, вышытая сарочка, на назе наглянцаваны бот.

— Можна было б і падвезці,— гаворыць Дзямід.— Хіба не заслужыў? Але ў нас не ў той бок глядзяць. Рэлігійнае свята! А можа, мне не на свята, а па дзелу патрэбна. Разумнікі!

— А што ў цябе за справа, дзядзька Гузік?

— Гэта маё ведае...

У размову ўступае Марыля Сініца, загадчыца збожжаскладу. Яна нясе бярэмак новых мяхоў і не вельмі дружалюбна паглядае на вартаўніка.

— Да вечара можаце гуляць,— гаворыць Марыля.— А вечарам павінны быць тут. Склад вам не цацка. Я за вас адказваць не збіраюся.

— А цябе ніхто і не просіць! — гарачыцца Гузік.— Ёсць начальства большае за цябе. Ты кожнага дня ляціш куды хочаш, і я не пытаюся, дзе ты была. А калі на вяку чарвяку раз прыйшлося...

— Правільна, дзядзька! — падбадзёрвае вартаўніка нехта з хлопцаў.— Дай там дыхту. Склад не ўцячэ, а «прачыстая» адзін раз на гаду бывае.

— Прачыстая, прачыстая,— агрызаецца вартаўнік.— Знайшлі гуляку Дзяміда Гузіка. Склад прапіў... Калі мяне на вяселле пазвалі, то не магу ж я, хросны бацька маладой, не пайсці? Не магу. Дык навошта ж языкамі малоць?

— Цяпер ясна, дзядзька Гузік,— рагочуць хлопцы.— Нездарма ты сёння такім кавалерам...

Нешта мармычучы, Гузік адыходзіць.

— На Марылю не крыўдуй, дзядзька! — крычаць яму хлопцы наўздагон.— Усе дзяўчаты такія. Яны злыя, бо іх замуж не бяруць. Баяцца іх характару і бягуць жаніцца ў Палыкавічы...

На таку толькі і размоў што пра вяселле. Услых абмяркоўваюць жаніха і нявесту. Сёння жэніцца іхні ж хлопец Рыгор, які цяпер працуе ў Палыкавічах трактарыстам.

Твар Івана Кнігі, які адзін з усёй талакі не прымае ўдзелу ў размове, то чырванее, то бялее. Хлопец у гэтую хвіліну проста баіцца, каб хто-небудзь не распачаў з ім гаворкі. Хаваць сваіх пачуццяў Іван не ўмее...

У дзяўчат супраць Івана змова. Пазіраючы ў яго бок, яны робяць адна адругой таямнічыя знакі і пырскаюць смехам. Цікаўнасць да Івана і яго настрою ў іх дужа вялікая, бо пераміргванне і перасмешачкі не спыняюцца з самай раніцы.

Іван бачыць усё гэта, і яго разбірае яшчэ большая злосць. Ён злуецца на сябе, што згадзіўся пайсці на ток, на рабую Марылю Сініцу, якая выстаўляе сябе начальніцай, на ўсіх, у каго здаровае, бясклапотнае горла. Але болей за ўсё Івана выводзяць з цярпення намёкі і загадкі, якімі, нібы згаварыўшыся, сёння ўсе размаўляюць.

Хлапец устае і падыходзіць да трактара. Мерна тахкае стары спрацаваны матор, у радыятары сіпіць пара, бясшумна слізгае бліскучы пас. Па таку, нібы апантаная, носіцца Марыля. Яна то бяжыць у склад, куды заносяць поўныя мяхі, то завіхаецца каля вагаў. Грукоча малатарня, глытаючы сноп за снопам. Рагочуць запыленыя да самых вушэй малацьбіты.

Іван бярэ старое дзіравае вядро і ідзе да студні.

— Матор перагрэўся,— гаворыць ён, не звяртаючыся ні да каго.— Трэба заліць вады...

Пасля таго як хлопец знікае, з хвіліну ўсе маўчаць. Потым, нібы праз адчыненыя застаўкі, прарываецца на волю стомленае доўгім чаканнем дзявочае красамоўства.

— Гэта ўсё Марыля вінаватая! — крычыць са стога шустрая бялявенькая дзяўчына.— «Малаціць, малаціць!» Ёй хоць бы што, а ў хлопца сэрца разрываецца...

— Цэлы будзе, не памрэ. Яшчэ ніводнага не панеслі на могілкі з-за гэтага.

— Такая ўжо княгіня, гэтая Шура. Проста дурныя нашы хлопцы. Куды адзін, туды і ўсе...

— У Палыкавічы іх цягне...

— Але папаварыла гэтая Шура з Івана вады. І з носам аставіла. Так яму і трэба. Няхай не бегае за чужымі...

Цяпер у наступ перайшлі хлопцы.

— Маладзец Рыгор, з-пад носа ў Івана перахапіў дзяўчыну.

— Паваяваць там было за што. Такой у нас з агнём не знойдзеш. Нашы дзяўчаты проста ад зайздрасці нагаворваюць на Шуру.

— Далёка ім да Шуры. Такая толькі вокам павядзе, і хлопцы за ёй цугам.

— Усе дзяўчаты такія. Хто больш перад імі віляе, да таго яны і ліпнуць.

Прыйшоў Іван са старым вядром, з усіх дзірак якога цурчэла вада. Размова ў адзін міг абарвалася. Тарахцеў трактар, грымела малатарня, густымі клубамі падымаўся шэры едкі пыл. Іван заліў ваду ў радыятар, падняў капот і пачаў корпацца ў маторы. Праз некалькі хвілін матор сціх, пас, бездапаможна слізгануўшы, павіс дугой у паветры.

— Усё,— сказаў трактарыст, выціраючы рукі пакуллем.— Трэба свечы мяняць...

— Іван, хоць гадзіну яшчэ,— папрасіла Марыля.— Заўтра б завезлі ў раён гэтыя восем тон і разлічыліся. Мы і так ад Палыкавіч адсталі.

— Што, я сам запрагуся ў малатарню? — агрызнуўся трактарыст.— Сказаў усё, значыць, усё.

— Табе цяпер на работу напляваць,— уз'елася Марыля.— Падумаеш, прычыну знайшоў, свечкі... Мігрэнь у цябе ад рэўнасці, вось што. Дурнымі ўсіх лічыш. Пачакай, на праўленні...

Іван моўчкі пайшоў прэч. Сонца толькі-толькі пачало хіліцца к захаду. Пасля доўгага тарахцення і грукату на таку стаяла нязвыклая цішыня. Было чуваць, як асядае ў сціртах салома.

— Якая яго муха ўкусіла? — здзіўлена спытала дзяўчына, што адграбала салому.— Кінуў-рынуў, як на пажар...

— Вядома, якая,— ахвотна растлумачылі хлопцы.— Палыкавіцкая, чорненькая. Балюча кусаецца. Як укусіць, то і праз год не ачухаешся.

— Губіце вы нам жыццё, дзяўчаты! — робленым трагічным голасам залямантаваў нехта з хлопцаў.— Нейкая канарэйка такога арла скасавала. Ёй бы яму ногі мыць...

— Паперабіваць бы вам гэтыя ногі...

Прачнуўся брыгадзір Пятро Будзька. Ён цёр заспаныя вочы і ўтрапёна пазіраў на ўсіх.

— Кончылі ўжо? — запытаў ён у Марылі.

— Можаце канчаць тое, што пачалі раніцай. Які брыгадзір, такія і парадкі. Адзін спіць без просыпу, другі робіць што хоча...

— Ну, ну, разышлася. Стог жа змалацілі. Паабедайце, а калі трактар спраўны, то падмалоцім яшчэ. Нідзе ён не дзенецца, той Іван. Не пабяжыць на чужое вяселле, не бойся.

Ток апусцеў...

Іван Кніга блукаў па ляску ўзбоч сцежкі, якая нацяныкі вяла ў Палыкавічы. Сонца садзілася за лесам. Праменні падалі на вершаліны дрэў, і ад гэтага там, наверсе, панавала залатая празрыстасць. Унізе, на верасавым доле, расплываліся шэрыя цені. Было ціха.

Хлопец раз-пораз нагінаўся, зрываючы брусніцы. Ягады здаваліся горкімі. Думкі набягалі адна за адной, зліваючыся ў нейкую гарачую, шалёную хвалю. Хвілінамі гэтая хваля захлiствала ўсяго яго, распірала грудзі, салёным камяком падступала к горлу. Тады муцілася свядомасць, знікалі думкі і расло неадольнае жаданне бегчы куды-небудзь у белы свет. Хацелася ўцячы ад знаёмых твараў, насмешлівых вачэй, ад гэтай сцежкі...

Іван забрыў у зацішак і лёг пад дубком. Сухі ліст, сарваўшыся з галіны, упаў на дол. Ад усланае леташнім лісцем зямлі ішоў халадок. Вярнуўся спакой. Няўрымслівае, шалёнае пачуццё пачало знікаць, саступаючы месца балючаму суму. Боль, нібы цвік, сядзеў у сэрцы. Іван ужо адчуваў, што нікуды не ўцячэ і нідзе не схаваецца ад свайго смутку. Ён не ў гэты дзень пачаўся і не заўтра кончыцца.

Аднекуль з шэрага ляснога зацішку выплыў і паўстаў перад вачыма вясёлы круглы твар раз'язнога

механіка Шацілы. «Год будзеш пакутаваць,— некалі суцяшаў былы карабельны качагар.— Марской хваробай трэба перахварэць. Тапчы ўсё пад ногі... Гуляй з другімі. Хутчэй тады пройдзе гэта...»

«Гэтае» не праходзіла, Шаціла проста аказаўся слабым прарокам. Іван даўно чакаў загадзя вядомай развязкі, і ўсё-такі яна застала яго неспадзявана. Яна, Шура, растварылася ў наваколлі і замяніла сабой увесь свет. Пра яе ведалі і рэчка, і поле, і кожнае дрэва вось на гэтай сцежцы...

Можа, Іван заснуў, а можа, гэта было толькі ціхае трызненне. Ледзь чутна шасцеў лісцем дубок, і ў яго шасценні звінеў знаёмы з дзяцінства матыў: «Табе, Йванка, сто дарог, сто дарог, гані гора за парог, за парог...» Песню спявала бабка. У яе былі мяккія рукі і маршчыністы твар. Маці памерла рана, і яе Іван не памятаў...

Усе сто дарог прывялі да Шурыных веснічак. І гора нікуды не прагоніш, калі яно ў табе самім...

Іван ляжаў доўга. Ён не варушыўся: у вушах звінела бабчына песня, і яна гучала цяпер, як музыка на Шурыным вяселлі. Душу агарнуў жаль да самога сябе. На вочы набеглі слёзы. І раптам прыйшла ясная думка, як раніца цёплага летняга дня: «Люблю Шуру і буду любіць. Што з таго, што яна цяпер замужам. Яна ж такая толькі адна...»

Ён устаў і абтрос з сябе апаўшае лісце. Сонца зусім схавалася за лесам. Паміж дрэў расцякаўся змрок. І цяпер Іван ужо выразна пачуў не гукі гармоніка і перастук бубна, а тарахценне трактара і прыглушаны гул малатарні. Вострая радасць ахапіла хлопца: не вяселле, а Рыгораў трактар гудзеў у Палыкавічах. Іван кінуўся па сцежцы ў вёску. Ён ужо бачыў Шуру не ў падвянечным плацці за вясельным сталом, а на таку, ля малатарні...

Калі ён выбег з ляска, у палыкавіцкіх вокнах загарэліся першыя аганькі. Трактар ужо не гудзеў. Не зважаючы на гэта, Іван ляцеў на ток. Там ён ужо нікога не застаў. Было толькі ясна, што малацілі тут да самага вечара. Ля гумна Іван наткнуўся на дзедавартаўніка: той драмаў, накрыўшыся кажухом.

— Усё змалацілі? — з надзеяй у голасе запытаўся Іван.

— Усё,— адказаў вартаўнік.— А цяпер пайшлі гуляць вяселле. Толькі якое гэта вяселле: папяюць, паскачуць, бы на вечарынцы...

Дзед адвярнуўся і накрыўся кажухом з галавой.

Блішчэлі ў небе ціхія зоркі. На вуліцы заліваўся гармонік, чуліся звонкія галасы і смех. Іван павярнуў назад у Асцюкі.

«Ноч светлая,— думаў ён па дарозе.— Калі малаціць, то не трэба ніякая «лятучая мыш»...»

Звінела ў Палыкавічах вяселле...

1959

ЧУЕЦЕ, ХЛОПЦЫ?

У хвіліны тугі і самоты, калі цяжар жыццёвых нягод ад болю сціскае сэрца, а зрок нібы ахутваецца хісткай павалокай туману, праз якую не ўбачыш нічога нават зблізку, я спрабую аднавіць у памяці малюнкі мінулага. Магчыма, гэта слабасць. Добра не ведаю. Толькі ў кожнага павінны быць, здаецца, моманты душэўнага ўзлёту, якія не сорамна прыгадаць. Бо калі чалавек узляцеў аднойчы, ён здолее гэта зрабіць яшчэ і яшчэ раз...

Мае хлопцы, мае бедалагі! Сысціся б нам разам, парагатаць, пасмяяцца. Бачу цябе, вясёлы Цішка Дрозд, твой заўсёды смяшлівы твар і разумныя шэрыя вочы. Іншы раз мне здаецца, што зборы ў тваёй хаце, кнігі, якія мы праўдай і няпраўдай цягалі з усіх пасялковых бібліятэк, нашы гарачыя спрэчкі і дыспуты — самы шчаслівы час майго жыцця. Часта я так думаю. Было ж у жыцці нешта большае, было тое, пачынаючы з таго, усе мы сталі глядзець на сябе трошачкі з большай павагай, але ўсе сцяжынкі з той вяршыні, на якой мы разам апынуліся, вядуць у тваю пахілую хату, якой ужо, мабыць, нават няма на свеце.

Кім ты збіраўся стаць, Цішка? Здаецца, канструктарам. Не журыся, браце, што, можа, і не зусім выйшла. Садзіш ты дубкі, і хто ведае, можа, гэтая работа нават лепшая за тую, пра якую ты трызніў у семнаццаць. Самалёты, якія ты збіраўся канструяваць, хутка старэюць, пішуць нават, што яны наогул учарашняе слова тэхнікі. А дубы будуць расці заўсёды. Заўтра іх, можа, будуць садзіць больш, чым сёння. Бо наўрад ці адмовіцца наш нашчадак ад звычайнай чалавечай спакусы паляжаць у цяньку пад дрэвам. Самалёт ён замяніць ракетай, а дуб і сасну не заменіць нічым...

А ты, Мікола? Хоць ты і таіўся і ніколі не выказваў сваіх намераў, але мы бачылі цябе на трыбуне. Хто лепей за цябе ведаў гістарычныя даты, цытаты з Маркса, хто глыбей разбіраўся ва ўсім тым, што ў пару захаплення вершамі мы называлі сумным словам — эканоміка. Зрэшты, ты робіш тое, што найбольш імпанавала твайму сэрцу: вучыш. Ахопленыя бескарыслівым юнацкім прароцтвам, мы, вядома, не думалі, што ты будзеш тлумачыць стрыжаным першакласнікам сэнс вялікіх і малых літар. На такое б мы ніколі не згадзіліся, мы ўяўлялі цябе настаўнікам усяго чалавецтва. Не крыўдуй, Міколе, грэшныя гэтым усе мы, твае сябры, бо замахваліся ў жыцці на нешта большае.

Ты вучыш людзей, сябар. З літар складаецца слова, жывое, чалавечае, несмяротнае. Колькі такіх слоў панясуць у жыццё твае першакласнікі? Якім словам будуць успамінаць цябе, свайго першага настаўніка?

Чацвёрты з нас, Грыша, спачывае даўно... Ніколі мы з ім болей не спаткаемся. Не пацiснем яго дужай, сумленнай рукі. Мы нават не ведаем, кім ён хацеў быць: не паспеў расказаць, а можа, не паспеў выбраць і ў думках сваёй жыццёвай зоркі. Ён трошкі саромеўся нас, сваіх хлопцаў, саромеўся таму, што адстаў у школе на клас. Чытаў тыя самыя, што і мы, кнігі, спрачаўся, а пра сваю зорку не расказаў. Толькі, можа, я хлушу, хлопцы?..

Памятаеце лістападаўскі вечар, дождж разам са снегам, пахілую Цішкаву хату, дзе мы найчасцей сыходзіліся? Мы любілі самастойнасць і не хацелі чужых вачэй і вушэй. Проста гэтага не дазваляла справа, за якую мы пачыналі брацца. У Цішкі было найлепш: ніхто нічога не чуў і не бачыў. Помніш, Мікола, як ты прынёс у той вечар пад крысом свайго шэрага, перашытага з шынялл пінжака нашу першую зброю — вінтовачны ўрэзак? Я і цяпер не ведаю — можа, ты не расказваў, а можа, я забыў: столькі ж прайшло часу з тых дзён,— дзе ты яго ўзяў. Урэзак з выгляду быў нягеглы: доўгі, неабрэзаны приклад і кароткі, надломлены ствол. Нехта, хто ў вайсковай справе разбіраўся не надта, трохі нам напсаваў: надрэзаўшы напільнікам ствол, ён спрабаваў яго пераламаць, як палку, таму знізу на дуле і асталася загнутая сталёвая паска. Але мы не бедавалі, бо затвор хадзіў гладка, быў спраўны, астатняе залежала ад нас саміх.

Мы радаваліся ў той вечар, хлопцы, хоць нам было нярадасна, бо немцы пісалі, што забралі Маскву. Радаваліся першай зброі, з якой можна страляць. Пра што другое мы маглі ў той цяжкі час думаць?

Гэта ён, Грыша, у той вечар прапанаваў нам, памятаеце, хлопцы?.. Ён зноў трохі саромеўся, бо думаў, што мы прымем яго словы за жарт. Ён тады сказаў, што трэба нам вывучыць «Інтэрнацыянал» па-нямецку. Мы яго зразумелі адразу, хоць самі пра гэта яшчэ не падумалі.

Памятаеце, Цішка і Мікола, як на другі вечар мы сабраліся вывучаць гімн і прынеслі кожны па падручніку, у якім ён быў надрукаваны? У адной кнізе, я забыў у чыёй, словы «Інтэрнацыянала» былі не такімі, як у трох астатніх. Гэта быў проста ранейшы пераклад на нямецкую мову. Але мы рашылі вувучыць па тых падручніках, на якіх стаяла навейшая дата выпуску.

За вечар мы вывучылі першыя восем радкоў. Болей неяк не прыйшлося. Але болей, бадай, і не трэба было, бо наўрад ці далі б нам даспяваць пры такіх умовах, на якія мы разлічвалі. У Грышы было горшае, чым у нас, вымаўленне нямецкіх слоў, бо ён вучыўся ў вячэрняй школе, а там патрабавалі менш. Але разам у нас атрымлівалася суладна і хораша. Памятаеце, хлопцы?

> Völker hört die Siqnale
> Auf zum Ietzen Gefecht,
> Die Internationale
> Erkämpft das Menschen recht!

Мы, вядома, не былі ніякімі героямі. У вайну, што прайшла, мы, можа, не зрабілі і сотай часткі таго, што другія, кім мы па-сапраўднаму ганарыліся і захапляліся. Але і за тое, што мы рабілі, нас маглі павесіць. Колькі разоў нас маглі павесіць, хлопцы?..

Памятаеце, мы не хацелі, каб нас вешалі. Расстрэл здаваўся нам куды прыгажэйшым.

Калі Грышу арыштавалі, мы не баяліся, што ён нас выдасць. Яго схапілі параненага, са зброяй, і мы ведалі, што яго чакае. Мы не хацелі толькі, каб яго вешалі. Ля вісельні не спяваюць. Яго расстралялі. У эсэсаўцаў хапіла сумлення прызнаць, што ён салдат. Мы не чулі, хлопцы, але я веру, што ён праспяваў тады, калі ў яго стралялі, тыя восем радкоў, якія мы вывучылі на памяць.

Але так было толькі тады, у цёмную ноч акупацыі. Пазней усё перамянілася. У мяне быў яшчэ выпадак.

Перад самым канцом вайны мы занялі нямецкі горад, чысты і неразбураны. На яго ўскраіне размяшчаўся вялікі, абнесены дротам лагер. Гэта быў не канцэнтрацыйны, а звычайны рабочы лагер, хоць ён меў калючую агароджу, баракі і вышкі для вартавых. Калі нашы танкі праязджалі паўз лагер, з яго варот ірвануўся вялікі, пярэсты натоўп. Там былі розныя людзі, і ўсе яны радаваліся, убачыўшы нас. Былі ў натоўпе і нашы дзяўчаты — мы іх пазналі па гаворцы.

Вечарам трое нас, запыленых і замурзаных танкістаў, трохі выпілі. І тады прыйшла думка схадзіць да дзяўчат з лагера. Мы пагаліліся, памыліся, наглянцавалі боты і, калі спусцілася вясновая ноч, цішком шмарганулі ■ ляска за горадам, дзе стаялі нашы танкі.

У вароты лагера мы прайшлі незатрыманымі — вартавых не было. Лагер не спаў, у бараках чуліся галасы. Мы спыняліся ля кожнага і прыслухоўваліся, каб улавіць знаёмую гаворку. Раптам да нашага слыху данеслася знаёмая велічная мелодыя. Спявалі «Інтэрнацыянал» напаўгалоса, на невядомай нам мове... Людзі ў лагеры — многа тысяч людзей — жылі нечым прыгожым, вялікім, што не часта бывае ў жыцці. Я тады ўспомніў Грышу і вас, хлопцы. Мы, не згаворваючыся, павярнулі назад, да варот. Проста мы прыйшлі ў лагер трохі запозна. Машыны, апроч таго, маглі зняцца з месца і ноччу. Такія выпадкі здараліся. Вайна яшчэ не скончылася.

1960

БЫЛІ ДРЭВЫ

Канец нашай вуліцы прылягаў да чыгункі, да самага пераезду, за якім між жытоў, ячмянёў, аўсоў — аж да сіняга лесу — курэў пылам шырокі пясчаны шлях.

Імчаліся на ўсход і захад цягнікі. Дабіраліся да чыгункі, да станцыі жыхары з навакольных вёсак і сёл. Увесь рух жыцця ў невялікім абсягу мястэчка тварыўся ў нас на вачах.

Апошняй перад пераездам з правага боку стаяла хата Петрыка Лося. Хата старасвецкая: глухой сцяной на вуліцу, на чыгунку, вокнамі на агарод. Але не гэтым яна звяртала на сябе ўвагу. Сядзіба Лося была, як зялёны востраў. Яна аздабляла ўсю шэрую, бедную зелянінай вуліцу.

У вялікім Петрыкавым садзе расло ўсё: чырвоныя дробныя, накшталт дзявочых пацерак, райкі, мядовыя ігрушы фунтоўкі, яблыкі цыганкі, што віселі на дрэве ледзь не да самай зімы. Па ўзмежку шырокага, на паўвярсты, агарода стаялі купчастыя бярозы. Пад імі, асабліва пасля зацяжных, імжыстых дажджоў, вытыркаліся, нібы ў лесе, сыраежкі, падабабкі і вялізныя, як парасоны, мухаморы.

На вуліцы, перад Лосевым дваром, раслі чатыры таполі. Іх Петрык пасадзіў, калі яшчэ быў малады. У цяньку дрэў, на мураве, заўсёды запыняліся падарожныя. Вясковыя дзяўчаты, якія ішлі ў мястэчка, тут прыхарошваліся, абувалі чаравікі з высокімі халяўкамі, дзядзькі, якія мусілі ехаць далей па чыгунцы, распакоўвалі белыя льняныя торбы і паважна пачыналі снеданне ці абед. Вечарам пасля работы пад таполі сыходзіліся бацькі нашы — пагаманіць, пакурыць.

Мы, дзятва, таполямі ганарыліся: такіх не было на ўсёй вуліцы. Вясной збівалі з іх майскіх жукоў, лазілі на дрэвы глядзець, ці не гоняць яшчэ з пашы састатак. У летні поўдзень любілі ляжаць у цяньку, састатак. У летні поўдзень любілі ляжаць у цяньку, сачыць за чыгункай і расказваць па чарзе розныя гісторыі. Старэйшы і самы дасціпны з нас, якому па праву належала роля завадатара, быў Хведзька Баброў, кандуктараў сын. Ён прасвятляў нас наконт таго, як пабудован гэты свет і што ў жыцці самае галоўнае. Самым галоўным Хведзька лічыў неабходнасць штонебудзь вынаходзіць.

— Паравоз выдумаў Стэфенсон,— пазіраючы ў неба, паведамляў Хведзька, калі праз закрыты шлагбаумамі пераезд грукаў таварны састаў.

— А дзе ён цяпер, гэты Стэфенсон?

— Памёр даўно. Ён жыў сто гадоў назад.

— А хто прыдумаў самалёт? — дацінаялі мы Хведзьку.

— Браты Райт.

— А яны жывуць?

— Адзін брат памёр, а другі жыве. Толькі ён ужо зусім стары.

— А параход хто вынайшаў?

— Фультон.

— А ён не памёр?

— Памёр.

Хведзька любіў паказваць, што ведае ўсё на свеце, фарсіў сваёй дасціпнасцю і на бясконцыя нашы пытанні адказваў як бы з неахвотай. Нам жа было дзіўна і трохі страшна: разумныя такія вынаходнікі, якія ўсё ўмелі, і раптам памерлі. Чаму яны не прыдумалі лекаў, каб ніколі не паміраць? Навошта наогул жывуць на свеце людзі? Каб памерці? Зрэшты доўга разважаць пра смерць не прыходзілася. Былі справы больш неадкладныя. Самая галоўная з іх — сад.

Да Лосевага саду мы баяліся нават наблізіцца. Калі і перападалі нам яблык ці груша, то з рук нашых матак, якіх узнагароджвала за іх паслугі сама Ласіха. Не ведаю, чаму мы ні разу не залезлі ў гэты сад. Можа таму, што Ласіху ўсе нашы маткі лічылі жанчынай праведнага жыцця. Яна заўсёды ведала, калі якое свята, па кім якую трэба заказаць малітву ў царкве, якой травой лячыцца ад жывата, ад раматусу. А мо-

Дэлегацыя беларускіх пісьменнікаў на тыдні беларускай літаратуры і мастацтва ў горадзе-герої Ленінградзе. На пярэднім плане Іван Навуменка, Аляксей Кулакоўскі, Ніл Гілевіч, Янка Сіпакоў, Максім Танк, Іван Мележ, Васіль Вітка і іншыя. 1966 год.

М. В. Гарбачоў і І. Я. Навуменка. 1970 год.

жа, прычына была самая простая: там, дзе жывуць, стараюцца шкодзіць паменш.

Красці яблыкі мы хадзілі аж на другі канец мястэчка, дзе быў бальнічны сад. Яго вартаваў глухі на абодва вухі вартаўнік Гагуля. Днём, калі мы напаўнялі пазухі жытнікамі і наліванкамі, ён беспрабудна спаў у шалашы. Гагулю з работы не здымалі, хоць да канца лета ўсе тыя дрэвы, што стаялі бліжэй да паркана, мы абцярэблівалі начыста.

З намі ў талацэ бегаў Есіп, сын прачкі Румбы, шыракатвары, канапаты хлопец, які заўсёды хацеў есці. Яблыкаў ён налатошваў болей за ўсіх і мог іх грызці, не набіваючы аскоміны, хоць цэлы дзень. Усе гаварылі, што яго бацька — Лось. Таму амаль штодня мы далытвалі Есіпа:

— Учора ноччу Лось да вас прыходзіў?

— Прыходзіў,— пацвярджаў хлопец.

— А што ён вам прынёс?

— Ён ніколі нічога не прыносіць...

Было незразумела: Лось жыве без дзяцей, мае немалое багацце і зусім не клапоціцца пра сына. Есіп быў апрануты горш за ўсіх, хадзіў у старызне, якую Румба прыносіла са станцыі ад тых, каму яна мыла бялізну.

Можа, па гэтай прычыне Петрык Лось выклікаў да сябе вострую цікавасць. Ён быў шчуплаваты, рухавы, хадзіў заўсёды подбегам. І неяк ён не старэў. Сівізна на скронях, сівая галава — гэта мы бачылі яшчэ тады, калі, апроч мамы і таты, толькі-толькі навучыліся пазнаваць іншых людзей, і ў тую пару, калі ўжо набліжаліся да прывабных рубяжоў самастойнага паўналецця.

Мы раслі, а Лось застыў на месцы.

Дзіўна, але праўда. Лася ставілі ў прыклад сваім гаспадарам амаль усе жанчыны з нашай вуліцы. Яго павець была поўна сухіх наколатых дроў, і гаварылі, што такога запасу ў яго не меней як на пяць гадоў. Зімовымі раніцамі, калі на дрывотнях яшчэ толькі гахалі тупымі калунамі жанкі, разбіваючы старыя, непадатлівыя карчы, каб запаліць у печы і зварыць бульбу, з коміна Лосевай хаты ўжо віўся вясёлы шызы дымок.

Уся вуліца жыла ў крэдыт, а Лось — прыпасам. Да яго хадзілі пазычаць грошы, соль, муку, а калі

вясна выдавалася зацяжная, халодная — нават бульбу. Сам Лось не даваў нічога. Размяркоўвала дары між суседзямі Ласіха, высокая чарнаротая кабета, househначна набожная. У яе не гнуўся хрыбетнік, і паласкалі ёй бялізну, закідвалі грады, бялілі палотны, пралі і ткалі ў аддзяку за пазычанае маладзейшыя суседкі.

Пра тое, што Лось завітвае да Румбы, ведалі ўсе. Гэта даводзіла сама яго каханка, трохі прыдуркаватая, з шырокім, як рэшата, чырвоным тварам, нязграбная, як шула. Праходзячы цяжкім, слановым крокам паўз Петрыкаву сядзібу і ўбачыўшы на двары Ласіху, яна кожны раз спынялася і, трасучы ў паветры рукамі, глухім, сіплым басам пачынала сваю амаль штодзённую размову.

— Гэй ты, сухарэбрыца! — крычала Румба праз паркан.— Ці хутка з цябе дыхлі выцягне? Я твайго Петрыка на руках насіць буду, а ты што? Ад смерці ж не адкупішся, хоць і масла жарэш...

Калі на двары ў гэты час быў сам Лось, ён выскакваў на вуліцу з віламі ці дубовым дрынам і гнаўся за Румбаю. А ўвечары, крадком, тулячыся да парканаў, ішоў да яе. Румба хвалілася жанкам, што, як толькі Ласіха памрэ, яна перабярэцца жыць да Петрыка. Такое нібыта ён дакляраваў ёй сам.

Лося за яго заляцанні асабліва не дакаралі. Такія грахі вадзіліся не толькі за ім. Усё-такі Петрык быў добры гаспадар, не сядзеў склаўшы рукі і ведаў, здаецца, нешта такое, чаго не ведалі і не ўмелі нашы бацькі. Тое, што ён меў, набыў сваім одумам, калі не лічыць, што суседкі памагалі ў хатняй гаспадарцы яго прамой, як аршын, жонцы.

Міналі гады...

Шырокі Лосеў агарод, вядома, падціснулі, звузіўшы яго да звычайнага ўчастка, які адводзілі пад пляц. Ведаючы аб гэтым наперад, Петрык спляжыў усе бярозы, што раслі на мяжы яго агарода, папілаваўшы іх на дровы. Дровы цяпер ужо не ўмяшчаліся пад павеццю — акуратны, вялізны, як стог, штабель узвышаўся проста пасярод двара.

На колішнюю Лосеву сядзібу разам з іншымі навасельцамі перацягнула сваю хатку Румба. Яна пастарэла, пасівела за апошнія гады, праходзячы паўз Лосеў двор, маўчала, не пазіраючы нават у той бок. Але

надзеі зрабіцца Петрыкавай жонкай хоць пад старасць, мабыць, не пакідала, бо ніякага іншага рэзону перабірацца на новае месца не было.

У Лося астаўся сад. Некаторыя яблыні і грушы ўсохлі, але яшчэ шмат стаяла здаровых, маладых, і па-ранейшаму зялёны куток гэты радаваў, лашчыў вока сваёй ціхмянай утульнасцю і спакоем. Таполі на вуліцы разрасліся, высока ўзмахнулі веццем і здаля відаць былі кожнаму, хто падыходзіў ці пад'язджаў да мястэчка. Дрэвы нібы сталі часткай вуліцы, яе неабходнай прыналежнасцю.

Па-ранейшаму па вечарах збіраліся пад таполямі мужчыны: стрэлачнікі, грузчыкі, сцэпшчыкі — звычайны чыгуначны люд, які пасля станцыйнага тлуму і мітусні любіў пасядзець у цішыні на мураве.

Іншы раз да мужчын выходзіў са свайго двара Петрык. Сярод замурзаных, закураных чыгуначнікаў быў ён белы, чысценькі — сівая барада, валасы, чыста вымытыя даматканыя штаны, кашуля. З хвіліну пастаяўшы, Лось пачынаў скардзіцца на Румбу і яе сына.

— Спакою няма,— сыпаў ён словы тонкім, пісклявым голасам.— Калі ён ужо настане, той спакой?.. З самага рота вырываюць. Крадуць яблыкі і валакуць на базар мяхамі. А я ж стары. З чаго мне жыць, старому, скажыце?

Мужчыны маўчалі. Ніхто з іх, мабыць, сур'ёзна не верыў, што Румба багацее, жывучы побач з прагавітым Лосем.

Але аднойчы здарыўся выпадак. Румба слепла, працаваць яна не магла ўжо зусім. Яе Есіп хадзіў на чыгунку — нагружаў і разгружаў вагоны. З таго, што ён зарабляў, яны жылі ўдваіх.

На спаса Есіп узлез, па загаду маці, на паркан і стаў калаціць той бок Лосевай грушы, які навісаў над цяперашнім Румбіным агародам. Румба, відаць, меркавала, што мае права на грушы, бо з-за ценю, які падаў ад дрэва, тут, на гэтай лапінцы яе агарода, не расла бульба.

Потым пачуўся крык. Калі ўсе агледзеліся, Есіп ужо ляжаў на зямлі, на сваім агародзе, з рота ў яго цякла кроў. Азіраючыся па баках, прыгінаючыся, пад дрэвамі, з саду ў двор бег Лось з вялізным калом у руках...

Неяк непрыкметна, пад восень, калі на зямлю падае ліст і цяжка адрозніць жывое дрэва ад нежывога, Лосеў сад засох. Гэтага б, можа, і не заўважылі адразу, каб за адну ноч не зніклі ўсе чатыры таполі. Галлё Лось склаў на выгане ў акуратныя лаўжы і спаліў, а камлі перацяг у свой двор і пілаваў іх на дровы пілой-аднаручкай два тыдні. Скончыўшы работу, лёг і памёр. Нібы прадчуваў смерць і што было моцы стараўся завяршыць справы на зямлі...

1961

ЗДАРЭННЕ НА ПАЎСТАНКУ ВЯЛІКІЯ ІВАНЫ

Здаляка, з вышыні парослага сасной узгорка, тры белыя домікі паўстанка здаюцца зусім маленькімі. Паўстанак называецца Вялікія Іваны, і гэта можа выклікаць толькі здзіўленне, бо ніякай вёскі ці паселішча з такой назвай у бліжнім наваколлі няма. Ёсць дом адпачынку, размешчаны на сасновых узгорках, ён носіць паэтычную назву «Арлінае гняздо». Па той бок чыгункі віднеюцца баракі торфапрадпрыемства, заснавальнікі якога не прыдумалі нічога лепшага, як назваць барачны пасёлак «Тарфяны ўчастак № 7». Кажуць, што некалі ў лагчыне, дзе цяпер штучнае возера, стаяў хутарок, які так і называўся — Вялікія Іваны. Хутарок спалілі немцы, потым, пасля вайны ўжо, рачулка, якая цякла па лагчыне, была перагароджана пясчанай дамбай — так утварылася штучнае возера, у якім купаюцца тыя, хто адпачывае ў «Арліным гняздзе». На возера аднекуль прылятаюць нават сапраўдныя, марскія чайкі. Вялікія Іваны засталіся толькі назвай паўстанка.

Стаіць харошы беларускі верасень, напоўнены цеплынёй няяркага сонца, празрыстасцю паветра, аздоблены мяккасцю фарбаў і тонаў. Сасновы бор на процілеглым беразе возера ахутан сіняватай павалокай смугі, лашчаць вока вясёлыя бярозавыя гайкі на гэтым беразе, дыша прахалодай і спакоем люстраваная, як матавае срэбра, роўнядзь возера.

Уладальнікі прафсаюзных пуцёвак, якія даюць права на гэты двухтыднёвы рай, займаюцца тым, чым займаюцца ўсе, хто трапіў у дом адпачынку. Снедаюць, абедаюць, нават спяць днём, купаюцца ў возеры, вандруюць па алейках, пасыпаных жоўтым пяском, гойдаюцца ў гамаках, гуляюць у валейбол. Трапляюц-

ца і досыць зухаватыя кавалеры, да якіх належаць людзі самага рознага ўзросту. Гэтыя старанна адпрасоўваюць белыя штаны і безрукаўкі, заводзяць знаёмствы з дзяўчатамі і жанчынамі, катаюць іх на лодках па возеры, водзяць па лесе, паказваюць найбольш прыгожыя і адметныя мясціны.

Вечарам у доме адпачынку кіно, пасля — сон. Нягледзячы на строгі рэжым і распарадак, правілы якога вывешаны ў калідоры кожнага корпуса, знаходзяцца такія, што, не клапоцячыся аб здароўі, значна ўкарачаюць час, адведзены для сну. У дальніх бяседках нават пасля той пары, калі ў небе павісае зеленаватая зорка Венера, можна ўбачыць парачку-другую, што ніяк не могуць нашаптацца. Дальнія бяседкі жартам называюць востравам расчаравання і слёз.

У нас свая кампанія, досыць выпадковая, але трывалая. Я хаджу з Васілём Голубам, высокім, саракагадовым інжынерам з прыдняпроўскага гарадка. Мы з ім жывём у адным пакоі. З Васілём добра — ён маўклівы, не даймае роспытамі, днём, вынесшы раскладушку ў сасоннік, праглытвае кнігу за кнігай, а ноччу спіць. Да нас далучаецца Валя, прыгожая, досыць маладая жанчына з вялікімі сінімі вачыма і бялявымі завіткамі перманенту. Валін муж працуе на тым самым заводзе, што і Васіль Голуб. Жанчына далучаецца да нас часцей за ўсё ў перадвячэрнюю пару, калі мы збіраемся на паўстанак. У гэты час прыходзіць пасажырскі цягнік, прывозіць новых уладальнікаў пуцёвак ў «Арлінае гняздо» і свежыя газеты, якія можна купіць у паштовым аддзяленні на паўстанку.

Валя ходзіць разам з намі па лісты ад мужа. Лісты прыносяць у дом адпачынку вечарам, а Валя, відаць, не хоча чакаць. Тут ёсць і свая жаночая палітыка. Ходзячы з намі, Валя як бы засведчвае сваю добранадзейнасць у вачах Васіля Голуба. Тым болей што з усіх жанчын яна ў доме адпачынку, бадай, самая прыгожая, на яе заглядваюцца. Ёсць у яе і сталы кавалер, Алёша, памочнік рэжысёра з кінахронікі, малады, стройны халасцяк з кучаравай чорнай шавялюрай і прыемным мужным тварам.

Алёша, калі мы ідзём на паўстанак, заўсёды далучаецца да нашай кампаніі, але, вядома, не з-за нас, а з-за Валі. Яму не адмовіш у розуме, дасціпнасці, ды і наогул з усіх кавалераў сасновага царства ён най-

больш фацэтны. З той жа мужчынскай праніклівасцю мы адчуваем, што Валя глядзіць на памочніка рэжысёра як на вясёлую забаўку і прымае яго заляцанні да пэўнай мяжы. Гэта падабаецца нам, не зусім маладым мужчынам, у якіх дома жонкі і дзеці. Падабаецца ўсё болей з кожным днём па адной вельмі немалаважнай прычыне, аб якой ведаю я, бо жыву з Голубам, і, відаць, не ведае Алёша. Валін муж пакалечаны вайной, у яго няма правай рукі і знявечаны асколкамі твар. Ён п'е, раўнуе жонку і работнік не вельмі добры — яго ўжо два разы звальнялі з завода. Ліста ад яго Валя не атрымала пакуль што ніводнага.

З Валяй мы як бы ў маўклівым згаворы. Алёша гэтага не разумее, злуецца, шукаючы прычыну відавочнай марнасці сваіх заляцанняў. Прычыну ён, відаць, бачыць у тым, што Валя не абыякавая да Голуба, і ўвесь двухкіламетровы шлях да паўстанка як можа падколвае майго суседа. Трэба сказаць, што Алёшу гэта ўдаецца. Нават Валя, звычайна строгая ў прысутнасці Голуба, іншы раз не вытрымлівае і заліваецца бесклапотным смехам. Я не магу яе зразумець: знешне яна нічым не адрозніваецца ад тых апранутых па апошняй модзе дзяўчат і жанчын, некаторыя з якіх ужо на другі дзень свайго знаходжання ў «Арлiным гняздзе» катаюцца на лодках, ахвотна прымаюць ад мужчын розныя паслугі і нават трапляюць на «востраў расчаравання і слёз».

Гэта здарылася на дзесяты дзень нашага жыцця ў сасновым раі. Відаць, у доме адпачынку быў нехта яшчэ з прыдняпроўскага гарадка, і, зрэшты, Алёша ўведаў сапраўдную прычыну правалу сваіх кавалерскіх намераў.

У той ціхі надвячорак, калі мы ішлі на паўстанак, ён як ніколі быў насмешлівы і калючы.

— Ветэраны вайны...— кідаў ён з'едлівыя кепікі.— Маладая Яраслаўна, якая аплаквае паланёнага мужа ў Пуціўлі, на гарадской сцяне. Глупства ўсё... Жыццё ёсць жыццё. Хіба не смешна гаварыць у атамную эпоху пра вернасць?..

Голуб, не зважаючы на прысутнасць Валі, брыдка вылаяўся. Я ніколі не бачыў яго такім злосным. Валя ішла з пабялелым тварам.

На паўстанак мы прыйшлі маўклівыя, незадаволеныя адзін другім. Купілі газеты. Валя нарэшце атры-

мала першы ліст ад мужа і, прачытаўшы, схавала яго ў рыдыкюльчык, які нагадваў мініяцюрную дубовую бочачку. На пероне, на пафарбаванай у зялёны колер лаўцы, сядзеў сярэдніх год мужчына з хваравітым, жаўтлявым тварам і побач з ім хлопчык. Калі мы вярталіся назад, мужчына раптам захрыпеў, на губах у яго паказалася пена, а твар зрабіўся чорна-сіні, як толькі што вывернутая скібіна падзолу. Ён упаў з лаўкі і пачаў біцца галавой аб жарству.

— Доктара!.. Доктара! — закрычаў нехта з тых, што вылезлі з пасажырскага цягніка.— Чалавек памірае...

Хлопчык між тым паводзіў сябе спакойна. Ён дастаў з кошыка белае прасціpадла і накрыў ім чалавека, цела якога зводзілі сутаргі. Потым прысеў на кукішкі і аберуч, пад прасціpадлам, узяў чалавека за галаву.

Сабраўся натоўп. Падышоў дзяжурны паўстанка ў вогненна-чырвонай шапцы.

— Гэта мой бацька,— спакойна растлумачыў яму хлопчык.— Ён хутка ўстане, не трэба доктара. Такая хвароба ў яго з вайны. Яго расстрэльвалі немцы і прабілі галаву. Я таму заўсёды з ім разам хаджу. Мамка прасціpадла дае. Не трэба, каб людзі твар бачылі...

Чалавека трэсла, падкідвала, а малы сын яго цярпліва, з выразам спакою на поўным тварыку сядзеў над ім, не даючы бацьку пабіць галаву. Натоўп пачаў разыходзіцца. Алёшы каля нас ужо не было. Мы вярталіся ў дом адпачынку ўтраіх.

Валя ішла маркотная, але як бы з нейкай лагоднай прасветленасцю на твары.

1963

ПРАКУРОРЫ

Вялікае пясчанае сяло Салаўі мела празванне Пракуроры. Ураджаі ў Салаўях слабыя, з зямлі не пражывеш, і мясцовы люд здаўна займаўся ўсялякім прадпрыймальніцтвам. Жылі тут спрытныя на чужое — канакрады, перакупшчыкі. Гэтыя надзвычай добра ведалі законы і заўсёды шнырылі па кірмашах. Мабыць, з-за іх і далі вёсцы другую назву — Пракуроры.

Найбольш адметным «пракурорам» быў Аркашка Шлег — высокі, аднавокі, у наглянцаваных хромавых ботах і скураной тужурцы. Калі Аркашка быў пры грашах, то вызначаўся незвычайнай шчодрасцю. Паіў, каго ні сустрэне — знаёмага ці незнаёмага. Міліцыя мела на Аркашку вока, ён не раз сядзеў у турме, але вызваляўся хутка.

Да Аркашкі на кірмашах падыходзілі як да адваката.

— Скажы, братка, як, мяне засудзяць? — пытаўся дзядзька з суседняй вёскі.— Тры хваіны паклаў у лесе, а ляснічы застаў. Склаў прытакол — і ў суд.

— Ярунда,— махаў рукой Аркашка.— Сагласна працэсуальнага кодзікса, стацця дзвесце сорак восем, пункт бэ — месяц прымусоўкі ці штраф. Дастань спраўку, што востра нуждаешся ў дзераве, то і штрафу не будзе.

— Як жа я дастану? — чухаў патыліцу дзядзька.— Хата яшчэ цэлая, хлеў тожа. То ж я на прыгрэбнік дзеравы паваліў.

— Чудак чалавек. А ты ў сельсавеці скажы, што хата цячэ. Не паверáць — у раён пішы. А не — таварышу Калініну ў Маскву.

Перад вайной Аркашку прыпаялі моцна — дзесяць гадоў за калектыўны крадзеж.

Перад Салаўямі чыгунка ідзе на круты ўздым, і цягнікі замаруджваюць тут бег. Аркашка з хаўруснікамі, узброіўшыся доўгімі, насаджанымі на жэрдкі крукамі, на хаду ўскакваў на тормаз, адчыняў вагон і, калі там была мануфактура ці другі ходкі тавар, выкідваў пад адхон.

З Аркашкам быў звязан і смешны выпадак, які доўга памяталі ў наваколлі. Аднойчы ў Салаўі прыехаў гарадскі лектар, пабываў у некалькіх хатах і быў здзіўлены тым, што ў кожнай стаялі гіпсавыя барэльефы французскага філосафа Вальтэра. На нейкай нарадзе недасведчаны лектар заікнуўся пра Салаўі, якія незвычайна шпарка цягнуцца да культуры, але яго паднялі на смех. Тады высветлілася, што барэльефы былі бясплатнай данінай Аркашкі Шлега аднавяскоўцам пасля таго, як ён выкінуў з вагона вялікую скрыню і знайшоў у ёй не тое, што шукаў.

Зрэшты, лектар не вельмі памыляўся — Салаўі сапраўды цягнуліся да культуры. Ні з якой другой вёскі столькі моладзі не вучылася ў тэхнікумах, інстытутах, колькі з Салаўёў. Маладыя салаўёўцы вызначаліся дасціпнасцю, на ляту хапалі кінутае настаўнікамі. І прабіваліся туды, куды нават гарадскія школьнікі не маглі прабіцца.

У вайну Аркашка Шлег зноў аб'явіўся ў Салаўях. З год пасядзеў ціха, а потым узяўся за ранейшае. Да немцаў сяло паставілася варожа, і Аркашка дзейнічаў беспакарана. Разоў пяць наскакваў на эшалоны, і аднойчы яму ўдалося выкінуць некалькі цюкоў з шынялямі і мундзірамі.

З салаўёўцаў у партызаны падалося нямала людзей, нават камандзірам партызанскай роты быў мясцовы хлопец — Віктар Шлег, пляменнік Аркашкі, лейтэнант, які выбраўся з акружэння. Нягледзячы на тое, што родзіч камандаваў партызанамі, у партызаны Аркашка не пайшоў. Дзейнічаў самастойна. Налятаў з хеўрай на млыны, маслазаводы, па-ранейшаму грабіў эшалоны. З гэтага вынікала нейкая карысць. Салаўёўцы перафарбоўвалі нямецкія мундзіры, шынялі, перашывалі іх на світкі, паддзёўкі, спадніцы. Не дзіва было ўбачыць, як салаўёвец, седзячы ў зямлянцы, есць з бульбай партугальскія кансервы. Гэта былі дары Аркашкі Шлега. Ён быў усё-такі патрыётам сваёй вёскі.

Пасля вайны, хоць Аркашка і не быў сапраўдным партызанам, мінулае яму не ўспаміналі.

Аркашкаў пляменнік Віктар у партызанах праславіўся смеласцю, меў узнагароды, пайшоў у армію і там меў узнагароды. Вярнуўся пасля вайны капітанам і прывёз з сабой жонку — чэшку. Нікому ў тыя гады не дазвалялі жаніцца з грамадзянамі замежнага паходжання, а Віктару дазволілі.

Пасля вайны, калі на Палессі пачалі разведваць нафту. Віктар падаўся ў пошукавую партыю. Спачатку — доўгія гады — поспеху не было. Буравыя вышкі выраcталі і знікалі, аднойчы паказалася нафта, але, як сцвярджалі спецыялісты,— не прамысловая.

Віктар пераязджаў з раёна ў раён, але работы не кідаў. Быў памбура, бурыльшчыкам, стаў майстрам.

Здарылася так, што на шаснаццатым годзе пошукаў буравыя вышкі выраслі на салаўёўскім полі — адна на пяску, другая — у балацянцы. Салаўёўцы, якія нічога новага не прапускалі, падаліся на буравую ў заработкі. На гэты раз пайшоў у падначаленне да пляменніка і Аркашка Шлег. Меў ён за плячамі гадоў шэсцьдзесят з лішкам, жыў бабылём — ні жонкі, ні хаты. Стаўшы працаваць на буравой, на людзях пахваляўся, што праз дзесяць гадоў Салаўі стануць горадам і там, дзе цяпер пясчаная вуліца, ляжа праспект. Яму верылі і не верылі...

Нафтавы фантан ударыў восенню, у пахмурны, імглісты дзень. На балацянцы за некалькі гадзін утварылася жоўта-чорнае азярко. На буравой качалі, падымалі на «ўра» Віктара. Аркашка кінуўся ў сяло. Выпэцканы з галавы да ног, ён бегаў па вуліцы, зазіраў у двары і, паказваючы бутэльку з чорнай маслянiстай вадкасцю, шчаслiва, як дзіця, смяяўся...

1963

РАКЕТЫ НАД ГОРАДАМ

Мы сядзім у Зыбіка і праз акно глядзім на станцыю. Зыбікаў дом на Вакзальнай вуліцы, і станцыя адсюль як на далоні. Там два нямецкія эшалоны.

— Цялё ён,— гаворыць Іван Зыбік.— Знайшлі каго ўцягваць.

— Ціхі,— згаджаецца Саша Тарлецкі.— Але гэта не значыць, што палахлівец. Сам прасіўся.

Іван Зыбік, адтапырыўшы тоўстую ніжнюю губу і наваліўшыся грудзьмі на стол, разграфляе пры дапамозе школьнай лінейкі аркуш паперы. Ён не вельмі ахайны, Іван, па тры месяцы не стрыжэцца, не абразае пазногцяў, але што датычыць чыгуначных зводак, то тут ён педантычны, нібы бухгалтар. Ён сам вынайшаў форму з мноствам розных клетачак, якія запаўняе лічбамі і скарочанымі словамі. У гэтых лічбах і словах уся карціна руху нямецкіх эшалонаў на ўсход і захад за суткі.

— Колькі на тым складзе яек? — зноў пытае Іван.

— Пяць тысяч,— адказваю я.— Так сказаў Грыша. Навошта яму хлусіць?

— А-а-а, глупства гэтыя яйкі. Хто іх лічыў. Лепш бы ў вагон укінулі.

Мы з Тарлецкім маўчым. Можа, і лепш, каб фосфарныя шарыкі падкінуць у вагон. Але, па-першае, Грыша сам прасіўся, і трэба яго праверыць. Па-другое, мы ўжо двойчы прыляплялі магнітныя міны пад вагон, а вынікаў не ведаем. Эшалон пайшоў, і ўсё. Спрацавала міна ці не — невядома.

Ужо хутка два месяцы, як мы пяцёра — ваенныя разведчыкі. Нас ніхто не вучыў рабоце ў разведцы, не скідаў на парашутах з самалётаў, мы знайшліся самі. На парашуце скінулі нашага начальніка, капітана

Мазурэнку, і радыстку. Яны ў лесе, а мы ў чыгуначным пасёлку, дыхаем адным паветрам з немцамі і паліцаямі. Паліцаяў, стараст, бургамістраў, якія ўцяклі са сваіх вотчын, у нашым пасёлку як нярэзаных сабак. Яны збегліся сюды, пад ахову нямецкіх дзотаў, пасля таго як усе лясныя сельсаветы сталі партызанскай зонай.

Мы з пасёлка рваліся ў лес і гэтыя два месяцы маглі быць у партызанах. Зрабіць гэта цяпер лягчэй, чым летась. Каб немцы не пакаралі сем'і, трэба для бачнасці наладзіць спектакль. Пайсці, прыдумаўшы які-небудзь верагодны прыклёп, у вёску і павярнуць справу так, нібы нас захапілі партызаны. Была ўжо і дамоўленасць наконт гэтага спектакля. Але потым усё вытанцавалася інакш. Нам сказалі, што ў пасёлку мы болей патрэбны. Цяпер у партызаны можна трапіць толькі ў тым выпадку, калі над кім-небудзь навісне пагроза правалу.

— Ты ў бутэльцы занёс шарыкі? — звяртаецца Іван да мяне.

— У бутэльцы. Міколава малако скісла, я наліў свежага.

— Дык ён што, з тваім малаком пойдзе ў кантору?

— Не, дамовіліся, што загорне шарыкі ў анучку, прамочаную газай. Так Мікола загадаў.

У вадзе фосфар гарыць. У малацэ і газе не гарыць. Гэта вядома кожнаму з нас з сёмага класа. Зыбік перапытвае таму, што нервуецца. Мы ўсе ўтраіх нервуемся. Сёння мы прылучаем да сябе новага чалавека — Грышу Грыневіча. Сёння будзе яго першая дыверсія. І хоць мы ведаем Грыневіча яшчэ са школы, парадак ёсць парадак. Прылучыцца да нас можна толькі зрабіўшы дыверсію. Каб нельга было адмовіцца ад далейшай работы. Такі загад капітана.

— Воблака ў штанах ваш Грыша,— упікае нас Іван.— На мандаліне ён яшчэ мастак. Але тут табе не «Дунайскія хвалі». Пабачыце, праваліць. Байдака сёння не было?

— Не было.

Байдак — паліцэйскі шпік. Гэта мы ведаем дакладна. Ужо тыдні два, як ён стаў завітваць на Вакзальную вуліцу. Няўклюдная, крыху прыгорбленая фігура паяўляецца на вуліцы ў перадвячэрні час і маячыць да самага змяркання. Мы ўпэўнены, што і вечарам Бай-

дак, дзе-небудзь стаіўшыся, віжуе. Але што ён сочыць менавіта за намі, сказаць яшчэ не можам.

Іван скончыў разграфляць паперу і схаваў лісткі ў кішэню. Саша Тарлецкі, стройны і падцягнуты, як лейтэнант, ходзіць па пакоі і курыць цыгарэтку. Нам цяжка ў пасёлку. Мабыць, яшчэ цяжэй, чым Мазурэнку і радыстцы, якія адтуль, з партызанскага лесу, перадаюць нашы звесткі ў Маскву. Вакол — партызаны, фашыстаў б'юць на фронце, і яны спаганяюць злосць на мірным насельніцтве. Не праходзіць тыдня, каб каго-небудзь з пасялкоўцаў не арыштавалі. Да нас чарга яшчэ не дайшла. Дый наогул мы стараемся не думаць пра тое, што нас могуць выкрыць і схапіць.

За акном сінеюць змрокі.

— Калі канчаецца работа ў канторы? — пытае Іван.

— У шэсць гадзін,— адказваю я.

— Ну вось, а цяпер восем. Ясна, што праваліўся ваш Грыша.

Мы глядзім на наручныя гадзіннікі. Гадзіннікі ў кожнага з нас з цыферблатам, які свеціцца ўпоцемку. Мы іх купілі ў немцаў за маркі, якія прыслаў капітан. Гадзіннікі нам трэба для справы, якой мы цяпер займаемся. Капітана менш за ўсё цікавяць нашы мясцовыя дыверсіі, паліцаі і бургамістры, што паўцякалі са сваіх валасцей. Яго цікавіць колькасць эшалонаў, якія прайшлі праз станцыю на ўсход і захад, якую тэхніку і войска яны вязуць на фронт, а таксама нумары тых вайсковых часцей, што запыняюцца ў пасёлку. І мы ведаем прычыну такой цікавасці нашага начальніка. Тым болей што яна відавочная. Пад поўнач у небе над вялікім горадам, які ад пасёлка за восемдзесят кіламетраў, загараюцца чырванаватыя агні ракет, якія вешаюць у паветры самалёты. Чыгуначны вузел бамбяць савецкія самалёты. Выбухаў не чуваць, а водбліскі далёкіх зыркіх ракет відаць і ў пасёлку. Паліцэйскія патрулі ў гэты час страляюць у паветра, і чамусьці зацята брэшуць сабакі. Сувязь паміж бамбёжкамі і нашымі чыгуначнымі зводкамі самая прамая і непасрэдная: чым больш прайшло эшалонаў на ўсход, тым даўжэй вісяць у небе падобныя на самыя яркія зоркі ракеты. Акрамя зводак, мы пасылаем капітану і звесткі пра шкоду, якую наносяць чыгуначнаму руху ды-

версіі партызан. Гэтыя дыверсіі цяпер такія ж частыя, як і бамбёжкі.

— Фосфар загарыцца тады, калі з анучкі выветрыцца газа,— задумліва гаворыць Тарлецкі.— Можа прайсці і больш як дзве гадзіны. Трэба было праверыць.

— Дык чаму не праверылі?

Пярэчыць не прыходзіцца. Зыбік мае рацыю. Перш чым што-небудзь рабіць, трэба добра падрыхтавацца. Але, з другога боку, нам абрыдзела наша стоенасць і канспіратыўнасць. Капітан Мазурэнка патрабуе, каб мы не сыходзіліся разам, нават не віталіся адзін з другім на вуліцы, на людзях. Гэтага патрабавання мы не выконваем. Мы сыходзімся амаль штодня. Мы ўсе пяцёра сябруем яшчэ з дзіцячых год, і было б проста смешна, каб мы раптам перасталі вітацца на вуліцы. Нам ненавісна паліцэйскае кодла, у якім мы жывём. Таму хочацца хутчэй чым-небудзь яго ўзварушыць, прымусіць задрыжаць усіх гэтых паліцаяў, бургамістраў, немцаў. Каб яны адчулі, што не такія ўжо надзейныя дзоты, пабудаваныя вакол пасёлка. Можа таму, мы з Тарлецкім і аддалі адразу шарыкі Грышу Грыневічу, як толькі Мікола прынёс іх з лесу.

Некалі, да вайны яшчэ, мы, школьныя дружбакі, марылі стаць лётчыкамі, артылерыстамі, танкістамі. Нам надзвычай падабалася песня «Любімы горад» —у ёй спявалася пра хлопца, які адлятае з роднага горада, каб бараніць яго ад варожай навалы. Пакідае гэты хлопец зялёную вуліцу і незабыўны позірк дзявочых вачэй, каб потым вярнуцца да родных аселіц авеяным славай. Мы нікуды не паляцелі. У сорак першым двое нашых, што паспелі за тыдзень да вайны закончыць дзесяцігодку, былі мабілізаваны ў армію і трапілі ў звычайную пяхоту. Праз месяц яны ўжо ваявалі. Адзін забіты пад Арлом, другому, Івану Зыбіку, удалося вырвацца з палону, і ён цяпер з намі. У сорак другім мы страцілі яшчэ дваіх. У нас была падпольная група, і немцы сёе-тое пранюхалі. Аднаго расстралялі, другога звезлі ў Германію. Што з ім сталася, мы не ведаем. Такая наша кароткая гісторыя.

Як паводзім мы сябе цяпер? Іван Зыбік, Тарлецкі і Васіль Пікус, якога тут няма, укалваюць у рамонтнай брыгадзе на станцыі. Лічаць эшалоны. Я сяджу касірам у лясніцтве. Гэта дае магчымасць з рахункамі

лясніцтва завітваць у казначэйствы вайсковых часцей, якія запыняюцца ў пасёлку і бяруць дрэва на дзоты і баракі. Так ці інакш, а сёе-тое ўведаць пра вайсковыя часці ўдаецца. Я крыху ведаю нямецкую мову і дзеля большай гарантыі прадстаўляюся казначэям як перакладчык з лясніцтва. Іншы раз казначэі даюць мне як бы ва ўзнагароду за веданне мовы ілюстраваныя салдацкія часопісы, дзе на палове старонак голыя жанчыны.

Цяжэй, небяспечней нашаму пятаму — Міколе Лагуну. Гэта ён штодня носіць нашы зводкі на паўстанак Гарохаўка, дзе ўладкаваўся прыёмшчыкам на дравяным складзе. Прыцемкам ці на золку Мікола адлучаецца ў суседнюю з Гарохаўкай лясную вёсачку. Там жыве яго цётка і там адбываюцца сустрэчы з Мазурэнкам ці яго пасланцамі. Для нашых зводак Мікола прышыў заднюю кішэнь у спodніках. Гэта на выпадак, калі стануць абшукваць.

Мы марылі пра адкрытыя, гучныя подзвігі, а тоімся, як рудыя мышы пад венікам. Нават дзяўчатам, з якімі разам вучыліся, да якіх ходзім цяпер, пра свае справы не расказваем. Намякаем, але прама не гаворым. Ад гэтага крыўдна. Вось так мы жывём. Фронт яшчэ далёка. Зіма пачалася весела. Нават мясцовыя фашысты спраўлялі траур з прычыны акружэння нямецкай арміі ля Волгі. Пяць дзён трапятаўся на ветры вывешаны на будынку фельдкамендатуры нямецкі сцяг, абшыты чорным крэпам. Цяпер вясна, канец сакавіка, і справы на фронце пайшлі горш. Фашысты зноў захапілі Харкаў.

— Калі загарыцца ў поўнач, то будзе ў самы раз,— гаворыць Тарлецкі.— Тады чорта з два патушаць.

— Ды не загарыцца,— пярэчыць Зыбік.— Не ведаю я вашага Грышу, ці што? Гэта дзяжа з цестам. Характару ні на грош.

Мы ўсе ведаем Грыневіча. Ён шырокі ў плячах, рослы, як дуб, але надзвычай мяккі характарам. У школе яго звалі Партосам.

Ён згінаў у пальцах пятак і ў той жа час верыў ва ўсякія небыліцы, якія расказвалі вострыя на язык старэйшыя школьнікі. Грыневіч паступіў у гандлёвую кантору і прапанаваў спаліць склад, дзе дваццаць скрынак з яйкамі.

— Завесь акно і запалі лямпу,— просіць Іван, звяр-

таючыся да Тарлецкага.— Я прынясу дроў, трэба печ запаліць.

Іван выходзіць на двор, а Саша навешвае на цвікі, убітыя ў верхні плінтус акна, вялікі кавалак брызенту, што замяняе нам штору. Потым запальвае лямпу-васьмярык. Ні пажару, ні таго, што робіцца на станцыі, цяпер не ўбачыш. Але, зрэшты, мы ведаем, што на станцыі да раніцы нічога не зменіцца. Хіба падыдзе яшчэ адзін эшалон з захаду і ўсе тры яны ноч прастаяць на нашай станцыі. Баючыся бамбёжак, немцы заганяюць эшалоны на невялікія станцыі.

Іван уносіць ахапку дроў і пачынае запальваць у печы. Яму трэба згатаваць вячэру для сябе і маці. Маці яго хворая, у яе адняліся ногі, і яна, прыкутая да ложка, ляжыць у бакоўцы за перагародкай, не ўмешваючыся ў нашы справы. Таму мы і збіраемся ў Івана. У яго нам лепей за ўсё збірацца.

— Я схаджу да Грыневіча,— раптам заяўляе Тарлецкі.— Трэба дазнацца, што там здарылася. Можа, яго схапілі?

— Позна,— пярэчыць Зыбік.— Нарвешся на Байдака.

— Не нарвуся.

Саша выходзіць. Мы з Іванам чысцім бульбу. Гаварыць няма пра што. У печы, разгараючыся, патрэскваюць дровы. Я думаю пра Тарлецкага. З нашай пяцёркі, бадай, самы смелы ён. Нездарма ўзяў сабе клічку «Чапаеў». Свае зводкі мы ўсе падпісваем клічкамі. Зыбік падпісвае на лістках «Коршак». Такое прозвішча нашага сябра, які загінуў пад Арлом у сорак першым. Я, нібы на смех, узяў клічку «Казьма Пруткоў». Можа таму, што люблю кнігі і ведаю, што ніякага Казьмы Пруткова на свеце не было, хоць у чорным, старынным томіку, які я беражна хаваю, і змешчан партрэт вусатага дзядзькі.

Праходзіць гадзіна, а Тарлецкага няма. Бульба зварылася. Іван накладвае на талерку і нясе вячэру маці ў бакоўку. Сам ён есці не хоча. Я таксама не хачу, хоць і не абедаў.

Праходзіць яшчэ гадзіна. Мы пахаджваем з кута ў кут і маўчым. Раз-пораз адхінаем штору і глядзім у акно. Пажару не відаць. Няма горшага пачуцця, як невядомасць. Яно можа давесці да вар'яцтва.

Нарэшце адчыняюцца дзверы і заходзіць Тарлецкі. Твар яго вясёлы.

— Сарвалася! — адчайна махае ён рукой.— Ты казаў праўду — цялё гэты Грыша. Паклаў анучку з шарыкамі ў кішэню яшчэ ў абед і чакаў, пакуль скончыцца работа. Ну, газа выветрылася і фосфар загарэўся.

— У кішэні? — спалохана пытаюся я.

— У кішэні. Але галоўнае не ў гэтым. Ён малайчына, Грыша. Ніякага знаку не падаў. І вынаходлівасці хапіла. Карабок запалак, нібы закурваючы, на калене наўмысна падпаліў, каб пахла серай і каб бачылі другія. Потым выйшаў на двор і затаптаў фосфар у зямлю. Ніхто ні аб чым не здагадаўся!.. На нагу страшна глядзець. Гарэлае мяса. Трэцяя ступень апёку. Трэба доктара...

З хвіліну мы ўсе трое маўчым.

— Разумны, чорт,— нарэшце гаворыць Зыбік.— Можна было лёгка засыпацца.

Мы яшчэ доўга абмяркоўваем здарэнне і спосабы дапамогі Грышу, потым выходзім на двор. Самая поўнач. У гэты час звычайна павісаюць ракеты над горадам. Мінае дваццаць ці трыццаць доўгіх хвілін, і вось паяўляюцца ў небе ракеты — адна, другая, трэцяя. Яны падобны хутчэй за ўсё на чырванаватую планету Марс, якая павісае над зямлёю летнім часам, на захадзе сонца. Мікола панёс зводку ў поўдзень. Можа, гэтыя ракеты — вынік сённяшняй зводкі? Мы доўга стаім і глядзім на край неба, дзе нерухома вісяць гэтыя зыркія далёкія ліхтары. Здаецца, мы нават чуем выбухі бомбаў, якія падаюць на варожыя эшалоны. А можа, гэта не выбухі, можа, проста б'юцца нашы сэрцы? Сёння ўсё-такі мы вельмі ўзбуджаныя...

1963

ЯК МЫ ЛАВІЛІ ШПІЁНА

Яшчэ з тых незапомных часоў, калі чалавек пачынае засвойваць назвы навакольных прадметаў і рэчаў, у мяне быў сябрук Адам, можна сказаць, падораны самой прыродай. Адам быў найбліжэйшым суседам, даводзіўся мне стрыечным братам, і нашы двары раздзяляў толькі рэдзенькі штыкетнік, праз які лёгка пралазілі не толькі куры, але і мой сябрук. Не дзіва, што Адам ведаў усё пра мяне, а я пра яго. Мы былі добрымі дружбакамі і шчыра спачувалі адзін другому ў тыя хвіліны, калі прыходзілася мецць справу з бацькавай папругай.

Адам быў дужэйшы і лаўчэйшы за мяне. Ён далей кідаў каменем, мог ускарабкацца на самы высокі слуп, добра свістаў у два пальцы. У астатнім мы мала чым адрозніваліся адзін ад другога. Я любіў хадзіць да Адама: зімой у іх старой хаце было цяплей і на сцяне вісеў гадзіннік з намаляваным на цыферблаце трактарам. Адам быў на год старэйшы за мяне, таму ў школу пайшоў раней. Але ў той год бацька купіў яму фабрычныя канькі, і таму Адам асабліва на буквар не налягаў. У першым класе ён астаўся на другі год. Мне гэта было якраз на руку, бо недзе ў глыбіні душы мяне ўсё-такі тачыла зайздрасць: Адам меў і канькі, і кніжкі, а я сядзеў дома і няньчыў меншых братоў.

Такім чынам, у першы клас мы з Адамам пайшлі разам. Ён на правах старэйшага па дарозе ў школу растлумачыў мне, як трымацца перад настаўніцай, і наогул расказаў пра школьныя парадкі і звычаі.

У трэцім класе нас з Адамам аставілі на другі год ужо ўдваіх. У Адама была прычына: ён хварэў жаўтухай, у мяне ж прычыны не было, але я, як ні біўся, ніяк не мог засвоіць табліцы множання. Яна здавалася

мне сухой і непатрэбнай. З-за гэтай табліцы мяне і не перавялі ў чацвёрты клас.

Як ні дзіўна, але, пачынаючы са свайго другагодніцтва (Адам — з другога па ліку, я — з першага), мы з сябруком сталі вучыцца надта добра і ўжо ў чацвёртым класе лічыліся першымі вучнямі. Мы рашалі самыя цяжкія задачы, завучвалі на памяць самыя доўгія вершы, на нямой карце беспамылкова паказвалі ўсе рэкі і азёры. Падахвоціла нас да навукі наша настаўніца Зося Юр'еўна. Якая гэта была выдатная настаўніца і як цікава яна ўмела расказваць! Пра самыя сумныя рэчы, напрыклад, пра каменне, якога колькі хочаш валяецца на полі, яна расказвала так, што дух зацінала. Яна ўсё ведала, усё ўмела, вясёлая Зося Юр'еўна: добра спявала, малявала, дый сама была надзвычай прыгожая — чарнявая ластаўка-шчабятуха.

Цэлы год Зося Юр'еўна выкарыстоўвала апошні ўрок для чытання кніг і розных гісторый з газет. Якія гэта былі выдатныя кнігі і гісторыі! Мы сядзелі за партамі, баючыся паварушыцца, і ніякай дысцыпліны не трэба было наводзіць, бо ўсе забывалі нават, дзе яны знаходзяцца. Асабліва хвалявалі нас кнігі пра вайну і розныя апавяданні пра шпіёнаў. Тады, як мы вучыліся, нават піянерскія газеты вельмі многа пісалі пра тое, як школьнікі затрымліваюць усялякіх дыверсантаў і парушальнікаў граніцы, і Зося Юр'еўна не прапускала ніводнай такой заметкі, каб не прачытаць яе нам.

Мы — і хлопцы і дзяўчаты — былі закаханы ў Зосю Юр'еўну, і нам было надзвычай сумна развітвацца з чацвёртым класам, у якім у той год не засталося ніводнага другагодніка. Мы ведалі, што ў пятым класе Зося Юр'еўна не вучыць.

Летам, у час канікулаў, мы з Адамам купілі падручнікі за пяты клас і рабілі частыя вандроўкі ў лес. Нам падабалася цішыня і насцярожанасць лесу, і, мабыць, у глыбіні душы жыла надзея, што і на нашу долю выпадзе шчасце натрапіць на якога-небудзь шпіёна ці дыверсанта. І вось нарэшце здарылася. Аднойчы мы пайшлі збіраць яловыя шышкі. Калі вярталіся дамоў, убачылі вельмі падазронага чалавека, які раз-пораз збочваў з дарогі і хаваўся ў жыце. Сумненняў не магло быць — шпіён! З якой іншай прычыны стаў

бы гэты добра апрануты чалавек праз кожныя сто метраў завітваць у збажыну, тоячыся там па некалькі хвілін. Ясна, нешта выглядваў, а потым там, у жыце, запісваў ці наносіў на карту. Мы з Адамам жылі ў раённым мястэчку, размешчаным не так далёка ад граніцы, і ведалі, што ў нас ёсць што вынюхваць. Праз мястэчка праходзіла чыгунка, былі ў нас таксама цагельны завод, мылаварня, парня, то хіба ўсё гэта не магло быць цікавым для замежнага шпіёна?

Мы рашылі дзейнічаць. Шкада толькі, што ў мястэчку не было ні пагранзаставы, ні нават вайсковай часці, куды б можна было здаць гэтага небяспечнага тыпа. Ідучы за чалавекам назіркам, мы давялі яго да местачковай вуліцы і ўжо не адставалі ні на крок. Не ведалі мы толькі, куды трэба перш-наперш заявіць.

Чалавек між тым не пайшоў галоўнай вуліцай, а завярнуў у глухі правулак, і гэта яшчэ больш умацавала нас з Адамам у думцы, што мы маем справу з асцярожным і хітрым ворагам. Пятляючы правулкамі, зазіраючы ў падваротні, невядомы нарэшце зноў выбіўся на вуліцу, але трымаўся бліжэй да парканаў, як бы хаваючыся ў цяні таполяў і ліп. А вуліца была пустая — ні чалавека, як гэта бывае толькі ў летнюю жніўную спёку. Мы з Адамам аж гарэлі ад узбуджэння. Што скажа Зося Юр'еўна, калі даведаецца пра наш подзвіг? Як будуць глядзець на нас знаёмыя хлопцы пасля таго, як усё мястэчка загаворыць пра шпіёна?

Першай установай, якая трапілася на нашым шляху, быў народны суд. Якраз тое, што трэба! Я махнуў Адаму, каб ён не адставаў ад незнаёмага, а сам куляй узляцеў на ганак.

У прыёмнай суда, у разамлелай летняй цішыні, сядзела за сталом сакратарка з завязаным хустачкай вокам і корпалася ў паперах.

— Шпіён! — крыкнуў я з парога.

Дзяўчына недаўменна зірнула на мяне сваім адзіным вокам, не прамовіўшы ў адказ ні слова.

— Мы злавілі шпіёна! — яшчэ мацней выгукнуў я.— Ён там на вуліцы!..

Зацікаўленая сакратарка выйшла са мной на ганак. Але на вуліцы ўжо не было ні Адама, ні незнаёмага. Толькі ля паркана, праз які хвіліну назад прайшоў шпіён, грэбліся куры.

— Смаркачы вытры! — злосна сказала сакратарка і рушыла назад у пакой.

Адама я напаткаў на рагу вуліцы ля аптэкі. Ён стаяў з сумным, панылым выглядам.

— Гэта, відаць, нейкі доктар,— прамовіў Адам.— У аптэцы сядзіць. Назбіраў жучкоў і разглядае праз лупу. Жучкі кузькамі называюцца. Іх многа ў жыце.

Гэтак падкузьміў нас незнаёмец!

Мы доўга, да самага паўналецця, сароме́ліся ўспамінаць гэтую прыкрую гісторыю. Потым, успамінаючы, смяяліся.

У вайну Адам загінуў на фронце. Загінула ў партызанах і вясёлая Зося Юр'еўна — першая настаўніца, якая здолела пераканаць нас, што свет такі вялікі і прыгожы і што ў ім заўсёды знойдзецца месца для подзвігу.

1964

ВАЛЬС КВЕТАК

I

Каставіцкі прыехаў да возера ў канцы ліпеня, у гарачы, напоўнены сонечным бляскам дзень. Ён ніколі не быў тут раней, але многа наслухаўся пра даброты адпачынку ў тутэйшых мясцінах, ціхіх, мала кранутых з-за далечыні ўвагай дачнікаў і ўсіх тых, хто рвецца летам з мітусні гарадоў на прыроду. Возера сапраўды было цудоўнае — вялізнае сярэбранае люстра ў зялёнай аправе сасновых бароў. Але асаблівай цішыні не было, бо дачнікі і турысты на адлегласць, відаць, не зважалі. Па ўзбярэжжы пад соснамі стаялі палаткі, а найчасцей проста «Масквічы» і «Волгі», у якіх спалі ноччу іх уладальнікі, з раніцы дымілі ў лесе кастры і керагазы вясёлага, бесклапотнага табару гараджан.

Па дамоўленасці з навукова-даследчым інстытутам Кастравіцкаму далі пакойчык на біястанцыі, абсталяванай для назірання над рэжымам возера. Пра харчаванне ён мусіў клапаціцца сам. К вечару другога дня ён знайшоў сабе стол — у вёсачцы, размешчанай па суседству з біястанцыяй. Сталавацца яго ўзялася маладжавая вясёлая калгасніца — удава ці незамужняя.

Кастравіцкі ўставаў позна — ні лоўля акунькоў і плотак, ні вышукванне пакуль яшчэ рэдкіх у гэтае засушлівае лета грыбоў яго не цікавіла. Ішоў да сваёй карміцелькі, выпіваў збанок малака з аржаным, дамашняй выпечкі, хлебам і, захапіўшы байкавую коўдру, кіраваўся на бераг возера, пад разгалістую вербалозіну з курганом мурашніка па суседству. З-за гэтага мурашніка дачнікі абміналі вербалозіну, распранаючыся паводдаль, пад стромкімі соснамі ці на самым беразе — на прымятай, выгарэўшай ад сонца траве. Кастравіцкаму падабалася адзінота — на мурашак ён не звяртаў увагі.

Ён радаваўся, што сярод тых, хто, як і ён, адпачывае на возеры, няма знаёмых і не трэба весці нецікавых размоў.

Побач з біястанцыяй размяшчаўся спартыўны лагер студэнтаў, і яны, загарэлыя да колеру бронзы, цэлы дзень галёкалі на беразе, перакідваючыся мячом, у абдымку — хлопцы і дзяўчаты — вандравалі па прыбярэжнаму пяску ці купаліся, падскакваючы ў вадзе, як дэльфіны, і агалошваючы наваколле вясёлымі выгукамі. Студэнты паводзілі сябе як сапраўдныя дзеці прыроды.

З сабой Кастравіцкі прывёз цэлае бярэмя кніг, добрых, чытаных яшчэ ў юнацкія гады, і цяпер напаўзабытых, памятных толькі па тым пачуцці, якое некалі выклікалі. Такую раскошу ён даўно збіраўся дазволіць сабе — і дзесяць, і пяць гадоў назад,— але выпадак надарыўся толькі цяпер.

Ён ляжаў, чытаў, захоплены якой-небудзь думкай, адрываўся ад кнігі, пераводзіў позірк на зіхатліва-блакітную — под колер неба — роўнядзь возера, на процілеглы, далёкі бераг, амаль схаваны ў трымценні сінявата́й смугі. Толькі два ці тры разы на дзень ён падымаўся купацца: вада была халодная і празрыстая, як ранішняя раса; у возера ўпадала толькі маленькая рачулка, адна яна не магла яго напаіць, але ўзровень не паніжаўся нават у гэты спякотлівы месяц, калі мялеюць буйныя рэкі. Кастравіцкі без роспытаў здагадаўся аб прычыне: возера паілі крыніцы, яны, відаць, нябачна білі з дна, таму вада была такая празрыстая і мала награвалася. Пацвярджэнне здагадкі ён хутка ўбачыў на ўласныя вочы: дзве крынічкі, адна для другой побач, струменілі і на пясчаным беразе. Дачнікі паставілі на гэтых месцах па цэментнаму кругу, і ўсе бралі адсюль ваду.

Кастравіцкі адчуваў сябе надзвычай стомленым, але гэтая стомленасць была не толькі нервовая ці фізічная. У апошні год ён рэдка быў бадзёры, задаволены, часта яго агортвала хваля беспрычыннага суму. І ў такія хвіліны ён не знаходзіў сабе месца. Работа была тут ні пры чым, навуковыя справы ў Кастравіцкага ішлі добра. Здарылася штосьці другое. У душы, у сэрцы, як бы парвалася вельмі важная струна, тая, якая заўсёды давала верны гук, настройвала, служыла камертонам астатніх гукаў.

Ужо хутка год, як ён ловіць сябе на пакутлівым адчуванні, што жонка — не ў прыклад іх папярэдняму жыццю — даволі абыякавая да яго работы, жыве сваім, схаваным і стоеным ад яго, самым рашучым чынам адмаўляючы гэта на словах. Ён зрабіў бясконцую колькасць спроб зблізіцца з ёю, убачыць ранейшай, бадзёрай, упэўненай — такой яе сустрэў, любіў і прывык малявадь у сваім уяўленні. Ранейшае вярталася, але не болей чым на дзень-два, потым незразумелая трывога зноў агортвала жонку, услед за трывогай яе паглынала незразумелая для яго абыякавасць, паглыбленасць у самую сябе. Усё часцей яна выказвала сваё незадавальненне ім, успамінала крыўды — справядлівыя ці ўяўныя, якія ён калі-небудзь ёй прычыніў.

На першым часе ён, мужчына, які пачынаў старэць, уявіў самае банальнае і страшнае — захапленне іншым мужчынам, здраду. Гэта было неверагодна, але словы і ўчынкі жонкі ў яго разгарачаным падазрэннем уяўленні замыкаліся ў стройны, лагічны сваёй паслядоўнасцю ланцуг. Яна не любіць яго, як раней, не хвалюецца, калі ён ад'язджае, не імкнецца, як некалі, зрабіць кожны яго дзень вольным ад надакучлівых, дробязных клопатаў. Усё гэта, што так нечакана на яго нахлынула, не давала спакою, патрабавала неадкладнага вытлумачэння.

Апошні год ён жыў вельмі пакутліва. Было балюча, сорамна перад самім сабою, але ён узнаўляў у памяці твары знаёмых мужчын, усіх тых, з кім магла быць знаёма і жонка. Ён губляўся ад няпэўнасці: яго падазрэнням не было за што зачапіцца. Нават інтуіцыя не падказвала яму, што сярод тых, каго ён ведаў, з кім магла сустракацца і жонка, ёсць супернік. Былі сярод знаёмых двое ці трое мужчын, пра каго ён чуў дый, бадай, пэўна ведаў, што яны без асаблівых душэўных згрызот сыходзяцца з чужымі жанчынамі. Але нікога з іх не мог паставіць побач са сваёй жонкай, уявіць, што яна каму-небудзь усміхаецца, шукае сустрэчы.

Зрэшты, ён расказаў жонцы аб сваіх пакутах: у адказ былі слёзы, папрокі і ніводнага ласкавага слова, якое б яго супакоіла, суцешыла, прывяло ў стан раўнавагі. Заставалася чакаць. Інакшага выйсця не было. Ён сямейны: у яго два хлопцы-падлеткі, і бацька ім патрэбен.

II

Кастравіцкі бачыў, што гаспадыня, у якой ён сталуецца,— жанчына вольная і незалежная. Дзяцей у яе няма, двор не надта дагледжаны — якраз не хапае мужчынскай рукі, каб перасыпаць пахілы, скрыўлены набок хлевушок, перакрыць новай саломай хату, зрабіць новыя вароты і веснічкі. Дол у двары зарос густой муравой, трыпутнікам, дзяцельнікам, і толькі адна сцяжынка на ім — у хлеў, да каровы.

Гаспадыня — чарнявая, рухавая, з прыемным поўным тварам і амаль дзявочай гнуткай паставай. У яе вялікі запас таго прыроджанага далікацтва, якім, як заўважыў Кастравіцкі, нярэдка вызначаюцца жанчыны ■ ціхіх беларускіх вёсак. У свайго сталаўніка гаспадыня толькі спытала, адкуль ён і колькі прабудзе на возеры. Болей — відаць, адчуваючы, што чалавек не схільны да гаворкі,— роспытамі не даймала, расказвала пра ферму, дзе яна цялятніцай, пра ўраджай агародніны — такі вялікі, што некуды збываць агуркі і памідоры,— пра нейкую экспедыцыю, якая за вёскай свідруе ў зямлі шчыліны: шукае лячэбную ваду.

Маладосць у Кастравіцкага забрала вайна, вучэнне, кнігі. Ён быў дрэнным кавалерам, не бываў на вечарынках, нават танцаваць не навучыўся. Але яму заўсёды здавалася, што ён разумее жанчын. Ён і цяпер з прагнай цікавасцю назіраў за гаспадыняй, стараючыся разгадаць, што кіруе ёй у жыцці. Яна маладая, адзінокая, і не магло быць, каб яна нікога не любіла і не імкнулася да шчасця.

Выпадак дапамог Кастравіцкаму пераканацца, што ён не памыляецца. Вечарам ён збіраў сасновыя галінкі, распальваў агеньчык і ў алюмініевым, вайсковага фасону кацялку гатаваў чай. Яму падабалася гэтае самаабслугоўванне: чай пахнуў дымам, смалой, нагадваў далёкае дзяцінства. Электрычнага святла ні ў вёсцы, ні на біялагічнай станцыі не было, і штовечар, калі над возерам павісаў месяц, Кастравіцкі вандраваў берагам возера.

Студэнты к гэтаму часу ўтаймоўваліся, ля возера нікога не было, толькі з боку спартыўнага лагера даносіліся гукі акардэона і песень. У вячэрні час возера было цудоўным. На люстранай матава-цёмнай паверхні

дрыжалі месячныя дарожкі, і здавалася, што насустрач вандроўніку бягуць імклівыя, запоўненыя срэбрам рэкі.

Адзін раз Кастравіцкі з берага павярнуў да вёсачкі. Над лагчынкай, якая аддзяляла парослыя сланечнікам і гарбузамі агароды ад возера, вісеў туман, у кустах прарэзліва крычала начная птушка. Вячэрняя, ахутаная змрокам вуліца здалася Кастравіцкаму куды прыгажэйшай, чым тады, калі ён хадзіў па ёй днём. Цёмныя купы ліп вырысоўваліся, як вялізныя стагі, неяк па-асабліваму, таямніча і ўрачыста, шасцела на дрэвах лісце. Парканы, хаты, стусы бярвенняў на вуліцы перад дварамі — усё набывала новае, незнаёмае аблічча, загадкава-прыгожае і прывабнае.

Перад хатай, дзе Кастравіцкі сталаваўся, стаяў грузавік, у вокнах гарэла святло, і яны былі завешаны. Час быў не ранні, гадзін дванаццаць ночы, і Кастравіцкі падумаў, што ў яго гаспадыні госці. Назаўтра снедаць ён не пайшоў, разважаючы, што жанчыне хапае клопату і без яго. У абед гаспадыня, не таячы здзіўлення, спыталася, чаму ён не прыйшоў піць малако.

— У вас былі госці,— сказаў Кастравіцкі.

— Не госці, а госць,— прамовіла яна, пачырванеўшы.— Каханы мой. Заязджае да мяне...

— Вы збіраецеся за яго замуж?

— Які там замуж. Можа б, і прыйшоў, каб я захацела. Але не вольны ён, сямейны, а рушыць сям'ю не хачу...

— Вы любіце яго? — здзіўляючыся шчырасці, з якой жанчына расказвала пра сябе, спытаў Кастравіцкі.

— А хіба ж без гэтага можна? Я б глядзець на яго не захацела, каб не любіла.

Яна задала яму загадку, над якой ён думаў некалькі дзён, усё болей набіраючыся павагі да сваёй гаспадыні. Раней яму здавалася, што кожная жанчына, хто б яна ні была, носіць тайну кахання ў сабе самой, ніколі не адкрываючы яе другім.

Шчырасць гаспадыні была, відаць, прычынай таго, што Кастравіцкі адважыўся расказаць ёй пра свае сямейныя нягоды. Яна слухала ўважліва, седзячы насупраць яго за сталом, падпёршы шчаку рукой, і яе смуглы, чарнявы твар быў задуменна-спакойны.

— Бывае,— сказала яна, выслухаўшы яго блыта-

ную, непаслядоўную споведзь.— Можа, стамілася ваша жонка, а можа, другое... Але ці вам, мужчынам, бедаваць?.. Завядзіце сабе другую, дык яна мігам апомніцца... У нас, баб, нюх на гэта востры...

Ён зноў хадзіў некалькі дзён пад уражаннем размовы з гаспадыняй, здзіўляючыся той прастаце і яснасці, з якой яна паставіла ўсё на сваё месца. Ён як бы пачаў спакайнець. У яго адносінах з жонкай была няпэўнасць, і ён быў рад цяпер гэтай няпэўнасці. Цяпер яму досыць лёгка ўдавалася адганяць пакутлівыя, неспакойныя думкі.

III

Дні плылі ў сонечнай аксамітнай смузе. Лета, якое ішло на схіл, усё болей узбагачала фарбы. Кастравіцкі, вандруючы каля возера, лавіў сябе на дзіўным адчуванні: пра сябе самога ён думаў, як пра пабочнага чалавека, другую асобу. І здавалася, што ён лепей за каго-небудзь ведае гэтую асобу, незнаёмую, супярэчлівую і нават загадкавую.

Ён ніколі раней не думаў, хто ён, давяраючы ўнутранаму пачуццю, якое кіравала ўсім тым, што ён рабіў і чаго дамагаўся. Гэтае ўнутранае пачуццё падказвала, што ён, Кастравіцкі, чалавек неблагі, недурны, але няроўны, схільны да зрываў і неўраўнаважанасці. Сам ён даўно адчуваў і правeрыў вопытам, што ў яго ёсць тое, што звычайна называюць воляй, але гэтая якасць яго характару праяўлялася несамавіта: на людзях ён быў і роўны і ўпэўнены і ўмеў на другіх рабіць уражанне, што сам верыць у тое, што гаворыць, але астаўшыся сам-насам, быў вельмі часта ва ўладзе рэфлексіі і дзіўнай расслабленасці. Пра гэта мала хто ведаў і, бадай, найлепш — жонка. Так, найбольш яна. Ці зразумела, ці адчула яна яго дарэшты?.. Ёй болей, чым каму-небудзь другому, даводзілася бачыць яго слабым і бязвольным. Яна ведала ўсе надакучлівыя падрабязнасці яго побыту, дрэнныя бакі яго характару і, відаць, параўноўваючы тое, кім ён здаваўся на людзях і што пра яго гаварылі другія, з тым, што ведала пра яго сама, прыйшла да кепскай аб ім думкі.

Да жыцця паўсядзённага, практычнага ён быў прыстасаваны мала, бярэмя дамашніх абавязкаў клалася на жонку. Яна ж яшчэ і працавала. А ён патрабаваў

да сябе ўвагі, праўдзівей кажучы, нават не для сябе, а да той справы, якой займаўся, патрабаваў, давяраючы таму самаму ўнутранаму пачуццю, якое падказвала, што ён мае права на гэтыя ахвяры ў імя жорсткага, бязлітаснага бога, якому служыў сам.

У яе было сваё жыццё, свае імкненні, інтарэсы, і якімі ён вельмі мала лічыўся. Многа разоў у жонкі былі спробы расказаць пра свае клопаты і згрызоты на рабоце, ён слухаў яе з паблажлівай усмешкай, як штосьці дзіцячае і не зусім сталае. Так, ён яе вельмі крыўдзіў гэтым. У яго абыякавасці, безуважлівасці да жыцця жонкі, відаць, была прычына таго, што і яна пачала адказваць яму такой жа няўвагай. Але калі б гэта была толькі няўвага, ён бы так не хваляваўся, у яго не прапаў бы задарма год жыцця. Цяпер ён ведаў, бадай, пэўна, што жонка расчаравана ў ім, незадаволена сваім з ім жыццём і як бы нанава стараецца яго распазнаць, шукаючы ў ім перш за ўсё благое. Ён адчуваў, што гэта нядобра і гэтае нядобрае магло прывесці куды хочаш...

Студэнты галёкалі без упынку. Ім, здаецца, зусім не надакучыла дзень за днём займацца адным і тым жа: стаўшы ў круг, перакідвацца мячом, хлопцам ганяцца ў вадзе за дзяўчатамі, а надвячоркам, абняўшыся, блукаць па лясных дарогах парачкамі. Гэтае галёканне і блуканне было, на погляд Каструвіцкага, залішне панылае, аднастайнае. Пра сур'ёзнае гаварыць тут як бы нават саромеліся, цыбатым хлопцам і дзяўчатам жыццё ўяўлялася ясным, бясхмарным.

Гадоў чатырнаццаць назад у студэнцкім тлуме была і жонка, і Каструвіцкі нібы бачыў яе сярод аголеных, загарэлых да колеру бронзы фігур. Яна з яе няўрымсліва-агністай натурай была, вядома, завадатарам у такіх зборышчах, бо ў ёй жыло пастаяннае імкненне выдзяляцца, падабацца, звяртаць на сябе ўвагу. Раней яму чамусьці здавалася, што вясёлыя, энергічныя дзяўчаты і жанчыны найболей бяскрыўдныя. Ён не ведаў сам, на чым грунтавалася такая пераконанасць — хутчэй за ўсё на думцы, што ў такіх людзей усё на віду, на паверхні.

Зрэшты, ён, відаць, заўсёды пабойваўся жыцця, складанасці яго бытавой плыні, чапляючыся за гатовыя, невядома кім выведзеныя формулы. Адна такая формула сцвярджала, што чэрці водзяцца ў ціхім ба-

лоце. Ён як бы ўзяў гэтую формулу сабе на ўзбраенне і, думаючы аб той, якая стане яму жонкай, уяўляў яе зусім не ціхай і нават пабойваўся сарамяжай, мяккай жаноцкасці, якая нагадвала пра здраду, пра самае цёмнае, што можа быць у жыцці. Цяпер ён сам з сябе пасмейваўся: зусім аднолькавыя, адной масці і колеру чэрці маглі вадзіцца і ў ціхім, і ў шумным балоце.

У адзін з тых дзён Кастравіцкі заўважыў, што студэнты перасталі галёкаць. Яны не перакідваліся мячом, не лазілі ў возера, а, разбіўшыся на купкі, хадзілі па беразе, трывожна аб нечым размаўляючы. Ён не надаў увагі гэтай перамене, а вярнуўшыся пасля абеду пад вярбу, напаткаў там знаёмага работніка біястанцыі Бадзюкова, тоўстага, немаладога чалавека, надзвычай узрушанага.

— Бяда,— сказаў Бадзюкоў.— Студэнтка ўтапілася...

Калега гаварыў блытана, цяжка дыхаючы і раз-пораз выціраючы лысіну пярэстай носавай хустачкай, і, зрэшты, Кастравіцкі зразумеў, што студэнтка ўтапілася не ў выніку няшчаснага выпадку, а наўмысна, абдумана, пакінуўшы запіску, у якой прасіла нікога ў яе смерці не вінаваціць. Труп яшчэ не знайшлі, ніхто не бачыў, калі дзяўчына кінулася ў возера і ў якім месцы.

Навіна была незвычайная, і Кастравіцкі да самага вечара думаў пра невядомую студэнтку і пра тыя магчымыя прычыны, якія на пачатку веку прывялі яе да смерці. Хутчэй за ўсё тут было няшчаснае каханне. Сярод самаўпэўненых спартсменаў знайшлася натура глыбокая, уражлівая і, пакахаўшы так, як пра гэта пішуць у добрых старых кнігах, не змагла вынесці вятрагонства, якое, вядома ж, пануе ў адносінах паміж загарэлымі да колеру бронзы рагатунамі. Так вытлумачыў Кастравіцкі самагубства дзяўчыны.

Прайшла ноч.

Назаўтра Бадзюкоў, такі ж узрушаны, разгублены, завітаўшы пад вярбу, лёг пад коўдру побач з Кастравіцкім.

— Труп знайшлі,— паведаміў ён каротка.

— Самагубства?

— Самагубства...

Ён моўчкі ляжаў некалькі хвілін, жаваў у зубах травінку, як бы заняты абдумваннем цяжкай задачы,

якую трэба было рашыць. Потым загаварыў, глытаючы словы, задыхаючыся.

— Учарашняе пацвердзілася... Яна свядома пайшла на смерць... Няшчаснае каханне... Ёсць тут адзін студэнт. Звычайны, нічога асаблівага... Яна яго любіла яшчэ ў школе. Разам паступілі ў інстытут, яны тут і летась былі, у спартыўным лагеры. Сёлета ён пачаў хадзіць з другой.

— Прыгожая яна? — спытаў Кастравіцкі.

— Прыгожая.

— Што ж, наглядны прыклад, што вялікія пачуцці жывуць і ў наш час,— задумліва прагаварыў Кастравіцкі.— Бескампрамісная, цэльная натура. Няўжо яна палюбіла нягодніка?

— Звычайны студэнт,— гэтак жа думаючы пра сваё, адказаў Бадзюкоў.— Але хіба гэта мае значэнне? Важна тое, якім яна яго бачыла.

Кастравіцкі здзіўлена зірнуў на Бадзюкова. Самагубства невядомай дзяўчыны закранула гэтага немаладога і з выгляду абыякавага, флегматычнага чалавека не менш, чым яго самога. Ён, відаць, таксама адчуваў трагічнасць, незвычайнасць усяго, што адбылося, і, можа, нават вастрэй за яго, Кастравіцкага, бо ўзрушэнне, якога ён не таіў, не пакідала яго ўжо на другі дзень.

І раптам Кастравіцкі адчуў, што на можа не расказаць біёлагу пра свае сумненні, падзяліцца тым, што хвалюе яго і непакоіць.

— Вы кажаце, важна, якім дзяўчына бачыла свайго героя,— пачаў ён, стараючыся пераадолець хваляванне і гаварыць спакойна.— Я думаю, што гэта не так, праўдзівей кажучы, не заўсёды так. Не на ўсіх этапах жыцця... Пачынаецца каханне з таго, што мы акружаем таго, каго любім, паэтычным арэолам. Мы думаем, адчуваем, што ён такі — адзіны на ўсім свеце. Першае, самае першае каханне крыху падобна на вар'яцтва. Розуму, развагі ў ім ва ўсякім выпадку вельмі мала. Але вось мінаюць гады, паэтычны арэол як бы блякне, бляднее, бо вельмі мала людзей ва ўсіх адносінах дасканалых. Але ж каханне застаецца. Любяць не толькі за дабрачыннасці, а і за недахопы. І нават больш...

— З самага пачатку недахопаў не бачаць,— запярэчыў Бадзюкоў.— І ніколі не бачаць...

Кастравіцкі гаварыў, думаючы аб сабе, блытаўся, нерваваўся, увесь час ловячы сябе на пакутлівым адчу-

ванні, што праўда на баку Бадзюкова, што ён, Кастравіцкі, хоча прыпісаць каханню тое, чаго ў ім ніколі не было,— сілу прывычкі, пачуццё абавязку, вернасць у імя гэтага самага абавязку.

— Каханне з гадамі не драбнее, а набіраецца моцы,— задумліва сказаў Бадзюкоў.— Вядома, калі яно было з самага пачатку.

— Яно можа быць рознае,— пярэчыў Кастравіцкі.— Павінны быць і ў каханні градацыі, перыяды, розная сіла пачуцця.

— Каханне не мае градацый, калега. Яно там, дзе двое адно без другога не могуць жыць. Іншая справа, што ў чалавека можа быць не адно каханне. Мінае адно, наступае другое. А бываюць і адналюбы. Як гэтая студэнтка.

Яны прагаварылі з гадзіну, потым Бадзюкоў падняўся і пайшоў. Плечы ў яго шырокія, спіна трохі ссутуленая, паходка нетаропкая. Кастравіцкі ўзяўся за кнігу, але чытанне не ішло ў галаву. На душы было прыкра.

IV

Два наступныя дні Кастравіцкі вандраваў па ўзбярэжжы возера, завітаў у пасёлак, які належаў рыбалавецкай арцелі. Домікі тут у большасці новыя і выглядам сваім не зусім падобныя на сялянскія, як у вёсачцы, дзе Кастравіцкі сталуецца. Усюды пахне рыбай: на ўзбярэжжы, распятыя на адмысловых козлах, сушацца сеці, на пяску, пры самай вадзе, ляжаць перакінутыя ўверх дном асмаленыя лодкі, тут жа, пад паветкай, стаяць драўляныя, на манер насілак, скрыні, у якія рыбу высыпаюць з сецяў, і вялікія, аблепленыя рыбнай луской вагі. Але ў агародчыках ля домікаў, як і ў звычайнай вёсцы, растуць сланечнікі, чарнее збуцвелы картаплянік, відаць градкі капусты, морквы.

Кастравіцкі падсеў да рыбакоў, якія, сабраўшыся ля прыёмнага пункта, сядзелі на тоўстым, напалавіну збуцвелым бервяне і курылі. Навіну пра тое, што ў возеры ўтапілася студэнтка, яны ведалі, і было відаць па ўсім, што яна іх не асабліва ўзрушыла. Кастравіцкаму здавалася, што да смерці, як і да ўсяго ў жыцці, гэтыя загарэлыя, з шурпатымі, парэпанымі далонямі рук людзі адносяцца з нейкім філасофскім спакоем,

яны нібы ведаюць штосьці большае, важнейшае, толькі не хочуць пра гэта гаварыць. Зрэшты, гутарка ажывілася. Кастравіцкі пачуў, што ў вялікім, прыгожым, багатым на рыбу возеры топяцца штогод, ненарокам і наўмысна, і было нямала выпадкаў у мінулым, калі кідаліся ў ваду дзяўчаты, якім не пашанцавала ў каханні...

Мінуў яшчэ дзень. Пайшоў дождж. Без грому, без маланак, ён ліў як з вядра ўсю ноч, а тры наступныя дні з неба церусілася дробная, надакучлівая імжа. Калі нарэшце распагодзілася і Кастравіцкі выйшаў на сваю мясціну да возера, яго ўразіла незвычайнае бязлюддзе і цішыня, якая панавала на ўсім бачным прасцягу берага. Спартыўны лагер апусцеў, студэнтты паехалі, не было і дачнікаў. Патыхала не летам, а сапраўднай восенню, і было штосьці надзвычай сумнае ў малюнку апусцелых, нядаўна гаманлівых стойбішчаў, дзе бялелі палаткі, стаялі будданы, легкавыя машыны. Цяпер тут тырчалі ўбітыя ў зямлю калкі, валяліся абрыўкі паперы, жаўцела палітая дажджом, прымятая трава. І само возера, нягледзячы на бязвоблачную сінечу неба, здавалася хмурным і непрыветлівым. Кастравіцкі наважыў, што паедзе заўтра. Болей тут, каля возера, яму не хацелася быць.

Ён звязаў і спакаваў кнігі, схадзіў у вёсачку і разлічыўся з гаспадыняй, а калі вярнуўся назад, то ўбачыў на беразе, недалёка ад доміка біястанцыі, знаёмую жаночую постаць. Жанчына ў чырвоным капронавым плачшы нецярпліва пахаджвала па беразе. Сумненняў не магло быць, тут, на апусцелым беразе возера, некага чакала Жэня Сінельнікава, сяброўка яго жонкі, якая разам з жонкай выкладала замежную мову ў інстытуце. Кастравіцкага працяло ад нядобрага прадчування. Магло што-небудзь здарыцца дома — і ён ледзь не подбегам рушыў да Жэні. Вітаючыся з ім, задыханым, Жэня пачырванела, збянтэжылася.

— Праязджала міма і рашыла вас наведаць,— сказала яна, не падымаючы вачэй.— Вы ж тут адзін...

Пра жонку не сказала ні слова. У яго адлягло ад сэрца, і адначасова стала сумна-сумна. Жанчына стаяла без рэчаў, да бліжэйшай аўтобуснай станцыі было кіламетраў пяць. Да яго, жанатага мужчыны, прыехала знаёмая жонкі, і гэта магло азначаць толькі адно: яго сямейныя справы перасталі быць тайнай для дру-

гіх. І яшчэ тое, што яму спачуваюць, хочуць усцешыць...

— Я заўтра ад'язджаю,— сказаў Каставіцкі.— Ужо сабраў рэчы.

— Правядзіце мяне да аўтобуса,— сказала яна незадаволена.

Яны пайшлі сасновай прасекай, пакуль не выбіліся на пясчаны шлях, які вёў у мястэчка, дзе спыняліся аўтобусы. Кастравіцкі маўчаў, думаючы пра Жэню. Яна даволі часта бывала ў іх дома, але ён, заўжды заняты сваім, як бы не заўважаў яе. Што ён пра яе ведае? Ёй гадоў трыццаць пяць, яна замужам, здаецца, разумная, дасціпная. З твару мілавідная, штосьці дзявоцкае, маладое захавалася ў паставе, у далікатнасці, плаўнасці даволі імклівай паходкі. Абодва яны ішлі моўчкі, і гэтае маўчанне належала развязаць яму, мужчыне.

— Як вы правялі лета? — спытаў ён, каб што-небудзь спытаць.

— Дрэнна,— сказала яна і зірнула яму ў вочы.

Ён адвёў позірк.

Іх дагнала легкавая машына. Чарнявы, у спартыўным касцюме хлопец, які сядзеў за рулём, мінуўшы іх, спыніўся і адчыніў дзверцы, паказваючы, што яны могуць сесці і ехаць. Кастравіцкі быў рад, што так шчасліва і нечакана скончылася яго кавалерства: ён заўсёды губляўся, застаючыся адзін на адзін з жанчынай.

Хлопец давёз іх да невялічкай, абсаджанай таполямі і забрукаванай плошчы, дзе спыняліся аўтобусы. Жэня, вылезшы з машыны, пайшла да блакітнага доміка аўтобуснай станцыі і вярнулася адтуль, трымаючы ў руках невялічкі чамаданчык. Яны стаялі з паўгадзіны, перакідваючыся рэдкімі, нязначнымі словамі. Кастравіцкі адчуваў сябе прыкра. Упершыню ў жыцці трапіў ён у такое няёмкае становішча. Ён баяўся пакрыўдзіць, зняважыць неасцярожным словам Жэню, разумеючы, што крок, зроблены ёю, патрабуе ад яго найвышэйшай далікатнасці...

Прыйшоў аўтобус, Жэня не спяшалася садзіцца, як бы чакаючы, што Кастравіцкі што-небудзь скажа. Ён маўчаў. У гэтую хвіліну ў ім жыло толькі адно вострае і неадольнае жаданне — застацца аднаму, сабрацца з думкамі.

Жэня маўкліва працягнула яму руку на развітанне, ён пацісnуў яе, і яна села ў аўтобус...

Кастравіцкі не выехаў у горад і назаўтра. Зранку пайшоў дождж, ціха і аднастайна шасцеў у вяршалінах сосен. За акном ляжала возера, шэрае, маўклівае, нібы спавітае белым хісткім туманам. У густой імжы зусім губляліся абрысы далёкага проціелглага берага. Кастравіцкі быў зусім спакойны і сам здзіўляўся са свайго спакою. Боль, смутак — усё гэта, здаецца, належала ўчарашняму дню, ляжала за далёкай, пройдзенай паласой. Цяпер зноў, як ужо не раз бывала за гэты месяц, да яго вярнулася здольнасць глядзець на сябе збоку, вачамі як бы староннягa чалавека. Ён адпачыў. І не толькі адпачыў. Штосьці з ім адбылося.

Ён адчуваў у сабе гатоўнасць хоць зараз жа сесці за стол, узяць у рукі заточаны аловак, аркуш паперы, патануць у знаёмай, зведанай стыхіі думкі, дакладнай і яснай.

У поўдзень, калі ён моцна захацеў есці і разважаў над тым, ісці ці не ісці да гаспадыні, з якой ён ужо разлічыўся і якая мела ўсе падставы не чакаць яго, дзверы пакойчыка без стуку адчыніліся, і на парозе вырасла постаць Бадзюкова. Ён з хвіліну як бы здзіўлена глядзеў на Кастравіцкага, потым дастаў з-за пазухі, з-пад плашча, і працягнуў яму тоўсты сшытак у мяккай цыратовай вокладцы.

— Прачытайце,— сказаў ён хрыплым, прастуджаным голасам.— Я ведаў, што яна пакінула што-небудзь такое. Два дні шукаў...

Кастравіцкі ўзяў сшытак, разгарнуў на сярэдзіне. Павільгатнелая папера не шасцела. Кастравіцкі дрыжачай рукой стаў перагортваць старонкі. Почырк круглы, дзявочы. На кожнай старонцы выпіскі з Мікалая Астроўскага, Герцэна, Бялінскага, Максіма Горкага — агульнавядомыя, знаёмыя кожнаму добраму школьніку. Ён гартаў далей, сустракаючы вершы, якія чытаў ці чуў яшчэ ў студэнцкія гады, потым зноў пайшлі выпіскі з вядомых пісьменнікаў. Нарэшце ў вочы яму кінуліся словы, якія прымусілі яго сэрца сціснуцца да адчувальнага, фізічнага болю... «Калі я каго-небудзь пакахаю, то на ўсё жыццё. Ён будзе маім героем і маім ідэалам. Чалавекам з вялікай літары. Разумным і добрым, вясёлым і прыгожым. Неабавязкова прыгожым з твару. Я ніколі-ніколі не дарую яму здра-

ды, бо другога палюбіць не змагу. Можа, гэта смешна, але я такая...»

Кастравіцкі перагарнуў яшчэ старонку. «...З усіх вальсаў я найбольш люблю «Вальс кветак». Я спачатку думала — чаму кветак? Потым здагадалася — час цвіцення кветак — час іхняга кахання. А каханне — гэта музыка, песня. Мне не зразумела толькі, чаму ў музыцы вальса чуваць ноткі смутку, трывогі. Каханне павінна несці толькі радасць, шчасце, для смутку няма ў ім ніякага месца...»

Кастравіцкі асцярожна загарнуў сшытак, аддаў Бадзюкову.

— Акрамя кахання, у яе нічога не было,— ціха сказаў ён.

— Няпраўда, калега. У яе было жыццё. Толькі яна мерала яго самай высокай меркай. Прыгожая кветка на тонкай сцяблінцы. Зламалася...

— У нас ва ўсіх высокія меркі,— сказаў Кастравіцкі.

Бадзюкоў прысеў на табурэтку і закурыў. Кастравіцкаму трэба было збірацца ў горад, але ён марудзіў. За вокнамі па-ранейшаму аднастайна шасцеў дождж, дробны і часты...

1965

ЯЦЬ

Свой першы пашпарт мне прыйшлося атрымаць як злачынцу.

Раённая ўправа часоў нямецкай акупацыі. Усе, хто топча зямлю ў пасёлку, павінны мець дакумент — пасведчанне асобы, дзе замест фотакарткі адбіткі двух вялікіх пальцаў. Фотакартка — рэч ненадзейная, ёй цяжка засведчыць асобу. Іншая справа дзве чарнільныя плямы, адціснутыя ўласнымі пальцамі на ўласным пасведчанні. Пальцы сабе не адсячэш, а ўсе тыя рысачкі і звіліны, якія пралеглі на скуры, ёсць і на паперы. Кажуць, што такім манерам раней лавілі зладзеяў...

Атрымаць дакумент не так проста. Трэба прыйсці разоў дзесяць. Парадкі ва ўправе пастаўлены па ўсіх правілах першакласнай бюракратыі.

За першым сталом, дзе выдаюць гэтыя самыя пасведчанні асобы, схіліўся згорблены стары з вялікай бліскучай лысінай і вялізным носам, атрыманым у спадчыну ад радавітых, відаць, бацькоў. Ён шамаціць паперамі і раз-пораз акідвае наведвальнікаў хуткім, насцярожаным позіркам з-пад пракаветных, перавязаных ніткамі акуляраў, якія, здаецца, і трымаюцца на носе дзякуючы такому ёмістаму яго памеру. На старым форменны выцвілы сурдут, які насілі бог ведае хто і калі. Трымаецца важна, як сапраўдны пан.

Чарга перад сталом стаіць, чакае. Нават каб проста што-небудзь запытаць у старога, трэба выстаяць у чарзе. Пакутліва цягнуцца хвіліны. І раптам — нечаканае. У пакой улятае высокі, перахлябісты нямецкі афіцэр, кідае на стол перад старым нейкія паперы, тыцкае ў іх пальцам, злосна, пырскаючы слінай, гаворыць штосьці па-нямецку, а потым лупіць старога чорным

стэкам па плячах, па лысіне, па твары. Наведвальнікі з усіх ног кідаюцца да дзвярэй...

Праз гадзіну сёй-той зноў заходзіць у пакой. Стары сядзіць за сталом без акуляраў, з заклеенымі жоўтым пластырам кровападцёкамі на лысіне і твары, выгляд у яго спакойны, дзелавы.

— Строгі афіцэр,— павучальна гаворыць ён пра немца, які толькі што яго адлупцаваў.— На тое і ўлада, каб быць строгай...

Падслепавата нахіліўшыся над самым сталом, ён шуршыць паперамі, нешта піша, акуратна выводзячы старадаўнім, прыгожым почыркам кожную літару.

Я ведаю старога не з гэтага дня, калі прыйшоў за дакументам, які будзе пацвярджаць пасялковым паліцаям і немцам законнае існаванне маёй шаснаццацігадовай асобы. Знаёмства з ім пачалося раней...

У той час, калі ў нас, звычайных школяроў, дзівосным, ненасытным полымем успыхнула прага да кнігі, у пасялковай краме на паліцы, у блізкім суседстве з хамутамі, мылам, бочкай рудога кіслага варэння з бракоў ляжалі толькі шэрыя, сумныя брашуркі пра спосабы торфаздабычы і пра вялікую шкоду, якую прыносіць насельніцтву малярыйны камар. Крама ні ў якой ступені не магла задаволіць наш попыт на кнігу. Бібліятэка рабіла больш. Але і там было вельмі мала таго, чаго так прагнула сэрца...

Мы даставалі кнігі як умелі.

У нашым пасёлку жылі пенсіянеры-чыгуначнікі і іншы чыноўны люд, выгнаны імперыялістычнай вайной з заходніх раёнаў і іншых далёкіх мясцін. У нас яны аселі.

Магнатам сярод іх здаваўся Зыгмунд Мацыеўскі, уладальнік поўнага камплекту дадаткаў да старой «Нивы» за некалькі год.

Кнігі Мацыеўскі прадаваў. І асабліва заядла пачаў таргавацца, калі зразумеў, што без іх нам няма жыцця.

— Гэта ж Луі Бусенар! — гаварыў ён, узводзячы вочы да неба і самотна ўздыхаючы.— Цяпер такіх пісьменнікаў няма. Не шкадуйце за такую кнігу пяцёркі, малайцы. Што сёння за пяць рублёў купіш?..

Мы вельмі добра ведалі, што можна купіць за пяцёрку. Па даваенным часе за такія грошы любы прадавец крамы мог адважыць болей за кілаграм цукерак-

падушачак або салодкіх вяземскіх пернікаў. Каб зарабіць пяцёрку, трэба было занесці на станцыю і прадаць дзесяць бярозавых венікаў або збіць для базы «Плодагародніна» дванаццаць скрынак пад памідоры. Але мы з выдаткамі не лічыліся, Луі Бусенар і іншыя, хто прыносіў непараўнальна большую слодыч, чым цукеркі і пернікі, былі варты грошай.

«Мёртвыя душы» Гогаля каштавалі дванаццаць звязаных і аднесеных на станцыю венікаў. «Князь Сярэбраны» А. К. Талстога — дваццаць скрынак пад памідоры. «Саламбо» Флабера была куплена нават цаною крыві. Кнігу набывалі зімой, грошы зараблялі, колючы дровы на пошце. Мой сябар Кузьма рассек сабе сякерай чаравік, а разам з ім і вялікі палец.

Мы паважалі Зыгмунда Мацыеўскага. Ён драў з нас немалую капейку за кнігі, але мы яго паважалі. Не кожны чалавек мог захаваць столькі старых, добрых кніг.

Іншы раз, праўда, набягала сумненне. Некалькі кніг стары прадаў нам з парудзелымі, але неразрэзанымі старонкамі. А перад гэтым ён усхваляў іх як толькі мог. Былі падставы думаць, што ён сам іх ніколі не чытаў.

Але, зрэшты, гэта не мела значэння. Я і сёння ўдзячны лёсу за тое, што ў нашым пасёлку жыў пенсіянер Зыгмунд Мацыеўскі...

Поўная непавага да нашага мецэната пачалася з таго дня, калі ў пачатку вайны з пасёлка падалася апошняя чырвонаармейская рота. Вось-вось павінны былі з'явіцца немцы. Пасёлак замёр у трывожным чаканні бяды.

У гэты, на дзіва сонечны і ясны дзень і паказваў сябе зусім з новага боку наш знаёмы. Ён жыў на зялёнай ціхай вуліцы, у маленькім уласным доміку, схаваным пад навіссю тапаляў. Раней ён асабліва нідзе не вытыркаў носа, а ў гэты дзень лятаў па пасёлку як апантаны. Ён апрануў свой выцвілы сурдут, шапку з какардай і, хапаючы знаёмых за рукаў, тлумачыў ледзь не кожнаму, што пры цару ён служыў па ведамству поштаў і тэлеграфаў.

Нам з Кузьмой таксама давялося сустрэцца ў той дзень з Мацыеўскім. На нас ён пазіраў цяпер звысоку і, як здалося, зняважліва.

— Канец бальшавікам,— заявіў ён рашуча,— я ўсе гэтыя гады ведаў, што так будзе. Навыдумлялі Саветаў, камітэтаў. Народу бізун патрэбен, а яны сходы сабіралі: як сеяць, як цялят даглядаць...

Гаварыць з Мацыеўскім не хацелася, спрачацца таксама, і мы рушылі прэч.

— Пачакайце! — затрымаў ён нас.— Не задзірайце насы. Вы ж цяпер проста непісьменныя.

— Чаму гэта непісьменныя? — абурыліся мы.— А школа?

— Наплюваць і забыць. Савецкая ўлада ўсё спрасціць хацела, каб стала ўсё лёгкім. Думаеце, сапраўдная грамата такая лёгкая. Не, ты спачатку папацей, патлумі сабе галаву, каб у яе ўвайшло, дзе трэба «яць» паставіць, дзе «фіту». А «еры» таксама — мяккі і цвёрды!

— На чорта тыя «еры»?

— Пачакайце, вы яшчэ іх зубрыць будзеце, немцы прымусяць. Гэта ўлада цвёрдая. А ваша грамата цяпер сабаку пад хвост. Я скончыў поўны курс рэальнага вучылішча, каб запомніць, дзе «яць» паставіць, а дзе звычайнае «е». Навука вялікая, не раўня вашай сямігодцы...

Яго твар свяціўся ад задавальнення.

З таго дня Мацыеўскі стаў для нас Яцем. Ранейшыя адносіны былі з ім парваны.

Яць, паміж іншым, памыліўся. Перавучвацца нам не прыйшлося. Назаўтра мы чыталі першы загад, які вывесілі ў пасёлку фашысты. Усе словы былі ў ім з літарай «е» — смерць, расстрэл, павесіць,— «яця» мы не знайшлі ніводнага...

Жывога Яця памылка адносна правапісу, здаецца, не асабліва збянтэжыла. Хутка ён ужо сядзеў справаводам ва ўправе. Ён недачуваў, недабачваў, і хлеб яго пры «цвёрдай» уладзе быў нялёгкі. Але на лёс ён не наракаў.

Таго, што фашыстаў гоняць назад, Яць перанесці ўжо не здолеў. Тыдні за два да прыходу нашых ён памёр. Зрэшты, мы цвёрда пераканаліся, што ўсіх тых кніг, якія Яць нам прадаваў, сам ён ніколі не чытаў.

1965

ЗВІНІ, ЗВАНОК!

Чытаць і лічыць Міця навучыўся да школы. У іхняй хаце вісеў прыгожы, расфарбаваны ў чырвоны і сіні колеры, плакат з вялікімі літарамі, надрукаванымі ўнізе. На плакаце быў намаляваны ружовашчокі хлапчук, які старанна мыў рукі пад рукамыйнікам. Па гэтым плакаце Міця і пачаў вучыцца чытаць, бо дужа хацелася ведаць, што напісана аб прыгожым, хораша апранутым хлопчыку. Васьмідзесяцігадовы Міцеў дзед ведаў толькі дзве літары — «о» і «р» і ахвотна растлумачыў іх сэнс Міцю, астатнія паказала маці. На плакаце было напісана: «Чысціня — зарука здароўя», і, прачынаючыся, Міця кожнае раніцы чытаў гэты подпіс, каб маці не падумала, што ён пазабываў літары.

Мыць рукі самому не вельмі хацелася, аднак Міця мыў іх, бо цяпер ён быў пісьменны і адчуваў сябе нііякавата перад ружовашчокім, прыгожым хлопчыкам. Аднойчы бацька, вярнуўшыся з начной змены з чыгункі, пачуў, як Міця чытае, і ў наступны раз прывёз яму з горада буквар. Па буквары Міця вывучыў астатнія літары, якіх не было на плакаце.

З лічэннем было яшчэ прасцей. Лічыць да дзесяці ўмелі ўсе хлапчукі з Міцевай вуліцы, нават тыя, што не хадзілі ў школу і не ведалі літар. Хоць дзед быў і непісьменны, але ўмеў лічыць і да ста, і да тысячы, і гэтую навуку ў яго лёгка пераняў Міця. Не ўмеў Міця толькі пісаць.

Адзвінела вясёлае зялёнае лета. Ночы сталі даўжэйшыя, дні — карацейшыя. Міця пачаў збірацца ў школу. Цвёрдай упэўненасці, што яго прымуць, у Міці не было, бо яму яшчэ не споўнілася сямі год, аднак у школу ён дужа хацеў. Міця даўно зайздросціў хлапчукам і дзяўчынкам, якія, гучна размаўляючы, шыбавалі

з сумкамі і кнігамі паўз яго двор у сямігодку. У школу збіраўся таксама Міцеў сусед і сябра Адам, якому ўжо было сем з палавінай год. Разам з ім падаўся ў навуку і Міця.

Той дзень не прынёс хлопцу радасці. Усіх, каго прынялі ў першы клас, настаўніца выклікала па спіску, размаўляла з імі, а Міцева прозвішча нават не назвала. Тады Міця ўстаў з-за парты сам.

— Я ўмею чытаць і лічыць,— сказаў ён.

— А колькі табе год? — спытала настаўніца.

— Шэсць з палавінай.

— Ты яшчэ малы. Ідзі дамоў. Прыйдзеш у школу праз год.

— Я магу палічыць да мільёна! — выгукнуў Міця, але настаўніца яго не слухала...

Давялося ісці дамоў...

Зімой Міця лавіў сіллямі снегіроў і хадзіў да Адама чытаць новы буквар. Гэты буквар ён вывучыў на памяць. Начытаўшыся, Міця з Адамам станавіліся на лаву і знізу глядзелі на насценны гадзіннік. Яны дзівіліся з малюсенькіх шрубак і гаечак, якімі быў прымацаваны механізм да футляра, і весела рагаталі.

Летам пачаліся яшчэ цікавейшыя справы. Міця вельмі любіў птушак і за лета адшукаў шмат гнёздаў. Ён прынёс дамоў чатырох варанят, двух галубоў-туркалікаў, аднаго шызага голуба, трох чыжоў і берасцянку. Птушкі жылі ў клетках, якія Міця змайстраваў сам. Карміў ён іх варанай бульбай, хлебам, мушкамі, камарамі, а таксама чарвякамі, якіх адкопваў за хлявом, у тлустым чарназёме. Міця ведаў, што цяпер яго прымуць у школу, і яму хацелася пахваліцца вучням і настаўніцы сваімі птушкамі.

Зноў надышло першае верасня. У той дзень было цёпла і сонечна. Маці пашыла Міцю новыя штаны і сарочку, а бацька купіў бліскучыя чаравікі. Міця не спяшаючыся ішоў па вуліцы ў школу, і яму здавалася, што ўсе, каго ён ні сустракае, глядзяць на яго абноўкі. Па шырокім школьным двары бегалі старэйшыя вучні, дзяўчаты гулялі ў класы. Было шумна і весела. Нарэшце зазвінеў званок.

Міця прыбег у клас першы і сеў за парту. Настаўніца прыйшла маладая, ветлівая. Яна адразу спадабалася Міцю. Хутка яна назвала яго прозвішча, і хлопец устаў з-за парты.

— Я ведаю, ты ўмееш чытаць і лічыць,— сказала настаўніца, і Міцю стала прыемна, што яго пахвалілі пры ўсіх.— Будзеш памагаць другім вучням. А пісаць і рашаць задачы навучышся. Яшчэ шмат чаго трэба ведаць.

На перапынку Міця падышоў да настаўніцы. Яму хацелася сказаць ёй што-небудзь прыемнае і таксама хацелася, каб яна яшчэ раз яго пахваліла.

— У мяне ёсць птушкі,— сказаў Міця.— Яны жывуць у клетках. Я ўмею рабіць сіллі і магу колькі хочаш налавіць сініц.

Твар настаўніцы спахмурнеў.

— А хіба гэта добра трымаць птушак у клетках і лавіць іх сіллямі? — спытала яна.

— Я іх кармлю бульбай і чарвякамі.

— Але ж птушкі хочуць лятаць, спяваць, а ты іх трымаеш у клетках.

— Яны і ў клетках спяваюць.

— Вось што, Міця,— ласкава прамовіла настаўніца.— Ты хутка сам усё зразумееш, а цяпер паслухай мяне. Выпусці птушак. І ніколі не бяры іх з гнёздаў і не лаві сіллямі. Птушкам патрэбны воля, прастор, і тады яны прыносяць вялікую карысць людзям: знішчаюць розных шкоднікаў лесу, поля, саду. У нас будзе ўрок прыродазнаўства, і тады я пра гэта раскажу больш падрабязна.

— Я выпушчу птушак,— шчыра паабяцаў хлопчык.

Міця пабег да Адама, які ўжо вучыўся ў другім класе, пахваліцца, што цяпер і яго прынялі ў школу.

1965

КАЦЮША

I

Узвод пешай разведкі праводзіў на афіцэрскія трохмесячныя курсы старшага сержанта Папова. Шыракаплечы, сутулы, з чорнымі космамі жорсткіх валасоў, якія тапырацца ва ўсе бакі, навісаюць на лоб, надаючы яго твару надзвычай суровы выраз, расчулены памкамузвода сядзіць на покуце за сталом, амаль нічога не п'е і толькі раз-пораз выцірае бруднаватай насоўкай слёзы.

Папоў — славутасць: ён прывёў шэсць «языкоў», з ім асабіста знаёмы камандзір дывізіі, бо зімой па яго заданню старшы сержант з групай смельчакоў зрабіў начную вылазку за лінію фронту і прывалок звязанага нямецкага маёра. Да некаторых афіцэраў у палку сержант звяртаецца на «ты», ездзіў у месячны водпуск на радзіму, на Алтай, дзе да арміі працаваў егерам у запаведніку.

Сержант, мабыць, пусціў слязу таму, што не хоча пакідаць полк, у якім праслужыў палавіну вайны, і прыфрантавое сяло Вароніна, дзе ведае ў твар кожнага жыхара. Тут, непадалёк ад Вялікіх Лук, фронт стаіць на месцы болей як год.

Капітан Блінцоў, афіцэр разведкі, сказаў напышлівы тост, і разведчыкі, знемагаючы ад нецярпення, стукнуліся алюмініевымі кружкамі. Блінцова не любяць за чыстаплюйства: мае не паложанага ардынарца, адзін займае палавіну дома, выдзеленага ўзводу, а сам толкам не можа скласці звычайнага разведданясення. Гэта робіць за яго перакладчык лейтэнант Мілаванаў.

Затым Блінцоў даў слова камандзіру ўзвода, малодшаму лейтэнанту Сеўруку. Нізенькі, вяртлявы, падобны да хлапчука-школьніка, малодшы лейтэнант

прыбыў у полк нядаўна, закончыўшы тыя самыя курсы, на якія пасылаюць цяпер Папова. Разведчыкі злёгку пакепліваюць над сваім камандзірам, бо, як ім здаецца, ён Блінцову залішне дагаджае.

Тост малодшага лейтэнанта нечакана для ўсіх атрымаўся добры.

— Табе трэба падвучыцца, Саша,— сказаў ён Папову.— Тры месяцы на курсах пройдуць хутка. А вайна не тая, што была. Стаіць лета. Нядаўна ўзялі Арол, Харкаў. Возьмем і Вялікія Лукі. Вернешся ў полк і зоймеш маё месца. Я ў мінроту папрашуся...

Папоў палез з Сеўруком цалавацца.

Прамаўляюць па чарзе ўсе разведчыкі, якія сядзяць за сталом. Тут, у звычайнай сялянскай хаце, дзе ўзбоч сцен цягнуцца спецыяльна зробленыя дашчаныя палкі, што замяняюць ложкі, іх чалавек дванаццаць. Астатнія на назіральным пункце. Акрамя байцоў за сталом сядзіць перакладчык палка, лейтэнант Мілаванаў, русявы, з танклявым далікатным тварам юнак гадоў дваццаці, а побач з ім дачка гаспадыні Каця, Кацюша, як яе ўсе называюць, паўнацелая, трохі смяшлівая дзяўчына, апранутая ў простую паркалёвую сінюю сукенку, расквечаную белымі паскамі.

У Вароніне, напаўразбураным артналётамі, бамбёжкамі, размяшчаюцца штабныя, тылавыя службы палка, а ў Кацiным доме ўвесь гэты час жывуць разведчыкі. Амаль год займаюць яны дом, але ніхто з рухавых, жулікаватых хлопцаў, якія насуперак статуту носяць чубы, брыджы, маюць трафейныя браўнінгі, нямецкія гадзіннікі, не можа пахваліцца асаблівай блізкасцю з дачкой гаспадыні.

Праводзіны сержанта набліжаліся да канца, калі ў хату заскочыў яфрэйтар Кунько, пасыльны са штаба.

— Капітана Блінцова і малодшага лейтэнанта Сеўрука да начальніка штаба! — выгукнуў ён.

Разведчыкі ўскакваюць з-за стала. Ведаюць — калі капітана і малодшага лейтэнанта выклікаюць у штаб, значыць, прадстаіць заданне. Але ў апошні месяц вылазкі ўзвода з мэтай захапіць «языка» вынікаў не даюць. Немцы апляліся дротам, замініравалі падыходы і нязменна выяўляюць разведчыкаў яшчэ на «нейтралцы».

На варожым баку нешта перамянілася. Аб гэтым сведчыць звычайнае назіранне. Руху на тым баку

менш. Відаць, ранейшы полк немцы з пазіцый знялі. Але пацвердзіць гэта можа толькі «язык».

Блізіцца надвячорак. Па вуліцы, бразгаючы кацялкамі, крочаць на кухню байцы. У хляве, дзе атабарыліся сапёры, нехта крычыць у трубку: «Бяроза», «Бяроза», я «Рабіна». Калі прывязеце бульбы?..»

Праз паўгадзіны вярнуліся Блінцоў і Сяўрук. Малодшы лейтэнант пастроіў узвод і сам стаў у строй.

— Першы батальён павядзе разведку боем,— сказаў Блінцоў.— На Варонняй гары. Пачатак — у 24.00. Узвод прымае ўдзел у пошуку ў баявых парадках батальёна. Задача ранейшая — захапіць «языка»...

Папоў у строй не станавіўся — мае ў кішэні прадпісанне з'явіцца ў штаб дывізіі. З палкавога ўліку, усіх відаў забеспячэння зняты. Аўтамат, гранаты, маскхалат і процівагаз яшчэ апаўдня здаў старшыне.

— Таварыш капітан,— звярнуўся Папоў да Блінцова.— Дазвольце ўдзельнічаць. Усё адно я ў штаб дывізіі нанач не пайду.

— Не магу. Маёр пра цябе пытаўся. Яму галаву сарвуць, калі з табой што здарыцца.

Папоў крута павярнуўся і рушыў на вуліцу. Пайшоў у штаб прасіцца на заданне. Разведчыкі збіраліся на пошук. Перамотвалі парцянкі, набівалі дыскі патронамі, туга зацягваліся рамянямі.

Папоў вярнуўся панылы. Было відаць, што ўдзельнічаць у баі не дазволілі. Разведчыкі спахмурнелі. Бачылі абразу: з Паповым у штабе не лічацца.

Зрэшты, крыўдаваць не выпадае. Самі вінаваты. Калі ў разведку кідаюць цэлы батальён, то толькі па той прычыне, што за тры месяцы ўзвод не прывёў ніводнага «языка».

Прыцемкам узвод рушыў. Разведчыкі па чарзе вынімалі з нагрудных кішэняў загорнутыя ў цэлафан дакументы, маўкліва перадавалі Папову. Лейтэнант Міланаваў задаволены: раней байцы, якія выходзілі на пошук, дакументы пакідалі яму, і ў такія хвіліны ён заўсёды адчуваў сябе прыкра.

II

Немцы, відаць, штосьці заўважылі, бо з наступленнем цемені неба часцей, чым звычайна, паласавалі асвятляльныя ракеты, разлягалася кулямётная трас-

катня. То справа, то злева чуліся выбухі снарадаў і мін. Немцы закідвалі вудачку: разлічвалі, што на яе клюнуць. Але пярэдні край маўчаў, а ў сяле на гэты раз не загарэўся ніводны дом.

У поўнач на перадавой загрымела. Палкавую артылерыю, мінроту падтрымліваў асобны артдывізіён, прыдадзены палку. Роўна ў дванаццаць першы батальён пачаў атаку. Лейтэнант Мілаванаў, які сядзеў на назіральным пункце, адразу адчуў, што атака развіваецца паспяхова. Паміж успышкамі выбухаў было відаць, як, пераадолеўшы міннае поле, батальён у першыя дзесяць хвілін дасягнуў падножжа Варонняй гары. А яшчэ праз кароткі час загучала «ўра» на самай седлавіне. Лінія нямецкіх траншэй, відаць, была захоплена. Перамогі над немцамі, весткі аб якіх далятаді з другіх франтоў, як бы акрылялі байцоў і тут, за апошні час Варонюю гару атакавалі некалькі разоў.

Праз паўгадзіны Мілаванава выклікалі на КП палка. У бліндажы з трыма накатамі сядзелі камандзір палка, нізкаросды, цыганаваты падпалкоўнік Ліхачоў, чымсьці падобны на Напалеона, і начальнік штаба маёр Петрыкаў. Перад імі на дашчаным століку гарэлі дзве карбідныя лямпы, а ля сцяны, на драўляным чурбачку, прымасціўся тэлефаніст, здаравенны вусаты дзядзька.

Камандзіра палка Мілаванаў пабойваўся. Ён здаваўся суровым, непрыступным. Затое з начальнікам штаба, у даваенным жыцці настаўнікам гісторыі, нягледзячы на розніцу ў службовым становішчы, адносіны ў лейтэнанта былі самыя прыязныя.

— Даўно ў цябе не было работы, Мілаванаў,— сказаў маёр.— З самага лета не бачылі немцаў. Нямецкай мовы не забыў?

— Не забыў.

— Падрыхтуйся. Захапілі трох палонных. Зараз прывядуць.

Паблізу ад бліндажа разарваўся цяжкі снарад. Вузкія язычкі полымя, якія вырываліся з гарлавінак карбідных лямп, мігатліва затрапяталі, а са столі пасыпаўся пясок. Падпалкоўнік нават галавы не падняў — сядзеў, унурыўшыся ў карту.

У бліндаж ускочыў ад'ютант старшы першага батальёна Чумакоў.

— Палонных прывялі, таварыш падпалкоўнік.
— Давай сюды. Толькі па адным.
— Ёсць афіцэр, таварыш падпалкоўнік.
— Давай спачатку афіцэра...
Допыт палонных, які бывае ў палку, нядоўгі. Тут стараюцца дазнацца перш за ўсё аб тым, што мае непасрэдны, практычны інтарэс: якія войскі, іх колькасць, узбраенне, план умацаванняў. Усё астатняе ўдакладняецца ў вышэйшых штабах.
У бліндаж прывялі высокага, немаладога афіцэра. Лейтэнант адразу разгледзеў на яго мундзіры вузенькія пагоны падпалкоўніка медыцынскай службы. «Высокая птушка,— падумаў ён,— але як гэты ўрач трапіў на пярэдні край?»
Падпалкоўніка лейтэнанту Мілаванаву яшчэ ніколі не даводзілася дапытваць.
Немцу прапанавалі сесці.
— Прозвішча, імя, службовы чын? — рэзка запытаў Ліхачоў.
Мілаванаў пераклаў пытанне.
Падпалкоўнік, хвалюючыся, глытаючы словы, загаварыў. Яго вымаўленне належыць да ніжне-нямецкіх гаворак. Мілаванаў ледзь схопліваў сэнс сказанага.
— Што ён гаворыць? — нецярпліва спытаў Ліхачоў.
— Просіць не выкарыстоўваць яго імя дзеля прапаганды. Баіцца за сям'ю. А так абяцае сказаць усё, што ведае.
Для самога Мілаванава такі адказ — навіна. За час службы ў палку ён бачыў трох ці чатырох нямецкіх афіцэраў, але тыя трымаліся са значна большым гонарам.
— Скажы яму, што мы прапагандай не займаемся. Мы ваюем,— загадаў Ліхачоў.
Немец паспакайнеў і сапраўды стаў расказваць пра ўсё, аб чым пыталі. Высветлілася прычына, чаму ён, старшы санітарны ўрач, апынуўся на перадавой. У палку некалькі выпадкаў цяжкіх кішэчных захворванняў, і таму ён прыехаў на месца...
Унтэр-афіцэр і яфрэйтар, якіх апыталі ўслед за падпалкоўнікам, давалі тлумачэнні яшчэ ахвотней.
Пацвердзілася тое, аб чым здагадваліся. Ранейшы полк з фронту знялі, а суседні расцягнуў пазіцыі... Звесткі былі каштоўныя.

Трое палонных даліся дарагой цаной. Батальён страціў дванаццаць забітымі і болей як трыццаць параненымі. Але была перамога. Варонняю гару, на якую пасягалі на працягу цэлага года, нарэшце ўзялі.

III

Нішто лепей не гаворыць пра ворага, як яго побыт, няхай сабе ваенны, заведзены на скорую руку. За лініяй акопаў і траншэй, на заходнім схіле Варонняй гары захоплены нямецкія бліндажы. Мілаванаў адразу рушыў туды. Бліндажы дабротныя, упарадкаваныя, жылі немцы ў іх, як багі. Адгабляваныя, пранумараваныя дошкі, брусы, іншыя дэталі для бліндажоў выраблялiся ў самой Германіі.

Мяркуючы па прыпасах, якія ўдалося захапіць разведчыкам, немцы добра ядуць і п'юць. У ранцах забітых салдат яны знаходзяць бляшанкі з французскімі, нават партугальскімі кансервамі, бутэлькі ▪ віном, мармелад, кофе ў зернях, а таксама іншыя смачныя рэчы.

Лейтэнант Мілаванаў назбіраў цэлы мяшок нямецкіх папер-газет, часопісаў, лістоў, напісаных салдатамі да жонак і атрыманых ад жонак, зольдбухаў [1] і нават кніг.

Паперы трэба было прагледзець, некаторыя перакласці для штаба палка або адаслаць у разведаддзел дывізіі. Лейтэнант папрасіў дазволу ў капітана Бліндова на назіральны пункт не хадзіць, а складанне разведданясенняў перадаверыў малодшаму лейтэнанту Сеўруку.

Ён трохі дзівак, перакладчык Мілаванаў, і ў палку за гэта дзівацтва яго любяць. У лейтэнантах ходзіць з сорак першага года, ніяк не павысіўшы чына за два з лішнім гады вайны. Паложаны па штату палкавы перакладчык другога разраду не можа мець звання большага, чым лейтэнант, а ў вышэйшыя штабы Мілаванаў ісці не хоча, хоць яго і вылучалі. Ён складае разведданясенні, вядзе карту, наносячы на яе ўсё, што выяўляе палкавая разведка на варожым баку. У палавіну хаты, якую займае сам, Бліндоў Мілаванава не запрашае, і лейтэнант жыве ў прыбудоўцы да хлеў-

---

[1] Вайсковае пасведчанне асобы.

чыка, які гаспадыня мае за кладоўку. Тут ён начуе, чытае і піша, задавольваючыся адзінотай і не наракаючы на лёс.

Лісты нямецкіх салдат, іх жонак лейтэнант пачаў чытаць даўно, бадай з пачатку вайны. Ён вырас у Маскве на ціхай зялёнай вуліцы паблізу Рыжскага вакзала. Нямецкую мову вывучыў з дзяцінства, у сваёй сям'і. Бацька быў мастацтвазнаўцам, прафесарам, пісаў кнігі, маці — урачом, старэйшая сястра — піяністкай. Праўда, бацька сям'ю пакінуў, пераехаў на кватэру да другой жанчыны.

У той дзень, калі пачалася вайна, Мілаванаў атрымаў атэстат за сярэднюю школу, а назаўтра пайшоў у ваенкамат. Яго паслалі на курсы перакладчыкаў. Курсы, калі не лічыць ваенных прадметаў, для Мілаванава былі фармальнасцю.

Пад Масквой тэхнік-інтэндант другога рангу (такое на пачатку вайны было званне перакладчыка) убачыў першых палонных немцаў, і яго ўразіла іх самаўпэўненасць. Вайну яны лічылі выйгранай. Такой жа бадзёрасцю, самаўпэўненасцю патыхалі лісты, якія знаходзілі нават у забітых немцаў.

Пачынаючы з вясны сорак другога года, пад Тарапцом, Вялікімі Лукамі, Старай Русай фронт стаяў амаль без руху, і ў лістах нямецкіх салдат стала мільгаць штосьці іншае. Трошкі меней высокага пафасу і болей гумару. Сталі трапляцца нараканні на няўдзячны лёс вайны.

Вось цяпер лісты сорак трэцяга года. Прытым у такой колькасці, якой лейтэнант яшчэ не бачыў. Схаваўшыся ў катушок, ён пакрысе чытае. Некалькі лістоў ужо адклаў у палявую сумку, каб перадаць інструктару дывізійнага палітаддзела Гольдбергу, які вядзе прапаганду на немцаў. Штосьці істотна новае ў гэтых лістах...

IV

Верасень на дзіва цёплы. На перадавой зрэдку пастрэльваюць, разы тры-чатыры на дзень снарады рвуцца тут, у сяле, але ў прамежку паміж стрэламі, выбухамі можна назіраць сіняе неба, па якім плывуць лёгкія аблачынкі. Слухаць цішыню. Лятае ў паветры, чапляючыся за дахі і дрэвы, белая павуціна.

Вароніна як бы заціснута між пагоркаў, зарослых кустамі дубняку і арэшніку. У ім дамоў болей за дзве сотні, але шмат пашкоджаных пажарамі, абстрэламі. Уцалелыя дамы па франтонах, ваконных лічніках, крытых ганках аздоблены ўзорнай разьбой. Трапляюцца надбудоўкі-мезанінчыкі.

Рыпнулі дзверкі, яшчэ шырэй расчыніўшыся, і ў катушок да Мілаванава зайшла Кацюша. Прымасцілася на баране, прыхіленай да сценкі, і, прыхапіўшы на каленях зведзенымі рукамі суконку, глядзіць, як перакладчык перабірае нямецкія паперы. Тут у хлеўчуку ўся яго канцылярыя — самаробны столік з негабляваных дошак і табурэтка, якую Кацюша прынесла з хаты. На сцяне над столікам прышпілен кнопкамі партрэцік артысткі, якая іграла ў кінафільме «Свінарка і пастух».

Па закону пабочныя, а тым больш неваенныя людзі не маюць права бавіцца тут, у хлевушку, дзе столькі сакрэтаў палкавой разведкі. З другога боку, жыхары ўвогуле не павінны жыць у прыфрантавым сяле. Варонінцаў высялялі, але яны вярнуліся назад. Калі фронт стабілізаваўся, начальства закрыла на гэта вочы. У дадзенай сітуацыі дачцэ гаспадыні проста нічога не скажаш, калі яна завітвае ў хляўчук, дзе стаіць бочка з агуркамі, а засек у кутку засыпан бульбай.

Просты круглаваты твар Кацюшы, з прамым правільнай формы носам, падпухлымі губамі свеціцца нескаванай цікаўнасцю. На яе поўных, крыху смуглявых шчоках выступае чырвань. У хаце, сярод разведчыкаў, Кацюша баявая: рагоча, б'е хлопцаў па руках, калі памыкаюцца абняць, а тут, перад лейтэнантам, бянтэжыцца.

— Чаму вы так добра гаворыце па-нямецку? — пытае Кацюша.— Я спачатку падумала, што вы, можа, немец.

— Хіба я падобны на немца, Кацюша?

— Не. Немцы рыжыя. У нашай хаце стаялі тры месяцы.

Наступае няёмкае маўчанне. Кацюша завітвае ў хлевушок даўно, з вясны, калі лейтэнант абсталяваў тут сабе жытло, перабраўшыся з тлумнай хаты. З таго часу між ім і дзяўчынай раз-пораз успыхвае гаворка. Лейтэнант адчувае, што Кацюша прыходзіць не проста так, але ў свае дваццаць гадоў ніякіх адносін з дзяў-

чатамі ён не меў і не ведае, што рабіць у такім выпадку.

— А дзе вы чулі, калі я гаварыў па-нямецку? — пытае Мілаванаў.

— Вы ж на передавой па радыё прамаўляеце да немцаў. Тут таксама чутно.

— Не па радыё, а ў дыктафон, Кацюша.

— Голас усё адно мала падобны. Я, каб не ведала, што ваш, не паверыла б.

Яны зноў маўчаць. Начамі, лежачы за перагародкай, на ўтоптаным, накошаным яшчэ да вайны, мабыць, сене, Мілаванаў думае пра Кацюшу. Ва ўяўленні ён нават абдымае яе і цалуе. Яго хвалюе яе паўнаваты стан, тугія, вялікія грудзі, якія прыкметна выбіваюцца пад сукенкай. Яму хочацца сказаць Кацюшы словы, каб яна зразумела, што падабаецца яму.

— Вы да вайны вучыліся ў школе? — пытаецца Мілаванаў.

— Скончыла сямігодку. Далей вучыцца не пайшла,— з сумам паведамляе Кацюша.

— А я дзесяць скончыў.

— Толькі дзесяць? — Вочы ў дзяўчыны ўспыхваюць нечаканай радасцю.— Адкуль жа нямецкую мову ведаеце?

— Бацька навучыў. Маці таксама вучыла.

— Дзе ваш бацька?

— У Маскве. Ён прафесар.

Мілаванаў ведае, што аб пачуццях можна словамі не гаварыць, ёсць рухі, жэсты, ёсць нарэшце позіркі, якія нібы выпраменьваюць магнетычную энергію, прыцягваючы жанчыну да мужчыны. Гэтую самую магнетычную энергію ў сабе самім Мілаванаў адчувае, але ўзняць у такія хвіліны вочы на Кацюшу не можа.

— Вы, мужчыны, усе аднолькавыя,— гаворыць Кацюша.— Асабліва ваенныя. Пойдзеце і на нас забудзеце.

— Я не забуду! — нечакана вырываецца ў Мілаванава.— Калі астануся жывы, прыеду сюды.

Кацюша апускае вочы.

— Да каго прыедзеце? — ледзь чутна пытае яна.

— Да вас.

Ад адных гэтых слоў Кацюша пунсавее, як макаў цвет.

— А вы не хлусіце? А то я буду думаць пра вас...

Замест адказу лейтэнант падымаецца з-за століка, падыходзіць да Кацюшы, нясмела гладзіць па галаве. Яе цёмна-русявыя валасы, заплеценыя ў дзве касы, пахнуць мятай.

Кацюша ціхенька, як спалоханая птушка, ускліквае, выбягае за дзверкі...

V

Вечарам, калі сплываюць службовыя справы, маёр Петрыкаў зрэдку запрашае лейтэнанта Мілаванава да сябе. Жыве ён у штабной хаце, тут жа, за дашчанай перагародкай, спіць, каб у любую хвіліну дня і ночы ўскочыць па выкліку.

Высокі, стройны, з пасівелымі скронямі і прыкметнай ваеннай выпраўкай, маёр Петрыкаў не належыць да кадравых ваенных. Задоўга да вайны ён скончыў універсітэт, настаўнічаў, а ў апошнія гады выкладаў гісторыю ў педагагічным вучылішчы.

Штабную службу Петрыкаў паставіў добра, з камандзірамі размаўляе разумна і дасціпна. Мілаванаву іншы раз здаецца, што строгі, уладны камандзір палка іншы раз пасуе перад начальнікам штаба.

З перакладчыкам маёр як бы адпускаецца. Суровасць з яго твару знікае, ён яўна сімпатызуе мяккаму, па-дзіцячы наіўнаму лейтэнанту.

— Канта прачытаў? — пытае маёр.

— Прачытаў.

— Ну, якія вывады?

— Кант у многім прадвызначае вытокі сённяшняга нямецкага духу.

— Ты стаў ідэалістам, лейтэнант, як і твой Кант. Што значыць дух? Абстрактная катэгорыя...

— А вы гаворыце агульнымі словамі, Казімір Феліксавіч. Як напісана ў падручніках.

Вядома, Кант ідэаліст. Але сёння ён у чамаданах многіх найбольш адукаваных нямецкіх афіцэраў. Як Ніцшэ, Шапенгаўэр. Гэта што-небудзь ды значыць. Ідэаліста Гегеля ў гэтых чамаданах няма.

— Ну, працягвай, працягвай. Хоць я не разумею, якія адносіны мае кантаўская «рэч у сабе» да ідэалогіі фашызму.

— Самыя прамыя. «Рэч у сабе», па Канту, азначае, што навакольны свет непазнавальны. Уяўленні прасторы і часу, паводле Канта, дадзены чалавечым пачуц-

цям апрыёрна, без вопыту, чалавек як бы нарадзіўся разам з гэтымі ўяўленнямі...

— Ну, а далей што?

— А далей лагічна вынікае, што свет такі, якім паўстае ва ўяўленні. Які захочаш бачыць, такі ён ёсць, бо ніякіх аб'ектыўных законаў не існуе. Усё залежыць ад суб'екта, ад чалавека, які глядзіць на свет. Шапенгаўэр і Ніцшэ пайшлі далей Канта, увёўшы ў філасофію катэгорыю волі. Можна назваць гэта звышчалавекам. Карацей кажучы, фашызм стварае свой міф аб навакольным свеце і сілай волі, у дадзеным выпадку сілай зброі, хоча прымусіць чалавецтва паверыць у гэта. Альфрэд Розенберг нават кнігу напісаў. Яна называецца «Міф дваццатага стагоддзя»...

— Міфы, значыць, ствараюць,— задуменна гаворыць маёр.— А за міфы трэба расплачвацца рэкамі крыві. Увогуле на немцаў падобна. Авантурызм у іх гісторыі даўно прысутнічае.

Канта Мілаванаў чытае даўно. Яшчэ вясной мінулага года трапіла да яго знойдзеная разведчыкамі ў нямецкім бліндажы кніга нямецкага філосафа «Крытыка чыстага розуму». Мілаванаў, відаць, мала б у ёй зразумеў, каб не цікавіўся філасофіяй яшчэ ў школе. Яго аднагодкі паводзілі сябе так, як трэба паводзіць у шаснаццаць ці семнаццаць гадоў: галёкалі, каталіся на каньках, пісалі першыя запіскі школьным сяброўкам. А ён тады ўжо чытаў Платона і Арыстоцеля...

VI

Ноччу немцы зрабілі шалёны артналёт. Снарады клаліся гэтак густа, што не чуваць было асобных выбухаў. У сяле загарэліся дзве ці тры хаты. Мілаванаў у час абстрэлу рэдка пакідаў хлевушок, але цяпер сігануў у бліндаж. У цемені ён натыкаецца на некага і ў тую ж хвіліну адчувае, як мяккія дзявочыя рукі абвіваюць яго за шыю.

— Я баялася за цябе,— чуе ён перарывісты Кацюшын голас.— Чаму ты так доўга не ішоў?..

Разведчыкі на заданні. У дабротным, з трыма драўлянымі накатамі разведчыцкім бліндажы, акрамя Мілаванава і Кацюшы, болей нікога няма. Не сціхае шквал выбуху, і пад гэтую музыку лейтэнант упершыню цалуе Кацюшу.

Калі артналёт скончыўся, Кацюша разам з лейтэнантам ідзе ў хлевушок. У трывожную верасеньскую ноч, на дваццаць першым годзе жыцця, Мілаванаў спазнае вялікае пачуццё блізкасці з жанчынай...

Пачынаючы з незабыўнай ночы, усё ў яго адносінах з дзяўчынай мяняецца. Кацюша завітвае ў хлевушок не так часта, як раней, але затое прыходзіць з выглядам гаспадыні. Яна як бы бярэ Мілаванава пад сваю ахову. Мые, прасуе яго гімнасцёрку, брыджы, хустачкі, цыруе шкарпэткі, да бляску глянцуе распоўзлыя кірзавыя боты. Прыходзячы ў хлевушок, абавязкова штонебудзь прыносіць — яблык, памідор, жменю арэхаў. Яна ставіцца да яго, як маці да малога дзіцяці.

Разведчыкі скоса зыркаюць на лейтэнанта. Мабыць, адчуваюць сябе зняважанымі. Бачаць прыхільнасць гаспадынінай дачкі да перакладчыка і, спакушаныя веданнем жаночага сэрца, нічым, ніякімі разумнымі прычынамі вытлумачыць яе не могуць.

VII

Грыша Гольдберг, рухавы, увішны капітан з дывізійнага палітаддзела, якому Мілаванаў пераслаў некалькі лістоў нямецкіх салдат і іх жонак, прыехаў са сваёй ПГУ — перасоўнай гучнагаварыльнай устаноўкай — у сярэдзіне дня. У гэты полк ён прыязджае часцей і ахвотней, чым у другі, бо некалі сам служыў тут на пасадзе агітатара і асабіста ведаў многіх байцоў і камандзіраў.

— За лісты дзякуй,— сказаў Мілаванаву.— Якраз ляглі ў маю перадачу. А ты, лейтэнант, чуў навіну? Немцы «Лілі Марлен» перасталі перадаваць. Як бы забаранілі. Затое я прывёз гэту самую пласціначку. Сыграем вечарам. На сон градушчы. Возьмем рэванш за «Кацюшу»...

Лейтэнант уздрыгвае. Чытаючы апошні тыдзень лісты немцаў салдат, ён ловіць сябе на адчуванні, што ёсць у іх штосьці такое, чаго не было ў лістах мінулых гадоў. Але што? Ён не адразу можа даць назву новым адчуванням, і толькі цяпер, пасля навіны Грышы Гольдберга, думка як бы праясняецца, афармляецца.

Кант памыляецца, думае лейтэнант, жывым пацвярджэннем гэтага з'яўляюцца салдацкія лісты сорак трэцяга года. У сорак першым, сорак другім немцы,

нават многія салдаты, жылі ва ўяўным, выдуманым свеце. Любілі гучныя, высокія словы, а сябе бачылі бясстрашнымі заваёўнікамі. Цяпер іншае. Цяпер салдат цягне да звычайнасці. Успамінаюць родны дом, жонку, дзяцей, тыя даброты жыцця, якія мелі раней. Свет стаў такім, якім быў заўсёды. А забаранілі «Лілі Марлен», мабыць, таму, што легкадумная гераіня гэтай песні не можа натхняць салдат на фронце. Яна здрадзіла каханаму, а салдаты хочуць жаночай вернасці, хатняй утульнасці...

— Возьмем рэванш за «Кацюшу»,— зноў гаворыць Гольдберг.— Памятаеш, як летась немцы выматвалі нам гэтай пласцінкай душу. Толькі прашу — ты прачытай тэкст. Немцы майго яўрэйскага вымаўлення не любяць...

Мілаванаў памятае мінулагоднія лета і восень, калі немцы вялі перадачы, штовечар некалькі разоў іграючы «Кацюшу». Яны выхваляліся перамогамі пад Сталінградам, а песняй пра Кацюшу, відаць, падкрэслівалі сваю перавагу. Маўляў, вашым рыцарам не дапамагае нават вернае дзявочае сэрца. Перадачы спыніліся толькі позняй восенню, калі немцаў пад Сталінградам зацiснулі ў «кацёл», а з Вароніна па варожых пазіцыях ударылі залпам тры гвардзейскія мінамёты. Як бы падала свой голас ваенная «Кацюша»...

Прыцемкам ПГУ з Гольдбергам і Мілаваным у будцы рушыла да перадавой. Машына спынілася ў арэшніку, амаль на самай седлавіне нядаўна адбітай Варонняй гары. Адсюль можна разлічваць на самае лепшае гучанне.

На нямецкім баку зрэдку ўспыхваюць асвятляльныя ракеты. У іх няпэўным святле нязвычным здаецца зарослы кустоўем пагорак, звілістыя хады траншэй, гурбачкі акопных брустведаў.

Гольдберг заводзіць патэфон, ставіць пласцінку. У вячэрняй цішыні пачулася гучнае непрыемнае шыпенне, затым плаўныя гукі лёгкай маршавай музыкі. Ломкі, чысты дзявочы галасок у рытме гэтай музыкі спявае:

Bei der Kaserne, vor dem grossen Tor...
Sfand eine Laterne und steht sie noch davor [1]...

---

[1] Каля казармы, перад вялікімі дзвярамі
Стаяла казарма і цяпер яшчэ стаіць...

Немцы маўчаць. Ніводным стрэлам не азываюцца і ў тым месцы песні, дзе гаворыцца, што дзяўчына, якая сустракалася з салдатам ля казармы, пад ліхтаром, забыла яго, калі ён пайшоў на фронт, і пад тым самым ліхтаром сустракаецца з другім...

Люты, шалёны абстрэл пачынаецца тады, калі Міланаў ужо скончыў чытаць падрыхтаваны тэкст, паведаміўшы пра здадзеныя немцамі Бранск і Смаленск, пра баі на Дняпры. Шафёр ужо адводзіў машыну назад, шукаючы больш бяспечнай мясціны, калі побач з ёй, амаль пад самымі коламі, разарваўся снарад...

Цяжка параненых шафёра, Гольдберга і Міланава санітары неслі на насілках варонінскай вуліцай у процілеглы канец яе, дзе размяшчаецца санчасць. Калі яны праходзілі міма дома, які займаюць разведчыкі, ад яго сцяны цёмным ценем аддзялілася Кацюша, пайшла побач з санітарамі, гучна, па-бабску плачучы...

1966

КУЛІНА З ЧАРНІГАВА

З нашай радні найвышэй усіх узнялася цётка Куліна, мажная, шыракаватая, з кольцамі і пярсцёнкамі, бадай, на кожным з дзесяці парослых рудымі валасінкамі пальцаў. Гаварылі напачатку, што выйшла яна замуж за вельмі вялікага чалавека. Зрэшты высветлілася, што вялікі чалавек рабіў бухгалтарам у Чарнігаве, праўда, не звычайным, а галоўным, ды яшчэ на заводзе, дзе выраблялі розныя віны і напіткі.

Астатняя радня — вясковая. Дзядзькі, цёткі, пляменнікі, родныя і стрыечныя бацькавы і матчыны браты і сёстры жылі або ў нашай вёсцы, або ў дзвюх суседніх — Аляксеевічах і Крышанах. Але патроху і яны выходзілі ў людзі. Малодшы бацькаў брат застаўся на звыштэрміновай службе ў кавалерыйскім палку, які стаяў у Клінцах, а самы меншы матчын, Карней, або Карнюш, як мы яго называлі, вывучыўся на шафёра і з гонарам праязджаў на сваім газагенератары праз нашу вёску.

Ад нас да Аляксеевіч — пяць вёрст, а да Крышаноў — тры. Тое, што шматлікая бацькава і матчына радня жыла паблізу, мела немалыя перавагі. Я не памятаю, калі будавалі нам хату, але з расказаў маці ведаю, што ў той дзень, калі ў лясніцтве быў нарэшце аплочан лес, з'ехалася васемнаццаць фурманак і бярвенні родзічы і сваякі вывезлі адным махам. Так што даволі прасторная, на дзве палавіны хата, калі не лічыць платы за лес, каштавала бацьку два пуды жытняй мукі, з якой нагналі самагонкі, і аднаго баранавалуха, якога зарэзалі на закуску.

Жылі мы, як і ўсе, не горш і не лепш, часам нават галаднавата. Бацька з першага года ўступіў у калгас, рабіў там конюхам, брыгадзірам, паляводам, але амаль

штогод нараджаліся новыя браты і сёстры, і к таму часу, калі я пачаў сёе-тое разумець на гэтым свеце, іх было ўжо сем. Працадні ў калгасе тым часам не павялічваліся, а меншалі, так што і бульбы пачалі даваць у абрэз — большая яе палавіна ішла на нарыхтоўку, і гэта прымусіла бацьку кінуць калгас і зрабіцца адыходнікам. У мястэчку будавалі розныя склады, памяшканні, і бацька рабіў там цесляром. Зарабляў жывую капейку, адмахваючы па дзесяць вёрст туды і назад і прыносячы тры разы на тыдзень па дзве буханкі пад пахай.

Першы трактар, першы аўтамабіль, першае, яшчэ нямое, кіно, якое прывезлі ў нашу вёску,— усё гэта было на маіх вачах. Сорамна прызнавацца, але цягнік я ўбачыў, калі мне было гадоў дзесяць. Бацька ўзяў мяне з сабой у мястэчка, і я нават спалохаўся, убачыўшы гэтае жалезнае страшыдла.

Цётка Куліна прыехала да нас у госці якраз у той год, калі разбіўся самалёт «Максім Горкі», а на пабудову гэтакага ж новага ў нашай чатырохкласнай школе, што размяшчалася ў хаце крывога Амелькі, сабіралі па дзесяць капеек. Цётку разам з яе даволі старавытым, з чорным тварам, мужам прывёз на рэсорнай таратайцы местачковы балагол Беня Фунт, і ўся наша вёска замерла ад захаплення. Кулінін муж насіў чорны шарсцяны касцюм, на нагах меў бліскучыя, з доўгімі наскамі туфлі, а на галаве — яшчэ нябачаны ў нашай мясцовасці капялюш колеру варонінага крыла. Пра цётку і гаварыць няма чаго. Яна ўся шасцела шаўкамі, і ад яе гэтак пахла, нібы ў сваім кулаку яна заціснула ўсе водары навакольнага поля і лесу.

Беня Фунт скардзіўся вяскоўцам, што балагольства хутка кіне, бо вельмі прыціскаюць падаткі, а Кулінін муж, шчоўкаючы сярэбраным партсігарам, трактаваў яго гарадскімі папяросамі.

Цётку Куліну частавалі як царыцу. Яна прыехала пасля сёмухі, калі старая бульба скончылася, а новая яшчэ не вырасла. Мы самі харчаваліся ў гэты час зялёным пер'ем цыбулі ды шчаўем, але дзеля цёткі былі зняты з гарышча вэнджанае сцягенца і мяшэчак з жоўтым, ёлкім салам — апошнія багацці, што ашчаджаліся для сенакоснай і жніўнай пары. Прыехала ўся навакольная радня, і таксама не з пустымі рукамі.

Тры дні гудзеў узбуджанымі галасамі і песнямі наш панадворак. А потым былі яшчэ пярэзвы, пачастункі ў другіх — далёкіх і блізкіх — сваякоў. Ніхто не хацеў перад гарадской цёткай ударыць тварам у гразь.

Ад'язджаючы, цётка ўсіх запрашала да сябе ў госці. Беня Фунт, якога дзеля выпадку спецыяльна выклікалі з мястэчка, ледзь рукі не адарваў, грузячы ў таратайку чамаданы і кашы з яйкамі, маслам, сушанымі грыбамі.

Цётка Куліна яшчэ два разы — з дзядзькам і без дзядзькі — прыязджала ў вёску. Яе хараша прымалі, частавалі, хоць і не гэтак урачыста, як першы раз.

Нарэшце настала і наша чарга паехаць у Чарнігаў да цёткі Куліны. Вядома, не проста ў госці. Мы сталі жыць так, што было не да гасцей. Браты і сёстры падымаліся, шыбавалі ў школу, з кожным годам патрабуючы ўсё болей харчу, вопраткі, абутку. З харчам было неяк прасцей. Бульба ў хаце ўсё-такі не зводзілася. Яна някепска радзіла на лясных шэразёмах, выручаючы не адну толькі нашу сям'ю. Але бывалі і такія месяцы, што, апрача бульбы і агуркоў, мы болей нічога не елі. Як я зайздросціў тым са сваіх сяброў, чые бацькі іншы раз прыносілі з крамы, з Аляксеевіч, па кілаграму срабрыстай камсы ці рудаватых, зуляжалых селядцоў! Мой бацька рэдка калі дастаўляў такія прысмакі, ашчаджаючы капейку на рэчы болей сур'ёзныя. Ды і цяжка было накарміць кілаграмам селядцоў нашу вялікую сям'ю. Іншы раз я проста ненавідзеў сваіх малодшых братоў і сясцёр за тое, што іх многа, што яны так многа жаруць.

У нашага суседа Нічыпара Куліды, які гэтак жа, як і мой бацька, рабіў у мястэчку, дзяцей было двое — сын Кірыла і дачка Надзя, і дзякуючы гэтаму Куліды жылі намнога лепей, чым мы. Кірыла прыносіў у школу то мочаны яблык, то скібку хлеба, намазаную самым сапраўдным маслам, а я не заўсёды меў нават іржаны акраец у сваёй палатнянай, пафарбаванай у чорны колер сумцы. Не панясеш жа ў школу вараную бульбу.

Так ці інакш, але мы жылі, хоць жыццё з кожным годам прымала новыя абрысы і кірункі. Лён, каноплі, жыта на сваім прысядзібным участку перасталі сеяць зусім, займаючы ўсю плошчу бульбай ды загончыкамі ячменю і проса. Наш сваяк Атрахім рабіў леснікам, і

гэтае сваяцтва прыносіла сям'і пэўную карысць. Дзякуючы Атрахіму вялікую дзялянку ў лесе — вёрст за восем ад вёскі — мы патаемна ад чужога вока таксама засаджвалі бульбай.

Адным словам, жыццё выкіравала ў такую каляіну, што кросны ў нашай хаце паступова зусім звяліся. Яшчэ на маёй памяці маці іх засноўвала на дванаццаць губак, абмотваючы нітамі ўсе сцены, грукаючы набіліцамі і бёрдамі праз усю зіму.

Я любіў той час, калі маці бяліла палотны. Іх расцілалі на росным лузе ці на атаве, і па доўгай палатнянай дарожцы можна было бегчы ва ўвесь дух, не баючыся пракалоць аб іржэўнік ногі.

З гэтага палатна восенню і зімой маці шыла нам кашулі і штаны.

Але лён на працадні не давалі, і палотнаў не стала. Трэба было дбаць пра крамнае. Вось чаму ў такім прывабным выглядзе вынік перад нашай сям'ёй вобраз цёткі Куліны, якая па-ранейшаму жыла ў Чарнігаве, хоць да нас ужо даўнавата не прыязджала. У школу хадзілі два хлопцы і дзве дзяўчаці, і колькі ім трэба было чаравікаў, штаноў, сукенак. Дзеля гэтага бацька і ашчаджаў грошы. На местачковыя магазіны, у якіх сяды-тады выкідвалі міткаль і корт, разлічваць не прыходзілася: там у такія дні стаялі страшэнныя чэргі.

Можа, цэлы год ішло абмеркаванне паездкі да цёткі Куліны. Маці назбірала трохі масла, насыпала ў мяшэчкі сушаных грыбоў, ягад, гарбузікаў.

Гэта былі бясплатныя дары для цёткі, бо на крам і вопратку мы хацелі пазычыць у яе грошай. Грошай, нягледзячы на бацькаву ашчаднасць, у нас назбіралася вельмі мала. І палавіну з іх трэба было аддаць на білеты, то бацька наважыў узяць у Чарнігаў і мяне. Задача была ў тым, каб пазычыць сот шэсць у цёткі Куліны і накупляць за іх краму, вопраткі і чаравікаў.

У апошнія дні перад выездам бацька раптам захістаўся. Куліна даводзілася радней па маці, і на гэтым грунце ў сям'і вынікла жорсткая сварка.

— Не веру, што яна пазычыць грошай! — крычаў бацька.— Тры разы прыязджала, столькі дабра ёй напхнулі, дык хоць бы пасылачку ў адказ... Жыве ж бяздзетная. Лёду ў яе зімой не дастанеш...

Маці згаджалася і не згаджалася. Не магла яна паверыць, каб цётка Куліна, родная кроў і сямейная гор-

дасць, не памагла нам у цяжкую часіну. Бацька, аднак, глядзеў на жыццё болей цвяроза. З Аляксеевіч у Чарнігаве таксама жыў чалавек, які нам ніякай радні не даводзіўся, але з якім бацька разам хадзіў на прызыў. У той жа вечар бацька адскочыў у Аляксеевічы і ўзяў адрас Макара Крываножкі — так звалі яго знаёмага.

І вось мы паехалі. Божа мой, колькі ўражанняў, перажыванняў, незабыўных успамінаў дала мне гэтая паездка! І сёння, калі прамінула з таго далёкага часу столькі гадоў, да дробязей я памятаю, як бралі мы ў чыгуначнай касе білет, як садзіліся ў вагон, як ехаў разам з намі ў купэ стары, маршчыністы гарманіст з драўлянай нагой, які ўсю дарогу іграў на абшарпаным гармоніку вальс «На сопках Маньчжурыі», як праносіліся міма акон вагона тэлеграфныя слупы, раз'езды, такія ж, як і ў нас, беразнякі і хвойнікі. Я ў дарозе нават крыху расчараваўся: у вагоне і на станцыях мітусіліся такія ж самыя, як і ў нашай вёсцы, людзі, і нічога незвычайнага я не ўбачыў у іхніх паставах, вопратцы, абліччах.

Чарнігаў адкрыўся белакаменнымі высокімі гмахамі, бясконцымі садамі і паркамі, што стаялі ў пershай асенняй пазалоце. Грук, жалезны ляскат, гудкі аўтамабіляў мяне адразу аглушылі. Мы прыехалі раніцай, маглі б адразу падацца да цёткі Куліны, але бацька разумеў, відаць, што азначае для мяне першы мой прыезд у горад. Ён хацеў, каб горад мне спадабаўся. Таму, хоць грошай у нас было і мала, бацька завёў мяне ў сталовую, заказаў сабе і мне па баршчу і катлеце, купіў аж тры бутэлькі сітра.

Бацька як у ваду глядзеў: цётка Куліна сустрэла нас так, што горш не прыдумаеш. Як толькі мы са сваім няўклюдным драўляным чамаданам пераступілі парог яе пафарбаванага ў жоўты колер, пад жалезным дахам дома, свет для нас пачарнеў.

Мала сказаць, што цётка прыняла нас негасцінна. Яна, не таячыся, глядзела на нас, як на ворагаў: падціснула губы, надзьмулася і, пасадзіўшы на табурэтках у зашклёнай верандзе, нават не спытаўшы пра здароўе маці і іншых нашых сваякоў, злосна грукала пасудай на кухні.

Бацька разгубіўся, як дзіця. Пабялеў з твару, слова не мог вымавіць.

Нарэшце, штосьці прамармытаўшы, выскачыў за дзверы. Я астаўся адзін.

Праз гадзіну цётка стала трохі ласкавейшай. Дала мне кубак кампоту і дазволіла пагуляць па садзе. Сад быў такі ж вялікі, як і дом з белымі аканіцамі, на дрэвах яшчэ віселі антонаўкі і вялізныя грушы, якіх у сваёй вёсцы я ніколі не бачыў. Але мне было не да яблыкаў і не да любавання прыгожым цётчыным домам, у якім было, можа, дзесяць пакояў. Мяне душылі слёзы. Першы раз у жыцці бачыў я горкую няўдзячнасць. Мы гэтак шчыра сустракалі цётку Куліну, гэтак хацелі ёй дагадзіць. То чаму ж так хутка яна ўсё забыла? Чым мы перад ёй гэтак правініліся?.. Адказу на гэтыя пытанні, якія ўзнікалі самі сабой, не было.

Да вечара цётка апомнілася. Прыйшоў са службы яе чарнаваты дзядзька, яны аб нечым пашапталіся, і да таго часу, калі вярнуўся бацька, стол на кухні быў засланы белым абрусам, на ім паявіліся сякія-такія закускі і выпіўка. Бацька быў, аднак, неразгаворлівы, піў і еў мала.

Спаць нам паслалі ў нейкім цёмным пакоі: бацьку на скрыпучым драўляным ложку, мне — на канапцы. Пра пазыку бацька нават не заікнуўся.

Назаўтра мы ўсталі досвіткам, калі цётка з дзядзькам яшчэ храплі на сваіх пухавіках. Нават не памыўшыся, выйшлі на двор, затым — на вуліцу.

— Не нудзіся, сын,— нейкім незнаёмым голасам сказаў бацька.— Яшчэ не перавяліся на свеце добрыя людзі. Макар Крываножка абяцаў выручыць. Сам пазычыць грошы і нам дасць...

Мы занялі з бацькам чаргу ля магазіна наўсцяж засаджанай дрэвамі вуліцы і гадзіны праз тры, калі горад загаманіў і загрукаў ва ўсю моц, дасталі на дваіх дзесяць метраў прыгожага, у белую крапінку міткалю і яшчэ дзесяць — моцнага чорнага корту на штаны.

У другі раз бацька стаў у чаргу адзін — грошай на дваіх усё адно не хапала.

У поўдзень, несучы пад пахамі ёмістыя пакункі, мы рушылі да цёткі Куліны. Бацька ішоў вясёлы,— трыццаць метраў міткалю і корту — не жарты. Каб яшчэ купіць пары тры чаравікаў ды хоць дзве ватоўкі, то можна смела ехаць дадому.

Але нас падпільноўвала нечаканасць: цётчын дом быў замкнуты. Мы прасядзелі доўга — гадзіны дзве, але ніхто не з'яўляўся. У бацькавых руках раптам апынуўся сагнуты цвік, ён ім шварганўў пару раз у шчыліне замка, і дзверы расчыніліся. Бацька выставіў на стол слоікі з маслам, мяшэчкі з грыбамі і ягадамі. Усміхнуўшыся, дастаў з кішэні кашалёк і палажыў на стол скамечаную дзесятку.

— Няхай спажываюць, нэпманы праклятыя...

Тым жа самым сагнутым цвіком бацька замкнуў дзверы, і мы пайшлі начаваць да Макара Крываножкі.

1969

ДВА КІЛАГРАМЫ ГАРОХУ

Мястэчка да вечара вызвалілі, а станцыя яшчэ ўсю ноч знаходзілася ў нямецкіх руках. Ваякі, аднак, не надта разлічвалі на сваю моц, бо ноччу ўсе склады падпалілі. Шкада было гэтых складаў — новыя, з добрага сасновага цёсу, яны прастаялі нешта гадоў каля пяці — паставілі іх перад вайной, калі мястэчка зрабілася цэнтрам раёна і сюды павезлі нарыхтоўку.

Станцыйны люд хаваўся — хто дзе мог. Большасць насядзела ў алешніку за асушаным балотам. Адтуль, назіраючы за вялізным зарывам, якое ўздымалася над станцыяй, многія думалі, што наступае канец свету.

Але канец свету не наступіў. Назаўтра з усходу грымнулі нашы гарматы, салдаты рушылі ў атаку і са станцыі немцаў праперлі. На месцы складаў курэлі сінім дымам галавешкі, вадакачка — гонар станцыі — ляжала мёртвымі глыбамі камення і цэглы. Уцалела толькі памяшканне пакгауза. У ім і знайшлі два мяшкі з нямецкімі арламі, кожны з якіх на тры чвэрці быў напоўнен гарохам.

Адзін з гэтых мяшкоў, угінаючыся і крэкчучы, ужо валок у сваю пахілую, абмазаную глінай хаціну пенсіянер Ёдка, які да вайны загадваў станцыйнай лазняй. Але бабы Ёдку перанялі, гарох адабралі і паслалі па члена мясцкома сцэпшчыка Кухарыка, які ў гэты няпэўны час адзін прадстаўляў былое станцыйнае начальства. Кухарык, згорблены, сівы, з вузкім, нібы клін, тварам мужчына, як з зямлі вырас, і хоць Ёдка крычаў, што палавіна гароху належыць яму, бо ён мяшкі пад нямецкімі кулямі з пакгауза вынес, сцэпшчык наадрэз адмовіў у прэтэнзіі пенсіянера, сеў на мяшок і прыняў рашэнне падзяліць гарох паміж усімі сем'ямі чыгуначнікаў.

Пакуль складалі спіскі, пакуль збегалі па крамніка Болбата, які дзеля гэтай урачыстай хвіліны з'явіўся ў форменным чыгуначным гарнітуры, пакуль знайшлі вагі і гіры, прайшла палавіна дня. Але затое ў другой палавіне каля памяшкання пагрузачнай канторы стаяла чарга чалавек на пяцьдзесят, прадстаўленая пераважна жанкамі. Гароху наважылі выдаваць па два кілаграмы.

Дзень быў асенні, цёплы, сонечны, немцаў адагналі парадкам, так што нават раскаты гарматных выбухаў у мястэчка ледзь-ледзь далятаў, і, здаецца, нішто не прадказвала, што хутка каля пагрузачнай канторы разгуляецца сапраўдная бура. Але яна ўсчалася. Прычынай выбуху жаночага гневу паслужыла тэлеграфістка Ліпская, чарнявая, задуменная, яшчэ досыць маладая жанчына, якая з'явілася на станцыі пры немцах і якую, зрэшты, мала хто ведаў. Магчыма, жанчыны знелюбілі Ліпскую за тое, што яна хораша апраналася, ні з кім знацца не хацела і, здаецца, пагарджала ўсім светам. Як толькі тэлеграфістка падышла да акна, дзе крамнік Болбат разважваў гарох, жаночы натоўп не вытрымаў:

— Шлюндра!

— Верціхвостка!

— Подсцілка нямецкая!

— Гароху захацела... Смалы ёй, а не гароху!..

— Хай бяжыць за сваімі немцамі...

Асабліва лютавала станцыйная прыбіральшчыца Грачаніха, сухая, як жардзіна, і страшэнна языкатая кабеціна, якая і ў даваенныя часы неаднойчы ўсчынала лямант і вэрхал у крамах.

— Дзе ж тая праўда? — галасіла яна, выскачыўшы з чаргі, распатлаўшы пасівелыя валасы, крывячы танкагубы, запалы, нібы яміна, рот.— Пры немцах раскашавала і цяпер хоча. Не ўдасца!.. Знойдзем законы... Мой сын, можа, галаву палажыў, а яна будзе гарох палучаць. Хваробы табе, а не гароху. Помніце, бабы, як яна нашых свіней і курэй перапісвала?.. Каб табе шкуру спісала, гадаўка нямецкая!..

Крамнік Болбат не ведаў, што рабіць. Прозвішча Ліпскай у спісах стаяла, і не было законнай падставы адмовіць ёй у атрыманні гэтага праклятага гароху, тым болей што тэлеграфістка была жанчынай адзінокай, гадавала хлопчыка, а гаспадаркі ніякай не мела.

Болбат глядзеў на Кухарыка, Кухарык на Болбата, і абодва стаялі ў разгубленасці і нерашучасці. Гэта яшчэ болей падагрэла разгневаны жаночы натоўп.

— Чаго вушы развесілі — свінней жа яна праўда перапісвала...

— Немцам старалася дагадзіць!

— Цалуйцеся цяпер з ёю. Немцы, уцякаючы, на яе проста забылі...

Лямант узняўся яшчэ большы. Здаецца, увесь боль, пакута няпэўнасці часу, ліхалеццяя вайны вылілася ў адчайны жаночы крык, у нечаканы прыліў злосці, якая шукала якога-небудзь выйсця...

Ліпская нават слова не прамовіла. Стаяла маўклівая, прыбітая, са спалатнелым тварам. Нарэшце, неяк нечакана выпрамілася і, ні на кога не гледзячы, рушыла да станцыі.

Вельмі хутка, хвілін праз дзесяць, пачалі прабівацца зусім іншыя настроі ў дачыненні да Ліпскай. Пенсіянер Ёдка, які атрымаў свае два кілаграмы і ў пэўнай меры лічыў сябе пакрыўджаным (ён такі праўда паявіўся на станцыі раней за ўсіх), першы выказаў нездавальненне паводзінамі Грачаніхі.

— Ну чаго на чалавека накінуліся? — загаварыў ён, звяртаючыся позіркам то да Кухарыка, які стаў насуплены і змрочны, то да Болбата, які рабіў выгляд, што нічога не чуе.— Што табе гэтая Ліпская, ваду замуціла? Я лічу, што яна харошы чалавек. Свінней перапісвала — ну дык што? Загадаў камендант, дык і перапісвала. Табе б загадаў — рабіла б тое самае. Ды і што, хіба свінню ад цябе адабралі пасля той перапіскі? Ты лепей скажы, колькі насабірала марак, прадаючы свае картапляныя піражкі? Мабыць, поўную панчоху...

— Я на сахарыну прадавала! — нейкім вісклявым голасам выгукнула Грачаніха.

— Многа ж табе той сахарыны трэба было...

Грачаніха атрымала свой гарох і шуснула з чаргі. Прыкусілі языкі і тыя з кабет, што толькі што адчайней за ўсіх крычалі.

А яшчэ праз некаторы час здарылася зусім нечаканае. Ужо ля акна, на якім Болбат разважваў апошні гарох, засталося не болей дзесяці чалавек, калі да чаргі падышоў Вася Чарноў, качагар вадакачкі, круглатвары, плячысты хлапчына гадоў дваццаці. На Васевай

шапцы красавалася чырвоная пасачка, за плячамі была вінтоўка, а за шырокім рэменем тарчала нямецкая граната з доўгай драўлянай ручкай. Яшчэ напрадвесні знік Вася са станцыі, і ўжо тады хадзілі чуткі, што ён падаўся ў партызаны. Цяпер усе ўбачылі, што гэта сапраўды так.

— Завошта Ліпскую пакрыўдзілі? — спытаў Чарноў, звяртаючыся да Кухарыка.

— Ды вось знайшліся крыкуны... Асабліва Грачаніха гэтая... Рота не дала раскрыць...

Чарноў не стаў асабліва слухаць. Некуды спяшаўся.

— Каб у далейшым такое не паўтаралася,— нахмурыўшы бровы, сказаў ён.— Ліпская — гераічны чалавек. Спецыяльна прысланы. Франтавое заданне выконвала. Зразумела?..

— Я занясу ёй гарох дадому,— азваўся Болбат з акна.— Я адразу адважыў, але пакінуў тут, у куточку...

Асенні дзень дагараў апошнімі промнямі позняга сонца. Пачуўся аддалены, глухі гарматны выбух. Дзесьці за агародамі, у хлявах-катушках чыгуначнага люду бляялі някормленыя козы.

1969

ВАЛОШКІ Ў ЖЫЦЕ

Пясчаная, злёгку ўзгоркаватая даліна ўсцяж заслана зялёным абрусам чэрвеньскага жыта. Адзін клін пачынаецца ад чыгункі-аднапуткі і цягнецца аж да вёсачкі, якая віднеецца ўдалечыні зграмаджанымі хаткамі. Ні дрэўца ў той вёсачцы, ні адзінага кусціка. Пазнаць мясціну можна толькі па чыгунцы ды па вёсачцы на даляглядзе, якая і тады, у снежні сорак трэцяга года, стаяла сярод голага поля. Каля яе ўзвышаўся курганок могільніка з некалькімі хвоямі і старой рыпучай бярозай, на якой чарнела буслінае гняздо. Але ні бярозы, ні хвой не відаць.

Ахоплены смутна-радасным пачуццём пазнавання, успамінаў і яшчэ чагосьці, чаму не так лёгка знайсці назву, Валодзя Шпачок, карэспандэнт абласной газеты, злез з цягніка, трошкі адышоўся ад насыпу і паволі пабрыў па жыце. Ён быў тут толькі тады, у вайну,— тыдзень у снежні і тыдзень у студзені, пакуль яго не параніла, і ніколі не быў пасля, але ўсё адно ў агульным малюнку мясцовасці, у яе настроі ёсць штосьці вельмі знаёмае.

Зрэшты, гэта амаль радзіма. Вёрст за сорак на поўдзень ляжыць Валодзева мястэчка, дзе ён нарадзіўся, вучыўся ў школе, а пазней, калі прыйшлі немцы, удзельнічаў у сякіх-такіх партызанскіх справах.

Затым была армія.

Так здарылася, што першы Валодзеў фронт пралягаў непадалёк ад бацькавай хаты. Пасля прыходу нашых іх, васемнаццацігадовых мястэчковых хлопцаў, незалежна ад таго, быў хто ў партызанах ці не быў, мабілізавалі. Запасны полк размяшчаўся ў вялікім сяле Кабыляцічы, у якім жыла нават далёкая Валодзева радня. За два тыдні, пакуль ён поўзаў па-пластунску

і дзёўб сапёрнай лапаткай замёрзлы груд, у Кабыляцічы два разы прыходзіла маці — прыносіла хлеба, сухароў і нават тытуню — ён ужо тады пачынаў курыць.

З Кабыляціч іх маршавую роту кінулі сюды — на Дамачоўскія пяскі і балоты, дзе немцы ўгрызліся ў зямлю і не толькі не хацелі адступаць, але амаль штодня прадпрымалі контратакі...

Валодзя пастаяў, паглядзеў і рушыў у напрамку да збітай з новых сасновых бярвенняў канторы МТС (ён ведаў, што яна каля чыгункі). Станцыя, на якой ён злез з цягніка, засталася ззаду. Дзіўна, але ў Валодзевых уражаннях, успамінах гэта станцыя не займала ніякага месца. Як бы і не было яе. Чыгунку ён памятаў, памятаў два рады тэлеграфных слупоў з абарванымі дратамі, але прыземістага цаглянага будыначка, які, мяркуючы па ўсім, захаваўся, відаць, проста тады не заўважыў.

Было гадзін адзінаццаць, сонца паднялося ўжо досыць высока. Два дні назад прайшлі добрыя дажджы, і ўсё навакол буяла, красавала, цвіло. У жыце, якое расло на звычайных пясках, мог ужо схавацца калі не конь з дугой, то хоць ладны лашачок. Леташні, другі па ліку, пасляваенны год быў ураджайны, некаторыя калгасы трохі падправіліся, сёе-тое далі на працадзень. Калі сёлетні год будзе такі самы, то справы пойдуць угору і, магчыма, гэты вынішчаны вайной куток зямлі крыху акрыяе.

Валодзя ўжо два гады працаваў карэспандэнтам абласной газеты, якая выходзіла ў невялікім прырэчным гарадку, любіў сваю газету і ганарыўся тым, што ён у ёй працуе. Ён лічыў, што ад газеты шмат што залежыць. Дастаткова падняць вострыя, нявырашаныя пытанні, знайсці належны кірунак іх развязвання, паставіць іх на суд грамадскасці, і справа пойдзе сама сабой.

Пісаў Валодзя пераважна пра калгасы, сяўбу, касавіцу, таму і на вакольны свет глядзеў вачамі аграрыя, прыкідваючы, наколькі той ці іншы факт падыходзіў для мэт сельскагаспадарчага аддзела рэдакцыі. Вось і цяпер, кіруючыся да канторы МТС, ён на хаду прыдумваў назву для будучага нарыса. «Жыта на былой франтавой паласе» — прыйшло на думку, але гэтую назву ён зараз жа адвёў, яна здавалася невыразнай. Загало-

вак мусіць быць кароткім, энергічным. «Там, дзе грымелі баі» — узнік другі варыянт, але не задаволіў і гэты.

Тым часам карэспандэнт падышоў да эмтэзсаўскай канторы. Яе будынак быў яшчэ не скончаны — левае крыло зеўрала пустымі праёмамі акон, навакол валяліся стружкі і трэскі. Ля ганка вурчаў маторам заведзены «газік», на кучы неачэсаных бярвенняў курылі пажылыя трактарысты ў зашмальцаваных вопратках. У самой канторы, падзеленай дашчанымі перагародкамі на пакойчыкі-катушкі, нехта гучна крычаў у тэлефонную трубку, ляпалі дзверы, заходзілі і выходзілі людзі.

Валодзя тыцнуўся ў кабінет дырэктара, але там было поўна народу.

Болей пашанцавала яму ў галоўнага агранома. Той выслухаў карэспандэнта ўважліва, назваў некалькі лічбаў і, спаслаўшыся на неадкладную патрэбу зараз жа выехаць у калгас, перадаручыў яго ўчастковаму аграному, маладой, даволі прыгожай дзяўчыне.

Блакітнавокі аграном у канторы гаварыць не захацела...

І вось яны ідуць. Дзяўчына паперадзе, карэспандэнт ззаду. Сцяжынка віецца між жыта, якое ім па плечы. Добрае жыта, хоць і расце на пяску. Каласкі бухматыя, ледзь бачна трапечуць далікатна-кволымі паскамі квецені. Крані каласок — на пальцах застанецца жаўтаваты пылок. Хутка колас ахінецца срабрыста-белай павалокай, пачне наліваццa. Жыта красуе...

Карэспандэнт дастаў з палявой вайсковай сумкі блакнот, сёе-тое запісвае. Ён ужо ведае, што дзяўчыну завуць Валя, прозвішча Шапавалава, яна скончыла — лёгка сказаць — Ціміразеўку і другі год працуе тут. Паўнаваты стан аблягае летняя, у сінюю паску сукенка, твар круглаваты, жывы, з мяккімі, прыемнымі рысамі. Тое, што дзяўчына сама падахвоцілася паказаць жытнёвае поле, для карэнспандэнта нечаканасць. Такое ў яго практыцы ўпершыню.

Сцежка вывела на палявую, пасечаную трактарнымі коламі дарогу. Сям-там на ўзбочыне жыта трохі прымята, збэрсана. Дзяўчына па-ранейшаму ідзе наперадзе, нібы наўмысна падбіваючы наскамі брызентавых на

нізкім абцасіку туфляў камякі вывернутай, ссохлай зямлі.

— Колькі давалі норму высеву? — пытае карэспандэнт.

— Цэнтнер восемдзесят,— аграном на міг акінула Шпачка позіркам, прытаіўшы ў куточках губ усмешку.— Але гэта разліковая норма. Не мы ж сеялі — калгас. Мы толькі ўзаралі, забаранавалі. Але ўраджай будзе...

Зрэшты, яна гаваркая. І не стараецца выставіць заслугі МТС ці свае. Як бы выклікае яго, карэспандэнта, на даверлівасць. Валодзя адчувае, што трэба перамяніць тон размовы, выбіцца з каляіны афіцыйнасці. Але не можа. Ён усё-такі ва ўладзе таго, ранейшага. Чыгунку яны пераходзілі прыцемкам. У новенькіх шынялях, але ў вылінялых, мясцінамі нават падпаленых дэзінфекцыяй шапках. Рудыя плямы былі амаль на кожнай...

— Колькі клалі ўгнаенняў? — пытае зноў карэспандэнт.

«Мяшок ён, ці што? — думае дзяўчына.— Як заведзены. Не скажа слова па-чалавечы. А з выгляду, здаецца, нішто...»

Сонца вісіць над галавой. Але не горача. Па небе плывуць лёгкія, белыя хмурынкі. Твар абдало прыемным халадком, ледзь чутна зашасцела жыта. Там, на сярэдзіне зялёнага разліву, пад подыхам ветру жыта ўгінаецца ўсёй лаваю, і ўражанне такое, што па полі перакатваюцца вялікія хвалі.

— Тут вопытны ўчастак,— адказвае аграном.— Шэсцьдзесят гектараў. Мінеральных угнаенняў далі многа. Па пяць цэнтнераў суперфасфату, па тры — калійнай солі. У калгасах транспарту мала, і ўгнаенні ляжалі на станцыі з вясны пад акрытым небам... Нас нават у газеце крытыкавалі. У вашай... Дык мы іх сюды. На сваю адказнасць. Там, каля вёскі — самі ўбачыце — жыта горшае...

«Там, каля вёскі!..» Валодзя зірнуў на шэрую граду хатак, якія ўжо выразна выдзяляліся сярод суцэльнага зялёніва, і сэрца ў яго зашчымела. Вёска была пазней. Сюды яны адступілі. А спачатку ляжалі на балоце, у рудой вадзе. За вёску яшчэ вёрст пяць... Якраз пачалася адліга. Кашлялі амаль усе. Параненыя стагналі і кашлялі...

— Дык вы ж за натураплату ўвесь ураджай возьмеце,— сказаў карэспандэнт.— Аралі, рассявалі ўгнаенні, баранавалі...

«Ён нейкі казённы,— думала дзяўчына.— Божа, да чаго ёсць на свеце сумныя людзі. Відаць, ва ўсе часы быў прыкладным хлопчыкам. За партай сядзеў не варухнуўшыся, слухаў настаўніка. Вучыўся на чацвёркі, бо вечна зубрыў. Дома слухаў тату і маму. Ні разу не парваў штаноў... А твар у яго харошы. Якой памылкай можа быць знешнасць...»

— А што, па-вашаму, лепш, каб поле пуставала? МТС усё робіць у калгасах. Цяглавай сілы вельмі мала...

«Ля вёскі яны акапаліся на могільніку. Вунь той могільнік. Ні хвой, ні бяроз з буслянкай няма. Акопчыкі рабілі ў прамежках паміж крыжамі. Потым крыжы папалілі, каб сагрэцца. А хвоі і бярозу, відаць, спілавалі пазней. Пасля яго. Былі добрым арыенцірам для немцаў...»

— МТС часта гоніцца толькі за гектарамі ўмоўнага ворыва,— сказаў карэспандэнт.

«Навошта я з ім пайшла?.. Будзе нудзіць да сканчэння свету. Няўжо сам не ведае, што без трактара тут бы ўсё мохам парасло? Чалавек-цыркуляр. Гаворыць словамі з перадавіцы сваёй газеты...»

— Мы не паспяваем выканаць план і па ўмоўнаму ворыву. Трактары зношаныя, запчастак няма. Думаеце, што-небудзь дастанеш у гутапе. Па бабіт у Маскву пасылалі...

«Пецю Дзікуна забіла тут, на могільніку. Быў з дваццаць шостага года. Дваццаць шосты яшчэ не прызывалі, і Пеця лічыў, што яго адпусцяць. Некаторых адпусцілі. Але ён быў кулямётчыкам, яго, Валодзі, другім нумарам... Раслі на адной вуліцы. У дзяцінстве Пеця ўдарыў яго па галаве жалезным прэнтам. За кольца ад дзвярэй вагона. А на вайне быў ціхмяны, пакорлівы. Ад холаду і дрэннага харчу яго твар парос нейкім белым пухам.

Пецеў бацька і цяпер, дзе ні сустрэне, пытае: «Ён мо не доўга мучыўся?»

— Скажыце, севазварот тут уведзен?

«Што ты ведаеш пра агратэхніку? Навучыўся словам і дзяўбеш, як дзяцел. Які там севазварот, калі сеецца на пустой зямлі. Добра яшчэ, што прайшоў

дождж. А то не сабралі б саломы, як у сорак шостым...»

— Уводзім,— адказала аграном.— Але, ведаеце, шмат цяжкасцей. Палі малыя, раскіданыя. Рады, што дамагліся трохполкі, бо яшчэ і двухполка ёсць...

«Яго параніла на трынаццаты дзень. Ён нават хацеў, каб параніла. Апошнія тры дні не было ніякай дастаўкі. Самае страшнае — голад. І яшчэ холад. Сцюдзёная, мокрая золь. Фецісаў, другі нумар, які замяніў Пецю, прывалок конскую нагу...»

— Можа, якія-небудзь перадавыя метады прымяняеце? Радковую сяўбу, прарэджванне пасеваў ці што іншае?..

— План не выканалі па звычайнай сяўбе,— як бы з выклікам сказала дзяўчына.— Вы што, з неба зваліліся? Раён даваенная плошчы не асвоіў. Касавіца зрываецца. Палавіна насельніцтва знішчана. Мы на апошнім месцы замацаваліся трывала...

— Ды не крыўдуйце,— Валодзя крыху замяшаўся.— Я ўсё ведаю... Хачу пра ваш вопытны ўчаастак напісаць. Усё-такі — новая справа. І пра вас напішу...

«Сімпатычны дурань,— нечакана для сябе падумала дзяўчына.— Няўжо ты яшчэ ні з кім не цалаваўся? Ты ж баішся мне глядзець у вочы. Значыць, я падабаюся табе. Я гэта ўбачыла яшчэ там, у канторы. Інакш не пайшла б з табою ні за якія грошы. Хочаш напісаць пра мяне — напішы. Толькі б ты лепш запытаў, як мне жывецца і ці прыязджаю я ў горад, дзе выходзіць твая газета. Я ж сама цэлы год жыла ў тваім горадзе...»

Яны выйшлі на лугавінку перад самай вёсачкай. Тут была высокая трава, на ўзмежку стаяла копка новага сена. Каля гэтай копкі яны спыніліся. Першай прысела, абцягнуўшы на каленях сукенку, дзяўчына, а за ёй і Валодзя. Абаім было прыемна перадыхнуць сярод зеляніны, цішыні, пад лагодным летнім небам.

— Тут летась трактар падарваўся на міне,— сказала дзяўчына.

— Я тут на фронце быў. Мяне параніла вунь на тых могілках...

Яна як бы спалохана зірнула на яго, і твар яе адразу зрабіўся строгім.

— Вы пасля таго першы раз тут?

— Першы.

— А чаму раней не прыязджалі?

— Ды так. Усё адкладваў...

Ёй адразу стала маркотна. Яна падумала аб тым, што ўсе яе згрызоты, душэўная разгубленасць, мітусня пачаліся з вайны. На трэцім курсе ў яе быў лётчык, кірпаты ветрагон, якога яна, здаецца, любіла па-сапраўднаму. А ён любіў пакрасавацца, пафарсіць і, можа, нават здраджваў ёй з яе ж сяброўкамі. Як бы прадчуваў, што жыццё яму адмерана толькі дваццаць адзін год, і спяшаўся хутчэй пакаштаваць яго салодкія і горкія падарункі...

Валодзя адчуў раптоўную перамену ў настроі дзяўчыны, але прыпісаў яе сваёй нясмеласці. З незнаёмымі дзяўчатамі ён заўсёды губляецца. У кампаніі, дзе ўсе свае, ён можа быць дасціпным, жартуе, нават любіць верхаводзіць, але варта астацца сам-насам з дзяўчынай, як усё гэта прападае. Але так далей нельга. Ён проста дурань...

— Па вас тут божая кароўка бегае,— сказаў ён і памкнуўся зняць з яе пляча казюрку.

Дзяўчына нечакана падхапілася.

— Пойдзем. На мне сёння яшчэ дэкадная зводка...

Яны вярталіся той жа дарогай. Дзяўчына была сумная, думала аб тым, што яе жыццё пайшло наперакос. У горадзе, адкуль прыехаў карэспандэнт, яна год працавала ва ўпраўленні, зблізілася з чалавекам з іх жа аддзела. Ён быў жанаты, выбухнуў скандал. Яе паслалі сюды...

Крочачы сцяжынкай услед за аграномам, Валодзя трошкі адстаў, сарваў у жыце некалькі валошак, даў у рукі дзяўчыне.

— Жыта ўсё-такі выдатнае. Я пра вас напішу...

— Нас за гэтыя кветачкі не хваліць, а крытыкаваць трэба. Самае звычайнае пустазелле...

Яна квола, але добра ўсміхнулася...

1969

СУКЕНКА ЛАРЭЛЕІ

I

У вестыбюлі пад высокай, нібы ў акадэмічнай зале, столлю — шараваты паўзмрок, цішыня, якую парушае толькі мернае таканне старамоднага гадзінніка ў вялікай драўлянай каробцы. Гадзіннік вісіць на парудзелай, даўно не беленай сцяне над галавой бабулькі-вахцёршы. У вячэрнія гадзіны ў вестыбюлі заўсёды ціха: лабараторыі зачыняюцца і толькі на другім паверсе займаюцца студэнты-вячэрнікі.

Рыта спускалася па шырокіх прыступках крутой лесвіцы, і ўласныя крокі гулка аддаваліся ёй у вушах. Яна ведала, што Вігдароўскі яе чакае. Стаіць на ганку, падняўшы капюшон гумавага плашча, ці прахаджваецца перад уваходам па пасыпанай жарствой алейцы.

Палохае і вабіць настойлівая зацятасць гэтага зусім не маладога чалавека, з якой ён дамагаецца сустрэч, прыязджаючы з няблізкага горада, выстойвае, нібы школьнік, у скверы каля інстытуцкага корпуса, і, калі б яна нават хацела, ад яго нельга схавацца.

Рыта сказала «дабранач» вахцёршы і выйшла на ганак. На двары імжа, слата, і хоць не позна — палова дзесятай — уражанне такое, што глыбокая ноч. За скверам, на праспекце, бляклы ланцуг агнёў, прыглушаны гул тралейбусаў, шасценне таксі, а тут цішыня і чорныя, мокрыя галіны дрэў.

Калі Рыта спусцілася з ганка і пайшла па алейцы, Вігдароўскі вынырнуў са змроку і ўзяў яе пад руку.

— Добры вечар,— сказаў ён са стрыманым узбуджэннем у голасе.— Я думаў, цябе няма...

— Я зноў скарацілa лекцыю. Чым гэта скончыцца?

— Не кажы так. Ты мяне крыўдзіш...

Яны мінулі скверык і выйшлі на брук вузкага, малаасветленага завулка. Нізкія домікі тут зносяць, капаюць экскаватарамі катлаваны, таму прыходзіцца ісці па дашчаным тратуары ўздоўж драўляных шчытоў, якімі агароджана будаўнічая пляцоўка.

Вігдароўскі выпусціў Рыціну руку, і яна пайшла першая. За завулкам яшчэ адзін сквер — прахадны і людны, потым трэба мінуць шырокую асветленую вуліцу, на якой магазіны і можна на кожным кроку сустрэць знаёмага. Рыта заўсёды хадзіла тут адна, Вігдароўскі ішоў назіркам. Калі яны дабіраліся да парку перад стадыёнам, ён зноў браў яе пад руку.

Рыта ведала, што любіць Вігдароўскага. Ён прынёс у яе жыццё нейкі агніста-радасны струмень, нібы вярнуў яе ў напаўзабыты свет маладосці, памог зірнуць на самую сябе і на ўсё навакольнае шырока раскрытымі, здзіўленымі вачамі.

Яны ішлі па алеі пустога, цёмнага парку і маўчалі. І тут мокра, няўтульна, пад нагамі шасціць апалае лісце, звініць трамвай за стадыёнам. Вігдароўскі акрыў яе плашчом і прытуліў да сябе. Яна адчувала яго пругкае, дужае цела, і на душы ў яе быў ціхі, прыемны спакой.

Тут, у маладым асеннім парку, у які далятаюць усе гукі вячэрняга горада, ёсць зялёная, са спінкай і масіўнымі жалезнымі ножкамі лавачка, што належыць ім. Яна стаіць нават не ў самім парку, а на яго ўзмежку з сядзібай, якая прымыкае да прыгожага, двухпавярховага асабняка, у густым зарасніку шыпшыны, і яе амаль ніхто ніколі не займае. Можа таму, што мала хто ведае.

— Люблю месячныя ночы,— сказаў Вігдароўскі.

— А я люблю цёмныя,— сказала Рыта.

— Чалавеку трэба святло, каб адчуваць сувязь з зямлёй і небам. Мой бацька гаварыў, што музыка ад святла.

— Я думала — яна ліецца з душы. Што і як чалавек адчувае.

— Каб адчуваць, трэба быць не аднаму...

Нехта ішоў ім насустрач, і Рыта шчыльней прытулілася да Вігдароўскага. Яна не любіла сустрэчных тут, у парку. У такія хвіліны заўсёды прыходзіла думка, што яна крадзе чужое шчасце, і ад гэтага было непрыемна.

Міма правандравала такая ж, як і яны, парачка.

— Твой цягнік у дванаццаць? — спытала Рыта.

— Як заўсёды.

— Ноччу другіх няма?

— Ёсць у пяць гадзін раніцы. Маскоўскі.

Ёй было шкада яго. Тады, калі яна пыталася пра цягнік, ён заўсёды здаваўся бездапаможным, пакрыўджаным. Гадзіна-паўтары, якія яны сядзелі на лаваччы ў шыпшыне, была платай за тры гадзіны язды ў цягніку, за доўгае чаканне ў скверы, ля інстытуцкага корпуса.

Рыце здавалася — і гэта радавала яе да ўзрушэння — што такіх, як Вігдароўскі, няма, што ён нібы прыйшоў да яе з далёкага, кніжнага свету.

Яна была ўсё-такі жорсткай з ім. Толькі аднойчы — увесь бясконца цудоўны летні дзень — яны прабылі разам, купаліся ў сонечным моры святла і ценяў, у музыцы, сатканай з лясных гукаў і пахаў, якімі адарыў іх бярозавы ўзлесак за горадам. Тады Вігдароўскі вырваў у яе гэты дзень — прыехаў на машыне, тройчы званіў на кватэру па тэлефоне, як бы прад'яўляючы сваё права на яе — і яна выйшла да яго, села ў машыну і забыла на ўсё. Ёй цяпер здавалася — гэта было даўно-даўно і дзень той быў самым шчаслівым у яе жыцці.

Пачаўся сапраўдны дождж. Кроплі былі буйныя і частыя. Яны білі па аблубянелым плашчы, як маленькія малаточкі. Рыта адчула, што ў яе прамакаюць ногі. Станавілася холадна і непрыемна. Зрэшты, гэта было смешна — блукаць у цемені пад дажджом сярод голых дрэў.

— Мне пара,— жорстка сказала Рыта.— Табе таксама.

На імгненне ён як бы ў нерашучасці спыніўся і, не выпускаючы яе з абдымкаў, выхапіў левай рукой з кішэні кіцеля ліхтарчык, слізгаючы яго кволым промнем па мокрым чорным асфальце, павёў па алеі. У палосцы святла круглыя кроплі дажджу мільгалі сярэбранымі кропкамі.

— Я грэюся ля цябе, а ты мерзнеш,— сказаў ён.

Яны дайшлі да канца алеі і сталі спускацца ўніз па ступеньках — на ўзбочыну стадыёна, дзе летам размяшчаецца баскетбольная пляцоўка, Вігдароўскі вёў яе беражна і асцярожна. Унізе, абышоўшы абне-

сеную жалезнай сеткай пляцоўку, нырнулі пад шыро-
кі, падпёрты белымі калонамі казырок будыніны,
якая летам служыла раздзявалкай. Тут таксама стая-
лі лавачкі з жалезнымі ножкамі, было суха, і яны се-
лі. Вігдароўскі расхінуў плашч, пасадзіў да сябе на
калені Рыту і, зняўшы туфлі, узяў халодныя пальцы
яе ног у свае далоні. Рыта цясней прыхінулася да яго
і маўчала. З цёмнага неба сеяўся дождж, яго аднас-
тайны шум як бы хіліў да сну, да забыцця. Цяпер у
Рыты было такое пачуццё, нібы тут, пад казырком
раздзявалкі, яны адгарадзіліся ад усяго свету, схава-
ліся ад усіх і належаць толькі самім сабе. Інстытут,
горад, знаёмыя, муж — усё гэта было далёка-далёка і
ўсё гэта вельмі мала значыла ў параўнанні з тым, што
мела Рыта цяпер, седзячы на каленях Вігдароўскага
і слухаючы шум дажджу. Тут было шчасце. Там, за
межамі мокрага, чорнага парку — нічога такога, чым
варта было даражыць.

І ўсё ж Рыта сказала:

— Доўга не будзем, Сяргей. Разумееш сам.

Ён не адказаў нічога і стаў цалаваць яе.

Яго губы былі сухія, гарачыя, увесь ён — дужы,
моцны, нібы знутры напоўнены агнём — пахнуў яблы-
камі, палёным вугалем і яшчэ нечым няўлоўным,
мужчынскім, што насіў з сабой нязменна. Яна любіла
ўсё ў ім — лёгкую, нібы павуцінка, сівізну ў русявых
валасах, мужны твар з рэзкімі маршчынамі, якія іш-
лі ад куточкаў губ, шэрыя, суровыя на першы погляд,
вочы. І яшчэ болей любіла далікатнасць, схаваную,
стоеную за мужчынскім нешматслоўем. Рыта веда-
ла — Вігдароўскі з пароды тых людзей, у душы якіх
дзіўная зладжанасць розуму і пачуццяў. Наважыўшы-
ся на што-небудзь, такія не адступаюць, як бы разу-
меючы, што зрабіць іначай, чым робяць, не могуць.

Дождж шастаў па жалезным даху навеса, як бы
нараджаючы спакойную, мяккую музыку. Можа, вы-
растала яна не толькі з гэтага аднастайнага шуму, а з
усяго, што можна было пачуць і разгледзець у імжы-
стай, шчыльнай цемені. Яны сядзелі ўнізе — агаро-
джаная баскетбольная пляцоўка нагадвала катлавіну,
а наверсе звінеў трамвай, праплываў далёкі, прыглу-
шаны гудок цягніка, млявымі, бледна-жоўтымі агнямі
свяціўся горад. Рыта чула роўныя, моцныя штуршкі
сэрца мужчыны і чула, як б'ецца ўласнае. Недзе тут

нараджалася музыка, а ўслед за ёю бяздумная, шчаслівая адданасць яму, жаданне быць з ім, адчуваць яго да бясконцасці.

— Мне хутка трэба ісці,— прашаптала Рыта.

— Ларэлея,— адказаў ён.— Пачакай, Ларэлея...

Яна любіла, калі ён яе так называў.

Гэтае слова яна пачула ад яго ў першы вечар іхняга знаёмства. Гэта было даўно, болей як год назад, калі Рыта сама жыла ў яго горадзе цэлы месяц, выкладаючы ў філіяле інстытута. Там у парку, поўным жаўталісця і незабыўнай прыгажосці ранняй восені, яны пазнаёміліся.

Пазней, у хвіліны тугі і самоты, Рыта не раз лавіла сябе на думцы, што яе знаёмства з Вігдароўскім увогуле магло не быць, што яны проста маглі не напаткаць адно другога, і тады ёй рабілася страшна. Яна не магла сабе ўявіць, як бы без яго жыла, без гэтых патайных і ў чымсьці абразлівых стрэч і — самае галоўнае — без пастаяннага думання аб ім. Сяргей прысутнічаў ва ўсім цяперашнім яе жыцці. Ён як бы нябачна быў з ёю побач: яна чула яго голас, бачыла яго ўсмешку, мілы бляск разумных, шэрых вачэй. Не, яна нават у думках ніколі не прасіла ў яго парады, адчуваючы, што ён адобрыць усё ёю зробленае ці сказанае. Яны ўваіх як бы складалі адну нераздзельную істоту, якая жыла адной і той жа радасцю і горам, давала аднолькавую ацэнку з'явам жыцця, на адной хвалі марыла і трызніла. Таму была проста жудаснай думка пра выпадковасць іх сустрэчы.

Цяпер, калі Сяргей быў з ёю, Рыта не гэтак востра адчувала патрэбу ў ім. Яна як бы аддавалася бяздумнай плыні, якая захліствала душу, поўнячы яе адчуваннем радасці і шчасця.

З ім, Сяргеем, было лёгка і хораша, не хацелася ні аб чым думаць, а толькі адчуваць яго побач з сабой, ведаць, што і ён повен шчасця ад блізкасці з ёю. Нават першыя гадзіны расстання не здаваліся Рыце пакутлівымі. Яна нібы наяве была з Сяргеем, і пачуццё гэтае было настолькі моцным, што Рыта амаль не ўспрымала адзіноты.

Пякучы боль расстання, прагнае чаканне наступнай сустрэчы прыходзілі да Рыты пазней, праз дзень ці два пасля спаткання з Сяргеем. Боль межаваў з радасцю: яна ўся была ў думках аб ім, у напружана-ра-

дасным чаканні наступнай сустрэчы. Яе душа была ў такія дні як імклівая рака: хвалі набягалі адна на другую, несліся некуды наперад, а рака заставалася той самай, ранейшай.

Дождж не спыняўся. Ён, здаецца, яшчэ болей узмацніўся, ліў суцэльнымі струменямі. Там, наверсе, адзін за адным гаслі млявыя, хісткія агні, радзей звінеў трамвай. Рыта адчувала, што наступае часіна, калі трэба развітвацца.

— Спознішся на цягнік,— сказала Рыта.

— Хачу спазніцца,— адказаў ён.

Яна прыхінулася да яго шчыльней. Як і заўсёды, ён быў далікатны і не сказаў таго, пра што думаў. Яна ведала: ён проста не можа вось так, адну, адпусціць яе на дождж і макрэчу, а сам пайсці на вакзал. Яна ведала і тое, што калі не пойдзе цяпер, то застанецца з ім на ўсю ноч і не будзе такой сілы, якая адарве яе ад яго. Так ужо было. Але тады яе ніхто не чакаў. Цяпер чакаюць.

— Хіба не разумееш? — сказала яна напаўшэптам, кранаючыся губамі яго вуха.

— Дождж,— прамовіў ён ціха.— Хоць Ларэлея асоба вадзяная, але дажджу баіцца... Рыта, Маргарыта, каралева Марго...

Дождж па-ранейшаму ліў як з вядра. На імгненне яе працяў страх — калі яна не прыйдзе хоць у дванаццаць, там, дома, здарыцца незвычайнае. Але страх валодаў ёю толькі адно імгненне. Седзячы з Сяргеем, яна не магла чаго-небудзь страшыцца. Хваля лёгкай адчайнай бяздумнасці захліснула яе ўсю, яна абхапіла Сяргея рукамі за шыю і пра ўсё забыла...

II

Дома была трагедыя. Рыта прыйшла позна, мокрая, разгубленая, і муж не спаў. Не гасячы святла, не распранаючыся, ён ляжаў на канапцы і пазіраў у столь.

— Дзе ты была? — спытаў ён, нібыта абыякава.

Яна, ідучы дамоў, зусім не думала, што скажа мужу, таму ў першую хвіліну не знайшлося, што адказаць.

— Быў дождж,— сказала яна.— Мы ішлі разам з Гурэвіч, і я да яе зайшла.

— Ты хлусіш,— сказаў ён, зморшчыўся, нібы ад зубнога болю.— Я званіў Гурэвіч. Званіў усім...

Яна прыкусіла губу, і чырвань заліла ёй твар. Яна ніколі не ўмела хлусіць. Не заўважаныя мужам яе сустрэчы з Віґдароўскім можна было вытлумачыць толькі тым, што сам ён ніколі не цікавіўся, дзе яна бавіць час. Не пытаўся, таму што верыў ёй? Яна мала пра гэта думала. Яна ведала, што не любіць мужа, і ёй было ўсё адно, куды ён ходзіць і з кім сустракаецца. Ён у яе думках займаў вельмі малое месца, і, мабыць, ахопленая да яго няўвагай, яна лічыла, што і ён да яе абыякавы.

— Дзе ты была? — спытаў ён, і яго голас задрыжаў.

Ён быў разгублены, бездапаможны, як дзіця. Выгляд у яго быў такі, нібы ён просіць у яе паратунку. Падсвядома, але выразна і востра яна адчула, што болей за ўсё ён баіцца, каб яна не сказала праўды...

Апушчаныя плечы мужа, яго спалатнелы твар, цяжкае, перарывістае дыханне — усё, усё нібы заклінала яе маўчаць або хлусіць. У душы варухнуўся жаль да мужа. Яна цяпер баялася за яго: ён зусім сабой не валодаў. «Хлусня дзеля выратавання — не грэх»,— мільганулі ў свядомасці недзе вычытаныя словы, і, неяк адразу ўзяўшы сябе ў рукі, пераламаўшы свой настрой, яна сказала амаль бадзёра:

— Ну чаго ты хвалюешся. Я схлусіла. Могуць жа і ў жонкі быць тайны...

— Якія тайны? — усклікнуў ён з надзеяй і радасцю ў голасе.

— Пастарэеш, калі будзеш ведаць.

У яе хапіла вытрымкі маўкліва зняць мокрыя туфлі, распрануцца і, накінуўшы на плечы пярэсты халацік, выйсці ў калідор. У іх была маленькая кватэрка — пакой з пакойчыкам, ванная, агульная з суседзямі, і, каб трапіць у яе, трэба было прайсці ў процілеглы бок калідора. Вымыўшы рукі і твар, яна вярнулася ў пакой, доўга прычэсвалася перад люстэркам. Муж хадзіў па пакоі, запытальна, здзіўлена на яе пазіраючы.

— Была ў краўчыхі,— нарэшце сказала яна.— Можа трыццацігадовай жанчыне прыйсці ў галаву такое?.. Лекцыю кончыла раней і паехала. Краўчыха ж

жыве далёка, на ўскраіне. Дождж пайшоў. А як сунуўся, трамваі не хадзілі. Пяць вёрст пехатою...

— Навошта табе краўчыха? — здзіўлена і ўсё яшчэ не верачы перапытаў муж.— Ноччу да краўчыхі?.. Ёсць жа атэлье... Таксі магла ўзяць.

— Не ноччу, а вечарам. Ды я матэрыял і не вазіла, ездзіла дамаўляцца. Калі ж, як не вечарам, паехаць? Таксі не знайшла. Як назло...

— Што ты хочаш шыць?.. Чаму не ў атэлье?..

— Падумай трохі. Можа, успомніш...

Ён адразу павесялеў, пажвавеў. Рушыў у пярэдні пакойчык, уключыў электрычную плітку і паставіў чайнік. Яна міжволі агледзела пакой, у якім стаяла настольная лямпа пад сінім абажурам, разліваючы сумнае, няпэўнае святло. Як усё ў пакоі запушчана, недагледжана. У яе апошні год не было ніякага жадання наводзіць утульнасць, чысціню, і таму на падаконніку, на прыёмніку, на шкле кніжнай шафы шызы пыл, чаравікі, туфлі навалам пад ложкам, скамечаныя сукенкі, сарочкі вісяць на спінках крэслаў. Яна нібы навобмацак адчувала гэты брыдкі, ліпкі пыл, якім, здаецца, усё было пакрыта ў пакоі. Успомніла пяцігадовую Ларысу, дачку, якая жыла ў яе маці за квартал ад іхняга дома, і яе ахапіў пакутліва-шчымлівы боль.

— Дык што ты хацела шыць? — спытаў муж бадзёрым голасам.— Не магу дадумацца.

— Сукенку,— адказала яна.— З парчы, якую прывёз Барыс.

— Вось яно што!

Ён радасна паціраў рукі, расхаджваючы па пакоі.

— Ніколі б сам не дадумаўся. Навошта табе такая сукенка?.. У ёй толькі ў оперы выступаюць...

Пра парчу, якую прывёз яе стрыечны брат з замежнай камандзіроўкі, яна сказала наўздагад, бо ніколі не збіралася шыць з яе сукенкі, але цяпер адчула, што адказала якраз так, як трэба было адказаць.

Ён прынёс ёй шклянку чаю, быў ласкава-ўзбуджаны, рухавы, відаць, стараючыся забыць тыя пакутлівыя, поўныя жаху хвіліны, якія перажылі яны абое, калі яна толькі прыйшла дамоў. Ён стараўся дагадзіць ёй, рабіў выгляд, што нічога не адбылося, а яна раптам адчула, што ў душу прыйшла нязваная раней пустата.

— Калі панясеш шыць?

— Магу хоць заўтра.

— Я пайду з табой.

— Ідзі,— абыякава адказала яна.— Здолееш праверыць, ці хлусіць твая жонка...

III

Яна ўзяла ад маці Ларысу, у нейкім узбуджананяўрымслівым настроі мілавала яе на вачах здзіўленага мужа. Некалькі дзён чысціла кватэру, наводзіла парадак у гардэробе і на кухні. Каструлі, скавародкі цяпер блішчалі, муж мог фарсіць у чыстых, адпрасаваных сарочках, у Ларысы былі новыя цацкі і лялькі. Яна нават напісала некалькі старонак безнадзейна закінутай дысертацыі. Але ўзбуджэнне хапіла ненадоўга.

З кожным днём Рыту ўсё болей ахоплівала абыякавасць, безуважлівасць да ўсяго на свеце. Яна адчувала, што з Вігдароўскім сустрэнецца не хутка, магчыма, ніколі не сустрэнецца, і жыццё страціла для яе цікавасць і вастрыню.

На мужа зноў нахлынула насцярожаная падазронасць, ён, відаць, пакутаваў, сумняваўся, штодня па некалькі разоў перапытваючы, чаму яна так позна пайшла да краўчыхі. Яна адказвала, не задумваючыся, верагодна ці не тое, што яна гаворыць. Ён мог бы сам пайсці да гэтай выдуманай ёю швачкі, выкрыць яе хлусню, бо на той вуліцы, якую яна яму назвала, ніякай швачкі яна не ведала. Але ён чамусьці не ішоў, затое кожны вечар, калі ў яе былі заняткі на вячэрнім аддзяленні, чакаў яе ў вестыбюлі, дзе сядзела бабуля вахцёрша і аднастайна тахкаў старамодны гадзіннік.

Дажджы скончыліся, сухія паўночныя вятры прынеслі першы холад. У выбоінах асфальту зашэрхлі сінім ільдом лужынкі, на дрэвах інстытуцкага сквера трапятала на ветры ўцалелае жоўтае лісце.

Мінула два тыдні. Мусіў прыехаць Вігдароўскі, і Рыта адчувала сябе птушкай, якая трапіла ў сіло. Выйсця яна не бачыла ніякага.

У прызначаны для спаткання дзень яна думала, што не вытрымае. Яна нават не мела магчымасці папярэдзіць Вігдароўскага. Лістамі да запатрабавання яны не абменьваліся ніколі.

У абед прыйшоў з бібліятэкі муж, ад яго не схавалася, што яна ўзбуджана. Ён насупіўся, сказаў ёй штосьці непрыемнае, абразлівае, і яна — гэта здарылася за сем год іх жыцця ўпершыню — накінулася на яго з дзікай лаянкай. У тую хвіліну яна была вельмі блізкай да таго, каб сказаць яму праўду, якой ён болей за ўсё баяўся. Яна, бадай, і сказала яе, толькі не словамі, а шалёнай нянавісцю, якая была ў кожным сказаным ёю слове.

Муж здзівіў яе нязнанай у ім раней вытрымкай.

— Я бачу ўсё,— сказаў ён.— Можаш ісці куды хочаш. Назаўсёды. Каб апоўначы дамоў не вяртацца...

Яна кінулася на ложак, праплакала да вечара. Становішча яе агіднае. Яна здольна сеяць вакол сябе адно толькі няшчасце. З самага пачатку яна ведала, што яе адносіны з Вігдароўскім не маглі быць іншымі, чым былі. У яго двое дзяцей, і ў яе Ларыса. І ўсё адно ёй было страшна ад думкі, што яе патайным, непрывабным сустрэчам наступае канец.

Строгая і маўклівая, з падпудраным тварам, каб не відаць было слядоў слёз, яна пайшла на вячэрнюю лекцыю. Вечар быў сіні, ветраны. Пад нагамі, калі ішла па алейцы сквера, нібы звінела працятае марозам, з крупінкамі наледзі апалае лісце. Дрэвы стаялі голыя, чорныя.

Пасля лекцыі ў вестыбюлі яе чакаў муж. Ён узяў яе пад руку, як толькі яна спусцілася з лесвіцы. Калі яны выйшлі на ганак, Рыта ўбачыла Вігдароўскага. Ён быў у паліто, пушыстай зімовай шапцы, стаяў у паласе мігатлівага святла, якое падала ад лямпачкі, падвешанай ля ўваходу. У Рыты перахапіла дыханне, сэрца не калацілася — грукала, але яна не падавала ніякага знаку, што бачыць каханага. Яны з мужам прайшлі паўз яго, і ён нават крыху збочыў, каб даць ім дарогу.

Назаўтра ў Рыты падскочыла тэмпература. Да самага Новага года, болей месяца, яна праляжала хворая.

IV

Яе здароўе відавочна паляпшалася, і яна сама адчувала, што пачынае жыць нібы нанава. Год яе сувязі з Вігдароўскім паўставаў як дзіўны сон, хісткі і ня-

пэўны; часамі ёй здавалася, што нічога не было — ні асенняга гарадка, дзе яна пазнаёмілася з Вігдароўскім, ні летняга сонечнага дня за горадам у лесе, ні прыездаў Сяргея.

Розумам яна ніяк не магла ацаніць таго, што за гэты год з ёю здарылася. Усё, што было, яна рабіла, нібы падпарадкоўваючыся волі другой істоты, далёкай і незразумелай, якая, аднак, жыла ў ёй самой як бы ў стане часовага вогненна-хмельнага вар'яцтва, якое нахлынула на яе, як насланнё.

Цяпер яна выбівалася на ранейшую дарогу, дзе ўсё было ясна, зразумела і дзе яна магла адказваць за кожны свой крок. Ёй было прыемна, што яна зноў валодае сабой, сваімі пачуццямі. Аб тым, што прамінула, яна думала з ціхім смуткам, ён звінеў у душы, як пяшчотная, напаўзабытая песня. Яна болей не хацела сустракацца з Вігдароўскім і не імкнулася да яго.

Яе жыццё з мужам увайшло ў прызвычаеную, зведаную каляіну, яно нічым не адрознівалася ад таго, якім было два і тры гады назад. Ёй цяпер самой не верылася, што яна, амаль не задумваючыся, знаходзіла словы, каб неяк вытлумачыць свае затрымкі па вечарах і, не хочучы лгаць — ілгала. Ёй было шкада мужа, і яна стала з ім прыкметна ласкавейшай. Жыццё, як і раней, ішло ціха і мірна. Зрэшты, яна даказала сабе самой, што можа быць дбайнай гаспадыняй: іх маленькая кватэрка стала, як ніколі, утульнай.

Вігдароўскі не рабіў ніякіх захадаў, каб сустрэцца. Яна не крыўдавала на яго. Канец іх адносінам паклала яна сама. Тады, у канцы восені, прайшоўшы з мужам па алейцы і зрабіўшы выгляд, што не бачыць Сяргея, яна, вядома, яго абразіла.

Яна старанна рыхтавалася да лекцый і прыходзіла дамоў задаволенай, калі адчувала поспех. Так мінула зіма і вясна. Летам, у чэрвені, студэнты запрасілі яе на свой выпускны вечар. Ёй і раней здаралася быць на такіх вечарах, але гэты выклікаў у душы асаблівы, лагодна-шчымлівы настрой. Сабраліся на другім паверсе рэстарана, у някідкім бакавым зальчыку, вокны якога былі на ўзроўні макушак клёнаў і бяроз, што атулялі будынак. Заходзіла сонца. У вялікай рэстараннай зале іграў аркестр, а сюды даляталі толькі прыглушаныя, плаўныя гукі, якія танулі ў вясёлым гармідары. Яна патрошку піла віно, слухала тосты,

размаўляла з суседзямі, але ўвесь час лавіла сябе на адчуванні, што як бы прыслухоўваецца да самой сябе. Спадыспаду душы падымалася штосьці няўрымслівае, трывожнае.

Яна паспрабавала непрыкметна выйсці. Студэнты яе намер заўважылі, вярнулі з лесвіцы і пасадзілі на месца. Каб заглушыць трывогу, якая невядома з-за чаго на яе нахлынула, яна стала піць усё, што ёй налівалі.

Хутка ёй стала весела, захацелася гаварыць тосты. Ніколі, нідзе яна не адчувала сябе такой дасціпнай, як у гэты вечар. Яе трапныя, вясёлыя словы выклікалі ўсеагульны смех і воплескі.

Да закрыцця рэстарана танцавалі ў вялікай зале. Рыту наперабой запрашалі студэнты, калегі-выкладчыкі, і яна ахвотна і хораша з усімі танцавала.

Ноччу ўсім гуртам рушылі на вакзал праводзіць студэнтаў, што ад'язджалі начнымі цягнікамі. На асветленым пероне яна ўбачыла Вігдароўскага. Ён ішоў праз увесь перон, задумлівы, крыху ссутулены, трымаючы ў правай руцэ невялікі партфель. Ён яе не бачыў, нават не павярнуў галавы ў бок тлумнай талакі, якая вываліла на перон з раскрытых насцеж вакзальных варот.

Яна ледзь не страціла прытомнасць. Ён ішоў на той самы начны цягнік, якім ад'язджаў заўсёды пасля сустрэч з ёю. Яна не ведала, што рабіць, у адзін міг зразумеўшы, што нічога паміж імі не скончана, што яна па-ранейшаму прагне сустрэчы з ім, а ўсё, што яна прыдумала за гэтыя паўгода, не больш як самападман, каб суцішыць боль і смутак.

Яна зрабіла некалькі таропкіх крокаў, каб дагнаць Вігдароўскага, выбілася на сярэдзіну перона. Дарогу ёй перагарадзіў доўгі ланцуг ваганетак, нагружаных паштовай паклажай. Пакуль яна стаяла, узіраючыся ў шэраваты, падсвечаны ліхтарамі паўзмрок ночы, каб не згубіць сярод другіх пасажыраў Сяргея, да яе падышоў выкладчык з іхняй кафедры, ціха крануў за локаць.

— Мы сёння весяліліся, але летняя ноч кароткая,— сказаў ён як бы з сумам.— Прапаную сябе да вас у праважатыя.

Яна пайшла з ім да варот, нават не развітаўшыся са студэнтамі, несучы ў сэрцы востры, як цвік, боль...

Назаўтра яна думала толькі пра Сяргея, адчуваючы, што проста не зможа жыць, калі не сустрэнецца з ім, не адновіць таго, што паміж імі было. Іх расстаня як і не было, яна да дробязей памятала ўсё, што ён калі-небудзь сказаў, бачыла яго ўсмешку, крыху сарамлівую і стрыманую, яго прывычку рэзкім узмахам рукі адкідваць непаслухмяную пасму валасоў, якая, калі ён быў без шапкі, заўсёды навісала на лоб. Ён быў нервовы, парывісты і адначасна стрыманы, мог падоўгу маўчаць, думаючы сваё. Ён ніколі не расказваў пра сям'ю, не пытаючы аб гэтым і ў яе, але яна па-жаночы адчувала, што гэта ў яго балючае месца. Не, шчаслівы ў сваёй сям'і ён не быў, тая жанчына, яго жонка, якой Рыта ніколі не бачыла, але пра якую ўсё адно часта думала, даць яму шчасце не змагла. Бывалі хвіліны, калі яна ненавідзела гэтую незнаёмую жанчыну, старалася ўявіць яе твар, паставу, паходку, манеру апранацца. Яна ўяўляла яе асобай пустой, эгаістычнай, самазакаханай.

Насуперак цвярозай развазе, яна іншы раз бачыла сябе жонкай Сяргея. Яна ведала, што гэта немагчыма, ніколі гэтага не будзе, але нават летуценныя, уяўныя хвіліны поўнілі яе радасцю. Яна б клапацілася аб ім, як маці. Яна ведае, адчувае Сяргея лепш, чым ён сам. На заводзе, дзе ён працуе, ён галоўны інжынер, і яна нават не можа ўявіць, каб ён быў не галоўны, каб нехта над ім стаяў, камандаваў. Сустракаючыся з ёю, ён ніколі не гаварыў аб сваіх справах, але яна адчувала, што яна, яе каханне, яе поўны давер да яго — найбольшая яму падтрымка, і іменна такой падтрымкі ён у яе шукае.

Іншы раз у яе ўзнікала вострае, неадольнае жаданне ўсё кінуць, развязацца з мужам, пасяліцца з Ларысай у горадзе, дзе жыве ён, сустракацца з ім, не ведаючы згрызот сумлення. У той жа час яна адчувала, што ніколі так не зробіць. Усё-такі яна даражыць работай, любіць заходзіць у аўдыторыю, пісаць на дошцы доўгія, складаныя формулы — не зазіраючы ў канспект, адчуваючы за спіной насцярожаную, удзячную цішыню. Тое, што яна ведае, умее — частка яе самой, і аддаць усё гэта за няпэўнасць яна не можа.

Праз дзень ці два пасля таго, як яна ўбачыла Віглароўскага на вакзале, яе сталі адольваць сумненні. Ці любіць ён яе? Ці меў права абразіцца, калі ўбачыў

з мужам? Усё-такі яе становішча горшае, чым яго. Прыязджаў у горад, дзе яго ніхто не ведае, а рызыкавала яна, адна яна...

Упершыню яна зведала дзікія прыступы рэўнасці. Дзіўна — яна цяпер зусім не раўнавала яго да жонкі. Жонка адышла некуды ў хісткі туман, яе як бы не існавала, а побач з Сяргеем яна бачыла другую жанчыну, нахабную і здрадлівую, якую ён памяняў на яе, Рыту. Находзіла такое, што ёй хацелася зараз жа паехаць у яго горад, стаяць ля прахадной, сачыць, з кім пойдзе ён з работы і куды пойдзе... Цяпер яна б была шчаслівая, каб ён, нікуды, ні да каго не збочваючы, падаўся да сям'і, жонкі...

Скончылася сесія завочнікаў, і цяпер у Рыты былі два вольныя месяцы. Некалькі гадоў назад яна правяла месяц ля мора, на балтыйскім узбярэжжы, і цяпер рашыла паехаць туды зноў, завітаўшы па дарозе ў горад, дзе жыве Сяргей і дзе пачалося яе з ім знаёмства.

Яна села ў цягнік, якім заўсёды ад'язджаў Вігдароўскі. Ёй хацелася адчуць і перажыць тое, што адчуваў ён, вяртаючыся ад яе. Вагон быў напалавіну пусты, у купэ разам з ёй села адна толькі бабулька, маленькая, ціхая, з накінутай на вузенькія плечы вязанай чорнай хусткай. Цягнік ішоў доўга, спыняючыся ледзь не на кожнай станцыі. Рама была прыспушчана. У акно, халодзячы ёй твар, біў струмень крыху вільготнага начнога паветра. Яна стаяла ля акна, узіраючыся ў змрок летняй ночы. Праплывалі цёмныя пералескі, нягледзячы на позні час, сям-там у вёсках, паселішчах мільгалі агні. Яна думала аб тым, што вось так у акно глядзеў Сяргей, бачыў тое, што бачыць цяпер яна. Потым ёй прыйшла думка, што яны памяняліся месцамі, з такімі пачуццямі, як у яе цяпер, ён ехаў да яе, а дамоў ён мог везці толькі смутак па ёй і жаданне новай сустрэчы.

Вагон пагойдваўся, грукаў на стыках, на кожным прыпынку нудна, прарэзліва скрыпелі тармазы. Яе ахапіла няпэўнасць, якая межавала са страхам: болей як паўгода яны не сустракаліся, ён каб хацеў, падаў бы пра сябе якую-небудзь вестку. І ўсё ж яна не магла паверыць, што ён яе забыў, змяніў на другую.

Змрок паступова растайваў, ахутаныя сінім ранішнім туманам, прабягалі бярозавыя гаі, сасоннікі,

праплывалі палі паспелай залацістай збажыны, скошаныя сенажаці з параскіданымі па іх стагамі, удалечыні выступалі цёмна-зялёныя астравы вёсак.

Яна не прысела, выстаяла ля акна ўсю дарогу, пад'язджаючы да яго горада, адчула, што ўся ў палоне трапяткой, няўрымслівай узбуджанасці. Чамусьці ёй здавалася, што ён стаіць на пероне і чакае яе. Гэтага не магло быць, але ілюзія аказалася такой моцнай, што яна амаль паверыла ў яе. І калі цягнік спыніўся, высунула галаву ў акно і стала разглядаць тых, хто сустракаў прыезджых. На пероне было нешматлюдна, некалькі чалавек рушыла да вагонаў. Сяргея сярод іх не было...

— Даўно дома не былі? — пачула Рыта голас бабулькі.

Яна ў знак згоды кіўнула галавой і паспешліва, каб не выходзіць разам са старой, падалася з купэ.

Сышоўшы на перон, Рыта разгубілася. Рашучасць пакінула яе. Зрэшты, так было заўсёды, калі ёй прыходзілася на што-небудзь адважыцца. Ад ранейшай узбуджанасці не засталося і следу. Яна не ведала, што рабіць. Горад, у якім жыў Сяргей, пра які яна столькі думала, цяпер здаваўся чужым, халодным, нават варожым. Яна нібы лавіла на сабе калючыя, пагардлівыя позіркі пасажыраў, якія высыпалі з вагонаў. Ёй здавалася, што ўсе яны ведаюць ці здагадваюцца аб тым, што ісці ёй няма куды, што яна заблыталася ў жыцці і не можа знайсці дарогі...

Рыце кінулася ў вочы вялікая зашклёная дошка з раскладам руху цягнікоў, і яна падышла да яе. Часу да бліжэйшага цягніка, якім яна магла даехаць да мора, заставалася няшмат — чатыры гадзіны, і Рыта супакоілася. Да яе вярнулася развага. Адзінае месца, дзе яна магла напаткаць Сяргея — прахадная завода. Але ён мог выйсці адтуль толькі вечарам. Цяпер ёй зусім не хацелася сачыць за ім. Самае лепшае ў яе становішчы паведаміць яму, дзе яна адпачывае.

Рыта зайшла ў пакойчык вакзальнай пошты, папрасіла аркушык паперы і канверт. Ніколі яна не пісала Сяргею лістоў. Толькі аднойчы, жадаючы паглядзець, які ў яе почырк, ён папрасіў напісаць яму ў блакноцік некалькі слоў. Яна напісала бяссэнсавую лухту, штосьці рыфмаванне, а ён сказаў, што, мяркую-

чы па почырку, у яе натуры развага бярэ відавочны верх над эмоцыямі.

Цяпер яна пісала Сяргею першы ліст. Яна доўга вагалася, не ведаючы, як яго назваць. На паперы зрабіць гэта было не так проста, тым болей што яны столькі не бачыліся.

Яна звярнулася да яго так, як звяртаюцца да добрых знаёмых, напісаўшы імя і імя па бацьку, потым коратка паведаміла, дзе і да якога часу будзе адпачываць. Ёй хацелася напісаць не так, а зусім па-другому, цёпла і шчыра, даць хоць маленькае выйсце таму, што сабралася на душы, але яна не была ўпэўнена, што ліст трапіць да Сяргея. Ёй рабілася страшна пры думцы, што яе ліст прачытае нехта другі.

Кінуўшы канверт у паштовую скрынку, яна раптам спахапілася. Яна столькі думала пра сустрэчу з Сяргеем і цяпер сама ад гэтай сустрэчы адмаўляецца. Ледзь не подбегам рушыла яна да тэлефоннай будкі, набрала нумар справачнай. Тэлефаністка спакойна назвала трохзначную лічбу камутатара завода.

— Галоўнага інжынера,— папрасіла Рыта, задыхаючыся, чужым, хрыплым голасам.

— Ён у камандзіроўцы,— як бы стрэліла дзявочая скорагаворка, і ў трубцы шчоўкнула.

Да адыходу цягніка яшчэ хапала часу, і Рыта вандравала па горадзе, найболей па старых, нават не забрукаваных вуліцах, на якіх стаялі прыземістыя драўляныя дамкі ў шчыльным акружэнні гародчыкаў і садоў. Яна ведала, што Сяргей жыве не ў цэнтры. Магчыма, ён жыў на адной з такіх вуліц, штодня хадзіў па дашчаным тратуары, па якім цяпер ідзе яна. Усё тут ёй падабалася, здавалася асаблівым, адметным. Яна зварочвала з адной зялёнай вуліцы на другую.

Калі вузкі завулак вывеў яе на людную плошчу, узбоч якой высіліся шматпавярховыя камяніцы, ёй стала сумна. У парк, дзе былі сустрэчы з Сяргеем, яна не пайшла...

V

Пасёлак быў рыбацкі, зялёны, засаджаны івамі і серабрыстымі таполямі. Домікі былі ўсе на адзін манер — вастраверхія, крытыя чырвонай чарапіцай. Пахла рыбай і водарасцямі. Мора шумела за сотню крокаў ад вуліцы.

Рыта зняла пакойчык у знаёмай яшчэ з мінулага прыезду ўдавы, якая служыла на лодачнай станцыі. Першыя дні яна вандравала па пясчаным, аблізаным хвалямі беразе і слухала аднастайны, бясконцы шум мора.

За кіламетр ад пасёлка размяшчаўся санаторый. Марскі бераг у тым месцы нагадваў засеяны кветкамі луг. Курортнікі ў рознакаляровых трусах, бюстгальтарах, шапачках загаралі, распластаўшыся на пляжы, ці купаліся ў моры. Найболей спрытныя заплывалі далёка за буйкі. Па беразе, даходзячы аж да рыбацкага пасёлка блукалі парачкі.

Рыта шукала адзіноты. Яна гадзінамі ляжала на беразе, на гарачым пяску, пазіраючы ў сіняе, з рэдкімі табункамі белых воблакаў неба. Мора ёй здавалася жывой істотай — вялікай і дужай. Дыханне мора было няроўным — урачыста-спакойным раніцай і нервовым, узбуджаным пад вечар. Зрэшты, усё тут было вельмі звычайнае ля мора — вада, вецер, сонца, пясок — усё тое, з чым сутыкаецца чалавек з дзён сваёй першабытнай простасці.

Рыта падоўгу думала, стараючыся разабрацца ў супярэчлівым клубку пачуццяў, які яна ніяк не магла разматаць. Яна адчувала, што да яе прыйшло каханне, магчыма, тое, якое бывае раз ў жыцці. Яна не магла яго абмінуць, не здолела б, каб нават захацела. І ў той жа час яе ўсё мацней адольвалі сумненні. Развеяць іх мог толькі Сяргей. З дня на дзень яна чакала яго прыезду...

Чыгуначная станцыя — некалькі драўляных, летняга тыпу будыначкаў пад адным дахам — размяшчалася побач з рыбацкім пасёлкам. Палавіну часу Рыта праводзіла на станцыі. Тут, у тлумным буфеце, яна снедала, купляла ў кіёску газету, потым ішла да мора. У абед прыходзіла зноў...

З зялёных дачных вагонаў вылазілі вясёлыя, бесклапотныя курортнікі. На месяц яны былі вольныя ад работы, службы, звычайных жыццёвых абавязкаў. Яны выходзілі на перон, з прагным бляскам у вачах азіраліся, поўныя жадання лёгкіх прыгод і ўцехі. Рыце гэтыя бесклапотныя людзі здаваліся ненавіснымі. Вігдароўскага сярод іх не было...

Мінула два тыдні, і ўсё часцей у Рыты з'яўлялася адчуванне, што яе чаканне безнадзейнае. Ноччу яна

не спала, забываючыся толькі пад раніцу кароткім, нервовым сном. Нават да мора яна стала абыякавай. Яна спрабавала чытаць, але не магла адолець і дзвюх старонак, адразу забываючы прачытанае.

У адзін з такіх дзён Рыта паслала Сяргею тэлеграму. Назаўтра яна зусім не пайшла на станцыю, ляжала на беразе, купалася, але ўвесь час лавіла сябе на жаданні падняцца, зірнуць у канец вуліцы, на веснічкі двара...

Усе наступныя дні яна думала пра Вігдароўскага са злосцю, як бы развяваючы той ружовы туман, якім у сваім уяўленні ахутала яго. Цяпер ён здаваўся ёй халодным і фальшывым. Спакваля, не верачы на першым часе сабе самой, яна прыходзіла да думкі, што для яго сувязь з ёю была тым жа, чым вось для гэтых парачак, якія праходжваюцца па беразе. Хвілінамі ён рабіўся ёй ненавісны.

Яна намеціла сабе рубеж — чакаць яшчэ тры дні, а калі не прыедзе, перастаць пра яго думаць, выкінуць з душы, растаптаць ва ўяўленні яго вобраз.

Вігдароўскі не прыехаў. Безнадзейнае чаканне скончылася. Яна нібы прачыналася ад цяжкага, пакутлівага сну.

Болей Рыта не магла пераносіць адзіноты. Яна стала хадзіць на пляж, туды, дзе загаралі курортнікі, ляжала, купалася ў моры, слухала чужыя размовы. Тут было ўсё проста і ясна: людзі, адарваўшыся ад сваіх будзённых заняткаў, прагнулі спакою, адпачынку, вясёлых уражанняў.

Тыдзень назад, калі яна хадзіла на станцыю сустракаць Вігдароўскага, усе, хто толькі прыязджалі, здаваліся брыдкімі ёй, агіднымі. Цяпер яна больш паблажліва глядзела на ўсіх гэтых людзей, якія, не выдумляючы высокіх пачуццяў, весела, бесклапотна бавілі час.

Рыта зайздросціла курортнікам, асабліва тым з іх, якіх паспела выдзеліць з мітуслівага натоўпу і якія пахаджвалі па марскім беразе бесклапотнымі парачкамі.

Яна зайшла павячэраць у рэстаран, які размяшчаўся ў гарадку побач з санаторыем. Тут было цесна, душна, накурана, яна доўга чакала, пакуль вызваліцца столік. Заняўшы месца, слухала музыку, сачыла за мітуснёй танцаў.

На другі вечар Рыту запрасіў высокі смуглявы мужчына, па ўсіх прыкметах, вайсковец, на танга. З ім, адмовіўшы яшчэ дваім, якія таксама яе запрашалі, яна танцавала ўвесь час, аддаўшыся нервовай, неспакойнай плыні джазавай музыкі. Наступны раз кавалер ужо чакаў яе, заняўшы столік. Ён быў лётчык, назваў сябе Юрыем, і Рыта са зласліва-помслівым пачуццём думала пра Вігдароўскага. Яна свядома наважыла яму адпомсціць, малюючы ва ўяўленні момант, калі ў пары з гэтым лётчыкам напаткае Сяргея. Яна яму толькі кіўне, як звычайнаму знаёмаму...

Юрый — вясёлы, абыходлівы, яго размова лілася лёгка, на першы погляд, без ніякага намагання з яго боку. Рыта не ўслухоўвалася ў словы субяседніка. Ёй было лёгка і добра. Ад віна шумела ў галаве, згрызоты, неспакой сплылі. Яны танцавалі, яшчэ выпілі віна, і лётчык напрасіўся праводзіць Рыту.

Ішлі берагам мора. Яно было спакойнае, цёмнае, з серабрыстымі палосамі адбітага месячнага святла, якія, здавалася, некуды плылі. Калі яны павярнулі ў пасёлак, выбіўшыся на засаджаную акацыямі калідор-алею, Юрый прыхінуў Рыту да сябе, стаў цалаваць. Ад яго пахла потам, вінным перагарам, у адно імгненне ён стаў непрыемным да агіднасці. Рыта паспрабавала вырвацца з яго абдымкаў, але ён, сашчапіўшы рукі за яе плячамі, моцна трымаў. Яна рванулася што было сілы і, вызваліўшыся, ударыла праважатага па твары...

Назаўтра Рыта паехала. Яна тут болей не магла аставацца. Яна здавалася брыдкай самой сабе і старалася не думаць пра дні, калі ёй хацелася стаць вясёлай і бесклапотнай. У горад, дзе жыў Вігдароўскі, прыехала апоўдня. Лёгка, за тры хвіліны, у кіёску справачнага бюро здабыла Сяргеяў адрас.

Надвячоркам Рыта пайшла па адрасу. Вуліца аказалася зусім не ў тым месцы, дзе яна вандравала месяц назад. Яна называлася Залінейнай, знаходзілася на другі бок чыгункі і складалася з белых, цагляных катэджаў, пабудаваных нядаўна.

Знайшоўшы патрэбны нумар катэджа, Рыта спытала ў хлапчукоў, якія ўсё яшчэ бавіліся на вуліцы, у якой кватэры жыве Вігдароўскі. Яны правялі яе і паказалі. Яго вокны выходзілі на цёмны двор і былі

цёмныя. Рыта прысела на лавачцы пад купкай маладых, нізкарослых дрэў і, не зводзячы вачэй з вакон, чакала. Тое, што Сяргей не прыехаў да яе і нават не падаў пра сябе весткі, можна было вытлумачыць вельмі проста — яго не было ў горадзе. Яна ўхапілася за гэтую здагадку, адчуваючы, як радасна б'ецца сэрца, як шчыміць прыемным, салодкім болем у грудзях. Цяпер ён зноў здаваўся тым самым, якім яна прывыкла яго ўяўляць, усё ў яе ■ ім магло быць наперадзе. Можна было ўстаць, спытаць у каго-небудзь з суседзяў, ці дома Вігдароўскія, але штосьці не дазваляла.

Нарэшце за спіной у Рыты спынілася легкавая машына, і яна, несвядома для сябе, адчула, што прыехаў ён. Яна пачула яго голас — ён высаджваў жонку і дзяцей, штосьці гаварыў пра кольцы, якія заўтра трэба змяніць у машыне. Сям'я прайшла ў кватэру за некалькі крокаў ад месца, дзе сядзела Рыта, і яна не зводзячы вачэй глядзела на хлопчыка і дзяўчынку, якія неслі ў руках кошыкі. «Былі ў лесе, збіралі грыбы»,— мільганула ў яе здагадка, але яна зараз жа яе адкінула, бо ў вокнах запалілася святло і было відаць, як усе чацвёра выкладваюць на кухонны стол гуркі, памідоры і невялікія качанчыкі капусты. Рыта зразумела, што недзе за горадам у Вігдароўскага агарод і ён ездзіў туды з сям'ёй.

Яна магла ўстаць і пайсці, але сядзела, баючыся, што ён выйдзе, каб адагнаць у гараж машыну, яны могуць стрэцца, і ён зразумее, што яна сядзела ў яго пад вокнамі. Яна дачакалася, пакуль ён выйшаў, завёў машыну і выехаў з двара. Машына, здаецца, была тая самая, на якой ён прыязджаў да яе і на якой яны ездзілі на бярозавае ўзлессе.

Адагнаўшы машыну, ён мусіў хутка вярнуцца, і Рыта магла напаткаць яго на вуліцы. Сустракацца ёй не хацелася. Яна пайшла на станцыю...

VI

Мінула тры гады.

Ларыса пайшла ў школу, у першы клас. Рыта нарадзіла сына, ён ужо хадзіў, перавальваючыся на тоўстых, запраўленых у чырвоныя штаны, ножках. Сын быў падобны на мужа, і яна была рада гэтаму,

як і той згодзе, якая панавала ў доме. Яна па-ранейшаму выкладала ў інстытуце, чытала лекцыі, ёй падабалася насцярожаная цішыня, якая наступала заўсёды, калі, не зазіраючы ў паперку, яна выводзіла на дошцы доўгія, складаныя формулы.

Пра Вігдароўскага яна ўспамінала з лёгкім, ціхім смуткам. Яна нічога не чула і не ведала пра яго. Ёй хацелася з ім пабачыцца, але зусім інакш, чым раней. Яна магла знайсці спосаб паслаць яму білет, папрасіць прыехаць на спектакль у оперу. Яна сама будзе на гэтым спектаклі, будзе слухаць музыку і зводдаля глядзець на яго. Надзене ў тэатр сукенку з парчы, якую прывёз стрыечны брат з замежнай камандзіроўкі. Ён называў яе Ларэлеяй і няхай хоць раз у жыцці ўбачыць у сукенцы Ларэлеі, пры бляску тэатральных люстраў...

Але сукенкі з парчы яна не пашыла. Усё адкладвала. Штосьці як бы замінала...

Восенню, у Кастрычніцкія святы, у іх гасцявала пляменніца мужа, жвавая, вясёлая дзяўчынка, якая канчала дзесяцігодку і збіралася паступаць у інстытут. Калі Рыта вымала з шафы бялізну, каб паслаць ёй пасцель, дзяўчына ўбачыла кавалак ірдзіста-залатой парчы, і вочы ў яе загарэліся. Яна распусціла доўгую, русявую касу, уключыла ўсе лямпачкі, якія былі ў кватэры, і, ахінуўшыся кавалкам бліскучай матэрыі, кінулася да люстра...

Рыта падаравала матэрыю пляменніцы...

1969

МЯШОК БЕЛАГА НАЛІВУ

— Заўтра, сынок, паедзем у мястэчка, прададзім яблыкі,— сказала Васю маці, прыбегшы са жніва.— Пазычым у Амелькі драбіны, а мяшок возьмем у Насты. Я ў яе папрасіла...

— Не трэба мне драбіны,— адказаў Вася.— Я і так залезу.

— Голле паломіш. Яблынька маладая. Не будзь неслухам.

Маці зноў пайшла. Яна жне жыта, якое сеялі яшчэ пры немцах. Праўдзівей кажучы, немцы ў Бывальках, дзе жыве Вася і дзе ўсяго толькі трыццаць двароў, за ўсю вайну былі толькі адзін раз. Мінулым летам прыехалі на танкетках і спалілі вёску.

Вася зрабіў так, як сказала маці. Драбіны, збітыя з неачэсаных бярэзін, прынёс ад крывога Амелькі, а крапіўны мех яму дала Наста. Яна заўсёды дома, сядзіць або ляжыць на пасцілцы ля зямлянкі. У Насты аднялся ногі, і яна нічога рабіць не можа. Толькі поле грады ці рве пер'е.

Яблынька танклявая, і прыставіць да яе лесвіцу не так проста. Але Вася знайшоў выйсце. Паставіў драбіны амаль строма, а збоку, каб лішне не ціснуць на дрэва, падпёр іх жардзінай з рагулькай на канцы. З ніжніх галін можна было абіраць аблыкі наогул без лесвіцы. Хораша ў Бывальках летам. Асабліва калі глядзець на ваколіцы зверху. Жаўцеюць, як залатыя, палоскі жыта. Клін ярыны, бульбы нагадвае вялікі зялёны дыван. Поле нібы падковай акружана лесам. А там, дзе лес адступае, цягнуцца сенажаці з круглымі, як надзьмутыя шары, кустамі лазнякоў. Над полем, лугамі трымціць-пераліваецца сіняватая смуга. Толькі сама вёска выгляд мае непрывабны. Зверху

землянкі падобны на гурбачкі зямлі, якую натачылі краты. Вызначае вуліцу пакуль што вялізная хата, якую паставіў Кузьма Ахрэмчык. Ён робіць у леспрамгасе і дрэва вывез на машыне. Васевай маці Кузьма таксама памог прывезці бярвенне.

Яблыкі Вася абірае спачатку з верхніх галін. Можна было б іх проста атрэсці, але тады яны паб'юцца аб дол. А так, тручыся адно аб другое ў Васі за пазухай, яны рыпяць, нібы новыя хромавыя боты.

Калі Вася насыпаў палавіну мяшка, у двор зайшоў сусед Пятро Рабец. Цяпер у Пятра часу мала, бо ён пасвіць жывёлу — калгасную і аднаасобную разам. Мабыць, прыгнаў на абед.

— На базар павезяце яблыкі? — спытаў Пятро.

— На базар.

— Хату будзеце ставіць?

— Хату.

— Цяпер добра можна ўзяць. Анэля гуркі насіла, то брала па трыццаць капеек за штуку. А яблыкі ж даражэй.

— Даражэй,— пацвердзіў Вася.

— На тысячу рублёў тут будзе,— сказаў Пятро.— Бярвенне пачасаць хопіць. Дзе на зруб грошы возьмеце?

— Не ведаю,— адказаў Вася.— Прыдумаем штонебудзь. Пазыкі папросім. Маці хадзіла ў ваенкамат, узяла паперу.

— Вам павінны даць. Ёсць закон — у каго хто на фронце, даваць у першую чаргу...

Пятро стаяў і глядзеў на яблыню. Ён хацеў яблыка. Васю было шкада сябра. У Пятра да вайны было аж дзве аблыні. Але яны згарэлі — стаялі блізка ля хаты. І бацька ў яго не на фронце — проста памёр. Пазыкі ім у першую чаргу, мабыць, не дадуць.

— Пашукай у бульбе,— сказаў Вася.— Калі знойдзеш паданку, то вазьмі. Бяры колькі знойдзеш. Я сам ніводнага яблыка не з'еў. Толькі паданку. Маці кажа, да спаса нельга есці.

Пятро адразу шуснуў у бульбоўнік. Учора лазіў там сам Вася, адшукаў два чарвівыя яблычкі. Можа, за гэтую ноч яшчэ трохі нападала. Але Пятро нічога не знайшоў.

— Няма,— сказаў ён.— Я пайду, мне трэба кароў выганяць.

Вася страсянуў верхнюю галіну, і на дол, абрываючы лісце, паляцелі два ці тры яблыкі.

— Вазьмі,— сказаў ён.— Усё адно на хату не хопіць. Толькі на вуліцы не еш. А то калі ўбачаць, то набягуць. Казік, Юрка. Дзе я ўсім набяруся?..

— Я не буду есці,— паабяцаў Пятро, хаваючы яблыкі за пазуху.— Я табе жаваранкава гняздо пакажу. Выводзіцца за лета другі раз...

Мяшок быў поўны — як завязаць. Вася зайшоў у зямлянку, знайшоў іголку, суравую нітку і зашыў яго. Такі ход прыдумаў ён сам, каб болей нікому не раздаваць яблыкаў. Ахвотнікі знойдуцца. Хай толькі дачуюцца.

Назаўтра быў нядзельны дзень, сухарукі Кузьма Ахрэмчык, леспрамгасаўскі шафёр, разам з іншымі вясковымі кабетамі, якія везлі сёе-тое на рынак, пасадзіў у кузаў Васеву маці і яго самога.

— Што Іван піша? — спытаў ён пра бацьку.

— Ваюе, два тыдні пісьма няма. Можа, дзе галаву злажыў,— маці заплакала.

— У Польшчы бацька,— сказаў Вася.— У артылерыі.

— А ты адкуль ведаеш?

— Ён так хітра запісаў: «За віслу шлём падарункі». Віслу з малой літары напісаў. Каб не выкраслілі. Бо ёсць радкі скрозь павыкрасленыя, нічога не разбярэш.

— Ты разбярэш! — сказаў Кузьма і палез у кабіну.

Кабет шафёр высадзіў на мястэчковым рынку, а маці параіў там не злазіць — яблыкаў хапала. Паехалі на станцыю. Там таксама стаялі драўляныя рады, на іх бітоны з малаком, кучкі салёных агуркоў, нейкія піражкі.

Яблыкі, каб доўга не стаяць, маці наважыла прадаць танна — два на рубель. Паспелі прадаць толькі адну невялікую кучку. На станцыі, якраз насупраць драўляных радоў, раптам спыніўся эшалон, і ў тую ж хвіліну з зялёных пасажырскіх вагонаў з завешанымі вокнамі пачалі выскокваць салдаты. Усе, хто вылазіў з вагонаў, былі параненыя. Хто нёс руку на марлевай перавязі, у каго забінтавана галава, у некаторых бінты праглядвалі з расхлістаных варатнікоў гімнасцёрак.

— Почём яблоки, мамаша? — спытаў малады чарнявы салдацік, у якога на галаве, паверх бінтоў, праступалі рудыя, крывавыя плямы.

Маці маўчала...

Між тым збіралася чарга. Падбягалі новыя параненыя.

— А ў вас жа і такія ёсць, што хадзіць не могуць? — раптам спытала маці.

— Есть, мамаша. Есть всякие — сидящие, лежащие и даже висящие...

Матчын твар прасвятлеў.

— То бярыце на здароўе. І тым, што ў вагоне, занясіце...

Салдаты ўсё зразумелі. Смех, жарты раптам спыніліся. Бралі па два-тры яблыкі і маўкліва адыходзілі...

Салдат было многа. Мяшок хутка апусцеў...

Ужо на станцыі трэці раз прагучаў званок, як з вагона выскачыў першы, чарнявы салдат з забінтаванай галавой.

— Ты в какой класс ходишь? — спытаў ён Васю.

— У пяты.

Вася сказаў амаль праўду. Да вайны ён скончыў толькі два класы, а цяпер пайшоў адразу ў чацвёрты. І хоць вучыўся мала, толькі два месяцы, настаўніца абяцала перавесці ў пяты клас...

— Так вот тебе наш подарок. Извини, брат, что бедный...

Салдат даў хлопцу ў рукі тоўсты, з цвёрдай вокладкай сшытак...

Вася зірнуў на маці: яе вочы неяк незвычайна свяціліся. Ён сам быў рады, што не прадавалі гэтых яблыкаў.

1970

КАСЦЮМ СТАРЭЙШАГА БРАТА

Мне было дваццаць гадоў, але я канчаў толькі сёмы клас вячэрняй школы. Так ужо здарылася, што парадкам запазніўся з навукай.

Той дзень, калі я ішоў здаваць пісьмовую матэматыку — самы адказны экзамен,— быў сонечны. Шапацелі маладой лістотай бярозы і таполі на школьным двары. Па двары гэтым хадзіў некалі мой старэйшы брат Вадзім. Даўно, болей як дзесяць гадоў назад. Тады тут была школа-дзесяцігодка. Цяпер жа — сямігодка, ды і то вячэрняя — для такіх недавучак, як я. Дзесяцігодку пабудавалі новую — у гарадку вырас каменны гмах на тры паверхі.

Ноч перад экзаменамі я спаў кепска. Лезлі ў галаву ўраўненні — з адным і двума невядомымі. Хутчэй за ўсё, задача будзе з імі. Адзін поезд выйшаў са станцыі А, другі, насустрач яму,— са станцыі Б. Будзе пару якіх-небудзь лічбін наконт хуткасці, часу ці адлегласці паміж станцыямі, і, калі ласка, рашы, калі паязды сустрэнуцца. Задачы, як галаваломкі, але настаўнік на кансультацыі намякаў, што дадуць, па ўсёй верагоднасці, іменна такія. Прынясуць з райана канверт з сургучнай пячаткай і перад класам зломяць сургуч... Настаўнік, вядома, рэшыць задачу...

Балела галава, апетыту не было. Але маці прымусіла мяне выпіць шклянку чаю і з'есці намазаную маслам скібку хлеба. На спінцы крэсла вісела адпрасаваная белая кашуля. У такіх кашулях заўсёды хадзіў здаваць экзамены брат Вадзім. Шчоўкаў іх, як арэшкі, нязменна прыносячы адны пяцёркі. У мяне ж пяцёркі ніколі не было. Праўдзівей, перад самай вайной адна была, але наконт яе нават брыдка прызнавацца. У пасведчанні за чацвёрты клас, якое я хацеў

утаіць ад маці, бо мяне пакінулі другагоднікам, па ўсіх дзевяці прадметах стаяла «дрэнна». «Добра» было па фізкультуры і «выдатна» — па спевах. Не ведаю, чаму настаўніца, якая ні ў грош мяне не ставіла, раптам так высока ацаніла мой голас. Можа таму, што я гучней за ўсіх галёкаў на перапынках, а можа, проста хацела падбадзёрыць...

І цяпер у мяне адзнакі не зусім бліскучыя. Пераважна выратавальныя тройкі. «Добра» толькі па геаграфіі і гісторыі. Але мне іншы раз здаецца, што настаўнік перабольшыў мае веды па гэтых прадметах з-за страху: вечарам мы ідзём дамоў па адной вуліцы, а я ўдвая вышэй за яго ростам...

— Хоць бы на тройку, — прамовіла маці, калі я пачаў рассоўваць па кішэнях нарыхтаваныя малодшымі братамі і сястрой шпаргалкі па алгебры.

Яны перарашалі для мяне, мабыць, увесь задачнік. Брату шаснаццаць гадоў, але ён канчае дзевяты клас. Валя, сястра, з выгляду недарослая піскуха, але ходзіць, як і я, у сёмы. Вучыцца, вядома, не так, як Вадзім, але ўвогуле прыстойна.

Са сцяны пакоя на мяне пазірае Вадзім. Вочы злёгку прыплюшчаны і як бы пасміхаюцца. Маці зрабіла Вадзіму партрэт са звычайнай фотакарткі толькі сёлетняй вясной, хоць з таго дня, як прыйшло першае аб ім паведамленне, мінула нямала гадоў. Калі наш гарадок вызвалілі ад немцаў, мы доўга, можа, цэлага паўгода, чакалі ад Вадзіма лістоў. Потым пачалі пісаць самі. Нарэшце ў канцы вайны прыйшла надрукаваная на машынцы паперка, дзе паведамлялася, што Вадзім прапаў без вестак.

Я ўвесь гэты час амаль не вучыўся. Быў старэйшым у сям'і і пасля сканчэння вайны працаваў аглядчыкам вагонаў на вялікай станцыі, за сорак вёрст ад гарадка. Толькі пазалетась вярнуўся дадому. Сям'і не памагаў, бо сам ледзь зводзіў канцы з канцамі.

— Ты не спяшайся, а думай, думай,— зноў сказала маці.

Я хацеў агрызнуцца, але стрымаўся. Маці зла не жадае. Даўно ведае, што мне хочацца паступіць у школу памочнікаў паравозных машыністаў. Мае таварышы, з якімі разам хадзіў з доўгім малатком, абстукваючы вагонныя колы і бандажы вагонаў, ужо на паравозах. Але ў іх за плячамі адукацыя, сямігодка.

Увесь час, як дакор над маім сумленнем, стаіць прыклад старэйшага брата Вадзіма. У шаснаццаць гадоў ён скончыў дзесяцігодку з атэстатам выдатніка. З-за маладосці яго не хацелі браць у інстытут, а ён свайго дамогся. Хутка ўвялі плату за навучанне, стыпендыю плацілі толькі тым, хто займаўся добра. Многія, хто паехаў вучыцца разам з Вадзімам, вярнуліся дадому. А ён не вярнуўся, бо вучыўся бліскуча. З дому не браў ні капейкі і нават прывозіў сякія-такія падарункі маці.

Часта я нават злаваўся на Вадзіма. Ну няхай у яго прафесарская галава, але не ўсім жа быць такімі. Трэба каму-небудзь і аглядчыкам вагонаў укалваць. На адных беларучках свет не стаіць!.. Але чым далей, тым болей пачынаў я разумець, што мая злосць недарэчная.

Перавёўшыся на сваю станцыю, я паступіў у шосты клас. Пяты прапусціў — сорамна ў дваццаць гадоў хадзіць у пяты. Чытаў кожную вольную хвіліну, выракся пагулянак, за два гады ні разу не схадзіў у кіно. Але ў галаве ўсё адно страшэнная мешаніна.

— Здасі,— сказала маці, калі я выходзіў з дому.— Толькі не хвалюйся. Вадзім заўсёды ішоў на экзамен спакойны. Ён многа займаўся. Але ж і ты столькі сядзеў... Я нават дзівілася...

Не ведаю чаму, але па дарозе ў школу я думаў пра Вадзіма. Увогуле, я мала аб ім думаў, адразу паверыўшы, што ён загінуў. Маці, наадварот, не верыла. Колькі яна папісала ў розныя вайсковыя інстанцыі, жадаючы даведацца хоць што-небудзь пра старэйшага сына. Колькі папахадзіла, распытваючы тых, хто вярнуўся з арміі, з палону, каго рэпатрыіравалі з чужых краін. І ўсё марна. Ніхто пра Вадзіма нічога не ведаў.

Толькі з'ездзіўшы ў той горад, у інстытут, дзе Вадзім вучыўся, маці прывезла сякія-такія звесткі. Вадзім быў залічаны ў студэнцкі батальён і загінуў, хутчэй за ўсё, на пачатку вайны, у цяжкім сорак першым годзе...

Я прыйшоў у клас і сеў за парту. Зірнуў на сваіх таварышаў. Такіх, як я, пераросткаў было двое ці трое, астатнія — зялёныя хлапчукі, якіх вытурылі з дзённай школы за гультайства, курэнне і іншыя непрывабныя ўчынкі. Чамусьці я перастаў хваляватца...

Задача была тая ж, якую прарочылі на кансультацыі: пра два паязды. Толькі яны выйшлі не насустрач адзін другому, а ўслед. У другога хуткасць была большая, ён мусіў дагнаць першы.

Для нагляднасці я намаляваў нават схему руху гэтых уяўных паяздоў. Склаў ураўненне. Падышоў настаўнік, зірнуў на мае практыкаванні і, усміхнуўшыся, адышоў. Ля другіх ён стаяў даўжэй, хмурыўся, нават маўкліва тыцкаў пальцам у лісткі.

Адным словам, спачатку я адчуў, што рашу задачу, а потым рашыў. Першы з усяго класа. Паклаў лісткі на стол. Асістэнт, маладая жанчына, прабегла маё рашэнне вачамі, і, мабыць парушаючы ўсе інструкцыі, уголас сказала: «Усё ў парадку». Клас — усе дваццаць вячэрнікаў адарваліся ад папер і глядзелі на мяне. Упершыню ў жыцці піў я вялікую слодыч пачуцця, якое, мабыць, добра ведаў мой брат Вадзім: радасць, задавальненне ад таго, што ты перамог...

Дадому я адразу не пайшоў. Блукаў па вуліцах, чамусьці рушыў на могілкі. Там магіла бацькі. Ён рана, калі мне было ўсяго гадоў восем, памёр ад сухотаў. Але думаў я не пра бацьку, а зноў пра Вадзіма. Я ўсё-такі быў вінаваты перад ім. Калі пачалася вайна, ён прыехаў да нас. Прывёз два вялікія чамаданы кніг і новы шавіётавы касцюм. Пакінуў на захаванне.

Кнігі, цішком выцягваючы з шафы, я прадаў у першы год пасля вайны. Цяжка было з харчаваннем. А калі падрос, некалькі разоў патрабаваў у маці братаў касцюм. Ён, як мне здавалася, вісеў без карысці. Але маці ні разу не дазволіла яго надзець. Нават слухаць не хацела...

Праз тры дні быў назначаны выпускны вечар. Нам мусілі выдаць на ім пасведчанні аб сканчэнні сямігодкі.

Калі я прыйшоў са станцыі дадому, каб апошні раз сабрацца ў школу, на спінцы крэсла вісеў сіні Вадзімаў касцюм.

— Надзень, сынок,— ціха сказала маці.— Насі яго. Ты ў нас старэйшы...

1970

ДЗЕНЬ АПОШНІ І ПЕРШЫ

Дык нарэшце вось яна, ужо ўтаймаваная Германія! Звычайны горад, у якім многа дамоў з вастраверхімі, пакрытымі чырвонай чарапіцай дахамі, многа вузкіх — ледзь-ледзь размінуцца двум сустрэчным грузавікам — вуліц і завулкаў, а ў астатнім усё такое самае, як і ў іншых нямецкіх гарадах, якіх за вайну Віктар Галенчык пабачыў ужо нямала. Ды зрэшты і вастраверхія дахі не толькі ў немцаў. Такія ж Віктар сустракаў у старадаўнім Выбаргу, што стаіць над сінім марскім залівам, і ў ціхіх эстонскіх гарадках і паселішчах, размешчаных на пясчаных, атуленых зялёнымі саснякамі пагорках.

Там была поўнач, а тут сярэдзіна Еўропы, можна лічыць, поўдзень, а сосны аднакія. Горад стаіць ля падножжа пакатай гары, схілы якой густа параслі сасной — здалёк здаецца, што яны засланы суцэльным зялёным абрусам.

У людны, зусім не пашкоджаны вайной горад яны прыехалі ўчора вечарам, ірвануўшыся болей як на сотню кіламетраў: немцы адступалі. Апошнія паўгода, пасля Усходняй Прусіі, Віктар служыў у групе бліжняй разведкі. Група вызначалася тым, што яе лейтэнанты, а таксама некаторыя старшыны і сержанты больш-менш валодалі нямецкай мовай, а радысты і тэлефаністы маглі лёгка, на слых, запісаць нямецкі тэкст, калі ён перадаваўся азбукай Морзе. Па гэтай прычыне ўсе, хто служыў у групе, ведалі пра ход вайны трошкі болей, чым астатнія байцы і камандзіры палка сувязі.

Усю ноч Віктар прасядзеў ля «віражу» — вайсковага прыёмніка, які працаваў у дыяпазоне кароткіх хваль. Эфір, запоўнены яшчэ дзень назад сотнямі ня-

мецкіх галасоў, маўчаў. Затое ў ім пры самым нязначным павароце рычажка гучала, як на кірмашы, густа пераплятаючыся, руская, англійская і французская гаворка.

Віктару і малодшаму лейтэнанту Блюмкіну, які ў гэтую ноч дзяжурыў разам з ім, удалося перахапіць незвычайную навіну: саюзнікі адзначалі перамогу. Гэта вынікала з перадачы англійскай радыёстанцыі, якая зрэдку пераключалася на нямецкую мову. Разведчыкі пападхопліваліся з падлогі, сон з іх як рукой зняло, і шчыльнай сцяной акружылі стол, за якім сядзелі дзяжурныя.

З другой паловы ночы загаварыла па-нямецку наша франтавая радыёстанцыя. Дывізіям і палкам немцаў, якія стаялі перад фронтам, прапаноўвалася здацца ў палон. Называліся нумары вайсковых часцей, прозвішчы камандзіраў, а таксама населеныя пункты, дзе трэба складваць зброю. Праз кожныя дзесяць хвілін перадача паўтаралася. Нямецкая мова, якая на гэты раз гучала з «віражу», была добра зразумелая: на ёй гаварыў рускі чалавек. Разведчыкі стаялі, затаіўшы дыханне...

Калі ў вокнах ледзь-ледзь зашарэла світанне, у пакоік ускочыў узрушаны старшы лейтэнант Пятакоў, камандзір групы.

— Галенчык! — коратка загадаў ён.— У штаб!

Віктар не ведаў, дзе знаходзіцца штаб палка, і Пятакоў павёў яго туды сам. Усю дарогу маўчаў. Нарэшце яны падышлі да нізенькага мураванага дамка, перад ганкам якога стаяў ваенны «газік» з апушчаным брызентавым верхам. У вузкім, як яма, пакоіку за сталом сядзеў начальнік штаба, пасівелы, з прадаўгаватым інтэлігентным тварам маёр Круташынскі, а ўзбоч стала — незнаёмы камлюкаваты палкоўнік з зялёнымі пагонамі пагранічніка. На стале ляжала склеенае прасцірадла двухкіламетроўкі і стаяла запаленая, зусім цывільная лямпа. Маёр узняў на Галенчыка вочы з чырвонымі ад бяссонніцы вейкамі.

— Паедзеце з палкоўнікам. На сустрэчу з немцамі,— маёр дзюбнуў пальцам у нейкі пунк карты.— Немцы будуць на машыне. Скажаце: «Следуйце за нами». Болей ніякіх слоў. Зразумела?

Палкоўнік-пагранічнік абыякава пацвердзіў:

— Толькі тры словы: «Следуйце за нами».

— Калі ехаць? — спытаў Віктар, зірнуўшы на сваю засаленую, даўно не мытую гімнасцёрку, на змятыя, яшчэ, мабыць, горшыя брыджы, якія тапырыліся на каленях вялікімі пухірамі. Знешні яго выгляд быў зусім не парламенцёрскі.

— Паедзем зараз,— сказаў палкоўнік.— У шэсць ноль-ноль павінны быць у Нойхаўзе.

Пятакоў стаяў ля дзвярэй, глядзеў на Віктара, як бы вінавата ўсміхаўся.

Палкоўнік сеў побач з шафёрам, а Віктар ззаду.

Сонца не ўзышло, але было ўжо зусім светла. Лісце, учора яшчэ кволае, малапрыкметнае, за гэтую ноч шчодра зазелянела. Зацята ціўкалі вераб'і. Яны хоць і нямецкія, але сваім характарам, паводзінамі ніколечкі не адрозніваліся ад тых, якіх Віктар ведаў змалку.

«Газік» імчыць, мінаючы паселішча за паселішчам, якія тут, у Германіі, бадай што зліваюцца. Тыя ж вастраверхія дахі, у вёсках — замкнутыя на манер падковы двары, сям-там мільгне востры шпіль кірхі. Віктар ступіў на нямецкую зямлю яшчэ мінулай восенню, ва Усходняй Прусіі, а ў пачатку зімы іх часць перакінулі сюды, на Першы Украінскі фронт. Але да апошняга дня ён бачыў зямлю, на якой ішла вайна, бачыў амаль пустыя гарады і вёскі — немцы насельніцтва выганялі. Тут жа ўсё цэлае, не разбуранае, хоць жыхары і не вытыркаюць носа з памяшканняў.

Палкоўнік маўчыць. Паглыбіўся ва ўласныя думкі, і ў яго такі выгляд, нібы ні шафёра, ні Віктара ў машыне няма. Чымсьці непрыемна гэта маўчанне. Варта было б парай слоў абазвацца. Едуць не ў госці.

Віктар сядзіць і думае аб тым, як скажа патрэбныя словы: «Следуйце за намі». Кожнае з гэтых слоў па-нямецку ён ведае, але ў правільным гучанні ўсёй фразы не ўпэўнен. Вучыў мову несамавіта, службовай ролі артыкляў, прыназоўнікаў, якія кіруюць ладам слоў, да канца не ўсвядоміў, таму хоць і някепска разумее друкаваны тэкст, вусную гаворку, але добрага і пісьменнага сказа не складзе. Таму і ў дадзеным выпадку толкам не ведае, ці пераходны дзеяслоў «следуйце» і ці варта пасля яго ставіць зваротны займеннік.

Зрэшты, выйсце знойдзена. Віктар скажа не «следуйце за намі», а «едзьце за намі». Гэты дзеяслоў не-

пераходны. Сэнс будзе той самы, і ў правільнасці сказа ён пераканаты. Зваротны займеннік тут не патрэбен...

Пры выездзе з малой — толькі некалькі двароў — вёсачкі машыну раптам прыпынілі. Аднекуль з кювета на вільготную ад ранішняга туману стужку заасфальтаванай шашы выскачылі тры байцы ў плямістых плашч-накідках. Наставіўшы аўтаматы, перагарадзілі дарогу. Палкоўнік выйшаў з машыны, выняў з нагруднай кішэні паперку, перадаў аднаму з байцоў. У гэты час вылез і шафёр, прымацаваў на радыятары вялікі белы сцяг...

Калі машына зноў кранулася, трое байцоў з перавешанымі праз шыю аўтаматамі, пастаўшы ў рад, узялі на каравул. Віктар паспеў заўважыць, што твары іх былі сур'ёзныя, насупленыя...

Далей была зямля, на якую савецкі салдат яшчэ не ступаў. Зялёныя, як і там, на далёкай радзіме, палі жытнёвай руні, бярозавыя і дубовыя гайкі, густая навісь ляшчынніку ўзбоч дарогі. Шаша ўзышла на ўзгорак і стала пятляць па лесе. Можна было думаць, што там пад дубамі, бярозамі, хвоямі прытаіліся салдаты нямецкіх палкоў, дывізій, якія мусілі, адпаведна франтавому ультыматуму, здацца ў палон. Але лес злавесна маўчаў. Толькі ва ўсю рознагалоса шчабяталі абуджаныя раніцай птушкі.

Праехалі яшчэ дзве-тры вёскі. Усюды панавала стоеная цішыня. Ні зыку, ні чалавечага руху. Як бы ўсё вымерла навокал. Ад нямога бязлюддзя Віктару стала ніякавата. Стараўся забыць пра небяспеку, але трывожныя думкі ўспыхвалі міжволі. За вайну некалькі разоў паведамлялася пра забойства парламенцёраў. Апошні раз — у Будапешце. Можа, стаяла такая ж, як цяпер, цішыня? А ў іх нават аўтамата няма. Калі сустрэнуць кулямі, то хутчэй бы. Абы не мёртвае маўчанне...

Наперадзе, за зялёным полем азіміны, паказаліся будынкі горада. Палкоўнік выняў з планшэта карту. Калі пад'ехалі да шлагбаума з паднятай уверх перакладзінай, ён махнуў рукой, загадаўшы спыніцца. Віктар зірнуў на гадзіннік. Было без дзесяці хвілін шэсць. Іх ніхто не сустракаў...

Стаўшы каля машыны ў адзін рад — памочнік пасярэдзіне, Віктар з шафёрам па баках,— дачакаліся

шасці гадзін і на ўсялякі выпадак хвілін дзесяць пераставалі.

Нікога не было. Немцы ад сустрэчы ўхіліліся. Можа, яны кінуліся здавацца ў палон саюзнікам?

Бліснулі першыя промні сонца, зайчыкамі зайгралі на пазалочаным шпілі нейкага гарадскога будынка. Палкоўнік падаў знак садзіцца ў машыну. За ўсю дарогу ён так і не прамовіў ніводнага слова.

У вёсцы, якую толькі што праязджалі, парламенцёры пачулі гул матораў. Па шашы ішлі савецкія танкі. І дзіўная рэч: паселішча, якое паўгадзіны назад здавалася мёртвым, раптам ажыло — над варотамі двароў, з акон дамоў, з адтулін франтонаў высоўваліся белыя сцягі...

Яшчэ раз вестку пра перамогу Віктар пачуў, калі яны ўжо вярнуліся ў горад, дзе размяшчаўся штаб палка. Яе выгукнуў шчаслівы, вайсковы рэгуліроўшчык, малады чырванашчокі сержант, які стаяў на скрыжаванні вуліц. Але і без яго ўсё можна было зразумець: салдаты, што сядзелі ў кузавах грузавікоў, махалі пілоткамі, рукамі, крычалі, смяяліся...

Палкоўнік выняў белую хусцінку, выцер слязіну. Горад быў увесь у белых сцягах. Яны звісалі з акон, балконаў...

Віктар, як і ўсе, размахваў рукамі, крычаў — не толькі сваім, а і калоне палонных немцаў, якую вялі па вуліцы. Тады, калі пачалася вайна, яму было толькі шаснаццаць, а цяпер дваццаць, і за гэтыя чатыры гады ён таксама многа пабачыў і пераважыў — быў падпольшчыкам і партызанам, і вось ужо амаль два гады на фронце. У сорак першым яму прыйшлося быць сведкай таго, як фашысты займалі іхняе ціхае мястэчка на Палессі, і ён удзячны лёсу, што дажыў да гэтага светлага майскага дня, што пераможцам ступіў на зямлю, якая нарадзіла столькі чалавечага няшчасця.

1970

МОСТ

I

Пяхотнае вучылішча эвакуіравалі на шосты дзень вайны. У Оршы, на забітай вагонамі станцыі, эшалон без руху прастаяў тры дні.

За гэты час на станцыю некалькі разоў наляталі немцы. Яны былі вельмі нахабныя, на агонь зенітак, ружэйна-кулямётную траскатню з нашага боку ўвагі амаль не звярталі, зніжаючыся ледзь не да самых комінаў. Былі добра відаць крыжы з белымі разводамі на крылах і на фюзеляжы, а таксама галовы лётчыкаў у чорных шлемах.

Траплялі ў цэль немцы слаба. Большасць бомбаў падала на ўзбочыны чыгункі і на пустыры. Было дзіўна бачыць вялізныя, з пластамі вывернутага, не чапанага чалавекам глею варонкі, а побач абсыпаныя зямлёй вагоны, нават не скінутыя выбуховай хваляй з рэек...

На станцыі панаваў беспарадак, мітусня. Дзесяткі эшалонаў з бежанцамі, з заводскім абсталяваннем, з трактарамі і машынамі прасілі дарогі на ўсход. Не хапала паравозаў. У горадзе сям-там дымілі пажары. З паведамленняў, якія некалькі разоў на дзень грымелі з рэпрадуктара, павешанага пры ўваходзе ў памяшканне вакзала, было цяжка зразумець, дзе фронт, але па словах бежанцаў, немцы паспелі захапіць Мінск і Бабруйск. Было трывожна і смутна.

Эшалон вучылішча крануўся, але праз некалькі станцый зноў надоўга стаў. Ноччу было відаць зарыва, якое вісела над Оршай. Курсанты па чарзе хадзілі ў галаўны вагон, насілі рапарты з патрабаваннем неадкладна накіраваць на фронт. Маўклівы сівы падпалкоўнік, начальнік вучылішча, складваў іх не чытаючы ў цынкавую скрынку з-пад патронаў.

У адну з тых начэй здарылася ЧП. Восем курсантаў самавольна зніклі. Назаўтра раніцай у вагон начальніка вучылішча нехта падкінуў пакет, у які быў укладзен калектыўны рапарт васьмярых уцекачоў. Яны пісалі, што іначай зрабіць не могуць і самі ідуць на фронт, бо іх першыя рапарты пакінуты без увагі...

Вучылішча выстраілі на тупіковых пуцях у доўгую шарэнгу, уцекачоў зганьбілі, хоць яны былі выдатнікамі баявой і палітычнай падрыхтоўкі. Начальнік вучылішча хадзіў на станцыю, некуды званіў. У наступную ноч ля вагонаў прыбавілася пастоў...

II

У бок Оршы кіраваў эшалон, у якім ехала на фронт кавалерыйская часць. З праёмаў вагонных дзвярэй высоўвалі разумныя морды коні, чуйна стрыглі вушамі. Звінючы вёдрамі, бегалі ўзбоч эшалона кавалерысты. Адкрытая платформа была загружана цюкамі спрасаванага сена, яе ніхто не ахоўваў. Усе васьмёра лёгка ўскочылі на платформу, а калі эшалон крануўся, перасунулі некалькі цюкоў, зрабіўшы сабе надзейнае сховішча.

Платформа, прыспешваючы бег, грукала на стыках. Станцыя, на якой стаяў эшалон вучылішча, асталася ззаду. Курсанты напаўголаса загаварылі.

— Можа, мы зрабілі глупства,— сказаў Валодзя Галубовіч,— але я не каюся. Іначай не магу. І вы, хлопцы, павінны сказаць... Яшчэ не позна. Можна вярнуцца. Каб пасля не было ніякіх нараканняў...

— Я іначай не магу! — сказаў Саша Варанцоў з Разані.

— І я не магу,— хрыпла прамовіў Грыша-грузін.

— І я...

Гэтак жа выказаліся ўсе восем.

— У кавалерыі нам рабіць няма чаго,— пасля працяглага маўчання сказаў Саша з Разані.

— Галоўнае, хлопцы, каб нас не палічылі нямецкімі парашутыстамі. Дакументаў ніякіх. І справак не навядзеш.

— Галоўнае палучыць вінтоўку,— зноў загаварыў Валодзя Галубовіч.— Калі я палучу яе, то буду страляць. Буду добра цэліцца. Пакуль мяне не заб'юць.

Эшалон з ходу праскочыў наступную станцыю.

Хлопцы пачувалі сябе трывожна. І, можа, ад трывогі ў самым небяспечным месцы — пры пад'ездзе да Оршы — яны адзін за другім паснулі і ўвесь той час, калі эшалон грукаў па рэйках, моцна і соладка спалі.

Раніцай, як толькі эшалон спыніўся, уцекачоў выкрылі. Іх выратаванню спрыяла тое, што фронт быў блізка. Яны самі не ведалі, што ён так блізка.

Пад канвоем высокага панурага старшыні, які загадваў фуражом, і двух байцоў гаспадарчага ўзвода, якія трымалі карабіны наперавес, іх прывялі да куста, ля якога стаяў немалады маёр, па абліччы кіргізці казах.

— Хто такія? — спытаў ён з моцным нярускім вымаўленнем.

— Курсанты ваеннага вучылішча. Наш эшалон разбамбілі,— за ўсіх адказаў Валодзя Галубовіч.

— І гдзе разбамбілі?

— Пад Оршай.

— А куды ехала эшалон, на фронт ці ў тыл?

— У тыл.

— А чаму вы ехалі ў сена?

— Хацелі трапіць на фронт,— прызнаўся Валодзя.

Яны сталі перад крываногім маёрам усе восем — маладыя, стройныя, чарнявыя і русявыя, з адкрытымі хлапечымі тварамі, і ён, мудры чалавек стэпаў, адразу зразумеў, што яны не хлусяць.

— Дурны, зялёны башка! — сказаў маёр.— На вайне таксама ёсць закон. Мог бы быць лейтэнант, вясці людзі ў бой, а будзеш чысціць коням хвост...

Маёр загадаў залічыць курсантаў у гаспадарчы ўзвод.

III

Кавалерыйскі полк з ходу выступаў на фронт. Калі маёр гаварыў пра законы, якія ёсць і на вайне, то ён не хлусіў. У той жа час курсанты бачылі, што вышэйшае ваеннае начальства, накіраваўшы кавалерыю ў гэтае месца, не лічылася з ваеннымі законамі. Вакол лясы, кустоўе, балоты. Кавалерыі разгарнуцца тут цяжка.

Надвор'е між тым сапсавалася. Над лесам павісла шчыльная дажджавая сетка. Дарога, па якой рухаліся эскадроны, вузкая, лясная, і строй адразу пару-

шыўся. Ехалі па лесе доўгім, вузкім ланцугом, чвякала пад конскімі нагамі гразь. Кавалерысты ў накінутых плашч-палатках, з капюшонамі на галаве былі падобны на сярэдневяковых рыцараў.

Мінулі адну лясную вёсачку, другую, трэцюю. Чарнела мокрае дрэва хат. З двароў трывожна глядзелі на коннікаў вясковыя кабеты.

Выблісную прагал — лугавіна. Наперадзе пятляла даволі шырокая рэчка, а за ёй зноў сцяна саснавага і ліесцвянага лесу. Дарога ў гэтым месцы крута павалрочвала ўлева.

Мост цераз рэчку — новы, драўляны, на тоўстых бярвеннях-палях — быў на бальшаку, за паўвярсты ад лясной, прасёлкавай дарогі. Ён добра праглядваўся. Да яго рушылі ар'ергарды разведкі. Для ўсіх астатніх быў прывал.

Курсантам выдалі карабіны, па трыццаць патронаў. Недзе зусім блізка грукала...

Эскадроны праз паўгадзіны рушылі на бальшак, на мост, на другі бераг рэчкі. Службы ОВС, ПФС і боезабеспячэння — уся абозная гаспадарка — пакідаліся на месцы. Ім было загадана падацца глыбей у лес, акапацца.

Курсанты капалі акопы. Яны не бачылі, як пачаў свой бой з немцамі кавалерыйскі полк. А другой палове дня на тым беразе яшчэ мацней, яшчэ бліжэй загрукала. Хлопцы напружвалі слых, стараючыся разгадаць калібры гармат. Аднак нічога разабраць не ўдавалася.

Абозныя коні трывожна стрыглі вушамі. Капала з дрэў. Дымы кухань сталіся па самай зямлі.

Нягледзячы на гарматны гул, у лесе пераклікаліся птушкі. Адлічвала некаму доўгія гады зязюля.

Пад вечар бязладным пошчакам затрашчалі кавалерыйскія СВТ каля самай рэчкі.

Раптам пачалося нешта зусім нечаканае: па насцілу моста, як бы спрабуючы яго моц, павольна пасунуўся танк. Перабраўшыся на гэты бераг, ён рыгнуў агнём — раз, другі, трэці. Снарады рваліся недзе на бальшаку. За першым танкам на мост узабраліся адразу два. Яны таксама стралялі на хаду. На бартах танка былі крыжы з разводамі.

— Немцы!..

Зычны голас каманды кінуў абознікаў у акопы.

З-за дрэў узлесся было добра відаць, што рабілася на мосце. Па ім ішлі танкі. Мінуўшы мост, яны зварочвалі з бальшака ў кустоўе. Некаторыя, маскіруючыся, спыняліся проста на лугавіне. Адчыняліся люкі, з машын выскоквалі танкісты.

Курсанты ляжалі ў акопах, наставіўшы ў бок немцаў карабіны. Яны адчувалі сваю поўную бездапаможнасць. Здарылася штосьці дзікае: кавалерыйскі полк, больш за тысячу людзей, нібы скрозь зямлю праваліўся. З таго берага не даставілі ніводнага параненага, ніхто не прыязджаў па боепрыпасы, ніхто ні аб чым не папярэдзіў. Ды і як маглі пакінуць немцам неўзарваны мост?

Валодзя Галубовіч ляжаў з пабялелым тварам. Баяўся ўзняць вочы на таварышаў. Ён гарачэй за ўсіх даказваў, што трэба на фронт, трэба браць вінтоўку, страляць і памерці, не сыходзячы з месца. Быў карабін, быў акоп, але страляць не мела ніякага сэнсу. Немцы раздавяць яго, як яечную шкарлупіну.

Валодзя адчуваў, што яго ахоплівае безнадзейны, адчайна-панылы настрой, за якім, мабыць, пачынаецца або поўная безуважлівасць, або паніка. Згушчаўся змрок. Дождж перастаў, але неба па-ранейшаму было зацягнута воблакамі. Ля моста трашчалі матацыклы і запальваліся агні. Вогнішчаў было шмат. Немцы як бы наўмысна паказвалі, што яны нічога не баяцца. Ад рэчкі даносіўся вясёлы рогат. Мабыць, нягледзячы на цемень, салдаты купаліся.

Ціха заржаў конь і адразу ж перастаў. Мабыць, яму на морду накінулі торбу. А далей ні зыку, ні шораху. Тут, у лесе, панавала поўная стоенасць.

Валодзю душылі слёзы. Было проста немагчыма ляжаць, глядзець на нямецкія агні, адчуваючы поўнае бяссілле. Такое пачуццё ён ужо спазнаў у Оршы ў час бамбёжак. Але цяпер яно было вастрэйшае, бо тады віну за мітусню, паніку, неразбярыху яны, курсанты, ускладалі на кагосьці другога, а цяпер мусяць адказваць самі. Яны таму і кінуліся насустрач агню, вайне, бо нельга было далей трываць, бачыць бездапаможных бежанцаў, слухаць пра адступленне, лавіць на сабе пагардлівыя позіркі. Тады ў эшалоне Валодзю здавалася, што ўсе, хто носіць вайсковую форму, адчуваюць востры, няўтольны сорам.

Ад ракі рассцілаўся па лугавіне туман. Вогнішчы ля моста бляднелі. Але зыкаў, якія несліся адтуль, стала яшчэ больш. Чуўся смех, выбухі рогату, песні. Нехта іграў на акардэоне. Іграў хораша, суладна. Ад усяго гэтага хацелася выць...

Ля акопаў зашасталі цені. Хтосьці прысеў перад бруствepам Валодзевага акопчыка. Сунуў курсанту ў рукі дзве бутэлькі.

— Гаручая вадкасць. Бензін з фосфарам. Супраць танкаў,— пачуў ён голас старшыны, які раніцай іх арыштоўваў.

Старшына матлянуўся далей. Валодзя ўзважыў у руцэ бутэлькі. Звычайная паўлітроўка. Закаркавана сургучом, нібы віно. Ён падумаў аб тым, што такія бутэлькі былі, мабыць, і ў кавалерыстаў, але дапамаглі ім мала.

Марудна цягнуліся хвіліны. Ніякай каманды не было. Шыняля Валодзя, як і яго таварышы, не захапіў. Ён мёрз, час да часу пацепваў плячамі, але, прыхінуўшыся да сценкі акопа, патрошку драмаў. Побач былі акопы астатніх курсантаў, але ніхто з іх да Валодзі не падышоў, не азваўся. Яму таксама ні да кога не хацелася ісці.

У поўнач ён прахапіўся ад нейкага руху. Адубянелае, знямелае цела білі дрыжыкі. Агні ля моста ледзь мільганулі, а смеху і выгукаў зусім не было чуваць. Затое тут у лесе быў незвычайны рух, даносіўся конскі тупат, прыглушаныя выгукі. Валодзя прыгледзеўся і ледзь не крыкнуў ад радасці: з-за рэчкі, з туману групамі выныpвалі цёмныя постаці коннікаў. Іх было многа. Парыпвалі сёдлы, ледзь чутна пабразгвалі цуглі, у зморaных коней екаталі селязёнкі.

Коннікі, дасягнуўшы лесу, спешваліся, вялі коней пад вуздэчкі. А новыя постаці ўсё выныpвалі з туману...

Праз паўгадзіны байцоў, што ляжалі ў акопах, пастроілі ў шарэнгу. Падышоў маёр. У бурцы з шырачэзнымі плячамі, ён быў падобен на начнога гнома. Маёр сказаў, што трэба спаліць мост, і пажар на мосце будзе сігналам для атакі на танкі. Маёр выклікаў добраахвотнікаў. Паставіў умову: тыя, хто ішоў на дыверсію, мусілі ўмець плаваць.

— Я,— выйшаў са строю Валодзя Галубовіч.

— Я,— пачуўся голас Сашы-разанца.

— Я,— азваўся Грыша-грузін.

Курсанты вызваліся на дыверсію ўсе. Столькі ж ці болей выйшла кавалерыстаў. Аднак маёр адабраў першых васьмярых: чатырох курсантаў і чатырох абознікаў. Старшым прызначыў знаёмага курсантам старшыну. Яго прозвішча было Хаменка.

Старшына павёў групу да рэчкі. Перабраліся цераз яе з поспехам: была не такая шырокая, як здалося спачатку, і палавіну адлегласці не плылі, а ішлі ўброд. Мокрыя, стараючыся сагрэцца, подбегам за лічаныя хвіліны падабраліся ледзь не да самага бальшака. Заляглі ў кустах.

Хаменка папоўз у разведку.

Вярнуўся ён не вельмі хутка. Трывожна цягнуліся хвіліны. Хаменка падпоўз і натужна засіпеў:

— Нашы спалілі пяць танкаў, а мы спалім мост. Немцы спяць. На мосце два вартавыя. Аднаго я бяру на сябе. Другі, з таго боку, няхай стаіць. Бяжыце па мосце да сярэдзіны і кідайце бутэлькі. Самі — у рэчку. Як кончу вартавога, закрычу савой...

Хаменка зноў рушыў да моста. І адразу ж у начной цемры пранізліва кігікнула сава.

Абдзіраючы рукі і твар аб кусты, Валодзя выскачыў на насып, кінуўся да моста. За ім, цяжка дыхаючы, бег Саша-разанец, тухкалі мокрымі ботамі астатнія. На імгненне ў Валодзевай свядомасці мільганула, што толькі ўчора яны, курсанты, ехалі між цюкоў з сенам, хваляваліся і зусім не ведалі, што з імі будзе...

Два вялізныя асляпляльныя слупы агню адзін за адным выбухнулі амаль на процілеглым краі моста. Кінуў бутэлькі Хаменка. У гэты міг Валодзя ўбачыў купкі нямецкіх палатак на лугавіне і тры ці чатыры танкі з жэрламі гармат, звернутымі на ўсход. Адну за другой туды, бліжэй да полымя, шпурлянуў бутэлькі Валодзя і амаль адначасова з ім астатнія. Полымя было страшэннае. Нават ад адной бутэлькі яно шугала бадай не на вышыню тэлеграфнага слупа...

Кідаючыся праз парэнчы моста ў рэчку, Валодзя ўбачыў ярка асветленую лугавіну і чорную хмару коннікаў, якая ляцела на танкі...

Выбраўся з вады ён не хутка, плыў супраць сячэння, і, калі ступіў на бераг, усё было скончана. Падпаленыя звычайнымі бутэлькамі гаручай сумесі, нібы вялізныя стагі сена, палалі нямецкія танкі...

Гэтую гісторыю я пачуў у вагоне хуткага цягніка «Беларусь», які вёз нас з Мінска ў Маскву. Яе расказваў цывільны чалавек гадоў пад пяцьдзесят, калі мы якраз пад'язджалі да Оршы.

Цягнік «Беларусь» — добры і выгадны. Садзішся вечарам у Мінску, а раніцай — у Маскве.

Пасля апавядання майго спадарожніка я міжволі падумаў аб тым, што немцы ў сорак першым ехалі гэтай дарогай да Масквы ўсё лета і восень. На машынах, танках. Але так і не даехалі.

1971

ВАСЯ-БЛІЦКРЫГ

I

Было яшчэ досыць рана — гадзін сем ці палова восьмай, а Вася-Бліцкрыг, танклявы белабрысы хлапчына гадоў дваццаці пяці, ужо нецярпліва прахаджваўся па пероне. Васю на станцыі, як і ва ўсім гарадку, ведалі някепска, таму ніхто асабліва не здзівіўся з яго ранняга паяўлення.

— Як жыццё? — спытаў Васю дзяжурны Коля Смолкін, зняўшы шапку з чырвоным верхам і выціраючы зашмальцаванай насоўкай успацелы лоб.

— Падаю ў прорву. Апусціўся на дно.

Калі Вася быў цвярозы, то пра самога сябе заўсёды выказваўся з выключнай крытычнасцю.

— Да прорвы яшчэ далёка,— разважліва сказаў Смолкін.— Буфет адчыняць толькі ў дзесяць. Ды ў цябе і грошай няма.

— Няма,— прызнаўся Вася.

— Скарацілі па штату?

— Скарацілі.

Смолкін, лянiва пазяхнуўшы і зірнуўшы на наручны гадзіннік, адышоўся, а Вася, арлiным позіркам акінуўшы вуліцу, што вяла да станцыі, рушыў у скверык. Прысеўшы на лаўку, ён, аднак, раз-пораз падхопліваўся. Не было ніякага сумнення, што ён кагосьці чакае. На вуліцы ў хуткім часе, сапраўды, паявілася постаць каржакаватага з шырокім чырвоным тварам чалавека. Вася падаўся яму насустрач.

— Здароў, Мікіта,— сказаў ён.— Матэрыял прынёс?

Замест адказу Мікіта падняў і патрос у паветры камандзірскай сумкай, якую трымаў у правай руцэ.

— Пойдзем у пітомнік,— прапанаваў Вася.— Там нас ніхто не ўбачыць.

Мінуўшы станцыю і жалезны чыгуначны мост праз рэчку, Вася з Мікітам пакіравалі ў камунгасаўскі дрэвагадавальнік, дзе густой шчыльнай сценкай падняліся маладыя ліпкі, клёны, таполі. Знайшлі ўтульную, парослую травой палянку. Тут яны сапраўды былі адгароджаны ад усяго свету.

— Паслухай, што я напісаў,— з гэтымі словамі Бліцкрыг выняў з задняй кішэні штаноў аркуш паперы і пачаў чытаць. Мікіта Банэдык, які да нядаўняга часу працаваў нарыхтоўшчыкам у райспажыўсаюзе, слухаў няўважліва. Ён ведаў, што піша Бліцкрыг на начальніка раённай міліцыі Піліпончыка дарэмна. Ніякіх махінацый той не рабіў. Ну, можа, выпіў дзе трохі самагонкі, дык што?

Увогуле, дурны гэты Бліцкрыг. Шалёны нейкі. Варта б з ім развязацца, але і сам ён, Мікіта, залез па шыю ў гразь. Такія, як Бліцкрыг, давядуць...

— Дзе ты факты ўзяў? — спытаў Мікіта.

— Лейкін падсыпаў. Сказаў, што ў абласным упраўленні Піліпончыка не любяць. Дай толькі сігнал — як піць даць вытураць...

— Гэта той Лейкін, што самога з міліцыі выперлі?

— Той. Ну дык што?

— Няхай бы сам і пісаў.

— Што ты разумееш! — нечакана ўскіпеў Бліцкрыг.— З такімі, як ты, за праўду не паваюеш. Учора згаджаўся, а сёння ў кусты.

«Зайздрослівы ты, Бліцкрыг,— падумаў Мікіта.— Усяму свету зайздросціш. Яшчэ малады, жыццё наперадзе, а такі зайздрослівы. З інстытута выгналі, бо з жулікамі звязаўся. Мне вядома і тое, чаму на міліцыю злуешся. Стаіць, відаць, птушачка ў пашпарце. Але і сам я не лепшы. Хацела б душа ў рай, ды грахі не пускаюць. Гарэлачка, будзь ты тройчы праклятая... Жонка ўцякла, і ніхто цябе за чалавека не лічыць, Мікіта».

— Я падпішу,— сказаў Мікіта.— Але подпіс пастаўлю неразборлівы. Сам ведаеш...

Наслініўшы хімічны аловак, Мікіта паклаў спісаны размашыстым Васевым почыркам аркуш на раменную палявую сумку і вывеў пад ім доўгую загагуліну.

Матэрыял, які склаў Мікіта Банэдык на старшыню райспажыўсаюза, Вася падпісаў не чытаючы.

II

Вечарам у станцыйным буфеце п'яны Бліцкрыг крычаў:

— Я сваё дакажу!.. Выведу ўсіх на чыстую ваду...

Васю частавалі тры маладыя захмялелыя маракі, якія злезлі з цягніка і, відаць з-за позняга часу, не адважыліся рушыць у свае вёскі. Выслухаўшы Васю, хлопцы насцеражыліся. Старэйшы, з трыма значкамі на флоцкай гімнасцёрцы і тонкай пасачкай вусікаў, крануў Бліцкрыга за плячо...

— Слухай ты... Цішэй на паваротах. А не — адшвартоўвайся.

— Вы, рабяты, маладыя... Нічога не ведаеце...

Васеў сусед па століку, чарнявы марачок, быў настроены болей міралюбна.

— Ну, піша чалавек. Няхай піша...

Старэйшы, аднак, нахмурыўся.

— А якія ў цябе доказы?

— Я ўсё ведаю. Спецыяльна займаюся.

Старэйшы марак з вусікамі і чарнявы пераглянуліся і, як па камандзе, падняліся.

— Слухай, друг, выйдзем на хвілінку. Праветрымся. Будзь ласкаў.

Узяўшы моцна захмялелага Васю пад рукі, марачкі вывелі яго ў станцыйны скверык.

Да разгневаных матросаў падышоў дзяжурны Смолкін, які на гэты час быў у буфеце і чуў усю размову.

— Не чапайце яго, хлопцы. Проста ён богам пакрыўджан. Няшчасная балаболка...

Маракі, ваўкавата азірнуўшыся, падаліся ў буфет і праз хвіліну зніклі адтуль усе трое...

Назаўтра выбухнуў вэрхал дома. Вася прачнуўся позна. Галава як не раскалвалася. Доўга піў ваду, нагнуўшыся над вядром.

Бацька сядзеў за сталом, галіўся вышчарбленай брытвай.

— Вон! — закрычаў ён.— Каб твайго духу не было.

— Я сваё дакажу.

— Што ты дакажаш?

— Тое, што ведаю.

Бацька — хілы, шчуплы, верабей у параўнанні з

шыракаплечым Васем — кінуўся на сына з кулакамі, але бацьку схапіў за рукі Сяргей, малодшы брат, які нядаўна вярнуўся з арміі.

— Што, я табе грошай не даю? — крыкнуў Вася, стоячы на парозе.— У маі семсот даў, цяпер — восемсот. П'ю не за сваё.

— Не хачу ні цябе, ні грошай тваіх. Праходу ад людзей няма.

— Гледзячы ад якіх людзей.

— Вон, вісус! Равеснікі інстытуты пакончалі, а ён сабака сабакам. Брэша на ўсіх.

— Пабачым, хто каго. Пра тых інстытутчыкаў я таксама ведаю...

Бацька з узнятымі кулакамі зноў кінуўся на Васю, але той паспешліва выскачыў за дзверы.

На двары сярэдні брат Пятро, які служыць шафёрам у лясгасе, накідаў на кузаў трохтонкі гной. Зрабіў выгляд, што Васі не бачыць.

— Дай закурыць,— папрасіў Вася.

Пятро і брывом не павёў. Як бы Васі зусім не было.

— Дай, кажу, закурыць.

Шырокі твар Пятра раптам пабялеў, на губах выступіла пена.

— Закалю-у-у!

Сагнуўшыся, увабраўшы галаву ў плечы, Вася штосілы сігануў да варот. Вілы са свістам урэзаліся ў шулу...

У сям'і Біклагаў — такое сапраўднае прозвішча Васі-Бліцкрыга — бадай, усе трохі мехам цопнутыя... Да трох не лічаць...

III

Праз два тыдні пасля таго як Вася паслаў матэрыял на Піліпончыка, у раён прыехала цэлая камісія. Пад сваім матэрыялам Вася паставіў сем подпісаў, але калі камісія стала апытваць тых, хто падпісаўся, а таксама тых, хто проста быў названы ў якасці сведкаў, то ўсе, за выключэннем Васі-Бліцкрыга, шчыра заявілі, што нічога кепскага пра Піліпончыка не ведаюць. Тыя, хто ўваходзіў у склад камісіі, зацікавіліся асобай самога Васі.

Высветлілася, што па яго допісах у раён за апошнія гады прыязджала яшчэ некалькі камісій. Шмат

яго лістоў былі прысланы для прыняцця мер і рэагавання ў райком і райвыканком.

Справу на Васю перадалі ў суд. Але зацяты, бясстрашны ён чалавек! Хадзіў па вуліцах, узняўшы галаву, і пахваляўся, што начальства ўрэшце спалохаецца і ніякага суда над ім не будзе, бо ў адваротным выпадку ён выведзе на чыстую ваду ўсіх раённых кіраўнікоў, у тым ліку самога суддзю і пракурора. Суд, аднак, адбыўся. На судзе Вася таксама трымаўся бліскуча. Адкуль толькі, з якіх крыніц бралася ў яго энергія! Ён сказаў доўгую прамову, у якой, не зважаючы на рангі і чыны, выкрываў злоўжыванні начальніка раённай міліцыі і іншых відных людзей гарадка, замахваўся на суддзю і пракурора, патрабуючы іх адводу як асоб зацікаўленых. Але сведкі падкачалі. Мікіта Банэдык, які ў апошні месяц уладкаваўся на працу ў кантору «Заготсена», увогуле заявіў, што матэрыял на Піліпончыка не падпісваў. Калі ж Мікіце паказалі гэты самы матэрыял, то ён, не міргнуўшы вокам, засведчыў, што почырк не яго і подпіс, такім чынам, падроблены.

За паклёп Васю асудзілі на пяць гадоў.

Але час, калі Бліцкрыг быў ізаляваны ад грамадскасці гарадка і мусіў сумленнай працай выкупляць памылкі і грахі, супаў з часам вялікіх амністый. Хутка асуджаныя за крадзеж ці іншыя злачынствы на тэрмін значна большыя, чым Бліцкрыгаў, адзін за адным пачалі з'яўляцца дамоў. Прыехаў і Вася. Ён недзе папрацаваў трохі болей як год.

Начальнік міліцыі Піліпончык быў на ранейшай пасадзе, а Мікіту к таму часу, калі Вася вярнуўся дадому, звольнілі па скарачэнню штату і з канторы «Заготсена».

Вася і Мікіта сустрэліся, як звычайна, у станцыйным буфеце і, нягледзячы на крывадушша, якое праявіў сведка на судзе, даволі хутка памірыліся. Можа таму, што Мікіта бачыў Васю навылёт. Раіў сцішыцца, гвалту не паднімаць. Але Бліцкрыг крылаў не склаў. Толькі на гэты раз дзейнічаў хітрэй і асцярожней. Нікому нічога не гаворачы, цэлы год збіраў факты супроць таго ж Піліпончыка. Зноў прыязджала камісія, быў суд, сведкі адмовіліся ад подпісаў, а Васю прыгаварылі цяпер да меншай меры пакарання — да трох гадоў зняволення.

Піліпончык між тым звяў. Быў малады, рухавы, а цяпер здаваўся дзедам: ссівеў, пазелянеў з твару, высах як трэска. Зрэшты, калі Вася праз паўтара года вярнуўся дадому пасля новай амністыі, начальнік міліцыі чакаць болей не стаў. Падаў заяву аб звальненні і з'ехаў з гарадка.

А Мікіта за час другой Васевай адсідкі ўгору пайшоў: уладкаваўся ў аддзеле дарожнага будаўніцтва майстрам, жонка вярнулася. Знайшоў у сабе сілу: піць, лічы што, кінуў. Галоўнае — пабудаваў сабе дом. Сам, сваімі рукамі. Трохі, праўда, цесць памог. Мікітаў дом стаіць у ціхім зялёным завулку, весела пазірае на свет чатырма вокнамі.

Вася-Бліцкрыг прыйшоў да Мікіты летнім надвячоркам. Павітаўся за руку з жонкай і з васьмігадовай дачкой Анютай. Выняў з кішэні і паставіў на стол паўлітра. Жонка адразу нахмурылася. Але Мікіта супакоіў яе.

Выпіўшы шклянку гарэлкі і закусіўшы яшчэ зеленаватымі памідорамі, Вася пачаў каяцца.

— Дурны быў. Навошта да гэтага Піліпончыка чапіўся?.. Нават добра не ведаю яго. Хацелася на сваім паставіць. З-за прынцыпу. Струбіў марна пяць гадоў.

— Піліпончыка ў міліцыі шкадуюць,— падтакнуў Мікіта.— Душэўны чалавек, гавораць. Цяпер на яго месца прыехаў новы. Уга, далёка яму да Піліпончыка!..

— На памылках, брат, вучацца. Больш такім ідыётам не буду. Трэба за розум брацца.

Расчулены Мікіта матлянуўся на двор, вярнуўся са сваёй паўлітрай — пазычыў у суседа. Калі выпілі па трэцяй шклянцы, Мікіта загаварыў:

— Я, брат, цябе разумею. Навылёт разумею... Сам такі быў... Да ты ўсё ведаеш пра мяне. Злосць мяне ўзяла. Свету белага з-за злосці не бачыў. Піць пачаў і пісаць. Колькі я папісаў! І з табой і без цябе. Ты таксама з-за злосці пішаш... Я ведаю... Толькі ж ты малады...

— Мне ўжо трыццаць,— сумна ўздыхнуў Вася.

— Ну, добра. Табе трыццаць, а мне сорак. Што табе шкодзіла жыць? Мог жа інстытут кончыць? Чаму не вучыўся?

— Інстытут — не галоўнае...

— Што тады галоўнае? О, каб мне твая дзесяцігодка!..

— Праўду даказаць трэба!

Вася зрабіўся маўкліва-засяроджаным. Мікіта не любіў гэты яго выраз твару. Здавалася, што Вася ведае штосьці такое, чаго не ведаюць і да чаго ніколі не дабяруцца другія. Адзін ён валодае. І ніколі не спіхнеш яго з таго, на чым ён спыніўся ў гэтай сваёй дурной зацятасці.

— Трэба жыць, як усе,— разважліва сказаў Мікіта.— Я вот паставіў хату і рад. Думаеш, жыць з цесцем было соладка?

— Шавалонка лесу даў? — спытаў Вася.

— Дык ён жа лясніччы на тое,— Мікіта насцеражыўся.— Райвыканком вынес рашэнне, а лясніцтва адпусціла.

Вася-Бліцкрыг гучна зарагатаў.

— Табе райвыканком болей дваццаці кубоў выдзеліць не мог. А на хату ўсе сорак пайшлі. Ясна, як божы дзень. Шавалонка казённага лесу не шкадуе...

Мікіта ад нечаканасці пацягнуў на сябе настольнік — на падлогу ўпала і разбілася шклянка з недапітай гарэлкай. З чыстай палавіны хаты выйшла жонка, з перакошаным ад злосці тварам глядзела на мужа.

Мікіта ўстаў. Узяў з вешалкі зашмальцаваную Бліцкрыгаву кепку. Хмель з яго як рукой зняло.

— Вон з майго дому!.. Я прыняў цябе як чалавека. А ты сволач. Пачакай, запякуць так, што не вернешся...

— Не пужай мяне. Пужалі не такія.

Бліцкрыг сядзеў на стуле і рабіў выгляд, што нічога не здарылася. Збіраўся працягваць размову. Нават узяў з пачка новую папяросу, прыпаліў.

Мікіта рынуў да дзвярэй, расчыніў іх ва ўвесь мах і, хапіўшы аберуч Бліцкрыга за плечы, таўхануў за парог. Кепку ўслед выкінуў...

IV

Ляснічага Васіля Шавалонку, не жадаючы яму бяды, Мікіта на другі дзень папярэдзіў, але той у адказ рукой махнуў. Бліцкрыга ён не баяўся. На гэта былі свае прычыны.

Прыкладна ў тыя дні, аб якіх тут ідзе гаворка, Васіль Васільевіч меў даволі цікавую размову пра Васю-Бліцкрыга з сакратаром мясцовага гарсавета. Пасаду гэту займаў добры знаёмы ляснічаму Федзя Красней, з якім Шавалонка перад самай вайной канчаў дзесяцігодку. Красней не горш за самога ляснічага ведаў Васю-Бліцкрыга, бо і той разам з імі вучыўся. Але, па-першае, сакратар родам не з гарадка, а з прылеглай вёскі, а па-другое, у вайну быў далёка ад тутэйшых мясцін — лавіў на Енісеі рыбу. Вось таму ён і пазваніў Васілю Васільевічу, просячы яго зайсці да сябе ў кабінет.

Прычына для размовы пра Бліцкрыга была немалаважная: з Масквы ў адрас гарсавета пераслалі ананімку, напісаную кімсьці з местачкоўцаў. У ёй невядомы аўтар скардзіўся на няўвагу мясцовых улад да інвалідаў вайны: сена не даюць, лесу не даюць. Сакратар райвыканкома лічыў, што ананімку напісаў Бліцкрыг.

Пераймаючы манеру вышэйшых начальнікаў, Красней сядзеў у сваім даволі прасторным кабінеце ў сіняй суконнай гімнасцёрцы, галіфэ і, нягледзячы на летнюю гарачыню, у ботах з высокімі халявамі.

Шавалонка ж з-за гарачыні лесаахоўнай формы не насіў: прыйшоў у расхлістанай, з нямытым каўняром сарочцы ў бледную пасачку, у тапачках на босую нагу.

— Трэба яго правучыць як след! — сказаў Красней пра Бліцкрыга, перадаючы ляснічаму скрэслены рэзалюцыямі шматок паперы.

— Почырк не яго,— прачытаўшы допіс, сказаў ляснічы.

— Глупства почырк. Пакуль будзе Бліцкрыг, спакою не чакай. Сто вёдзер крыві вып'е. Я гэтую пароду ведаю.

Ляснічы напэўна гмыкнуў. Ён ніколі не спяшаўся з вывадамі.

— Скажы, чаго ён паехаў у Германію?

— Ну, забіралі маладых на работу. Забралі і яго.

— Ён жа хваліцца, што быў у падпольнай групе. Праўда гэта?

— Трохі быў.

— Пазнавата нешта ён дадому вярнуўся. У сорак шостым годзе. Чаму не спяшаўся?

— Відаць, не ад яго залежала.

— Памятаеш, ён і ў школе лез на першыя месцы. Выступаў на мітынгах, заклікаў. Тыповы кар'ерыст. А вучыўся ж так сабе.

— Ну, вялікай кар'еры ён не зрабіў.

Размова на гэтым і скончылася...

V

Ляснічы Васіль Шавалонка ў размове з сакратаром гарсавета трохі пакрывіў душой. Свядома апусціў некаторыя падрабязнасці. Красней сапраўды ведаў, каго выклікаў: у гарадку не было другога чалавека, хто б больш, чым ляснічы, мог расказаць пра Васю-Бліцкрыга. Раслі на адной вуліцы, разам хадзілі ў школу. Нейкі час і ў вайну былі разам.

У школе Вася Біклага (тады яшчэ Бліцкрыгам яго не звалі) вызначаўся галоўным чынам па лініі абароннай работы. То быў час, калі найбольшай доблесцю сярод школьнікаў лічылася мець чатыры абаронныя значкі: ГПА, ППХА, ГСА і ВС. Вася не толькі меў усе чатыры, але ўвогуле лічыўся найвыдатнейшым актывістам. Часу, каб наладзіць стралковыя спаборніцтвы ці арганізаваць паход у процівагазах, ён не шкадаваў. Меў ён, здаецца, усе даныя, каб па сканчэнні дзесяцігодкі паступіць у ваеннае вучылішча і выйсці адтуль першакласным камандзірам. Нельга было не залюбавацца яго стройнай фігурай, яго вайсковай выпраўкай, ніхто лепш за Васю не аддаваў рапарты старшыні раённага Савета Асаавіяхіма.

Дзяўчаты на Васю заглядаліся, а настаўнікі заслужана яго вылучалі.

Трошкі дзіўныя рэчы пачалі адбывацца з любімцам школы, калі грымнула сапраўдная вайна. Фронт да гарадка набліжаўся імкліва, хлопцы-дзесяцікласнікі ды нават і маладзейшыя за іх аставацца пад немцам не хацелі. Было вырашана адступаць. Вася першы выказаў такую прапанову, але першы і схібіў. Калі шасцёра хлопцаў з торбамі на плячах зайшлі па Васю, дома яго не засталі. Пазней, праўда, высветлілася, што дома Вася быў, але схаваўся на той час у пустую бочку з-пад гуркоў.

Маладосць не мае злой памяці. Тым болей што адыход з мястэчка хлопцам не ўдаўся. Немцы захапілі пераправу на Дняпры, і прыйшлося вярнуцца дадому.

На пачатку першай ваеннай зімы тыя самыя хлопцы-ўцекачы арганізавалі ў гарадку падпольную групу. Помсціць Васю за здраду не сталі — прынялі і яго.

Напрадвесні, калі на ўзбраенні самадзейных падпольшчыкаў была толькі вінтоўка ды абрэз, Вася тым не меней на адной з патайных сходак выставіў прапанову падымаць у гарадку паўстанне. Яго злосна высмеялі. Але ён не супакоіўся. Пачаў вербаваць новых хаўруснікаў. Звязаўся з тыпам, які пазней адкрыта перайшоў на бок фашыстаў. У выніку некалькі чалавек з тых, хто толькі-толькі пачалі прылучацца да справы, былі арыштаваны.

У час арыштаў на станцыі стаяў эшалон з мабілізаванымі ў Германію. Вася, нікога не папярэдзіўшы, сеў у вагон.

Праз чатыры гады Біклага вярнуўся ў мястэчка. Хлопцы, што засталіся жывымі, дапыталі яго. Вася не таіў, што там, у Нямеччыне, уцякаў з месца на месца, мяняў прозвішчы, лічачы, што фашысты яго шукаюць. Праўда, ён трохі блытаў з гэтымі ўцёкамі. Спачатку называў адзін горад, а праз месяц, забыўшы — другі.

У бліжэйшым ад гарадка вялікім горадзе размясціўся лясны інстытут. Шавалонка, які за вайну і ў партызанах пабыў, і на фронце, вучыўся там. Добра вучыўся, меў аўтарытэт. Менавіта ён і ўгаварыў інстытуцкае начальства прыняць Васю на вучобу ў пачатку другога семестра. Але ўжо ў канцы гэтага самага семестра Біклагу з інстытута выключылі. Улез у незаконны гандаль, меў два прыводы ў міліцыю.

Прыкладна з таго часу Вася і пачаў ацірацца каля станцыйнага буфета. Дарма гарэлкай ніхто не поіць, таму сябрам-застольнікам прыходзілася расказваць розныя незвычайныя гісторыі. Вася спецыялізаваўся пераважна на Германіі.

— Я ведаю нямецкія ўзброеныя сілы! — выгукваў ён.— Называюцца Вермахт. Гітлер пачаў бліцкрыг...

З таго часу і пайшло — Вася-Бліцкрыг.

VI

Натура ў Васі кіпучая, дзейсная, яна не хіліцца да нуднай будзёншчыны, ёй трэба выбухі, феерверкі.

З былых Васевых сяброў стаў паважаным чалавекам не адзін толькі Шавалонка. Ёсць яшчэ дырэктар школы Кухмар, ёсць чыгуначны інжынер Папруга і

нават дацэнт педагагічнага інстытута ёсць. Кожны з гэтых асоб, якія займаюць у жыцці пэўнае месца і становішча, паспрабавалі, не забываючы былое сяброўства, знайсці прымяненне біклагавай энергіі і здольнасцям.

Кухмар угаварыў загадчыка райана, і Васю залічылі выкладчыкам фізкультуры ў адну з гарадскіх дзесяцігодак. Усё-такі некалі ён выдатна займаўся спортам. На першым часе здавалася, што справа пайшла на лад. Вася даваў бліскучыя справаздачы аб рабоце спартыўных секцый, аб падрыхтоўцы разраднікаў.

На аснове гэтых справаздач райана наважыла накіраваць на абласныя спаборніцтвы некалькі вучняў старэйшых класаў.

Але тут і высветлілася, што ні секцый, ні разраднікаў увогуле не існуе. Проста Васю ўдалося заключыць са старшакласнікамі джэнтльменскае пагадненне. На ўроках фізкультуры яны займаліся чым хацелі, але затое настаўніка не выдавалі.

Чыгуначны інжынер Папруга, які працаваў у другім горадзе і ўсіх Васевых паходжанняў не ведаў, уладкаваў Бліцкрыга тэхнікам у пуцейскую вагон-майстэрню. У майстэрні Вася папрацаваў тыдзень. Але за гэты тыдзень з вагона знікла большая палавіна ламоў, кірак, рыдлёвак, а жалезную печку-буржуйку, якая абагравала рамонтнікаў зімой, удалося вярнуць з базара. Хадзілі чуткі, што Вася шукаў купцоў і на вагон, але не паспеў знайсці.

Такі мела выгляд Бліцкрыгава практычная дзейнасць. Але была яшчэ спроба вярнуцца на сцежкі навукі. Гадоў праз дзесяць пасля няўдалага навучання ў лясным інстытуце Вася паступіў на завочнае аддзяленне ў інстытуце замежных моў. Гэтаму ў нейкай ступені спрыяў дацэнт, які там працаваў. Прадметам вывучэння Бліцкрыг абраў нямецкую мову. Ён жа ўвогуле пахваляўся, што ведае гэтую мову дасканала і яму за свае веды трэба фактычна атрымаць толькі фармальны дакумент.

Вася з'ездзіў на сесію, завёў канспекты па ўсіх прадметах, якія чыталі завочнікам, здолеў атрымаць у інстытуцкай бібліятэцы цэлы чамадан падручнікаў. Праз месяц вярнуўся дамоў маўклівы і засяроджаны. У станцыйны буфет ні нагой. Вось менавіта тады і прайшла па гарадку добрая слава пра Бліцкрыга. Маў-

ляў, узяўся за розум, стаў чалавекам. Некаторыя ўвогуле апраўдвалі Васю цалкам, вінавацячы ў яго нягодах іншых людзей.

Тады ж Бліцкрыг і ажаніўся. З пастаяннай работай ён не любіў звязвацца, але грошай меў, бадай, не менш, чым ляснічы Шавалонка. Капейка ў капейку заробкі, прыбыткі аддаваў бацьку. Пра гэта мала хто ведаў, але ва ўсе часы было іменна так. Бліцкрыг нездарма аціраўся на станцыі: тры, а то і чатыры разы на месяц падварочвалася пад рукі хаўтурка: нагрузіць ці разгрузіць вагон. Ва ўмовах тэрміновасці заказчыкі за цаной не стаялі. За тры дні Бліцкрыг меў тое, што Шавалонка за месяц.

Дык вось дзеля таго, каб пашырыць поле сваіх заробкаў, Бліцкрыг іншы раз сягаў і на суседнія станцыі. У Лапічах, бліжэйшай ад гарадка вёсцы, ён і пазнаёміўся з выкладчыцай нямецкай мовы Валяй Шпакоўскай. Гэта была ціхая, сарамяжная дзяўчына, якая, скончыўшы інстытут, прыехала працаваць разам з сястрой-школьніцай.

У свае трыццаць пяць гадоў Вася быў кавалер ніштаваты: энергічны, мужны твар, з арліным, трохі загнутым носам, шырокія плечы, зграбная постаць.

Увесь Васеў воблік дыхаў чымсьці дужым, глыбока мужчынскім. Вася не ўтаіў тых нягод, якія выпалі на яго жыццёвай дарозе, і бачыў, што Валя яму шчыра спачувае. Але ж наперадзе перспектыва: у кішэні пінжака заліковая кніжка, якая сведчыць, што Вася — студэнт-завочнік і ў хуткім часе таксама можа прыйсці ў школу настаўнікам. Карацей кажучы, Вася і Валя схадзілі ў загс і запісаліся.

На першым часе муж не ставіў перад жонкай вялікіх задач: так, прасіў выканаць сякія-такія кантрольныя работы для завочнага аддзялення. Жыў па-ранейшаму ў бацькі. Яму да капейкі аддаваў заробкі. Раз на два тыдні прыязджаў да маладой жонкі начаваць. Так працягвалася з паўгода. Потым наступіў канец сямейнаму шчасцю. Валя была на дзесяць гадоў маладзей за Васю, але сказала яму словы, якіх ні разу не сказаў яму хто-небудзь другі:

— Ты не выйшаў яшчэ з дзіцячага ўзросту...

Кінула ў сярэдзіне навучальнага года школу, разам з сястрой з'ехала невядома куды. Пасля ўцёкаў жонкі Вася страціў інтарэс да завочніцтва.

VII

Былы начальнік міліцыі Паліпончык прыязджаў у мястэчка. Збіраўся на песнію, і яму спатрэбіліся нейкія паперкі. Сустрэўшы Мікіту, Піліпончык ніякай злосці не паказаў, працягнуў руку, а развітваючыся, як бы паміж іншым спытаў пра Бліцкрыга.

— Ды піша ўсё! — усклікнуў Мікіта.— Няхай яму балячкі грудзі спішуць. І ўправы няма. Вось хоць бы вас узяць. Не абы-кім, а начальнікам міліцыі былі. Два разы пасадзілі, а на трэці збаяліся...

— Ды тут, брат, не страх,— Піліпончык усміхнуўся.— Кропля камень точыць...

Зноў жа як бы паміж іншым Піліпончык сказаў, што сустрэў чалавека, які ведаў Бліцкрыга па Германіі, і чалавек гэты сказаў пра яго не вельмі добрае. Мікіта верыў і не верыў... Але іменна Мікіце прыйшлося быць сведкай дзеі, якая на гэты раз адбылася не ў станцыйным буфеце, а ў прырэчным рэстаранчыку, у самы пярэдадзень Першамайскага свята. Мікіта вярнуўся з далёкай вёскі, прамоклы і злосны, бо ўшчэнт разнесены павадкам мост, дзеля якога ён туды ездзіў, наладзіць не ўдалося. Маючы ў кішэні скамечаную траячку, дарожны майстар завярнуў у рэстаранчык, каб трохі сагрэцца і падняць настрой.

Бліцкрыг сядзеў за сталом у кампаніі незнаёмых людзей, п'яны, чырвоны, з пасалавелымі вачамі.

— Разведка — бог вайны! — выгукваў ён.— Я ў вайну выконваў асобыя заданні. Быў у Германіі, у тыле варожых войск.

Мікіта хацеў ужо сігануць за парог, але яго ўвагу прыцягнуў чалавек, які не сядзеў, а стаяў ля стала, абшчаперыўшы рукамі спінку крэсла і пільна ўглядаючыся ў бліцкрыгаў твар. Штосьці ў твары гэтага немаладога чалавека, мяркуючы па зашмальцаванай ватоўцы, шафёра, здалося Мікіце незвычайным.

— Разведчык можа зрабіць тое, чаго не зробіць цэлая армія,— працягваў Бліцкрыг.

— Слухай, друг, тваё прозвішча часам не Біклага? — спытаў раптам незнаёмы.

— Біклага, а што?

Незнаёмы ўшчыльную падступіў да Бліцкрыга, узяўшы загрудкі, падняў з крэсла.

— Помніш Мюлендорф, баўэра Пэтэра помніш? Ча-

му ж ты, разведчык, залез у нару, калі мы з Сашкам уцякалі? Разам жа збіраліся. Компас наш прыкарманіў. Палучай, сука!..— Незнаёмы біў Бліцкрыга па твары, і галава ў таго матлялася, як у нежывога...

Прамінулі гады. Гарадок разросся, яго цяпер з поўнай падставай называюць горадам. Шавалонкаў сын закончыў інстытут, паехаў працаваць аж на Далёкі Усход.

Бліцкрыг жыве сабе, хоць парадкам пасівеў. Няма вечара, каб не з'явіўся ў станцыйны буфет. Злавіўшы хоць адно слова пра вайну, напружваецца, як вайсковы конь, які зачуў гук баявой трубы. Расказвае, бясконца расказвае...

1971

ЛІТАРАТУРНЫЯ ЭЦЮДЫ

ЗА КАМПАНІЮ

За перагародкай размаўляюць Ганна Міхайлаўна з маці. Валодзя ляжыць у бакавым цёмным пакойчыку, больш за ўсё баючыся, што настаўніца яго пакліча і яму прыйдзецца выйсці да яе з-за перагародкі.

Валодзя крануў пальцамі губы. Яны апухлыя, раздутыя, як шары, і вывернуліся яшчэ болей, чым удзень. Канечне, з такімі губамі перад настаўніцай паказвацца нельга. Яна адразу здагадаецца, у чым справа. Пачне распытваць, дзе і з кім ён курыў.

У Валодзі на душы нядобра, брыдка. Ён не курыць, да курэння яго зусім не цягне, і віной усяму пахвальная грамата, якую раніцай перад усім класам дала яму Ганна Міхайлаўна. Праз гэтую грамату ўсё і пачалося.

«Ён у вас дужа старанны,— чуе Валодзя голас настаўніцы.— Я проста здзіўляюся, у хлопчыка вельмі развіта пачуццё абавязку. Цяпер няхай бегае, гуляе. Ён па развіцці апярэдзіў сваіх таварышаў на цэлы клас...»

Валодзю душаць слёзы. Што з таго, што ён апярэдзіў Сяргея Пахомчыка і Стася Вашчылу, якім далі падрыхтоўку на лета? Яны з ім проста не хочуць гуляць. Грэбуюць ім. Калі, аднёсшы дамоў пахвальную грамату, Валодзя выйшаў з двара, нядаўнія дружбакі сустрэлі яго насцярожана.

— Выдатнік,— прамовіў Сяргей, зняважліва цыркнуўшы праз зубы слінай.— Да настаўніцы падлізваешся.

Стась Вашчыла і астатнія злавесна маўчалі.

Да такога абыходжання Валодзя прывык. Адзін на адзін ён добра сябруе са Стасем, з астатнімі хлопцамі, але варта паявіцца ў кампаніі Сяргею, які вучыцца, бадай, горш за ўсіх, як усё мяняецца.

— Я ні да каго не падлізваюся,— сказаў Валодзя.

— Завошта ж грамату далі? Усё сядзіш ды зубрыш. Хадзем, хлопцы!..

Кампанія рушыла прэч. Валодзя стаяў і не ведаў, што рабіць. Сёння якраз можна пагуляць, бо прыехала бабуля, не трэба няньчыць Нюрку і зганяць з градаў курэй.

«Ён у вас трохі адасоблены,— гаворыць далей Ганна Міхайлаўна.— Проста часцей выпраўляйце яго да таварышаў. У такім узросце дрэнна губляць сувязь з калектывам, адасабляцца...»

Нічога яна не разумее, думае Валодзя пра настаўніцу. Хоць і інстытут скончыла. Калі б хлопцы нават не пазвалі, ён бы за імі пайшоў. Але яны пазвалі. Адышоўшы ад Валодзі крокаў на пяцьдзесят, кампанія раптам спынілася.

— Давай да нас! — гукнуў Сяргей, махнуўшы рукой.

Валодзя, не тоячы радасці, падбег да таварышаў.

— Мы ідзём есці зайцаву цыбулю,— сказаў Сяргей.— Потым будзем курыць. Калі не хочаш — адвальвай. Толькі нікому ні слова. Зразумеў?..

Курыць Валодзю не хацелася. Але каб ён пра гэта сказаў, хлопцы проста б не ўзялі яго з сабой.

Зайцаву цыбулю яны збіралі на пясчаных пагорках за Бібікавым дубам. Потым расклалі вогнішча і сталі сушыць вішнёвае лісце, якога Сяргей прынёс поўныя кішэні. Курылі, набіваючы сухой пацярухай маленькія, выразаныя з дрэва піпкі.

Валодзя стараўся дыму не глытаць. Толькі ўцягваў яго ў рот і адразу выпускаў. Але пацярухі было многа, і пакуль яны ўсю скурылі, у роце зрабілася горка і непрыемна.

Губы ў Валодзі сталі пухнуць і выварочвацца, калі ён ужо ішоў дамоў. Ён цяпер нават слова не мог прамовіць, бо адна губа не даставала да другой.

«Трэба развіваць у ім таварысцкія пачуцці,— вядзе сваё настаўніца.— Паўнацэнная асоба вырастае толькі ў калектыве. У астатніх адносінах ён бездакорны хлопчык...»

Ганна Міхайлаўна нарэшце пайшла, і ў Валодзі як камень з душы зваліўся. Навошта, каб нехта бачыў яго ганьбу? Ён зрабіў так, што нават бабуля нічога не заў-

важыла. Маці, калі трэба, ён прызнаецца. Але адной толькі маці. Вячэраць не пойдзе, скажа: баліць галава. А да заўтра губы, можа, атухнуць. Не будуць жа яны вечна такія тоўстыя, як каўбасы...

З ДАДАТКАМ

— Дзе ты дзеў той рубель, што ў цябе астаўся? — спытаў бацька, і Саша адразу знямеў.

Бяда здарылася пазаўчора. Вася ішоў са школы, не ўтрымаўся і зазірнуў у краму. Там, у куточку, побач са слоікамі яблычнага і вішнёвага кампоту, якога ніхто не купляе, стаіць некалькі парудзелых кніжак. Адну з іх, «Прыгоды Тома Сойера», Саша марыў купіць даўно. Ён чытаў гэтыя прыгоды, браў у школьнай бібліятэцы, але кніжка такая цікавая, што яе можна чытаць хоць дваццаць разоў.

— Дзе дзеў рубель? — зноў спытаў бацька.

Рубель застаўся ў Сашы з пяцёркі, калі два тыдні назад маці пасылала яго ў краму купляць крупы і цукар. Бацька быў лагодны і дазволіў Сашу рубель пакінуць сабе. «Толькі не траць грошы на што папала»,— сказаў тады бацька.

Саша думаў, што пра рубель забылі. У бацькі была новая палучка, ён прынёс Нінцы новыя чаравікі, Стасі і Людзе аднолькавыя вязаныя кофтачкі, а Сашу — нічога. Саша не пакрыўдзіўся, але з таго часу ён лічыў сябе паўнаўладным гаспадаром рубля. Гэта вынікала як бы само сабой.

— Чаго маўчыш? — закрычаў бацька.— Рубель, мабыць, таму вісусу аддаў? Яго са школы выгналі, а табе другіх хлопцаў няма.

Бацька гаворыць пра Уладзіка Сікору. Але са школы Уладзіка не выгналі. Ён сам не захацеў вучыцца, бо яму дванаццаць гадоў і сядзець разам з Васем у другім класе яму сумна. Дый да грошай, якія растраціў Саша, Уладзік не мае ніякага дачынення. Вінавата Ксюха, крамшчыца. Кніжка пра Тома Сойера каштавала шэсцьдзесят капеек, але яна дала Сашу ў прыдачу дзве заседжаныя мухамі брашуркі — пра малярыйнага камара і тарфяныя машыны. Саша не хацеў браць брашуркі: але Ксюха ледзь не сілай усунула іх Сашу. Рэшты з рубля дала толькі тры капейкі.

Бацька яшчэ больш раззлаваўся, калі Саша нарэшце паказаў яму кніжкі. Пра «Тома Сойера» не сказаў нічога, а брашуркі кінуў у парог:

— Сабаку пад хвост такія кніжкі!.. Занясі і аддай. Грошы табе няма куды дзяваць?!.

Маці маўчала, але з дакорам пазірала на сына.

Саша апрануўся, забраў брашуркі і пайшоў з хаты. На вуліцы разводдзе, ацеслівы, як каша, снег і гразь. Сашавы чаравікі прамоклі яшчэ тады, калі ён ішоў са школы, і нагам у іх вельмі няўтульна. Але яшчэ больш няўтульна ў хлопчыка на душы. Настрой у яго панылы, і выйсця са свайго становішча ён не бачыць, бо крамшчыцу Ксюху ведае. Ксюха нізавошта грошай назад не аддасць. Тым болей што на адной брашурцы Нінка паспела накрэмзаць розных каракуляў.

На бацьку Саша не крыўдуе. Бацька працуе начным вартаўніком на дрывяным складзе, у яго хворыя ногі, і з дзяжурства ён прыходзіць злосны. Злосны ён яшчэ і таму, што грошай ад палучкі да палучкі не хапае, асабліва калі прыходзіцца купляць новую вопратку і абутак. А Саша ўсё-такі неразумна патраціў рубель. Мог бы ён купіць «Прыгоды Тома Сойера» летам, калі наносіць і наздае ў сельпо крушынавай кары. Тады б і Ксюха непатрэбных брашурак не ўсунула.

Саша прыйшоў у краму і стаў ля прылаўка. Ксюха, убачыўшы ў яго руках пакамечаныя кніжачкі, адразу адвярнулася. Як бы і не яна сама пазаўчора сілком усунула іх Сашу.

У краме мокрая асклізлая падлога, кіслы непрыемны пах. Адчыняюцца і зачыняюцца дзверы, прыходзяць новыя пакупнікі. Ксюха важыць каўбасу, рыбу, кідае на прылавак боханы хлеба, ставіць пляшкі з гарэлкай, віном. На Сашу яна зусім не глядзіць. Нібы яго ў гэтай краме няма.

Сашу разбірае злосць. Нікуды ён з крамы не пойдзе. Нават тады, калі Ксюха пачне яе замыкаць. Брашурак ён не прасіў, таму мае права аддаць назад. Што з таго, што прайшло два дні, і адну кніжачку Нінка трохі запэцкала? Каб Саша не прынёс яе дадому, то нічога б і не было. Усё адно пра тарфяныя машыны і малярыйнага камара ніхто чытаць не будзе. Дзе знойдзеш такіх дурняў?

Гадзіны дзве прайшло, а Саша стаіць. У краме цямнець пачынае, і Ксюха запальвае лямпу.

— Што табе трэба?— нарэшце злосна пытае яна ў Сашы.

— Вазьміце кніжачкі. Я іх не прасіў.

Ксюха, зірнуўшы на цану і нават не заўважыўшы Нінчыных каракуляў, кідае брашуркі ў кут, а Сашу адлічвае дваццаць адну капейку і дае восем карабкоў запалак.

— Вось і працуй з такім народам. За капейку гатовы павесіцца.

Дамоў Саша ляціць на крылах. А дома неяк усё змянілася. Бацька, відаць, адумаўся, што дарма накрычаў на Сашу, грошай назад не ўзяў, а запалкі схаваў у пячурцы. Бацька нават пагладзіў Сашу па галаве і, закурыўшы, адвярнуўся і стаў глядзець у акно.

ЦЁТЧЫН БЛІНЕЦ

Хведарышын Сашка, ці Пудлік, як мы яго называем, сядзіць на даху хаты, на чарапіцы, і лямантуе на ўсю ваколіцу:

— Звары картопляў! Звары картопляў!..

Суседкі — Хведарыха і Харытоніха — перакопваюць агарод.

— Каб табе зарвала! — сказала Харытоніха і, знайшоўшы ў зямлі бульбіну, кінула ў бляшанае вядро. Хведарыха маўкліва пагразіла сыну рукой. Але гэта толькі паддало Пудліку ахвоты.

— Звары картопляў! — закрычаў ён яшчэ гучней.

Пудлік псуе мне ўсю справу. Нюрку і Стася я спецыяльна вывеў з хаты на агарод, каб не канючылі есці. Мы паабедалі ўжо, з'еўшы крупнік і два блінцы, якія нам пакінула маці. Адзін блінец застаецца для цёткі Аксінні. Яна мусіць прыйсці да нас навіваць ніты.

— Хачу блінца,— першая не вытрымала Нюрка.

Стась, надзьмуўшыся, раз-пораз шморгае носам і па ўсім відаць, што хутка заплача.

— Звары картопляў! — набіраючыся ўсё большай моцы, разлягаецца Пудлікаў голас.

Пудліка я ведаю. Ён, пакуль не даможацца свайго, не перастане.

— Будзем есці смалу,— сказаў я малым.— Спачатку абдзяром з вішні, потым са слівы. Смала — смачная. Хіба ты не ведаеш, Стась?

— Не хачу смалы, хачу блінца! — заяўляе Нюрка.

Другім разам я б ёй даў плескача. Але Пудлік паранейшаму крычыць, і на малую не падымаецца рука.

Мне ўдаецца аддзёрці невялікую пасачку вішнёвай смалы, і я аддаю яе Стасю.

— Жуй, Стась. Калі доўга жаваць, то есці зусім не захочацца. Вось пабачыш.

Нюрка прыціхла, чакаючы сваёй чаргі. Я зноў лезу на вішню. З-за малых я і ў школу не хаджу. Маці бегае ў саўгас зарабляць бульбу, і малых пакінуць няма з кім. Маці нават кросны паставіць няма калі, і навіваць ніты прыйдзе цётка Аксіння.

Яна жыве ў Аляксеевічах, дзе хаты папалены і людзі сядзяць у зямлянках. Таму мы і пакінулі блінец цётцы Аксінні. Калі яна будзе на нас рабіць, то павінна ў нас і харчавацца.

Я даю камячок смалы Нюрцы.

— Звары картопляў! — аж захліпаецца Пудлік.

Ён усё-такі нягодны, Пудлік. З ім і хлопцы таму не хочуць гуляць. Калі дасі штурхеля, то ён можа раўці хоць цэлую гадзіну, пакуль не пачуе матка. Бацькі ў Пудліка няма, але наш таксама з вайны не вярнуўся. А летась была засуха. Таму нам цяжкавата гэтай вясной.

Хведарыха кінула перакопваць бульбянішча і пайшла ў двор. Пудлік імгненна кульнуў з даху ўніз.

— Смала нясмачная,— зарумзала Нюрка.— Яна прыліпае да зубоў.

На агародзе, на тым месцы, дзе ўлетку цвіце рознымі краскамі паплавец, стаіць вада. На паплаўцы не толькі кветкі цвітуць, а і шчаўе расце. Але вада, відаць, сыдзе не хутка. Яшчэ да палавіны камля ў вадзе старая вербалозіна, на якую мы летам лазім, каб гушкацца на вецці.

— Пайду пагляджу, ці прыйшла цётка Аксіння,— сказаў я і рушыў у хату.

Нюрка зноў прыціхла. Малыя насцярожана ўтаропіліся на мяне. Пра блінец яны ведаюць. Абед даўно мінуў, а цёткі Аксінні няма. Можа, яна зусім не прыйдзе?

Блінец ляжыць на стале, прыкрыты льняным настольнікам. Я яшчэ выглянуў у акно: ці не пакажацца цётка? Але нідзе не відно яе. Спакуса была настолькі вялікая, што я не вытрымаў і адшчыкнуў кавалачак

блінца і адразу спалохаўся. Мне стала брыдка самога сябе.

Калі я вярнуўся да малых, яны мой настрой разгадалі ў момант.

— Хачу піць,— сказала Нюрка і пайшла ў хату.

Праз некалькі хвілін яна з'явілася. Блінца, нягодніца, мабыць, адламала, але па ёй зусім не відаць, што хоць трошкі пакутуе ад дакораў сумлення.

Услед за Нюркай, пераваньваючыся на сваіх крываватых нагах, падаўся ў хату Стась.

Я маўчаў. Што мог я сказаць гэтым двум бессаромнікам?

Кропля надзеі ў маёй душы ўсё ж таілася. Я схадзіў у хату, зірнуў пад настольнік. Ад блінца засталася палавінка. Я махнуў на ўсё рукой і адламаў яшчэ кавалачак. Пасля мяне ў хату па чарзе шуснулі Нюрка і Стась.

Цётка Аксіння прыйшла пад вечар. Твар яе быў стомлены, шэры, як бы прысыпаны попелам. Пра яду яна нават не спыталася і, ходзячы ад сценкі да сценкі, адразу пачала навіваць ніты.

ГНЯЗДЫ

Дзяцінства ў мяне было звычайнае, вясковае. Паўз наша вялікае сяло, якое называлі нават мястэчкам, пралягала чыгунка, а яна ўносіла нешта сваё ў захапленні хлапечай талакі. Бадай што аднолькава нас, басоту, вабілі імклівыя паязды і птушыныя гнёзды, якіх мы прагнулі разведаць як мага больш.

Мае дачыненні да чыгункі на першым часе былі проста сузіральныя. Пасвячы свінню, затым карову, якая не магла хадзіць у чарадзе, бо ў яе быў прабіты, а таму адвіслы бок, я любіў глядзець, як набліжаюцца да станцыі паязды — поўныя, гружаныя і парожнякі — апошнія вызначаліся нейкім паспешліва-вясёлым ляскатам колаў.

Парожнякі мы прапускалі. Зачуўшы гружаны ці пасажырскі, клалі іншы раз на рэйку, пад колы поезда, пятак, а калі апошні вагон, злёгку пагойдваючыся, мінаў месца, на якім ляжала манета, падымалі яе, цеплаватую, расплюшчаную, падобную на медаль, які атрымаў мой прадзед на турэцкай вайне.

Мой бацька працаваў на чыгунцы. І хоць ён лічыўся рабочым, чысціў стрэлкі, ішоў і прыходзіў са службы з казённым ліхтаром, у якім былі чырвоныя і зялёныя шкельцы, аднак сялянскага звычаю да канца не выракаўся. У сяле арганізаваўся калгас, туды завялі цягло, завезлі калёсы, плугі нашы суседзі, якія на чыгунцы не працавалі, а мы, рабочая сям'я, трымалі каня.

У гэтым далікатным становішчы догляд каня быў даручаны мне, а свінню і карову сталі пасвіць меншыя браты.

Каня звалі проста — Гняды. Сапраўды ён быў гнедай масці, ніякіх асаблівых прыкмет не меў, але я пазнаў бы яго сярод сотні другіх коней.

З раніцы я садзіўся на Гнядога і ехаў на ляда. Там, у пнёўі, путаў яго і пускаў на пашу. Ляда ад нашай хаты — вярсты паўтары, але мне нічога не каштавала два, а то і тры разы на дзень збегаць у пнёўе і паглядзець, як пасвіцца мой конь. Каб лепей падкарміць Гнядога, я рваў яму на межах дзятлавіну, кожнага вечара выдзіраў са шкуры кляшчоў, якія паўпіваліся за дзень, расчэсваў грыву.

Конь адказваў удзячнай дружбай. На зайздрасць сябрам-таварышам, ён не ўцякаў ад мяне, калі нават часам сам распутваўся, браў з рук траву, а вечарам, калі я садзіўся на яго, каб прывесці дамоў, ляцеў наўскач, варта было толькі злёгку паддаць яму пяткамі пад бок.

Я ўжо скончыў першы клас і вельмі ганарыўся тым, што магу нібы вецер імчаць на кані. Мне здавалася, што ўсе, каго я ведаю, у гэты час зайздросцяць і захапляюцца мной.

Конь і ў возе быў такі ж ціхмяны і паслухмяны. Калі мы везлі снапы ці сена, вёў за лейцы каня я, а бацька ішоў побач. Ён пабойваўся, каб сельсавет не наклаў лішняга падатку, таму рабіў выгляд, што конь быццам бы не ягоны.

Нечакана дружбацкія адносіны з Гнядым парушыліся. За лета конь стаў круглы, як булка, ад'еўся, поўсць на ім ільснілася і блішчала. Мы ж яго ў воз запрагалі рэдка, а падачкамі, ласкамі я, мабыць, зняверыў каня. Гняды стаў мной пагарджаць. Убачыўшы мяне з аброццю, ён скакаў прэч, травы з рук не браў, у рукі не даваўся. Цяпер для мяне стала вялікай пакутай прывесці каня з пашы дамоў.

Аднойчы, паганяўшыся за Гнядым цэлую гадзіну і нарэшце злавіўшы, я не вытрымаў, ударыў яго па храпе, а ён, калі я садзіўся верхам, укусіў мяне за нагу.

Хутка бацька адвёў каня ў суседні калгас. У свой аддаваць не захацеў, бо балюча было яму бачыць Гнядога кожны дзень.

Я пайшоў у другі клас. Неяк позняй восенню, калі мы пачалі патроху каня забываць, каля хаты пачулася ціхае ржанне. Я выскачыў на вуліцу. Перад варотамі стаяў Гняды. Убачыўшы мяне, ён нібы ўстрапянуўся, задрыжаў і стаў церціся пысаю аб маё плячо. Зноў мы былі з Гнядым дружбакамі...

Але абменьвацца, як раней, пяшчотамі і ласкамі не выпала. Вечарам вярнуўся са службы бацька і адвёў каня да новых гаспадароў.

СУСТРЭЧА З МАРШАЛАМ

Як толькі Алёшка прыйшоў у свой трэці клас, ён адразу адчуў незвычайнае. Вучні гучна размаўлялі, і ніхто не вымаў з сумкі кніг.

Галіна Андрэеўна абвясціла, што школа сёння пойдзе на плошчу: там будзе выступаць Маршал Савецкага Саюза — кандыдат у дэпутаты Вярхоўнага Савета. Алёшка аж задрыжаў ад узбуджэння. Ён ведае гэтага маршала — чытаў у кнігах пра грамадзянскую вайну, дый партрэт ягоны змешчан у падручніку па гісторыі. І якое шчасце, што ён, Алёшка, убачыць на ўласныя вочы такога выдатнага чалавека!

Пасля другога ўрока Галіна Андрэеўна загадала выходзіць на двор — там вучняў ужо ставілі ў калону.

— Дзяжурны астанецца ў класе,— сказала Галіна Андрэеўна, і Алёшка ў першую хвіліну проста анямеў. Ён зусім забыў, што сёння дзяжурыць і што перад пачаткам урокаў сам памыў анучку і выцер дошку.

Бачачы замяшанне хлопчыка, настаўніца хацела яму памагчы. Галіна Андрэеўна паважала Алёшку, бо ён добра паводзіў сябе і старанна вучыўся.

— Можа, ты, Каця, астанешся? — звярнулася яна да бялявай дзяўчынкі, якая сядзела побач з Алёшкам.— Ты прастудзілася, кашляеш, і доўга на вуліцы табе быць нельга. Алёшка заўтра за цябе падзяжурыць.

Каця ўткнулася тварам у парту і адразу заплакала. Алёшку зрабілася няёмка.

— Раз мая чарга, буду дзяжурыць,— сказаў ён і адышоўся да акна.

Ён стаяў, стараючыся не глядзець на шумлівую, галасістую калону, якая са сцягамі, транспарантамі ў хуткім часе выбралася са школьнага двара. Двор быў пусты і нязвычна ціхі. Доўгімі радамі стаялі голыя таполі, каля якіх кружкамі ляжала апалае жоўтае лісце.

Алёшка хутка супакоіўся. Яму нават стала прыемна ад думкі, што ён як бы служыць усяму класу. У партах ляжаць сумкі, партфелі, ранцы, і некаму трэба за іх адказваць.

Выцягнуўшы з парты кніжку і прымасціўшыся ля цёплай грубкі, Алёшка пачаў чытаць. Так прайшло з паўгадзіны ці, можа, трошкі болей.

Раптам у калідоры пачуліся крокі, дзверы адчыніліся, і ў пакой зайшло некалькі чалавек. Наперадзе стаяў каржакаваты, немалады ўжо вайсковец. Яго твар падаўся Алёшку трохі знаёмым.

Вайсковец агледзеў клас, рудыя падцёкі на сценах над столлю, пабітую на дзіркі падлогу.

— Трэба новую школу будаваць,— сказаў ён, павярнуўшыся да старшыні сельсавета.

Яшчэ праз хвіліну вайсковец звярнуўся да Алёшкі:

— Чаму сядзіш адзін?

— Я дзяжурны. Школа пайшла маршала сустракаць.

— Я, брат, маршал і ёсць. Вось зайшоў паглядзець, якая ў вас школа. Сам некалі ў такой вучыўся.

У Алёшкі ад радасці перахапіла дыханне — будзе што расказаць хлопцам.

— Вучышся як? — спытаўся маршал.

— Чацвёркі толькі па пісьму і маляванню. А так пяцёркі.

— Малайчына. Старайся і надалей трымаць такі курс. Кніжкі любіш чытаць?

— Люблю. І яшчэ птушак умею лавіць. У мяне кожны дзень новая сініца.

Маршал зноў усміхнуўся.

— Вось гэта, брат, дарэмна. Птушкі любяць волю. Абяцай мне, што кінеш гэты занятак.

— Я іх і так выпускаю. Магу зусім не лавіць.

— Значыць, дамовіліся.

Маршал працягнуў Алёшку руку. Далонь у яго

цвёрдая, пастава дужая, а твар звычайны, добразычлівы. Нават не верыцца, што маршалы могуць быць такія простыя.

СЯМІГОДКА ДЛЯ ДАРОСЛЫХ

У той дзень на лугавіне каля вагавай будкі Іванчыкаў Піліп, круглы, як поклад, рухавы і ўвішны, вынюхаў уюноў. Цімоху загадаў ён бегчы па заступ, і Цімох пабег. Але пакуль Цімох вярнуўся назад з рыдлёўкай, чорную, ліпкую гразь перасохлай лужыны шмаравалі рукамі ледзь не ўсе станцыйныя хлопцы. Ля замурзанага, з падкасанымі калашынамі Піліпа стаяла вядро, напалавіну закіданае ўюнамі — чорныя, слізкія, падобныя на вужоў, яны ўвесь час варушыліся і, здаецца, нават ледзь чутна папісквалі. Нават непрыемна было глядзець у вядро.

Пастаяўшы з хвіліну з недарэчнай, непатрэбнай нікому рыдлёўкай ля разгарачанай хлапечай талакі, Цімох рушыў прэч. Лезці ў лужыну было позна — уюноў палавілі. Цімоха душыла крыўда: навошта Піліп паслаў яго па заступ? Каб адаслаць падалей і самому гаспадарыць у лужыне?

Дома з-за нечаканых уюноў вынікла сварка між бацькам і маці. Яна б, можа, аціхла сама сабой, каб у двор не ўваліўся сцэпшчык Майсей з лазовай таптухай за плячамі.

— Пайшлі, Змітро, патупаем па Мядзвёдцы. Дзеці вунь ля самай станцыі ўюноў знайшлі. Можа, што-небудзь і нам трапіцца...

Бацька адмовіўся, і гэта падліло масла ў агонь.

— Некалі яму! — не тоячы злосці, сказала маці.— Як жа, у навуку кінуўся. Змоладу са школы ўцёк, дык цяпер даганяе. Дзеці свецяць голымі пузамі, а ён за кніжкі. Трэцяе лета ходзіць у тую школу. Якога злыдня выхадзіць?

— Змоўкні! — бацька нават пабялеў.— Хоць бы сёння памаўчала. Заўтра можаш плявузгаць колькі захочацца. Даруй, Майсей. Другім разам я цябе сам пазаву.

Збянтэжаны сцэпшчык шуснуў за веснічкі.

Цімоху шкада бацькі.

Сямігодка, якую ён канчае, і на школу не надта падобна. Стрэлачнікі, кандуктары, абходчыкі, якія ў ёй

вучацца, ходзяць на заняткі толькі вясной і летам. Можа таму, што настаўнікі, якія вучаць у звычайнай школе, у гэтую пару маюць больш вольнага часу. Дый праграма ў сямігодцы для дарослых вельмі скарочаная. Бацька ходзіць у сёмы клас, а Цімох скончыў шэсць, аднак па навуцы ён ведае болей за бацьку. У бацькавым сёмым класе ўсё яшчэ топчуцца на простых і дзесятковых дробах. Ні пра якія алгебру, геаметрыю, хімію там і гаворкі няма. Акрамя арыфметыкі разбіраюць трохі гісторыю, геаграфію і пішуць дыктоўкі. Задачы па дробах памагае рашаць бацьку Цімох, а ў дыктантах, якія бацька піша самастойна на ўроках, ён робіць па шэсцьдзесят памылак. Бадай у кожным слове памылка.

Бацька ўзяў пад паху кніжкі, тоўсты агульны сшытак, заведзены для ўсіх прадметаў, і нахмураны, злосны пайшоў з двара.

У гэты момант усчаўся лямант на Іванчыкавым панадворку.

— Ладыруга пракляты, пустадомак! — крычыць цётка Праскева на ціхмянага, задуменнага Іванчыка.— У людзей бульба, дровы, сена, а ён толькі дзяцей нарадзіў. Кніжкамі тваімі я гаршчок напхну? Каб не Піліп, дык хоць у пельку галавой. Сын у двор цягне, а бацька — з двара!..

У суседзяў вось гэткая музыка кожны раз, як толькі гаспадар выбіраецца ў школу. Цімоху не зразумела, як толькі Іванчык можа ўсё гэта вытрымаць. Цётка Праскева крычыць не толькі ў хаце, на двары, а яшчэ выскаквае за мужам на вуліцу, не саромячыся людзей, пасылае яму праклёны ўслед. А Іванчык тым часам у сваім рудаватым лапсардаку, абуты ў лапці, сагнуўшыся, ціснучыся да парканаў, стараецца як мага хутчэй знікнуць з вачэй.

У Цімоха вострая цікавасць да ўсіх гэтых людзей, якія, маючы жонак, дзяцей, вялікі сямейны клопат, пайшлі вучыцца. Напачатку іх было намнога больш, але, відаць, сваркі і звягі зрабілі сваю справу. У пятым, а найбольш у шостым класах мужчыны паадсыпаліся, перастаўшы пад тым ці іншым прыклёпам наведваць школу. Сямігодку для дарослых канчаюць цяпер сем ці восем чалавек.

Дзіва няма — летняга часу шкода. Тыя, хто не ходзіць у школу, у вольныя ад дзяжурстваў, ад работы,

ад службы на чыгунцы дні пасляваюць і сена карове накасіць, і лыка надраць, а калі выпадае халтурка, зарабіць на пагрузцы лішні рубель.

У Цімохавай сям'і сваркі не такія частыя, як у Іванчыкаў. Маці з бацькавай навукай збольшага мірыцца, толькі вось сёння, пад злую руку выгаворвае, што ён шукае лёгкага хлеба. Бацька робіць стрэлачнікам, і які лёгкі хлеб яго чакае наперадзе, Цімох нават уявіць сабе не можа.

Незвычайнае здарылася вечарам. Праўдзівей кажучы, нічога асаблівага не здарылася. Проста прыйшоў павесялелы бацька, паставіў на стол бутэльку яблычнага віна і паклаў, асцярожна разгарнуўшы, надрукаваны на машынцы лісток паперы з пячаткай. Паперка — бацькаў атэстат. Па ўсіх прадметах бацькі «здавальняюча», і, аказваецца, не сямігодку за тры леты ён закончыў, а агульнаадукацыйныя курсы на базе пачатковай школы.

Настрой быў святочны, нават дзецям далі па чарачцы віна, а калі палеглі спаць, бацька з маці да паўночы прыцішана між сабой размаўлялі.

— На курсы дзяжурных па станцыі могуць паслаць,— сказаў бацька: — Начальнік яшчэ на тым тыдні рабіў намёкі.

Маці доўга маўчала.

— Я думаю, не трэба табе ехаць на курсы, Сцяпан. Пражывем без курсаў. Тут у нас агарод, пралёт, хата свая. А можа ж, і на чужой станцыі пасля курсаў прыйдзецца работаць.

— Можа, і на чужой.

— Жыць з чыстай капейкі... У нас сям'я, трое дзяцей.

— Нікуды я не паеду! — як бы нават нечаму ўзрадаваўшыся, выгукнуў бацька.— А за школу не крыўдуй, Ганна. Жыццё ў той бок ідзе, што трэба ў грамаце трохі кумекаць. Вунь у нас аўтаблакіроўку ўводзяць, дынама-машыну прывезлі. Сказана ясна — другая пяцігодка...

Цімох заснуў, не даслухаўшы да канца размовы, задаволены тым, што бацькава навука рэзруху ў сям'ю болей не прынясе і нікуды не прыйдзецца ехаць ад родных мясцін.

ПТУШКІ ЛЮБЯЦЬ ВОЛЮ

Усе апошнія дні Алёшка ставіць пасткі на сініц. Пасткі вядома якія — знізу збітая з дошак невялікая скрыначка, зверху — такая ж накрыўка, а ўсярэдзіне жалабок, на які трэба насыпаць круп. У жалабку робіца зазорчык, куды ўстаўляецца язычок, прывязаны ніткай да накрыўкі. Пастка стаіць на хляве. Птушкі бачаць крупы і лезуць іх дзяўбці. Але варта ім дзюбкай дакрануцца да жалабка, як язычок адскаквае і накрыўка захлопваецца.

Праўда, не ўсе птушкі даверлівыя. Найбольш падаюцца на прынаду сініцы. Хітры верабей скача вакол пасткі, зазірае, скасавурыўшыся, унутр, ды лезці ў небяспечную скрынку не адважваецца. Алёшка толькі аднаго разу злавіў вераб'я. А ўчора трапіла ў пастку мышка. Нягледзячы на тое, што ў скрынцы было цёмна, яна з'ела ўсе крупы і, стуліўшыся ў куточку, спакойна пазірала на Алёшку сваім вочкам-бісерынкай, калі ён ледзь-ледзь прыўзняў накрыўку.

Сініц Алёшка выпускае. Яму проста прыемна патрымаць у руках далікатнае стварэнне, якое без нічыёй дапамогі ўмее лятаць і, апынуўшыся на волі, пачынае ціўкаць яшчэ весялей. Толькі вельмі палохаюцца птушкі, калі Алёшка вымае іх з пасткі: іх маленькае сэрца б'ецца так часта, што, здаецца, вось-вось выскачыць з грудзей.

Алёшка і мыш выпусціў, хоць ведае, што мышы шкодныя. Яны точаць у зямлі норы, сцягваюць туды ўсялякае дабро. Але Алёшкава пастка стаіць на самым вільчыку хлява, і калі мыш жыве ў страсе, у саломе, то ніякай асаблівай шкоды яна не робіць. Ну, можа, паточыць трохі сена, дык карова і такое з'есць.

Вяртаючыся са школы, Алёшка яшчэ з вуліцы бачыць, трапіла што ў пастку ці не. Калі накрыўка зачынена, ён нават у хату не забягае — лезе на хлеў.

Алёшка вельмі хацеў бы, каб птушкі прыжыліся. Ён карміў бы іх просам, мушкамі, чарвякамі. У Колі Юзафовіча, які жыве ў каменнай будцы ля чыгуначнага пераезда, ёсць два дзікія галубы-туркалікі. Іх яшчэ летам, калі яны былі ў стрэлках, прынёс з лесу старэйшы Колеў брат Янка. Ужо ў будцы галубы пакрыліся пер'ем, у іх выраслі крылы, яны навучыліся есці хлеб, бульбу, дзяўбці зярняты.

Калі Алёшка прыходзіць у будку да Колі, ён вачэй не можа адвесці ад шастка, на якім, распушыўшы веерам прыгожыя шэра-белыя хвасты, сядзяць туркалікі. Іншы раз яны лятаюць па хаце, садзяцца на палічку, на спінку ложка, на акно. І кот іх не чапае.

Але галубоў такой пасткай, якая ёсць у Алёшкі, не зловіш. У яе нават звычайная сарока не палезе.

Тым часам надышла позняя восень. З раніцы, калі Алёшка ідзе ў свой трэці клас, над ваколіцай-балачанкай вісіць густы туман, які напаўзае на агароды. Ужо і капусту ссеклі, і кароў не гоняць на пашу — яны адны, без пастуха вандруюць па пустых агародах.

Алёшка чакае зімы. Зімой ён будзе лавіць снегіроў. Ён ведае, як гэта рабіць: трэба падперці палачкай звычайнае карыта, пад яго насыпаць зярнят, а ад палачкі працягнуць шнурок у сенцы. Пазірай у шчыліну, як толькі снягір падлезе пад карыта, тузай за шнурок...

Нарэшце і першы снег выпаў. Прыбегшы са школы, Алёшка накідаў перад сенцамі трохі хлебных крошак, каб прынадзіць снегіроў, а сам узяўся віць з белых ніток шнурок. Шнурок трэба доўгі і непрыкметны, каб птушкі не адчулі небяспекі.

Якраз у гэты час у хату зайшоў дзядзька Пятро. Алёшка адразу кінуў свой занятак, бо дзядзька жыве далёка, у другім раёне, бывае ў іх рэдка і наогул Алёшка яго надта паважае.

— Што гэта ты рабіў? — нагаварыўшыся з бацькамі, спытаў дзядзька ў Алёшкі.

— Рыхтую пастку на снегіроў. Сягоння я ўжо аднаго бачыў.

— Навошта табе снегіры?

«Як навошта?» — Алёшка нават зніякавеў ад дзядзькавага пытання. Няўжо дзядзька Пятро, які так доўга вучыўся, а цяпер працуе галоўным аграномам у саўгасе, не разумее, што снегіры — вельмі прыгожыя птушкі, у іх чырвоныя грудкі, якія гараць, нібы агонь. Патрымаць такую птушку ў руках — вялікая радасць. А як хлопцы будуць зайздросціць, калі Алёшку ўдасца злавіць снегіра!

Уголас Алёшка адказаў:

— Я люблю птушак. Лаўлю, а потым выпускаю.

Дзядзькаў твар спахмурнеў.

— Не бачу, брат, што любіш. Вось зловіш снегіра, выпусціш, а ён усё адно будзе баяцца людзей і на двор

не прыляціць. Можа загінуць зімой ад бяскорміцы. А летам птушка — памочнік чалавеку. Яна знішчае шкодных жучкоў, чарвякоў, насякомых. Без птушак даўно б загінулі і лес і поле...

Ад крыўды Алёшка ледзь не заплакаў.

— Дык ёсць жа людзі, якія трымаюць птушак у няволі,— сказаў ён.— У Колі лясныя галубы-туркалікі ў хаце жывуць, у Грышкі Краўца пеўчы шчыгол сядзіць у клетцы, і ніхто ім нічога не гаворыць. Я ж выпускаю птушак...

Дзядзька ўсміхнуўся:

— Ты правільна сказаў пра няволю. Але я прашу цябе — не палохай птушак, не лаві іх пасткамі. Пачакай, вясной я прыеду, прывязу свойскіх галубоў. Калі ты іх будзеш любіць, то яны цябе палюбяць таксама.

Алёшка з нецярпеннем чакаў вясны, а вясной дзядзька Пятро слова спраўдзіў — прывёз пару прыгожых галубоў-турманаў. Галубы жылі ў драўлянай скрынцы на гарышчы, вуркаталі, елі хлеб, бульбу, а на двор выляталі праз прарэзанае акенца.

Да восені, калі Алёшка пайшоў у чацвёрты клас, галубоў ужо было шэсць, яны вывеліся там жа, у драўлянай скрынцы, зрабіўшы з хварасцінак і пакулля ледзь прыкметнае гняздзечка.

Маладых галубоў Алёшка вучыў лятаць. Стоячы на гарышчы, ён выпускаў іх з рукі, і яны, расправіўшы крылы, рабілі спачатку нясмелыя кругі над дваром, а потым усё вышэй і вышэй узнімаліся ў неба...

1975

МУЛЬМЕНКАЎ САД

У гэтым садзе для мяне
Яшчэ астаўся дрэваў шум
І лёгкі басаногі след
Далёкага юнацтва...

Максім Танк

I

Цімафей Рыгоравіч прачнуўся, калі ў напаўзавешаным дзяружкай акне ледзь-ледзь пачало святлець: як заўсёды была чацвёртая гадзіна. Хацелася ўстаць, ціха пратэпаць босымі нагамі па гладкіх, вымытых масніцах, прайсці на дыбачках кухню, асцярожна націснуўшы язычок клямкі, нячутна адчыніць дзверы і шуснуць у сенечкі. Там на нізкім драўляным палку тры поўныя як вока вядры з вадой. Сястра звечара прыносіць.

Суш. Гарачыня за ноч трохі спадае, але вада ўсё адно траціць першапачатковую сцюдзёнасць. П'е ён яе з прыемнасцю. У горадзе такой вады няма. Гарадская, нават самая лепшая, пахне хлоркай, жалезам, і калі яна, як тут, ледзь-ледзь цеплаватая, то не даліўшы ў шклянку некалькі кропель канцэнтрату хлебнага квасу, ён яе не можа піць.

Вада ў сенечках з калодзежа, які размешчан на вуліцы пад старой разгалістай івай, метраў за пяцьдзесят наўскасяк ад хаты. Нагадвае яна сцюдзёную, крынічную ваду дзяцінства, смак якой Цімафей Рыгоравіч памятае ўсё жыццё.

Анюта спіць на кухні, і ён не хоча яе будзіць. Кожны раз, калі ён выходзіць у сенечкі, яна прачынаецца, хоць і робіць выгляд, што спіць. У пяць гадзін сястра сама ўскочыць, падоіць карову, разалье малако па гладышках, потым пабяжыць на службу, каб паспець да сямігадзіннага брэсцкага цягніка прывезці пошту на станцыю.

З таго часу як Цімафей Рыгоравіч пайшоў на пенсію, ён заўсёды абуджаецца ў чатыры гадзіны ці трохі пазней, гадзіны дзве не спіць, абдумваючы розныя падзеі свайго жыцця, дае ім ацэнку, іншы раз настолькі

ўзрушваецца, што пад раніцу ледзь засынае. Няпраўда, што ў пенсіянераў бяздумнае, райскае жыццё. Якраз тады, калі Цімафей Рыгоравіч працаваў, думаць на вольныя тэмы бракавала часу, ён жыў вострым надзённым клопатам.

Адхінуўшы занавеску, у пакой зайшла Анюта. Яна ўжо паспела апрануцца.

— З Федзем ноччу прыпадак быў,— сказала як бы з дакорам.— «Скорую помач» вызывалі. Ледзь адкачалі яго. Вы ўчора многа выпілі?

— Бутэльку сухога. У буфеце на станцыі... Слабыя цяпер генералы пайшлі.

— Цімафей, Цімафей. Калі ўжо нап'ешся? Сам жа дыхаеш цяжка. Як той мех у кузні. Іншай ночы я баюся за цябе.

— Не бойся, Анюта. Сустрэліся ўчора з Федзем. Сорак гадоў не бачыліся. Ты, можа, забыла, што яго бацька таксама на хутарах жыў. Каторыя за лесам, бліжэй к сялу.

— Не забыла.

— Федзя і малады быў слабак. Я помню. З аблічча бледны, сухашчавы. Я ўчора сустрэў і не пазнаў. Генерал, а без формы. Падобен на хворага бухгалтара.

— Сам бачыў, што хворы. Нашто цягнуў піць?

— Не піў ён. Паўшклянкі сухога віна. Трэба было пагаварыць...

Анюта пайшла даіць карову. Цімафей Рыгоравіч пратэпаў у сенечкі, напіўся вады, выглянуў на двор. Сонца яшчэ не ўзышло, але дзень абяцае быць гарачым і млосным. Расы на мураве няма, на небе нерухома вісяць рэдкія аблачынкі. З такіх дождж не пойдзе. Каторы тыдзень сушыць. Ніводнага дажджу не было ні ў маі, ні ў чэрвені. А цяпер канец месяца. Трава на ўзгорках, узлобках жоўкне, высыхае, нібы ў канцы лета.

У ложку ён зноў думаў пра хутар, на якім прайшлі дзіцячыя і першыя юнацкія гады. Дзівосна прыгожым здаецца цяпер хутар: разлеглая лясная паляна сваім паўночным бокам упіралася ў чыгунку, цагляную будку, у якой жыў з сям'ёй абходчык. Паляну абступалі з заходняй стараны разлеглыя векавыя дубы, а таксама змешаны лес, у якім пераважалі выносныя бярозы і асіны. Была нават града цёмнага густога грабняку, якога сёння, бадай, не засталося зусім.

Як цяпер разумее Цімафей Рыгоравіч, бацька пасяліўся на лясным хутарцы не з-за нейкіх выгод. Асаблівых выгод, выключаючы тое, што можна было трымаць трох ці нават чатырох кароў, якім хапала корму, першымі шастаць у лес па грыбы, па ягады, на хутарцы не было. Зямлі мала, дый тая падзолістая, неўрадлівая, дабірацца да школы дзецям далёка: ад хутарца да мястэчка чатыры вярсты.

У першую германскую вайну бацька ў акопах наглытаўся газу, быў хваравіты, кашляў, і, мабыць, не ў апошнюю чаргу гэтым можна вытлумачыць, што ён пасяліўся на лясной паляне.

Яны, дзеці, над гэтым не задумваліся. Мелі змалку занятак: пасвілі свінней, кароў, зграбалі сена, якое касіў бацька, нарыхтоўвалі на зіму дровы, выбіраліся па ягады, грыбы, арэхі. Хутарэц не быў закінутым месцам: побач грымела чыгунка, мільгалі між дрэў доўгія ланцугі чырвоных таварных і зялёных пасажырскіх вагонаў, нараджаючы ў душы парыванне зазірнуць за полаг тых невядомых даляў, куды кіруюць і імчаць цягнікі.

На паляне біла з-пад зямлі крынічка. Бацька выпрасіў у суседа-будачніка цэментовы круг, які астаўся лішнім пасля збудавання вымашчанага такімі кругамі калодзежа-прорвы, і агарадзіў ім крынічку.

Вада з крынічкі запаўняла круг, паціху пераліваючыся цераз край. Летам вада была сцюдзёная, аж зубы сцінала, а зімой як бы нават цяплейшая за ўсялякую іншую ваду.

Побач з крынічкай бацька выкапаў сажалку. Лясны хутарэц ніколі не абміналі людзі, якія па сваіх патрэбах зімой і летам прыходзілі ў лес. Найбольш, вядома, завітвалі летам, у спёку, каб напіцца сцюдзёнай вады.

Цімафей Рыгоравіч, варушачы прыемную для сябе даўніну, непрыкметна заснуў, а калі прачнуўся, Анюта, стараючыся не рабіць груку, поркалася ў сенечках.

— Што было з Федзем? — спытаў ён, беручы вядро і намерваючыся ісці ўмывацца.

— Сэрца бытта. «Скорая помач» прыязджала. Жара такая,— відаць, каб змякчыць ранейшую размову, сказала сястра.

— Усе мы хворыя. Пенсійны ўзрост. Патроху развінчваецца машына.

Двор густа зарос муравой. Толькі вузкая сцяжын-

ка вядзе ад хлява да варот — карова пратаптала. Гадавалага парсючка сястра трымае ў тым жа хляве, у закуце.

Вядро і вялікую медную конаўку, зробленую, відаць, яшчэ вайной, Цімафей Рыгоравіч паставіў на траву і доўга плёскаў вадой па твары, шыі, грудзях. Дома, у горадзе, ён трохі займаецца зарадкай, прысядае, нагінаецца, але пры сястры рабіць гэта няёмка, і ўсе свае няхітрыя практыкаванні тут, на радзіме, ён замяняе воднымі працэдурамі.

— Накашу табе сена,— сказаў ён сястры, садзячыся за накрыты цыратай столік, які аднычасова служыць шкапчыкам для посуду. Есці за такім столікам няёмка — няма куды схаваць калені.— Пяць дзён прагуляў, пара за дзела. У цябе каса ёсць?

— Не выдумляй, Цімафей. Нічога не накосіш.

— Накашу. Індывідуальныя каровы цяпер у пашане. З ляснічым я дамовіўся.

— З пошты вецце рэзаць паслалі. Пяць чалавек. У помач саўгасу.

— Ты ж тожа малако здаеш саўгасу?

— Здаю. З бітонамі кожнай раніцы па вуліцы ездзяць.

Анюта паставіла на стол яешню, збан малака. Густа носяцца над сталом мухі. Садзяцца на твар, рукі. Іх ніякім спосабам нельга выжыць з хаты: ні ліпучкі не памагаюць, ні зачыненыя вокны.

— Наліўкі вып'еш?

— Давай.

Сястра прынесла з сенечак запыленую бутлю з вішнёвай наліўкай. Абцерла хвартухом, паставіла на стол. Заткнута бутля папяровай затычкай, гарлавіна марляй абвязана.

— Мне тры месяцы да пенсіі,— у каторы раз сказала сястра.— Гарыць усё кругом. Пра сена думаць баялася.

— Каровы не хочаш збываць?

— Не хачу. Пайду на пенсію, за што тады рукі зачаплю?

Сястра зняла марлю, выняла з бутлі затычку.

— Выпі, Цімафей. Я сюды толькі чацвяртушку ўліла. Лічы — сок адзін.

Ён зірнуў на Анюту з павагай. Жыве, як цяпер лічыцца, у горадзе, тым часам карову трымае. Учэпістая.

Усе ў іх сям'і ўчэпістыя. За выключэннем яго самога. Ён трохі ветрагон. Пры пасадах, якія займаў, мог мець раскошную кватэру, дачу, яшчэ сёе-тое. Машыны, гаражы ёсць у абедзвюх замужніх сясцёр, якія, як і ён, жывуць у Мінску. У яго няма і не было ніколі.

Ён выпіў шклянку ліпучай саладкаватай налiўкі, стаў закусваць.

— Чаму ты пра сена ўспомніў?

Ён зірнуў на Анюту. Значыць, ёй хутка пяцьдзесят пяць. З выгляду яшчэ ніштаватая. Паўнацелая, дужая, і сівізны ў валасах амаль няма. Калі яны з братам ад'язджалі на вучобу, была рухавым, танклявым падлеткам, гучней астатніх сясцёр плакала. Як бы не спадзявалася братоў болей пабачыць. Максім у вайну загінуў. Перад вайной яны прыязджалі ў мястэчка два ці тры разы. Апошні раз у гэтую самую хату, якую ўжо без бацькі маці і сёстры з хутара перавезлі на гэты пляц. Ссяленне хутароў, здаецца, пачалося ў трыццаць восьмым годзе ці трыццаць дзевятым.

— Я курыць кінуў,— сказаў ён Анюце.— Два гады таму. Адразу як пайшоў на пенсію. Каб была свежая галава. Дый п'яніцай не стаў, хоць, сама ведаеш, выпіваў. Я лічу — правільна пражыў. Нічога такога не шукаў. Працаваў, дыхаў паветрам, спаў. Дзяцей у людзі вывеў. Жонку ніколі не крыўдзіў. Сáма б нам пажыць з ёй цяпер. Пасля таго як памерла Надзя, стаў задумвацца. Можа, ад адзіноты. Маладыя гады стаў успамінаць. Як мы на хутары жылі. Можа таму сена накасіць табе захацеў. Хачу пажыць так, як мы некалі жылі. Ты хоць хутар помніш?

— Чаму не. Шаснаццаць гадоў мне было, як сюды перабраліся.

— Каса ёсць у цябе? — зноў спытаў ён.

— Маёй касой не накосіш. Я ёй крапіву каля плота збіваю. У дзядзькі Сцяпана касу папросім.

Сястра раптам заспяшалася.

— Прыбярэш сам са стала. Я пабягу. Трэба пошту прыгатовіць дванаццацічасоваму. Да дзядзькі Сцяпана заскочу, папрашу яго. Не ўсё так проста. Касу трэба адкляпаць, навесці. Ды ў чаравіках касіць не пойдзеш. Лапці трэба. Ты, мабыць, забыў, як лапці абуваюць?

— Не забыў,— няўпэўнена адказаў ён.

— Сам не спляцеш?

— Не спляту.

— Вось бачыш. Усё даставаць трэба. Лапці, касу, мянташку. Дый шчэ ці ёсць дзе тая трава. Бачыш, як сушыць.

— Ёсць трава. Ляснічы выдзяліў. Не наш — макаўскі. Чула, можа, пад Салахом. Быў такі Салах, тожа жыў на хутары.

— Уга,— сказала сястра.— Гэта вёрст восем. Як ты туды дойдзеш?

— Ляснічы падвязе. Жыве тут, робіць у Макаве. На матацыкле ездзіць. Ад Макава да сенакосу вярсты тры.

II

Касу, мянташку, брусок прынёс дзядзька Сцяпан. Пры сваім высокім росце ён трохі прыгнуты, і не скажаш, колькі за яго ссутуленымі плячамі прашумела гадоў — семдзесят ці восемдзесят: ссечаны суцэльнымі маршчынамі вузкі твар, выцвілыя васільковыя вочы, няпэўнага колеру, попельна-шэрыя валасы не даюць падстаў для дакладнага вызначэння ўзросту.

— Пастарэў ты, Цімафей,— сказаў дзядзька.— Пенсіянер, значыцца. А я за твайго бацьку ўсяго гадоў на дзесяць маладзей.

Гарачыня нясцерпная, жарам дыхае, як з печы, і дзядзька з пляменнікам выходзяць з двара, прымашчваюцца на лавачцы. Тут трохі цень — ад хаты, паркана, разлапістай таполі, якая расце ў гародчыку. Дзядзьку Цімафей Рыгоравіч ведае не так добра: за ўсё жыццё разы два ці тры на хаду перакінуўся некалькімі словамі. Лепш уяўляе ягоных унукаў і, можа, праўнукаў: да апошняга часу з вуснай рэкамендацыяй дзядзькі Сцяпана яны заяўляліся ў Мінск, здаючы экзамены ў тэхнікумы, інстытуты, жылі ў яго на кватэры, сталаваліся, а тых, што экзамены праваліла, ён уладкоўваў з цягам часу на працу і ў розныя рабочыя інтэрнаты.

— Пры маёй памяці такога не было,— гаворыць дзядзька.— Каб з самай вясны так пякло.— Але на балоце і ў лесе травы знайсці можна. Пры такой жары па нізкім яна сама расце. Табе дзе ўчастак выдзелілі?

— Пад Салахом. У Макавіцкім лясніцтве.

— Там ёсць балота. Асака, дзічка. Даўно я там не быў.

Вуліца бязлюдная: усё жывое схавалася ў які-небудзь цень, сланечнікі ў гародчыку насупроць павесілі галовы, неяк бездапаможна апусцілі разлапістае лісце. У млявай гарачыні расплываюцца гукі, якія даносяцца з майстэрні перасоўна-механізаванай калоны — яна размешчана на суседняй вуліцы, ля самых могілак,— удары молата, вурчанне матораў.

— Адзін жывеш? — пытае дзядзька.

— Адзін.

— Пераязджай сюды. Хопіць Анюце гараваць. Тожа адна душой жыве. У нас тут добра.

— Баюся — не прывыкну.

— Што тут прывыкаць? Вот жа захацелася пакасіць...

— Глуха ў вас тут. Я не так прывык жыць.

— Глуха? — дзядзька аж прыўзняўся ад здзіўлення.— Тут столькі ўсяго настроілі, што хутка дыхаць не будзе чым. Болей строіць не трэба. Не, не трэба!.. Пошасць стала разводзіцца. Хіба ты не чуў?..

— Што я павінен быў чуць?

— Хлопцаў двух, родных братоў, нейкі прахадзімец зарэзаў. Нібыта ўтрох да адной каханкі хадзілі. Не падзялілі яе. Аднаму было за семнаццаць, другому — дваццаць гадоў. Як цяпер той матцы перажыць?

— Хіба раней такога не было?

— Было, ды не такое. Не гавары, Цімафей. Народу ўсялякага наплыло. Як бытта ў Мінску ці Гомелі ён тунеядзец, а тут святым зробіцца. Вот і пайшло. Летась папова нявестка мужыка собсцвеннага зарэзала. Нібыта са свёкрам, з папом, зляглася. Толькі сем гадоў сцерве далі. Кажуць, поп грошай на кніжку налажыў. Глядзі, што хутка з'явіцца, адкупіцца. Другая тожа з любоўнікам знюхалася, павязла мужыка на курорт і ў моры ўтапіла...

Цімафей Рыгоравіч чуў ад сястры пра гэтыя і іншыя прыкрыя гісторыі, якія здарыліся ў мястэчку, якое цяпер называецца горадам, і сам для сябе вытлумачваў іх зусім іншымі, чым дзядзька, прычынамі. У прыватнасці, застоем. Насельніцтва ў мястэчку немалое, некалькі тысяч, а прадпрыемствы па пальцах пералічыш. Перасоўна-механізаваная калона, невялікая мэблевая фабрыка, цагельны завод і заводзік сухога малака, на якім усяго трыццаць рабочых. Найбуй-

нейшая прамысловая ўстанова, як і ў часы яго маладосці, чыгуначная станцыя.

Дзядзька, уволю нагаварыўшыся, наскардзіўшыся, пакіраваў дадому. У Цімафея Рыгоравіча вольнага паўдня, і варта праведаць Федзю Хлябцэвіча, адстаўнога генерала, якога ён учора падбіў выпіць дзеля сустрэчы шклянку віна.

Хата Хлябцэвічаў — на галоўнай, Савецкай, вуліцы. Яна, бадай, такая, якой была сорак гадоў назад. Можа, нават горш, чым раней, выглядае, бо праезджая частка вуліцы заасфальтавана, паднялася вышэй, а драўляныя, вясковага выгляду хаціны глыбей убіліся ў зямлю, прыселі. Не ратуюць становішча сям-там пафарбаваныя аканіцы, парканы.

На гэтай вуліцы жыве пераважна састарэлы калгасны люд, які цяпер атрымлівае саўгасную пенсію. Захутаныя ў хусткі, цёплыя жакеткі, бабулі вечарамі сядзяць на лавачках, не зважаючы на трэск матацыклаў, гул машын, праводзяць зацікаўленымі позіркамі кожнага, хто пройдзе па вуліцы. Стары вясковы звычай.

Дворык Хлябцэвічаў густа зарос муравой. Перад домам сад — старыя, разгалістыя яблыні, якія зусім засланілі будыніну, такія ж высокія дрэвы падняліся па агародчыку, размешчаным усцяж двара. Паміж хатай і хлеўчыкам — маліннік. Яшчэ адна новая прыкмета паселішча: безліч садоў, зяляніны.

Федзя танклявай паставай, худым тварам, усім знешнім сваім выглядам зусім непадобны да генерала. Таксама прыехаў да сястры — бацька, маці памерлі. Памяшканне адстаўны генерал абсталяваў сабе ў хлеўчыку: паставіў раскладушку, дзве табурэткі, дол заслаў саломай і нават электрычнасць правёў у хлеўчык — каб вечарамі чытаць. Ён спаў і адразу прахапіўся, як толькі Цімафей Рыгоравіч завітаў да яго. Твар бледны, змізарнелы, цёмныя кругі пад вачамі.

— Ну, як ты? — замест прывітання спытаў Цімафей Рыгоравіч.— Што-небудзь сур'ёзнае?

— Для мяне — дзела прывычнае. Не першы раз. Сястра паніку падняла. Ад гарачыні цяжка дыхаць.

Цімафей Рыгоравіч прысеў на табурэтку. У хлеўчыку адносная прахалода. Каровы, свінчаці даўно ў ім няма. Нават дух іхні выветрыўся. І куры на двары не сакочуць.

— У цябе кватэра ў Маскве? — спытаў Цімафей Рыгоравіч.

— У Маскве.

— Дзеці жывуць асобна?

— Асобна.

— Давай пераедзем сюды,— паўтарыў словы дзядзькі Цімафей Рыгоравіч.— Сорак гадоў лавілі вецер на чужым полі. Я цяпер, калі не спіцца, успамінаю наш хутар. Мы ж з табой абодва сярод лесу выраслі. Столькі гарадоў бачыў, розных другіх мясцін, а сняцца лес, наша хата на Кротавай паляне. Якой няма даўно. У трыццаць пятым я паехаў адсюль, васемнаццаць было.

Федзя падняўся з раскладушкі, усунуў тонкія, абцягнутыя спартыўнымі штанамі ногі ў тапачкі.

— І мне сніцца наш двор і вуліца. Гэта ўсё ў нас ад старасці. Толькі не прыжывёмся мы тут. Адрэзаныя кавалкі. Прывыклі да другога рытму. Я, як пайшоў у запас, трэці раз сюды прыязджаю. Перабіраю ў думках мінулае — яно мне святым здаецца, ірвуся, як кажуць, у краіну дзяцінства, а прыеду — сумна. Больш тыдня не вытрымліваю. Можа таму, што няма чым рукі заняць.

— Я вот касіць пайду,— сказаў Цімафей Рыгоравіч.— Рашыў сестрынай карове сена накасіць. Пайшлі са мной.

— Слабы я касец.

— Мульменкаў сад не памятаеш? — нечакана для сябе спытаў Цімафей Рыгоравіч.

— Не памятаю.

— Ты калі з мястэчка паехаў?

— У трыццаць дзевятым.

— Ну і не будзеш памятаць. Ты ж з іншай эпохі...

— З той самай эпохі,— сказаў Федзя.— Падумаеш — розніца чатыры гады. Сёння ідзе той жа працэс, што і сорак, пяцьдзесят гадоў назад. Моладзь ірвецца ў гарады, шукае цікавай работы. Каб аж вецер у вушах свістаў. Такая запанавала філасофія жыцця, і нічога не папішаш. Чалавек хоча пабольш прыемнага ад жыцця палучыць...

— Сапраўды нічога не папішаш, калі так гаворыць генерал. Ты кім вайну скончыў?

— Падпалкоўнікам. Камандзірам асобнага палка сувязі.

— Ясна. Да вайны паспеў скончыць дзесяцігодку, нармальнае ваеннае вучылішча, пасля вайны — акадэмію.

— Так точна.

— У мяне, брат, таксама магла быць такая кар'ера. Класавая барацьба перашкодзіла. Мы з братам Максімам — ён у вайну загінуў — у трыццаць пятым падаліся ў Ленінград, у ваенна-транспартную акадэмію. Галоўным чынам з-за таго, што там вучылі на казённы кошт. Перад гэтым праявілі сябе як актывісты на мясцовай арэне. Сельсавет даў накіраванне. Паступілі, сталі вучыцца. Але адзін вельмі пільны чалавек напісаў у акадэмію, што мы дзеці кулака, хутаранца. І хоць сельсавет адразу прыслаў абвяржэнне, нас на ўсякі выпадак з акадэміі адлічылі. Хутароў тады яшчэ не ссялілі. Добра, што сярод выкладчыкаў знайшлася добрая душа, стары, цывільны прафесар. Дапамог нам з братам перавесціся ў політэхнічны інстытут...

— Ясна,— сказаў Федзя.— Ты на вайне кім быў?

— Камандаваў сапёрнай ротай. Капітан. Вышэй чынам не падняўся.

— Іван Пракопавіч з вамі вучыўся?

— Са мной. На клас ніжэй ішоў. Яму дзесяцігодку прыйшлося канчаць.

— Дэмабілізаваўся,— паведаміў Федзя.— У чыне палкоўніка. Пусціў карэнне пад Масквой. Я з ім іншы раз сустракаюся. Успамінаем наша мястэчка. Нікога з хлопцаў больш не засталося. Хоць я хлушу — ёсць яшчэ адзін. Сцепанюк Мікалай. Нават, як мы з вамі, хутаранец. Нашы хаты побач стаялі. Па гэты бок лесу, бліжэй да мястэчка. Мы разам у ваенныя вучылішчы паступалі. Ведаеце Сцепанюка Мікалая?

— Здаецца, ведаю. Белагаловы такі хлопец. Маўклівы.

— Вялікі дзівак ён. У вайну быў лётчыкам, ордэн Чырвонага Сцяга палучыў. Пасля вайны па рапарту дэмабілізаваўся. Паступіў на станцыю стрэлачнікам. Колькі я яму ні пісаў, ні разу не адказаў. Адзін раз, прыехаўшы сюды, я яго сустрэў на станцыі. Хацеў пагаварыць. Пра школу, таварышаў. З нашага выпуску я ды ён жывыя засталіся. Але ён гаварыць не захацеў. Прамармытаў нешта і пайшоў ад мяне. Калі я ад'яз-

джаў, памог узяць білет без чаргі. Кажуць, цяпер ён служыць леснікам...

Федзя раптам зморшчыўся, дастаўшы з каробачкі, тарапліва глынуў зялёную пілюлю, запіў вадой. Здароўе ў яго неважнецкае.

III

Назаўтра Цімафей Рыгоравіч устаў рана — разам з сястрой. Не простай справай было сабрацца на сенажаць. Па-першае, што апрануць? Касцюм, у якім прыехаў да сястры, ношаны мала, прыстойны. Ірваць па кустах і мачыць у балоце — шкода.

Пакорпаўшыся ў кладоўцы, Анюта прынесла выцвілыя, з плямамі плесені, у шахматную клетку штаны, якія ён сам пакінуў гадоў дзесяць назад, калі прыязджаў у мястэчка яшчэ разам з жонкай і выбіраўся па грыбы. Але сястра, мабыць, уявіўшы, як у такіх штанах ён будзе ісці па вуліцы, забараніла іх надзяваць.

Анюта збегала да дзядзькі, прынесла лапці, штаны, сарочку, нарвала з крамнай старызныануч і запакавала ўсё гэта ў сумку. Цімафей Рыгоравіч мусіў пераабувацца, пераапранацца ў лесе, дзе ніхто яго ў паношаных, залатаных уборах, лапцях не ўбачыць.

На нізе сумкі, загорнуты ў цэлафанавую плёнку, ляжыць полудзень — кавалак сала, хлеб, дзве зялёныя цыбуліны і асобна — бутэлька малака. Як у далёкія часы маладосці.

У сенечках на круку вісіць стары саламяны капялюш, і Цімафей Рыгоравіч надзявае яго. Не так будзе пячы сонца галаву.

З касой за плячамі, саламяным капелюшом на галаве брыдзе Цімафей Рыгоравіч праз усё мястэчка.Ківае галавой пажылым жанчынам, якія выганяюць кароў — некаторых пазнае, з некаторымі вітаецца дзеля ветлівасці.

Сонца ўзыходзіць, падымаецца ў сінечы неба, толькі зрэдку адзначанай нерухомымі аблачынкамі. Як і ўчарашні, пазаўчарашні, дзень абяцае быць гарачым. Над вуліцай вісіць пыл — па абодва бакі замошчанай часткі вуліцы ідзе статак. Узаб'ецца карова на асфальт, растапырваючы капыты, нібы коўзаючыся, пройдзе два-тры крокі і стараецца хутчэй сігануць на пыльную, мяккую ўзбочыну.

У сем гадзін касец на пераездзе. Ляснічы мусіць ехаць на матацыкле ў свой Макаў і прыхапіць яго. Цімафей Рыгоравіч агледзеўся. Даўно ён не быў на гэтым пераездзе. Памятаў яго з белымі каменнымі слупкамі, плямістымі балясінамі, шлагбаумам, дзвюма будкамі, з якіх адна была складзена з бліскучай чырвонай цэглы, другая — драўляная, пафарбаваная ў жоўты чыгуначны колер.

Некалі пераездам канчаўся паўночны край мястэчка. За ім адкрываўся прастор палёў, сінеў далёкі лес. Цяпер і за пераездам лента асфальту, і вуліцы не відаць канца.

Чыгунка таксама перамянілася. Некалі абсяг навакольнага поля, лесу нібы рассякалі дзве сталёвыя каляі. Цяпер адна.

У вайну, у акупацыю партызаны шкуматалі чыгунку, адступаючы, руйнавалі яе фашысты. Пасля вызвалення мястэчка з пакрэмсаных, пакарочаных рэек аднавілі на скорую руку адну каляю, пусцілі цягнікі, ды так яно і засталося.

Цяпер рэйкі павялічанага памеру, шпалы з жалезабетону, між імі не пясок, а шчэбень. На старым насыпе ўзняўся новы, вузейшы, на якім ляжаць рэйкі і шпалы. Побач з ім укатаная дарога, па якой ездзяць на веласіпедах і матацыклах.

Цімафей Рыгоравіч не стаў чакаць ляснічага, паціху паклыпаў узбочынай новага насыпу. Паласа адчужэння з двух бакоў засаджана бярозамі, дубамі, клёнамі, якія падняліся высока, разрасліся густа — ідзеш, як па зялёным калідоры, і нічога, апроч дрэваў, наўкруг не відаць.

Хутка ззаду пачуўся матацыклетны трэск. Ляснічы дагнаў касца. Цімафей Рыгоравіч сеў ззаду, сумку паклаў у люльку, левай рукой дзяржаўся за плячо ляснічага, правай трымаў строма ўзнятую касу. Гэтак яны паехалі.

Ляснічы добры чалавек. Вязе касца не ў Макаў, а на самы сенакос. Збочвае направа ля разбуранай будкі пуцявога абходчыка, насупроць Кротавай паляны, дзе стаяў некалі родны хутарэц. Цімафей Рыгоравіч паблукаў тут у першы дзень прыезду. Няма болей Кротавай паляны, сажалкі, крынічкі. Нейкі дурань засадзіў былое поле, лужок таполямі. Дзікая рэч — побач з дубамі, бярозамі, асінамі — таполі, якія ў лесе

ніколі не растуць. Сажалка высахла, крынічка знікла...

Матацыкл ляснічага тым часам грукае па лясной сцяжыне, падскоквае на карэннях. Цімафей Рыгоравіч дзяржыць касу на плячы, стараючыся не зачапіць за галіну. Праскочылі пясчаны запушчаны Макаўскі шлях, з вялізнымі, выбітымі коламі грузавікоў каляінамі. Нарэшце матацыкл памчаў між соснаў, роўнай дарогай, якая губляецца ў траве. Хвілін праз колькі ляснічы звярнуў у сасоннік, паказаў касцу яго ўладанні — густа зарослае кустамі, дрэвамі балотца.

— Касіце тут. Хопіць на тры каровы.

Ляснічага завуць Павел Іванавіч. Яму пад пяцьдзесят, плячысты, дужы, з абветраным шыракаватым тварам. І на твары ўсё буйное, прыкметнае: рот, нос, лоб. Негаваркі, нават хмурнаваты з выгляду чалавек.

— Калі хочаце, буду кожны дзень падвозіць. За выключэннем выхадных. У суботу, нядзелю ў Макаў не езджу.

— Буду пешкі хадзіць. Дзякуй за дастаўку. Я вырас тут. На Кротавай паляне...

— Ведаю,— адказаў ляснічы, заводзячы матацыкл.

Ляснічы паехаў. Сіні дымок, пакінуты матацыклам, яшчэ вісіць між хвой. Хвіліну-другую чуваць трэск матацыкла, які ўсё аддаляецца. Нарэшце наступае цішыня.

Цімафей Рыгоравіч прайшоўся ўзбоч балотца, звярнуў на дарогу. Мясціна глухаватая, і дарога не вельмі ўезджаная, хутчэй за ўсё зімнік. Сонца паднялося досыць высока, але ў сасонніку гарачыні яшчэ не адчуваецца.

Знайшоўшы гурбачок, касец стаў пераапранацца. Скінуў чаравікі, нацягнуў выцвілыя дзядзькавы штаны, старую сінюю з белай палоскай сарочку. Выгляд — хоць у каноплі стаўляй.

З хваляваннем касец пачаў абувацца ў лапці. Ён не абуваўся ў іх болей як сорак гадоў, з таго часу як пакінуў мястэчка, і трохі пабойваўся за сваё ўменне. Але калі што ўмеў, то, нават забыўшыся, можна ўспомніць.

На парцянкі сястра падрала байкавую кофту. Ён даволі спрытна, туга нацягваючы, абгарнуў ступню, голень анучай, з прыемнасцю адчуваючы далікатную

мяккасць матэрыі. Уставіўшы нагу ў лапаць, спачатку зацягнуў забарсень на пятцы, замацаваў зашмарг спераду, затым стаў абвіваць голень аборамі. Прарабіўшы такую ж аперацыю з правай нагой, Цімафей Рыгоравіч устаў, некалькі крокаў прайшоўся па лесе. Мудры чалавек прыдумаў лапці! Нагам лёгка, утульна, у той жа час адчуваеш, што абуты.

Дол у сасонніку густа заслан шыгаллем, праз якое толькі зрэдку прабіваюцца кволыя травінкі. Валяюцца сукі, струхлелыя галіны, растрэсканыя шышкі. У асобных мясцінах шышкі навалены кучамі, яны свяжэйшыя на выгляд, вакол раскідана медна-бурая луска. Вавёрка ласавалася шышкамі. Зрэдку папіскваюць невядомыя птушкі. Дзесьці ўпарта дзяўбе старадрэвіну дзяцел.

Пінжак, сумку Цімафей Рыгоравіч павесіў на сук. З унутраным дрыжаннем падыходзіў да балацянкі. Кустоў аж залішне на ёй, чародкамі падняліся асінкі, бярозкі, крушыннік. Вельмі лёгка можна ўсадзіць касу ў дрэва, зламаць.

Памятаў — касцы закладваюць мянташку за ручку касы. Але ён забыўся, як гэта робяць, таму мянташку разам з бруском паклаў у кішэню.

Балотца верхавое, купіны невялікія. Калісьці тут стаяла лужына. Трава тым часам някепская: побач з асакой, кашкай, рознымі балотнымі дудкамі праглядваюць мятлік, дзягель, рагаза, бабоўнік.

Раскарачыўшы, упёршы ногі ў дол, ён размахнуўся з правага пляча на левае. Каса лёгка, паслухмяна ўвайшла ў траву. Дзядзька добра адкляпаў касу: паўкругі пракосаў роўныя, чыстыя, скошаная трава акуратна кладзецца ў рад.

Выкасіўшы невялікі, ад берага да першага куста гак, Цімафей Рыгоравіч азірнуўся. На выкашаным доле выразна празначыліся дзве вытаптаныя сцяжынкі ад ног. Не, не забыў ён, як касіць!..

Гонячы наступны пракос, Цімафей Рыгоравіч напружваецца менш. Пад лапцямі чвякае вада. Балотца не высахла дашчэнту.

Нарэшце касец адчувае: лязо касы прытупілася. Час мянташыць. Як да свяшчэннадзеяння, прыступае Цімафей Рыгоравіч да гэтай работы. Паставіўшы кассё між ног, для трываласці ўвагнаўшы канец яго ў дол, ён адной рукой трымае касу за насок, другой раз-пораз

і абодвух бакоў чыркае па лязу мянташкай. Чах-чах, чах-чах! Гук той самы, як і ў забытыя маладыя гады. На асінку прыляцела сарока, патрашчала, паскакала з галінкі на галінку, паляцела далей.

Чым далей, тым цяжэй касіць. Горача, млосна... Пот залівае вочы. Раз-пораз Цімафей Рыгоравіч знімае капялюш, выцірае твар рукавом, намячае рубяжы дальнейшага дзеяння і адпачынку. Дойдзе да таго вунь ажынавага куста, зробіць перадых, адмянташыць касу...

Ён прымушае сябе касіць, гоніць пракосы гадзіну ці дзве, хоць пачынаюць балець рукі, ные спіна, ломіць у крыжы паясніцу. У роце перасохла, хочацца піць. Але ён стрымлівае сябе. Бутэлька малака адна, калі ён вып'е яе цяпер, што будзе піць да вечара?

Пайшоў суцэльны асот. Кассё выслізгвае з рук. Сонца вісіць над самай галавой. Смаліць, як з печы. Пара рабіць перапынак. Ніхто з сапраўдных касцоў у палудзенны час касой не махае. Ды і выкасіў ён ніштавата — увесь выгіб балацянкі, які прылягае да дарогі. Капы тры будзе.

Цімафей Рыгоравіч, ледзь пераастаўляючы ногі, кіруе да берага. Знімае з сука пінжак, рассцілае на доле. Баляць усе косці. Здаецца, паваліцца на зямлю і болей не ўстане.

На нейкі час ён нібы праваліваецца ў небыццё. Адкрыўшы вочы, бачыць — стаўбуры сонечнага святла не строма, а коса, з нахілам стаяць між соснаў. Сонца, значыць, пачынае ісці на спад. Ён дастае з сумкі бутэльку з малаком, адпівае некалькі глыткоў. Адчуванне такое, нібы даўно ведае сасоннік, балотца, навіслы над дарогай, закіданы ігліцай грудок жаўтапёсу. Нібы, акрамя соснаў, балотца, болі ў руках, у крыжы, жадання бясконца ляжаць на засланай шыгаллем зямлі, нічога іншага ў яго жыцці не было...

Пячэ смага, і ён дапівае малако. Зноў набягае хваля напаўтрызнення, напаўявы, і ён — каторы раз за апошні год — бачыць разлеглы, з пакатым, крытым гонтай дахам дом Разанава — інтэрнат для тых, хто жыве не ў мястэчку і каму позняй восенню і зімой цяжка дабірацца ў школу,— і Мульменкаў сад, размешчаны наўскасяк, за чыгункай, з развілкамі станцыйных пуцей і дрывяным складам. Чамусьці памяць няўхільна вядзе сюды, у мястэчка, у гулкі, пабіты на

пакойчыкі дом Разанава, у якім мелі інтэрнат вучні школы другой ступені, і ў вялікі яблыневы сад, які займаў ледзь не ўвесь прамежак паміж вакзальнай вуліцай, дрывяным складам і станцыяй.

У Мульменкавым садзе, асабліва летам, сыходзілася моладзь. Курсанты аўташколы, ці, як іх называлі, прафшкольцы, старэйшыя школьнікі, тэлефаністкі, студэнты і студэнткі педвучылішча, якія прыязджалі з Рэчыцы на вакацыі, спачатку шпацыравалі на пероне, сустракалі вячэрні маскоўскі цягнік, затым расцякаліся па шматлікіх алейках саду. У засені дрэў на лавачках да позняй ночы, да таго часу, як узыдзе месяц і залье сваім святлом наваколле, шапталіся парачкі.

Быў яшчэ клуб імя Вароўскага — вялізная, нібы стадола, будыніна, у якой да рэвалюцыі размяшчаўся нейкі склад. Сельсавет даў дазвол, і са склада камсамольцы зрабілі клуб. Цімафей Рыгоравіч з братам Максімам перадапошняе перад выездам з мястэчка лета на хутар да бацькі хадзілі толькі за харчам, жылі ў доме Разанава, памагалі пераабсталёўваць склад на клуб. У гэтым клубе паставілі бясконцую колькасць п'ес, прыдумвалі розныя відовішчы, якія потым пераносілі на пляцоўку, на вуліцу.

Ён змалку ўмеў араць, касіць, ведаў іншую сялянскую работу, любіў лес, але нават думкі не дапускаў, што астанецца на бацькавым хутары, будзе рабіць у калгасе, за які так горача агітаваў, удзельнічаючы ў розных відовішчах, што наладжвалі камсамольцы. Касавіца, жніво, малацьба, грыбы ў лесе — гэта ўсё было знаёмае, зведанае. Ён ірваўся ў новыя далі, якія адкрываліся для тых, хто ехаў у гарады, паступаў у інстытуты. Каб не здолеў выехаць з мястэчка, сягнуць у тое невядомае жыццё, лічыў бы сябе няўдачнікам...

Першы абрыс невядомага, прывабнага жыцця з яго спакусамі, радасцямі, як бы праглядваў у Мульменкавым садзе. Прыгожы быў сад у летнюю ноч, калі ўзыходзіў месяц, ліў срабрыстае святло на будыніны, дрэвы, чыгуначныя рэйкі, што паблісквалі ў шэраватым паўзмроку за дрывяным складам. У дальнім куткy саду іграў на мандаліне прафшколец, даносіўся дзявочы смех. На кожнай лавачцы шапталіся, уздыхалі, цалаваліся.

Ягонае сэрца таксама захапіла ў палон дзяўчына, але ён яе так моцна любіў, што ні разу не адважыўся ні пасядзець з ёй на лавачцы, ні нават дакрануцца да яе рукі. Такія, як ён, яшчэ не сядзелі на лавачках, а толькі прыслухоўваліся да чужых шэптаў. Тонкую, кволую дзяўчыну з далікатным тварам, пявучым голасам звалі Зіна, яна вучылася ў Рэчыцы, у педтэхнікуме, і цэлы год з інтэрната ў доме Разанава ён па суботах сігаў на станцыю, каб хоць крадком убачыць, як злазіць з вячэрняга цягніка яго дзяўчына.

У той час яму трапіла ў рукі кніжачка вершаў паэта Валерыя Маракова, якая называлася «На залатым пакосе». Яму, семнаццацігадоваму хлопцу, вельмі імпанаваў настрой вершаў. Адзін з іх ён ведаў на памяць:

> Я не кахаў, кахаліся другія,
> А я на іх з трывогаю глядзеў...

У Зіны штосьці не атрымалася ў педтэхнікуме, яна вярнулася ў мястэчка, уладкавалася тэлеграфісткай на станцыю. Як трэба было чакаць, дабром не кончыліся яго ціхія бязмоўныя заляцанні. У Мульменкавым садзе стала мільгаць постаць высокага, плячыстага, зацягнутага ў рамяні інструктара шафёрскай прафтэхшколы Альфрэда Плашчынскага. Відаць, дзеля таго каб рабіць ураканне на дзяўчат, Альфрэд нават летам не скідаў скураной тужуркі, якая блішчала ў месячным святле і шалясцела пры хадзьбе.

Ён ведаў: Альфрэд Плашчынскі падлюга, якога свет не бачыў. Не адна дзяўчына паплакала ад яго. Аднак рып і бляск рамянёў і на гэты раз зрабіў сваю справу. Зіна адразу кінулася ў абдымкі да Альфрэда.

З таго дня, як стала пра гэта вядома, для яго Зіна перастала існаваць. Пра яе далейшы лёс ён час ад часу чуў ад другіх людзей.

Альфрэд на гэты раз, відаць, палічыў, што валацужнае жыццё трэба канчаць, бо знойдзена надзейная прыстань. Дзяўчына прыгожая, адна ў бацькоў, і бацькі цёплыя. Маюць добрую хату, зажытак.

Пакуль Цімафей Рыгоравіч вучыўся, мяняў інстытуты, Зіна нарадзіла трох сыноў і яшчэ дачку. Няшчасці пасыпаліся на яе ў вайну. Альфрэда мабілізавалі ў армію. Затым памерла маці. Стары бацька з сілы выбіваўся, каб па цяжкім акупацыйным часе пракар-

міць чатырох унукаў. Не грэбаваў нічым, каб разжыцца лішнім пудам бульбы. На кані, пазычаным у паліцая, паехаў у партызанскую зону здабываць харч. Партызаны прынялі яго за паліцэйскага шпіка, затрымалі. Ён кінуўся ўцякаць, і яму паслалі кулю наўздагон.

У канцы сорак трэцяга года, калі мястэчка вызвалілі ад немцаў, Зіне прыйшоў заклеены сургучнай пячаткай канверт. На выдрукаваным казённым бланку паведамлялася, што яе муж, камандзір аўтароты капітан Плашчынскі, загінуў смерцю героя.

Зіна, відаць, усё гэта вынесла б. Многія не вярнуліся з вайны. Ваенкамат прызначыў ёй вялікую, болей за тысячу рублёў, на старыя грошы, пенсію. Яна, хоць была не надта прыстасавана да будзённага, практычнага жыцця, старалася з усіх сіл, вяла дамашнюю гаспадарку, вучыла дзяцей.

Падкасіў Зіну падман. На чацвёртым ці пятым пасляваенным годзе раптам высветлілася, што капітан Альфрэд Плашчынскі не загінуў, а, наадварот, шчасліва жыве ва ўральскім гарадку з маладой жонкай. Маючы доступ да вайсковых канцылярый, казённую паперу аб сваёй смерці сфабрыкаваў ён сам. Мабыць, нейкім чынам пранюхаў, што Зіна асталася адна з чатырма дзецьмі, цесця і цешчы болей жывых няма.

Нягодніка, відаць, судзілі б, але пашкадавалі дзяцей. Цяпер грошы, якія Зіна атрымлівала некалькі гадоў, пачалі вылічваць з заработку Плашчынскага. З таго ж заработку выплачваліся аліменты дзецям — лічаныя капейкі.

Не знайшлося добрай душы, чулага сэрца сярод суседзяў, раённых службоўцаў, каб падтрымаць жанчыну. Зіну пачалі суцяшаць баптысты, а затым цалкам аблыталі сваёй павуцінай. Яна цяпер, па чутках, у іх актывістка.

Цімафей Рыгоравіч прабудзіўся ад напаўтрызнення: здалося, што па лесе нехта ходзіць. Прыўзняўшы галаў, ён сапраўды ўбачыў чалавека ў сіняй безрукаўцы, на галаве якога была форменная шапка лясной аховы. Гэта, відаць, быў ляснік, і меней за ўсё Цімафей Рыгоравіч хацеў яго бачыць. Нудным болем ныла паясніца, усяго сябе ён адчуваў разламаным, разбітым, і каб падышоў ляснік, не здолеў бы падняцца са свайго логвішча.

Ляснік, агледзеўшы пакошанае, знік між сосен, і Цімафей Рыгоравіч з палёгкай уздыхнуў.

Сонца вісіць яшчэ высока, самая спякота. Ён трохі паляжыць, адыдзе, а затым пакосіць. Есці зусім не хочацца, толькі піць. Ён зрабіў памылку, выпіўшы ўсё малако...

Раптам Цімафей Рыгоравіч уздрыгнуў ад нечаканай, радаснай здагадкі. Не хочучы бачыць лесніка з-за сваёй слабасці, празмернай зморанасці, Цімафей Рыгоравіч раптам зразумеў, што прыкладна гэтак паводзіў сябе ў жыцці бацька. З вайны вярнуўся нядужым, атручаным газамі, не мог весці гаспадарку нараўне з суседзямі, таму ад чужых нядобразычлівых вачэй перабраўся на адзіноту, на лясную паляну. Ён і ў сям'і як бы саромеўся сваёй нядужасці. Калі нападаў кашаль, выходзіў на двор, на загуменне — каб не чулі, як кашляе, дзеці, жонка...

Усё жыццё Цімафей Рыгоравіч задаваў сабе пытанне, чаму бацька пасяліўся на хутары, і не знаходзіў адказу. Цяпер яму аж радасна стала ад сваёй здагадкі. У новым святле, як бы паўстаў бацька — разумны, абыходлівы, мяккі...

На хвіліну ён прымгнуў вейкі і зноў — каторы раз — убачыў зялёную Кротаву паляну, а на ёй, нібы ў зялёным вянку, крытую дранкай невялікую хату, хлявы, пуню, гумно. Быў садзік на іх сядзібе — некалькі вішань, яблынь, груш-дзічак. Найлепшым будынкам было гумно. Можа таму, што збудавалі яго ў той час, калі падраслі дзеці і сталі пасабляць бацьку. Гумно склалі з тонкіх доўгіх сасновых бярвенняў, на дзіва роўных, падагнаных адно пад другое. Ток наслалі з глею, які бралі, пашыраючы копанку. Гумно было прасторнае, бы якая-небудзь вялікая гарадская зала. У іх ніколі не было столькі жыта, ячменю, аўса, каб хоць напалавіну закласці снапамі гумно. Вольна адчувалі сябе ў прасторнай будыніне ластаўкі. Пад самым вільчыкам заўсёды вісела некалькі гнёздаў, у якіх цэлае лета весела шчабяталі ластавяняты. Ластаўкі забруджвалі сваім памётам ток, але ўсё адно іхніх гнёздаў не спорвалі.

Бусел на іх сядзібе чамусьці ніколі не сяліўся, хоць на гумно, на пуню яны, хлопцы, спецыяльна ўсцягвалі кола. Буслы гнездаваліся на дубах, якія падступалі да паляны з заходняга боку. Харчу для іх бы-

ло колькі хочаш у прылеглай да паляны балацянцы. Балацянку за лета яны ўсю выкошвалі на сена. У мокрыя гады, косячы, грабучы сена, выносячы на насілках копы на бераг, па пояс плавалі ў балотнай твані...

Дзіўнай была зімой Кротава паляна. Цёмны, чорны лес навакол, цёмнае, усеянае бясконцымі зоркамі неба. У завіруху вецер свістаў між дрэў — нібы галасіў. Ваўкі падыходзілі пад самыя хлявы. Аднойчы падгрэбліся і парвалі трох авечак. Каб не гул цягніка з блізкай чыгункі, парвалі б усіх...

Цімафей Рыгоравіч ачнуўся, адчуўшы, што нехта над ім стаіць і глядзіць на яго. Ён расплюшчыў вочы, убачыў лесніка, які нядаўна шнураваў краем балацянкі, і таропка падняўся.

— Калі хочаце піць,— сказаў ляснік,— то з таго краю (ён паказаў рукой на прамежак між дарогай і балотцам) ёсць крынічка. Вада чыстая, халодная...

Гэты дзень прыносіў нечаканасці. Цімафей Рыгоравіч раптам пазнаў лесніка — белыя валасы, абветраны, без загару твар. Гэта быў лётчык Мікалай Сцепанюк, той самы, які адразу пасля вайны махнуў рукой на чыны, званні, дэмабілізаваўся, вярнуўся ў мястэчка, працаваў на чыгунцы стрэлачнікам, а цяпер служыць леснікоm. Ён памятаў гэтага Мікалая, белагаловага, маўклівага хлопца — хутар яго бацькі стаяў з усходняга боку лесу, бліжэй да мястэчка.

— Мікалай,— спытаў Цімафей Рыгоравіч,— пазнаў мяне? Я Цімох, Рыгора Крота сын. Жылі па суседству...

— Пазнаў,— адказаў ляснік абыякавым голасам.— Мне ляснічы гаварыў. Ваду бярыце з крынічкі...

Павярнуўся і пайшоў прэч размераным, спакойным крокам.

Цімафей Рыгоравіч усміхнуўся, паківаў галавой: дзіўны чалавек. Але ён яго, здаецца, разумее. Заціяўся, бо кожны лезе з роспытамі. Як ды чаму? Узляцеў так высока і раптам з неба самахоць спусціўся на зямлю. Ды хоць бы начальнікам зрабіўся. А то стрэлачнікам, леснікоm...

Ён пакіраваў ва ўказаным леснікоm напрамку і сапраўды хутка натрапіў на агароджаную бярозавымі жардзінамі крынічку. Вада выбівалася з-пад невысо-

кай пясчанай выспачкі, збіралася ў ямку, якую нехта спецыяльна выкапаў, і адтуль сцякала ў балотца, якое ён косіць. Вісеў на сасновым суку зроблены з бяросты карэц з доўгай ручкай.

Цімафей Рыгоравіч нібы на жывую ваду натрапіў, якая вяртае сілы волатам. Столькі снілася яму апошнія гады Кротава паляна, бацькава крынічка, і вось нарэшце ён нібы ўвачавідкі вярнуўся ў сваю маладосць.

Вада чыстая, як сляза, і сцюдзёная, аж сківаіцы зводзіць. Ён піў яе невялікімі глыткамі, адчуваючы, як цела пакідае зморанасць, як вяртаецца сіла.

Ён яшчэ гадзіны дзве касіў, затым схаваў пад травой касу, мянташку, брусок. Не здымаючы лапцей, несучы на плячы, на бярозавым кійку, сумку з чаравікамі, чыстай вопраткай, рушыў дадому. Сонца вісела над самым лесам. Заходзіла ў бялесай, з вогненнымі водсветамі смузе — прыкмета, што і заўтра дзень будзе спякотны.

Дабраўшыся да чыгункі, ён звярнуў з яе ў тым месцы, дзе з усходняй стараны лесу размяшчалася некалькі сядзіб хутаранцаў і ў тым ліку хаты генерала Хлябцэвіча і лесніка Сцепанюка.

Ніякіх будынкаў на тым месцы няма. Якраз каля самага лесу цягнецца вялікая, пракапаная экскаватарам канава, на дне якой блішчыць зацягнутая плёнкай іржы вада, а ўвесь бачны працяг былой ваколіцы засеян жытам. Нягледзячы на спёку, жыта стаіць суцэльнай лавай. Мястэчка віднеецца зялёнымі прысадамі, паўзверх якіх уздымаюцца белакаменныя гмахі новых будынін. Зусім не відаць адсюль прыземістых, пакрыўленых хатак, а толькі новыя камяніцы, якія здаляка надаюць мястэчку сапраўды гарадскі выгляд.

1979

ГРЫБНАЯ ЗЯМЛЯ

Вядома, краявід стаў другі, не падобны на той, што рассцілаўся перад вачамі, калі Станіслаў Іванавіч сам быў юнаком і, выбіраючыся па грыбы, выдыбаў па гэтай дарозе з кошыкам у руках і ножыкам-складанчыкам у кішэні. Усё мяняецца на свеце: краявіды, воблікі людзей, гаворка. Праўда, нешта ад ранейшага ўсё адно застаецца, бо калі б было не так, то парвалася б усялякая сувязь часоў.

Чыгунку ад поля аддзяляе зялёная ахоўная паласа, на якой высока падняліся бярозы, асіны, дубкі. Ды і само поле інакшае. Прасцяг яго намнога большы, чым раней, бо поле ўвабрала ў свае межы забалочаную нізіну, што прылягала да мястэчка з паўднёва-заходняга боку, былыя сядзібы хутаранцаў, ды, відаць, і лес пацясніла.

Некалі па правую руку ад прасёлкавай дарогі астраўком сярод роўнядзі поля выдзяляўся дубовы гаёк. Яны, дзятва, любілі сюды бегаць: ■ маладых дубкоў выразалі пруткі, з якіх гнулі дужкі для лукаў, ставілі сілкі на сініц, драздоў. Перад каменнай будкай абходчыка, дзе прасёлкавая дарога крута выгінаецца, дарогу з абодвух бакоў абступалі асіны, кусты крушыннiку і лазняку. Яшчэ, здаецца, пасля вайны раслі тут шапаткія асіны.

Нічога гэтага цяпер няма. Да самага далёкага лесу поле роўнае, як скаварodка: ні шкуматка лесу на ім, ні дрэўца.

Чыгуначных будак таксама няма. На іх месцы кучы цэглы і рознага друзу. Будкі пуцявых абходчыкаў пакінуты і зруйнаваны нібыта на той падставе, што дзецям абходчыкаў было далёка хадзіць у школу.

Станіслаў Іванавіч гадоў трыццаць не жыве ў мя-

стэчку, мае ў горадзе сям'ю — дзвюх дачок і сына — і не вельмі часта наязджае ў родны кут. На гэты раз ён прыехаў да старой маці разам з сынам, рослым, плячыстым падлеткам: вельмі хочацца Станіславу Іванавічу, каб сын хоць раз прайшоў тымі сцежкамі, па якіх у маладосці вандраваў ён сам.

Яны выйшлі позна: пра грыбы вялікай пагалоскі няма. Дзень сонечны, але не спякотны, сонца плыве ў млявай павалоцы рухомых аблачынак. У дзвюх ці трох мясцінах па полі шастаюць камбайны, падбіраючы познія аўсы.

Станіслаў Іванавіч хвалюецца, а сын Юра, пра якога гавораць, што ён як дзве кроплі вады падобен на бацьку, спакойны. У тым лесе, куды цяпер Станіслаў Іванавіч ідзе з сынам, ён збіраў грыбы даўно — калі быў, бадай, у тым узросце, у якім цяпер сын.

Яны звярнулі з дарогі, калі дайшлі да Чарнічнага бору. У гэты найбліжэйшы ад мястэчка лес Станіслаў Іванавіч не баяўся сягаць у самым раннім узросце. Пасвіў тут карову, збіраў ягады, ды і першыя, дзіцячыя яшчэ грыбы тут таксама вучыўся збіраць.

Толькі даўно няма Чарнічнага бору — ён прылягаў да чыгункі, і яго ў акупацыю высеклі фашысты. Ва ўспамінах Станіслава Іванавіча лес яго дзяцінства паўстае як прыгожы сон: кашлатыя хвоі ўперамешку з рэдкімі бярозамі, зарослы чарнічнікам сухадол, пачуццё прастору ў светлым, наскрозь пранізаным сонечнымі праменнямі бары.

Цяпер на месцы Чарнічнага бору паднялося густое чарналессе. Спляліся галінамі бярозы, асіны, ляшчыннік, крушыннік. Але ў тых жа абсягах паміж чыгункай і пясчаным з выбітымі, запоўненымі вадой каляінамі шляхам пралягае гэты новы лес, і Станіслаў Іванавіч, прадзіраючыся праз густыя зараслі, даволі ўпэўнена вядзе сына на сваё першае грыбовішча. Паміж Чарнічным борам і сцяной грабняку была зарослая травой палянка, на якой яны, дзятва, заўсёды ў грыбную пару вытупвалі па некалькі баравікоў.

Станіслаў Іванавіч хутчэй чуццём, чым свядомасцю, вызначыў, што палянка тая самая. Раней яе абступалі маладыя дубкі, ■ боку мястэчка падпірала цёмная сцяна грабняку. Цяпер на месцы дубкоў густа разросся ляшчыннік, сям-там кустамі падняўся грабняк.

Не паспеў Станіслаў Іванавіч некалькі крокаў ступіць, як убачыў сямейку баравікоў — тры ці чатыры разам і наводдаль яшчэ некалькі.

Дзіва дзіўнае! Як бы зарослая, напаўзабытая грыбная палянка яго спецыяльна чакала.

— Грыбы! — крыкнуў ён сыну.— Баравікі. Я заўсёды на гэтым месцы знаходзіў...

У сына — уласны гонар: падышоў, зірнуў на бацькавы баравікі і зноў падалей ад бацькі стаў калясіць па паляне, пільна ўзіраючыся ў зараслы травой, закіданы лісцем дол.

Не растуць, як раней, наўзбоч палянкі маладыя дубкі, яе цяпер густа атуляе ляшчыннік, таму і баравікі цяпер тут іншыя. З цёмна-карычневымі каптурыкамі — такія заўсёды вытыркаюцца пад арэшынамі. Але сіла зямлі ранейшая: на невялікім лапіку сярод лесу, як сорак, а мо як і сто гадоў назад, прабіваюцца баравікі. Хоць, можа, і мяняецца іх парода.

З дзесятак баравікоў Станіслаў Іванавіч паклаў у кошык, бадай столькі забракаваў. Баравікі, якія растуць па ляшчынніку, заўсёды напалавіну чарвівыя.

Далей здарылася тое, што, відаць, мусіла здарыцца. Станіслаў Іванавіч прывёў сына на другі канец Чарнічнага бору, які некалі межаваў са светлым бярэзнікам. Зарослыя мохам, напаўзасыпаныя ляжалі там у пару дзяцінства і юнацтва Станіслава Іванавіча акопы грамадзянскай вайны. У акопах і вакол іх добра раслі баравікі, і яму на гэтым месцы заўсёды шэнціла.

Светлы бярэзнік на тым месцы расце і цяпер, але акопы інакшыя. Гэтыя, што зарастаюць цяпер, засталіся з часу Айчыннай вайны. У бярэзніку, мабыць, займала пазіцыі артылерыйская батарэя, бо паўсюдна ў лесе трапляюцца глыбокія квадратныя ямы.

У бярэзніку на дзіва пачало шэнціць сыну. Раз за разам падымае ён баравікі, паведамляючы аб гэтым бацьку. Станіслаў Іванавіч на першым часе шчаслівыя выгукі сына прымаў спакойна, потым, адчуўшы, што сын па ліку знойдзеных баравікоў пакінуў яго далёка ззаду, пачаў нервавацца. Што ж, старасць мусіць саступіць маладосці, супакойваў сябе Станіслаў Іванавіч. Пачуцці аднак працівіліся. Па другі бок пясчанага шляху ў пару юнацтва Станіслава Іванавіча на многія вёрсты ўздоўж і ўшыркі цягнуліся маладыя,

насаджаныя чалавечай рукой на сыпучым пяску сасонніки. Калі Станіслаў Іванавіч падрос, стаў вучыцца ў старэйшых класах, ён не баяўся адысціся ад мястэчка на восем, а то і на дзесяць вёрст: блукаў тады вось па гэтых сасняках, верасах.

Цяпер тут бор. Намнога больш разлеглы, чым вынішчаны фашыстамі Чарнічны бор. Высока ўзняслі ў гэтым бары свае купчастыя шаты выносныя, прыгожыя меднаствольныя сосны.

Як у харом уступіў Станіслаў Іванавіч у цудоўны незнаёмы бор, што вырас за час яго адсутнасці. Дол мясцінамі ўкрыты жорсткай травой, верасам, а на прагалах, між дрэвамі, ці па маладым сасонніку — белавата-наздраватым мохам.

Некалі, блукаючы вось па гэтых лясных абсягах, Станіслаў Іванавіч песціў мары аб будучыні. Многае не спраўдзілася з тых гарачых мар. Нібы кампенсуючы свае жыццёвыя страты, Станіслаў Іванавіч пачаў раз за разам знаходзіць баравікі. Гэта іменна баравыя грыбы: з медна-цёмным каптурыкам, і крамянай акруглена-тоўстай ножкай. Такіх баравікоў у пару маладосці Станіслава Іванавіча тут не расло.

Станіслаў Іванавіч знаходзіць меднагаловыя баравікі найбольш па белаватых, сярэбраных імхах. Яны вытыркаюцца кучкамі па два-тры, пяць штук і відаць здалёк. Ніхто яшчэ не быў у гэтыя дні ў бары, таму прыгожыя баравікі шчаслівы грыбнік бярэ першы. А сыну ў бары наадварот не шанцуе. Ніводнага баравіка не падняў. Станіслаў Іванавіч радуецца, што можа параўняцца па ліку знойдзеных баравікоў з сынам, а магчыма, нават трохі перагоніць. Радуецца і нічога з сабой не можа зрабіць.

Зноў працінае Станіслава Іванавіча здагадка: грыбная зямля сваё даказвае. Лес, мяняючыся сам, мяняе пароду грыбоў, але грыбное месца грыбным застаецца.

Па дарозе дамоў Станіслаў Іванавіч загарэўся паказаць сыну дубы, да лёсу якіх меў у дзяцінстве некаторае дачыненне. У час канікулаў яны, школьнікі, каб набыць новыя штаны, сарочкі, выпраўляліся на заробкі ў лясніцтва. Вось там, за чыгункай, за балотцам рабілі прасвятленне дубкам. Дубкі падняліся на градках, але ў росце іх абганялі бярозкі, асінкі, якія раслі побач, заглушаючы дубкі. Каб даць святло і жыццёвую прастору дубкам, астатнія дрэўцы належа-

ла высякаць. Колькі гадоў прайшло з таго часу? Лічы, ледзь не паўвека.

У Станіслава Іванавіча не раз узнікала жаданне паглядзець на дубкі, дзеля добрага росту якіх яны, дзятва, тры леты ўзапар церабілі асіны і бярозы, крушыны, іншыя дрэўцы.

Яны перайшлі чыгунку, перасохлае, вытаптанае скацінай балотца. Павінен ужо быць той жаданы дубовы гай. Вось дарога, якая ідзе поруч з чыгункай, балацянка, зусім зарослы травой ставок, у якім яны, дзятва, тады купаліся.

Але няма дубкоў. Замест іх на ўсім бачным прасторы разложыстыя асіны. Галаву трэба задраць, каб убачыць верх такога высокага дрэва. Камлі асін гладкія, прамыя, магутныя. І на ўсёй плошчы толькі два ці тры чэзлыя дубкі. Марна, значыць, прапала дзіцячая праца. Не пайшлі на гэтай зямлі ў рост дубы. На ёй наканавана расці вось гэтым прыгожым асінам, як па грыбных мясцінах — грыбам-баравікам.

1979

ЗМЕСТ

АПОВЕСЦІ

АПАВЯДАННІ

Навуменка І.

Н 15 Збор твораў. У 6-ці т. Т. 2. Аповесці і апавяданні.— Мн.: Маст. літ., 1982.— 558 с., 4 л. іл.

У пер.: 2 р. 20 к.

Змест другога тома склалі аповесці «Апошняя восень», «Развітанне ў Кавальцах», «Замяць жаўталісця», «Вайна каля Цітавай копанкі» і шэраг апавяданняў.

ББК 84 Бел7

Бел2

Н $\frac{70303-046}{М\ 302(05)-82}$ падпіснае

ИВАН ЯКОВЛЕВИЧ НАУМЕНКО

Собрание сочинений
в шести томах

ТОМ 2

Повести и рассказы

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»

На белорусском языке

Рэдактар П. З. Шаўцоў. Мастак Г. Ф. Клікушын. Мастацкі рэдактар Л. Я. Прагін. Тэхнічны рэдактар Т. М. Сокал. Карэктар Я. Ф. Харко.

ІБ № 1389

Здадзена ў набор 23.06.81. Падп. да друку 11.02.82. АТ 06514. Фармат 84×108$^1/_{32}$. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 29,40+0,42 укл. Ум. фарб.-адб. 30,24. Ул.-выд. арк. 30,02. Тыраж 37 000 экз. Зак. 1736. Цана 2 р. 20 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскае вытворчае паліграфічнае аб'яднанне імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.